

ISSN 2708-955X

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
SUMQAYIT DÖVLƏT UNIVERSİTETİ

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
СУМГАЙТИСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

MINISTRY OF EDUCATION OF AZERBAIJAN REPUBLIC
SUMGAYIT STATE UNIVERSITY

KONFRANS **MATERİALLARI**

МАТЕРИАЛЫ КОНФЕРЕНЦИЙ
CONFERENCE PROCEEDINGS

2020 № 9

SUMQAYIT - 2020

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
SUMQAYIT DÖVLƏT UNIVERSİTETİ

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
СУМГАЙТСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

MINISTRY OF EDUCATION OF AZERBAIJAN REPUBLIC
SUMGAYIT STATE UNIVERSITY

KONFRANS
MATERİALLARI

МАТЕРИАЛЫ КОНФЕРЕНЦИЙ
CONFERENCE PROCEEDINGS

2020 № 9

SUMQAYIT – 2020
СУМГАЙТ – 2020
SUMGAYIT – 2020

**Sumqayıt Dövlət Universiteti
Konfrans materialları**

REDAKSİYA HEYƏTİ

ELXAN HÜSEYNOV	<i>prof., rektor (baş redaktor)</i>
RAMAZAN MƏMMƏDOV	<i>prof., elm və innovasiyalar üzrə prorektor, (baş redaktor müavini)</i>
ƏKBƏR AĞAYEV	<i>prof. (təbiət və texniki elmlər bölməsi üzrə məsul katib)</i>
NİGAR İSGƏNDƏROVA	<i>prof., (sosial və humanitar elmlər bölməsi üzrə məsul katib)</i>

**Сумгайитский государственный университет
Материалы конференций**

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

ЭЛЬХАН ГУСЕЙНОВ	<i>проф., ректор (главный редактор)</i>
РАМАЗАН МАМЕДОВ	<i>проф., проректор по науке и инновациям (заместитель главного редактора)</i>
АКПЕР АГАЕВ	<i>проф. (ответственный секретарь раздела естественных и технических наук)</i>
НИГЯР ИСКЕНДЕРОВА	<i>проф., (ответственный секретарь раздела социальных и гуманитарных наук)</i>

**Sumgait State University
Conference proceedings**

EDITORIAL BOARD

ELKHAN HUSEYNOV	<i>prof., rector (chief editor)</i>
RAMAZAN MAMMADOV	<i>prof., vice-rector for science and innovations, (deputy chief editor)</i>
AKBAR AGAYEV	<i>prof. (executive secretary of the department of natural and technical sciences)</i>
NIGAR ISGANDAROVA	<i>prof., (executive secretary of the department of social and humanitarian sciences)</i>

ETNİK DEPORTASIYALAR: TARİXİ VƏ MÜASİR DÖVRÜ

BEYNƏLXALQ ELMİ KONFRANS
17-18 dekabr 2020-ci il

**ЭТНИЧЕСКИЕ ДЕПОРТАЦИИ:
ИСТОРИЧЕСКИЙ И СОВРЕМЕННЫЙ ЭТАП**

МЕЖДУНАРОДНАЯ НАУЧНАЯ КОНФЕРЕНЦИЯ
(17-18 декабря 2020-го года)

**ETHNIC DEPORTATIONS: HISTORICAL AND
CONTEMPORARY PERIOD**

INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE
(December 17-18, 2020)

ТӘШКИЛАТ КОМІТӘСІ
ОРГАНИЗАЦИОННЫЙ КОМИТЕТ
ORGANIZING COMMITTEE

SƏDR

Hüseynov E.B.

Rektor, professor

SƏDR MÜAVİNİ

Məmmədov R.S.

Elm və innovasiyalar üzrə prorektor, professor

ÜZVLƏR

Talibov N.H.

Tədrisin təşkili və təlim texnologiyaları
üzrə prorektor, dosent

Atayev Q.N.

Beynəlxalq əlaqələr üzrə prorektor,
dosent

Hüseynov R.A.

Humanitar məsələlər üzrə prorektor,
dosent

Hacıyev N.İ.

İqtisadi məsələlər üzrə prorektor

Baxşəliyev A.B.

Tarix və coğrafiya fakültəsinin dekanı, professor

Ağayev T.D.

Coğrafiya və onun tədrisi metodikası kafedrasının müdürü, professor

Məhərrəmova S.S.

Tarix və onun tədrisi metodikası

Rzaquliyeva S.D.

kafedrasının müdürü, dosent

Orucov S.K.

Fəlsəfə, sosiologiya və politologiya kafedrasının müdürü, dosent

Məmmədova S.İ.

Elmi hissəsinin müdürü, dosent

Abdullayev A.N.

Beynəlxalq əməkdaşlıq və əcnəbi

Səlimov Ş.D.
(məsul katib)

tələbələr şöbəsinin müdürü

Linqvistik mərkəzin rəhbəri

Azərbaycan və Şərqi Avropa xalqları

tarixi kafedrasının müdürü, professor

PROQRAM KOMİTƏSİ
ПРОГРАММНЫЙ КОМИТЕТ
PROGRAM COMMITTEE

Mahmudov Yaqub Mikayıl oğlu	AMEA, Tarix İnstitutu, akademik, Azərbaycan
Qasımlı Musa Cəfər oğlu	AMEA, Tarix İnstitutu, AMEA-nın müxbir üzvü, Azərbaycan
Baxşəliyev Adil Baxşəli oğlu	SDU, Tarix və coğrafiya fakültəsinin dekanı, professor, Azərbaycan
İsgəndərov Anar Camal oğlu	BDU, Mənbəşünaslıq, tarixşünaslıq və metodika kafedrası, professor, Azərbaycan
Sadıqov Həsən Şiralı oğlu	SDU, Fəlsəfə, sosiologiya və politologiya kafedrası, professor, Azərbaycan
Səlimov Şirxan Dadaş oğlu	SDU, Azərbaycan və Şərqi Avropa xalqları tarixi kafedrasının müdürü, professor, Azərbaycan
Məmmədov Hikmət Baba oğlu	Millət vəkili, professor, Azərbaycan
Nəsirov Elman Xudam oğlu	Millət vəkili, professor, Azərbaycan
Zeynalov İbrahim Xudaverdi oğlu	BDU, Tarix fakültəsinin dekanı, professor, Azərbaycan
Əhmədov Elçin İldırım oğlu	Dövlət İdarəcilik Akademiyası, Siyasi idarəetmə fakültəsinin dekanı, professor, Azərbaycan
Çağlayan Yeganə	Muş Alparslan Universiteti, Eğitim Fükeltesi, Türkçə ve sosial bilimler eğitimi bölümü, doçent doktor, Türkiye
Əliyev Qabil Əli oğlu	BDU, Qafqaz xalqları tarixi kafedrası, professor, Azərbaycan
Mustafayev Beşir Miqdad oğlu	Türkiye Cumhuriyeti Siirt Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, doçent doktor, Türkiye
Həsənov Vəkil Səfiyar oğlu	İqtisad Universiteti, Humanitar fənlər kafedrasının müdürü, professor, Azərbaycan
Soli Şahvar	Hayfa Universiteti, Orta Şərq və İslamşünaslıq kafedrası, professor, İsrail
Qasımov Şikar Məmmədəli oğlu	AzTU, Tarix kafedrasının müdürü, professor, Azərbaycan
Sultanov Oqtay Balaqədəş oğlu	ADPU, Ümumi tarix və tarixin tədrisi texnologiyası kafedrası, professor, Azərbaycan
Nikolay Dmitriyeviç Sudavçov	Северо-Кавказского федерального университета, доктор исторических наук, профессор
Kazimbəyli İbrahim Feyzulla oğlu	ADU, Beynəlxalq münasibətlər və idarəetmə fakültəsinin dekanı, professor, Azərbaycan
Salih Şahin Hasan	Gazi Üniversitesi, profesor doktor, Türkiye
Hacıyev Sani Tofiq oğlu	BDU, Asiya və Afrika ölkələri tarixi kafedrasının müdürü, professor, Azərbaycan
Seyidov Abbas Qadir oğlu	İqtisad Universiteti, Humanitar fənlər kafedrasının müdürü, professor, Azərbaycan
Məmmədov Habil Nurkişi oğlu	Bakı Slavyan Universitetinin Beynəlxalq münasibətlər kafedrasının müdürü professor, Azərbaycan
Abışov Vaqif Şirin oğlu	AMEA, Tarix İnstitutu, aparıcı elmi işçi, Azərbaycan

PLENAR İCLAS
ПЛЕНАРНОЕ ЗАСЕДАНИЕ
PLENARY SESSION

ERMƏNİSTANDAN AZƏRBAYCANLILARIN DEPORTASIYASI:
TARİXDƏN GÜNÜMÜZƏ
Qasimlı M.C.
AMEA-nın Qafqazşünaslıq İnstitutu

Xülasə: Deportasiya dövlətin yürütdüyü siyaset ilə bağlı olduğundan azərbaycanlıların Ermənistən ərazisindən qovulmalarının birinci mərhələsi 1918-1920-ci illəri əhatə edir. Azərbaycanlıların Ermənistəndən deportasiyası sovet hakimiyyəti illərində də davam etdirilmişdir. Deportasiyanın ikinci mərhələsi İkinci dünya müharibəsindən sonrakı ilk illərə aiddir. Ermənistəndən deportasiya edilmələrinin üçüncü mərhələsi 80-ci illərin sonlarını əhatə edir. Azərbaycanlıların 1918-ci ildən başlayan deportasiyası 1988-1991-ci illərdə onların tamamilə qovulması ilə başa çatmışdır. Deportasiya nəticəsində Ermənistən türksüzləşdirilmiş və xaricdən gətirilmiş ermənilərin hesabına tamamilə erməniləşdirilmişdir.

Açar sözlər: *Deportasiya, partiya, qurultay, əhali, qərar, sərhəd*

Cənubi Qafqazda aborigen olmayan ermənilərin yaşadıqları indiki Ermənistən adlandırlan ərazidən azərbaycanlıların deportasiyası hansı mərhələlərdən keçmişdir və başlıca məqsəd nədən ibarət olmuşdur? Bu barədə rəsmi arxiv mənbələri nə deyir?

Mötəbər mənbələr göstərir ki, hər şeydən əvvəl, 1905-1906-ci illərdə Cənubi Qafqazda baş verən qanlı hadisələrdə erməni dəstələrinin törətdikləri qırğınlarda başlıca məqsəd ərazilərdən yerli əhali olan azərbaycanlıları qovmaq və ərazi tutmaq olmuşdur. Bununla əlaqədar olaraq Yelizavetpol qəza rəisi Yelizavetpol qubernatoruna 1906-ci il mayın 14-də 114 №-li tamamilə məxfi məruzəsində yazdı:

“Ermənilər isə haqq-hesab etmək və digər məqsədlərini – siyasi məqsədlərini həyata keçirmək üçün daha təcribəli adamların rəhbərliyi altında döyüş drujinaları yaratmışlar. Onlar bütün dağ zolağında hökmranlıq edirlər. Dağ zolağının ələ keçirilməsi cəhdələri ermənilərə öz düşmənləri üzərində xeyli üstünlük qazanmağa imkan verir. Ermənilər dağ zolağını ələ keçirməklə Gədəbəy zavodlarına sahib olmaq niyyətlərini güdürlər. Onlar Topal Həsənli - Bayan - Zağlıq - Barum - Barsum - Qoliçino - Yeni Spasovka - Söyüdlü - Gədəbəy - Qaramurad - Ayrım-Başkənd zolağını tutaraq Qazax qəzası və Göycə gölü vasitəsi ilə Yeni Bəyazid qəzasını birləşdirmək istəyirlər”. [17, s. 52-54, 57, 58]

Deportasiya dövlətin yürütdüyü siyaset ilə bağlı olduğundan azərbaycanlıların Ermənistən ərazisindən qovulmalarının birinci mərhələsi 1918-1920-ci illəri əhatə edir. Cənubi Qafqazda heç bir zaman olmayan Ermənistən adlı bir dövlət türk torpaqlarında qurulduqdan və Azərbaycan hökuməti tarixən azərbaycanlılara məxsus olan İrəvan şəhərini paytaxt olaraq güzəştə getdikdən sonra daşnaklar ərazilərini genişləndirmək məqsədilə dinc azərbaycanlı əhalinin kütləvi surətdə öldürülməsi deportasiyası siyasetini gücləndirdilər. “Daşnak partiyasının əksinqilabi rolü” adlı sənəddə yazılıdığı kimi, erməni silahlı dəstələrinin fəaliyyətində əsas məqsəd “müstəqil daşnak

respublikasının” sərhədlərini Türkiyə (Şərqi Anadolunun yeddi vilayəti), Gürcüstan (Axalkələk, Borçalı) və Azərbaycan (Qarabağ, Naxçıvan və b.) hesabına genişləndirmək idi. [6, s.157]

Daşnaklar hakimiyyətə gələrkən Ermənistən ərazisində cəmi 1 milyon 200 min nəfər əhali var idisə, 1920-ci ilin sonlarında Ermənistən sovetləşdirilən zaman cəmi 770 min nəfər əhali qalmışdı. Ermənistanda türklər əgər 1918-ci ildə 260 min nəfər idisə, 1920-ci ildə 60 min olmuş və ya 77% azalmışdır. 1918-1920-ci illərdə daşnak hökuməti azərbaycanlı kəndlərin dinc əhalisini “dövlət tələblərini yerinə yetirməmək” bəhanəsi ilə bombardman edərək dağıdı, amansızlıqla öldürdü və ya qəçqına çevirdi. Daşnaksüyün 30 aylıq hökmənliliyi dövründə Ermənistanda azərbaycanlı əhalinin 60%-ni məhv etdi. [6, s.144] Ermənistən bütün türk olmayan əhalisi qanundan kənar elan edilmişdi. Azərbaycanlı əhalini qırmaq yolu ilə Daşnaksüyünün ölkəni erməniləşdirmək ideyası və digər milli azlıqları təqib etməsi ölkədə milli qırğını artırdı.

Azərbaycanlıların Ermənistəndən deportasiyası sovet hakimiyyəti illərində də davam etdirilmişdir. Deportasiyanın ikinci mərhələsi İkinci dünya müharibəsindən sonra ilk illərə aiddir. Azərbaycanlıların deportasiyاسını həyata keçirməyə zəmin hazırlamaq üçün ilk növbədə xarici ölkələrdən ermənilərin gətirilməsinə başlanılmışdır. Ermənistəndə sovet hakimiyyətinin qurulmasının 25 illiyi ilə əlaqədar olaraq SSRİ Xalq Komissarları Sovetinin sədri İ.V.Stalin və XKS-nin işlər müdürü M.Smirnyukovun 1945-ci il 21 noyabr tarixdə 4 bənddən ibarət imzaladıqları 2947 sayılı qərarda yazılırdı:

“1. Xaricdə yaşayan ermənilərin sovet Ermənistənə gəlməsi barədə müraciətlərini və Ermənistən SSR rəhbər orqanlarının vəsətətini nəzərə alaraq Ermənistən SSR Xalq Komissarları Sovetinə xaricdən gəlmək istəyən ermənilərin gətirilməsini təşkil etməyə icazə verilsin. 2. Ermənistən SSR hökumətinin Ermənistən SSR XKS yanında Xaricdən gətirilən erməni mühacirlərin qəbulu və yerləşdirilməsi üzrə komitə yaratmaq barədə təklifi qəbul edilsin. 3. Ermənistən SSR XKS-yə vətənə qaydan ermənilərə tikəcəkləri yaşayış evinin dəyərinin 50%-i həcmində dövlət krediti verməyi təmin etmək tapşırılsın. 4. SSRİ-yə gələn ermənilər yeni yaşayış yerlərinə gətirdikləri əmlaka görə gömrük rüsumunun tutulmasından azad edilsinlər”. [11, s. 355]

Qərarda “mühacirlər”, “vətənə qaydan” ifadələrinin yazılması tamamilə səhv idi. Çünkü gətirilən ermənilərin demək olar ki, hamısı Ermənistəndə doğulmamış, orada yaşamamış və bu ərazini görməmişdilər.

Hökumətin qərarına uyğun olaraq Ermənistən SSR XKS yanında Xaricdən gətirilən erməni mühacirlərin qəbulu və yerləşdirilməsi üzrə komitə yaradıldı.

Xarici ölkələrdən erməniləri gətirməkdə SSRİ rəhbərliyinin başlıca məqsədi İkinci dünya müharibəsindən sonra beynəlxalq münasibətlərdə iki sistem ölkələri arasında nüfuz qazanmaq uğrunda gedən amansız diplomatik-siyasi mübarizədə Türkiyə torpaqlarına yiyələnmək, gəlmələri Türkiyə ilə sərhəd rayonlarda yerləşdirməklə Türkiyə və Cənubi Qafqazın türk, müsəlman xalqları arasında coğrafi yaxınlığı qırmaq, Qara dəniz boğazları üzərində nəzarət qazanmaq, oradan Aralıq dənizinə çıxməq, daha sonra isə Hind okeanına enmək kimi strateji niyyətlərini reallaşdırmaq istiqamətində addımlar atmaq idi. Sovet rəhbərliyi göstərilən ərazilərdə Qərb ölkələrinin nüfuzuna və ticarətinə mane olmağa çalışırdı.

Ermənistən SSR rəhbərliyi və xarici erməni təşkilatları isə erməniləri gətirməklə tarixi torpaqlarında yaşayan azərbaycanlıları tədricən sıxışdırmaq, demoqrafik şəraiti dəyişdirib türksüz Ermənistən yaratmaq, respublikani erməniləşdirmək, gələcəkdə Türkiyə və Azərbaycan torpaqları hesabına əraziləri genişləndirmək və tarixdə heç bir zaman olmamış xəyalı “Böyük Ermənistən” qurmaq üçün növbəti bir addım atmaq isteyirdilər.

Xaricdən ermənilərin gətirilməsinin başlıca məqsədini 1947-ci il sentyabrın 16-dan oktyabrın 26-dək Misirin paytaxtı Qahirədə Daşnakşütyunun XIV qurultayının sənədlər təsdiq edir. [4, s. 37-47] Qurultay ermənilərin SSRİ-yə köçürülməsinə dair 6 bənddən ibarət direktiv qəbul etdi. [2, s. 21] Qərarda tarixi gerçekliklə heç bir əlaqəsi olmayan “repatriasiya” ifadəsi yazılsa da, gətirilməsi nəzərdə tutulan ermənilər əslində əvvəller Cənubi Qafqazdan gedənlər deyildilər. Onların çoxu Cənubi Qafqazı görməmişdi. Qərarın birinci bəndində yazılırdı ki, Daşnakşütyun “repatriasiya”ya mühüm və siyasi iş kimi baxır. İkinci bəndə görə “repatriasiya” “erməni məsələsi”nin digər tərəflərinin uğurlu həlli zərurəti ilə bağlı idi. Üçüncü bənddə yazılırdı ki, kütləvi “repatriasiya”, xüsusən erməni torpaqlarının azad edilməsi və Ermənistən sərhədlərinin genişləndirilməsi ilə əlaqədardır. Dördüncü bənddə vurgulanırkı ki, “repatriasiya” son illərin hadisələrinin göstərdiyi kimi, bir tərəfdən daşnaklara qarşı mübarizə kimi istifadə edilir, digər tərəfdən isə erməni koloniyalarını dağıtməq məqsədi güdür. Beşinci bənddə yazılırdı ki, “repatriasiya” pozulmuş, dağılmış və iflasa uğramış koloniyalarda həyata keçirilmək əvəzində, mütəşəkkil koloniyalarda onları maddi və mədəni cəhətdən dağıtməq üçün həyata keçirilir. Altıncı bənddə vurgulanırkı ki, Sovet İttifaqında da erməni kütlələri vardır, onlar da bir yerə toplanılıb “repatriasiya” edilməlidir, lakin bu kütlələr düşünülmüş şəkildə inkar edilir.

Xarici ölkələrdən ermənilərin Ermənistana gətirilməsi azərbaycanlıların tarixi torpaqlarından deportasiyası üçün zəmin hazırlayırdı.

1947-ci il noyabrın 21-də ÜİK(b)P MK Siyasi Bürosunun iclasında “Azərbaycan K(b)P MK məsələsi” müzakirə edildikdən [10] (bu məsələnin nədən ibarət olmasına dair arxivlərdə heç bir məlumat rast gəlmədik – M.Q.) bir neçə gün sonra, dekabrın 3-də Azərbaycan K(b)P MK katibi M.Bağirov və Ermənistən K(b)P MK-nin katibi Q.Arutunov sovet rəhbəri İ.Stalinə bir məktubla müraciət etdilər. [19, s.1-2] Onlar məktubda “son illərdə Azərbaycan və Ermənistən respublikalarının təsərrüfat həyatında baş verən dəyişikliklərlə bağlı olaraq yaranmış bəzi məsələlər barəsində fikir mübadiləsi edilməsi nəticəsində” İ.Stalinin qarşısında bir sıra məsələləri qaldırır, Mingəçevir su elektrik stansiyasının tikintisi ilə əlaqədar olaraq yeni suvarılan torpaqlarda və pambıqcılıq rayonlarında işçi qüvvəsinə ehtiyac əmələ gəldiyini, həmçinin pambıq istehsalının çoxaldılmasının Azərbaycan SSR-in bu rayonlarında əhalinin artırılması məsələsini irəli sürdüyüünü zəruri etdiyini yazar, bu məsələnin real həllini Ermənistanda yaşayan 130 min nəfər azərbaycanlı əhalinin həmin rayonlara köçürülməsində gördürdülər. M.Bağirov və Q.Arutunovun fikrincə, azərbaycanlı əhalinin köçürülməsi xarici ölkələrdən Ermənistana gələn ermənilərin qəbulu və yerləşdirilməsi üçün şərait yaxşılaşdırardı. Azərbaycanlı əhalinin köçürülməsi nəticəsində boşalmış torpaq sahələri və mənzillərdən xarici ölkələrdən ermənilər Ermənistana köçürülen zaman istifadə edilə bilərdi.

M.Bağirov və Q.Arutunov bütün bu mülahizələri nəzərə alaraq İ.Stalindən aşağıdakı məsələlərə sanksiya verməsini xahiş edirdilər:

“1. Ermənistən SSR-də yaşayan azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-in əhalisi az olan pambıqcılıq rayonlarına köçürülməsi, boşalan torpaqların və mənzillərin xarici ölkələrdən Ermənistən SSR-ə qayıdan ermənilərin qəbulu və yerləşdirilməsi üçün istifadə edilməsi.

2. Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinə və Ermənistən SSR Nazirlər Sovetinə köçürülmənin şərtlərinin və qaydalarının işlənib hazırlanması, həmçinin köçürülmənin həyata keçirilməsinə rəhbərlik etmək üçün birgə komissiya yaradılmasına icazə verilməsi.

3. Bu tədbirlər üzrə xərclərin İttifaq büdcəsindən maliyyələşdirilməsi”.

Stalinə göndərilən məktubda yazılın “qayıdan ermənilər” ifadəsi tarixi gerçekliyi qətiyyən doğru əks etdirmirdi. Çünkü əvvəllerdə qeyd edildiyi kimi, həmin şəxslər Ermənistanda doğulmayış, orada yaşamamış və çoxları heç bu ərazini görməmişdi.

Məktubun Azərbaycan arxivlərində saxlanılan ikinci nüsxəsində M.Bağirovun imzası olmadığından belə bir sual yaranır: Azərbaycan rəhbəri bu məktubla Moskvaya nə üçün müraciət etmişdir? Suala cavab vermək üçün arxiv fondlarında heç bir sənədə rast gəlmədiyimiz üçün yalnız müəyyən mülahizələr yürütmək olar. Görünür, İ.Stalin Türkiyədən ərazilər ala bilmədikdən sonra xarici ölkələrdən gətiriləcək ermənilərin “ümumi vətən” olan SSRİ-ni təşkil edən Azərbaycan ərazilərində yerləşdiriləcəyi ilə M.Bağirovu ola bilsin, qorxutmuş, o isə bu təhlükəni sovuşdurmaq üçün daha az olan bələni – azərbaycanlıların Ermənistandakı tarixi torpaqlarından köçürülməsi təklifini qəbul etməyə məcbur olmuşdur. Digər tərəfdən, qeyd etmək lazımdır ki, sovet xadimləri sənədlərin ikinci nüsxəsinə adətən imza atmırlılar. Səbəb nə olursa-olsun, bir şey aydınlaşdır ki, M.Bağirov və Q.Arutunovun müraciətindən 20 gün sonra, 1947-ci il dekabrın 23-də SSRİ Nazirlər Sovetinin sədri İ.V.Stalinin və Nazirlər Sovetinin işlər müdürü Y.Çadayevin imzası ilə Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına Ermənistan SSR-dən 100 min nəfər azərbaycanının köçürülməsi haqqında 4083 №-li qərar qəbul edildi. [12, s. 14-17]

Soruşulur ki, əgər müraciət M.Bağirov və Q.Arutunovun şəxsi təşəbbüsü olsaydı, bu qədər qısa bir zamanda Mərkəz tərəfindən qərar hazırlanı və qəbul edilə bilərdimi? Heç şübhəsiz, xeyr! Fikrimizcə, bütün bunların hamısı əvvəlcədən düşünülmüş, planlaşdırılmış və Mərkəzin hökmü ilə edilmişdi.

11 bənddən ibarət olan qərarın birinci bəndinə əsasən 1948-1950-ci illərdə Ermənistan SSR-dən könüllülük əsasında azərbaycanlı əhalisi Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməli idi. Köçürülmə könüllü adlandırılrsa da, qərarda 1948-ci ildə 10 min, 1949-cu ildə 40 min, 1950-ci ildə 50 min adamin köçürülməsinin planlaşdırılması əslində onun könüllü deyil, zorakı, deportasiya olduğunu göstərirdi.

İkinci bənddə Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinə və Ermənistan SSR Nazirlər Sovetinə Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülenlərlə dövlətin verdiyi şərtlər ilə güzəştəri kolxozçular və digər azərbaycanlı əhalisi arasında izah etmək, köçürülenlərin yerlərindən ayrılmaga 10 gün qalmış kolxozlardan əmək haqqlarını tam almaq, köçürülenlərin şəxsi istifadəsində olan əmlakının, mal-qarasının və quşlarının köçürülməsini təmin etmək tapşırılırdı.

Üçüncü bəndə görə nazirlilik, müəssisə və təşkilatların rəhbərləri köçürülen şəxsləri işdən azad etməli idilər.

Dördüncü bənd Kür-Araz ovalığına köçürülen şəxslərə verilən güzəştəri müəyyənləşdirirdi. Köçürülenlər hər bir ailə başına 2 tona qədər mal-qarasını və əmlakını dövlət hesabına pulsuz apara bilərdi. Köçkünlərin geri qaytarılmamaq şərtlə ailə başçısına 1000, ailənin hər bir üzvünə 300 rubl verilməli idi. Köçürülenlərin yerləşdikləri yerdə ailə başçısına 1,5 sentner, hər bir ailə üzvünə isə 0,5 sentner taxıl verilməli idi.

Beşinci bəndə görə köçürülen əhalisi kənd təsərrüfatı məhsullarını (taxıl, kartof) və həmçinin karantin şərtləri ilə əlaqədar olaraq aparılması qadağan edilən mal-qarasını məskunlaşdırığı yerdə eyni miqdarda ərzaq və mal-qarani almaq hüququ ilə çıxdığı yerdə qəbzələ tədarük orqanlarına verə bilərdi.

Altıncı bəndə əsasən Kənd Təsərrüfatı Bankına ehtiyacı olan köçürülenlərə təsərrüfat başına yaşayış evləri və həyətyanı tikililəri inşa etmək üçün aldıqları ildən üç il sonra 10 il müddətinə qaytarmaq şərti ilə 20 min rubladək kredit vermək tapşırılırdı. Ehtiyacı olan köçürülenlərə ailə başına mal-qara almaq üçün 3 min rubl uzunmüddətli ssuda verilməli idi. Ssuda alanlar aldıqlarının üçüncü ilindən başlayaraq 5 il müddətində onu qaytarmalı idilər.

Yedinci bənddə Nəqliyyat Nazirliyinə Ermənistan SSR Nazirlər Sovetinin tələbinə uyğun olaraq azərbaycanlı əhalini, onların əmlakını və mal-qarasını xüsusi eşelonlarda və dezinfeksiya

edilmiş vaqonlarda Azərbaycan SSR-ə daşimaq tapşırılırdı. Azərbaycanlı əhalinin daşınması xərcəsini Dəmiryolu idarəsi mərkəzləşdirilmiş qaydada həyata keçirtməli idi.

Səkkizinci bəndə görə SSRİ Səhiyyə Nazirliyi bütün köçürünlərin çıxdığı yerdə və yolda tibbi baxışını təmin etməli idi. Eşelonları müşayiət etmək üçün tibbi heyət və lazımı dərmanlar ayrılmalı idi.

Doqquzuncu bənddə SSRİ Maliyyə Nazirliyinə Azərbaycan SSR-in 1948-ci il bütçəsində azərbaycanlı əhalinin Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-ə köçürülməsini nəzərə almaq tapşırılırdı.

Onuncu bəndə əsasən Ermənistan SSR və Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetləri bu qərarın yerinə yetirilməsi üçün konkret tədbirləri bir ay müddətində hazırlayıb SSRİ Nazirlər Sovetinə məruzə etməli idilər.

On birinci maddədə yazılırdı ki, Ermənistan SSR Nazirlər Sovetinə azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi ilə əlaqədar olaraq boşalmış tikililərinə və yaşayış evlərinə Ermənistan SSR-ə gətirilən xarici ermənilərin yerləşdirilməsi üçün istifadə etməyə icazə verilsin.

Sənəd konkret məqsədlər – xaricdən gətirilən ermənilərin yerləşdirilməsi və azərbaycanlılarının tarixi torpaqlarından çıxarılması üçün qəbul edilmişdi. Bu, azərbaycanlıların deportasiya edilməsinə dair hökumətin rəsmi qərarı idi.

Ermənistan xarici ölkələrdən gətirilən erməniləri azərbaycanlılara məxsus hər cür şəraiti olan evlərə yerləşdirməyə imkan qazansa da, Azərbaycan tərəfi Ermənistandan deportasiya edilənlərin yerləşdirilməsinə hazır deyildi. Kreditlərin ayrılması, yardımının verilməsi barədə məsələlərin qərarda əksini tapması da bunu aydın şəkildə göstərirdi. Xarici ölkələrdən ermənilərin gətirilib azərbaycanlılara məxsus torpaqlarda yerləşdirilməsi əslində İ.Stalinin mövqeyinin çarizmin və Müvəqqəti hökumətin siyasetindən fərqlənmədiyini göstərirdi.

Qərarın icrasına hazırlıqlara başlandı. Lakin köçürülmə qeyd edildiyi kimi, könüllü deyil, zorakı idi. Çünkü köçürülcək əhalinin sayı əvvəlcədən müəyyənləşdirilir və buna dair plan qoyulurdu. Köçürünlərə daşınar əmlaklarını özləri ilə aparmağa imkan vermirdilər. Dəmiryolunda vaqonlar çatışmındı. Hər cür şəraiti olan evlərini və təsərrüfatlarını Ermənistanda qoyan və yeni yerə köçürünlər üçün heç bir şərait yox idi. Onlar ilan mələyən çöllərdə qalmışdilar. Köçürülməsi nəzərdə tutulan azərbaycanlıların evlərini sata, bu barədə qəzetlərdə elan verə bilməmələri, Ermənistan rəhbərliyinin isə onları heç bir şeysiz çıxıb getməyə təhrik etməsi vəziyyəti daha da ağırlaşdırıldı.

Bəzi erməni xadimləri azərbaycanlıların köçürülməsinin Ermənistandan iqtisadiyyatına vuracağı ziyandan narahat olsalar və bu əndişə real olsa da, əslində onlar hiyləgərliklə manevr edirdilər. Çünkü sovet hökumətinin göstərişlərini yerinə yetirməyə borclu olan bu şəxslərin həmin qərarın icrasından boyun qaçırmaları mümkün deyildi.

Yaranmış şəraitdə SSRİ Nazirlər Soveti Ermənistandan azərbaycanlı əhalinin köçürülməsi ilə bağlı əvvəlki qərarına əlavə olaraq İ.V.Stalinin və Y.Çadayevin imzaları ilə 1948-ci il martın 10-da 14 bənddən və bir əlavədən ibarət “Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və digər azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi üzrə tədbirlər haqqında” 754 №-li yeni bir qərar qəbul etdi. [13, s. 21-25] Bu qərar əvvəlkindən daha irticaçı idi. Çünkü köçürülnən kolxozlara, kolxoçulara və digər azərbaycanlı əhaliyə daşınar əmlakının bir çoxunu özü ilə aparmağa icazə verilmirdi. Belə ki, qərarın birinci bəndinə əsasən Ermənistan SSR-dən Kür-Araz ovalığına tamamilə köçürülnən kolxozlara özləri ilə bütün istehsal vasitələrini (kənd təsərrüfatı maşınlarını, invertarları, canlı və mexaniki qoşqu vasitələrini, bütün cinslərdən olan mal-qaranı və quşları, ari ailələrini,

nəqliyyat vasitələrini və digər əmlaklarını, həmçinin natural və başqa fondlarını) yardımçı müəssisələr (dəyirmanlar, yarma maşınları, elektrostansiyalar və digər mədəni-məişət tikililəri) istisna olmaqla daşımağa icazə verilirdi.

İkinci bəndə görə Ermənistan SSR-dən kolxozlardan köçürülmən kolxoçuların payına düşən daşınar əmlakı (kənd təsərrüfatı maşınları, invertarları, canlı və mexaniki qoşqu vasitələrini, bütün cinsdən olan mal-qaranı və quşları, arı ailələrini, nəqliyyat vasitələrini, natural və digər fondları) köçürülmə anında köçürülmən kolxoçuların tərkibinə daxil olduğu kolxozlara verilir, onların payına düşən daşınmaz əmlakın (çoxillik əkilmış ağaclar, dəyirmanlar, elektrik stansiyaları, digər təsərrüfat və məişət tikililərinin) dəyəri yerləşmə yerlərində kolxozlara Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin və Ermənistan SSR Nazirlər Sovetinin müəyyənləşdirildiyi müddətdə verilirdi.

Üçüncü bəndə əsasən Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti və Ermənistan SSR Nazirlər Soveti köçürülmən kolxozlarının, kolxoçuların və digər azərbaycanlı əhalinin Ermənistan SSR-də qoyub gəldikləri əmlakının dəyərinin ödənilməsi qaydasını bir ay müddətində müəyyənləşdirməli idilər.

Dördüncü bəndə Ermənistan SSR Nazirlər Sovetinə və Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinə Ermənistandan köçürülmən kolxoçulara çıxdıqları yerdə evlərini satmağa kömək etmək tapşırılırdı.

Beşinci bəndə əsasən Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti yanında evakuasiya olunan əhalinin və köçürülmən kolxoz təsərrüfatlarının yerləşdirilməsi şöbəsi yenidən təşkil edilərək Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti yanında Köçürülmə idarəsinə çevrilirdi.

Altıncı bəndə görə həmin idarəyə köçürülmən əhaliyə və kolxozlara torpaqlarıbecərmək, həmçinin yardımçı təsərrüfatlarını tikmək, zəruri şəraitlərini qurmaq üçün texniki yardım və tikinti materialları ilə təmin etmək tapşırılırdı.

Yedinci bəndə əsasən Azərbaycan SSR Azköçürülmətikinti kontorunu eyni adlı trestə çevirmək və onun nəzdində Salyan, Əlibayramlı (indiki Şirvan – M.Q.), Sabirabad və Puşkin (indiki Biləsuvar – M.Q.) rayonlarında tikinti-montaj kontorları yaratmağa icazə verilirdi.

Səkkizinci bəndə Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinə kolxoçuların və digər azərbaycanlı əhalinin köçürüldüyü müddətdə Ermənistan SSR-də (Yerevan şəhərində) nümayəndəlik təşkil etməyə, əhalinin köçürülməsi ilə əlaqədar olaraq hazırlıq işlərini (layihələşdirmə, yardımçı müəssisələrin tikintisi, meşə sənayesi təsərrüfatı, materialların alınması, tikinti materialları və nəqliyyat vasitələri) görmək üçün 1948-ci ildə 11 milyon rubl vəsait xərcləməyə, 1948-ci ildə respublikainin kənd əhalisindən 700 nəfərinin Molotov vilayətində meşə materiallarını Kür-Araz ovalığında torpaqlarınbecərilməsi üzrə hazırlamağa icazə verilirdi.

Doqquzuncu bəndə əsasən Kür-Araz ovalığında torpaqlarınbecərilməsi üzrə idarəyə 1948-ci ildə binaların, yardımçı müəssisələrin tikintisini aparmağa, maliyyə-smetahesabına uyğun olaraq köçürülcək tikililəri gələcəkdə daha da genişləndirməyə, Molotov vilayətindən 1948-1950-ci illərdə hər il 100 min kubmetr meşə məmulatı hazırlamağa icazə verilirdi.

Onuncu bəndə görə SSRİ-nin bir sıra nazirlik və təşkilatları qərara qəbul edilmiş əlavədə göstərilən avadanlıq və materialları 1948-ci ildə Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinə yuxarıda göstərilən idarə üçün verməli idilər.

On birinci bəndə Kür-Araz ovalığına köçürülmüş kolxozlara və kolxoçulara satmaq üçün tikinti materiallarını və avtomobiləri Azərbaycan SSR-ə daşımaq Sentrsoyuza tapşırılırdı.

On ikinci bəndə əsasən Nəqliyyat Nazirliyi 1948-ci ildə yuxarıda adı çəkilən idarəyə Lənkəran, Salyan, Sarıcalar, Saatlı, Qırmızıkənd, Dayıkənd, Papanın, Yeni Osmanlı, Daşburun, Ucar və Masallı stansiyalarında hər birində relslərin uzunluğu 600 metr olan sahədə yükləmə və boşaltma üçün yerlər ayrılmalı idi.

On üçüncü bəndə əsasən SSRİ Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi Azərbaycan SSR-in meşə tədarükü təşkilatlarına satmaq üçün atçılıq zavodlarından lazımsız 50 at verməli idi.

On dördüncü maddəyə görə SSRİ Nazirlər Soveti yanında Dövlət Ştat Komissiyası bir ay müddətində Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti yanında Köçürülmə idarəsinin, Azköçürülmətikinti trestinin və onun tikinti-montaj kontorlarının, həmçinin Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin Ermənistən SSR-də Yerevan şəhərində nümayəndəliyinin ştat cədvəlini təsdiq etməli idi.

Qərara olan əlavədə 1948-ci ildə Kür-Araz ovalığında suvarılan torpaqların mənimşənilməsi üzrə idarəyə verilən material və avadanlıqların siyahısı təsdiq edildi. Lakin ayrılmazı nəzərdə tutulan material və avadanlıqlar köçürülmüş kolxozçuların və kolxozların problemlərini həll etmək üçün kifayət etmirdi.

Azərbaycan KP MK 1948-ci il 19 mart tarixli iclasında həmin qərarın həyata keçirilməsi ilə əlaqədar olaraq tədbirləri müəyyənləşdirdi. [1, s.19] SSRİ Nazirlər Sovetinin qərarının qəbulundan sonra Azərbaycan SSR-in Ermənistən SSR Nazirlər Soveti yanındakı nümayəndəsi təyin edildi. Bu şəxs M.Məmmədov oldu. O, 1948-ci il aprelin 12-də Azərbaycan K(b)P MK katibi M.Bağirova və Nazirlər Sovetinin sədri Teymur Quliyevə 1948-ci ildə Ermənistəndən azərbaycanlıların köçürülməsinə dair Ermənistən SSR Nazirlər Sovetinin qəbul etdiyi planı göndərdi. Plana görə 1948-ci ildə 2378 təsərrüfat, 11 min 244 nəfər köçürülməli idi. Bunlardan 1159 təsərrüfat, 6360 nəfər yazda, 1119 təsərrüfat, 4884 nəfər payızda köçürülməli idi. Köçürülmə 53 yaşayış məntəqəsini əhatə etməli idi. Bunlar əsasən ermənilərin və azərbaycanlıların qarşıq yaşadığı kolxozlar idi. Köçürülcək iki kənd böyük idi. Bunlardan biri Noyemberyan rayonunun 245 təsərrüfatı və 1179 nəfər əhalisi olan Lambalu kəndi, digəri isə Zəngibasar rayonunun 238 təsərrüfatı və 1410 nəfər əhalisi olan Mehmandar kəndi idi. Azərbaycan bu iki kəndi ayrı-ayrı kolxozlara paylaşdırmadan 1948-ci ildə qəbul etməyə hazır deyildi. Azərbaycan nümayəndəsi həmin kəndlərin 1948-ci ildə köçürülmə planına salınmasını təklif etsə də, erməni nümayəndəsi razı olmayaraq bildirmişdi ki, onlar Ermənistən üçün ilk növbədə xalq təsərrüfatı əhəmiyyəti kəsb edir. Həmin kolxozların özləri də ayrı-ayrı yerlərə parçalanaraq Azərbaycan ərazisində yerləşmək istəmirdilər. Köçürünləri bir sıra məsələlərin həlli maraqlandırırıdı. Hər şeydən əvvəl, onların əmlaklarını satması üçün şərait yaradılmalıdır idi. Lakin bu məsələdə böyük çətinliklər yaranmışdı. Artaşat rayonunun Zovaşen və Bapçraşen, Zəngibasar rayonunun Köykünbət kəndlərinin əhalisi evlərini digər kəndlərin əhalisinə satmaq istəsələr də, bunu bilən erməni millətindən olan kolxozi sədrləri imkan verməmiş və qadağan etmişdilər. Azərbaycanlılar bununla bağlı kollektiv şəkildə müraciət də etmişdilər.

Plana uyğun olaraq Yerevan şəhərindən 65 təsərrüfat və 230 nəfər köçürülməli idi. Bu adamlar iki il əvvəl ləğv edilmiş Yerevan ətrafindakı kolxozun üzvləri idi. Yerevanda azərbaycanlıların çoxu mənzillərini Azərbaycanda yaşayan ermənilərlə dəyişməyə, bu barədə mətbuatda elan verməyə icazə almaq istəyirdilər. Həmin suala Azərbaycanın Yerevandakı nümayəndəsi cavab verə bilmirdi. Köçürünlər dağətəyi və dağ rayonlarında yerləşdirilmələrini istəyirdilər. Onlar əsasən Gəncə, Şamxor (indiki Şəmkir – M.Q.) Tovuz, Ağstafa, Qazax və Azərbaycanın digər rayonlarında yerləşdirilmə məsələlərini qoyurdular. M.Məmmədov buna görə də M.Bağirov və T.Quliyevdən Ermənistən rəhbərləri Q.Arutunyan və A.Q.Karapetyan ilə azərbaycanlıların evlərini satmasına kömək göstərilməsinə dair onların yerlərə dəqiq göstəriş vermələri barədə danışmağı xahiş edirdi. Çünkü bu, onun fikrincə, köçürülmə məsələsini həll etmək üçün həlledici amil idi. [16, s. 3-6]

Plana görə 1948-ci ildə Artaşat, Basarkeçər, Eçmiadzin, Noyemberyan, Oktemberyan, Beriya rayonu, Vedi, Zəngibasar, Kotayksk rayonlarındakı və İrəvan şəhərindəki 45 min 685 nəfər azərbaycanlı əhalinin 11 min 244 nəfəri və ya 2378 təsərrüfat köçürülməli idi. Yuxarıda qeyd edildiyi

kimi, yazda 1159 təsərrüfat və ya 6360 nəfər, payızda isə 1119 təsərrüfat və ya 4884 nəfər köçürülməli idi. [18, s. 8-10]

Azərbaycan K(b)P MK Bürosunun 1948-ci il 13 aprel tarixli iclasında (protokol № 647, §1) “Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və digər azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-ə köçürülməsi ilə əlaqədar olaraq kütləvi izahat işi haqqında” 8 bənddən ibarət qərar qəbul edildi. [5, s. 19-21] Sənəddə yazılırdı ki, Mingəçevir sisteminin tikintisi ilə əlaqədar olaraq torpaqlardan geniş və tam istifadə etmək imkanı açılır. Əhaliyə izah olunmalı idi ki, Ermənistandan köçmə könüllü olub, hökumətin qərarına uyğun həyata keçirilir və köçürünlənlər güzəştlər verilir. Ermənistan K(b)P MK-dan azərbaycanlı əhali arasında izahat işləri aparmaq xahiş edilirdi. Azərbaycan SSR-in iqtisadi, mədəni inkişafına dair mühazirələr oxunmalı, kinofilmlər göstərilməli, köçürünlərin qarşısında şair və yazıçılar çıxış etməli, köçürülmənin mədəni və iqtisadi əhəmiyyəti izah olunmalı, “Sovet Ermənistani” qəzeti Azərbaycanın uğurlarına həsr edilmiş məqalə dərc etməli idi. Yaradıcı təşkilatlar izahat işi ilə bağlı təkliflərini verməli, Maarif Nazirliyi isə köçürünlən uşaqları Azərbaycan dilində ədəbiyyatla təmin etməli, həmçinin Ermənistandan SSR-də yaşayan azərbaycanlılar arasında dövri mətbuatı və Azərbaycan dilində ədəbiyyatı yaymağı ididi.

Bu qərar da azərbaycanlıların Ermənistandan köçürülməsinin könüllü olmadığını göstərirdi. Onun forması 30-cu və İkinci dünya müharibəsi illərindəki deportasiyalar – əhalinin bir gecədə yük vaqonlarına doldurulub haraya deportasiya olunduqlarını bilmədikləri kimi olmasa da, mahiyyətcə zorakı köçürmə idi.

Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin 1948-ci il dekabr tarixli qərarı ilə Şamxor, Ağstafa və Xanlar rayonlarında yerləşən köçürünlərin kolxozi təşkil etməsi üçün 1 milyon 964 min 249 manat 81 qəpik vəsait ayrıldı. [15, s.20] Lakin bu məbləğ problemi həll etmək üçün yetərli deyildi.

Azərbaycanlıların köçürülməsinə dair qəbul edilən qərarlar sonuncu olmadı. SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin müavini N.Bulqaninin və Nazirlər Sovetinin işlər müdürü M.Pomazkeviçin imzaları ilə bir neçə il sonra, 1950-ci il 6 sentyabr tarixli 8 bənddən ibarət 3850 №-li qərar qəbul edildi. [14, s.249-252] Bu qərar əvvəlkilərin davamı olsa da, əhatə dairəsinə görə daha geniş olub, həm Ermənistandan azərbaycanlıların köçürülməsinin davam etdirilməsini, həm də Azərbaycanın dağ və dağətəyi rayonlarındakı kəndlərdən əhalinin köçürülməsini nəzərdə tuturdu. Qərarın birinci bəndinə əsasən 1951-1955-ci illərdə Ermənistandan 15 min ailə, o cümlədən 1951-ci ildə 1500 ailə, 1952-ci ildə 2500 ailə Kür-Araz ovalığına köçürülməli idi. Bundan əlavə, Azərbaycanın dağ və dağətəyi rayonlarından Kür-Araz ovalığına 5000, 1952-ci ildə 700 ailə köçürülməli idi.

İkinci bəndə görə əvvəlki qərarlarda nəzərdə tutulan güzəştlər yeni köçürünlərlər də aid edilirdi. Respublika daxilində köçürünlərlər ailə başına 500 rubl, hər bir ailə üzvünə 250 rubl verilirdi.

Üçüncü bəndə görə əgər köçürünlərlər torpaq sahəsi çatmazdısa, onda həmin torpaq sahəsi müvafiq yerdəki kolxozdan alınıb onlara verilməli idi.

Dördüncü bənddə 1951-1955-ci illərdə köçürünlər rayonlarda 20 min evin tikilməsi nəzərdə tutulurdu. 1951-ci ildə 1500, 1952-ci ildə 2500 ev, əvvəlki illərdə köçürünlərlər üçün 3500 ev tikilməli idi.

Beşinci bəndə əsasən Azköctikintitresti Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti yanında Köçürmə idarəsinin tabeçiliyinə verilir, əlavə tikinti kontorları yaradılır, rayon icraiyyə komitələrində köçürmə üzrə təlimatçı şəhəri ayrılrırdı.

Altıncı bənddə SSRİ Pambıqçılıq Nazirliyinə yeni kolxozları baş plana daxil etmək tapşırılırdı.

Yeddinci bəndə əsasən SSRİ Meşə və Kağız Sənayesi Nazirliyi 1950-ci ilin III və IV kvartallarında inşaat işləri üçün köçürünlərlə 15 min kubmetr taxta-şalban göndərməli idi.

Səkkizinci bəndə görə Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti tikinti işlərində işləmək üçün respublika daxilində 1950-1951-ci illərdə kənd əhalisindən 500, 1951-ci ildə 350 fəhlə ayrıb Kür-Araz ovalığına göndərməli idi.

Bu qərar Mərkəzi hökumətin Azərbaycana vurduğu yeni bir ağır zərbə idi. Əgər əvvəlki illərdə azərbaycanlılar Ermənistandan deportasiya edilmişdilərsə, həmin qərarla Azərbaycan daxilində qədim tarixi olan kəndlər də köçürülrən və əhali ağır bir vəziyyətə düşürtüldü.

1951-ci il yanvarın 1-ə olan məlumatata görə köçürülmüş 4633 ailənin evi yox idi. Onlar digər kolxozçuların evində siğınmağa məcbur olmuşdular. Köçürünlərlər üçün 5 min evin tikintisi nəzərdə tutulsa da, bu plan yalnız 20,3% yerinə yetirilmişdi. [3, s.249] Digər bir məlumatata görə isə 1951-ci il yanvarın 1-i üçün 4 min 779 təsərrüfatın evi yox idi. Köçürünlərlərdən 215 ailə Ermənistandakı daimi yaşayış yerinə qayıtmışdı. Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti 1951-ci il iyunun 7-də keçirtdiyi iclasında qəbul etdiyi 738 №-li sərəncamı ilə bu vəziyyəti müzakirə edərək qəbul olunmaz hesab etdi. [9, s. 240-242] Əlavə tədbirlər də müəyyənləşdirildi.

M.Bağirov 1952-ci il 23 yanvar tarixli 659 №-li məktubunda SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin müavini G.Malenkova köçürülmə barədə məlumat verdi. Məktubdan 1948-1951-ci illərdə Ermənistandan 37 min 378 nəfər və ya 8 min 759 ailənin köçürüldüyü məlum olurdu. Planda nəzərdə tutulan 1100 təsərrüfat əvəzinə 900 təsərrüfat 1951-ci ildə köçürülmüşdü. 1952-ci ildə 2 minə yaxın ailənin evi yox idi. Onlar kolxozçuların evində müvəqqəti məskunlaşmışdır. [7, s.20-21]

Bəs xarici ölkələrdən ermənilər Ermənistana nə üçün gətirilirdi? Artıq yuxarıda qeyd edildiyi kimi, sovet dövləti heç bir təhdid olmasa belə, onları Türkiyə ilə sərhəd rayonlarda yerləşdirməklə, əsasən “təhlükəsizlik tədbirlərini” təmin etməyi düşünürdü. Bu, ermənilərin də maraqlarına uyğun idi. Onlar türksüz Ermənistən yaratmaq, bu ərazini erməniləşdirmək, Azərbaycan və Gürcüstandan yeni torpaqlar qopartmaq məqsədlərini güdürdülər.

Azərbaycanlıların Ermənistandan deportasiya edilmələrinin üçüncü mərhəlesi 80-ci illərin sonlarını əhatə edir. SSRİ Nazirlər Soveti 1985-ci il iyunun 20-də “1985-1986-ci illərdə xarici ölkələrdən ermənilərin SSRİ-yə repatriasiyasının davam etdirilməsi haqqında” qərar qəbul etdi. [20, s. 1] Yalanlar əsasında qəbul edilən qərarda tarixi həqiqətlər başdan-başa saxtalaşdırılmışdı. Qərarda yazılmış “repatriasiya” ifadəsi yanlış idi. Çünkü Ermənistana gətirilməsi nəzərdə tutulan ermənilər burada doğulmamış, yaşamamış və çoxu heç bu ərazini görməmişdi. Ermənistən hakimiyəti bu qərarın qəbul edilməsi ilə də kifayətlənmədi.

Ermənistən KP MK-nın birinci katibi K.Dəmirçiyən 1986-ci ilin noyabr ayında Sov.İKP MK-ya məxfi bir məktub yazaraq xarici ölkələrdən ermənilərin gətirilməsini xahiş etdi. O, qeyd edirdi ki, Ermənistanda sovet hakimiyəti qurulduğu ilk illərdən Sov.İKP MK-nın qərarları ilə müxtəlif xarici ölkələrdən ermənilərin gətirilməsi həyata keçirilmişdir. Məktubdan sovet hakimiyəti illərində Ermənistən SSR-ə xaricdən 230 min nəfərdən çox erməninin gətirildiyi məlum olurdu. K.Dəmirçiyən yazırkı ki, məlumatata görə Yaxın və Orta Şərqi ölkələrində (İran, Suriya, Livan, İraq, İordaniya) yaşayan ermənilər içərisində Ermənistən SSR-ə daimi yaşamaq üçün gəlmək istəyənlər vardır. Məktubun sonunda o, “repatriasiyanın mühüm siyasi əhəmiyyətini nəzərə alaraq, Sov.İKP MK və SSRİ Nazirlər Sovetinin 1985-ci il 20 iyun tarixli “1985-1986-ci illərdə xarici ölkələrdən ermənilərin SSRİ-yə repatriasiyasının davam etdirilməsi haqqında” qərarının fəaliyyət müddətinin 1990-ci ilin sonuna dək uzadılmasını” xahiş edirdi. [21, s.3] Artıq əvvəllərdə də qeyd edildiyi kimi, bu məktubda da “repatriasiya” ifadəsinin yazılıması başdan-başa yalan olub, tarixi gerçəkliliklərə qə-

tiyyən uyğun gəlmirdi.

Məktubla tanış olan Sov.İKP MK katibi Y.Liqəçov 1986-ci il 22 noyabr tarixdə “MK-ya təklif hazırlayın” dərkənarı yazaraq MK-nın şöbə müdirləri N.İ.Savinkinə və Y.Z.Razumovskiyə göndərdi. Məsələni araşdırın Sov.İKP MK-nın inzibati orqanlar şöbəsinin müdürü N.Savinkin və MK-nın partiya-təşkilat işi şöbəsinin müdir müavini N.Zolotaryev 1987-ci il mayın 7-də MK-ya müvafiq məxfi məktubla müraciət etdilər. [8, s.1] Məktubda yazılırdı:

“Sov.İKP MK-nin şöbələri tərəfindən sovet əhalisi arasında mühacirət əhval-ruhiyyəsinin olmasında barədə təkliflər hazırlanmışdır. Bu materiallarda ermənilərin SSRİ-yə repatriasiya edilməsi barədə məsələyə də toxunulur. Qeyd edilənləri nəzərə alaraq, Ermənistən KP MK-nin müraciətinə yuxarıda göstərilən bütün material müzakirə olunarkən son olaraq baxılmasını mümkün hesab edərdik”.

Y.Liqəçov, A.Lukyanov, Y.Razumovski, A.Dobrının və b. həmin təkliflə razılaşdırılar.

Sual yaranır: K.Dəmirçiyən nə üçün ermənilərin gətirilməsi müddətinin 1990-ci ilin sonunadək uzadılmasını təklif edirdi? SSRİ-də baş verən sonrakı hadisələr göstərdi ki, erməni dairələri Azərbaycandan DQMVi qoparmağa hazırlaşır və bunun üçün əlverişli məqamın yaranmasını gözləyirdilər. Heç əbəs deyildir ki, Dəmirçiyənin həmin məktubu imzalamasından bir il sonra – 1987-ci ildə Ermənistən Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsinə qarşı əsassız ərazi iddialarını irəli sürdü. Az sonra azərbaycanlıların deportasiyasına başlanıldı. 1988-ci il oktyabr ayının əvvəllərinə olan məlumatə görə Ermənistəndən Azərbaycana 28 min 225 nəfər və ya 6 min 516 ailə qovulmuşdu. 1990-ci ilin sentyabrında Azərbaycanda Ermənistəndən qovulan 201 min azərbaycanlı, 2,5 min kurd, 1,5 minə qədər rus, süni surətdə törədilmiş münaqişə zəminində Özbəkistəndən qovulan 29 min Ahıskə türkü var idi. Az sonra Azərbaycanda qaçıqların sayı 250 min nəfərə çatdı.

Beləliklə, azərbaycanlıların 1918-ci ildən başlayan deportasiyası 1988-1991-ci illərdə onların tamamilə qovulması ilə başa çatmışdır. Deportasiya nəticəsində Ermənistən türksüzləşdirilmiş və xaricdən gətirilmiş ermənilərin hesabına tamamilə erməniləşdirilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Выписка из протокола №640 заседания Бюро ЦК КП(б) Азербайджана.19.03.1948.// ARPİSSA, f.1, siy. 33, iş 227, v. 19.
2. Директива четырнадцатого конгресса дашнаков о политической платформе партии Дашибакчутюн. //ARDTXA, L-164, v. 21.
3. Зам.начальника главного переселенческого управления при Совете Министров СССР Л. Дмитриев – секретарю ЦК КП(б) Азербайджана Якубову Т.22.06.1951.№159 с.Секретно. // ARPİSSA, f.1, siy.37, iş 154, v. 239.
4. Зам.начальника 2-го Главного Управления МГБ СССР генерал-майор Утехин – министру госбезопасности Азербайджанской ССР генерал-майору тов. Емельянову. Обзор материалов о 14 съезде партии Дашибакчутюн и об активизации дашибаками антисоветской деятельности.17.08.1948. № 2 /г/. //ARDTXA,L-164, v.37-47.
5. Заседание Бюро ЦК КП(б) Азербайджана.13.04.1948.О массовой разъяснительной работе в связи с переселением колхозников и другого азербайджанского населения из Армянской ССР в Азербайджанскую ССР.Протокол № 647. §1. // ARPİSSA, f.1, siy.33, iş 27, v.19-21.
6. Контрреволюционная роль партии Дашибакчутюн.// Azərbaycan Respublikası Dövlət Təhlükəsizliyi Xidməti Arxiv(ARDTXA),L-164, v. 157.

7. М.Дж.Багиров – Совет Министров Союза ССР, тов. Маленкову Г.М. о ходе переселения в Кура-Араксинскую низменность Азербайджанской ССР.23.01.1952. №659. // ARPİSSA, f.1, siy.38, iş 230, v. 20-21.
8. Н.Савинкин, Н.Золотарев – ЦК КПСС. 08.05.1987. Сов. секретно. Особая папка. // РГАНИ, ф.89, оп.11, д.40, л.1.
9. Письмо Главного Переселенческого Управления при Совете Министров Союза ССР секретарю ЦК КП (б) Азербайджана Кафарзаде С. Справка о ходе подготовки жилых домов для переселенцев и о мероприятиях по возвращению самовольно выбывших переселенческих хозяйств.09.07.1951. //ARPİSSA, f. 1, siy.37, iş 154, v.240-242.
10. Политбюро ЦК РК(б)-ВКП(б). Повестки дня заседаний. 1919-1952.Каталог.Т.III.1940-1952.М.,2001,с.497.
11. Постановление Совета Народных Комиссаров СССР о мероприятиях по возвращению армян из-за границы в советскую Армению. 21.11.1945. №2947. // Государственный Архив Российской Федерации (ГАРФ), ф.5446, оп.1, д.266, л.355.
12. Постановление Совета Министров СССР о переселении колхозников и другого азербайджанского населения из Армянской ССР в Кура-Араксинскую низменность Азербайджанской ССР.23.12.1947. №4083. // ГАРФ, ф.5446, оп.1, д.319, л.26-29;ARPİSSA, f.1, siy.33, iş 227, v. 14-17.
13. Постановление Совета Министров СССР о мероприятиях по переселению колхозников и другого азербайджанского населения из Армянской ССР в Кура-Араксинскую низменность Азербайджанской ССР. 10.03.1948. №754. // ГАРФ, ф.5446, оп.1, д.327, л.285-290; ARPİSSA, f.1, siy.33, iş 227, v.21-25.
14. Постановление Совета Министров СССРО переселении в колхозы Кура-Араксинской низменности Азербайджанской ССР. 06.09.1950. №3850. // ГАРФ, ф.5446, оп.1, д.432, л.249-252.
15. Постановление Совета Министров Азербайджанской ССР О распределении средств денежных неделимых фондов колхозов, переселенных по специальному решению.Декабрь 1948 г. // ARPİSSA, f.1, siy.33, iş 219, v.20.
16. Представитель Совета Министров Азербайджанской ССР в Советской Армении М.Мамедов– секретарю ЦК КП(б)Азербайджана Багирову М.Д.,председателю Совета Министров Азербайджанской ССР Т.Кулиеву.12.04.1948. // ARPİSSA, f.1, siy.33, iş 227, v.3-6.
17. Рапорт Елисаветпольского уездного начальника – Елисаветпольскому губернатору. 14.05.1906. № 114. Совершенно секретно. // Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxiv (ARDTA), f. 62, siy. 1, iş 45, v. 52-54, 57, 58.
18. Сводный план переселения азербайджанского населения из Армянской ССР в Азербайджанскую ССР в 1948 году. // ARPİSSA, f.1, siy.33, iş 227, v.7; План переселения азербайджанского населения из Армянской ССР в Азербайджанскую ССР в 1948 году. // ARPİSSA, f.1, siy.33, iş 227, v. 8-10.
19. Секретарь ЦК КП(б) Азербайджана М.Д.Багиров, секретарь ЦК КП (б) Армении Г.А.Арутунов – И.В.Сталину. // Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Siyasi Sənədlər Arxiv (ARPİSSA), f.1, siy.33, iş 227, v.1-2.
20. Секретарь ЦККП Армении К.Демирчян–ЦК КПСС.Секретно. // Российский Государственный Архив Новейшей Истории (РГАНИ), ф.89, оп.11, д.40, л. 1.

21. Секретарь ЦККП Армении К.Демирчян – ЦК КПСС. Ноябрь 1986 года. Сов.секретно.
Особая папка. // РГАНИ, ф.89, оп.11, д.40, л.3.

РЕЗЮМЕ
ДЕПОРТАЦИЯ АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ ИЗ АРМЕНИИ:
ОТ ИСТОРИИ ДО НАШИХ ДНЕЙ
Касымлы М. Дж.

Первый этап изгнания азербайджанцев с территории Армении охватывает 1918-1920 годы, так как депортация связана с политикой, проводимой государством. Депортация азербайджанцев из Армении продолжалась и в советское время. Второй этап депортации относится к первым годам после Второй мировой войны. Третий этап депортации из Армении охватывает конец 80-х годов. Депортация азербайджанцев, начавшаяся в 1918 году, закончилась в 1988-1991 годах их полным изгнанием. В результате депортации из-за границы были привезены дедюкифицированные армяне.

Ключевые слова: депортация, партия, съезд, население, решение, граница

SUMMARY
DEPORTATAİON OF AZERBAİJANİS FROM ARMENİA:
FROM HİSTORY TO THE PRESENT DAY
Gasimli M. J.

The first stage of the expulsion of Azerbaijanis from the territory of Armenia covers the years 1918-1920, as the deportation is related to the policy pursued by the state. The deportation of Azerbaijanis from Armenia continued during the Soviet era. The second phase of deportation dates back to the first years after World War II. The third stage of deportation from Armenia covers the late 80s. The deportation of Azerbaijanis, which began in 1918, ended in 1988-1991 with their complete expulsion. As a result of the deportation, was de-Turkified Armenians brought from abroad.

Key words: Deportation, party, Congress, population, decision, border

DÜNYADAKİ ZORUNLU GÖÇLERE İLİŞKİN KISA BİR DEĞERLENDİRME
Şahin S.H.
Gazi Üniversitesi, Türkiye

Özet: Tarihin hemen her döneminde insanlar bireysel veya büyük gruplar halinde çeşitli nedenlerle göç etmişlerdir. Bunlar içinde çoğunlukla ekonomik nedenlerle ve kendi isteğiyle gerçekleşen göçler ile; uğradığı baskın, şiddet ve zülüm gibi nedenlerle ölüm tehlikesi altında, kendi isteği ve iradesi dışında gerçekleşen zorunlu göçleri birbirinden ayırt etmek gereklidir. Zorunlu göçler çoğunlukla ülke sınırları geçilerek gerçekleştiğinden hem daha çok boyutlu bir olgudur. Hem de göçe katılanların daha fazla sorunla karşılaşması söz konusudur. Ayrıca zorunlu göçlerin, özellikle dünyanın belli başlı bölgelerinde meydana geldiği dikkati çekmektedir. Diğer yandan hangi şekilde olursa olsun, göçler çıkış ve varış noktalarında çok önemli etkiler yapmaktadır. Bu çalışmada dünyada özellikle son iki yüz yılda meydana gelen zorunlu göçlerden hareketle, günümüzdeki duruma dikkat çekilmesi amaçlanmaktadır.

Anahtar kelimeler: göçmen, sığınmacı, mülteci, gönüllü göç, yerinden edilme, zorunlu göç, sürgün.

1. Giriş .

Göç insanlık tarihi kadar eski bir olgudur. Dünya üzerinde insanoğlu hareketli bir varlık olarak daima yer değiştirmiştir. Bilgi iletişim teknolojileri ve ulaşım araçlarındaki gelişmelerin de etkisiyle her geçen dönem, daha çok sayıda insanın doğup büyüğü topraklar dışında yaşamını sürdürdüğü dikkati çekmektedir.

En sade tanımlıyla, insanların, ekonomik, siyasi, sosyal ve doğal nedenlerle geçici veya sürekli olarak yer değiştirmesine göç adı verilir. Göç literatürü incelendiğinde **göçmen, sığınmacı, mülteci, gönüllü göç, yerinden edilme, zorunlu göç ve sürgün** gibi kavramların tam olarak birbirinden ayırt edilemediği anlaşılmaktadır. Bu durum göçün çok kapsamlı ve çok boyutlu bir olgu olmasından kaynaklanmaktadır. Aslında bu kavramlar birbiriyle ilişkili ama farklı anlamları olan kavumlardır. Ayrıca insanların yaşadıkları yerlerden çeşitli nedenlere bağlı olarak hayatlarının bir kısmını veya tamamını geçirmek üzere yer değiştirmeleri olarak ifade edilen göç aslında sadece yer değiştirmeyle sınırlı bir olgu değildir.

Cünkü göçler çok çeşitli ekonomik, sosyal ve siyasi sonuçları da beraberinde getirmektedir (Bartram- Monforte, 2017; Hazan, 2018; <https://www.goc.gov.tr/kitaplar>).

Elbette bir insanın doğup büyüğü ve o zamana kadar yaşadığı toprakları bırakarak yakın veya uzak başka bir yere gitmesi en masum ifadesiyle kolay olmayan bir durumdur. Ancak dünya üzerindeki hem doğal hem beseri koşullar çeşitli bölgelerin yerlerin fırsatları aynı değildir. Ayrıca dünyanın bazı bölgelerinde insanlar çok çeşitli sorunlar yaşadığından yaşam şartları daha zordur. Dolayısıyla yaşanan yerlerin doğal ve beseri özellikleri aynı veya eşit şartlara sahip değildir. Bu nedenle geçmişten beri insanlar daha iyi şartların olduğu yerlere giderek yer değiştirmekte ve göç etmektedir. Özellikle geçen yüzyıldan beri daha fazla insanın yer değiştirdiği gözlemlenmektedir.

Göçler, çeşitli ölçütler dikkate alınarak sınıflandırılmaktadır. Bunlardan biri de istege bağlı olma durumudur. Bu bağlamda bireylerin kendi istekleriyle yaptıkları göçlere “**gönüllü göç**”; doğal ya da beseri nedenlerle kişinin yaşamını tehdit eden şartlar dolayısıyla yaptıkları göçlere “**zorunlu göç**” denilmektedir. Göçlerin bir kısmı insanların daha iyi yaşam koşullarına sahip olma amacıyla gönüllü olarak gerçekleşirken; bir kısmı ise savaşlar, iç karışıklıklar, doğal afetler gibi zorunlu nedenlerle meydana gelmektedir. Zorunlu göç veya zoraki göç olarak adlandırılan göçlerin, büyük oranda siyasi nedene bağlı olduğu gözlemlenmektedir (Betts, 2017; Chatty, 2010).

Göç konusunda açıklanması gereken temel kavumlardan biri “**yerinden edilme**” ve “**sürgün**”dür. Hem yerinden edilme hem de sürgün zorunlu göçler sınıfına girmektedir. İnsanların deprem, sel gibi doğal afetler; silahlı çatışma, dini ve etnik nedenlerle, evinden ya da ülkesinden zorla çıkarılması “**yerinden edilme**” olarak adlandırılmaktadır. Yerinden edilen insanlar, genellikle ani bir etki nedeniyle evlerini gruplar halinde terk etmek zorunda kalmaktadır. Zorunlu bir göç olarak **yerinden edilme** doğal ya da beseri nedenlerden dolayı insan yaşantısına yönelik tehditleri de içeren bir zorlama unsuru bulunan yer değiştirme hareketidir. Zorla yerinden edilmeye mülteciler yanında ülkesinde yerinden edilmiş kişilerin hareketleri yani doğal, çevresel, kimyasal, nükleer felaketler, açlık ya da kalkınma projeleri nedeniyle gerçekleşen yer değiştirme hareketleri de dâhil edilmektedir (Hazan, 2018;

https://publications.iom.int/system/files/pdf/iml31_turkish_2ndedition.pdf.

Zorunlu göçler içinde mültecilere ayrı bir yer açmak gereklidir. Çünkü halen dünyada çok sayıda insan zorunlu nedenlerle başka ülkelere göç etmek zorunda kalarak mülteci durumuna düşmektedir.

Mülteci denildiğinde, ırkı, dini, tabiiyeti, belli bir toplumsal gruba mensubiyeti veya siyasi düşüncelerinden dolayı zulme uğrayacağından haklı sebeplerle korktuğu için vatandaşlığı olduğu ülkenin dışında bulunan kimseler anlaşılmaktadır. Mülteci, ülkesinin korumasından yararlanamayan ya da söz konusu korku nedeniyle yararlanmak istemeyen ve yaşadığı ikamet ülkesinin dışında bulunan, oraya dönemeyen veya söz konusu korku nedeniyle dönmek istemeyen vatsansız kişiye denmektedir (<https://www.goc.gov.tr/multeci>).

Daha önce de belirtildiği gibi göç ve yer değiştirme bazen insanların kendi istekleriyle gerçekleşirken; bazen de insanlar yer değiştirmek zorunda bırakılmaktadır. Özellikle baskın, zulüm ve şiddet gibi nedenlerle meydana gelen bu yer değiştirme zorunlu göç olarak adlandırılır (Betts, 2017). Dolayısıyla zorunlu göç insanların sosyal, ve ekonomik açıdan daha iyi şartlara sahip olma gibi nedenlerle yapılan bir yer değiştirme hareketi değildir. Bu bağlamda iş kaygısı eğitim, sağlık ve bunun gibi imkanların yetersizliği ve veya daha iyi yaşam şartlarına sahip olmak amacıyla yapılan göçler ile baskı, şiddet, zulüm gibi nedenlerle nedenler dolayısıyla ölüm tehlikesi altında yapılan göçleri birbirinden ayırt etmek gereklidir. Ayrıca insanların yer değiştirmesi ister gönüllü ister zorunlu olsun ülke içinde veya sınırları aşarak ülke dışına gerçekleştirmektedir. Bu anlamda ülke içinde gerçekleşen kamulaştırma veya bazı çevre sorunları gibi doğal veya beseri nedenlerle yerinden edilme ile ülke sınırları dışına göç etmesi de şekilsel olarak benzerlik gösterse bile içerik olarak nedeni gerçekleşme şekli ve sonuçları itibarı ile birbirinden oldukça farklıdır (Kılınç, 2018). Özellikle Orta Doğu'da son 150 yılda zorunlu göçün sürekli yaşadığı bir yer olmuştur. Zorunlu göç, insanlığın göç hikayesinin bir parçası olarak kabul edilmekte ise de masum bir yer değiştirme olarak ifade edilmesi mümkün değildir.

Bu bağlamda zorunlu göçler; **büyük çaplı, ani, şiddetli, tehlikeli, acı verici ve zorlayıcı** olması bakımından diğer göçlerden ayrılmaktadır (Chatty, 2010; 8).

Her ne kadar insanlık tarihinin hemen her döneminde göçler yaşanmışsa da son yüzyılda çok büyük göçlerin yaşanması bu dönemin göçler çağının adlandırılmasına neden olmuştur (Castles-Miller, 2008). Zira bu dönemde özellikle 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren hem istege bağlı göçler hem de siyasal nedenlerle meydana gelen göçlerin sayısı oldukça büyük artış göstermiştir. Ayrıca günümüz göçleri geçmişte kilerden çok daha fazla boyutları olan bir olgudur. Çünkü gerek meydana geliş tarzı gerek göçe katılanlar gerekse göçlerin etkileri geçmişteki kilerden çok daha farklıdır. Bunun yanı sıra günümüzdeki zorunlu olarak yer değiştirme şeklinde gerçekleşen göçlerde iki temel husus dikkati çekmektedir. Bunlardan birisi mültecilik diğer ise sürgündür. Dünyada yaşanmış önemli bir zorunlu göç örneği olarak Sovyet Rusya zamanında yaşanan sürgünler örnek olarak verilebilir. Bilindiği gibi Osmanlı devleti ve Türkiye Cumhuriyeti Sovyet Rusya dönemindeki sürgünlerin önemli bir sıginma noktasıdır. Bu nedenle Türkiye açısından düşünüldüğünde Sovyet Rusya'dan yapılan göçlere ayrıca önem verilmesi gerektiği belirtilmektedir (Sağır, 2012; 4). Özellikle 20. Yüzyıl boyunca Sovyet Rusya'nın izlediği siyaset dolayısıyla ülke içinde yer alan çok sayıda azınlık başka yerlere özellikle de Türkiye'ye göç etmek zorunda kalmıştır. Çeçenler, Volga Almanları, Kumuklar, Kırım Tatarları, Balkarlar ve Ahıskalılar bunların yalnızca bazılarıdır (Kahraman- İbrahimov, 2013).

Dünyada özellikle son 50-60 yıldan beri göç hareketleri, küreselleşme olusunun da etkisiyle hem nicel hem de nitel özelliklerini bakımından geçmişte yaşanan göçlerden önemli farklılıklar göstermektedir. Çünkü son dönemlerde hem daha fazla insan göçe katılmakta, hem göçler uluslararası bir boyut kazanmakta; hem de doğal olarak daha fazla sayıda kişi ve ülkeyi etkilemesi söz konusu olmaktadır. Göçlerin toplum hayatında bu kadar önemli bir yere sahip olmasının da etkisiyle göçler üzerine yapılan çalışmaların da sayısı artmış ve çok çeşitli bilime mensup kişiler

tarafından hemen her türlü göç türü üzerinde araştırmalar yapılmıştır. Ayrıca göçlerin bu çok boyutlu durumu pek çok ülkeyi ekonomik, siyasi ve sosyal açıdan etkilediği için göclere yönelik özel politika geliştirilmesi zorunluluk halini almıştır (Sowell, 2020; Kalkınma Bakanlığı, 2013).

Dünya üzerinde özellikle son dönemde yaşanan göçlerde dikkati çeken hususlardan biri göçlerin yönüdür. Yani ülke içinde meydana gelen göçlerde genellikle ülkenin daha az gelişmiş bölgelerinden daha fazla gelişmiş alanlarına ya da kırsal alanlardan şehirlere doğru göç yönü söz konusudur. Uluslararası göçlerin ise daha çok dünyanın belli başlı bölgelerinde meydana geldiği anlaşılmaktadır. Özellikle zorunlu göçler ve sürgünlerde bu durum çok daha belirgindir. Dünyada meydana gelen büyük sürgünlerin belli başlı bazı bölgelerde meydana geldiği gözlemlenmekte olup; bunların buralarda gerçekleşmesinin tesadüfi olmadığı düşünülmektedir. Bu anlamda pek çok zorunlu göç olayının dünya üzerinde sahip olduğu kaynaklar veya sahip olduğu stratejik ve geopolitik önem dolayısıyla belli başlı yerlerde; bazı çatışmaların meydana geldiği alanlar ile örtüşmesi dikkat çekicidir (Karabağ, 2006). Benzer şekilde, çatışma bölgelerinin de dünyadaki dağılışının da tesadüfi olmadığı değerlendirilmektedir.

Aslında hangi dönemde olursa olsun, genel olarak göçlerde geçim kaygısı, işsizlik veya daha iyi yaşam şartlarına sahip olmak gibi nedenlerle ve daha çok kendi isteği ile yapılan göçler ile, uğradığı baskın, şiddet ve zülüm dolayısıyla yani ölüm tehlikesi altında ve kendi isteği ve iradesi dışında yapılan göçleri birbirine karıştırmamak gereklidir. Ancak ister göçe katılanların isteğiyle, isterse zorunlu nedenlerle yapılmış olsun; göçler çıkış ve varış noktalarında çok önemli sosyal kültürel ve mekansal etkilere yol açmaktadır. Bu bağlamda dünyada geçmişten günümüze yaşanmakta olan göclere ve özellikle zorunlu göclere bağlı olarak ortaya çıkan sorunlara dikkat çekmenin gereği ve önemi ortadadır.

Hangi tür göç olursa olsun, günümüzde meydana gelen göçlerin bir şekli ve boyutları geçmiş dönemlerden daha farklı bir hal almıştır. İster ekonomik nedenlerle ekonomik nedenlerle meydana gelmiş gönüllü göçler, isterse siyasi ve diğer nedenlerle meydana gelen zorunlu göçler olsun; günümüz göçleri geçmiştekilerden daha farklı boyutlarda cereyan etmektedir. Bu durum aslında göç olusunun sosyal ve dinamik bir olgu olmasından kaynaklanmaktadır. Böylece küreselleşmenin de etkisiyle günümüzdeki göçler belli bir kuramsal çerçeveye oturtulup büyük genellemeler yapılmasına imkan vermemektedir. Bunun yerine her bir göçün kendi iç dinamikleri çerçevesinde ele alınması daha uygundur. Özellikle daha çok ulus aşırı olarak yaşanan zorunlu göçler birbirinden oldukça farklı toplumları etkileyen ve uluslararası hukuki boyutları da olan bir olgu olması dolayısıyla çeşitli boyutlarıyla ele alınmasını gerektirmektedir. Çünkü zorunlu göçler, zaten genel olarak ekonomik nedenlerle ve isteğe bağlı olan göçler gibi klasik ve basit anlamda gerçekleşen bir yer değiştirmeye hareketi olmaktan öteye geçmiştir. Bu yönyle özellikle ülkeler arası ve uluslararası boyutları olan zorunlu göçler sadece ekonomik ve sosyal kültürel boyutlarıyla değerlendirilebilecek bir durum değildir (Çağlayan, 2006).

Zorunlu göçlerin önemli bir boyutu da sürgünlerdir. Özellikle 20. yüzyıl boyunca dünya üzerinde özellikle bazı bölgelerde sürgün olayları yaşanmıştır. Bireysel olarak bazı kimselerin sürgün edilmesinin siyasi nedenlerle gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Bu tip sürgünler önemli olmakla birlikte, kitlesel olarak yapılan büyük ölçüde kitlesel sürgünlerin sosyal, siyasi ve ekonomik etkileri yanında çok önemli mekansal ve kültürel sonuçları da ortaya çıkması kaçınılmazdır (Çağlayan, 2006). Bu yönyle büyük ölçüde meydana gelen ve kitlesel olarak yer değiştirmek zorunda kalan toplumların yaşadığı sorunlar oldukça çok boyutlu olarak ele alınması gereken olaylardır. Böylece sonuç olarak hem meydana geliş şekli hem de sosyal kültürel ve mekansal etkileri bakımından çok önemli toplumsal sonuçları olan sürgün olayının çok önemli ve telafisi mümkün olmayan sosyal

kültürel ve toplumsal ve mekansal etkilerinin telafi edilemez etkilerinin ortaya çıktığı ortaya çıkması kaçınılmazdır. Ayrıca olayın sadece uluslararası hukuk boyutu değil çok önemli sosyal siyasal ve kültürel etkilerinin olduğu da unutulmamalıdır. Bu bağlamda zorunlu göçler büyük oranda ülke sınırlarını geçerek gerçekleştiğinden göçe katılanların daha fazla sorunla karşılaşması ve gittikleri yerde yeni yaşam tarzı sosyal kültürel bakımdan çeşitli değişiklikler yapmaları ve değişikliklere maruz kalmaları söz konusudur.

Dünyada çok eskiden beri zorunlu göçler yaşanmaktadır. Bu zorunlu göçlere, Kavimler Göçü, Afrikalı Kölelerin Amerika'ya göçü, Mübadele göçleri, Kırgızistan'daki heyelan nedeniyle yapılan göçler, Aral Gölü'nün kurumasına bağlı olarak yapılan Göçler, 1990'lı yıllarda Bulgaristan'dan Türklerin Türkiye'ye göçü, 1 Milyon İrlandalının patates kıtlığı nedeniyle yaptığı göçler ile 1990'lardan sonra 1 milyon Azerbaycan Türkünün Karabağ'dan yaptığı göç, Suriyelerin göçleri, örnek olarak verilebilir (Eravci, Ateş, 2018; Türksam, 2010;

<https://www.arcgis.com/apps/MapJournal/index.html?appid=369ed56a1261413a83f5f84c67172e>
66).

İnsanların yerinden edilmesi genellikle ülke içinde ve ülke dışında olmak üzere iki türlü gerçekleşmektedir. Ülke içinde yerinden edilmiş insanlar da çeşitli sorunlarla mücadele etmek zorunda kalsalar bile; yerinden edilme ülke dışına gerçekleştiğinde çok boyutlu ve karmaşık sorunların meydana gelmesi kaçınılmaz olmaktadır. Aslında ister ülke içinde isterse özellikle ülke dışına çıkararak yerinden edilmiş insanlar uluslararası hukuk kurallarının kapsamı ve koruması altındadır (<https://www.unhcr.org/sy/internally-displaced-people>). Ancak hem pek çok ülke hem de uluslararası kuruluşlarca her olayın aynı şekilde değerlendirilmediği gözlemlenmektedir. Hatta hali hazırda Birleşmiş Milletler kararlarına bile uyulmadığı bilinmektedir. Bunun en canlı örneği 1990'lı yıllarda sonra Karabağ'da yaşanmıştır. Konuya ilişkin 4 BM kararı bulunmasına rağmen, 1992'den sonra Ermenistan tarafından işgal edilen topraklardan 1 milyon Azerbaycanlı göç etmek zorunda bırakılmıştır. Neredeyse tüm dünya ülkeleri de bu konuda yeterli tepkiyi göstermemiş Türkiye başta olmak üzere birkaç ülke dışında Azerbaycan haklı davasında desteklenmemiştir. Öyle ki, bu işgal 2020 yılına kadar devam etmiş ve Azerbaycan ordusunun zaferiyle sonuçlanan çatışmalar sonucunda, Ermenistan barış anlaşması imzalamak zorunda kalmıştır. Halen devam eden süreçte zorla yerinden edilen Azerbaycanlıların geri dönmesi ve topraklarına yerleşmesi beklenmektedir. Uluslararası toplumun Karabağ'da 1 milyon Azerbaycan Türkünün sürgün edilmesine ve göç etmek zorunda bırakılmasına göz yumması veya göz ardı etmesi bu alanda uygulanan çifte standardın en belirgin ve çarpıcı bir örneği olarak tarihe geçmiştir. Zorunlu göçlere ilişkin çok sayıda yayın bulunmasına rağmen, Karabağ'da yaşanan katliamlar sonucu sürgün edilen Azerbaycanlılardan bu yaynlarda ya hiç söz edilmediği ya da çok az söz edilerek geçiştirildiği anlaşılmaktadır ([Türksam, 2010](#)).

2011'den sonra Suriye içinde sayısı kesin olarak bilinmemekle birlikte yerinden edilmiş yaklaşık 2.5 milyon çocuk ve toplam 6 milyondan fazla insan olduğu tahmin edilmektedir. Halen de burada yerinden edilme devam etmektedir. 2011'den itibaren Suriye'de yaşanan olaylar sonucu Suriye vatandaşları can güvenlikleri kalmadığından başta Türkiye olmak üzere çevredeki ülkelere tehlikeye girmesi sonucu göç etmek zorunda kalmışlardır. Yaklaşık 10 yıldır devam eden bu savaş sürecinde 10 milyona yakın Suriyeli yerinden edilmiştir. Bunlardan 4 milyondan fazlası Türkiye'ye gelmiştir ([UNHCR - 1 per cent of humanity displaced: UNHCR Global Trends report](#)).

2. Zorunlu Göçlerin Günümüzdeki Durumuna İlişkin Bazı Hususlar

Geçen yüzyılın ikinci yarısından beri her zamankinden daha fazla insan hareket halinde olup çok sayıda insan kendi istekleriyle veya zorunlu olarak göç etmekte göç etmek zorunda

kalmaktadır. Dünyanın özellikle belli başlı bazı yörelerinde uzun süreden beri devam eden çatışmalar, başarısız yönetimler, insan hakları ihlalleri, iklim değişikliği gibi nedenler yerinden edilmenin temel itici güçleridir.

Dünya üzerinde halen 79,5 milyondan fazla kişinin zulüm, çatışma, şiddet veya insan hakları ihlalleri gibi olaylar nedeniyle zorla yerlerinden edildikleri gözlemlenmektedir. Bu rakam aslında kabaca Birleşik Krallık nüfusunun tamamının evlerini terk etmeye zorlanması eşdeğerdir. Böylece Dünyadaki her 103 kişiden 1'i ya sığınmacı, ülke içinde yerinden edilmiş ya da mülteci anlamına gelmektedir. Ayrıca yine BM verilerine göre, her 4 saniyede bir kişi her dakikada 16 ve her gün 23.800 kişi yerinden edilmektedir ([UNHCR - 1 per cent of humanity displaced: UNHCR Global Trends report](#)).

Zorunlu bir göç türü olarak mültecilik dünya gündemindeki yerini korumaktadır. Dünya üzerinde halen mültecilerin dağılışı incelendiğinde de çarpıcı sonuçlara ulaşmaktadır. Öyle ki, mültecilerin % 85'ine gelişmekte olan ülkeler ev sahipliği yapmaktadır. Mültecilere ev sahipliği yapan ülkeler BM'nin sorumluluk paylaşımı ilkesi sayesinde ek destek alma hakkına sahip olmakla birlikte insani yardımların yetersiz olduğu dikkati çekmektedir. Bu konuda Türkiye Cumhuriyeti ise bir yandan insani yardımına devam ederken diğer yandan da yasası göç ile mücadele etmektedir. Söz konusu durum Türkiye'nin bulunduğu konumdan kaynaklanmaktadır ([UNHCR - 1 per cent of humanity displaced: UNHCR Global Trends report](#)).

Günümüzde zorla yerinden edilme konusunda bazı hususlar dikkati çekmektedir. Bu hususların başında son 10 yılda kendi ülkesi içinde veya ülkesi dışında 100 milyon civarında kişi sığınma arayışı içinde evini terk etmek zorunda kalmasıdır. Bu değer dünyanın en kalabalık 14. ülkesi olan Mısır'ın nüfusundan daha fazla insanın yerinden edilme ve zorunlu göçe maruz kaldığını ifade etmektedir. Diğer yandan Dünya üzerinde 2010 yılından beri zorla yerinden edilme 41 milyondan 79,5 milyona yükserek yaklaşık iki katına çıktıı anlaşılmaktadır. Diğer bir husus ise yerinden edilen insanların %80'i şiddetli gıda yetersizliği ve kötü beslenme etkisi altındaki ülkeler veya bölgelerde yaşadığı anlaşılmaktadır. Bu ülkelerin pek çoğu iklim değişimi ve diğer afet riskleriyle karşı karşıya olduğu gözlemlenmektedir. Dünyadaki mültecilerin dörtte üçünden biraz fazlası uzun süreli yerinden edilme durumu içinde olduğu anlaşılmaktadır.

Örneğin Afganistan'da bu durum yaklaşık 50 yılı aşkın süredir devam ettiği bilinmektedir. Genel olarak incelendiğinde her 10 mültecinin 8'inden fazlası (%85) gelişmekte olan ve genellikle terk etmek zorunda kaldıkları ülkeye komşu olan ülkelerde yaşadığı anlaşılmaktadır. Eldeki verilere göre, Dünyada yerinden edilmiş insanların üçte ikisi Suriye, Venezuela, Afganistan, Güney Sudan ve Myanmar'dan geldiğini göstermektedir ([UNHCR - 1 per cent of humanity displaced: UNHCR Global Trends report](#)).

3. Sonuç

İster istege bağlı olarak gönüllü, isterse baskın zulüm ve şiddet gibi olaylar nedeniyle ölüm korkusu altında zorunlu olarak yapılanlar olsun göç insanlık tarihi kadar eski bir olgudur. Ancak zaman içinde göçlerin nedenleri ve göç türlerinde bazı değişikliklerin olduğu anlaşılmaktadır. Diğer yandan hangi tür göç olursa olsun hem mekânsal etkilere neden olmakta hem de sosyal kültürel etkileşim ve sorunların yaşanmasına neden olmaktadır. Aslında hangi nedenle yapılmış olursa olsun ve hangi göç türüne sokulursa sokulsun insanların yaşadığı toprakları terk ederek başka bir yere özellikle başka bir ülkeye gitmesi genellikle zorlayıcı nedenlere dayanmaktadır. Ancak bu bağlamda ekonomik nedenlerle yapılan göçlerdeki zorunluluk ile ölüm tehlikesi altında yapılan göçlerdeki zorunluluk hiçbir şekilde kıyaslanamaz. Dolayısıyla zorunlu nedenlerle yapılan göçlerin toplum yaşıntısındaki etkisi çok daha kapsamlı ve çok daha geniş olmaktadır.

Dünya üzerinde hem istege bağlı olarak hem de zorunlu göçlerin son iki yüzyılda daha da arttiği ve giderek daha çok insanın yer değiştirdiği anlaşılmaktadır. Doğal olarak bu artış daha çok insanı etkilemeye ve göçler giderek daha çok boyutlu bir hal almaktadır. Diğer yandan zorunlu göçlerin özellikle belli bazı bölgelerde ve bazı devletlerin politikalarının bir sonucu olarak ortaya çıkması yanında zaman zaman yaşanan bu göçlerin bir insanlık dramına dönüşmesine pek çok devletin göz ardı etmesi ise anlaşılabilir bir durum değildir. Belirtilenlerden hareketle gelecekte daha yaşanabilir bir dünyanın inşası açısından duyarlı olunmasının önemi ortadadır. Bu bağlamda dil, din ve ırk ayrımı gözetmeden hareket edilmesi ve bu bilince sahip insanlar yetiştirmesi yönünde politikalar geliştirilmesi gerekmektedir.

Göçlerle ilgili olarak dikkati çeken bazı hususlar şunlardır:

1. Göç nedenleri geçmişe göre farklılaşmıştır. Çünkü ekonomik nedenler halen devam etse bile çok çeşitli nedenlere bağlı olarak göçler gerçekleşmektedir.
2. Zorunlu göçler belli başlı bölgelerde meydana gelmektedir. Bu bölgelerin tesadüflere bağlı olarak ortaya çıkmadığı düşünülmektedir.
3. Geçmişte de günümüzde de göçler göçe katılanları çıkış noktasını ve varış noktasını önemli etkileri olan bir olgudur.
4. Küreselleşme olgusu göçlerin daha da karmaşık ve çok boyutlu olmasına neden olmuştur.
5. Zorunlu göçlerde uluslararası hukuk kurallarına uyulması noktasında Birleşmiş Milletler, Devletler ve sivil toplum örgütlerine görev ve sorumluluklar düşmektedir.
6. Geçen yüzyıldan beri klasik göç kuramları göçlerin sosyal ve dinamik bir olgu olması dolayısıyla meydana geliş şekli ve etkileri bakımından yeniden değerlendirmesini gerekli hatta zorunlu kılmaktadır.
7. Geçmiş yillardan farklı olarak daha çok kişi göçlere katılmaktadır. Aynı zamanda göçe katılanlar geçmişten farklı olarak daha uzak noktalara gidilebilmektedir. Dolayısıyla göçerde mesafe kavramı değişmiştir. Ayrıca geçmişten farklı olarak göçler tek yönlü değil çok yönlü bir hal almıştır.
8. İstege bağlı göçler ile zorunlu göçler bazı benzerlikler göstermekle birlikte birbirlerinden oldukça farklı boyutları bulunan olgulardır.
9. Toplum yaşıntısında bu kadar önemli olan bir konuya ilişkin olarak bireylerde daha çok farkındalık geliştirmek için eğitim öğretim sürecinde konuya gereken önem verilmesinin gerekli olduğu düşünülmektedir (Şahin, 2017).

Hangi dönemde ve hangi çeşit görüşler olursa olsun hem sosyal boyutları yönyle hem de mekansal boyutları olan bir konu olması dolayısıyla göç coğrafi bir olgudur. Bu açıdan düşünüldüğünde ülkelerin bulunduğu konum önemlidir. Aslında hiçbir ülke göçlere kayıtsız kalamamaktadır. Ancak göçler konusunda ülkelerin farklı politika, yaklaşım ve uygulamaları dikkati çekmektedir. Bu anlamda Türkiye Cumhuriyeti çevresindeki ülkelerde yaşanan olaylar dolayısıyla zorunlu göçe maruz kalan insanlara olan yaklaşımı tüm dünyanın takdirini toplamaktadır. Zira en fazla mülteci barındıran ülke olarak Türkiye'nin yaptıkları ortadadır (<https://www.unhcr.org/refugee-statistics/>). Her firsatta insan haklarından söz eden ülkeler ise bu konuda yeterli girişimleri yapmamaktadır.

KAYNAKÇA

1. Bartram, D.- Monforte, M. (2017). Göç Meselesine İlişkin Temel Kavramlar, Ankara, Hece yayınları.
2. Betts, A. (2017). Zorunlu Göç ve Küresel Politika, Ankara, Hece yayınları.

3. Castles, S. (2008). Göçler Çağı, Modern Dünyada Uluslararası Göç Hareketleri, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi yayınları.
4. Chatty, D. (2019). Modern Ortadoğu'da Zorunlu Göç ve Mülksüzleştirme, İstanbul, Koyu siyah kitap.
5. Çağlayan, S. (2006). Göç Kuramları Göç ve Göçmen İlişkisi, Muğla Üniversitesi Sosyal bilimler Enstitü dergisi, sayı 17, s. 88-89.
6. Eravcı, P , Ateş, T . (2018). DÜNYA TARİHİNİ ETKİLEYEN GÖÇLER VE TÜRK MİLLETİNİN ETKİSİ . Ankara Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi , Göç Özel Sayısı , 42-47 . Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/usdad/issue/38071/442009>
7. Hazan, J. C. (2018). Geçmişten Geleceğe Zorunlu Göç: Mülteciler ve Ülkke içinde Yerinden Edilmiş Kişiler (Ed. S. G. Ihlamlı-Öner, N. A. Ş. Öner), s: 183-199, İstanbul, İletişim yay.
8. Internal Displacement Centre, (2020). Global Report on Internal Displacement 2020 <https://www.internal-displacement.org/global-report/grid2020/>
9. IOM Uluslararası Göç Örgütü, (2018). Göç Terimleri Sözlüğü, https://publications.iom.int/system/files/pdf/iml31_turkish_2ndedition.pdf
10. Kahraman, S. Ö.-İbrahimov, A. (2013). Kafkaslar'dan Sürgün Bir Toplumun Bitmeyen Göçü: Çanakkale'de Ahiska Türkleri, Aegean Geographical Journal, VOL. 22 (2), 77-90, <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/56736>
11. Kalkınma Bakanlığı, (2013). Göç, Onuncu Kalkınma Planı Özel İhtisas Komisyon Raporu, Ankara. https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/10/10_Goc-1.pdf
12. Karabağ, S., (2006). Türk Jeopolitik Bölgesinde Uluslararası Çatışmalar, Türk Yurdu Dergisi, Yıl: 95, sayı: 222, <https://www.turkyurdu.com.tr/yazar-yazi.php?id=3938>
13. Kılınç, A. (2018). Sınır Aşan Göçler: Mülteci Sorunu ve Göç Yönetimi . Ombudsman Akademik , (8) , 75-102 . DOI: 10.32002/ombudsmanakademik.443450.
14. Öner, N. A.- Öner, S. G. I., (2017). Uluslararası İlişkilerde Göç - Olgular, Aktörler Ve Politikalar, ISBN: 9789753535373, Uluslararası İlişkiler, Ankara, Der yayınları.
15. Sağır, A (2012). Zorunlu Göçler Sürgünler ve Yol Hikayeleri, Ankara, Nobel yayınları.
16. Seferov, R., İbadov, A . (2007). Ermenistan'ın Karabağ'ı İşgal Süreci ve Sonrasında Azerbaycan'da Yaşanan Zorunlu Göçler Ve Sorunları, Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 0 (18), 159-173 (<https://dergipark.org.tr/tr/pub/sefad/issue/16475/171978>
17. Sowell, T., (2020). Göçler ve Kültürler, Ankara, Hece yayınları.
18. Şahin, S., (2017). Göç Konularının Öğretiminde Kullanılan Yöntem ve Teknikler, Ivth INTERNATIONAL EURASIAN EDUCATIONAL RESEARCH CONGRESS, 11-14 Mayıs 2017 Denizli.
19. Türksam, (2010). Yüzyılın Dramı... Azerbaycan'da Göçmen (Kaçın) Sorunu, <https://turksam.org/yuzyilin-drami-azerbaycan-da-gocmen-kackin-sorunu>
20. <https://avim.org.tr/tr/Bulten/goc-ve-iltica-terimleri-sozlugu-sik-karistirilan-kavramlar>
21. <https://www.unhcr.org/sy/internally-displaced-people>
22. <https://www.unhcr.org/figures-at-a-glance.html>
23. <https://data2.unhcr.org/en/dataviz/6>
24. <https://www.unhcr.org/refugee-statistics>
25. UNHCR - 1 per cent of humanity displaced: UNHCR Global Trends report
26. <http://www.internal-displacement.org/>

27. https://helprefugees.org/refugees-statistics/?gclid=CjwKCAiAtej9BRAvEiwA0UAWXjwczm1QLnpDLLik0JeMW2ZmdEnnMCzfdncptoyPyUEP8e_1MVmarxoC8ycQAvD_BwE

РЕЗЮМЕ
КРАТКАЯ ОЦЕНКА ПРИНУДИТЕЛЬНОЙ МИГРАЦИИ В МИРЕ
Шахин С.Х.

Почти в каждый период истории люди иммигрировали индивидуально или большими группами по разным причинам. Среди них, в основном, по экономическим причинам и добровольной миграции; Необходимо различать принудительные миграции, которые происходят против их воли и их воли и которым угрожает смерть по таким причинам, как давление, насилие и жестокость. Вынужденная миграция - это многомерное явление, поскольку в основном она происходит через границы страны. Также возможно, что участники миграции столкнутся с большими проблемами. Также стоит отметить, что вынужденные миграции происходят особенно в определенных частях мира. С другой стороны, в любой форме миграции имеют очень важное влияние на пункты отправления и прибытия. В данном исследовании его цель - привлечь внимание к текущей ситуации в мире, особенно в отношении вынужденной миграции, которая произошла в последние два столетия.

Ключевые слова: *иммигрант, проситель убежища, беженец, добровольная миграция, перемещение, вынужденная миграция, изгнание*

SUMMARY
A BRIEF EVALUATION ON FORCED MIGRATIONS IN THE WORLD
Shahin S.H.

In almost every period of history, people have migrated individually or in large groups for various reasons. Among these, mostly due to economic reasons and voluntary migration; It is necessary to distinguish between forced migrations that take place against their will and their will and are in danger of death due to pressure, violence and cruelty. Forced migration is a multidimensional phenomenon, as it mostly occurs across country borders. It is also possible for those participating in the migration to face more problems. It is also noteworthy that forced migrations occur especially in certain parts of the world. On the other hand, whatever form, migrations have very important effects on departure and destination points. In this study, it is aimed to draw attention to the current situation in the world, especially with reference to the forced migration that occurred in the last two hundred years.

Keywords: *immigrant, asylum seeker, refugee, voluntary migration, displacement, forced migration, exile*

ERMƏNİSTANIN AZƏRBAYCAN TÜRKLƏRİNƏ QARŞI DEPORTASIYA CİNAYƏTLƏRİ(1948-1953)

Səlimov Ş.D.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Shirxan.salimov@mail.ru

Xülasə: 1948-1953-cü illərdə Azərbaycanlıların Ermənistən SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası, Cənubi Qafqazda azərbaycanlılara qarşı dövlət səviyyəsində məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilmiş etnik təmizləmə və soyqırımı siyaseti, nəticədə xalqımızın ağır məhrumiyyətlərə, milli faciə və məşəqqətlərə, kütləvi qətl və qırğınlara məruz qalması, SSRİ Nazirlər Sovetinin 1947-ci ilin dekabrın 23-də "Ermənistən SSR-dən kolxo佐uların və başqa Azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-nin Kür-Araz ərazisinə köçürülməsi haqqında" qərarı və 10 mart 1948-ci il tarixli qərarı ilə bu prosesi həyata keçirmək üçün tədbirlər planı hazırlanması, Ermənistən SSR-dən azərbaycanlıların zorla deportasiyası, müxtəlif təzyiqlərə məruz qaldıqlarına görə pərakəndə halda Azərbaycana köçməyə məcbur olmasından bəhs edilmişdir.

Açar sözlər: *Azərbaycanlıların Ermənistəndən deportasiyası, etnik təmizləmə, genosid siyaseti, sovet rejimi, Kür-Araz ovalığı*

Cənubi Qafqazda ermənilərin avtoxton əhali olmadıqları və sonradan mərhələlərlə Rusiya tərəfindən köçürülrək Azərbaycanın tarxi torpaqlarında yerləşdirildikləri və bununla yanaşı paralel olaraq Azərbaycan türklerinin zaman-zaman bu ərazilərdə deportasiyaya məruz qalmaları heç kəsə sir deyil. Bəzi tarixi mənbələrin verdiyi məlumatlara əsasən ermənilərin Azərbaycan ərazisinə ilk gəlişi (bir neçə erməni fərdi qaydada) XV əsrin ortalarına təsadüf edir. Sonrakı axınları rus çarı I Pyotrun hakimiyyəti dövründən başlayır və XIX əsrin birinci yarısında Rusiya-İran, Rusiya-Türkiyə müharibələrinin nəticəsi olaraq bağlanmış Gülistan, Türkmençay və Ədirnə sülh müqavilələrinin nəticələrində ermənilərin kütləvi şəkildə İran və Türkiyə ərazisindən Azərbaycana köçürürləməsi başlanılmışdır. Bütün bu köçürülmələr məqsədli şəkildə həyata keçirilmiş, nəticədə xarici himayədarların təzyiqi ilə Birinci Dünya mühribəsinin sonlarında -1918-ci ildə Azərbaycanın tarxi torpaqlarında 9 min kvadrat kilometrlik bir ərazidə erməni dövləti yaradılmışdır. Rusiyada bolşeviklərin hakimiyyət başına gəlməsi ilə Azərbaycanın daha geniş əraziləri (Zəngəzur və digər) işğal edilərək Ermənistana verilmişdir. Bu işgallar soyqırımlar və deportasiyalar ilə müşaiyət edilmişdir. Azərbaycana qarşı deportasiyalar və soyqırımlar XX əsrin 20-30-cu illərində də bu və ya digər formada davam etdirilmişdir.

1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistən SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin verdiyi fərmando azərbaycanlıların Ermənistən SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyasının hərtərəfli tədqiq edilməsi, Azərbaycan xalqına qarşı dövlət səviyyəsində həyata keçirilmiş bu tarixi cinayətə hüquqi-siyasi qiymət verilməsi və onun beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırılması məqsədi ilə Dövlət Komissiyası [3] yaradılması nəzərdə tutulmuşdur. Yuxarıda qeyd edilənlərin nəticəsi olaraq hesab edirik ki, problemin daha dərindən araşdırılması tarixi baxımdan aktualdır.

Erməni din xadimləri və siyasi dairələri istər çar Rusiyası dövründə, istərsə də sovet hakimiyyəti illərində tarixi şəraitin verdiyi fürsətdən istifadə edərək öz məkrli niyyətlərini həmişə həyata keçirmişlər... Əvvəlcə Rusyanın köməyi ilə Azərbaycan torpaqlarında Ermənistən dövləti

yaratılmış, sonra isə soydaşlarımızın deportasiyası başqa adlar altında reallaşdırılmağa başlamışdır.[4]

1948-1953-cü illərdə Ermənistandan 144 654 nəfər doğma ev-eşiyindən zorla köçürüldür. Qərarın icra edilməsinin məcburiliyi ona gətirib çıxarmışdı ki, mələyim iqlim şəraitinə, bulaq suyuna adət etmiş əhalinin xeyli hissəsi Kür-Araz ovalığında ictimai binalarda yatalaqdan, qızdırımadan, malyariyadan və digər yolkucu xəstəliklərdən məhv oldular.[1]

Verilmiş qərarın mahiyyətindən də göründüyü kimi könüllülük prinsipindən heç bir söhbət gedə bilməz. Çünkü həmin ərazilər azərbaycanlıların tarixi torpaqlarıdır. Heç kəs tarixi torpaqlarından könüllü şəkildə köçməz. Digər tərəfdən yaşadıqları tarixi ərazinin iqlim və təbii şəraiti köçürüldükəri ərazilərin iqlim və təbii şəraitindən daha üstün idi. Necə ola bilərdi ki, azərbaycanlılar illərlə özlərinə yaşayış şəraiti qurduqları mülküն, var-dövlətini qoyub getsinlər. Bütün bu proses könüllük adı altında zorla həyata keçirildi. Buna dair kifayət qədər faktlar var. Ermənistən SSR-dən azərbaycanlıların zorla deportasiyası zamanı orada 400 min azərbaycanlı yaşayırdı. Ermənistən SSR-dən 1948-ci ildə Azərbaycan SSR-yə mütəşəkkil surətdə 1799 təsərrüfat, 7747 nəfər köçürüldü. Müxtəlif təzyiqlərə məruz qaldıqlarına görə 429 ailə (2884) pərakəndə halda Azərbaycana köçməyə məcbur olmuşdu. Deportasiyaya məruz qalanların sayı 1948-ci ilin payızınadək 10,584 nəfər idi.[6]

Azərbaycanlıların deportasiyası ilə bağlı Mərkəzi hökumət sanki öz üzərinə öhdəlik götürmüştür və Azərbaycan xalqına qarşı soyqırım mahiyyətli deportasiyanın reallaşmasına tələsirdi. Lakin o zaman Ermənistandan deportasiya edilmiş azərbaycanlıların Azərbaycanın Kür-Araz ovalığında yerləşdirilməsində çox ciddi problemlər və çətinliklər var idi. İlk növbədə qeyd etmək lazımdır ki, azərbaycanlıların tarixən yaşadıqları və avtoxton əhalisi olduqları ərazilər Azərbaycanın qədim tarixi torpağı olan bu ərazilərin doqquz min kvadratmetri 1918-ci ildə, qalan iyirmi min kvadratmetri isə Rusiyada bolşeviklər hakimiyyət başına gəldikdən və Azərbaycanın ərazilərinin işgal edilməsi və sovet rejiminin yaranması nəticəsində Rusiya tərəfindən Ermənistana verilmişdir. Azərbaycanlıların tarixən yaşadıqları həmin ərazilərin (Göyçə, Zəngəzur) iqlim şəraiti ilə Rusiya (Rusyanın təzyiqi nəticəsində) tərəfindən köçürülməsi nəzərdə tutulan Azərbaycanın Kür-Araz ovalığlığının iqlim şəraiti arasında çox kəskin fərqlər vardır. Digər tərəfdən əhalinin burada yaşaması üçün minimum tələblərə cavab verən şərait yox idi. Köçürürləcək əhalinin yararlı torpaq və mənzillə təmin edilməsində çox ciddi problemlər var idi. Azərbaycan SSR-in qısa vaxt ərzində bu prolemi həll edilməsi üçün maliyyə və digər imkanları yox idi. Ona görə də Ermənistən SSR-dən köçürürləcək Azərbaycan türklərinin həm sayının azaldılması, həm də iqlim şəraitinə uyğun olaraq Azərbaycanın dağlıq ərazilərinə köçürülməsi SSRİ hökumətindən xahiş edilirdi. Lakin Mərkəzi hökumətin erməni və xristian təəsübkeşliyi və müsəlman türk dünyasına qarşı qərəzli mövqeyinin nəticəsi olaraq bu xahiş yerinə yetirilmədi və Azərbaycan xalqının tarixi torpaqlarından-Ermənistən SSR ərazisindən deportasiya edilməsi haqqında verilmiş mahiyyətinə görə ədalətsizlikdə misli bərabəri olmayan qərarların yerinə yetirilməsini amansızlıqla və sürətlə təmin etdi. Əslində Göyçə və Zəngəzurda yaşayan əhalinin Kür-Araz ovalığına zorla köçürülməsi və bununla yanaşı onlar üçün elementar yaşayış şəraitin yaradılmaması bütün parametrlərinə görə Azərbaycan türklərinə qarşı soyqırım siyasəti idi.

Görünür Azərbaycanın dağlıq ərazilərinin ermənilər tərəfindən ələ keçirilməsi məsələsi hələ o vaxtdan planda vari idi və Mərkəzi hökumət də buna dəstək verirdi. Digər tərəfdən azərbaycanlıların Azərbaycan SSR-in dağlıq ərazilərində yerləşdirilməsinin qarşısının alınmasını deportasiya deyil soyqırım kimi qiymətləndirmək lazımdır. Çünkü tarixən dağlıq ərazilərdə yaşamış

insanların birdən-birə yaşayış üçün heç bir şəraiti olmayan aran ərazilərinə köşürülməsinə başqa ad vermək mümkün deyil.

Bütün bunların nəticəsi olaraq Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti çıxılmaz vəziyyətə düşmüş, məsələnin həlli üzün SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin müavini G.M.Malenkova bildirdi ki, bu qədər adamın köçürülməsi və yerləşdirilməsi üçün Azərbaycanın imkanı yoxdur. Müraciətdə 1949-1950-ci illər üçün əvvəller müəyyən edilmiş köçürmə planına yenidən baxılması və “Ermənistən SSR-dən olan azərbaycanlı kolxozçuların və digər əhalinin 10 min nəfərinin 1949-cu ildə, 15 min nəfərinin isə 1950-ci ildə köçürülməsinə icazə verilməsi xahiş edildi”.[2]

Tarixi torpaqlarımızda yaranan Ermənistən dövlətinin maraqlarına xidmət edən bu tələb nə heç bir beynəlxalq qanuna, hətta SSRİ-nin kağız üzərində ədalətli, reallıqda isə ədalətdən uzaq olan qanunlarına, insan huquqlarına nə də haqqə ədalətə əsaslanmırıdı. Mərkəzi hökumətin bu amansız deportasiyada təkidli tələbinin yeganə səbəbi azərbaycanlıların türk və müsəlman olmalarında eləcə də erməni məkrinə rus təəsübkeşliyi idi.

Sovet rejiminin yaratdığı ədalətsiz mühüritin nəticəsi idi ki, hətta Azərbaycan hökuməti dövləti və mili maraqlarına tamamilə zidd olan deportasiyanı qəbul etmək məcburiyyətində qalır, ancaq deportasiya edilən azərbaycanlıların sayını azaltmağı xahiş edir. Lakin Mərkəzi hökumət Azərbaycan türklərinin deportasiyasına dair sosialist öhdəliyi qəbul etmiş və onun yerinə yetirilməsi sanki dövləti maraqlardan irəli gəlirdi.

Nəticə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, XIX əsrin birinci yarısından etibarən Şimali Azərbaycan Rusiya tərəfindən işğal edildiyi zamandan etibarən yeraltı və yerüstü sərvətlərimiz Rusyanın iqtisadi inkişafına xidmət etmişdir. XX əsrin 20-30-cu illərində Sovet rejiminin iqtisadiyyatının bərpasında Azərbaycan nefti son dərəcə mühüm rol oynamış və Azərbaycan zəhmətkeşlərinin əməyindən istismar səviyyəsində istifadə edilmişdir. Nəticədə Azərbaycan türklərinə qarşı 20-30-cu illərin amansız repressiyaları baş vermişdir.

-İkinci Dünya müharibəsi zamanı Alman ordusunun SSRİ ərazisində çıxarılması və Almaniya üzərində qələbənin təmin edilməsində Azərbaycan neftinin müstəsna rolü olmuşdur.

-İkinci Dünya müharibəsi zamanı 600 mindən artıq Azərbaycan türkü SSRİ-ni müdafiə etmək məqsədilə cəbhəyə yollanmış onlardan yarıdan çoxu bu yolda canını qurban vermiş və Alman bloku ölkələri üzərində qələbənin təmin edilməsində mühüm rol oynamışdır.

-Azərbaycanda arxa cəbhə bütünlükə qələbənin təmin edilməsi üçün səfərbər edilmiş əhali var-dövlətini, hətta nişan üzüklərini belə qələbənin təmin edilməsi üçün müdafiə fonduna verilmişdir.

Bütün bunların müqabilində hələ İkinci Dünya müharibəsinin əvvəllerində Azərbaycan türklərinin Cənubi Qafqazdan deportasiyasına cəhd edilmişdir. Lakin, Azərbaycan KPMK-nın Birinci katibi Mircəfər Bağırovun fəaliyyəti nəticəsində bu ədalətsiz və amansız cəhdin qarşısı alınmışdır. Tarixi torpaqlarımızda özlərinə dövlət yaratmaq üçün torpaq verdiyimiz ermənilərin hiyləsi ilə İkinci Dünya müharibəsindən sonra Mərkəzi hökumət 1948-1953-cü illərdə Azərbaycan türklərinin deportasiyasına dair qərar qəbul etdi. Yəni Azərbaycan xalqının yuxarıda qeyd edilmiş bu qədər xidmətləri Mərkəzi hökumət tərəfindən amansız deportasiya ilə qymətləndirildi.

ƏDƏBİYYAT

1. Arzumanlı V. Mustafa N. Tarixin qara səhifələri. Deportasiya. Soyqırım. Qaçqınlıq. Bakı. Qartal, 1998.s. 53-54
2. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivisi (ARDA), f. 411, s. 9, i. 73, f. 267.

3. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin "1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında" Fərmanı. Bakı şəhəri, 18 dekabr 1997-ci il. № 656
4. Əliyeva İ, 1948-1953-cü illər deportasiyası, yaxud genosidin bir forması "Azərbaycan" 18.04.201
5. <https://lib.aliyev-heritage.org/az/7128078.html>
6. Məmmədov G., Əsədov S. Ermənistan azərbaycanlıları və onların acı taleyi. Bakı, 1992, s.49.

РЕЗЮМЕ
ДЕПОРТАЦИОННЫЕ ПРЕСТУПЛЕНИЯ АРМЕНИИ ПРОТИВ
АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ТУРОК (1948-1953-е ГОДЫ)
Салимов Ш. Д.

В статье рассматривается массовая депортация азербайджанцев с исторических и этнических земель на территории Армянской ССР в 1948-1953 годах, целенаправленная государственная политика этнической чистки и геноцида азербайджанцев на Южном Кавказе, приведшая к тяжелым потерям, национальным трагедиям и лишениям, массовым убийствам и резне, постановление Совета Министров СССР от 23 декабря 1947 года «О переселении колхозников и других азербайджанцев из Армянской ССР на территорию Кура-Аразской низменности Азербайджанской ССР» и разработка плана действий для реализации этого процесса от 10 марта 1948 года, насильственная депортация азербайджанцев из Армянской ССР и их принудительное переселение в Азербайджан в результате различного давления.

Ключевые слова: *депортация азербайджанцев из Армении, этнические чистки, политика геноцида, советский режим, Кура-Аразская низменность*

SUMMARY
CRIMES OF DEPORTATION OF ARMENIA AGAINST AZERBAIJANI TURKS
(1948-1953)
Salimov S. D.

The article deals with the mass deportation of Azerbaijanis from the historical and ethnic lands of the Armenian SSR in 1948-1953, purposeful policy of ethnic cleansing and genocide against Azerbaijanis in the South Caucasus, which led to heavy losses, national tragedy and hardship, mass murder and massacres of our people, decision of the USSR Council of Ministers of December 23, 1947 "On the resettlement of collective farmers and other Azerbaijanis from the Armenian SSR to the Kur-Araz territory of the Azerbaijani SSR" and preparation of an action plan to implement this process by the decision of March 10, 1948, the forcible deportation of Azerbaijanis from the Armenian SSR, and their forced relocation to Azerbaijan in small numbers due to various pressures.

Key words: *deportation of Azerbaijanis from Armenia, ethnic cleansing, genocide policy, Soviet regime, Kur-Araz lowland*

"ETHNIC DEPORTATIONS, PURGES AND GENOCIDE ON TERRITORY OF POLAND DURING THE WORLD WAR II - SELECTED EXAMPLES"

Popek D.J.

Institute of History of Rzeszów University

Caucasus-Past-Present-Future - scientific journal of the University of Rzeszów

kavkaz@ur.edu.pl

Summary: During the World War II, numerous acts of ethnic deportation, displacement, purges and genocide took place on Polish territory. The perpetrators of these actions were mainly Nazi Germany, Soviet Russia, Ukrainian nationalists and the communist Polish authorities. Among the victims were Poles, Jews, Germans, Ukrainians, ordinary people whose only fault was their nationality. In all these cases, the reason for taken action was political goals of torturers and the result was the immeasurable cruelty of the population. As a consequence, Poland was the country which suffered the greatest percentage of population losses during the World War II.

Key words: *Ethnic deportations, Genocide, Poland, World War II.*

This is due to the fact that the described problems have been the subject of many studies and research of historians from Poland and other countries, and have been presented in detail in Polish and world literature. The aim of my work is to show the selected examples of genocide, ethnic cleansing, deportation and slaughter on people of many nationalities living on Polish territory during the Second World War. All these examples point to the problem of territorial and ethnic disputes and the implementation of political goals of individual countries as the cause of these situations. As a consequence, after the Second World War, Poland was the country with the highest percentage of population losses, significant territorial changes, and almost mono-ethnic national composition of the country.

In order to present the issues of the subject matter of my presentation, we must go back to the history of the formation of the independent Polish state after 1918 to show the background of the events that took place during the Second World War in Poland. With the end of First World War, the fall of the former European powers: the German Empire, the Russian Empire and Austria-Hungary, in 1918, after 123 years, Poland gained independence. However, the creation of a new state required a great deal of effort from the Polish nation. The former territory of Poland was divided between three countries, with cultural, legal, infrastructural and administrative differences. The newly established state faced a major social, ethnic and administrative challenge, but also a military one. From the very beginning of shaping their statehood, Poles had to fight for their territory and borders.

The boundaries of the new state were drawn as a result of national uprisings, wars with neighboring countries, referendums and decisions of arbitration authorities which took place in the years 1918-1921.

- 1) Greater Poland uprising (1918-1919) the uprising of the Polish inhabitants of the Poznań Province against the Weimar Republic, resulting in the inclusion of this area into Poland;
- 2) Three Silesian Uprisings (1919-1921) fights between the Polish and German population in Upper Silesia ended with the division of the region between Germany and Poland;
- 3) War with Czechoslovakia (1918-1919) over Cieszyn Silesia, which ended with the division of this territory between the two countries;

4) War with Ukraine (West Ukrainian People's Republic; Eastern Lemko Republic; Hutsul Republic - 1918-1919) for Western Ukraine-Eastern Małopolska ended with joining this area to Poland;

5) War with Lithuania (including the military operation: Żeligowski's rebellion; 1919–1920) over the Vilnius and Suwałki regions, ended with the inclusion of these areas into Poland;

6) Polish – Soviet War (1919-1921) over the territory of Western Belarus and Western Ukraine, ended with the victory of Poland and the incorporation of these territories.

In other cases, the territorial affiliation of the disputed areas was established by means of plebiscites under international supervision (regions of Upper Silesia, Warmia and Mazury, Cieszyn Silesia). Which resulted in the division of these areas between the disputed countries. At the same time, in the city of Gdańsk and surrounding areas was created an autonomous city-state, under the protection of the League of Nations. Each of the armed conflicts as well as referendums led to the dissatisfaction of one of the parties and the growing conflicts between the countries. In many cases, these were forced compromises that did not satisfy either party. Consequently, the only neighboring countries with which Poland did not have major territorial or national conflicts were Latvia and Romania.

The multiplicity of armed conflicts with neighboring countries, a large number of national and territorial problems created a complicated situation for Poland and its inhabitants, which had consequences in the future.

The ethnic situation in Poland in the interwar period (1918-1939)

According to the 1921 census, the country's population was 27.17 million people, and in the 1931 census it was 32.11 million people. In the interwar period, Poland was a multinational country where Poles constituted about 69% of the population. Almost 1/3 of the country's population were ethnic minorities. In most of the rural area of the Eastern Borderlands, Poles were a minority (in favor of Ukrainians or Belarusians), while the majority in large cities. Poles prevailed, among others in the Vilnius Region and in the then Lviv Province. In the west, Germans prevailed in some areas. The Jewish population dominated in many localities.

Ethnic deportations, purges and genocide on territory of Poland during the World War II

The interwar period (1918-1939) was generally characterized by an increase in nationalist sentiments in Europe, anti-Semitism, the rise and development of fascism and communism. Poland and its multinational inhabitants painfully felt all the consequences of former territorial and ethnic conflicts, as well as the political ambitions of raising new Great Powers of that period. Nationality problems and unsolved territorial disputes were also the arguments used to justify aggressive actions of the Third Reich and the Soviet Union during the Second World War.

Schedule 1.

Nationalities according to the 1921 census	Nationalities according to the 1931 census
Poles - 69.2% Ukrainians - 14.0% Jews - 7.8% Belarusians - 3.9% Germany - 3.8% Other or not specified - 1.3%	Poles - 68.9% Ukrainians - 13.9% Jews - 8.6% Belarusians - 3.1% Germany - 2.3% Other or not specified - 3.2%

As a consequence of the Molotov-Ribbentrop Pact signed between Nazi Germany and the Soviet Union, in September 1 of 1939 Germany (with Slovakia) and on September 17 of 1939 Soviet Union attacked Poland. Whereby, the territory of Poland was divided between the two attacking powers. The Holocaust in Poland was part of the European-wide Holocaust and took place between 1939 and 1945 after the German and Soviet invasion of Poland, which ceased to exist as a territorial entity. The genocide took the lives of three million Polish Jews, half of all Jews killed during the Holocaust. The murders were carried out in pogroms and mass shootings; in ghettos for the Jewish population separated in the cities; by a policy of extermination through work in concentration camps; and in gas chambers and gas vans in German extermination camps, mainly: Auschwitz, Bełżec, Chełmno, Majdanek, Sobibór, and Treblinka in occupied Poland. After Germany and the Soviet Union had partitioned Poland in 1939, following their invasion, most of the ethnically Polish territory ended up under German control while the areas annexed by the Soviet Union was ethnically diverse. Soviet Union had taken over 52.1% of the territory of Poland (200,000 km²), with over 13,7 mln people. The estimates vary, but the ethnic composition of these areas was: 38% Poles, 37% Ukrainians, 14.5% Belarusians, 8.4% Jews.

There were also 336,000 refugees from areas occupied by Germany, most of them Jews (198,000). Areas occupied by the USSR were annexed to Soviet territory, with the exception of area of Wilno, which was transferred to Lithuania, although soon attached to USSR, when Lithuania became a Soviet republic after the attack in 1940.

The Katyn massacre was a series of mass executions of nearly 22,000 Polish military officers and intelligentsia carried out by the Soviet Union NKVD (People's Commissariat for Internal Affairs) in April and May 1940. Though the killings also occurred in the Kalinin and Kharkiv prisons and elsewhere, the massacre is named after the Katyn Forest, where some of the mass graves were first discovered. The massacre was initiated Lavrentiy Beria's proposal to Stalin to execute all captive members of the Polish officer corps, approved by the Soviet Politburo led by Joseph Stalin. Of the total killed, about 8,000 were officers imprisoned during the 1939 Soviet invasion of Poland, another 6,000 were police officers, and the remaining 8,000 were Polish intelligentsia. After the Red Army entered the territory of eastern Poland, the Soviet authorities immediately began introducing a grand plan to deport millions of Poles deep into Soviet Russia. The pretext was the removal of "anti-Soviet elements". By using terror, Soviet authorities wanted to destroy potential resistance, intimidate society, break up existing structures, and create a field for sovietization. In 1940–1941, there were four major mass deportation operations: in February, April and June 1940, and in May-June 1941. Their victims were primarily circles and people strongly connected with the Polish state, active in social life, showing distrust towards Soviet power, etc. The data varies, but we can assume that from 320,000 to over 1 million people were deported to Siberia, Kazakhstan and the Far East. The massacres of Poles in Volhynia and Eastern Galicia (Volhynian slaughter), were carried out in German occupied Poland by the Ukrainian Insurgent Army (UPA), with the support of parts of the local Ukrainian population against the Polish minority in Volhynia, Eastern Galicia, parts of Polesia and Lublin region from 1943 to 1945. The peak of the massacres took place in July and August 1943. On July 11 and 12, the UPA launched a coordinated attack on Poles in 150 localities. About 10-11 thousand Poles were murdered. Most of the victims were women and children. The data varies, but we can assume that all UPA's actions resulted in between 50-150 thousand deaths in total. The Second World War was the deadliest conflict and the greatest tragedy in human history, resulting in tens of million fatalities, mainly civilians than military personnel; enormous material damage, loss of population of many nations or extermination

of almost entire nations, changes of borders of many countries, migration of peoples in Europe on an unprecedented scale, establishment of a new political order in the world. As a result of the won war by the Allies (USA, Great Britain Soviet Union), and made agreements (in Tehran 1943, Potsdam, Yalta 1945), Poland's borders changed significantly (loss of western Ukraine, Belarus and Vilnius region - about 175 000 km², shifting borders to the west at the expense of Germany, acquisition mainly West Pomerania, Lower Silesia and Opole Silesia, parts of East Prussia and the former Free City of Gdańsk - about 101 000 km²). A new Government of National Unity was created (as a way to establish a communist authority in Poland dependent on the Soviet Union) and the displacement of the German population from Poland and the Polish population from the territories taken over by the Soviet Union were planned. As a result of the establishment of the new communist authorities in Poland, further acts of resettlement and persecution took place. They were excused as "historical justice" for the committed crimes, or as actions aimed to increase state security. Operation Vistula was a codename for the 1947 forced resettlement of the Ukrainian minority as well as Boykos and Lemkos from the south-eastern provinces of post-war Poland, to the Recovered (former German) Territories in the west of the country. The action was carried out by the Soviet-installed Polish communist authorities with the aim of removing support and assistance to the Ukrainian Insurgent Army (UPA), with continued its guerilla war until 1947 in both Subcarpathian and Lublin Voivodeships. In a period of three months beginning on 28 April 1947 and with Soviet approval and aid, by ethnic cleansing, about 141,000 civilians residing around Bieszczady and Low Beskids were forcibly resettled to formerly German territories, ceded to Poland at the Yalta Conference at the end of WW II. Throughout 1944 until May 1945, as the Red Army advanced through Eastern Europe and the provinces of eastern Germany and former Poland territories, some German civilians were killed in the fighting. While many had already fled ahead of the advancing Soviet Army, frightened by rumors of Soviet atrocities (which in some cases were exaggerated and exploited by Nazi Germany's propaganda). The Polish sources estimated that during the final months of the war, 4 to 5 million German civilians fled with the retreating German forces, and in mid-1945, 4.5 to 4.6 million Germans remained in the territories under Polish control. By 1950, 3,155,000 had been transported to Germany, 1,043,550 were naturalized as Polish citizens and 170,000 Germans still remained in Poland. According to the German sources, 5,650,000 Germans remained in Poland in mid-1945, 3,500,000 of them had been deported and 910,000 remained in Poland by 1950. The German civilian death toll was estimated about 400,000. Deportation of Poles from the Eastern Borderlands (1944–1946, 1955-1959) was the forced resettlement of the Polish population from the eastern territories of the Second Polish Republic (mainly from western Ukraine, Belarus and the Vilnius region) to the new borders of the Polish People's Republic (mainly to areas taken over from the Germans). It is estimated that a total of over 2 million Poles living for generations in the areas taken over by the Soviet Union were displaced as part of the deportation process. In each case, millions of Poles and Germans were massively displaced for political reasons, aimed at taking over the seized or disputed areas and getting rid of the existing ethnic group in order to mitigate the political and security threat to their persecutors by remaining in the area. During the World War II, numerous acts of ethnic deportation, displacement, purges and genocide took place on Polish territory.

The perpetrators of these actions were mainly Nazi Germany, Soviet Russia, Ukrainian nationalists and the communist Polish authorities. Among the victims were Poles, Jews, Germans, Ukrainians, Belarusians, ordinary people whose only fault was their nationality. All the indicated cases are examples of the effects of territorial and ethnic disputes and the implementation of

political goals of individual countries, nations, political powers. Their result is the immeasurable cruelty of the suffering people. As a consequence, Poland was the country which suffered the greatest percentage of population losses during the World War II, with the significant territorial changes, and became almost mono-ethnic country.

РЕЗЮМЕ
**«ЭТНИЧЕСКИЕ ДЕПОРТАЦИИ, ЧИСТКИ И ГЕНОЦИД НА ТЕРРИТОРИИ
ПОЛЬШИ ВО ВРЕМЯ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ - ИЗБРАННЫЕ
ПРИМЕРЫ»**
Попек Д.Ю.

Во время Второй мировой войны на территории Польши имели место многочисленные акты этнической депортации, перемещения, чисток и геноцида. Виновниками этих действий были в основном нацистская Германия, Советская Россия, украинские националисты и коммунистические власти Польши. Среди жертв были поляки, евреи, немцы, украинцы, простые люди, единственная вина которых заключалась в их национальности. Во всех этих случаях поводом для принятия мер были политические цели мучителей, а результатом стала неизмеримая жестокость населения. Как следствие, Польша была страной, которая понесла наибольший процент потерь населения во время Второй мировой войны.

Ключевые слова: этнические депортации, геноцид, Польша, Вторая мировая война.

XÜLASƏ
**"II. DÜNYA DÜNYA MÜHARİBƏSİNDE POLŞA ƏRAZİSİNDE ETNİK
DEPORTASIYALAR, MƏQSƏDLƏR VƏ SOYKIRIM - SEÇİLMİŞ NÜMUNƏLƏR"**
Popek D.J.

İkinci Dünya Müharibəsi dövründə Polşada çoxsaylı etnik deportasiya, köckünlük, təmizlənmə və soyqırım aktları baş verdi. Bu hərəkətləri həyata keçirənlər əsasən nazi Almaniyası, Sovet Rusiyası, Ukrayna millətçiləri və Polşadakı kommunist hakimiyyət orqanları idi. Qurbanların arasında yeganə günahları milliyyətləri – polyaklar, yəhudilər, almanlar, ukraynalılar olan sıraçı insanlar idi. Bütün bu hadisələr zamanı tədbir görülməsinin səbəbi işgəncə verənlərin siyasi məqsədləri və nəticəsində əhalinin ölçüyəgəlməz qəddarlığa məruz qalması idi. Nəticə etibarilə Polşa, II Dünya müharibəsi dövründə böyük nisbətidə əhali itkisinə məruz qalan ölkə oldu.

Açar sözlər: Etnik sürgünlər, Soyqırım, Polşa, II Dünya Müharibəsi.

I BÖLMƏ
DÜNYA XALQLARININ ETNİK DEPORTASIYALARI TARİXİNDƏN
I СЕКЦИЯ
ИЗ ИСТОРИИ ЭТНИЧЕСКИХ ДЕПОРТАЦИЙ НАРОДОВ МИРА
I SECTION
FROM THE HISTORY OF ETHNIC DEPORTATIONS OF THE WORLD NATIONS

**ORTA ƏSRLƏR FRANSASINDA YƏHUDİLƏRƏ QARŞI TƏQİB VƏ SÜRGÜN
SİYASƏTİ**
Abdullayev N.M.

Sumqayıt Dövlət Universiteti
nofalabdullayev61@gmail.com

Xülasə: Fransada yəhudilər və yəhudü icmalarının tarixi orta əsrlərin başlangıcına kimi gedib çıxır. Orta əsrlərdə yəhudilərin elm və təhsil mərkəzi sayılan Fransada onlar dəfələrlə təqiblərə məruz qalmış və sürgün olunmuşdular. Avropa ölkələrində yəhudilərə qarşı ayrı-seçkililik siyasəti müxtəlif formalarda təzahür etmişdir. Bu işlərin əsas icraatçısı və ideoloji ilhamvericisi katolik kilsəsi idi. Orta əsrlər Avropasında xristianlar yəhudilərə başqa bir dini təmsil edən yadellilər kimi yanaşmışlar. Onlar xristian uşaqların öldürülməsi, habelə təbii fəlakət və bəlaların baş verməsinə görə ittiham obyektiñə çevrilmişdilər.

Müasir tariximizə qədər periodik olaraq baş verməkdə olan antisemitizm Fransada 1890-ci ildə Dreyfus işi və 1940-ci ildə Nasist Almaniyasının Fransanı işğal etməsi və burada Vişi rejimini qurması ilə əlaqədar özünün ən yüksək səviyyəsinə çatmışdı.

Açar sözlər: *Fransa, yəhudilər, təqib, deportasiya, sürgün, orta əsrlər*

Orta əsrlərdə Avropa ölkələrində xristian kilsəsinin təşkilatçılığı ilə yəhudilər müxtəlif formalarda ayrı-seçkiliklərə məruz qalmışdır. Xristianlar yəhudilərə başqa bir dini təmsil edən yadellilər kimi baxır, onlar, “İsa peyğəmbərin Allahın oğlu olduğunu inkar edəcək qədər axmaqdırlar” [10], deyirdilər.

Xristianlar yəhudiləri İsa peyğəmbərin və xristian uşaqların öldürülməsinə, habelə Avropada baş verən təbii fəlakət, yoluxucu xəstəlik və bəlalara görə günahlandırıldılar. Orta əsrlərdə yəhudilərə qarşı bu iddia “*qan iftirası*” (blood libel; ritual murder libel; blood accusation) adı ilə məshhurdur. Belə ki, xristianlar yəhudiləri öz günahlarına kəffarə və qarşılıq olaraq xristian uşaqlarını dini ayin kimi qətl etməkdə, onların qanını axıtmaqla öz günahlarını yumaqda ittiham edirdilər. Tarixən bu iddialar - quyuların zəhərləndirilməsi və ev sahiblərinə (Avropa xristianlarına-müəllif) təhqir Avropada yəhudilərə qarşı edilən təqiblərin əsas mövzusu olmuşdur [5].

Yəhudilərin Fransada məskunlaşış yaşaması ilk orta əsrlərin başlangıcına kimi gedib çıxır. Frank dövləti, Karolinqlər imperiyası və Verden müqaviləsindən sonrakı Fransada yəhudilər yaşamaqda, ticarət işi, elm və təhsillə məşğul olmaqdə idilər.

Arxeoloji qazıntılar zamanı Fransanın tarixi Provans vilayətində yəhudilərin mövcudluğu haqqında I əsrənən sonrakı dövrə aid tapıntılar əldə edilmiş və müəyyənləşdirilmişdir. V əsrin ortalarından etibarən Arledə yəhudilərin mövcudluğunu sübut edən ilkin sənəd-mənbələr aşkar olunmuşdur. Yəhudilərin sayı burada 1348-ci ildə ən yüksək səviyyəyə çatmışdı. Həmin dövrdə onların sayı təxminən 15 000 nəfərə çatmışdı [8].

Birinci səlib yürüşü yəhudilərə qarşı Qan intiqamı və təqib siyasetinin başlanmasına gətirib çıxardı. 1181-ci ildə Filipp Avqust taxta çıxdıqdan dərhal sonra şənbə günü bütün yəhudilərin sinaqoqlarda həbs edilməsi, pullarının, investisiyalarının və əmlaklarının müsadirə olunmasını əmr etdi. 1182-ci ilin aprelində kral yəhudilərin ölkədən qovulması haqqında əmr imzaladı. Bu əmrə əsasən yəhudilərə ölkəni tərk edənə qədər şəxsi əmlaklarını satmağa üç ay vaxt verildi. Həmin ilin iyul ayında yəhudilər Fransadakı kral domenlərini tərk etmək məcburiyyətində qaldılar. Bununla da yəhudilərin sinaqoqları kilsələrə çevrildi. Buna baxmayaraq, Filipp Avqustun 1198-ci ildə öz fərmanını geri götürməsilə yəhudilər yenidən kral domenlərinə geri qaytarıldılar [1,478].

1303-cü ildə Vatikanın və papaların təlimatı əsasında Cənubi Fransada yəhudilər və katolik məzhəbindən olmayan xristianların kütləvi qırğını törədilmişdi. Bu işdə katolik cəngavərlərin “xidmətlərindən” istifadə olunmuşdu.

1306-ci ilin ortalarına yaxın Fransanın dövlət xəzinəsi, demək olar ki, boşalmışdı. Birinci dərəcəli vəzifəsi boşalmış xəzinəsinə doldurmaq olan IV Gözəl Filippi əhalinin rifahı qətiyyən maraqlandırmırdı.

Səlib yürüşləri zamanı Müsəlman Şərqini qarət etməklə çoxlu sərvət toplamış, Avropanın tarixində ən böyük maliyyə müəssisəsinə çevrilmiş Tampliyerlər (“Məbədçilər”) ordenindən çoxlu borc pul almış IV Filipp borcunu qaytara bilmədiyindən ordeni bidətçilikdə ittihəm edib onlara divan tutdu, onların əmlaklarını müsadirə edib dövlət xəzinəsinə daxil etdi. Ordenə məxsus olan yüzlərlə rahib və cəngavər odda yandırıldı.

Kral IV Gözəl Filipp Tampliyerlər ordenini cəzalandırarkən, yəhudilərdən şübhələndiyi üçün onları təqib etdirməyə başladı. Yəhudilər oruc tutub bayram etdiyi 22 iyul tarixinin ertəsi günü həbs olundular. Onlar həbsxanada sürgün cəzasına məhkum edildikləri barədə bildiriş aldılar; yəhudilər əmlaklarını və var-dövlətlərini Fransada qoymalı, yalnız əyinlərində olan paltarlarını və az məbləğdə xərclik pul götürməklə bir ay ərzində krallığı tərk etməli idilər.

Beləliklə, IV Filipp sürgün olunanların əmlaklarına zorla sahib çıxdı. Yəhudilərin evləri, torpaqları və daşınar əmlakları hərraca çıxarılib satıldı. Kral yəhudilərin gizlətdiyi xəzinələrin yerini tapıb deyənə, onun 1/5 hissəsini hədiyyə verəcəyini vəd etdi.

Bu sürgündən danışarkən amerikalı ravvin demişdi: “... yəhudilərə zərbə vurmaqla, Gözəl Filipp öz krallığının maliyyə, ticarət və sənaye baxımından çıxılmalıdırının ən məhsuldar mənbələrindən birini qurutdu [9].

Bu hadisə Fransada yəhudilərin tarixində bir dayanma nöqtəsi, pauza rolunu oynadı. Bəzi mənbələrə görə, yüz mindən çox yəhudi Fransa ərazisini tərk etməli və müxtəlif yerlərdə məskunlaşmalı oldu. Kralın domeni isə xeyli genişləndi; indi o, İl-De Fransdan başqa Şampan, Vermont, Normandiya, Perş, Main, Anju, Turin, Marsel, Liyon, Averj, Lanqedok və s. əraziləri əhatə edirdi.

Yəhudilərin təqibləri növbəti illərdə də davam etmişdi. 1308-ci ildə Strasburqda yəhudilər diri-diriyə yandırılmışdı [2].

1306-ci il sürgünündən 9 il sonra kral X Lüdoviq (1314-1316) yəhudiləri geri çağırıldı. 28 iyul 1315-ci ildə verilmiş kral fərmanı ilə yəhudilərin 12 il ərzində mərhələlərlə Fransaya dönməsinə, əvvəllər yaşadıqları şəhərlərdə məskunlaşmalarına icazə verildi. Bu həm də Fransa cəmiyyətində ticarət işlə məşğul olanların krala qarşı tələblərinin ifadəsi idi. Şübhəsiz ki, kralın da, öz xəzinəsinə gəlir daxil etmək maraqları vardı. Belə ki, sonuncu sürgün zamanı yəhudilərin müsadirə olunmuş əmlakları xəzinəyə əlavə edilmiş, bundan başqa yəhudilərin geri qayıtması üçün onlardan 122,500 livr pul alınmışdı. Yəhudilər həmçinin Fransaya müəyyən şərtlər çərçivəsində geri qaytarılmışdı [3, 131].

1320-ci ildə Tuluza və Perpiqonda 120 yəhudü icması qətlə yetirildi və Talmud kitabxanası yandırıldı. 1320-ci ildə 40 min fransız Fələstinə xaç yürüşünə gedərkən yolda 140 yəhudü icması dağıdıldı.

1321-ci ildə yəhudilər Mərkəzi Fransada su quyularını zəhərləmək üçün cüzam xəstələrinə tapşırıq verməkdə günahlandırılırlaraq ittiham edildi və 5 minə yaxın yəhudinin soyqırımından sonra Fransa kralı V Filipp yəhudilərin günahsız olduğunu etiraf etdi [3, 145]. 1322-ci ildə kral IV Karl yəhudiləri Fransadan çıxartdırdı.

1348-ci ildə Avropanı cənginə alan vəba epidemiyasının (“qara ölüm”) günahkarı da yəhudilər elan edilmişdi. Hətta xristianlar iddia edirdilər ki, yəhudilər qəsdli şəkildə su quyularını zəhərləmiş, bu xəstəliyin yayılmasının bəiskarı olmuşlar. Bu səbəblə yüzlərlə yəhudü icması məhv edilmişdi.

1348-ci ildə yəhudilər təkcə Fransada deyil, İspaniyada da “qara ölüm”ü yaymaqdə və su quyularını zəhərləməkdə ittiham olunaraq diri-diri yandırıldı. Yəhudilərə qarşı bu qətlialmlar İspaniya, Fransa, Almaniya və Avstriyaya kimi yayıldı. 200-dən çox yəhudü icması bu zorakılıq sırasında məhv oldu. Deportasiya olunan yəhudilərin bir çoxu Polşaya siğindi [3, 152].

40 il sonra Strasburqda yeni təqiblər başladı. 1388-ci ildə yəhudilər Strasburqdan qovuldular.

17 sentyabr 1394-cü ildə VI Karl qəfildən uzun müddətdir yəhudilərin xristianlara qarşı etdikləri cinayət əməllərinin səbəb olduğu çoxsaylı şikayətləri nəzərə alaraq bir fərman verdi. Prokurorlar apardıqları araştırma nəticəsində xristianlarla bağlanmış müqavilənin yəhudilər tərəfindən kobudcasına pozulduğunu müəyyənləşdirdilər. Bununla da yenidən yəhudilər ölkədən deportasiya olundular. 1394-cü ildə noyabrın 3-də kral VI Karl Fransadan bütün yəhudiləri sürgün etdirdi [7, 434].

Fərman dərhal yerinə yetirilmədi, yəhudilərə mülklərini satıb borclarını ödəmələri üçün möhələt verildi. Onlara borclu olanlara müəyyən edilmiş müddətdə öhdəliklərini ödəmələri əmr edildi. Əks təqdirdə onların lombardda saxladıqları girov əmanətlər yəhudilər tərəfindən satılmalı idi. Sonradan kral xristianları borclarından azad etdi [1, 495].

Provans 1481-ci ilə qədər Fransanın ərazisinə daxil deyildi. Bu səbəbdən 1394-cü il tarixli sürgün fərmanı orada tətbiq edilməmişdi. Provans yəhudilərinin imtiyazları 1482-ci ildə rəsmi olaraq təsdiqləndi. Bununla birləşdə, 1484-cü ildən bəri bölgəyə xaricdən gələn mövsümi işlərə cəlb olunan fəhlələr tərəfindən yəhudilərin əleyhinə zorakılıqlar başladı. Bəzi yerlərdə yəhudilər şəhər məmurları tərəfindən qorunmasına baxmayaraq, onların kralların himayəsində olduqları elan edilsə də 1485-ci ildə bu hadisə bir daha təkrarlandı. Bundan sonra yəhudilər Provansı könüllü tərk edib köçməyə başladılar və bu iş sürətləndi. 1492-ci ildə yəhudilər İspaniyadan, Əlhambredan qovulduqda onların 3000-ə yaxını Provansa gəlib məskunlaşdı [8].

1484-cü ildən bəri bir-birinin ardınca yəhudilərin ölkədən qovulması çəgirişləri başlasa da, lakin kral VIII Karl bu tələbləri rədd etdi. Bunun əksinə, XII Lüdoviqin kral seçilən kimi ilk işlərindən biri isə 1498-ci ildə yəhudilərin kütləvi surətdə qovulması əmrini verməsi oldu. Yəhudilərin Provans əyalətindən qovulması o zaman yerinə yetirilməsə də, bu göstəriş 1500 və 1501-ci illərdə yenidən gündəmə gəldi və qəti şəkildə həyata keçirildi. Provans yəhudilərinə xristianlığa keçmək şərtilə yaşadığı yerdə qalmaq imkanı verildi və bir sıra yəhudilər bu seçimi etdilər. Bununla birləşdə, qısa bir müddətdən sonra yəhudilərin getməsindən qaynaqlanan gəlir itkisini qismən kompensasiya etmək üçün - kral "neofitlərin (dinə yeni gəlmışlərin-müəllif) vergisi" olaraq adlandırılın xüsusi bir vergi tətbiq etdi. Bu yeni "iman gətirənlər" və onların ailələri qısa müddətdə sosial ayrışęçkilik və böhtan obyektiňə çevrildilər [8].

XVII əsrin başlangıcında yəhudilər yenidən Fransaya qayıtmağa başladılar. Bununla bağlı 1615-ci il aprel ayının 23-də kral fermanı verildi. Fərmanda xristianlara yəhudilərə sığınacaq vermək və ya onlarla söhbət etmək qadağan edilir, buna riyət etməyənlər ölüm cəzası və ya əmlaklarının müsadirəsilə cəzalandırılırdı [7, 445]. Elzas və Lotaringiyada xeyli sayıda yəhudilər məskunlaşmışdı. Bu vilayətləri 1648-ci ildə ilhaq edərkən XIV Lüdoviq əvvəlcə burada yaşayan yəhudilərin sürgün edilməsini istəsə də, lakin onlardan alacağı fayda baxımından bu barədə bir daha düşünməli oldu.

25 sentyabr 1675-ci ildə yəhudiləri xüsusi qoruma altına alan imtiyazlar paketi hazırlandı. Bununla belə, bu, onların əmlaklarının qəsb edilmələrinin qarşısını tamala bilmədi.

1683-cü ildə XIV Lüdoviq yəhudiləri yeni əldə edilmiş Martinik koloniyasından qovdu.

Beləliklə, araşdırımalardan müəyyən olunur ki, yalnız orta əsrlər Avropasında deyil, eyni zamanda antik dövrdə də yəhudilərə qarşı soyqırımlar və deportasiyalar həyata keçirilmişdir. Təsadüfi deyil ki, e.ə. 586-ci ildə Babil hökmdarı II Navuxodonosor Yeruşəlim şəhərini tutmaqla yəhudilərin tarixdə "Babil əsarəti" adı ilə tanınan deportasiyasının başlanğıcını qoymuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Gottheil R., Hermann L.S., Jacobs J. "Blood Accusation". Jewish Encyclopedia.
2. Dundes A. The Blood Libel Legend: A Casebook in Anti-Semitic Folklore. University of Wisconsin Press, 1991, 396 pages.
3. Benbassa E. The Jews of France: A History from Antiquity to the Present. Princeton, N.J: Princeton University Press. 1999, 281 pages.
4. Barkey, Karen; Katzenelson, Ira. "States, regimes, and decisions: why Jews were expelled from Medieval England and France" (PDF). Theory and Society. **40** (5): 475–503, 2011
5. Graizbord, David. "Becoming Jewish in Early Modern France: Documents on Jewish Community-Building in Seventeenth-Century Bayonne and Peyrehorade." journal of social history (2006): 147–180.
6. Safran, William (May 2004). "Ethnoreligious Politics in France: Jews and Muslims". West European Politics. **27** (3): 423–451.
7. Bell, Dorian. Globalizing Race: Antisemitism and Empire in French and European Culture (Northwestern UP, 2018). online
8. "Provence". www.jewishvirtuallibrary.org
9. https://en.wikipedia.org/wiki/History_of_the_Jews_in_France#cite_note-37
10. <https://www.salom.com.tr/arsiv/haber-102243>
antisemitizm zaman cizelgesi ortacag sonrasi kiyimlar.html
11. www.jewishvirtuallibrary.org

РЕЗЮМЕ

ИСТОРИЯ ЕВРЕЕВ И ЕВРЕЙСКИХ ОБЩИН ВО ФРАНЦИИ ВОСХОДИТ К РАННЕМУ СРЕДНЕВЕКОВЬЮ

Абдуллаев Н.М.

В средневековые евреи неоднократно подвергались преследованиям и изгнанию из Франции, считая ее центром европейской науки и образования. Дискриминация евреев в разных формах проявлялась в странах Европы. Главным исполнителем и идейным вдохновителем этой работы была католическая церковь. В средневековой Европе христиане

относились к евреям как к иностранцам и представителям другой религии. Они были объектом обвинений в убийстве христианских детей, а также в стихийных бедствиях и бедствиях.

Антисемитизм, который периодически возникал до современной истории, достиг своего пика во Франции в 1890 году с делом Дрейфуса (франц: *affaire Dreyfus*) и вторжением во Францию нацистской Германии в 1940 году и установлением там режима Виши.

Ключевые слова: Франция, евреи, преследование, депортация, изгнание, средневековые

SUMMARY

THE HISTORY OF JEWS AND JEWISH COMMUNITIES IN FRANCE DATES BACK TO THE EARLY MIDDLE AGES

Abdullaev N.M.

In medieval Jews were repeatedly persecuted and exiled from the France, considering the center of Jewish science and education. Discrimination against Jews manifested in various forms in European countries. The main executor and ideological inspirer of this work was the Catholic Church. In medieval Europe, Christians treated Jews as foreigners and representatives of another religion. They were the object of accusation of killing Christian children, as well as of natural disasters and calamities.

Anti-Semitism, which has been occurring periodically until modern history, reached its peak in France in 1890 with the Dreyfus affair (French: *affaire Dreyfus*) and the 1940 invasion of France by Nazi Germany and the establishment of the Vichy regime there.

Key words: France, Jews, persecution, deportation, expulsion, Middle Ages

SSRİ DÖNƏMİNDƏ QAFQAZ VƏ VOLQABOYU XALQLARININ DEPORTASIYASI

Alməmmədli M.G.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

mesudaz@mail.ru

Xülasə: Məqalədə SSRİ xalqlarının Volqa və Qafqaz bölgələrindən deportasiyaların əsas cəhətləri təhlil edilmişdir. Volqaboyu almanlarının, qaraçaylıların, çeçenlərin, inquşaların, balkarların, azərbaycanlıların və Sovet İttifaqının bir sıra digər xalqlarının deportasiyasının rəsmi səbəbi və sürgünün gedişi nəzərdən keçirilir.

Açar sözlər: sürgün edilmiş xalqlar, deportasiya, quldur dəstələri, xiüsusi köçkünlər, xiüsusi kontingent, antisovet elementlər.

Deportasiya (deportatio – qovulma, sürgün) dedikdə hansısa şəxsin və ya hansısa kateqoriyaya aid edilən şəxslər qrupunun məcburən, kanvoy altında digər dövlətə və başqa yaşayış yerinə sürgün edilməsi başa düşülür. Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqında xalqların deportasiyası siyasi represiyaların formalarından biri idi. Represiyalar kimi deportasiyaların da əsas xarakterik cəhətləri məhkəmədən kənar, kontingetlik və boyuk xalq kütlərinin onlar üçün riskli olan ərazilərə köçrülülməsidir.

Pavel Polyanin fikrlərinə görə SSRİ-də on xalq total sürgünə məruz qalmışdır: koreyalılar, almanlar, finn-inqermanlar, qaraçaylılar, kalmıklar, çeçenlər, inquşlar, balkarlar, kırım tatarları, və

məshəti türkləri. Bu xalqlardan yeddisi – almanlar, qaraçaylılar, kalmiklar, inquşlar, çeçenlər, balkarlar və krım tatarları özlərinin milli muxtarıyyətlilərindən məhrum edilmişdilər.

Sovet İttifaqında xalqların deportasiyasını araşdırmaq çox çətin proses idi. XX əsrin 90-cı illərinə kimi xalqların sürgününə aid sənədlər “tam məxfi” sənədlər adı altında İ.V.Stalinin “Xüsusi qovluğunda” saxlanılmışdı. Yenidənqurma illərində və sonrakı dövrlərdə bir çox sənədlərə qoyulmuş qadağalar aradan qaldırıldı və tarixi həqiqətlər işiq üzü görmüş oldu [5].

Sovet deportasiya siyaseti 1918-1925-ci illər arasında aqvardiyaçı kazakların və iri torpaq sahiblərinin Şimali Qafqazdan sürgün edilməsi ilə başladı. Deportasiyanın ilk qurbanı Terek kazakları oldu. Kazaklar Şimali Qafqazdan Donbasa və Ucqar Şimala sürgün edildilər. Onların torpaqları çeçen və inquşlara verildi, yer adları dəyişdirildi.

Sovet rəhbərliyi həyata keçirilən sürgünü bir sıra kompleks tədbirlər ilə bağlı olduğunu “əsaslandırırdılar”. Onların fikrinə görə deportasiyaya məruz qalan xalqlar yeni quruluşun əleyhinə çıxırdılar, quldur dəstələri yaradırdılar və xarici dövlətlərlə işbirliyinə qoşulurdular.

SSRİ xalqlarının deportasiyası 2-ci Dünya Savaşı zamanı özünün pik həddinə çatmışdır. Müharibə zamanının ilk deportasiya qurbanı etnik almanlar oldular. Almanlar Volqaboyu Alman Muxtar Sovet Sosialist Respublikasında (VAASSR), Stalingrad, Saratov vilayətlərində və SSRİ-nin digər Avropa hissəsində yaşayırdılar. Müharibənin ilk günlərində almanlar digər xalqlar kimi faşizmə qarşı ön cərgələrdə vuruşurdular. Alman döyüşülərdən P.Miller, M.Hakkel, R.Kleyn hətta Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adını almışdılar. Müharibənin ilk günlərində 2300 alman könüllü olaraq cəbhəyə getmək üçün hərbi komisarlıqlara müraciət etmişdilər. Amma bütün bunlara rəğmən sovet rəhbərliyi almanlara inanmaq istəmədiklərindən onları Volqaboyundan və digər ərazilərdən Qazaxstan, Sibirə sürgün etməyi qərara aldılar [1, 2].

26 avqust 1941-ci ildə SovİKP Siyasi Bürosu almanların sürgün edilməsi haqqında rəsmi sənəd yaydı. Bu sənədə uyğun olaraq volqaboyu almanlar VAASSR-dan 446480 nəfər, Stalinqrad (26345nəfər) və Saratov (46706nəfər) vilayətlərindən sürgün edilməyə başlanıldı [1]. Almanların muxtar respublikası isə ləğv edildi.

Alman komandanlığı Şimali Qafqazda möhkəmlənmək üçün 1942-ci ilin yanvar ayında “Şamil” planına uyğun olaraq həmin ərazilərə desant çıxartmayı planlayırdı. Şimali Qafqazı ələ keçirmək üçün intriqalardan, əhalini pul ilə ələ almaqdan, din xadimlərinin avtoritetindən istifadə etməyi qarşılara məqsəd qoymuşdular. Faşistlər Qafqazdakı neft mədənlərini (Qrozni, Maykop və s.) ələ keçirməklə Bakını da alacaqlarına ümid edirdilər. Bu planlardan qorxan sovet rəhbərliyi Qafqaz xalqlarına inanmadığını bir daha göstərmış oldu və Qafqaz xalqlarını sürgünə göndərdi [6].

1943-cü ildə Stavropol diyarında və Qaraçay muxtar vilayətində vəziyyət mürəkkəb olaraq qalındı. Daxildəki quldur dəstələrinin zərərsizləşdirilməsi prosesi davam edirdi. 1943-cü il ərzində quldur dəstələrinin 870 üzvü zərərsizləşdirildi, 479 terrorist məhv edildi, 3238 nəfər hərbi xidmətdən qaçmış şəxs ələ keçirildi.

15 aprel 1943-cü ildə Xalq Komisarlığı və SSRİ Prokurorluğu tərəfindən tərtib olunan direktivə əsasən 110 qaraçaylı ailəsi (472nəfər) sürgünə göndərildi. [2, 3, 7].

SSRİ Ali Sovetinin Rəyasət Heyyətinin 12 oktyabr 1943-cü il fərmanına əsasən qaraçaylılar Qazaxstan və Qırğızistan Respublikalarına deportasiya edildilər. Sürgünün səbəbi kimi, qaraçaylıların almanlara satıldığı bildirilirdi. Deportasiya olunan qaraçaylılar 69267 nəfər təşkil edirdi.

1940-ci ilin ortalarında Şimali Qafqazda muxtar qurumlar arasında ən çox əhali Çeçen İnquş MSSR-da yaşayırı (731700 nəfər). Bunların 387800 nəfəri çeçenlər (52,8%), 75000 inquş (12%), 205800 rus (27,8%), 57000 digər xalqlar idilər. Ərazi zəngin neft ehtiyatlarına sahib olmasına

baxmayaraq, iqtisadiyyatı zəif inkişaf etmişdi. Bu və digər səbəblərə görə regionda çox sayıda antisovet əhalisi toplanmışdı [2, 3, 7].

1941-ci ildə muxtar vilayətdə vəziyyət yenidən gərginləşdi və respublika ərazisində quldur dəstələrinin sayı kəskin artmağa başladı. 1942-ci ildə Çeçen-İnquşetiyada 80 nəfər postlarını buraxaraq qaçmışdilar. Onlardan 16 nəfəri partiya üzvi, 14 nəfəri kolxoz sədrəri, 8 nəfəri isə raykomları idи. [2, 4, 7].

1944-cü ilin 31 yanvarında Dövlət Müdafiə Komitəsinin çəçen və inquşların Qazaxstan və Qırğızistan SSR-ə deportasiya olunması haqqında fərmanı işıq üzü gördü. Həmin ilin mart ayının 7-də SSRİ Ali Sovetinin fərmanı ilə Çeçen-İnquş MSSR ləğv edildi. Deportasiyanın həyata keçirilməsinə L.P.Beriya və onun müavini B.Z.Kobulov, İ.A.Serov, S.S.Merkulov başçılıq edirdilər. 25 fevrala kimi 352647 çəçen və inquş öz doğma yurdlarından sürgün edilmişdilər. Fevralın sonu L.Beriya İ.Stalinə məruzə edərək bildirirdi ki, 478479 çəçen və inquş Çeçen-İnquş MSSR-dan və Dağstandan Qazaxstan və Qırğızistan SSR-inə sürgün edilmişdir. Sürgün olunanların 91250 nəfəri inquşlar idi. SovİKP Şimalı Osetiya vilayət komitəsinin şöbə müdürü, əslən inquş olan X.Arapiyev deyirdi. “Heyvan daşınması üçün nəzərdə tutulan vaqonlar insanlar ilə basa-basa doldurulmuşdu və onlar işıqsız, susuz bir ay təyinat yerinə yol gedirdilər. Tif xəstiliyi tügyan edirdi, heç bir müalicə aparılmırdı. Qatar kimsəsiz yerlərdə durdurulan zaman ölünləri dəfn edirdilər. Vaqondan beş metr aralanmaq isə ölümə bərabər idi” [4, 7].

Çeçen və inquşların deportasiyası 1945-ci ilin dekabrına kimi davam etmişdir. Çeçenlər və inquşlar sürgün olunduqları şəraitdən narazılıq edir, hər bir imkan düşdükdə o ərazilərdən qaçmağa cəhd edirdilər. İ.Stalinin adına çox sayıda məktublar göndərildilər. Həmin məktublarda bir xalqın bu cür təhqirə məruz qalmasını yol verilməz hesab edirdilər və onları öz torpaqlarına qaytarmağı xahiş edirdilər.

Şimali Qafqaz xalqlarından balkarlar da sürgünə məruz qalmışdilar. 1942-ci ilin avqust ayında alman faşistləri Nalçik şəhəri də daxil olmaqlar Kabardin-Balkar MSSR-nin 5 rayonunu ələ keçirmişdilər. 1943-cü ilin əvvəllərində respublika ərazisi işğalçılarından azad olundu və quruculuq işləri başlanıldı.

Siyasi cəhətdən vəziyyət baxımından respublika ərazisində hər bir regionda olduğu kimi, dezirterlər, antisovet ünsürlər və quldur dəstələri də var idi. Onlara qarşı mübarizəni aidiyyatı orqanlar həyata keçirirdilər. Bu və digər səbəbləri bəhanə edərək sovet höküməti balkarları Qazağistana köçürmək qərarı aldı.

11 mart 1944-cü ildə L.Beriya İ.Stalinə 37103 balkarrın deportasiya olunmasını məruzə etdi. Deportasiya balkar xalqına, xüsusilə də cəbhədən dönen hərbiçilərə çox pis təsir göstərmişdi [6].

Sürgün olunmuş balkarlar aşağıdakı rayonlarda yerləşdirilmişdilər: Qazaxistan SSR-də – 4660 ailə (16684 nəfər), Qırğızistan SSR – 15743 nəfər (9320 yaşlılar), Özbəkistan SSR- 419 nəfər [3].

1944-cü ilin yazında Gürcüstan ərazisində məcburi köçürmələr həyata keçirilmişdir. 608 kurd və azərbaycanlı ailəsi (xüsusi köçkünlər, xüsusi kontinget) Tbilisi şəhərindən Tsalkin, Borçalı və Qarayazı rayonlarına sürgün edildilər. Həmin ilin iyul ayında Gürcüstanın sərhəd bölgələrindən məshəti türkləri, kürdlər və azərbaycanlılar da köçürüldülər. 1949-cu ilə kimi 24 304 azərbaycanlı öz yurdlarından sürgün edilmişdilər [4].

1948-1953-cü illər arasında Ermənistanda yaşayan azərbaycanlılar deportasiyaya məruz qalmışdilar. 1947-ci ildə Ermənistanda SSR birinci katibi Qriqori Arutunyan SSRİ Nazirlər Sovetinin dənəsində azərbaycanlıların Ermənistandan Azərbaycanın Kür-Araz çökəkliyinə köçürülməsi haqqında qərarın qəbul edilməsinə nail oldu.

Həmin qərara əsasən 100 min azərbaycanlı öz dədə-baba torpaqlarından sürgün edildilər. Onlardan 10 000 nəfəri 1948-ci ildə, 40 000 nəfəri — 1949-cu ildə, 50 000 nəfəri isə 1950-ci ildə sürgünə məruz qaldılar[3; 4].

Əhalinin deportasiya edilməsinin ölkəyə, ilk növbədə köçürülmüş xalqların keçmiş məskunlaşdırıldığı bölgələrin iqtisadiyyatına, mədəniyyətlərinə və ənənələrinə ziyan vurduğu vurgulanmalıdır. Qonşu xalqlar arasında qurulan iqtisadi və mədəni əlaqələr kəsildi, kütlələrin milli şüru pozuldu. Dövlət hakimiyyətinin nüfuzu nəzərəçarpacaq dərəcədə ziyan görmüş oldu.

Bir sözlə, Dövlətin Əsas Qanununun - SSRİ Konstitusiyasının kobud şəkildə pozulması həyata keçirildi. Təkcə xalqların hüquqları əlindən alınmadı, pozulmadı, həm də muxtar respublikalar və vilyətlər ləğv edildi. Eyni zamanda, müharibə həm də etnik münasibətlər sahəsindəki dövlət siyasetinin mənfi tərəflərini göstərmiş oldu, sovet cəmiyyətində hər şeyin hamar olmadığını göstərdi.

Xalqların sürgün edilməsinin nəticəsi təkcə onların digər yaşayış yerlərinə fiziki şəkildə köçürülməsi deyil, eyni zamanda Qazaxıstan, Orta Asiya, Sibir və digər bölgələrin yerli əhalisi arasında daşılma, milli-ərazi formasıyalarının ləğvi, etnonimlərin silinməsi, deportasiya olunmuş xalqların orjinal yaşayış yerlərinin məskunlaşma və köçürülmə üçün başqa xalqlara verilməsi idi.

ƏDƏBİYYAT

1. Бугай Н. Ф. Депортации народов // Война и общество, 1941–1945. – Кн. 2. – М.: Наука, 2004.
2. Бугай Н.Ф. Л. Берия - И. Сталину: «Согласно Вашему указанию...». М., 1995.
3. Вылдан М. А. Депортация народов в годы Великой Отечественной войны// Этнографическое обозрение. – 1995. – № 3.
4. Репрессированные народы России: Чеченцы и ингушки. М., 1994 5. Иосиф Сталин – Лаврентию Берии: «Их надо депортировать...». М., 1992
5. Чомаев К. Наказанный народ. Черкесск, 1993.
6. Земсков В. Н. // Спецпоселенцы в СССР 1930-1960. — Наука, 2003. — с. 108.

РЕЗЮМЕ

ДЕПОРТАЦИЯ НАРОДОВ КАВКАЗСКОМ И ПОВОЛЖСКОМ РЕГИОНАХ В ПЕРИОД СССР

Алмаммедли М.Г.

В статье анализируются основные аспекты депортаций народов СССР из Поволжского и Кавказского регионов. Рассматриваются официальное обоснование и ход депортации немцев Поволжья, карачаевцев, чеченцев, ингушей, балкарцев, азербайджанцев и ряда других народов Советского Союза.

Ключевые слова: депортированные народы, банды, депортация, спецпереселенцы, спецконтингент, антисоветские элементы.

SUMMARY
**DEPORTATION OF THE PEOPLES OF THE CAUCASUS AND VOLGOBA
REGION IN THE USSR PERIOD**
Almammedli M.G.

The article analyzes the main aspects of the deportations of the peoples of the USSR from the Volga and Caucasian regions. The official rationale and the course of deportation of the Volga Germans, Karachais, Chechens, Ingush, Balkars, Azerbaijanis and a number of other peoples of the Soviet Union are considered.

Key words: *deported people, deportation, specialimmigrants, special contingent, antiSoviet elements.*

**İKİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİ İLLƏRİNDE SSRİ-DƏ KRİM TATARLARININ
DEPORTASIYASI VƏ GERİDÖNMƏ HƏRƏKATI**

Abdiyev C.Y.

160 sayılı klassik gimnaziya

160klassikgimnaziya@bakuedu.gov.az

Xülasə: Məqalədə Krım tatarlarının sürgün edilməsinin SSRİ Dövlət Müdafiə Komitəsinin 1944-cü il 11 may tarixli Fermanından sonra başladığı deyilir. Səbəbi, Böyük Vətən müharibəsi illərində tatarların əksəriyyəti tərəfindən vətənə xəyanət etmək idi. Tarixçilər köçürülmənin əsl səbəblərini hələ də müzakirə edirlər. Qırmızı Ordu sıralarında cəsarətlə öz həyatını əsirgəmədən vuruşan on minlərlə Krım tatarının adını çəkə bilərik. Krım tatarlarının ən məşhur nümayəndəsi pilot Axmet-Xan Sultan, Böyük Vətən müharibəsi illərində iki dəfə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı olmuşdu.

Açıq sözlər: *Krim, tatar, deportasiya, xalq, ərazi, sovet, rejim*

İkinci dünya müharibəsinin SSRİ-də milyonlarla insana ağır problemlər yaşatdığı faciələrdən biri də xalqların deportasiyasıdır. Bu il 76 illiyi tamam olmuş Krım tatarlarının deportasiyası SSRİ Dövlət Müdafiə Komitəsinin 1944-cü il 11 may tarixli fermanından sonra başlamışdı.

Sovet tarixşünaslığında bildirilirdi ki, Krım tatarları düşmən tərəfə keçərək Qırmızı orduya qarşı vuruşan almanlar tərəfindən yaradılan könüllü Tatar hərbi hissələrinə qoşulmuşlar. Alman cəza dəstələrində iştirak edən Krım tatarları faşist alman qoşunları tərəfindən Krımın işğali dövründə Sovet partizanlarına qarşı vəhşi repressiyalar törətmələri ilə xüsusilə fərqlənmiş və eyni zamanda Sovet vətəndaşlarının alman köləliyinə zorla qaçırılmasını, Sovet vətəndaşlarının kütləvi şəkildə məhv edilməsini təşkil etməkdə alman işgalçılara kömək etmişdilər.

1941-ci ilin payızında Krımın Almaniya tərəfindən tutulmasından sonra, 1941-ci ilin dekabrında Almaniya işğal administrasiyasına dəstək olmaq üçün müsəlman komitələri yaradılmışdı. Simferopolda Krım Müsəlman Komitəsi fəaliyyətə başladı və 1943-cü ildən bəri - dini və mədəni, hərbi idarələr (partizanlarla mübarizə və könüllü birləşmələr cəlb etmək üçün) daxil olmaqla 6 şöbədən ibarət olan Simferopol Tatar Komitəsi fəaliyyətə başladı. 1941-ci ilin oktyabrından könüllü tatar dəstələri - əsas vəzifəsi partizanlara qarşı mübarizə olan alman özünümüdafiə dəstələri yaradılmağa başladı. 1942-ci ilin mart ayında 4 min əsgər özünümüdafiə dəstələrində xidmət edirdi, 5 min nəfər isə ehtiyatda idi. 1941 noyabr ayında Krim dağlarında, tatarlar da daxil olmaqla, ümumi sayı 3,4 mindən çox olan 27 partizan dəstəsi fəaliyyət göstərirdi.

15 yanvar 1944-cü il tarixinə qədər Krımda 3.733 partizan var idi, bunlardan ruslar - 1944, ukraynalılar - 348, tatarlar - 598 nəfər idi [4].

Kırım tatarları yerlərdə alman kəşfiyyatının dəstəyi ilə təşkil edilmiş "Tatar milli komitələri" alman işgal orqanları ilə fəal şəkildə əməkdaşlıq edir, onlardan almanlar tərəfindən Qırmızı ordunun arxa hissəsinə casuslar və təxribatçılar göndərmək məqsədi ilə geniş istifadə olunurdu. Ağqvardiyacı tatar mühacirlərinin əsas rol oynadığı "Tatar milli komitələri" fəaliyyətlərini Kırım tatarlarının dəstəyi ilə Krımın qeyri-tatar əhalisinin təqibinə və zülmünə yönəltmişdi [8]. Eyni vaxtda alman silahlı qüvvələrinin köməyi ilə Krımın SSRİ-dən zorla alınmasına hazırlıq gedirdi.

1944-cü ilin aprel-may aylarında, Krımın işgalçi qüvvələrdən azad edilməsindən sonra təxminən 6 min Kırım tatarı deportasiya edilmişdi [3, s.310]. SSRİ Dövlət Müdafiə Komitəsi 11 may 1944-cü ildə "Kırım tatarları haqqında" 5859 sayılı fərman verdi. Fərmandan bütün Kırım tatarları Qırmızı ordudan qaçmaqdə və işgalçılara əməkdaşlıq edərək günahlandırılırdı və onların Özbəkistan SSR-ə göndərilməsinə əmr verildi. 1944-cü il 18-20 may tarixlərində 32 min XDİK zabitinin qüvvələri ilə 193,8 min Kırım tatarları Krımdan qovuldu (47 mindən çox ailə, % 80-i qadınlar və uşaqlar) [2, s.30].

Dövlət Müdafiə Komitəsi bunu nəzərə alaraq 1 iyun tarixinə qədər bütün Kırım tatarlarının Özbəkistan SSR-ə deportasiya edilməsini əmr etdi. Deportasiya olunanların özləri ilə birlikdə bir ailəyə 500 kq-dan çox olmamaqla, şəxsi əşyaları, geyimləri, ev avadanlığı, qabları və yeməkləri götürməsinə icazə verilmişdi. Kənd təsərrüfatı alətləri, binalar, köməkçi tikililər, mebel, habelə bütün ev heyvanları da daxil olmaqla əmlakın qalan hissəsi Krımda qaldı. Kırım tatarlarının böyük əksəriyyəti kənd sakinləri olduğundan (1939-cu il əhalinin siyahıyalınmasına görə - 72,7%) [3, s.312]. heyvandarlıq və əkinçilik alətləri olmadan yeni bir yerdə necə yerləşəcəkləri tamamilə anlaşılmaz idi.

Düzdür, yuxarıda göstərilən fərmandan SSRİ XDİK-yə, müvafiq komissarlıqlara "onlardan köçkünlərdən alınan mal-qara və digər kənd təsərrüfatı məhsullarının mübadiləsi qəbzləri verilməsi qaydalarına dair təklifləri" 1 iyul tarixinə qədər Xalq Komissarları Sovetinə təqdim etmələri əmr edilirdi.

Ancaq təklif vermək, yuxarıdakıların hamısını xüsusi köçkünlərə dərhal qaytarmaq demək deyil. Axı heç kim Krımda qalanları Özbəkistana daşımayaqacıdı. Tatarları "kənd təsərrüfatı və sənayedə istifadə üçün sovxozlarda, kolxozlarda, təsərrüfatlarda yerləşdirmək niyyətində idilər. Ancaq bu kəndlər işgal edilmiş və cəbhəyanı bölgələrinin artıq Özbəkistana köçürülen sakinləri ilə dolu idi. Deportasiya olunan tatarların əhəmiyyətli bir hissəsi çadırılarda və sığınacaqlarda yaşamağa məhkum idi.

Tarixçilər hələ də Kırım tatar əhalisi arasında almanlarla iş birliyinin geniş olub - olmadığını və sürgünün əsl səbəblərinin nə olduğunu müzakirə edirlər. XDİK-nin fərmani ərefəsində L.Beriya Stalinə hesabat göndərdi və burada Krımda 5381 agentin, "Vətən xainlərinin, nasist işgalçlarının və digər antisovet ünsürlər"in həbs olunduğunu bildirdi. Eyni zamanda, həbs olunanların hamısının və ya ən azından əksəriyyətinin Kırım tatarları olduğu açıq təsdiqlənmirdi. L.Beriya bildirdi: "Tatar əhalisinin əhəmiyyətli bir hissəsi alman faşist işgalçılari ilə fəal şəkildə əməkdaşlıq edir və Sovet hakimiyyətinə qarşı vuruşurdu. 1941-ci ildə 20 mindən çox tatar Qızıl ordu hissələrindən ayrıldı, Vətənə xəyanət etdi, almanların xidmətinə keçdi" [8].

Ədalət naminə demək lazımdır ki, bütün Kırım tatarlarına bu cür baxmaq düzgün deyil. Qırmızı ordu sıralarında ığidliliklə vuruşaraq həyatını qurban vermiş on minlərlə Kırım tatarının adlarını çəkmək olar. Büyük Vətən müharibəsi illərində özünü göstərən Kırım tatar xalqının ən

məşhur nümayəndəsi pilot Əhmət Xan Sultan iki dəfə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adına layiq görülmüşdü [7].

Paradoks ondan ibarət idi ki, fəal şəkildə Almaniya və Ruminiya işgalçları ilə əməkdaşlıq edən tatarların əsas hissəsi müharibəyə qədər Ruminiyaya köçürülmüşdü. Daha sonra Almaniyada 2400 Krim tatarından ibarət 1 sayılı Tatar Briqadası təşkil olunmuşdu [4].

Ümumiyyətlə, Krim tatarlarının almanlarla əməkdaşlıq səviyyəsi SSRİ-nin bir sıra digər xalqlarından yüksək deyildi. Şimali Qafqazın digər xalqları arasında müxtəlif səbəblərə görə almanlarla əməkdaşlıq faktları kifayət qədər idi. Ancaq Stalin hətta yeni ilhaq edilən qərb ərazilərini Krimdakı qədər təmizləməmişdi.

Yəqin ki, onu dayandıran iki amil var idi. Birincisi, 10 milyon nəfərə qədər daha çox insanın deportasiya edilməsi lazım idi. İkincisi, Sovet təbliğatı, beynəlxalq aləmdə də daxil olmaqla, əsaslı surətdə bildirirdi ki, bu xalqlar, əslində, Molotov-Ribbentrop müqaviləsi nəticəsində Stalin tərəfindən əsarət altına alınmış, guya Sovet İttifaqına könüllü olaraq daxil olmuşlar. Çünkü tam deportasiya edilmə SSRİ-nin xarici siyaset mövqelərini ciddi şəkildə pisləşdirirdi.

Krim tatarlarının deportasiyasına gəldikdə, bunun bəzən Sovet yəhudilərinə Krim muxtariyyəti yaratmaq üçün edildiyi iddia edilir. Bu fərziyyə o qədər də inandırıcı görünmür. Bu plan bəzən "Kaliforniya Krımı" adı da almışdı. Guya Krimdakı gələcək yəhudi müstəmləkəçiliyini maliyyələşdirmək üçün varlı Amerika yəhudilərindən pul qoparmaq məqsədi daşıyan təbliğat layihəsi idi. Əslində, artıq 1943-cü ildə SSRİ hər şeydən əvvəl artıq rəhbər vəzifələrə namizəd göstərməməyə çalışdıqları yəhudilərə qarşı mübarizəyə başlamışdı. Belə bir şəraitdə Krimda Yəhudi muxtariyyətindən söhbət gedə bilməzdi. Yəhudi Antifaşist Komitəsi tatarların sürgün edilməsindən sonra müvafiq layihəni hökumətə təqdim etmişdi.

Bəzi rus tarixçiləri Stalinin Türkiyənin Almaniya tərəfində müharibəyə girə biləcəyindən ciddi şəkildə qorxduğunu və bu səbəbdən Krımı türkiyəli tatarlardan təmizləməyə tələsdiyini iddia edirlər. Qeyd edək ki, Türkiyənin 1944-cü ilin mayında Hitlerin müttəfiqi olacağını düşünmək inandırıcı deyildi. Əksinə, Stalin 1942-ci ilin yazında ciddi şəkildə Türkiyəyə hücum etməyi planlaşdırırdı. Müvafiq planlar Cənubi Qaqafqaz Hərbi Dairəsinin qərargahında hazırlanmışdı [8]. Lakin Krimda və Xarkov yaxınlığında Qızıl ordunun məğlubiyyəti və almanların Şimali Qafqazdakı hücumu Türkiyəni Sovetlərlə müharibədən xilas etdiş oldu.

Deportasiya 1944-cü ilin 18 mayında başladı. Prosesdə XDİK qoşunlarının 32 mindən çox əsgəri iştirak edirdi. Deportasiya olunanların toplanması üçün yarım saata qədər vaxt verilmişdi. Sonra onlar yük maşınları ilə dəmir yolu stansiyalarına aparıldı. XDİK-dən Stalinə göndərilən telegramda üç gün ərzində Krimdən 183.155 nəfərin deportasiya edildiyi bildirilirdi [1, s.144]. Növbəti bir neçə həftə ərzində Qırmızı ordudan geri çağırılan və Krim xaricindəki ərazilərdən deportasiya edilənlər də daxil olmaqla deportasiya edilənlərin ümumi sayı 210 min nəfəri keçmişdi. Rəsmi rəqəmlərə görə, köçürülmə zamanı yolda 191 nəfər ölmüşdü. Halbuki, bu rəqəm faktik daha yüksək idi. 1944-cü ilin noyabr ayında köçürülmə yerlərində 193.865 Krim tatarları var idi ki, bunlardan Özbəkistanda 151.136, Mari Muxtar Sovet Sosialist Respublikasında 8.597, Qazaxistan SSR-də 4.286 nəfər vardı. Təkcə Özbəkistanda qaldıqları ilk 6 ayda 16.052 Krim tatarı ölmüşdü. 1946-1947-ci illərdəki acliq zamanı daha 16 min tatar həlak oldu [1, s.144].

Deportasiya olunan Krim tatarlarının sayı əhəmiyyətli dərəcədə artıq olduğunu iddia edənlər də kifayət qədərdir. Krim tatarları Milli Hərəkatına görə, ümumilikdə 112.078 ailə və ya 423.100 nəfər Krimdən deportasiya edilmişdi. Bu da XDİK-nin elan etdiyi rəqəmlərdən iki dəfə çox idi. Ancaq bu, Krimda 218.879 Krim tatarının yaşaması haqda məlumatlara ziddir. Bu siyahıyaalma ilə Krim tatarlarının sayı, müharibədəki itkilər istisna olmaqla, 1941-ci ilin sonuna qədər 238 min

nəfəri aşmirdı [8]. Qırmızı ordu sıralarında, eləcə də Krımdakı partizanlara qarşı döyüş zamanı olənlərin nəzərə alınması ilə deportasiya olunan 210 min nəfərin sayı olduqca real görünür.

Krim tatarları demək olar ki, bütün vaxtlarda SSRİ-də "etibarsız xalq" mövqeyində qalmalı olmuşdular. 1956-ci ilin aprelinə qədər Özbəkistan, Qazaxıstan və Tacikistanda Krim tatarları xüsusi köçkün statusunda idilər [6, s.16]. 1956-ci ildə Krim tatarları Sovet məmurlarına vətənlərinə dönəmələrini və muxtariyyətlərinin bərpa edilməsini tələb edən çoxsaylı ərizələr göndərməyə - "ərizə kampaniyasına" başladılar [6, s.17].

1967-ci ildə Krim tatarları bəraət alsa da, onların Krıma qayıtması yalnız 1989-cu ildə, SSRİ Ali Sovetinin Krim tatarları və digər xalqların deportasiyasını pişləyən fərman verməsindən sonra başladı. SSRİ Ali Soveti 1989-cu ildə Krim tatarlarının 1944-cü ildə deportasiya edilməsini qınadı və qanunsuz elan etdi. 1990-ci ilin mayında Krim tatarlarının Krıma qayıtması üçün dövlət programının konsepsiyası qəbul edildi [7]. Krim tatarlarının kütləvi geri qaytarılması başladı.

SSRİ Ali Sovetinin 5 sentyabr 1967-ci il tarixli "Əvvəllər Krimda yaşamış tatar milliyətli vətəndaşlar haqqında" fərmanı ilə Stalin dövrü ittihamları tatarlardan götürülməli və onların konstitusiya hüquqları bərpa edilməli idi. Tatarların Krıma qayıtması, pasport rejimi, qeydiyyat səbəbindən bir az ləngidi. 1968-ci ildə yalnız 168, 1969-cu ildə 33 və 1970-ci ildə 1625 tatar ailəsi Krıma dönmüşdü.

9 yanvar 1974-cü ildə SSRİ Ali Sovet Rəyasət Heyətinin "Bəzi vətəndaş kateqoriyası üçün yaşayış yeri seçimində məhdudiyyətlər nəzərdə tutan SSRİ-nin bəzi qanunvericilik aktlarının etibarsız sayılması haqqında" fərmanı elan edildi. Bu, Krim tatarlarının öz tarixi yurdlarına qayıtmağa cəhdlərini gücləndirən də, dövlət tərəfindən qayıdış üçün heç bir şərt yaradılmadı [4].

Krim tatarlarının vətənlərinə qayıtmaq üçün ictimai hərəkatı daha da fəallaşdı. İctimai təşkilatlar - "Krim Tatarları Milli Hərəkatı" və "Krim Tatar Milli Hərəkatı Təşkilatı" müəyyən təşkilati işlər gördülər. 1987-ci ilin iyulunda Moskvadakı Qırmızı Meydanda Krim tatarlarının Krıma qayıtmalarına icazə verilməsini tələb edən bir nümayiş oldu. Bu, SSRİ-də Qırmızı Meydanda dövlət tərəfindən icazə verilməyən ilk nümayiş oldu [5].

2014-cü ildə Rusiya Prezidenti V.Putin deportasiyaya məruz qalmış xalqların hüquqlarının bərpası, onların dirçəlişi və inkişafına dövlət dəstəyi ilə bağlı tədbirlər haqqında 268 sayılı fərman imzaladı [7]. Torpaq və digər sosial məssələlərin həlli qanuni əsas aldı. Krim yarımadasının müxtəlif zonaları üçün fərqli torpaq normaları müəyyən edildi. Mənzil tikintisi üçün kreditlər verilməyə başlandı. Bəzi keçmiş xüsusi köçkünlər yeni mənzillər aldılar. Artıq Krim tatarları uşaqlara ana dilində dərs vermək fürsətinə sahibdirlər, öz televiziya kanalları var. Bundan əvvəl, 2014-cü ilə qədər, Krim Ukraynanın bir hissəsi olduqda, tatarlar bunu yalnız xəyal edə bilərdilər. Lakin deportasiya olunmuş Krim tatarlarının hüquqlarının tam bərpası üçün görüləcək işlər də olduqca çoxdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Бугай Н.Ф. Иосиф Сталин - Лаврентию Берии: «Их надо депортировать...»: Документы, факты, комментарии / М.: Дружба народов. 1992., - 288 с.
2. Бугай Н.Ф. Депортация крымских татар в 1944 г. // Украинский исторический журнал (Киев). 1992., № 16. с.29-44.
3. Бугай Н.Ф. Депортация народов // Война и общество. 1941-1945. Кн. 2. М., 2004., с.306330.
4. Депортация крымских татар. Документы.

https://bessmertnybarak.ru/article/deportatsiya_krymskikh_tatar/%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B5_%D1%82%D0%D1%82%D0%B0%D1%80%D1%8

5. Крымские татары в Москве. Лето 1987 года. Архивные источники.
<https://ru.krymr.com/a/28561747.html>
6. Земков В.Н. Спецпоселенцы (по документам НКВД-МВД СССР) // Социологические исследования. № 11. 1990. с.3-17.
7. Назаров Олег. Изгнание из Крыма. <https://xn--h1aagokeh.xn--p1ai/journal/52/izgnanie-iz-kryima-4f.html>
8. Почему депортировали крымских татар.<http://day.kyiv.ua/ru/blog/politika/pochemu-deportirovali-krymskih-tatar>

РЕЗЮМЕ

ДЕПОРТАЦИЯ КРЫМСКИХ ТАТАР В СССР В ГОДЫ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ И ДВИЖЕНИЕ ЗА ВОЗВРАЩЕНИЕ НА РОДИНУ

Абдиев Дж.Ю.

В статье говорится, что депортация крымских татар началась после Указа Государственного комитета обороны СССР от 11 мая 1944 года. Причиной было указано предательство родины большинством татар во время Великой Отечественной войны. Историки до сих пор ведут обсуждения по поводу истинных причин переселения. Можно назвать имена десятков тысяч крымских татар не жалея жизни отважно сражавшихся в рядах Красной Армии. Самый известный представитель крымских татар летчик АхметХан Султан в Великую Отечественную войну стал дважды Героем Советского Союза.

Ключевые слова: Крым, татары, депортация, люди, территория, советский, режим

SUMMARY

THE DEPORTATION AND RETURN MOVEMENT OF CRIMEAN TATARS IN THE USSR DURING THE SECOND WORLD WAR

Abdiev C.Y.

The article says that the deportation of the Crimean Tatars began after the decree of the State Defense Committee of the USSR dated May 11, 1944. The reason is the betrayal of many Crimean Tatars during the Great Patriotic War. Historians still argue about the true reasons for the deportation. The names of tens of thousands of Crimean Tatars can be cited, who have died fighting valiantly in the Red Army. During the Great Patriotic War, the most famous representative of the Crimean Tatars, the pilot Ahmet Khan Sultan, was twice named Hero of the Soviet Union.

Keywords: Crimea, Tatars, deportation, people, territory, Soviet, regime

KRIM TATARLARININ DEPORTASIYASI

Babayeva K.Ş.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

aminbabayev2011@gmail.com

Xülasə: Krımlılar, vətənləri Qara dənizin şimalındakı Krım yarmadası olan türk xalqıdır. Krım tatarları türk xalqları qrupunun oğuz yarımqrupuna aiddir. 1994-cü il 20 may tarixində 191.044 nəfər Krımdan sürgün edilmişdir. Sovet İttifaqı ərazisində məcburi köçürülməyə məruz

qalmış 10 etnik qrupdan məhz biri də Krim tatarları idi. İmmiqrasıyanın əsas səbəbi, Krimin müsəlman xalqına qarşı təzyiq siyasətidir. SSRİ dağılıandan sonra sürgün edildikləri torpaqlardan Krima qayıdan insanlar Ukraynanın əsas müsəlman ünsürünü təşkil edirlər. Deportasiya zamanı 8 minə yaxın Krim tatarı həlak olmuşdur. 10 minə yaxın tatar isə köçürülməyə dözməyib ölmüşdür. 2015-ci ildə Ukrayna, Krim tatar deportasiyasını soyqırım olaraq qəbul etdi və 18 may tarixini “Krim tatarlarının Soyqırım qurbanlarını anma günü” olaraq elan etdi.

Açar sözlər: Krim müharibəsi, Krim tatarları, sürgün, Stalin, Ukrayna, deportasiya

Tarix boyunca fərqli mədəniyyətlərin və xalqların kəsişdiyi bir yer olan Krim yarımadasında IV əsrə Hunların, VI əsrə Göytürklərin qısa sürən hakimiyyətlərindən sonra, VIII əsrən etibarən Müsəlman-Türk/Türk dilli xalqlarının hakimiyyəti başlamışdır. Krim tatarları türk xalqları qrupunun oğuz yarımqrupuna aiddir. Krimlilər, vətənləri Qara dənizin şimalındakı Krim yarımadası olan türk xalqıdır.

Xəzər dövləti bölgənin türkləşməsində ən mühüm rol oynamışdır. Xəzər dövlətinin süqtundan sonra Qıpçaqlar və Peçeneqlər türkləşdirmə siyasətini davam etdirmişdir. Xüsusilə onu qeyd etmək olar ki, Qıpçaqlar Krim tatarlarının mədəniyyəti və dili üzərində çox maraqlı olmuşdurlar. Krimlilər görə mədəniyyət və dil Türk etnosuna dayananla birlikdə müsəlmanlaşan və ya türkləşən başqa etnik qrupların daxil olduğu bir işarə deməkdir. Ümumiyyətlə, tatar sözü Avropa Rusiyasında yaşayan bütün türk mənşəli müsəlmanları ifadə etmək üçün istifadə edilmişdir. İslam dünyasına gəlincə isə, bu söz ilk dəfə işlədiləndə Moğol-Monqol mənasında istifadə olunmuşdur[3, s.62]. Qıpçaq türklərindən olan Moğollar, Xəlifə Abbası süquta yetirməzdən əvvəl 1237-ci ildə Moskvani zəbt etmişdirlər. Türkəlli xalqların Krim yarımadasında mövcud olan Hunlar e.ə. IV əsrə bu yarımadanı hakimiyyətləri altına almışdır. Xəzərlər isə Krim yarımadasını tam hakimiyyətləri altına ala bilməmişdirlər.

Krimdakı Xəzər hakimiyyəti IX əsrin ikinci yarısına qədər davam etmişdir. Qıpçaqların X-XI əsrlərdə Krimda hakimiyyət qurmaları, bu yarımadanın türkləşməsi tarixində ən önemli rol oynamışdır. Orta Asiyadan başlayıb Şərqi Avropaya qədər Qara dənizin şimalı boyunca yayılan çöllərə Dəsti-Qıpçaq adının verilməsi bu bölgə üzərində öz sübutunu yerinə yetirmişdir. Qıpçaq hakimiyyəti XIII əsrə qədər davam etmişdir. Qıpçaqların 1239-cu ildə dağıılması ilə Qızıl Orda hakimiyyəti başlayır. Tatar xalqı Moğol qəbiləsi olub, Çingiz imperatorluğundan miras qalmışdır.

1466-cı ildə Hacı Gərayın ölümündən sonra onun oğulları taxt üstündə mübarizəyə qalxdılar. 1773-1774-cü illərdə Osmanlı-Rus müharibəsi nəticəsində imzalanan Kiçik-Qaynarca sülhü ilə Krim xanlığı Osmanlı dövlətindən ayrılib, özü müstəqil bir xanlıq olur. Daha sonra isə Rusiya tərəfindən işğal edilir. Bundan sonrakı dövrü onlar üçün “Qara əsr” adlandıraq yanılmarıq. Belə bir ağır vəziyyətdən Krim tatarlarının böyük oğlu İsmayııl bəy Qaspiralı öz ideyaları ilə vəziyyətdən çıxış yollarını göstərmışdır. O gənc yaşlarında olmasına baxmayaraq, təhsilli, bacarıqlı və mükəmməl idi. O fikirləşirdi ki, müsəlman türk xalqları birləşsələr böyük bir güc ola bilər. Hər bir şeyin nəticəsi mükəmməl olar. Bütün cəhalətin qarşısını, müharibəni ancaq bu, yeni üsulla, yəni “Üsul-cədid” in uğuru ilə qarşısını ala bilər. Bunun üçün bu təhsil sisteminin tanınması və yayılmasına görə ən yaxşı vasitə “Tərcüman qəzeti” idi. Onu da qeyd edək ki, bu qəzet Krim tatarları arasında yayılmış olan ilk qəzet idi. Qəzet Osmanlı türkçəsində nəşr olunmuşdur.

İkinci Dünya müharibəsində Çeçenlər, Malakarlar, Qaraçaylar, Kalmıklar, Volqa Almanları və Axısqalılar deportasiya olunmuşdurlar. Sovet İttifaqı ərazisində demək olar ki, məcburi deportasiyaya məruz qalan Krim tatarları 10 etnik qrupdan biri idi. İmmiqrasıyanın əsas səbəbi, Krim müsəlman xalqına qarşı təzyiq siyasətidir. Bunun bir tərəfi insanların dininə, mədəni həyatına

psixoloji təzyiq edilməsidir. Təzyiq olması məqrasiyanın əsas səbəbidir. Ümumiyyətlə immiqrasiyanın nəticələri həmişə ağır olmuşdur. Yaşayış məntəqələrində mənfi şərtlər və epidemiyə xəstəliklərinə düçər olan mühacirlərin çoxu məhv olmuşdurlar.

1941-ci ildə Alman ordusu Krımı ələ keçirdi. 1944-cü il 18 mayda Krım tatarları güclə öz yerlərindən qovulmuşdurlar. Krım tatarlarını deportasiya edən ilk qatarlar mayın 29-da Özbəkistana gəldi. Krım tatarları ümumilikdə demək olar Özbəkistanda 151.529, əsasən də Daşkənd (56, 362), Səmərqənd (31.540), Andikan (19.630), Fərqanə (16.039), Namegan (13.804), Kaşkar-Derya (10.171) və Buxarada (3968) yerləşdilər [3, s.56-57].

Krım tatarları, deportasiya edildikləri bölgələrdə məşğulluğu və istehsalın artırılması üçün də istifadə edildi. 1944-cü il oktyabr 1-ə qədər demək olar Özbəkistanda 18.881 ailə, kolxozlarda 7883 ailə, sovxozlarda və 10.527 ailə digər müəssisələrdə məskunlaşdı. Krım tatarları orada uzun müddət son dərəcə ağır şərtlərdə yaşayırdılar.

1944-cü ildə Qızıl Ordu Birliyi Krima yenidən hakimlik etdi. SSRİ dağlıqlardan sonra sürgün etdikləri torpaqlardan Krima qayıdan insanlar Ukraynada əsas müsəlman ünsürünü təşkil etdilər. Krım tatarlarının sürgündən dönen qismi Krimda, sürgündən dönməyənlərin çoxu isə Özbəkistanda, Dobruca və Türkiyədə yaşayırlar. 1980-ci illərin sonuna qədər “Krım tatar” sözünün istifadəsinə qadağa qoyuldu [1, s 356-371].

Stalinin əsas məqsədi Krım tatarlarının bütün izlərini aradan qaldırmaq idi. Bu baxımdan siyahıya alınmalarında bu etnik qrupun adının çəkilməsini də qadağan etmişdir. Nikita Xruşşov Stalinin apardığı siyaseti tənqid edirdi. Ancaq buna baxmayaraq, Krım tatarlarının geri qaytarılmasına dair Xruşşov nəsə bir qərar belə qəbul etmədi. Krım tatarları bundan sonra Mərkəzi Asiyada yaşamağa davam etdilər. Geri qaytarılma haqqında qadağa ləğv olundu. Krım Ali Şurasının 1989-cu il 14 noyabrda qəbul etdiyi Stalinin hakimiyyəti illərində baş vermiş bu deportasiya cinayət kimi qəbul edildi. Bütün bu tarixi faciələr, öz tarixi qiymətini aldı. Onu da qeyd edək ki, 1927-ci il və 1948-ci illər aralığında baş vermiş repressiyalar ən azı 5,2 milyon Sovet vətəndaşının ölümü ilə nəticələnmişdir[2].

Deportasiyanın bölgəni Slavyan olmayan və Türk ünsürlərindən təmizləmək məqsədinin başqa bir nümunəsi, 1944-cü il dekabrın 14-də N.Şvernik və Rusiya Federasiyası SSR-nin yüksək rəyasət heyətinin rəhbəri katib P.Bəhramovun verdiyi qərarda görünür. Bu qərarla Krimdakı bütün türk yer adları rus adları ilə əvəz edildi. Bu qərardan sonra 1921-ci ildə Lenin tərəfindən “Şərqi məşəli” kimi qurulan Krım Muxtar SSR-nin 1945-ci il 30 iyulda Krım bölgəsinə çevrildiyi və Rusiya Federasiyasına daxil edildiyini görürük. Daha sonra Krım Ukraynanın Rusiyaya bağlılığının 300 illiyi münasibətilə Stalinin ölümündən sonra (1953-cü il 4 mart) özü bir Ukraynalı olan Xuruşşov hakimiyyətə gəldikdən sonra Ukrayna SSR-ə hədiyyə olaraq verildi.

1967-ci il sentyabrın 9-da Tatar bölgələrində rəsmi qərarnamə ilə Krım tatarlarının vəziyyətləri qismən də olsa yüngülləşdirildi. Qərarnamə deportasiyanın haqsız olduğunu bildirməklə sürgün edilənlərin yeni ərazilərində kök saldıqlarını vurğuladı.

Krım tatarları sünni müsəlmanlardır. Onların demək olar ki, ləhcələri də hamısı türkcədir. Hələ böyük sürgündən əvvəl də Krimin “Yalıboyu” adlandırılan Cənub sahilinin sakinləri Beriz Qıpçaq xüsusiyyətlərinə sahib idilər. Bahçasaray, Karasubazar kimi bölgələrdən gələnlər bu keyfiyyətlərin qarışığını təşkil edirdilər. Uzun müddət mövcud olan Krım xanlığı Krım tatarlarının xələfi olan sülalələr tərəfindən idarə olunmuşdur. Müasir dövürdə olduğu kimi ötən əsrlərdə də Krım öz əlverişli coğrafi mövqeyinə görə Qara dəniz ətrafı ölkələrin maraqlarının burada toqquşmasına səbəb olmuşdur. Buna görə də, Krım uğrunda hər zaman böyük dövlətlər arasında

mübarizə getmişdir. 1989-cü ildə geri qaytarılanların sayı 40 mini keçmişdir [2]. Ancaq tatarların qaytarılması rus sakinləri arasında problemlərlə qarşılandı.

Sürgün fəlakətinə məruz qalan Krım türklərinin şanlı tarixi qəhrəmanlıq dastanlarıyla doludur. Krım türklərinin 1944-cü ilin əvvəllərində 366 milli məktəb var idisə, bu gün sayı 15dir. Tarixi türk köçləri içində Rusiya və Balkan müsəlmanlarının vəziyyəti yüzlərlə əsər və minlərlə araşdırımda qələmə alınmışdır. Ancaq Krım türklərinin “1944-cü il” deportasiyasının bir soyqırıım olduğu açıqdır. On minlərin ölümünün faciəli olaraq, dram olaraq, vəhşət olaraq adlandırılması yetərsizdir. Krımda türklərə aid mədəniyyət hər tərəfdən silinməyə çalışılmış və tarix Krımda bir növ talan edilmişdir. Çünkü Krım və ərazisi uzun illər Rusyanın ələ keçirmək üçün mübarizə etdiyi strateji bir bölgə olmuşdur. Millətlərin keçmiş buraxdıqları maddi və mənəvi əsərlərdən başa düşülür. Krımda olan məzarlıqlar belə yerlərində sökdürülüb, pis hala salınmışdır. Ancaq arxiv qaynaqlarından düzgün hadisələri qeyd edən bölgələr yer almaqdadır. Krım tatarlarının 1995-2005-ci illər dönüş və yerleşmə birinci dövlət proqraqmı Ukrayna Nazirlər palatası tərəfindən təsdiq edilən və bu gün də bu program bitmiş, amma yeni bir program daha təsdiq edilməmişdir. Əvvəlcədən Krımda 3 dil dövlət statusunda idi: Rus, Ukrayna, Krım tatar. Hər bir krımlı 3 dili də sərbəst bilməli idi [1, s.321-331].

Beləliklə, araşdırımlar göstərir ki, III Bolqar Dövləti yarandıqdan sonra Bolqaristanda türklərin yaşadığı vəziyyətin eynisini Krım tatarları yaşamışdır. Onların demək olar ki, böyük bir qismi sağlam həyat yoldaşları müharibədə olan Krım tatarları acliqdan, susuzluqdan və xəstəlikdən bu deportasiyada öz həyatlarını itirmişdilər. Yaşlılar, körpələr, uşaqlar və s. Krım tatarları bu sürgündə Özbəkistan, Qazaxıstan, Sibir kimi bir çox bölgələrə dağdırılmış, minlərlə insan öz doğma yurdundan ayrılmışdır. Krım tatarlarının deportasiyasında 195 min insan həyatını itirdi. Deportasiyadan sonra da onlar gəldikləri ölkələrdə də problemlərlə qarşılaşdırırlar.

Heç bir varlığı olmayan minlərlə Krım tatarı, həyatda qalmaq üçün pambıq tarlalarında işləmək məcburiyyətində qaldı. Bu zaman bir çox insan baxımsızlıqdan və viruslardan, pis xəstəliklərdən həyatlarını itirdilər. Ana vətən Krıma geri dönmə təşəbbüsleri, həbslə və yeni sürgünlə cəzalandırıldı. Krım tatarları üçün çətinlik Rusyanın Krımı 2014-cü il mart ayında ilhaq etməsi oldu. İşğal altında olan hissəsində bəzi təzyiqlər tatarların Krımı tərk etmələrinə səbəb oldu. 2015-ci ildə Ukrayna, Krım tatar deportasiyasını soyqırıım olaraq qəbul etdi və 18 may tarixini “Krım tatarlarının Soyqırıım qurbanlarını anma günü” olaraq elan etdi.

Ümumiyyətlə, əvvəlki dövrlərdə immiqrasiya prosesləri çox gərgin keçmişdir. Bunun mənfi nəticələri də özünü ağır vəziyyətlə sübut etmişdir. Demografik gərginlik artmış, iqtisadiyyat tənəzzülə uğramışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Fisher v. The Minister of Public Safety and Immigration and Others (Bahamas) [1998] UKPC 40 (5th October, 1998)
2. <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.734.8451&rep=rep1&type=pdf>
3. Gürkan POLAT “1943-1944 yıllarında Sovyetler Birliğinden Sürgün Edilen Halkların Sürgününün Ve Geri Dönüş Düzenlemelerinin Karşılaştırmalı Olarak İncelemesi; Ahıska, Krım Ve Karaçay-Malkar Sürgünleri Örnekleri”, Ankara 2014, seh,158.

РЕЗЮМЕ
ДЕПОРТАЦИЯ КРЫМСКИХ ТАТАР
Бабаева К.Ш.

Крымчане - тюркский народ, родиной которого является Крымский полуостров на севере Черного моря. Крымские татары относятся к огузской подгруппе тюркской группы народов. 20 мая 1994 года из Крыма было депортировано 191 044 человека. Крымские татары были одной из 10 этнических групп, насильственно перемещенных в Советском Союзе. Основная причина иммиграции - политика репрессий против мусульманского народа Крыма. Люди, вернувшиеся в Крым с земель, изгнанных ими после распада СССР, являются крупным мусульманским элементом в Украине. При депортации было убито около 8000 крымских татар. В результате переселения погибло около 10 тысяч татар. В 2015 году Украина признала депортацию крымских татар геноцидом и объявила 18 мая «Днем памяти жертв геноцида крымских татар».

Ключевые слова: Крымская война, крымские татары, ссылка, Сталин, Украина, депортация

SUMMARY
DEPORTATION OF CRIMEA TATARS
Babayeva K.Sh.

Crimeans are Turkish people whose homeland is the Crimean peninsula in the north of the Black Sea. Crimean Tatars belong to the Oghuz subgroup of the Turkish group of peoples. On May 20, 1994, 191,044 people were deported from Crimea. Crimean Tatars were one of the 10 ethnic groups forcibly relocated in the Soviet Union. The main reason for immigration is the policy of repression against the Muslim people of Crimea. People who returned to Crimea from the lands they exiled after the collapse of the USSR are a major Muslim element in Ukraine. About 8,000 Crimean Tatars were killed during the deportation. About 10,000 Tatars died as a result of the resettlement. In 2015, Ukraine recognized the deportation of Crimean Tatars as genocide and declared May 18 as "Crimean Tatar Genocide Remembrance Day."

Keywords: Crimean war, Crimean Tatars, exile, Stalin, Ukraine, deportation

RUSİYA FEDERASIYASINDA DEPORTASIYA EDİLƏN İNSANLARIN HƏYAT

ŞƏRAİTİ VƏ SOSİAL HÜQUQLARI MƏSƏLƏLƏRİ HAQQINDA
Baxşəliyev E.F.

AMEA-nın İnsan Haqları və Hüquq İnstitutu

babaxan280882@gmail.com

Xülasə: Məqalədə, səbəblərindən asılı olmayaraq on minlərlə insanın, bütöv xalqların torpaqlarından deportasiya edilməsinin 20-ci əsrin sosial fəlakətlərindən biri olduğu deyilir. Deportasiya olunan insanların yeni yerlərdə necə yaşamaları, həyat tərzi, sosial hüquqlar, o cümlədən sosial təminat hüququ maraqlıdır. Rusiyada hüquqi bir dövlətin yaradılması və

deportasiya edilmiş miqrantlara sosial dəstək tədbirlərinin həyata keçirilməsi kontekstində miqrantlarla sosial işin təşkili böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: deportasiya, migrant, sosial, təminat, repressiya, hüquq

XX əsr bir çox sosial partlayışlar, proseslər və hadisələrlə fərqlənir. Bunlardan biri də bəzən on minlərlə insanların, bütöv xalqların öz daimi yerlərindən zorla köçürülməsi və ya deportasiya edilməsidir. Bu cür zorla köçürmələr müxtəlif səbəblərdən baş verə bilirdi. Əgər orta əsrlərdə bütöv xalqların, etnik qrupların köçürülməsi imperiya siyasəti ilə əlaqədar idisə, sonralar bu proses tədricən siyasi məqsədlərə xidmət edirdi. Dövlətlər arası müharibələr, siyasi baxışlarına görə insanların öz vətənlərində yaşamasının mümkünzsizlüyü, bəzən isə açıq şəkildə, rəsmi olaraq vətəndaşların deportasiya edilməsi halları get - gedə artmağa başladı.

Bu insanların əksəriyyəti köcüb yaşamağa məcbur olduğu və ya status səbəbindən asılı olmayaraq mühacir adlanır. XX əsrə, xüsusilə ilə də əsrin II yarısında deportasiya edilmiş insanların, yaxud da deyilən kimi mühacirlərin üz tutduğu ölkələrdən biri də Rusiya Federasiyası olmuşdur. Bu cür insanların gəldiyi ölkələrin adları onlarladır.

Köçməyə məcbur olmuş insanların yeni gəldiyi ölkələrdə necə yaşamaları, həyat tərzi, sosial hüquqlarla, o cümlədən sosial təminat hüququ ilə təmin olunması xüsusi maraq doğurur.

Rusiya Federasiyasında miqrantlar kimi subyektlərin ortaya çıxması ilə bu kateqoriyalı vətəndaşların sosial təminatı ilə bağlı bir çox suallar ortaya çıxdı. Təcrübədə bu sahədə bir çox suallar yaranır. Çünkü Rusiya Federasiyasında, onun Konstitusiyasında hələ də miqrantların sosial təminatını tənzimləyən kifayət qədər inkişaf etmiş bir hüquqi baza yoxdur [4].

Miqrantların sosial təminatı məsələlərinin nəzərdən keçirilməsi "köç" anlayışının özü müəyyənləşdirilmədən mümkün deyil. "Əhali miqrasiyası" anlayışı ilə tanışlıq bu terminin sərhədlərinin qeyri-müəyyənliliyini ortaya qoyur.

1930-cu illərdə "əhali miqrasiyası" termini rəsmən işlənmirdi və konkret deyildi. Onu "əhalinin ərazi bölgüsü" konsepsiyası əvəz edirdi. Yəni bəzi hallarda əhalinin ərazi yerdəyişməsi və əmək ehtiyatlarının səmərəliləşdirilməsi bu prosesin nəticələri kimi qələmə verilirdi. Bu dövrdə əhali yerdəyişmələrinin miqyasında, eyni zamanda intensivliyində və istiqamətlərində ciddi dəyişikliklər var idi. 1932-ci ildə pasport sisteminin tətbiqi və yaşayış yerində məcburi qeydiyyat kənd əhalisinin şəhərlərə pulsuz köç etməsini qadağan edən inzibati tədbirlərin daha da sərtləşdirilməsinə kömək etdi. İndi məcburi köçlər işçi qüvvəsinin təkrar istehsalı, istehsal güclərinin inkişafı və paylanması problemləri kompleksində nəzərdən keçirilirdi. 1937-ci və 1939-cu illərdəki siyahıyalınmalarda miqrasiya məsələsi, insanların məcburi köçkünlüğünün və siyasi repressiyanın həqiqi miqyasını gizlətmək məqsədi ilə eks olunmadı. Miqrasiya problemi olmadığı təqdirdə planlı iqtisadiyyatda əhalinin hərəkətinin planlı xarakterini nəzəri cəhətdən əsaslandırdı [2, s.6].

Miqrasiyaya marağın artmasına 1959-cu ildə Ümumittifaq Əhali Siyahıyalınmasının hazırlanması kömək etdi [3, s.208]. Miqrasiya nəzəriyyəsi və metodologiyası məsələlərinə gəldikdə, məsələ ilə 1960-1980-ci illərdə fəal şəkildə məşğul olmağa başladılar. Burada məqsəd "köç" ifadəsini hazırlamaq idi.

İndiyə qədər beynəlxalq hüquqda vahid "migrant" anlayışı mövcud deyil və bu, Rusiya hüquq sistemində də vahid bir tərif almamışdır. Mövcud təriflərin əksəriyyəti miqrasiyanın müəyyən bir hərəkət növü, əhalinin hərəkəti və miqrantın bu hərəkəti edən bir şəxs olaraq başa düşülməsinə əsaslanır. Eyni zamanda, bu cür hərəkət növləri fərqlənir: sosial, ərazi, təbii, peşəkar, sektoral, mexaniki və s.

Rusiyada hüquqi dövlətin yaranması şəraitində, deportasiya edilmiş miqrantlara sosial dəstək və yardım tədbirləri qanuni olaraq təyin olunur. Bu kateqoriyadan olan şəxslərin hüquq və öhdəliklərə sahib olma dərəcəsini onlara izah etmək üçün zəruri sosial işlərin təşkili böyük əhəmiyyət daşıyır.

Rusiya Federasiyası Prezidentinin 9 Avqust 1994-cü il tarixli fermanında verilmiş miqrasiya subyektlərinin təsnifatı, Rusiya Federasiyası hökumətinin 1997-ci il 10 noyabr tarixli 1414 sayılı Fərmanı ilə təsdiq edilmiş 1998-2000-ci illər üçün Federal Miqrasiya Programının əsasını təşkil etmişdir [5]. Bu Programda "köç mövzusu" anlayışı əvəzinə "miqrant" anlayışı ortaya çıxdı. Analoji olaraq, altı miqrant kateqoriyası saxlanıldı.

"Daxili sosial-iqtisadi miqrasiya subyektləri" kateqoriyası, "daxili miqrasiya subyektləri" kateqoriyası ilə əvəz olundu, bunlara əlavə olaraq Rusiya Federasiyası ərazisində qalmaq üçün heç bir qanuni əsası olmayan və bu ərazidə hərəkət edən şəxslər də daxil edildi. Bundan əlavə, Rusiya Federasiyasına giriş və qalmaq hüququ ilə bağlı məhdudiyyətlərə məruz qalan şəxslərin, habelə immiqrant kateqoriyasına daxil olan şəxslərin dairəsi genişləndirilmişdir. Lakin Programın tətbiqindən sonra miqrantların təsnifatını müəyyən edən digər normativ aktlar qəbul edilmədi. Təsnifatın normativ konsolidasiyası, nəzəri və praktik olaraq mövcud olan miqrant kateqoriyalarının əks olunma imkanlarını məhdudlaşdırır.

Bundan əlavə, xarici vətəndaşlar tərəfindən Rusiyaya giriş qaydalarını və qalma rejimini pozduqlarına görə və onların əmək fəaliyyətinə qanunsuz cəlb edilməsinə görə məsuliyyət daha da sərtləşdirildi. Əvvəllər inzibati məsuliyyətə cəlb edilmiş, mühakimə olunan və ya deportasiya edilmiş xarici vətəndaşların ölkəyə giriş imkanları məhdudlaşdırıldı. Rusiya Prezidentinin 13 oktyabr 2012-ci il tarixli 622 nömrəli Fərmanında qeyd olunduğu kimi [5], Rusiya Federasiyasının miqrasiya qanunvericiliyi iqtisadi, sosial və demoqrafik inkişafın bugünkü və gələcək ehtiyaclarını, işə götürənlərin və bütövlükdə Rusiya cəmiyyətinin maraqlarını tam şəkildə təmin etmir.

Bütövlükdə etiraf etmək lazımdır ki, indiyədək miqrantlarla sosial işin təşkili üçün lazımı hüquqi baza formalaşmamışdır. Əlbəttə, qanunvericiliyin daha da təkmilləşdirilməsi aktual olaraq qalır. Bununla birlikdə, əsas diqqət onsuz da hüququ tətbiqetmə təcrübəsi, nəzərdə tutulan bütün tədbirlərin qanunvericilik tələblərinə uyğun olaraq həyata keçirilməsi tələb olunur.

Rusiya Federasiyasında bütün miqrantlar dövlətin eyni sosial dəstəyinə arxalana bilmirlər. Sosial dəstək almaq hüququ olan miqrantlara aşağıdakılardır: xarici tələbələr; qaçqınlar, məcburi köçkünlər; yüksək ixtisaslı mütəxəssislər; vətəndaşların sosial cəhətdən imkansız kateqoriyasına aid olan miqrantlar. Rusiyadakı xaricilərə sosial dəstəyin iki əsas məqsədi var. Bunlardan biri ölkədəki miqrantların vəziyyətinin yaxşılaşdırılması, digəri isə bu miqrantların mənsub olduğu mühitə təsiridir. Bu cür dəstək nəticəsində yeni və qurulmuş sosial mühit arasında "uzlaşma" olmalıdır [1, s.168].

Rusiyada miqrantlarla sosial iş üçün müxtəlif yollar və strategiyalar mövcuddur. Ən ümumi strategiya integrasiyadır. Bu, miqrantların cəmiyyət həyatına cəlb edilməsinə əhatə edir. Bu, cəmiyyətin mədəniyyətinin qəbul edilməsinə və əcnəbinin ikili şəxsiyyətinin aşılmasına səbəb olmalıdır. Qəbul edilmiş cəmiyyətdə miqrantların qorunub saxlanması nəzərdə tutan multikulturalizm kimi bir strategiya da qeyd edilməlidir. Yəni gündəlik normalara uyğun yaşayırlar, eyni zamanda ev sahibi olan cəmiyyətin birgəyəşayış normalarını tanıyırlar [8, s.73].

Miqrantlara sosial dəstək ilk növbədə onların çətin həyat vəziyyətini yaxşılaşdırmaq məqsədi daşıyır. Bundan əlavə, bu cür vətəndaşların yeni bir ölkədə və sosial mühitdə müvəffəqiyyətlə uyğunlaşmasına yönəldilmişdir.

Nəzərə alınmalıdır ki, miqrasiya prosesləri hər zaman baş verəcək və cəmiyyətə müəyyən təsir göstərəcəkdir. Bu baxımdan, sosial təminat xidmətlərinin əsas vəzifəsi onun yaratdığı mənfi tendensiyaları və nəticələri minimuma endirməkdir. İnsan həyatının müxtəlif sahələrində sosial işin yüksək nəticələrinin əldə olunmasına töhfə verən şərtlərdən biri də sosial iş texnologiyalarının hazırlanması və həyata keçirilməsidir ki, onların köməyi ilə sosial işin qarşısına qoyulmuş məqsədlərə çatılır, fərd və ya bir qrup şəxslə əlaqəli zəruri sosial dəyişikliklər, kifayət qədər geniş bir sosial sahəni həyata keçirmək mümkündür.

Miqrasiya olduqca mürəkkəb bir sosial prosesdir. Bir tərəfdən, normal həyat üçün vacibdir, əmək ehtiyatlarının yenidən bölüşdürülməsi, onların təhsili, istirahəti ilə sıx bağlıdır. Digər tərəfdən, miqrasiya sosial gərginliyin artmasına, miqrantların mənzil, iş, qida, geyim, tibbi xidmətlə təmin edilməsində, yeni yaşayış yerinə yerləşmə, uyğunlaşma ilə əlaqədar psixoloji problemlərin həllində problemlər yaradır. Məktəbəqədər, məktəb və tələbə yaşlı miqrantlarından başlayaraq ev sahibliyi edən cəmiyyətə sosial-mədəni uyğunlaşma, sosiallaşma, müxtəlif kateqoriyaların integrasiyasının çətinlikləri də qeyd edilməlidir [6, s. 139].

Bütün bu problemlər köçürülmə ilə əlaqədar çətin həyat vəziyyətində olan insanların sosial təminat hüququnun icrasını zəruri edir. Bir nümunə göstərək. Mordoviya statistika idarəsinin məlumatlarına görə, 2018-ci ilin yanvar-fevral aylarında Mordoviya Respublikasının ərazisində 2.458 nəfər gəlmiş və 2.402 nəfər sərhədlərini tərk etmişdi, miqrasiya əhalisinin artımı 56 nəfər oldu. Əvvəlki ilin eyni dövrü ilə müqayisədə gələnlərin sayı 453 nəfər artmış, gedənlərin sayı 216 nəfər azalmışdı. Gələnlərin ümumi sayından 240 nəfər daimi yaşayış üçün gəlmişdi, 623 nəfər Rusyanın digər bölgələrində müvəqqəti qaldıqdan sonra geri dönmüşdü. 1595 nəfər 9 ay və ya daha çox müddətə müvəqqəti gəlmişdi. MDB ölkələrindən gələn miqrantlar sayısında Mordoviya Respublikasının əhalisi 811 nəfər artmışdı. Bu axının əsas hissəsini Özbəkistandan olan miqrantlar (622 nəfər) təşkil edirdi [7, s.21].

Müasir rus cəmiyyətində əhali miqrasiyası ilə əlaqəli problemlər xüsusiilə aktualdır. Bu iş miqrantların sosial təminatı üçün hüquqi bazanı təhlil etmişdir. Miqrantlara dövlət və cəmiyyət tərəfindən xüsusi dəstək verilir. Miqrant problemlərinin həllində müvəffəqiyyət yalnız siyasi iradənin olması, müvafiq mənbələrin yaradılması, imkanlar və təcrübədən istifadə edilməsində deyil, həm də miqrantlarla sosial iş sahəsində müəyyən praktik tədbirlərin həyata keçirilməsindədir. Rusyanın miqrasiya siyasəti dövlətin xarici və daxili siyasətinin bir hissəsidir və onun həyata keçirilməsi dövlətin prioritet vəzifələrindən biridir. Son vaxtlar miqrasiya qanunvericiliyi fəal inkişaf etməyə başlamasına baxmayaraq, miqrasiya qanununun ayrı bir qola ayrılması barədə danışmaq üçün hələ bir səbəb yoxdur. "Miqrasiya hüququ" kimi bir milli qanunvericiliyin formallaşması prosesi tədricən davam edir. İndiye qədər "miqrant" anlayışı nə beynəlxalq hüquqda, nə də Rusiya hüquq sistemində inkişaf etdirilməyib. Mövcud təriflərin əksəriyyəti miqrasiyanın müəyyən bir hərəkət növü, əhalinin hərəkəti kimi başa düşülməsinə əsaslanır və miqrant bu hərəkəti edən şəxs kimi qəbul edilir.

Miqrasiya sahəsindəki müxtəlif normativ aktlar miqrasiya sahəsindəki normativ hüquqi materialların sistemləşdirilməsi vəzifəsini irəli sürür. Eyni zamanda qurulmalı, vahidliyi təmin etməli, müxtəlif normaların daxili uyğunluğunu yaratmalı, həmçinin federal və regional qanunvericiliklə beynəlxalq hüququn ümumiyyətlə tanınmış prinsipləri və normaları arasındaki mümkün boşluqları və ziddiyyətləri izləməlidir. Bəzi müəlliflər bu gün tam miqrasiya qanunvericiliyinin olmadığı, ümumilikdə miqrasiya sahəsi məsələlərinə həsr olunmuş ixtisaslaşdırılmış qanunvericilik aktının olmadığı, Rusiyada Rusiya Federasiyasının miqrasiya qanunvericiliyinin inkişafının müəyyənedici vektorunun olmadığı barədə fikir söyləyirlər.

Rusiyada miqrantlarla sosial iş müxtəlif yollarla və strategiyalarla aparılır. Miqrantlara sosial dəstək ilk növbədə onların çətin həyat vəziyyətini yaxşılaşdırmaq məqsədi daşıyır. Bundan əlavə, bu cür vətəndaşların yeni bir ölkədə və sosial mühitdə müvəffəqiyyətlə uyğunlaşmasına yönəldilmişdir. Miqrantlarla sosial iş, miqrasiya nəticəsində özlərini çətin bir həyat vəziyyətinə gətirən fəndlərə və qruplara sosial dəstək təmin etmək üçün metod və texnologiyaların inkişafını nəzərdə tutur. Hazırda əhalinin sosial müdafiə orqanları miqrantlarla çoxşaxəli iş aparır. Sosial işçilər şəxsi sosial, iqtisadi, hüquqi və digər problemlərinin həlli, lazımı sosial münasibətlərin qurulmasına və ya bərpasına kömək etmək üçün müraciət edən hər bir şəxsə kömək göstərirlər.

Beləliklə, miqrantlarla sosial iş texnologiyası, miqrasiya proseslərini və xüsusi miqrasiya axınlarını proqnozlaşdırmaq üçün aydın və düşünülmüş bir siyaset və program, regional miqrasiya proqramları, miqrantlara və qaćqınlara yeni məskunlaşma yerlərinə uyğunlaşmaqda kömək göstərməsi ilə nəticə verəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Басов Н.Ф. Основы социальной работы: учебник / Н.Ф.Басов. Издательство Юрайт, М.: 2019., - 213 с.
2. Бритвина И.Б. Мигранты как объект социальной работы: учеб.пособие / И.Б. Бритвина. Курган, М.: 2016., - 248 с.
3. Ионцев В.А. Международная миграция населения и демографическое развитие: учебник / В.А.Ионцев. Проспект, М.: 2016., - 486 с.
4. Конституция Российской Федерации (принята всенародным голосованием 12.12.1993 с изменениями, одобренными в ходе общероссийского голосования 01.07.2020).
http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_28399/
5. О Концепции государственной миграционной политики Российской Федерации на 2019-2025 годы: указ Президента РФ [от 31.10.2018 г. № 622].
<https://legalacts.ru/doc/ukazprezidenta-rf-ot-31102018-n-622-o-kontseptsii/>
6. Паньшин А.И. Миграция и стабильность в современной России: учебник / А.И.Паньшин. Юрайт, М.: - 2011., - 234 с.
7. Петров В.Н. Миграция населения и этнические мигранты в современной России / под ред. В.И.Добренькова. Парабеллум, Краснодар: 2014., - 44 с.
8. Черняк А.В. Мультикультурализм и миграционная политика / А.В.Черняк // Вестник государственного и муниципального управления. 2014. - № 3. - с.73-78.

РЕЗЮМЕ

К ВОПРОСУ ОБ УСЛОВИЯХ ЖИЗНИ И СОЦИАЛЬНЫХ ПРАВАХ

ДЕПОРТИРОВАННЫХ В РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ

Бахшалиев Э.Ф.

В статье говорится, что депортация десятков тысяч людей, целых народов со своих земель независимо от их причин, является одной из социальных катастроф XX века. Особый интерес вызывает вопрос о том, как депортированные люди живут на новых местах, их образ жизни, социальные права, в том числе право на социальное обеспечение. В условиях создания в России правового государства и осуществлении мер социальной поддержки депортированных мигрантов большое значение приобретает организация социальной работы с мигрантами.

Ключевые слова: депортация, мигрант, социальная, безопасность, репрессии, закон

SUMMARY
ON THE ISSUES OF LIVING CONDITIONS AND SOCIAL RIGHTS OF
DEPORTEES IN THE RUSSIAN FEDERATION
Bakhshaliyev E.F.

The article states that the deportation of tens of thousands of people, regardless of their reasons, is one of the social disasters of the twentieth century. Of particular interest is how deported people live in new places, how they are provided with social rights, including the right to social security. In the context of the establishment of legal state in Russia, the organization of social work with migrants is of great importance in determining social support measures for deported migrants.

Keywords: deportation, migrant, social, security, repression, law

SSRİ XALQLARININ DEPORTASIYASININ SƏBƏBLƏRİ VƏ HÜQUQI
ASPEKTLƏRİ
Baxşəliyev E.F., Əliyev A.C.
AMEA-nın İnsan Haqları və Hüquq İnstitutu
babaxan280882@gmail.com

Xülasə: Məqalədə bildirilir ki, Stalinçi rəhbərlik tərəfindən götürülən bütün xalqların deportasiyası siyasi səbəblərə əsaslanır. Xalqların kütləvi deportasiya faktının arxasında müxtəlif səbəblər dururdu. Kütləvi deportasiya qərarı dərin və hələ tam bilinməyən səbəblərə əsaslanır. Xalqların tarixi torpaqlarından qovulma motivləri fərqli olsa da, əslində eyni təbiətdə idi. Qeyd edilir ki, ayrı-ayrı xalqları və milli bölgələri qovmaq üçün geniş miqyaslı tədbirlər davam etdi. Bildirilir ki, arxiv materiallarının təhlilinə əsasən, sovet orqanlarının Qazaxıstan ərazisində xüsusi köçkünlərin qəbulu və yerləşdirilməsi üçün hazırlanmasına əvvəlcədən başlanıldığı qənaətinə gəlmək olar.

Açar sözlər: dövlət, problem, deportasiya, tarix, qanun, xalq

Keçmiş Sovet İttifaqında siyasi sistem partiya və dövlət aparatlarının, ictimai həyatın birləşməsi bütün sahələrini idarə etməyin inzibati - amirlük metodlarının təsdiqlənməsi ilə xarakterizə olunurdu. İnzibati - amirlük sistemi, Stalinin şəxsiyyətə pərəstişi Sovet cəmiyyətinin inkişafında dərin iz buraxdı. Qeyd etmək lazımdır ki, Büyük Vətən müharibəsi dövründə SSRİ-nin siyasi inkişafının ayrılmaz hissəsi Kommunist Partiyası və Sovet dövlətinin milli siyaseti idi. Ümumiyyətlə, qəfildən etiraz doğuran xalqların qovulması və deportasiya tarixi müharibə ilə əlaqələndirilir. Ancaq bu şərh problemin mahiyyətini açıqlamır. Müxtəlif təbəqələrdən və sosial qruplardan, milli azlıqlardan və etnik qruplardan olan insanların qovulması üçün müharibədən xeyli əvvəl tətbiq olunmuşdur.

Xalqların kütləvi deportasiya faktının arxasında duran səbəblər nədir? Bu sual on illərdən çoxdur ki, soruşulur, lakin bunun tam bir cavabı bu günə qədər mövcud deyil. Köçürülmənin rəsmi versiyası müharibə əməliyyatları zamanı bu xalqların nümayəndələrinin, guya nasist işgalçları ilə fəal şəkildə əməkdaşlıq etdikləri, qoşunlarımızın arxasında quldur - qiyam hərəkatı törətmələri və s. kimi şərh edilirdi [5, s.80].

23 fevral 1944-cü il tarixində Çeçenlərin və İnquşların Orta Asiya və Qazaxıstanə tamamilə qovulması üçün bir əməliyyat həyata keçirildi. Bu əməliyyata NKVD, NKGB və Smershin (hərbi əks-kəşfiyyat) 19 min əməliyyatçısı, 100 minə qədər NKVD qoşununun zabiti və əsgəri cəlb edildi [8, s.349]. Köçürülmədən əvvəl və bu müddətdə dağlıq əraziləri bombalamaq üçün hərbi təyyarələrin istifadəsi baş verdi. Düzənliliklərdə köçürülmə ən qısa müddətdə (ümumilikdə bir gündə), ciddi müqavimət və itki vermədən baş vermişdisə, insanların düzənliyə göndərilməsinə imkan verməyən qar yağan dağlıq bölgələrdə, toplama məntəqələrinə sürülən insanlar qırğıın hadisələri yaşadı. Məsələn, dağ kəndindəki Xayibaxda bir neçə yüz nəfər yandırılıraq öldürdü. Makazhoy kəndi və Galançoz gölü ərazisindəki qırğınlardan haqqında da məlumat var. Urus-Martan regional xəstəxanasından nəql olunmayan xəstə çeçenlər də öldürüldü [8, s.350].

"Çeçenlərin deportasiya edilməsinin rəsmi ideologiyası - almanlarla iş birliyi - mütləq yalandır" idi. Birincisi, İkinci Dünya Müharibəsi zamanı bir alman əsgərinin ayağı Çeçen-İnquş Respublikası ərazisinə dəymədi, yalnız rusların yaşadığı Malgobek şəhərinin sərhədçiləri tərəfindən qısa müddətli işğalı xaricində oldu. İkincisi, Çeçen-İnquşlar fiziki olaraq Alman birləşmələrinə qoşula bilmədi, çünki Çeçen-İnquşetiyada mövcud olduğu bütün dövrlər üçün məcburi bir səfərbərlik olmamışdı. Büyük Vətən müharibəsi dövründə bütün Çeçenlər və İnquşlar Qızıl Orduda xidmətdən azad edilmişdilər [9, s.50].

A.Gunaşev bu haqda yazırıdı: "Birincisi, Çeçen-İnquşa MSSR ərazisində bir faşist də yox idi; ikincisi, 1944-cü ilin yanında cəbhə Qərbə qədər uzanmışdı; üçüncü, Çeçenlər və İnquşalardan olan kişi əhalisinin böyük əksəriyyəti Qırmızı Orduya səfərbər edildi və ya Qroznının müdafiə xəttində çalışırdılar. Nəhayət, faşist Almaniyasına rəğbət bəsləyən əhəmiyyətsiz bir qrup insan varsa, nə üçün cavan və qoca çeçenlər onların hərəkətlərinə görə cəzalandırıldı?" [6, s.36].

A.Avtorxanovun fikrincə, köçürülmənin əsil motivləri, çeçenlərin milli müstəqilliyi uğrunda davamlı mübarizəsində və Sovet müstəmləkə rejiminin despotik sistemini faktiki olaraq tanımamalarında idi [9, s.66].

Əlbəttə ki, kütləvi deportasiya qərarı dərin və hələ tam bilinməyən səbəblərə əsaslanır. Zahirən və bu xalqların tarixi torpaqlarından qovulma motivləri fərqli olsa da, əslində eyni təbiətdə idi. Stalinçi rəhbərlik tərəfindən götürülən bütün xalqların deportasiyası siyasi səbəblərə əsaslanırdı.

Bu gün bu hərəkətlərin əsassızlığı şübhə doğurmur. Ümumiyyətlə, ləğv edilmiş muxtar respublikaların əhalisi Sovet hakimiyyətinə sadıq idi və onların Vətənə sadıq qaldıqlarına şübhə etməyə imkan verəcək heç bir səbəb yox idi. Faşistlərə xidmət edən tək - tək insanlar olsaydı da, bu, bütün xalqı ittiham etmək və təqib etmək üçün əsas olmamalı idi. Bu cür şəxslər müharibə dövründə alman ordusu tərəfindən işğal olunmuş bütün respublikaların və bölgələrin ərazilərində vardi. Ancaq qanunçuluq və hüquq normaları nəzərə alınmadı.

Eyni zamanda ayrı-ayrı xalqları və milli bölgələri qovmaq üçün geniş miqyaslı tədbirlər davam etdi. Şübhəsiz ki, bu, ilk növbədə əhalinin Şimali Qafqazdan deportasiyası zamanı ölkənin bəzi bölgələrini "arzuolunmaz ünsürlər" dən təmizləməyə qərar verən I.Stalinin özündən və ətrafindan gəlirdi. Söhbət Krimdan, həmçinin Gürcüstanda türklərin yaşadığı bölgələrdən gedir.

Bu vəziyyətdə Krimin türk əhalisinin qovulması və eyni zamanda bu torpaqların bolqarlardan, qaraçaylardan və digər milli azlıqların nümayəndələrindən təmizlənməsi Krim əhalisinə mono-milli xarakter verməyə imkan verdi. Zahirən bu xalqların tarixi torpaqlarından qovulma motivləri fərqli olsa da, əslində eyni meyllərə malik idilər.

Bələliklə, Krim türkləri işgalçılara işbirliyində günahlandırıldı. SSRİ-nin dağılmasına qədər bu ittiham onların üzərindən götürülmədi. Əvvəllər ləğv edilmiş muxtar bölgələr və respublikalar bərpa edildikdə, bir sıra xalqlara 1957-ci ildə vətənlərinə qayıtmaq hüququ verildikdə, Krim

türklərinə belə bir fırsat verilmədi [8, s.259]. Onların reabilitasiyadan sonra da öz doğma yerlərində sərbəst məskunlaşmaq hüququ yox idi.

1956-cı ildə SSRİ Ali Sovetinin Rəyasət Heyətinin fərmanı ilə Krim türklərinin hüquqları rəsmi olaraq bərpa edildi [1, s.4]. Ancaq bu əsil reabilitasiya olmadı, sürgün ləğv edilsə də, ancaq Krim tatarlarının Krimə qayıtması qadağan edildi.

Yalnız Krim türklərinin davamlı, inadkar mübarizəsi sayəsində SSRİ Ali Soveti 14 Noyabr 1989-cu ildə Krim türklərinin kütləvi geri qayıtarılmasının başlangıcını qoyan "Məcburi köçürülməyə məruz qalan xalqlara qarşı qanunsuz və cinayətkar repressiya aktlarının tanınması və hüquqlarının təmin edilməsi haqqında Bəyannamə" qəbul etdi [3, s.2].

Xalq Daxili İşlər Komissarı və Dövlət Təhlükəsizliyi orqanları Krim türklərinin qovulması üçün 5 min əməliyyat işçisini müvafiq Krımın yerli orqanlarının sərəncamına göndərmək, əməliyyatı dəstəkləmək üçün daxili qoşunlardan 20 min nəfər ayırmaq əmri vermişdi. Köçürmə çox sürətli və mütəşəkkil bir şəkildə davam etdi, 7 Mayda Krımdakı evakuasiya üçün rəhbərlik 2 min yük maşını istəmişdi. Əhalinin siyahıyalınması aparılmışdı, əməliyyat üçün qərargah Simferopolda yerləşdirilmişdi. Mayın 13-də bura SSRİ Xalq Komissarları Sovetinin xüsusi maldar, kənd təsərrüfatı məhsulları və digər əmlakın köckünlərindən qəbulunun təşkili və idarə edilməsi üçün bir komissiya gəldi [7, s.5].

Eyni aqibət Şimali Qafqazda çeçenlərin, Gürcüstanın cənub və cənub-qərb bölgələrində yaşayan türklərin başına gəldi [4, s.160]. Qeyd etmək lazımdır ki, Büyük Vətən müharibəsi zamanı Gürcüstan ərazisi almanlar tərəfindən ümumiyyətlə işgal olunmamışdır. Bu o deməkdir ki, səlahiyyətlilər burada türkləri almanlara kömək etməkdə ittiham edə bilməzdilər.

Həqiqətən deportasiya üçün əsaslar vardımı? 9 dekabr 1948-ci ildə bütün BMT üzvləri tərəfindən təsdiqlənmiş "Soyqırımin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında" Beynəlxalq Konvensiya qəbul edildi. Bu sənədə görə soyqırım kateqoriyasına birbaşa və ya dolayısı ilə hər hansı bir insan qrupu üçün tam olaraq hazırlanmış şəraiti yaranan hərəkətlər daxildir [2, s.3].

Arxiv materiallarının təhlilinə əsasən, sovet orqanlarının Qazaxıstan ərazisində xüsusi köckünlərin qəbulu və yerləşdirilməsi üçün hazırlanmasına əvvəlcədən başlanıldığı qənaətinə gəlmək olar [10, s.26, 83, 166].

14 Noyabr 1989-cu ildə məcburi köçürülməyə məruz qalan xalqlara qarşı qanunsuz və cinayətkar repressiya aktlarının tanınması və hüquqlarının təmin edilməsi barədə SSRİ Ali Sovetinin Bəyannaməsi qəbul edildi [3, s.2]. 26 aprel 1991-ci ildə RSFSR-nin "Repressiya olunmuş Xalqların Reabilitasiyası haqqında" Qanunu qəbul edildi [3, s.3]. Sovet hakimiyyəti illərində xalqların repressiyaya məruz qaldığını, bununla əlaqədar olaraq "milli mənsubiyyətə görə dövlət səviyyəsində iftira və soyqırımı siyaseti həyata keçirildiyi, məcburi köçürülmə, terror və zoraklıq rejiminin qurulması mümkün sayılırdı. Bu xalqlara münasibətdə dövlət səviyyəsində tətbiq olunan özbaşınalıq və qanunsuzluq siyaseti, qanunsuz olmaqla, yalnız repressiya olunanların deyil, ölkənin bütün digər xalqlarının ləyaqətini təhqir edirdi.

Bu Qanun tarixi ədaləti bərpa etdi. Deportasiya olunan xalqlarla əlaqəli qəbul edilmiş bütün ittifaq, respublika, yerli orqanlar və vəzifəli şəxslərin aktlarının ləğv edildiyini elan edildi.

Qanuna görə: bu xalqların tam bərpası tanınır; istəklərinə görə ənənəvi yaşayış yerlərinə qayıtmığı təmin edilir; bu xalqlarla siyasi hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsində bərabər imkanlar təmin edən, azad milli inkişaf hüququ verilir; sosial - repressiya nəticəsində onların vurduğu sosial zərər ödənilir; mədəni - mənəvi irslərini bərpa etmək və mədəni ehtiyaclarını ödəmək üçün bir sıra tədbirlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulurdu.

Beləliklə, “özbaşınalıq və qanunsuzluq, soyqırım və böhtan siyasəti” nin deportasiya olunan xalqlara dövlət səviyyəsində bərəət verilməsi təsdiq olundu.

ƏDƏBİYYAT

1. Cavanşir Feyziyev. 525-ci qəzet. - 2015., - 23 yanvar. - s.2, 4.
2. Soyqırım cinayəti (Beynəlxalq aktlar, normativ sənədlər, müraciət və şərhlər toplusu). Hüquqi İslahatlara Yardım Mərkəzi İB. Bakı 2010., - 53 s.
3. SSRİ-də reabilitasiya prosesi. Rəğbət və laqeydlik arasında - Sovet repressiyası qurbanlarının reabilitasiyası.
<https://geoblog.ru/az/process-reabilitacii-v-sssr-mezhdu-sochuvstviem-i-ravnodushiem--/>
4. Актуальные проблемы истории народов Северного Кавказа. Сборник материалов Всероссийской научной конференции с международным участием г. Грозный, 19 октября 2019 г. - Махачкала: АЛЕФ, 2019., - 460 с.
5. Белая книга (Из истории выселения чеченцев-ингушей 1944-1957 гг.). - Грозный - Алматы, 1991., - 235 с.
6. Гунашев А. Ичкерия: месть истории. – Алматы: 2001., - 45 с.
7. Ильясов Р. Крымские татары. Краткий обзор прошлого и анализ социальноэкономического положения настоящего. Информационный бюллетень. - Вып. 5. - Алтын Бесик: 1997, - с. 5.
8. Сигаури И.М. Очерки истории и государственного устройства чеченцев с древнейших времен. - М.: Издат. дом «Русская жизнь», 1997., - 355 с.
9. Уралов А. (Авторханов А.). Народоубийство - убийство чечено-ингушского народа. - М., 1991., - 79 с
10. Табулденов А.Н. Депортации народов и эвакуация населения в Северный Казахстан (1937-1956 годы): Костанайская академия МВД РК им. Ш. Кабылбаева, Костанай: 2015., - 192 с.

РЕЗЮМЕ

ПРИЧИНЫ ДЕПОРТАЦИИ НАРОДОВ СССР И ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ Бахшалиев Э.Ф., Алиев А. Дж.

В статье говорится, что депортация всех народов при Сталине была вызвана политическими мотивами. Причины массовой депортации народов были разными. Решение о массовой депортации основано на глубоких и пока неизвестных причинах. Хотя мотивы изгнания народов с их исторических земель были разными, на самом деле они были одинаковыми. Отмечается, что были приняты масштабные меры по изгнанию отдельных народов и национальных регионов. По результатам анализа архивных материалов можно сделать вывод, что советские власти заблаговременно начали готовиться к приему и размещению спецперемещенных лиц в Казахстане.

Ключевые слова: государство, проблема, депортация, история, закон, народ

SUMMARY
REASONS FOR THE DEPORTATION OF THE PEOPLES OF THE USSR
AND LEGAL ASPECTS
Bakhshaliyev E.F., Aliyev A.C.

The article states that the deportation of all peoples under Stalin's rule was based on political reasons. There were various reasons for the mass deportation of peoples. The decision to deport him is based on deep and as yet unknown reasons. Although the motives for expelling peoples from their historical lands were different, they were in fact of the same nature. It is noted that large-scale measures were taken to expel individual peoples and national regions. It is stated that based on the analysis of archival materials, It can be concluded that the Soviet authorities had already begun to prepare for the reception and accommodation of special IDPs in Kazakhstan.

Keywords: state, problem, deportation, history, law, people

**İKİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİ İLLƏRİNDE SSRİ XALQLARININ
DEPORTASIYASININ BƏZİ MƏQAMLARI HAQQINDA**

Baxşəliyev S.F.

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

baxshaliev81@mail.ru

Xülasə: Məqalədə itaətsiz və etibarsız ilə əlaqəli "cəza" metodlarından sürgün metodundan geniş istifadə edildiyi bildirilir. Bir qayda olaraq, müəyyən şəxslərin və əhalinin qruplarının məcburi köçürülməsi və deportasiyası üçün bütün hərəkətlər üçün qanuni əsaslar tapıldı. Ali Sovet Rəyasət Heyətinin qərarları, Partiya Mərkəzi Komitəsinin qərarları, Xalq Komissarları Sovetinin qərarları onlara hüquqi xarakter verdi. Müharibə zamanı 61 millətdən ibarət xalqlar və əhali qrupları köçürüldü. Hərbi vəziyyətin şərtləri Sovet hökumətini arxa cəbhədə müəyyən profilaktik tədbirlər görməyə məcbur edir.

Açar sözlər: deportasiya, krim, alman, çeçen, xalq, rejim, qanun

1980-1990-cı illərdə SSRİ-də və MDB ölkələrində xalqların reabilitasiyası üçün görülən tədbirlər, müxtəlif etnik azlıqlara mənsub olan "təhqir olunan" və "cəzalandırılan" xalqların və əhali qruplarının deportasiya və repressiya probleminin araşdırılmasını zəruri edir. Təcrübədə məlumdur ki, xalqın reabilitasiyası üçün praktik tədbirlərin həyata keçirilməsinə dair tənzimləmə bazası, "Repressiya olunan xalqların reabilitasiyası haqqında" RSFSR Qanununa qədər (8), lazımı elmi əsaslandırılmışdan uzaq olaraq daha çox populist xarakter daşıyırırdı.

Böyük Vətən müharibəsi ərəfəsində SSRİ-də çətin bir vəziyyət yaranmışdı. Əslində, dövlət açıq bir bifurkasiya vəziyyətinə girmişdi və cəmiyyətdə işləyən rejimə münasibətə görə bölünmüdü. Cəmiyyətin böyük bir hissəsi mövcud sistemi dəstəkləyir, digəri isə alternativ bir qüvvəni təmsil edirdi. Şübhəsiz ki, bu vəziyyətdə hakimiyyət mövqelərinin sarsılmaması, təməllərinin heç bir şəkildə pozulmaması üçün hər şeyi edirdi. Rejimə qarşı açıq və ya gizli danışan ayrı-ayrı xalqlara və əhali qruplarına tətbiq olunan cəza tədbirləri sərtləşdirildi. Bütün bunlar mövcud vəziyyətlə və birbaşa müharibənin özü ilə əsaslandırıldı.

İtaətsiz və etibarsız olanlara görə "cəza" tədbirləri arasında sürgün də hər mənada istifadə edildi. Bir qayda olaraq, bu və ya digər insanların, əhali qruplarının zorla köçürülməsi,

deportasiyası üçün bütün hərəkətlərin hüquqi əsaslar təpilirdi. Dövlət Müdafiə Komitəsinin, SSRİ Ali Sovetinin Rəyasət Heyətinin qərarları, partianın Mərkəzi Komitəsinin qərarı, Xalq Komissarları Sovetinin fərmanları və ya digər dövlət strukturları, guya onlara hüquqi xarakter verirdi. Düzdür, bu qanuni aktların bir hissəsi insanların yaşadığı ərazilərdən qovulmasından sonra ortaya çıxdı.

Deportasiyalar bir sıra səbəblərlə "izah edildi": "etibarsızlıq", profilaktik tədbirlər, etiraf faktoru, islahatlara qarşı çıxma, quldur birləşmələrində iştirak və s.

Böyük Vətən müharibəsi ərefəsində 35 min polyak və 10 mindən çox alman (Ukraynadan), 172 min koreyalı, 6 min İran millətindən olan insan Qazaxıstan və Mərkəzi Asiya respublikalarının şərqi bölgələrinə deportasiya edildi. 200 mindən çox adamın sayı [rəqəmlər 12 sayılı ədəbiyyatın faktları əsasında ümumiləşdirilmişdir].

Deportasiyaların zirvəsi Almaniyanın SSRİ-yə qarşı müharibəyə girməsindən sonrakı dövrə təsadüf edir. Ölkədəki sosial-iqtisadi vəziyyəti əhəmiyyətli dərəcədə ağırlaşdı, arxa cəbhədə cinayət aktları vəziyyəti daha da kəskinləşdirdi, müharibə vəziyyətində mövqelərini möhkəmləndirmək üçün tədbirlər görən rejimə qarşı əhalinin müxtəlif qruplarının açıq pozuculuq hərəkətləri üçün şərait yarandı. SSRİ XDİK-nin banditizmə qarşı mübarizə şöbəsinin məlumatına görə 1941-ci ilin iyun ayından etibarən SSRİ ərazisində 54130 nəfəri öz sıralarında birləşdirən 7163 üsyancı qrup ləğv edilmişdi. Bunlardan 963 qrupu (17.563 nəfər) Şimali Qafqazda fəaliyyət göstərirdi. Təkcə 1944-cü ilin birinci yarısında 1727 üsyancı qrup (10994 nəfər) məhv edilmişdi. Bunlardan 145-i (3144 nəfər) yenə Şimali Qafqazın payına düşürdü. Eyni dövrdə Cənubi Qafqazda 1549 qrup, Mərkəzi Asiyada - 1217, SSRİ-nin mərkəzi bölgələrində 527, Sibir və Uzaq Şərqdə 1576 belə qrup qeydiyyata alınmışdı [9, s.95].

SSRİ XDİK-nin sənədlərində "başqaları" başlığı altında göstərilən və fərqli millətlərə mənsub olan xalqlara, etnik azlıqlara, əhali qruplarına münasibətdə deportasiya necə davam etməsini göstərən faktlar çoxdur. 29 dekabr 1939-cu ildə SSRİ Xalq Komissarları Sovetinin qərarı ilə Qərbi Ukrayna və Qərbi Belarusiya ərazilərində polis funksiyalarını yerinə yetirən Polşa ordusunun keçmiş hərbi qulluqçuları olan xüsusi köçkünlərin əmək fəaliyyəti haqqında Əsasnamə təsdiq edildi. Bu kontingen arasında qaçqınlarla birlikdə 177.043 nəfərvardı [11, s.165].

Deportasiya edilmiş xalqlardan biri də almanlar idi. Statistikaya görə 1939-cu ilin əvvəllərində SSRİ-də 1.427.222 alman vətəndaşı var idi. Sovet almanları da daxil olmaqla, ölkənin digər xalqları almanların Sovet İttifaqına hücumunu milli bir faciə kimi qəbul etdilər və vətənin müdafiəsinə qalxdılar. Məsələn, müharibənin ilk aylarında Volqa bölgəsindəki yaşayan almanlardan cəbhəyə könüllü göndərilməsi istəyi ilə 2500 müraciət qəbul edilmişdi. 8 min sovet almanı, xalq milisi sıralarına qoşulmuşdu [1, s.50].

Bununla birlikdə, 1941-ci ilin yayında Volqada, almanlarının kompakt yaşadığı digər bölgələrdə vəziyyət, hərbi qeydiyyat və hərbi komissiyaların alman gənclərini orduya çağırmaqdən imtina etdiyi zaman kəskin şəkildə pisləşdi və narazılıq nöqtəsinə çatdı. Mövcud məlumatlara görə, 1941-ci ilin iyul ayında L.Beriya bütün almanları deportasiya etməyə qərarı hazırlamışdı. Aydın idi ki, bundan sonra alman milliyyətli vətəndaşlarını SSRİ ərazisindəki mövqeyi onunla Almaniya arasındakı münasibətlərin vəziyyəti ilə əlaqələndirilirdi.

XDİK-nin xüsusi məskunlaşma şöbəsinin arxivinə görə, 1941-ci ildə - 1942-ci ilin birinci yarısında 856.340 nəfər şərqə sürgün edildi. Novosibirsk və Omsk bölgələrində, Krasnoyarsk bölgəsində və Qazaxıstan SSR-də ümumilikdə 786.279 alman məcburi qaydada məskunlaşdırılmışdı [1, s.54].

Böyük Vətən müharibəsinin başlanğıcında, cənub və qərbi Ingermanlanddakı finlərin əksəriyyəti almanlar tərəfindən işgal edilmiş ərazidə qaldı. Daha sonra, Dövlət Müdafiə Komitəsinin qəbul etdiyi qərarlar əsasında, əmək qabiliyyətli finlər də daxil olmaqla XDİK-nin qəsbələrinə səfərbərlik həyata keçirildi. Birinci mərhələdə təxminən 2,5 min fin deportasiya edildi [4].

Deportasiya edilmiş xalqlardan biri də qaraçaylar idi. 15 aprel 1943-cü ildə XDİK və SSRİ Prokurorluğu bir qərar qəbul etdi. Onun əsasında qaraçay dəstə liderləri və fəal quldurlar ailələri ilə Qaraçay Muxtar Vilayətinin sərhədlərindən çıxarıldı. Ümumilikdə 110 ailə (472 nəfər) deportasiya edildi [1, s.84].

1926-ci ildə ölkədə 132 min kalmik yaşayırırdı. Kalmik Muxtar Bölğəsində əhali 134,6 min nəfər idi. SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 12 oktyabr 1943-cü il tarixli fərمانı və Xalq Komissarları Sovetinin 14 oktyabr 1943-cü il tarixli "Qaraçayların Qaraçay Muxtar Vilayətindən Qazaxistan və Qırğızistan SSR-ə deportasiya edilməsi" barədə qərarı bu hərəkətin həyata keçirildiyi bütün müddəaları özündə cəmləşdirdi. Bu qanunvericilik aktları köçürülmənin səbəbləri belə izah edilirdi: "İşgal əsnasında bir çox Qaraçay xaincəsinə davrandığı üçün." Bütün yoxlamalar və təmizlənmədən sonra Qaraçay milliyyətindən olan 69.267 vətəndaş Qaraçay Muxtar Bölğəsindən zorla deportasiya edildi [5, s.172-432].

Xalqların sürgün edildiyi Şimali Qafqaz bölgəsinin muxtar birləşmələri arasında 1940-ci illərin ilk yarısında Çeçen-İnquş Respublikası əhalinin sayına görə ən böyük idi. Burada 731,7 min sakin yaşayırırdı, o cümlədən 387,8 min çeçen (52,8%), 75 min inquş (12,0%), 205,8 min rus (27,8%), 57 min başqaları (% 7,4) yaşayırırdı [10].

Cümhuriyyətdəki siyasi vəziyyətə görə, hər yerdə olduğu kimi burada da qaçqınlar var idi - Kabardin-Balkariyadan 25305 nəfərdən orduya çağırılanlar 5500 nəfər idi. Dəyişikliklərdən "narazı" olanlar, "qiymətçi qruplara" birləşənlər də var idi. 1943-cü ilin may ayından etibarən onun ərazisində bir çox partiya və sovet işçisi daxil olmaqla 44 belə qrup (941 nəfər) fəaliyyət göstərirdi [3].

11 mart 1944-cü ildə Beriya Stalinə "37.103 nəfərin Balkardan qovulduğunu" bildirdi. Bu hərəkətlər bütün Balkar xalqını məyus etdi, ocaqlarından, doğma yerlərindən qopdu. Bir çoxu təəccübləndi. Balkar döyüşçüləri bu tədbirləri xüsusilə çətin keçirdi. Bu da başa düşüləndir: vətən üçün cəbhədə vuruşdular və uzaq arxadakı ailələri köçürülməyə məruz qaldı. Köçürülmüş Balkarlar yeni yaşayış bölgələrində aşağıdakı şəkildə paylandı: Qazaxistan SSR-də - 6684 nəfər, Qırğızistan SSR-də - 15743 nəfər [3].

Hökumətin deportasiya siyasetində Krım xüsusi yer tuturdu. 18 oktyabr 1921-ci ildə Krım MSSR müstəqil bir muxtar quruluş olaraq RSFSR-nin tərkibində idi. 1930-cu illərin sonunda burada 1.126.429 nəfər yaşayırırdı. Cəbhəyə Krım Respublikasından 40 minədək adam çağırılmışdı [7].

1944-cü il aprelin 13-də SSRİ XDİK "Krım MSSR ərazilərinin antisovet ünsürlərdən təmizlənməsi tədbirləri haqqında" qərar qəbul etdi. Bununla əlaqədar olaraq, onu həyata keçirmək üçün müxtəlif tədbirlər həyata keçirildi. Respublika operativ olaraq 7 sektora bölündü, asayışı qorumaq üçün 20 min əsgər ayrıldı. 10-27 apreldə Müsəlman komitəsinin üzvü həbs olundu, aprelin sonuna qədər 5.806 antisovet ünsür müəyyən edildi və may ayının ortalarında onların sayı 8521-ə çatdı [7].

7 may 1944-cü ildə Beriya Krımdan bütün Krım tatarlarının köçürülməsinə hazırlıq əməliyyatının gedişi barədə məlumat verən bir hesabat hazırlanırdı. "Xüsusi tədbir" hər detalda hazırlanırdı. 1944-cü il 2 aprel və 11 may tarixlərində Dövlət Müdafiə Komitəsi Krım tatarlarının

qovulması barədə qərar qəbul etdi. XDİK-yə göndərilən teleqramda qeyd olunduğu kimi, 20 may 1944-cü ilədək 1.800.014 nəfər artıq respublikanı tərk etmişdi [2, s.119].

Ümumilikdə, müharibə illərində 61 millətdən olan xalqlar və əhali qruplarından 80-i köçürülmüşdür [6]. Hərbi (həddindən artıq) vəziyyətin şərtləri Sovet hökumətinin arxa cəbhədə və cəbhə xəttinə yaxınlaşma istiqamətində müəyyən qabaqlayıcı tədbirlərin görülməsini zəruri edir. Ancaq bir çox xalqa tətbiq olunan repressiv zorakı tədbirlər haqlı ola bilməz. Axı, yalnız günahkarlar deyil, ümumilikdə xalqlar da ağır cəzaya məruz qaldılar. Bu cür tədbirlər ədalətli hesab edilə bilməz, bu səbəbdən güclü və layiqli bir qınağa məruz qaldılar. Bu, Sovet dövlətinin tarixində hökumətin dərin gizli saxladığı faciəli az bilinən səhifələrindən biridir. Onun səhv millət və müxtəlif millətlərə mənsub olan əhali qruplarının kütləvi miqrasiya siyasəti nəticəsində Vətəni cəsarətlə müdafiə edənlər, müharibənin bir çox cəbhəsində cəsarətlə vuruşanlar sürgün edildi.

Bir sözlə, dövlətin Əsas Qanununun - SSRİ Konstitusiyasının kobud şəkildə pozulması həyata keçirildi, muxtar respublikalar və bölgələr ləğv edildiyi üçün yalnız xalqların hüquqları deyil, həm də dövlətçilikləri pozuldu. Eyni zamanda, müharibə həm də etnik münasibətlər sahəsindəki dövlət siyasətinin mənfi cəhətlərini vurğuladı, göstərdi ki, rəsmi dövlət təbliğatı ilə təqdim olunduğu kimi, cəmiyyətdə hər şey düz getmir. Xalqlara vurulan yaralar onlar tərəfindən unudula bilmədi.

ƏDƏBİYYAT

1. Бугай Н.Ф. Л.Берия – И.Сталину: «Согласно Вашему указанию...». АИРО–XX, М.: 1995., 320 с.
2. Бугай Н.Ф. Депортация народов Крыма: Документы. Факты. Комментарии. М.:Инсан, М.: 2002., 240 с.
3. В Кабардино-Балкарии почтят память жертв депортации балкарского народа. <https://ria.ru/20180308/1515992428.html>
4. Депортация финнов в СССР. <https://don-katalan.livejournal.com/1784259.html>
5. Демографический энциклопедический словарь / Гл. ред. Д.И.Валентей. Сов. энцикл., - М.: 1985., - 608 с.
6. Депортация народов в СССР. Справка. <https://ria.ru/20091114/193419498.html>
7. Изменили Родине»: как Берия депортировал крымских татар. https://www.gazeta.ru/science/2019/05/17_a_12361879.shtml
8. Закон РСФСР от 26.04.1991 N 1107-1 (ред. от 01.07.1993) "О реабилитации репрессированных народов". <https://legalacts.ru/doc/zakon-rsfsr-ot-26041991-n-1107-1-o/>
9. Материалы международной научной конференции "50-летие Великой Победы над фашизмом: история и современность", проходившей в Москве 27 - 30 сентября 1995 года. Смядынь, М.: 1995., - 344 с.
10. Наказанный народ. Как депортировали чеченцев и ингушей. <https://ria.ru/20080222/99840311.html>
11. Обозреватель. М., 1994. № 10-11. с. 165.
12. По решению Правительства Союза ССР / Сост., авт. введ., comment. Н.Ф.Бугай, А.М.Гонов. Изд. центр «Эль-Фа», - Нальчик: 2003., - 922 с.

РЕЗЮМЕ
**О НЕКОТОРЫХ МОМЕНТАХ ДЕПОРТАЦИИ НАРОДОВ СССР ВО ВРЕМЯ
ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ**
Бахшалиев С.Ф.

В статье говорится, что из методов «наказания» по отношению к неподчиняющимся и неблагонадежным широко использовался метод ссылки. Как правило, для всех действий по насильственному переселению и депортации определенных лиц и групп населения находили законные основания. Решения Президиума Верховного Совета, постановления ЦК партии, постановления Совнаркома придавали им правовой характер. В годы войны были переселены народы и группы населения 61 нации. Условия военного положения вынуждают Советское правительство принимать определенные превентивные меры в тылу.

Ключевые слова: депортация, Крым, немец, чеченец, народ, режим, закон

SUMMARY
**ON SOME ASPECTS OF THE DEPORTATION OF THE PEOPLES OF THE USSR
DURING THE SECOND WORLD WAR**
Bakhshaliyev S.F.

The article says that exile was used in every sense of the word as a "punishment" for disobedient and unreliable people. As a rule, there were legal grounds for all actions for the forcible relocation and deportation of certain people and groups of the population. The decisions of the Presidium of the Supreme Soviet, the decision of the Central Committee of the party, the decrees of the Council of People's Commissars gave them a legal character. Peoples and groups of 61 nations were displaced during the war. The conditions of martial law make it necessary for the Soviet government to take certain preventive measures in the rear front.

Key words: deportation, Crimea, German, Chechen, people, regime, law

**II DÜNYA MÜHARİBESİ İLLƏRİNDE LATIN AMERİKASI ÖLKƏLƏRİNDE
YAPONLARIN DEPORTASIYA EDİLMƏSİNİN İTİRİLMIŞ TARİXİ**

Bayramova B.Ə.
Bakı Dövlət Universiteti
birce_bayramova@hotmail.com

Xülasə: İkinci Dünya müharibəsi illərində düşmən ölkələrin xalqları, o cümlədən yaponəsilli xalqlar Qərb yarımkürəsində mətbuat, söz azadlığından məhrum olmuş, qanunsuz həbs edilmiş, müəyyən müddət düşərgələrdə saxlanılmışdır, deportasiya edilmişdir. 1954-cü ildə Qaçqınlara Yardım Qanunu (1953-cü il) dəyişdirilir: “ABŞ-a Latin Amerikası ölkələrindən intiqal olunan əcnəbilər”in immiqrasiya statusu dəyişdirildi. ABŞ prezidenti Reyqan hakimiyyətə gələndə həmin xalqlardan üzr istəmiş, hər bir yaponəsilli məhbusa 20000 dollar təzminat vermək üçün Vətəndaş Azadlıqları Aktını imzalamışdır. Qanun yalnız Yapon-Amerika cəmiyyətinin on illik bir kampaniyasından sonra Konqresin təsdiqini qazanmışdır.

Açar sözlər: müharibə, deportasiya, intiqalçılıq, Latin Amerikası, yaponlar, Ox ölkələr, immiqrant

ABŞ İkinci Dünya müharibəsi illərində “hərbi zərurət” əsasında Latin Amerikası ölkələri üzrə milli təhlükəsizliyin araşdırılması və internment (tərk-silah edib ölkə daxilində saxlamaq) və ya intiqalçılıq programını irəli sürdü. ABŞ hökumətinin dəvətilə 3000-ə yaxın Latin Amerikası ölkələrindən Birləşmiş Ştatlara yaponəsilli əhali deportasiya edildi. Məqsəd belə aşilanırdı: Qərb yarımkürəsini daxili təhlükələrdən qorumaq və Ox ölkələrində saxlanılan amerikalı vətəndaşlarının mübadiləsini təmin etmək [7, s.305]. Qeyd etmək lazımdır ki, deportasiya olunmuş vətəndaşların əksəriyyəti Yaponiya, Almaniya və İtaliyadan olan ailələr idi.

Latin Amerikası ölkələrindən Birləşmiş Ştatlara intiqal olunan əcnəbilər haqqında fəvqəladə proqrama yenidən baxılması, məhz düşmən və ya xarici millətçilərin, xüsusən yaponəsilli vətəndaşların həbs olunması və ya intiqal edilməsi üzrə federal hərəkətin hesabatını tamamlayırdı [16]. Bu proqram ABŞ hökumətinin verdiyi 9066-cı Sərəncama uyğun aparılmışdı. [7, s.305]. Qeyd edək ki, 9066-cı Sərəncam 1942-ci ildə F.Ruzvelt tərəfindən yapon intiqalçılığına görə verilmişdi [17]. Deportasiya proqramını başlayanda əgər əvvəcədən potensial təhlükəli səfirlər və konsul əməkdaşları daxil idisə, sonradan “Ox ölkələri üzrə düşmən əcnəbilər” siyahısına müəllimlər, kiçik sahibkarlar, dərzilər, bərbərlər də daxil olmuşdu. 2500, bəzi mənbələrə görə 2264 yaponmənşəli vətəndaşlar Birləşmiş Ştatlara deportasiya olundular [17].

Əsas məqsədin altında Panama kanalı, o cümlədən Latin Amerikası ölkələrinə yapon mənşəlilərin hücum qorxusu məsəlesi yatırıdı. Belə ki, XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Latin Amerikası ölkələrindəki kənd təsərrüfatı yaponları bu diyara cəlb edirdi. İşçi qüvvəsi kimi bu qitəyə axışırıldılar. 1923-cü ildə təkcə Peruda 20000 yapon məskunlaşmışdı. 30-cu illərdə isə Birləşmiş Ştatlara immiqrantların məhdudiyyət məsəlesi qoyulduğda iqtisadi böhran yaşayan Yaponiyadan minlərlə yapon ailəsi Latin Amerikası ölkələrinə gəlib yerləşmişdilər. Braziliyada həmin dövrdə bir ilə 23000 yapon immiqrant kimi gəlmüşdi [7, s.306, həmçinin bax:9]. Onlar qıraq ərazilərdə kiçik sahibkarlıq qurub hətta iqtisadi müstəqillik də qazanmışdılardı. Peruda yaşayan yaponlar etnik biznes-assossiasiyyası və ictimai təşkilatlar yaratmışdılardı, onlar Peru vətəndaşları ilə Roma katolik kilsələrində ailə qururdular. Bu cür ailələrdən bəziləri övladlarının təhsilinə görə Yaponiyaya qayıdırıldılar. Perudakı yapon immiqrantlarının əksəriyyəti vətəndaşlıqdan imtina edirdi. Məhz bu tarixi məsələlər immiqrantlara qarşı narazılığı artırırdı: iqtisadi rəqabət, məhsuldar torpaqlarda yapon fermerlərinin monopoliyası yaponlara olan qəzəbi artırırdı. 1936-cı ildə yaponların immiqrasiyası və Kibeı də daxil olmaqla Peru yaponlarının vətəndaşlıq hüquqları məhdudlaşdırıldı. 1940-cı ildə 26000 yaponun yaşadığı Peruda (9000 Nisei) iğtişaşlar başladı. Yaponların müəssisələri, evləri dağıdıldı, hətta məhdudlaşdırıcı qanunlar yapon mətbuatını susmağa məcbur etdi [7, s.306].

1940-cı ildə Birləşmiş Ştatlar təhlükəsizlik məsələləri üzrə Latin Amerikası ölkələri ilə birbaşa məşğul oldu. 1939-cu ildə II Dünya müharibəsi başlayan zaman ABŞ hökuməti Federal Təhqiqat Bürosunu (FTB) Latin Amerikası ölkələrindəki Ox ölkələrindən gələn vətəndaşlar və onların tərəfdarları haqqında məlumatların gücləndirilməsinə istiqamətləndirdi. Fəvqəladə Məsləhət Komitəsinin tövsiyələrinə, həmçinin Birləşmiş Ştatların təhlükəsizlik təminatına cavab olaraq on altı (bəzi mənbələrə görə 18 [14, s.60]) Latin Amerikası ölkələrindən II Dünya Müharibəsi zamanı 8,500 Ox ölkələrindən olan vətəndaşlar intiqal olundular. Həmin il on iki Latin Amerikası ölkələrindən-Boliviya, Kolumbiya, Kosta-Rika, Dominikan Respublikası, Ekvador, Salvador, Qvatemala, Haiti, Honduras, Nikaraqua, Panama və Perudan (Braziliya və Venesueladan başqa) əhali deportasiya olundu. ABŞ-in Dövlət Departamenti Ədliyyə Nazirliyinin İmmiqrasiya və Vətəndaşlıq Xidməti (IVX) tərəfindən düşərgələri nəzarətə aldı [7, s. 306-307, həmçinin bax:3].

1940-cı ildə ABŞ-da 158 000 yapon yaşayırkı ki, bu da adaların ümumi əhalisinin 40% -ni təşkil edirdi. ABŞ qıtəsindəki yaponlar özlərini Issei ("birinci nəsil") və Nisei ("ikinci nəsil" və ya immiqrantların övladları) adlandırdılar. 47.000 Issei Yaponiyada anadan olmuşdu və ABŞ qanunları onların Amerika vətəndaşı olmasına qadağa qoyduğu halda, 80.000 Nisei həmin dövrdə Amerika vətəndaşlığını almışdı [6].

Perl-Harbor hadisəsindən (1941-ci il 7 dekabr) sonra Latin Amerikası ölkələrində vəziyyət daha da dərinləşdi. Belə ki, Kanal Bölgəsinin yaxınlığında yaşayan yapon vətəndaşları təhlükəsizlik səbəbi ilə Panama və Amerika agentləri tərəfindən həbs edildilər [4]. Peru Hərbi Nazirliyi ABŞ-in orada hərbi obyektləri yerləşdirə biləcəyini bəyan etdi. Belə ki, Perunun şimalındakı neft sahələri yaxınlığında ABŞ-in kiçik bir hərbi qüvvəsi yerləşdirildi və əvəzində öhdəçilik kimi Lend-Liz müqaviləsinə əsasın 29 milyon dollarlıq silah vəd verildi [13]. ABŞ ordusunun Müharibə Vətəndaş Nəzarəti İdarəsi (WCCA) qısa müddətdə yaponəsilli amerikalılara ev sahibliyi etmək üçün on beş "toplama mərkəzi" və iki "qəbul mərkəzi" yaratdı [5]. Hərbi zonalar Kaliforniya, Vaşinqton və Oreqonda - çox sayda yaponəsilli amerikalı olan əyalətlərdə yaradıldı və Ruzveltin verdiyi 9066-ci sayılı sərəncama görə yaponəsilli amerikalılar oradan köçürüldü. 7 dekabr 1941-ci ildə FTB 1291 yapon icmasını və dini liderləri topladı, onları heç bir dəlil olmadan tutdu və fəaliyyətlərini dondurdu [17]. Peruda yaşayan yapon sakınlarının qəzetləri, təşkilatları və məktəblərinin bağlanması sürətləndi. Perudakı yaponlar ölkəni tərk etmək üçün müraciət etməyə başladılar. Deportasiya başlamadan önce Yaponiyanın Perudakı maraqlarını təmsil edən İspaniyanın Səfirliyində təxminən 500 yapon vətəndaşı qeydiyyatdan keçmişdi. Elə həmin qrup ilk olaraq deportasiya edildi. Peru bütün yapon vətəndaşlarının deportasiya edilməsini istəsə də ABŞ bu programa məhdudiyyətlər qoymuşdu.

ABŞ təhlükəsizliyinin təminatı məqsədilə ciddi addımlar atıldı. Məsələn, Amerikanın Perudakı səfirliyinin üçüncü katibi Con K.Emmersona (Çünki o, Yaponiyada xarici dillər üzrə təhsil almış və yapon dilini mükəmməl bilirdi) Peruya "təhlükəli" vətəndaşların müəyyən edilməsində və deportasiya siyahılarının tərtib edilməsində kömək etməyi tapşırılmışdı. O sonradan qeyd etmişdi ki, onlar hansı yaponların qovulmasının vacibliyini müəyyənləşdirmək üçün (çünki əllərində tutarlı təqsirləndirici dəlillər yox idi) cəmiyyətdə liderlik və təsir meyarlarını özləri qurmuşdular [15, s.219].

1942-ci ildə təxminən 1000 yapon, 300 alman və 30 italyan Perudan ABŞ-a deportasiya olundular, eyni zamanda 850 alman, yapon və italyan vətəndaşı, Panama və Kostarikadan 184 nəfər Ekvador, Kolumbiya və Boliviya həbs kimi saxlanıldılar [12].

1942-ci ilin martında Müharibə Köçürmə İdarəsi (WRA) adlı mülki bir təşkilat quruldu. Bu qurum "düşmən əcnəbiləri" bu təyin olunmuş zonalardan uzaqlaşdırmaq vəzifəsi daşıyırı. Belə ki, qurum təxminən 120.000 Issei və Niseiyi yeddi əyalətdəki on köç düşərgəsinə zorla deportasiya etdi. Bunlar aşağıdakılardır: Gila çayı, Arizona; Granada (Amaç), Kolorado; Ürək dağı, Vayominq; Jerome, Arkansas; Manzanar, Kaliforniya; Minidoka, Aydaho; Poston, Arizona; Rohver, Arkansas; Topaz, Yutah; Tule gölü, Kaliforniya [6]. Bu quruma Kənd Təsərrüfatı Departamentindən Milton S.Eyzenhauer rəhbərlik etməyə başladı. O, yalnız günahsız vətəndaşları həbsdə saxladığı üçün etiraz edərək 1942-ci ilin iyununda istefa etdi [15].

1942-ci ilin iyun ayına qədər bir çox Latin Amerikası ölkələri Ox ölkələri ilə diplomatik əlaqələrini kəsdi. ABŞ ilə Latin Amerikası arasındaki Lend-liz və ticarət konasamentləri (mal partiyaları) qərb yarımkürə birliyini gücləndirdi. ABŞ Latin Amerikasının təxribatçı fəaliyyətə nəzarət edə biləcəyinə və bununla da deportasiya programına marağının artacağına əmin deyildi [13, həmçinin 7, s. 309]. Həmin vaxtda Amerika vətəndaşları ilə yapon və digər Ox ölkələri

vətəndaşlarının mübadiləsi artmışdı. 1942-ci ilin əvvəllərində İspan vasitəcılərinin köməkliyi ilə ABŞ və Yaponiya həm məmurlar, həm də mülki vətəndaşların mübadiləsi üçün danışqlara başlamışdılar. İyul ayına qədər ABŞ, təxminən 1100 Latin Amerikalı yapon və 500 alman öz vətənlərinə göndərmişdi. 1942-ci ilin avqustunda 3300 amerikalı Sakit okeanın cənubqərbində çinlilər tərifindən tələyə düşmüdü. ABŞ Hökuməti Yaponiya ilə mübadiləyə hazır olduğunu bəyan etmişdi. Buna görə də yaponların ABŞ-a deportasiyası bu hökumətin xeyrinə idi [7]. 1943-cü ildə Perudan 200 yapon vətəndaşı deportasiya olundu və Ədliyyə Nazirliyi daha 1000 Latin Amerikalı yapon haqqında Dövlət Departamentinin verdiyi tələbi rədd etdi. Eyni zamanda nazirlik Reymond İksi Düşmənə Nəzarət Birliyindən Peruya nəzarət üçün göndərdi. İlk aşağı səviyyəli Peru məmurlarının obstruktivliyi və laqeydliliyini aradan qaldırmaqdə qismən müvəffəq oldu, prezident Pradetonun Peruda intiqalçılıq düşərgələr açmaq ideasını dəstəklədi, Kubada bu cür düşərgələrin açılması üçün ABŞ hökumətindən maliyyə yardımını istədi. Lakin Perudakı Amerika səfirləyi bu cür düşərgələrin açılmasına veto qoydu. Səbəb Perudakı vəziyyət və yapon vətəndaşlarına etibarsızlıq idi [15, s. 218].

1943-cü ilin sentyabrında 1300 yapon öz vətənlərinə qayıtmaq üçün Nyu-Yorku, o cümlədən Peru, Panama, Kosta-Rika, Meksika, Nikaraqua, Ekvador, Kuba, Salvador və Qvatemalani tərk etdilər. 1944-cü ilin yazında Dövlət Departamenti mühəribə bitənə qədər Ox ölkələri vətəndaşlarının öz ölkələrinə repatriasiyasının (öz ölkələrinə təhvil verilməsi) dayandırılmasını bəyan etdi. Həmin ilin oktyabrında 700-dən çox kişi, qadın, uşaq və 70 alman ailəsi Perudan ABŞ-a deportasiya edildilər. Peru deportasiyanın sayının çoxalmasında israrlı olsa da ABŞ buna imkan vermədi [13].

Kristal Siti, Kennedi və Seaqovil, Texas və Missouri və Montanadakı İmmigrasiya və Vətəndaşlıq Xidməti (IVX) (INS) düşərgələrində olanların iki əsas problemi var idi: ailələrinin ABŞ-da qalmaları və Yaponiyaya repatriasiya edilməsi [13]. Düşərgələrdə yaşayış şəraitini fərqli idi. Dustaqlığın pis təsirləri göz qabağında idi. Toxunulmazlığın çatışmazlığı, ailələrin dağıılması, gələcəyə dair qeyri-müəyyənlik baxışları və s. İntiqal edilmiş şəxslərin düşərgələri təhlükəli və zərərli şəraitdən qorumaq məqsədilə İspaniya, Beynəlxalq Qırmızı Xaç, Gənc Xristian Kişilər Birliyinin (YMCA) və Gənc Xristian Qadınlar Birliyinin (YWCA) Hərbi Məhbuslara Yardımı, Amerika Dostları Xidmət Komitəsi və Milli Katolik Rifah Konfransı tərəfindən müntəzəm olaraq yoxlanılırdı. Mühəribənin sonunda, əksəriyyəti Perudan olan təxminən 1400 Latin Amerikalı yapon, taleyinə dair bir qərar gözləyərək ABŞ-da saxlanıldılar, bəziləri ABŞ-da qalmaq istədikləri halda digərləri Yaponiyaya qayıtmaq istəyirdilər [7, s.311].

Mühəribənin bitməsinə yaxın ABŞ prezidenti Trumen “ABŞ-in ictimai sülh və təhlükəsizliyi üçün təhlükəli” hesab edilən düşmən vətəndaşların deportasiya edilməsinə icazə verən 2655 sayılı Bəyannamə verdi. 1945-ci ilin dekabrında 800-ə yaxın Peru yaponları könüllü şəkildə Yaponiyaya deportasiya olundular. Əslində intiqalçılıq çox ləng gedirdi.

Latin Amerikası yaponlarının həlliədici taleyi Ədliyyə Nazirliyinin əlinə verildi. Belə qənaətə gəlmışdilər ki, yaponların Qərb yarımkürəsinə təhlükə yaratacaq tutarlı bir sübutları və əsasları olmamışdır. Ona görə ABŞ tərəfindən 1946-ci ildə deportasiya olunmuş yaponların Peruya geri gətirilməsi haqqında qərar qəbul edilmişdi. Peru da öz növbəsində yalnız vətəndaşlıq almış yaponların geri gəlməsinə icazəsini rəsmi şəkildə bildirmişdi. Həmin ilin mayından oktyabrına qədər 100-ə yaxın yaponmənşəli Peru vətəndaşı Peruya qayıtmışdı [15, s.220]. 1947-ci ilin əvvəllərində 300 Peru yapon vətəndaşı ABŞ-da, əksəriyyəti Siburkda qalmışdı. Həmin ildə ABŞ ilə Peru arasında danışqlar son həddə çatdı. 1948-49-cu illərdə Peruda çevriliş nəticəsində hakimiyyətə

gələn yeni hökumət ilə ABŞ arasında deportasiya edilmiş yaponların geri qaytarılması məsələsinə yenidən baxıldı. Lakin vətəndaşlıq almayan yaponların geri qaytarılması mümkün olmadı.

Nəhayət, 1952-ci ilin iyul ayında, ABŞ-da bir neçə il qalmış perulu yapon intiqalçılar, deportasiyaların dayandırılması üçün İmmiqrasiya Apellyasiya Şurasında vəsatət qaldırdılar və Konqres 1953-cü ildə deportasiyaların təxirə salınmalarını təsdiqlədi. Mühəribə vaxtı sürgünlər və intiqal programı sona çatса da fəsadları çox oldu. Perulu Ginzo Murono deyirdi: "Mənimlə Perudan intiqal edilən bəzi insanlar ailələrindən uzun illər ayrı qaldılar. O ailələrin bir araya gəlməsi mümkünüsüz oldu" [11]. Qanuni şəkildə yerləşən, həyatlarını davam etdirən xalq düşmən ölkənin xalqı kimi "təhlükə" hesab olundu, onlar uzun illər yaşadıqları ərazilərdən tərksilah olunmuş halda saxlanıldılar. Onların tarixi İkinci Dünya Müharibəsinin qəribə, bədbəxt, böyük ölçüdə unudulmuş hekayələrindən biridir.

ƏDƏBİYYAT

1. ABŞ Mərkəzi Amerika ölkələri ilə əməkdaşlıq edir <http://www.xalqcebhesi.az/news/world/20987.html>
2. Baxışov M.Ə. Latin Amerikası ölkələrinin yeni və müasir tarixi. Dərs vəsaiti. Bakı, 2013, 296 s.
3. Internment of Latin Americans of European Ancestry in the United States during and after World War II <https://www.foitimes.com/internment/latina.htm>
4. Japanese American Legacy Project <https://densho.org/>
5. Japanese Internment: This is the Enemy <https://densho.org/looking-like-the-enemy/>
6. Japanese Relocation Centers [https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/japanesearussian-relocation](https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/japanesearmerican-relocation)
7. Latin Americas <https://www.archives.gov/files/research/japanese-americans/justice-denied/appendix.pdf>
8. Letters from the Japanese Internment http://www.smithsonianeducation.org/educators/lesson_plans/japanese_internment/index.html
9. Private Memory, Public Records, and Contested Terrain: Weighing of Germans from Latin America During World War II <https://go.gale.com/ps/anonymous?id=GALE%7CA61185766&sid=googleScholar&v=2.1&it=r&linkaccess=fulltext&issn=00940798&p=LitRC&sw=w>
10. Refuge in Latin America <https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/refuge-in-latinamerica>
11. The Affinity of the Eye Writing Nikkei in Peru <https://books.google.az/books?id=mMY4ffumwUC&pg=PA51&dq=During+my+period+of+service+in+the+embassy,+we+found+no+reliable+evidence+of+planned+or+contemplated+acts+of+sabotage,+subversion,+or+espionage&hl=ru&sa=X&ved=2ahUKEwjCh7Latq7tAhUnBxAjHY7pC2kQ6AEwAXoECAAQAg#v=onepage&q=During%20my%20period%20of%20service%20in%20the%20embassy%2C%20we%20found%20no%20reliable%20evidence%20of%20planned%20or%20contemplated%20acts%20of%20sabotage%2C%20subversion%2C%20or%20espionage&f=false>
12. The Latin American Internment Program-the Special War Problems Division of the Department of State <https://gaic.info/history/the-world-war-ii-latin-american-internment-program/>
13. The supply of Arms of to Latin America <https://history.army.mil/books/wwii/framework/ch09.htm>

14. The U.S. Internment of families from Latin America in World War II https://www.unive.it/pag/fileadmin/user_upload/dipartimenti/DSLCC/documenti/DEP/numeri/n9/04_Dep009Friedman-saggio.pdf
15. When Sorry isn't enough səh, 219
https://books.google.az/books?id=vbVqjFHSmQC&pg=PA219&lpg=PA219&dq=In+most+cases+passports+had+been+confiscated+before+landing,+and+the+State+Department+ordered+American+consuls+in+Peru+and+elsewhere+to+issue+no+visas+prior+to+departure&source=bl&ots=9uNfE21dVH&sig=ACfU3U1dqvQb3W2x_rVZdRMlexeYn2cCcg&hl=ru&sa=X&ved=2ahUKEwjzscm4r67tAhW7AhAIHXnTBCYQ6AEwA3oECAcQAg#v=onepage&q=In%20most%20cases%20passports%20had%20been%20confiscated%20before%20landing%2C%20and%20the%20State%20Department%20ordered%20American%20consuls%20in%20Peru%20and%20elsewhere%20to%20issue%20no%20visas%20prior%20to%20departure&f=false
16. Why have German-, Italian- and Latin American Internment during WWII been kept out of the USA History books?
https://www.researchgate.net/publication/236340564_Why_have_German,_Italian-_and_Latin_American_Internment_during_WWII_been_kept_out_of_the_USA_History_books
17. World War Two—Japanese Internment Camps in the US
<https://www.history.com/topics/worldwar-ii/japanese-american-relocation>

РЕЗЮМЕ

ПОТЕРЕННАЯ ИСТОРИЯ ЯПОНСКОЙ ДЕПОРТАЦИИ ИЗ ЛАТИНСКОЙ АМЕРИКИ В ГОДЫ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Байрамова Б.А.

Во время Второй мировой войны народы враждебных стран, в том числе народы японского происхождения, были лишены свободы печати и слова в Западном полушарии, незаконно арестованы, задержаны на некоторое время в лагерях и депортированы. В 1954 г. в Закон о Помощи Беженцам (1953 г.) были внесены поправки: иммиграционный статус «иностранных, интернированных в США из стран Латинской Америки». Когда президент Рейган пришел к власти, он извинился перед этими народами и подписал Закон о Гражданских Свободах, согласно которому каждому японскому заключенному было выплачено 20 000 долларов. Закон был одобрен Конгрессом только после десятилетней кампании японо-американского общества.

Ключевые слова: война, депортация, интернирование, Латинская Америка, японцы, страны Оси, иммигрант

SUMMARY

LOST HISTORY OF JAPANESE DEPORTATION FROM LATIN AMERICA DURING THE SECOND WORLD WAR

Bayramova B.A.

During World War II, the peoples of enemy countries, including those of Japanese descent, were deprived of press and speech in the Western Hemisphere, illegally arrested, detained for some time in camps and deported. In 1954, the Refugee Assistance Act (1953) was amended: the immigration status of "foreigners interned in the United States from Latin America." When

President Reagan as ruler, he apologized to these peoples and signed the Civil Liberties Act, according to which \$20,000 was paid to each Japanese prisoner. The law was approved by Congress only after a decade-long campaign by Japanese-American society.

Key words: war, deportation, internment, Latin America, Japanese, Axis countries, immigrant

HİNDULAR NECƏ YOX EDİLDİ

Cəlalzadə B.M.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

celalzade.92@mail.ru

Xülasə: Amerika qıtəsi, 1492-ci il oktyabrın 12-nə qədər günəşin batmadığı bir ölkə idi. Coşgulu çaylarla əhatə olunmuş bu münbit torpaqlarda yer üzünün böyük mədəniyyətlərini qurmuş, təbiəti qətl etmədən ondan faydalananlığı öyrənmiş, silahı və müharibəni bilməyən insanlar yaşıyirdi.

Açar sözlər: *hindular, sivilizasiya, aborigen, yeni dünya, avropalılar, sürgün, soyqırım*

Yerli Amerikalıların qətləmə və sürgünü yalnız son beş əsr də deyil, bütün bəşəriyyət tarixində rüsvayçı hadisələrdən biridir. Çünkü bir neçə əsr davam edən sistematik qırğınlarda milyonlarla hindu sözün əsl mənasında yer üzündən silindi. Müasir elmi tapıntılar hinduların Asiya mənşəli olduğunu ortaya qoyur. On bir min il əvvəl buz dövründə böyük köç ilə qitəyə gəldikləri təxmin edilir. Avropa sivilizasiyası, köhnə dünya, Kolumbun simasında, sonradan Amerika adını alacaq yeni dünyaya ilk addımını attığında “yeni dünya sivilizasiyası”nın fərqli inkişaf dərəcələrinə sahib vahidləri, istehsal vasitələri və istehsal münasibətlərinin inkişaf səviyyəsi baxımından Avropalı tədqiqatçıların “kommunal” mərhələdən çıxaraq “dövlət cəmiyyəti” olma yoluna daxil olan əcdadlarının olduğu nöqtəyə hələ yeni addım atırdılar. İndiki Meksika, Mərkəzi Amerika və Antitlərdə də, And dağlarının Şimalı və Mərkəzi hissələrində yaşayan xalqlar, Avropalı işgalçılar tərəfindən məhv olmağa başladıqları zaman qızıl çağlarında olan mədəniyyətlərə sahib idilər. Meksikadan yüksək yaylalarda Toltek və Astek, Yukatan yarımadasında Maya, Antillərdə Karaib, indiki Kolumbiya adı ilə tanınan torpaqlarda Chibcha, Peru və Boliviya adalarında İnk sivilizasiyaları qurulmuşdu. Bu sivilizasiyalardan bəziləri əhalisi çox olan, xalqı torpağa bağlı və əkinçilik mədəniyyətinə sahib olanlardır. Siyasi təşkilatlanma səviyyəsi baxımından dövlət, hətta bir qismi imperiya mərhələsinə keçmişdir. Daha geri ibtidai cəmiyyətdə isə ovçu, yem toplayan köçəri və ya yarımköçəri, bəzəi yerlərdə də ibtidai əkinçilik mərhələsinə çatmış dağınıq tayfalardan ibarət idilər. Tədqiqatçıların təxminini hesablamalarına görə, Kolumbun Hind adaları bildiyi Antil adalarına ayaq basdığı tarixdə bütün Amerika qıtəsinin əhalisi 30-50 milyon arasında idi. On bədəbin qiymətləndiricilər bu sayını 10 milyon ilə məhdudlaşdırırlar. Köhnə dünyanın işgalçıları tərəfindən məhv edilməzdən əvvəl şəhərləri və məbədləri, memarlığı və riyaziyyat elmi ilə yeni dünya, Avropa sivilizasiyasından xəbərsiz və onu geridən izləməsinə rəğmən, öz daxili təkamülü sayəsində inkişafa davam edən transatlantik bir mədəniyyət mərkəzi idi [1, s. 17-21].

1492-ci ildə Xristofor Kolumb tərəfindən bu qıtənin kəşfi İngilis tacirləri üçün gəlirli bir ixtira və yerli sakinlər üçün dəhşətli bir sonun başlanğıcı olacaqdır. Yerli əhalisi torpaqlarını bu yeni tanış olan qonaqlara açdı, yeməklərini paylaştı və hədiyyələr verdi. Avropalılar isə Amerikaya vəba, qırğın və ölüm gətirdilər [1, s. 21-25].

İlk gündən bastırılan, qətlə yetirilən, mexaniki silahlarla sıxışdırılan və daxili bölgələrə sürgün edilən hinduların torpaqları üçün əsrlər boyu davam edən şərəfli mübarizəsi 1886-ci ildə Apaço qəbiləsinin son lideri Geronimonun təslim olmasına qədər davam etdi. Bu zamana qədər milyonlarla insan uşaq, yaşılı, qadın və kişi demədən qətlə yetirilmişdir. Qitənin işğalı başa çatdıqda insanlarla birlikdə yüzlərlə qəbilə, dil və mədəniyyət bir daha geri dönməyəcək biçimdə yer üzündən silinmiş oldu. Ağdərilər nəhəng gəmiləriylə qitəyə ayaq bastığında hinduların üzlərində təəccüb qədər qonaqpərvərlik də vardı. 12 oktyabr 1492-ci ildə Xristofor Kolumbun Haitiyə gəlişi, Yeni Dünyada tək qalan dünyadan xəbərsiz yaşayan hindular üçün sonun başlangıcı idi. Yerlilərin avropalılarla qarşılaşması bu gün yerlilərlə yadplanetlilərin qarşılaşmasına bənzəyirdi. Təpədən dırnağa əllərində uzun qılıncalar, top və tūfəng kimi odlu silahlarla zirehlənmiş kolonistlərə qarşı yerlilərin edə biləcəkləri çox şey yox idi. Qızıl ehtirası ilə kor olmuş İspanlar, Portuqaliyalılar dini özlərinə maska düzəltməklə sözdə xristian olmadıqları üçün günahkar saydıqları bu insanlara zülm və soyqırımı edərkən bütün insani dəyərlərə məhəl qoymadan öz insanlıqlarını itirdilər. Kolumb səyahət gündəliyində onların məsumiyyəti ilə bağlı bu sözləri qeyd etmişdi: “Qılınclarımızı onlara göstərdik. İlk dəfə iti dəmir silahlar gördükleri göz qabağındadır. Kəsməyin nə demək olduğunu bilmədən bəziləri qılıncların iti tərəfini tutanda əllərini kəsdilər. Bu insanlar nə bir məzhəbə bağlıdır, nə də bütərlə ibadət edirlər. Pislik bilmirlər, bir-birlərini necə öldürəcəklərini bilmirlər. Silahları yoxdur. Hindular son dərəcə sadə, dürüst və səxavətli insanlardır. Hər kəsdən əlində sahib olduğu hər hansı bir şey istənəndə verərlər. Pisliyin nə olduğunu bilmirlər, oğurlamırlar və öldürmürlər. Qonşularını özləri qədər sevirlər. Dünyada onlar kimi yumşaq danışan insanlar yoxdur. Hər zaman gülürlər” [3].

İspaniyadakı havadarlarından birinə göndərdiyi məktubda Kolumb yerli sakinləri tanıtmaq üçün belə deyirdi: “Bunlardan çox yaxşı qulluqçu olar. Sadəcə əlli kişi ilə bütün bu yerli sakinləri özümüzə tabe etdirib, istədiklərimizi edə bilərik”. Bəli ... Kolumb hinduları belə dəyərləndirirdi. Onun gözündə yerlilər qonaqsevər ev sahibləri deyil, hər istədiyimizi etdirə biləcəyimiz qulluqçular idi [1, s. 21-25].

İlk qan Haitidə töküldü. Xristofor Kolumbun ilk gəlişi ilə qurulan İspan kolonlarındakı əsgərlərin yerli xalqa qızıl işgəncəsinə başlamaları, təcavüzləri və köləyə çevirmə cəhdlərinə yerli xalq daha dözə bilmədi. Adadakı koloniya ilə birlikdə əsgərlər məhv edildi. Xristofor Kolumbun ikinci gəlişində qızıl dalınca gələn acgöz İspanlar Haitini qırğını və işgəncə adasına çevirdilər. Tamamilə kölə olan insanlar üç ayda bir müəyyən miqdarda qızıl vermək məcburiyyətdə qaldılar. Qızıl gətirənləri ayırd etmək üçün boyunlarına metal lövhə asılırdı. Xristianlığı yaymaq üçün Amerikaya gedən Domiken ordeninin keşişi, Xristofor Kolumbun yaxın dostlarından birinin oğlu Bartolome de Las Casas, orjinal adı "Brevisima historia de la destrucción de las Indias (Yerlilerin məhv edilməsinin çox qısa tarixi)" adlı əsərində İspanların hindulara qarşı dəhşətli qırğını belə təsvir edir: “İspanlar faydalananmaq və ya sui-istifadə etmək məqsədilə yerlilərin arvadlarını və uşaqlarını götürərək, əmək və alın təriylə qazandıqları yeməkləri yeyərək işə başladılar. Onların cəsarətləri və təkəbbürləri o qədər artdı ki, bir xristian kapitan, bütün adanın hökmədarı sayılan ən böyük hökmədarın arvadına təcavüz etdi. Elə o vaxt yerli əhali xristianları torpaqlarından qovmağın yollarını axtarmağa başladı. Silahlandılar. Çox zəif, daha az aqressiv və həssasdırlar. Xristianlar atlarını, qılınclarını və nizələrini götürərək Yerli Amerikalıların əvvəllər görmədikləri hərəkətlərə başladılar. Qətl və qan tökmə! Kəndlərə girir, uşaq, yaşılı, hamilə demədən, quzu kimi, qarınlarını deşir, parçalayırdılar. Kimin bir bıçaq zərbəsi ilə insanı ikiyə böləcəyi və ya tək nizə atışı ilə başını kəsəcəyi, ya da bağırısaqlarını tökəcəyi üzərinə mərc edirdilər. Südəmər körpələri zorla alır,

ayaqlarından tutub başlarını qayalara vururdular. Bəziləri isə onları yüksəklikdən çaylara atır və gülərək zarafatlaşdırırlar.

İnsanları 13 nəfərlik qruplar halında yandırdılar. Uşaqları, anaları və qarşısına gələn hər kəsi qılıncdan keçirirdilər. İsa peyğəmbərimiz və 12 həvariyi xeyir-dua vermək və hörmət etmək üçün hündür dar ağacları düzəldirdilər. Ayaqları yerə dəyəcək şəkildə, 3 nəfərlik qruplar halında onları bağlıyır, atəşə verir və diri-diriyə yandırdılar. Başqalarının və sağ qalmaq istədikləri hər kəsin əllərini kəsirdilər. Əlləri asılmış halda, onlara: "Gedin məktubları götürün" deyirdilər. Bu, meşəyə qaçanlara xəbər gətirmək demək idi. Ağaların və əyanların öldürülməsinin yolları da eyni idi. Əvvəlcə dirək üzərinə taxta çubuqlardan bir şış düzəldirdilər. Sonra onları şışə bağlıyır, altından yüngül bir ocaq yandırdılar. Yerli əhalisi bu dəhşətli işgəncə altında qışqıraraq həlak olurdular". Keşiş La Casas əsərində yazdıqlarına özü şahid olduğunu bildirir və belə dilə gətirirdi: "Öldürülen hər xristian üçün 100 yerli sakin! - Yuxarıda təsvir etdiyim hər şeyi və saysız-hesabsız hadisələri gözlərimlə gördüm. Qaça bilənlərin hamısı ya məşələrdə sığınacaq tapdı, ya da dağlara qalxdı. Məqsədləri insanlıqdan kənar insanlardan, amansız və yırtıcı heyvanlardan, insan nəslinin ən böyük düşmənlərindən və məhv edənlərindən xilas olmaq idi. Bunun üzərinə xristianlar xüsusilə yırtıcı itlər yetişdirirdilər. Bu heyvanlar bir yerli görən kimi bir anda onları parçalayırdılar. Çox nadir hallarda, yerli əhalisi bir neçə xristiani öldürdüyü üçün xristianlar öz aralarında bir qərar verdilər. Öldürülen hər xristian üçün yüz yerli sakini öldürülməli idi" [2].

Xristofor Kolumbun dövründə Haitidə başlayan bu qırğıın, yeni kəşf edilən hər yerdə fasiləsiz olaraq davam etdi. O dövrdə üç yüz min insanın yaşadığı Haiti adasında yerli nəsillər yoxdur. Bu gün Haiti əhalisi Afrikadan gətirilən kölələrdən və İspanların övladlarından ibarətdir.

"Sizin cənnətinizə getmək istəmirəm! Yerli əhalinin insanlıqdan çıxarılan müstəmləkəçilərə qarşı bu çıxılmaz fəryadı müstəmləkəçilik tarixi boyu baş verən hadisələri çox yaxşı xülasə edir. Bu söz tək günahı, kifayət qədər qızıl tapmadığı üçün qətl edilən xalqını qorumağa çalışmaq olan və yandırırlaraq edam edilməsinə qərar verilən Kubanın yerli liderlərindən Hatueyin ölmədən önce xristianlığı qəbul etməklə cənnətə gedəcəyini söyləyən rahibə verdiyi cavabdır [2].

Hindulara qarşı ilk böyük qırğınlardan biri, 1637-ci ildə İngilis müstəmləkəçisi John Mason tərəfindən İngiltərədən aldığı nizami hərbi güclə Pequot qəbiləsinə qarşı edildi. İngilislər hindularla müharibəni ticarət və onların ərazilərində yerləşmək məqsədi ilə aparırdılar, ancaq bunu dini baxımdan da əsaslandırırdılar. Puritanlara görə, hindular kafir idilər, hətdə aralarındakı bəzi yazılışmalarda onların insan olmadıqlarını belə iddia edirdilər. Amerikada qızılın kəşfi aqdərili insanı daha da azgınlaşdırıldı. Sürgünlər, əsir düşərgələri artıq qitədə qurulmuş olan Amerika ordusu vasitəsilə və bəzi qəbilələri müvəqqəti olaraq öz tərəflərinə çəkməklə həyata keçirilirdi. Son nəticədə hamısı öldürüldü. 1838-ci ildə Amerika ordusu ən böyük qəbilələrdən biri olan Cherokeeə öncə həbsxana düşərgələrinə topladı, daha sonra isə yaşadıqları yerlərdən iç bölgələrə doğru onları deportasiya etdi. Qış fəslində həyata keçirilən bu sürgündə qəbilənin üçdə biri donaraq, xəstələnərək öldü və ya qaçmağa çalışarkən gullənərək qətlə yetirildilər. Bu sürgünün baş verdiyi ərazi daha sonra "Göz yaşı yolu" adlanacaqdı. İşgalçılardan qurduqları əkin sahələrinin təhlükəsizliyini təmin etmək və daha çox daxili bölgələri ələ keçirmək üçün İngiltərə başda olmaqla dönyanın dörd bir yanından qızıl ovlamaq üçün qitəyə gələn məşhur cinayətkarları təşviq edir, bir hindu başı və ya dərisi gətirənə qırx funt sterlinq ödəyirdi. Amerikadakı bu insan ovu bir vaxtlar Avropada bir gəlir mənbəyi kimi qəbul edildi və bu da dönyanın hər yerindən ən vəhi qatillərin qitəyə getməsinə səbəb olmuşdu. Bunlardan ən məşhurlarından biri, Black Jack ləqəbli John Joseph Pershing idi. Zalımlığı ilə məşhur olan bu canı, "Ən yaxşı hindu, ölü hindudur" sözüylə tarixə biabırçı olaraq həkk olunmuşdu. Avropalılar Amerika qitəsinə ayaq basanda orada orta hesabla 80 milyon

hindunun yaşadığı təxmin edilirdi. Dağınıq qəbilələr halında yaşayan bu sülhsevər xalqlar məkrli işgalçılara qarşı uzun illər müqavimət göstərsələr də uğurlu olmadılar. Xüsusilə onlara qarşı edilən qırğına qarşı üsyan qaldıran bəzi tayfalar birləşib üsyan etdi, ağır top və tūfənglə təchiz olunmuş orduları gördülər və qısa müddətdə məğlub oldular. Buna baxmayaraq, o dövrdə torpaqları uğrunda mübarizə aparan hindular böyük qəhrəmanlıq nümayiş etdirdilər. Ancaq qırğınlardan ölçüləri o həddə çatacaq ki, bu qəhrəmanlıq əməlləri barədə danışacaq heç kim qalmayacaqdır. Amerika daha sonra ədəbiyyat və kinoda hinduları vəhşi, özlərini isə mədəni edəcək bir görüntü hazırlayacaq və bütün dünyaya bunu nümayiş edəcəkdir. Avropalıların gəlişindən bəri yalnız Meksikadakı yerli əhalinin sayı bir əsr də yüzdə doxsan beş civarında azalmışdır. Yerli insanlar əvvəllər eşitmədikləri xəstəliklərdən ötəri həbsxana düşərgələrində kütləvi şəkildə ölümə buraxıldı [3]. Avropalılar qızıl olaraq istədiklərini əldə etmədilər amma yenə də özlərinə çox qazanc gətirən başqa yol tapdılar: Qul ticarəti. Tox qalmaq istəyənlər kölə olmağa məcbur idilər.

Deportasiya olunmuşdular və ənənəvi əkin sahələrini əllərindən almışdır. Hindular ya aclar qəkəcək, ya da köləliyi qəbul edəcəkdilər. Bu faciə onların bədbəxtliklərinin son dayanacağı oldu. Üst-üstə gəmilərə mindirilən yaziq hinduların bir çoxu yolda soyuqdan və xəstəlikdən öldü.

Amerikalı tarixçi Samuel Eliot Morison aşağıdakı fikirləri ilə vəhşiliyin dərəcəsini izah edir: 1492-ci ildə yer üzünün cənnəti olan İspan Adasının bütün insanların məhv edilməsi siyaseti və bu siyasetin həyata keçirilməsinin tək cavabdehi olan Kolumb tərəfindən başladı. Çağdaş bir etnoloqa görə, 1492-ci ildə 300.000 olan ada əhalisinin üçdə biri, 1494-1496 arasında öldürüldü. 1508-ci ildə sağ qalan yerlilərin sayı 60.000 idi. 1548-ci ildə Oviedo ("İspanların fəth tarixi"nin müəllifi) adada yaşayan hindu sayının 500 olduğunu şübhəliydi [1, s. 21-25].

Müstəmləkəçilər silahları ilə qorumasız olan yerli əhalini "mədəniləşdirirdilər". Bundan əlavə, xristian olmadıqları üçün günahkar olan bu insanları yandıraraq təmizləyirdilər. Müsəlmanlara qarşı ugursuz olduqları Səlib yürüşlərinin intiqamını bu insanlardan alırdılar.

İspanlarla başlayan bu soyqırım və deportasiya dövrü son vaxtlara qədər yalnız Amerikada deyil, dünyanın digər yerlərində Portuqal, Holland, İngilis, Fransız, Belçika, Almaniya və İtalya kimi bir çox Avropa dövlətinin iştirakı ilə davam etdi.

Amerika tarixində hinduların insanlıqdan kənar qırğınları və deportasiyası bütün tarixçilər tərəfindən qəbul edilir. Bu səbəbdən Amerikalı idarəcilər müxtəlif vaxtlarda hindulardan üzr istəmişlər. Lakin sonradan assimilyasiya olunmuş az sayılı yerli sakinlər xaricində bu üzrən sahibləri yer üzündən çoxdan silinmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bartolome de Las Casas. Kızılderililer Nasıl Yokedildi. Çevirmen Meryem Ural. Şule Yayıncılık, İstanbul 1999, 111 s.
2. <http://www.pressmedya.com/amerika/12278/kizilderili-katliaminin-kisa-tarihi.html>
3. <https://dergi.diyanet.gov.tr/makaledetay.php?ID=32395>

РЕЗЮМЕ КАК ИНДЕЙЦЫ БЫЛИ УНИЧТОЖЕНЫ Джалалзаде Б.М.

Американский континент был страной, где солнце не садилось до 12 октября 1492 года. Окруженные бушующими реками, эти плодородные земли были населены людьми, которые

создали великие культуры земли, научились использовать природу, не убивая ее, и не знали оружия и войны.

Ключевые слова: индейцы, цивилизация,aborigen, новый мир, европейцы, изгнание, геноцид

SUMMARY
HOW THE INDIANS WERE DESTROYED
Jalalzadeh B.M.

The American continent was a country where the sun did not set until October 12, 1492. Surrounded by raging rivers, these fertile lands were inhabited by people who built great cultures, learned to use nature without killing it, and did not know weapons and war.

Key words: *indians, civilization, aborigines, new world, europeans, exile, genocide*

**STALİN DEVRİNDEN BUGÜNE SOVYET COĞRAFYASININ EN SAHİPSİZ
SÜRGÜNLERİ: AHİSKALI TÜRKLER**

Dinç, Ömer F.T.
Gaziantep Üniversitesi, Gaziantep, Türkiye

Özet: Rusların sıcak denizlere ulaşma siyasetinin bir sonucu olarak Ahıska, 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Ruslar tarafından işgal edilmiş ve Edirne Antlaşması ile de Rusya'ya bırakılmıştır. Bu tarihten sonra Ahıska ve çevresinin Müslüman Türk halkı için zor yıllar başlamış, baskılardan bunalan halk, yurtlarını peyderpey terk ederek 1930'lu yıllara kadar Anadolu'ya gelmeye devam etmiştir. Ahıska'da kalan Müslüman Türk nüfus ise Stalin'in emriyle Kuzey Kafkasların Müslüman nüfusundan farklı olarak Alman işgalinden zarar görmelerini engellemek gibi bir gülünç sebep gösterilerek 14-15 Kasım 1944'te vatanlarından sürülmüşlerdir.

Anahtar Kelimeler: Ahıskalı Türkleri, Çarlık Rusya, SSCB, Stalin, Sürgün

Giriş

Ahıskalı, tarih boyunca bir şehir adı olduğu gibi ayrıca bir bölge adı olarak da kullanılmış ve 1944 sürgününe kadar bu coğrafyada yaşayan Türkler ise bölgenin isminden dolayı Ahıskalı Türkleri veya Ahıskalı Türkler denilmiştir. Ahıskalı Türklerinin ataları bu topraklara Selçuklu akınlarına karşı sınırlarını korumak isteyen Gürcü Kralı II. David ve Kralice Tamara döneminde davet üzerine Kıpçak bozkırlarından gelmişlerdir. Kısa bir süre sonra Gürcü Ortodoks Kilisesinin etkisi ile Ortodokslaşan Kıpçak Türkleri, Moğolların Gürcistan'ı istila etmesinden sonra İlhanlılara tâbi olarak 1267'de Ahıskalı Atabekliği'ni kurmuşlardır. Atabeklik, sırasıyla Altınordu, Celayırılı, Timurlu, Karakoyunlu, Akkoyunlu, Safevî ve Osmanlı devletlerine bağlı olarak 310 yıl varlığını sürdürmüştür (Tosik Dinç, 2015: 22- 39). Timur zamanından itibaren İslamlamaya başlayan Kıpçaklar, Osmanlı hâkimiyeti döneminde tamamen İslamiyet'i benimsemiştir (Minorsky, 2001:270; Zeyrek, 2006:106).

1578-1828 yılları arasında Osmanlı hâkimiyetinde kalan Ahıskalı, Çıldır/Ahıskalı beylerbeyliğinin de merkezi olarak Rus işgaline kadar Osmanlı idaresinde önemli bir serhat merkezi olma özelliğini korumuştu. 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşı esnasında Ruslar tarafından işgal edilen Ahıskalı, 14 Eylül 1829'da imzalanan Edirne Antlaşması ile Rus hâkimiyetine geçmiştir. Bu tarihten

sonra Rusya, bölgenin demografik yapısını değiştirmek amacıyla Ahısk'a ya 1829 yılından itibaren Anadolu'dan getirttiği Ermenileri yerleştirmiştir (Hacılı, 2009: 37). Çarlık Rusya, Ahısk'a ya sadece Ermeni nüfus yerleştirmekle yetinmemiştir ayrıca bölgenin Türk nüfusunu Anadolu'ya göçe mecbur etmiştir. Bu sebeple de Ahısk ve çevresinden 1829 yılından itibaren başlayan göçler, 1930'lu yılların sonlarına kadar pey der pey devam etmiştir.

XX yüzyılın ilk çeyreğinin en önemli olaylarından biri I. Dünya Savaşı ise, diğeri de hiç kuşkusuz Rusya'daki 1917 İhtilalleridir. Rusya'da Ekim/Kasım 1917 ihtilali sonrasında Bolşevikler yönetime gelmiştir. İhtilâl, sonrası Bolşevik Rusya I. Dünya Savaşı'ndan çekilmiş ve İttifak Devletleri ile Brest-Litovsk Antlaşmasını imzalamıştır. Antlaşma ile Kars, Ardahan ve Batum'un Osmanlı Devleti'ne bırakılması, Ahısk bölgesi Müslümanlarını umutlandırmış ve Osmanlı Devleti topraklarına tekrar katılmak amacıyla faaliyetlere girmelerine neden olmuştur. Bu amaçla da Ömer Faik Nemanzade'yi temsilci olarak İstanbul'a göndermişlerdir. Azerbaycan'da yapılan katliamlardan dolayı Osmanlı Devleti'nden kendilerine yardım etmesini istemek amacıyla İstanbul'a gönderilen Naki (Keykurun) Bey ile gelen Ömer Faik Nemanzade Osmanlı Sadrazamı Talat Paşa ve Harbiye Nazırı Enver Paşa ile görüşmüştür. Bu görüşme sonucunda Ahısk ve Azerbaycan'da teşkilat kurulmasına yönelik her iki temsilcinin arzusu kabul edilmiştir (Keykurun, 1998: 92-99). Kafkaslara yönelik Türk Ordusunun askeri harekâti neticesinde 4 Haziran 1918'de Gürcistan ile Batum Antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşma ile Ahısk ve Ahılkelek bölgesi tekrardan Osmanlı Devleti'ne bağlanmıştır (Dokumenti i Materyalı Po Vneşney Politike, Zakavkazya i Gruzii, 1919, Belge No:172: 343-349). Ancak bu durum uzun sürmeyecek ve Mondros Mütarekesi'nin imzası öncesinde Osmanlı Devleti bu toprakları boşaltma kararını alacaktır. Türk Ordusu beldeleri boşaltırken Ahısk ve Ahılkelek'in Müslüman Türk halkı, Gürcülerle mücadele etmek için ABD Başkanı Wilson'un "self determinasyon" ilkesinden hareketle Ahısk Hükümet-i Muvakkatesi'ni kuracaktır (Kurat, 1990: 598; Gökdemir, 1989: 35).

Ahısk Hükümet-i Muvakkatesi kısa bir süre sonra bölgede kurulan diğer hükümetler ile birlikte Cenüb-i Garbi Kafkas Hükümeti Muvakkate-i Milliyesi'ni oluşturacaklardır (Erdoğan, 2007: 142-143). Bu dönemde Gürcülere karşı başarılı savaşlar verilmiş ise de İngilizlerin 13 Nisan 1919'da Cenub-i Garbi Kafkas Hükümetine son vermeleri üzerine Gürcülere karşı yapılan mücadele zayıflamış ve her iki belde de Gürcü işgaline uğramıştır (Tosik Dinç, 2015: 375-381).

Bolşevik Rusya'nın Gürcistan topraklarını işgal etmeye başlaması üzerine Ahısk ve Ahılkelek'in Müslüman Türk halkı tekrardan Türkiye'ye dâhil olmak istemiştir (Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, 1999, Belge No. 3052: 146-148). TBMM'de halkın bu isteği ile ilgili durumu Menşevik Gürcistan Hükümeti'ne bildirecek ve yapılan görüşmeler neticesinde Türk Ordusu Mart 1921'de Ahısk ve Ahılkelek'e girecektir. Ancak Moskova'da yapılan TBMM Hükümeti ile Sovyet Rusya arasında imzalanan Moskova Antlaşması'nda her iki beldenin Bolşevik Rusya idaresindeki Gürcistan'a bırakılması üzerine Türk Ordusu Nisan 1921 başlarında her iki beldeyi de boşaltacaktır (Sürmeli, 2001: 693; Hacılı, 2009: 50).

1. Sovyet Rusya İdaresinde Ahısk Türkleri

Lenin, Çarlık Rusya'sında iktidarı ele geçirmek ve dünyada bir Bolşevik devrimi sağlamak için milliyetçiliğin desteklenmesinin kitleleri sosyalist devrime yakınlaştıracığını düşünmüştür ve Kasım 1917'de yayınlanan Rusya Halklarının Hakları Bildirisi ile de milletlere kendi kaderlerini tayin ve özerklik haklarını kabul etmiştir. Ancak bu bildiri sadece kâğıt üzerinde kalacak ve Bolşevik liderler ayrılma eğilimi gösteren milliyetçi hareketleri bastırma yoluna gideceklerdir. Bu esnada ayrılkçı unsurlara olan destekleri zayıflatmak amacıyla da milliyetler politikası yürütülmüştür. Milliyetler politikasının hedefleri arasında Sovyet eğitim sistemini millileştirmeye,

milli kültürlerin gelişmesine yardımcı olma ve sosyalist fikirleri desteklediği sürece de SSCB'de yaşayan halkların dillerini ve kültürlerini korumalarına, geliştirmelerine izin vermek ve yerlileştirme vardi (Şirin Öner, 2019: 57-59).

1920'li yıllarda Stalin ve parti içerisindeki pek çok kişi, Komünist Partisi'nin hedeflerini desteklediği sürece Sovyetler Birliği içerisinde Rus olmayan grupların milli dillerini ve kültürlerini geliştirmelerine ve korumalarına izin vermişlerdir. Komünist liderlerin bu görüşlerinden dolayı 1926'da yapılan nüfus sayımında Ahıskâ'nın Müslüman Türk halkı Türk yazıldıkları gibi yine bu yıllarda Arap alfabesi ile Türkçe eğitim yapmaya devam etmişlerdir. 1930'lu yıllara gelindiğinde ise yerlileştirme politikası terk edildiği için milletler politikası da Çarlık Rusya döneminde olduğu Ruslaştırma politikasına evrilmıştır. Bu durumun Ahıskâ'ya yansımıası ise 1935-36 eğitim yılında kendisini gösterecektir. Bu öğretim yılında Arap harfleri ile Azerbaycan Türkçesinde eğitim verilmeye başlandığı gibi Ahıskâlı Türkler kimliklerine Türk yerine Azerî yazılmıştır. Daha sonra Latin ve Kiril alfabelerine geçilmiştir. 1940'tan itibaren de okullara Gürcü dili ve alfabesi getirildiği gibi Türklerin Gürcüce soy isimleri almaları noktasında baskılar yapılmıştır. 1930'lu yıllar Ahıskâ'nın Müslüman Türk aydın ve din adamlarına yönelik, suçlamaların yapıldığı, sürgün, işkence ve öldürmelerin arttığı yıllar olmuştur. Bu yıllarda Rus ve Gürcü idaresinin kimlik değiştirme tekliflerini kabul etmeyen aydınlar Türkçülük ve Türkiye taraftarlığıyla suçlanmıştır (Zeyrek, 2001: 37-38). Bu şekilde suçlanan Ahıskâlı aydınlardan biri de Ömer Faik Nemanzade'dir. O, 10 Ekim 1937'de yapılan işkencelerden sonra öldürülmüştür(Gurbanov, 1990: 198).

2.II. Dünya Savaşı ve Ahıskâ Türklerinin Sürgünü

1922 yılında Komünist Parti Genel Sekreteri olan Josef Stalin, Lenin'in 21 Ocak 1924'te ölümünden sonra nüfuzunu artırmış ve 1927 yılında SSCB'nin lideri konumuna gelmiştir. Stalin muhalifleri ise 1920'lerden itibaren "yandaş, hain, casus, eşkıya" ilan edilerek öldürülmüş, sürgüne gönderilmiş ya da Gulag (Sovyet Cezalandırma ve Çalıştırma Kampları), Repressiya (Ceza-Baskı-Şiddet-Hapis-Sürgün-Ölüm) kararlarıyla Orta Asya bozkırlarına veya Sibirya'nın derin ormanlıklarındaki toplama kamplarına gönderilmiştir. Özellikle Repressiya kararları ile 1932-37 yıllarında Ahıskâ'dan da pek çok aydın din adamı, öğretmen Sibirya'ya sürgüne gönderilmiştir (Bayraktar, 2014: 39-43).

II. Dünya Savaşı öncesi gulaklar (zengin köylüler), muhalifler aydın ve din adamları sürgüne gönderilirken milletlerin toplu sürgünleri de yine yaşanmıştır. İlk kitleSEL sürgün mağduru Koreliler olmuştur. 1937 de Sovyet-Japon sınırı çatışmalarının artması ile Sovyet Rusya, Korelileri Japon ajani olarak suçlamış ve Eylül- Aralık 1937'de Rusya'nın Uzak Doğu'sunda yaşayan yaklaşık 200.000 Koreli, yük trenlerinde Orta Asya'ya gönderilmiş binlercesi soğuktan, açlıktan, bulaşıcı hastalıklardan ölmüştür (Övüt, 2018: 202-203).

Almanların Haziran 1941'de Sovyet Rus topraklarına saldırması ile başlayan süreçte Stalin, toplu sürgünlere başlayacak ve öncelikle Ağustos-Eylül 1941'de Finliler hemen sonrasında Eylül-Ekim 1941'de Rusya'nın Volga bölgesinde yaşayan Almanlar sürgüne tabi tutulacaklar ve Orta Asya'ya sürüleceklerdir. Stalin, savaş devam ederken Kuzey Kafkasya'nın Müslüman Türk halklarına yönelik sürgünlere başlayacak ve Ruslarla işbirliği yaptıkları suçlaması ile Ekim 1943'de Kalmuk Türklerini, Kasım 1943'te Karaçayları, Şubat 1944'te Çecen-İnguşları, Mart 1944'te Malkarları, Mayıs 1944'te Kırım Türklerini Orta Asya içlerine süreceklerdir (Davrishova, 2015: 51). Stalin, II. Dünya Savaşı cepheleriyle uzaktan bile olsa hiçbir ilişkisi bulunmayan Ahıskâ Türklerini de 14-15 Kasım 1944'de sürgün ederek bu kanlı operasyonu tamamlayacaktır.

Sovyet Rusya, savaş sürecinde en temel askerlik bilgisinden bile yoksun bıraktıkları Ahıska Türklerinin erkeklerini askere almaya başlayacak ve yaklaşık 40.000 civarında Ahıska Türkü, Almanlarla savaşmak üzere cepheye gönderilecektir. Kuzey Kafkasya'da Türk ve Müslümanlara yönelik uygulanan sürgünlerden cesaret bulan Gürcistan Halk Komiserliği Mayıs 1944'te Ahıska bölgesinde yaşayan Müslüman Türk nüfusun sürgün edilmesi kararı almış ve bu karardan sonra 24 Temmuz 1944'te SSCB'nin İçişleri Halk Komiseri L. Beriya, Stalin'e: "SSCB sınırının Gürcistan kısmında sınır güvenliği temin etmek amacıyla Ahıska, Adığün, Aspinza, Ahılkelek ve Bogdanova rayonları ile Acaristan Özerk SSC'ye bağlı köylerden Türk, Kürt, Hemşin olmak üzere 16.700 ailenin Kazakistan, Özbekistan ve Kırgızistan SSCB'ye gönderilmesi uygun görülmektedir." şeklinde gizli bir rapor yazmıştır. Bu rapor üzerine 31 Temmuz 1944'te 6279 sayılı ve Stalin imzalı Devlet Savunma Komitesi kararı ile Gürcistan-Türkiye sınırının güvenliği bahane gösterilerek Türk, Kürt, Hemşin olmak üzere toplam 86.000 kişiden meydana gelen 16.700 hanilik nüfusun Kazakistan, Özbekistan ve Kırgızistan'a sürgün edilmesi kararlaştırılmıştır. Sürgünün yapılması için de 1 Kasım 1944'te Ahıskaların beş ilçesinde savaş durumu ilan edilmiştir (Buntürk, 2007: 208-211). 14-15 Kasım 1944 gecesi köylere gelen askerler Ahıskalılara 2-3 saat içinde hazırlanıp evlerini terk etmelerini emretmişlerdir. Sürgüne gerekçe olarak ise, Alman ordusuna karşı can güvenliklerinin sağlanması amacıyla bu tedbirin alındığı, kısa süre içinde evlerine geri dönebilecekleri söylemişlerdir (Şirin Öner, 2019: 70). Bu gerekçe ise tamamıyla bir yalandan ibarettir. Çünkü Alman Orduları Şubat 1943'te Stalingrad'da Ruslara teslim olmuşlar ve Kafkaslar, Mart 1943'te Almanlardan tamamen temizlenmişti (Jacobsen, 1989: 61).

15-17 Kasım'da Ahıskaların toplanan halk 8-10 aile şeklinde yük vagonlarına doldurularak sürgüne gönderilmişlerdir. Devlet Savunma Komitesi 86.000 Ahıskalı Müslüman Türk'ün sürülmüşine karar vermiş olmasına rağmen 28 Kasım'daki L. Beriya'nın, Stalin'e sunduğu raporda 15-17 Kasım'da Ahıskaların ve ilçelerinde, 25-26 Kasım'da da Acaristan'da 91.095 kişinin tahliyesinin gerçekleştiği yazılıdır. Bu sayıya rağmen konu ile ilgili araştırma yapan araştırmacılar arasında sürgün edilen Ahıskaların Türk nüfusuna ilişkin farklı rakamlar vardır. (Aydingün-Aydingün, 2014: 44-45). Yine üç haftalık zor koşullarda gerçekleştirilen yolculuk esnasında da kaç kişinin öldüğü konusunda da fikir birliği olmadığı gibi cephe de savaşan Ahıskalı Türklerden kaç kişinin öldüğü konusunda da fikir birliği yoktur. Buna rağmen şöyle söyleyebiliriz ki sürgün esnasında soğuk, hastalık ve açlıktan ölenlerin sayısını kaynaklar 14.000-17.000 verirken, savaşta ölenlerin sayısını da 26.000 olarak vermektedir (Bayraktar, 2014: 51).

Sonuç

Rusya, sıcak denizlere ulaşmak için Güney Kafkasya'nın Anadolu'ya açılan kapısı konumundaki kadim Türk-Müslüman şehri olan Ahıskaları 1828 yılında işgal etmiş, elinde tutmak, Anadolu Türklığını Türksüz yerleşim yerleriyle ablukaya almak ve Türkiye ile Türk Dünyasının bağını koparmak için bölgeye Ermeni nüfus yerleştirirken Müslüman nüfusu da göçe zorlamıştır. Stalin, Kafkasları dicensiz bir bahçe haline getirmek için Çarlık Rusya'nın uyguladığı sürgün politikasına devam etmiş ve Kafkaslardaki Müslüman Türk nüfusu Orta Asya'ya sürmüştür. Stalin, Kafkasların Müslüman Türk topluluklarını sürerken bahane olarak gösterdiği Almanlarla işbirliği yaptıkları suçlamasını Ahıskalılara yapmamış olsa da Ahıskaların geopolitik ve jeostratejik konumundan dolayı Ahıskalı Türklerini de bölgeden süreceklerdir. Ahıskaların sürgününün gereklisi hiç kuşkusuz Ahıskaların Türk dünyasıyla Türkiye arasında bir köprü vazifesi görmesi ve Stalin'in bu bağı koparmak istemesidir. Ayrıca Kars ve Ardahan'ı ilhâk etmek için bölgeyi Türk unsurundan temizleme maksadı taşıdığını da söyleyebiliriz. Vatanlarında sürgün edilen Ahıskalı Türklerin yaşadığı köy ve kasabalarla Gürcü ve Ermeniler doldurulmuştur. Ruslar, 1956 yılında

sürgün halkalarına yeniden yurtlarına dönme hakkı vermiş olmalarına rağmen Ahıskalı Türkler bu hak verilmemiştir. Sovyet Rusya yıkılmış olmasına rağmen Ahıskalı Türkler yurtlarına dönmemişlerdir. Türk topluluklarının en mazlum, mağduru ve sahipsiz olan Ahıskalı Türkleri günümüzde 11 farklı ülkede varlıklarını sürdürmeye devam etmektedirler.

BİBLİYOGRAFYA

1. Askeri Tarih Belgeleri Dergisi. (1999). S. 107. Ankara: Genelkurmay.
2. Aydıngün, A., Aydıngün, İ. (2014). Ahıskalı Türkleri Ulusötesi Bir Topluluk-Ulusötesi Aileler, Ankara: Ahmet Yesevi Üniversitesi.
3. Buntürk, S. (2007). Rus Türk Mücadelesi’nde Ahıskalı Türkleri. Ankara: Berikan.
4. Davrışhova, N. (2015). Sovyetler Birliği’nin Sürgün Politikası ve Ahıskalı Türkleri Sürgünü. (Yayınlanmamış Yüksek Lizans Tezi). İstanbul Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü. İstanbul.
5. Dokumenti İ Materyali Po Vneşney Politike, Zakavkazya İ Gruzii. (1919). Tiflis: Tipografiya Pravitelstva Gruzinskoy Respublikı.
6. Erdoğan, F. (2007). Türk Ellerinde Hatıralarım. Ankara: Mevsimsiz.
7. Gökdemir, A. E. (1989). Cenüb-İ Garbî Kafkas Hükûmeti, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
8. Gurbanov, Ş.(1990). Mesheti Türkleri. Bakı: Diderginler.
9. Hacılı, A. (2009). Axısqa Türkleri: Vətən Bilgisi. İstanbul: Ahıskalı Reklam Tanıtım Ajansı
10. Jacobsen, H. A. (1989). 1939-1945 Kronoloji Ve Belgelerle İkinci Dünya Savaşı. (Çev. İbrahim Ulus), Ankara: Genelkurmay.
11. Keykurun, N. (1998). Azerbaycan İstiklal Mücadelesinden Hatıralar (1905- 1920). Ankara: İlke.
12. Kurat, A. N. (1990). Türkiye ve Rusya. Ankara: Kültür Bakanlığı.
13. Minorsky, V.,(2001). “Tiflis”. İ.A.12/1. Eskişehir.
14. Övüt, G. B. (2018). “Eski Sovyet Coğrafyasında Yaşayan Etnik Koreliler Koryo Saram”. Akademik Hassasiyetler. C.5/9.
15. Sürmeli, S. (2001). Türk-Gürcü İlişkileri (1918-1921). Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.
16. Şirin Öner, N.A. (2019). “Stalin’in Milliyetler Politikasının Bedeli Olarak Ahıskalı Sürgünü ve Ahıskalılar’ın Sürgündeki Yaşamları”. Avrasya Etüdleri. C. 56/2.
17. Tosik Dinç, F.(2015). Ahıskalı Türkleri (1800-1921). (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Fırat Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü. Elazığ.
18. Zeyrek, Y. (2001). Ahıskalı Türkleri. Ankara: Pozitif.
19. Zeyrek, Y. (2006). Ahıskalı Araştırmaları. Ankara: Kozan.

РЕЗЮМЕ

САМЫЕ ТРАГИЧНЫЕ ДЕПОРТАЦИИ В СОВЕТСКОМ ПРОСТРАНСТВЕ ОТ ВРЕМЕН СТАЛИНА ДО СЕГОДНЯШНИХ ДНЕЙ: ТЮРКИ АХЫСКА

Динч, Омер Ф.Т.

В результате российской политики в борьбе за доступ в теплые моря, Ахалцихе был захвачен русскими в ходе турецко-русской войны 1828-1829 гг., и по Адрианопольскому договору был передан под управление Российской империи. После этих событий для тюркско-мусульманского населения Ахалцихе и прилегающих районов начались трудные времена. Народ, уставший от преследований, до 1930-х годов продолжал переезжать в

Анатолию. Оставшиеся в Ахалцихе тюрки-мусульмане же, по приказу Сталина 14-15 ноября 1944 года были депортированы со своих земель. Официальной причиной депортации была т.н. защита населения от немецкой оккупации.

Ключевые слова: Тюрки Ахалцихе, Царская Россия, СССР, Сталин, депортация

SUMMARY

THE MOST ABANDONED EXILES OF SOVIET GEOGRAPHY SINCE THE STALIN ERA: AHISKALI TURKS

Dinç, Omer F.T.

As a result of the Russian policy of reaching warm seas, Ahiska was occupied by the Russians during the Ottoman-Russian war of 1828-1829 and left to Russia by the Treaty of Edirne. After this date, difficult years began for the Muslim Turkish people of Ahiska and its surroundings, and people who were overwhelmed by oppression left their homes step by step and continued to come to Anatolia until the 1930s. The Muslim Turkish population remaining in Ahiska, on the orders of Stalin, was expelled from their homeland on November 14-15, 1944, for a ridiculous reason such as preventing them from being harmed by the German occupation, unlike the Muslim population of the North Caucasus.

Key words: Ahiska Turks, Tsarist Russia, SSCB, Stalin, Exiled

SSRİ-DƏ YAŞAYAN VOLQABOYU ALMANLARIN DEPORTASIYASI

Əhmədov R.V.

Sumqayıt Dövlət Universiteti
adigozelli.87@gmail.com

Xülasə: Sovet rəhbərliyi dinc və günahsız Alman əhalisinin sürgün edilməsinə haqq qazandırdı və bunun dövlətin təhlükəsizliyi üçün edildiyini sübut etməyə çalışdı. Bu deportasiya ilə əlaqədar Sovet xalqı adından verilmiş bir sənəd Rusiya Federasiyasının arxivində tapıldı. Sənəddə deyilirdi ki, Volqa almanlarının köçürülməsi haqqında qərar yalnız Volqa boyunca yerləşən Alman Muxtar Sovet Sosialist Respublikasının yerli qəzetlərində dərc edilməlidir. Əslində köçmək qərarı yalnız “Bolşevik” və “Engels” qəzetlərində verilməlidir. Sovet rəhbərliyi, əlbəttə ki, bu hadisəni dünya birliyyinin diqqətinə çatdırmaq istəmirdi, çünkü özünü dünyaya işçi və kəndli hökuməti kimi təqdim etdi.

Açar sözlər: deportasiya, tarix, soyqırım, qərar, dövlət, mülk, siyaset

1941-ci il avqust ayının 3-də SSRİ ali baş komandanlığına Cənub cəbhəsinin hərbi sovetindən şifrələnmiş gizli məktub geldi. Gizli məktub Ali baş komandan İ.V.Stalinin adına yazılmışdı. Məktubda xəbərdarlıq edilirdi ki, Dnestr ətrafında baş verən döyüşlər göstərdi ki, qoşunlarımıza geri çəkilərkən burada yaşayan alman əhalisi pəncərələrdən və bostanlardan əsgərlərimizə atəş açırlar. Habelə 1 avqust 1941-ci ildə faşist qoşunları alman kəndlərinə yaxınlaşarkən alman əhalisi onları duz-çörəklə qarşılayırlar. Cəbhə ətrafi ərazilərdə çoxlu alman əhalisi yaşayan məntəqələr var. Xahiş edirik ki, yerli orqanlara əmr edəsiniz ki, onları təcili olaraq bu rayonlardan sürgün etsinlər [3].

SSRİ- daxili işlər komissarı Beriya dərhal yerli orqanlara bu işin icra olunmasını əmr etsə də, ona məlumat verirlər ki, həmin ərazilər artıq alman qoşunları tərəfindən tutulmuşdu. Lakin həmin hadisə artıq Sovet rəhbərliyinin diqqətində olur. Çünkü vaxtilə Çar Rusiyası dövründə bura köçüb

gəlmış çoxlu sayıda alman əhalisi SSRİ-nin əksər rayonlarında məskunlaşmışdır. Demək olar ki, onlar bir əsr idı ki, burada yaşayırdılar. Əgər onların ilk köçlərini 1817-ci ildən götürsək, bu rəqəm elə düz gəlir. 1939-cu ildə keçirilən Ümumittifaq siyahıya almasında alman əhalisinin sayı aşağıdakı kimi göstərilirdi. Həmin vaxt SSRİ-də onların sayı 1 milyon 427 min 222 nəfər idi. Onların böyük əksəriyyəti 862,5 min nəfəri Rusiya Federasiyasında, 392,7 min nəfəri Ukraynada, 92,7 min nəfəri Qazaxıstanda, 231 min nəfəri Azərbaycanda, Gürcüstanda isə 2500 nəfər yaşayırırdı [2].

Bəzi tarixçilər qeyd edirlər ki, Cənub cəbhəsində alman əhalisi əgər bu hərəkətləri etməsəydi, onları heç vaxt deportasiya etməzdilər. Lakin 1941-ci ilin 31 iyununda müharibə başlanmasından 9 gün sonra Volqaboyu Alman Muxtar Respublikasının Ali Məhkəməsi StaroPoltav kantonunun Kuybişev adına qoyunçuluq fermasının müdürü alman Belauşova 6 il həbs cəzası kəsərək, azadlıqdan məhrum etmişdi. Bu əlbəttə ki, rus şovinizmi tərəfindən SSRİ-də yaşayan almanlara qarşı millətçi hərəkətin bir təzahürü idi. Faşist Almaniyanın isə SSRİ-yə hücumu Sovet rəhbərliyinin əlinə göydəndüşmə fürsət oldu. Bundan əlavə, 1941-ci ilin avqustun ortalarında Volqaboyu Alman Muxtar Respublikasından 11200 nəfər alman gənci Stalinin imzası ilə xalq könüllü dəstələrə yazılmış və onları cəbhəyə göndərmək üçün hazırlayırdılar. Bu dəstənin içərisində 2635 qadın da var idi. Bütün bu tarixi faktlar, sənədlərlə təsdiq olunmuşdur [6, s.650].

1941-ci il avqust ayının 3-də ölkədə təşkil olunmuş Müdafiə Fonduna ilk yardım edən Volqaboyu Alman Muxtar Sovet Sosialist Respublikası olmuşdu. Döyüşən ölkənin arxa cəbhəsini düşmən təxribatlarından qorumaq üçün təhlükəsiz orqanları 1941-ci ilin 26 avqustundan tam səfərbərliyə alınmışdı. Praktiki olaraq, ilk deportasiya Volqaboyu Alman Muxtar Sovet Sosialist Respublikasından başlandı.

1941-ci ilin 28 avqustunda SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyəti "Volqaboyu rayonlarda yaşayan almanların köçürülməsi haqqında" qərar verdi. Qərar onunla əsaslandırılırdı ki, düşmən təzyiqi nəticəsində geri çəkilən ordumuzun əsgərlərinə həmin ərazidə yaşayan alman əhalisi atəş açır. Artıq biz bunun dəfələrlə şahidi olmuşuq. Bu vəziyyətin yenidən baş verməməsi üçün Volqaboyu almanların ölkənin içərilərinə köçürülməsi məqsədə uyğundur. Elə həmin günlərdə SSRİ Təhlükəsizlik Orqanının əsasında Xüsusi Köçürmə şöbəsi yaradıldı. Köçürmə şöbəsi SSRİ xalqlarının deportasiya edilməsində xüsusi qəddarlıqlar göstərmişdir. Xüsusi köçürmə şöbəsi 15 ay fəaliyyət göstərdikdən sonra, öz funksiyasını İslah Əmək Düşərgəsinin idarəsinə verdi.

Volqaboyu almanlarının deportasiya edilməsi planı 25 avqust 1941-ci ildə hazırlanmışdı. Bunu L.Berianın 25 avqust 1941-ci ildə hazırlanmış məktubunun məzmunundan da aydın görmək olar. Məktubda almanların Volqaboyundan, Saratovdan, Stalinqradda vilayətlərindən köçürülməsi cədvəli verilmişdi. Burada qeyd olunurdu ki, nəzərdə tutulmuş yerlərdən 479841 alman köçürülməlidir. Bunlardan 401746 nəfər Volqaboyundan, 54389 nəfər Saratovdan, Stalinqraddan isə 23576 nəfər deportasiya edilməlidir [5, s.106]. Deportasiya edilən alman əhalisi üçün yerlər Qazaxıstanın şimal-şərq əyalətləri, Krasnoyarsk və Altay ölkəsi, Omsk və Novosibirsk vilayətləri nəzərdə tutulmuşdu. Deportasiya planı ilə Saratov Vilayət Partiya Komitəsinin katibi Çuyanov, Volqaboyu Muxtar Respublikasının rəhbəri Malov tanış edilmişdi. Volqaboyu almanlarının köçürülməsi haqqında SSRİ Ali Sovetinin sədrinin qərarını əsaslandırmaq üçün qeyd olunurdu ki, Volqaboyu almanları içərisində çoxlu sayıda düşmən kəşfiyyat qrupları var. Onlar bunları bilsə də, Sovet rəhbərliyinə heç bir məlumat vermirlər. Bu cür çıxışlar və yazılarla Sovet rəhbərliyi dinc və günahsız alman əhalisinin deportasiya olunmasını haqlı sayıb və bunun dövlətin təhlükəsizliyi üçün edildiyini sübut etməyə çalışırdı. Rusiya Federasiyasının arxivində bu köçürülmə ilə əlaqədar Sovet xalqı adından verilmiş bir sənəd tapılmışdı. Həmin sənəddə qeyd olunurdu ki, Volqaboyu

almanlarının köçürülməsi haqqında qərar ancaq Volqaboyu Alman Muxtar Sovet Sosialist Respublikasının daxili qəzetlərində çap olunsun. Özü də köçürülmə haqqında qərar ancaq "Bolşevik" və "Engels" qəzetlərində verilsin. Sovet rəhbərliyi əlbəttə ki, bu hadisənin dünya ictimayyətinin diqqətinə çatdırmaq istəmirdi. Çünkü o özünü dünyaya fəhlə-kəndli höküməti kimi tanıtmışdı.

Vilayət partiya komitəsinin birinci katibi qərarın yerli qəzetlərdə nəşr olunduğunu bildikdən sonra dərhal İ.Stalinə yazılı məlumat verdi ki, əhali bu ərazidə faşist agentlərinin olmasından və onların Sovet hökümətindən gizlədilməsindən çox həyəcana düşübər. 5 sentyabr 1941-ci ildə Volqaboyu Alman Muxtar Respublikasının bütün rəhbər işçiləri A.Qekman, K.Qofman, Q.Korxbaxer vəzifələrindən azad olundular. Onlar hətta Kommunist Partiyası sıralarından da çıxarıldılar. Malov isə Vilayət Partiya Komitəsinin birinci katibliyindən getməyi barədə ərizə yazdı. 1942-ci ilin may ayında "Azad olunmuş" muxtar respublikanın torpaqları isə Stalinqrad və Saratov vilayətləri arasında bölüşdürüldü. Stalin metodu ilə 363 min alman əhalisi Şərqi soyuq ərazilərinə deportasiya olundular. Sibirə sürgün olunmuş alman əhalisi çətinliklərə baxmayaraq, bir qismi salamat qala bildi. Salamat qalmış minlərlə alman müharibədən sonra ölkədə yenidənqurma işlərinə cəlb olundular. Onlar çoxlu sayıda dağılış fabrik və zavodların bərpasında və yenidən qurulmasında yaxından iştirak etmişdilər. Lakin almanların bu ərazidən köçürülmələrilə işlər tamamlanmadı. Sovet rəhbərliyi İttifaqın müxtəlif ərazilərində yaşayan almanların da köçürülməsini planlaşdırmışdı.

6 sentyabr 1941-ci ildə Dövlət Müdafiə Komitəsi 636 nömrəli qərar qəbul edir. Həmin qərara əsasən Moskva şəhəri və Moskva vilayətində yaşayan 8617, Rostov vilayətində yaşayan 21400 alman əhalisindən olanları Qazaxistana deportasiya edilirdi. Eyni yanaşma bu rayona da aid edilirdi ki, burada yaşayan alman əhalisi arxadan bizə zərbə vurarlar. Səbəb ancaq bu faktı göstərirdilər. Həmin dövrün şahidlərindən olmuş Matilda Karlovna ölümündən qabaq yazmışdı: Bütün köçürmə işlərinə Dövlət Təhlükəsizlik Orqanı rəhbərlik edirdi. Moskva şəhəri və Moskva vilayətindən köçürülmə 1941-ci ilin 10 sentyabrından başlamalı və 20 sentyabr 1941-ci ildə başa çatmalı idi. Yeni yaşayış yerlərinin tikilməsi hansı vasitə ilə olsa da, köçürülən alman kəndlilərinin üzərinə düşürdü. Bura köçürülən şəhər əhalisi Qazaxistananın rayon mərkəzlərində və başqa -başqa şəhərlərində yerləşdirildi. Köçürülən alman əhalisinin hər bir ailəsinə şəxsi geyim, ərzaq da daxil olmaqla, 200 kq-a qədər yük götürməyə icazə verilirdi. [4].

Köçürülən əhali tikintilərini, kənd təsərrüfatı alətlərini, ev heyvanlarını və taxıl anbarlarını dövlət komissiyasına təhvil verməli idilər. Yeni yerlərə köçürülmüş almanlar isə özlərinə yaşayış evləri inşa etmək üçün kənd təsərrüfatı banklarından 5 il müddətinə üç faizlə iki min manat kredit ala bilərdilər ki, bu da çox cuzi vəsait idi. Kredit faizi iki ildən sonra ödənilməyə başlanırdı. Sovet rəhbərliyi bununla kifayətlənməyərək, köçürmələrdən yayılan və kənarda qalan almanları da axtarış taparaq, onları həbs etdi, yerdə qalanları isə Şərqi rayonlarına köçürdü. Bu işlərə isə Dövlət Təhlükəsizlik Komissarı L.Beriya rəhbərlik edirdi. SSRİ Dövlət Təhlükəsizlik Orqanının 8 sentyabr 1941-ci il 001237 N-li əmrinə əsasən Moskva şəhəri və Moskva vilayətinin rayonlarından 11567 alman mənşəli adamlar aşkar olundular ki, hansı ki, onlar bu ərazidə neçə əsr idi ki, yaşayırdılar. Aşkar olunanlardan 1142 nəfər həbs olundu. 10425 nəfərin şərqi rayonlarına köçürülməsi həyata keçirildi. [4].

Köçürülməsi nəzərdə tutulan alman əhalisi cədvəl üzrə müəyyən olunmuş tarixlərdə Şərqi rayonlarına göndərilməyə başladı. 13 sentyabrda Moskva vilayətinin rayonlarından 4925 nəfər iki yük qatarı ilə, 19 sentyabrda Moskva şəhərindən 1094 nəfər bir yük qatarı ilə şərqi yola salındı. Moskva şəhərindən köçürülən alman əhalisi Qazaxistananın Karaqanda vilayətində, Moskva

vilayətinin rayonlarından köçürülenlər isə Qızıl Orda vilayətində yerləşdirildilər. Bununla da, Moskva vilayətinin rayonlarından köçürülmə işi tam surətdə başa çatdırıldı. Moskva şəhərindən isə 22 sentyabrda 356 nəfər alman köçürüldü. Moskva şəhərində 1620 nəfər alman qaldı ki, onlardan 912 nəfəri alman ailəsi kimi qeyd olunsalar da, ancaq alman mənşəli deyildilər. 364 nəfər alman isə çox yaşlı idilər, 97 nəfər isə xüsusi məqsədlə saxlanılmışdı, 147 nəfər isə yüksək səviyyəli kadrlar idi. Bundan əlavə, bəzi alman ailələri köçürülməyə razı olmayaraq, özlərinə qəsd edildilər [5, s.108]. Sovet dövlətinin amansız köcürmə siyasətindən təkcə alman xalqı deyil digər xalqlar da cox əziyyət cəkmışdilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Большевик (газета) №-204 (4713)1, 30 августа 1941
2. Наркому внутренних дел СССР, Генеральному комиссару Госбезопасности Р.Берия. Рапорт № 1/732 19 сентября 1941гг .
3. Шифрограмма командования Южного фронта 3 августа 1941г,
4. Посмертная записка Матилади Карловны, № 636 сс, 6 сентября 1941 г
5. Зеников В.Н. Спеселенцы в СССР 1930-1960. Наука, 2003, 108 с
6. Вердинских В.А. Спеселенцы: Политическая ссылка народов Советской России. М., 2005, 650 с

РЕЗЮМЕ

ДЕПОРТАЦИЯ НЕМЦЕВ ПОВОЛЖЬЯ, ПРОЖИВАВШИХ В СССР

Ахмедов Р.В.

Советское руководство оправдывало депортацию мирного и ни в чем не повинного немецкого населения и пыталось доказать, что это сделано для безопасности государства. Документ, выданный от имени советских людей в связи с этой депортацией, был обнаружен в архивах Российской Федерации. В документе говорилось, что решение о переселении немцев Поволжья должно публиковаться только в местных газетах Германской Автономной Советской Социалистической Республики вдоль Волги. Фактически решение о переезде должно приниматься только в газетах «Большевик» и «Энгельс». Советское руководство, конечно, не хотело доводить до сведения мирового сообщества это событие, потому что оно представилось миру как рабоче-крестьянское правительство.

Ключевые слова: депортация, история, геноцид, решение, государство, собственность, политика

SUMMARY

DEPORTATION OF VOLGA GERMANS LIVING IN THE USSR

Ahmadov R.V.

Soviet leadership justified the deportation of the peaceful and innocent German population and tried to prove that it was done for the security of the state. A document issued on behalf of the Soviet people in connection with this deportation was found in the archives of the Russian Federation. The document stated that the decision to resettle the Volga Germans should be published only in the domestic newspapers of the Volga German Autonomous Soviet Socialist Republic. In fact, the decision to relocate should be made only in the Bolshevik and Engels

newspapers. The Soviet leadership, of course, did not want to bring this event to the attention of the world community, because it had introduced itself to the world as a workers' and peasants' government.

Keywords: deportation, history, genocide, decision, state, property, politics

İKİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİ İLLƏRİNDE YƏHUDİLƏRİN DEPORTASIYASI MƏSƏLƏLƏRİ HAQQINDA

Ələkpərova F.E.

160 sayılı klassik gimnaziya

160klassikgimnaziya@bakuedu.gov.az

Xülasə: Məqalədə deyilir ki, Alman vətəndaşlığı olan yəhudilərin ölkədən çıxmasına praktiki olaraq heç kim mane olmurdu, 1939-cu ilin noyabrından başlayaraq Sovet İttifaqına girişləri sərhəd mühafizəçiləri və qoşunları tərəfindən dayandırıldı. 1939-cu ilin payızından Böyük Vətən müharibəsinin başlanğıcına qədər Polşadan ən azı 300.000 yəhudi qaçqın Sovet İttifaqına birləşdirilmiş ərazidə qaldı. Onların eksəriyyəti Böyük Vətən müharibəsi başlıdından sonra köçmək istəməyənlər idi. Faciəli bir tale onları gözləyirdi, demək olar ki, hamısı Holokostun qurbanı oldular.

Açar sözlər: *Holokost, deportasiya, yəhudi, ghetto, alman, problem, sovet*

1939-cu ilin avqustunda Sovet-Alman paktının bağlanmasıdan sonra Kremlin Holokosta münasibətində yeni bir mərhələ başladı. Sovet hökuməti yəhudi qaçqınlarının problemini birbaşa həll etmək məcburiyyətində qaldı. Əvvəller beynəlxalq yəhudi təşkilatları yəhudilərin Almaniyadan SSRİ-yə köçürülməsi ilə bağlı Sovet hökumətinə müraciət edirdisə və söhbət məhdud sayda insandan gedirsə, indi bu məsələ Almaniya, müttəfiqi Yaponiya və bəzi bitərəf dövlətlərlə ikitərəfli münasibətlər səviyyəsində nəzərdən keçirilməyə başladı. Kreml yəhudi qaçqınlarının problemi ilə bir neçə yolla məşğul olmalı idi. Ən əvvəl Polşa ərazisindəki işgal altındakı bölgələrdə əhalinin qarşılıqlı mübadiləsi ilə məşğul olan Litvinov-Tvardovski komissiyası çərçivəsində. Yəhudilər rəsmi olaraq bu mübadiləyə tabe olan xalqlar siyahısında deyildilər [2, s.377].

Alman səlahiyyətliləri yəhudilərin ölkədən qaçmasına praktik olaraq müdaxilə etmirdilərsə, Sovet İttifaqı ərazilərinə qanunsuz nüfuz etmələrinin sərhəd gözetçiləri və qoşunları tərəfindən 1939-cu ilin noyabrından bəri qarşısı alınırı. 1939-1941-ci illərdə Sovet-Alman danışçıları zamanı qaçqınların problemi dəfələrlə qaldırılmışdı. 27 dekabr 1939-cu ildə SSRİ 14 min nəfərin (eksəriyyəti yəhudilərin) qəbul edilməsinə və Sovet İttifaqından 60 min qaçqının sərbəst buraxılmasına razılıq verdi (bunlardan bəziləri "Sovetləşmə"ni qəbul etməyən yəhudilər idi). Sovet pasportunu almaqdan imtina edən xeyli sayıda yəhudi qaçqın da müxtəlif bölgələri deportasiya edildi [2, s.377].

Bu dövrün Sovet-Alman münasibətlərinin ən dramatik və az bilinən epizodu, 1940-cı ilin əvvəlində Berlin və Vyana Yəhudi Mühacirət Bürosundan R.Heydriç və A.Eyşmann tərəfindən irəli sürülmüş gözlənilməz bir təklif idi. Eyni vaxtda Reyxdən Yəhudi Muxtar Vilayətinə və ya Qərbi Ukraynaya yəhudi qaçqınlarını qəbul etmək istəyi ilə Sovet hökumətinə müraciət edildi. Məsələ şübhəsiz ki, yüksək Sovet rəhbərliyi tərəfindən nəzərdən keçirildi. Bunun yeganə sənədli sübutu V.M.Molotovun arxivində qorunur. E.M.Çekmenev 9 fevral 1940-cı il tarixli. Burada yəhudi qaçqınların qəbulundan imtina edilməsini sırf rəsmi şərtlərlə izah edildi: "SSRİ hökuməti ilə

Almaniya arasında əhalinin SSRİ ərazisindən çıxarılmasına dair razılaşmaya əsasən, yalnız ukraynalılar, belaruslar və ruslar evakuasiya olunur. Buna görə bu qrupların köçürmə təklifləri qəbul edilə bilməz [4, s.188-189].

Almanyanın təklifi, 350 min - 400 min Reyx yəhudisinin (Avstriya, Almaniya, Çexoslovakiya) və qismən də Almaniyaya birləşdirilən ərazilərdə yaşayan, hətta yeni yaradılan general - qubernatorluqda yaşayan 1,8 milyon Polşa yəhudisinin SSRİ-yə köçürülməsini nəzərdə tutulurdu [2, s.378]. Beləliklə, gələcək Holokost qurbanlarının üçdə birindən çoxunun xilası imkanı Sovet hökumətinin əlində idi. Qeyd etmək lazımdır ki, Almaniya başqa bir ölkəyə bütün yəhudi icmasını qəbul etmək təklifi ilə müraciət etməmişdir. Göründüyü kimi, bu təklif nasist liderlərin SSRİ haqqında "bolşeviklərin nəzarətində olan" bir ölkə kimi düşüncələrinin stereotiplərini eks etdirirdi.

Bəzi sənədlərdə 1940-cı ildə nasistlərin bütün Yəhudi xalqını fiziki olaraq məhv etməyi planlaşdırıldıqlarından bəhs edilir. Reyxdə "yəhudilərdən qurtulmağın" yollarını çilginliqla axtarıldı. 1940-cı ilin fevralında yəhudilərin Madaqaskara köçürülməsi və ya Lublin rayonu "yəhudi rezervasiya" yaradılması layihəsi ortaya çıxdı. Lakin Sovet İttifaqı rədd cavabı verməklə (dolayı yolla da olsa) "Yəhudi məsələsinin həlli" digər metodlarının axtarılmasına kömək etdi. Halbuki SSRİ-dəki səlahiyyətli şəxslər yəhudilərin yalnız Almaniyadakı deyil, Polşadakı vəziyyətini də yaxşı bilirdilər.

1940-cı ilin əvvəlində, yəni SSRİ səlahiyyətliləri yəhudilərin Almaniyadan kütləvi şəkildə köçürülməsi planı qəbul edilərkən, SSRİ-dəki Yəhudi Antifaşist Komitəsinin gələcək liderləri, ədəbiyyatşunas İ.M.İusinov və şair Peres Markiş, Varşava gettosunun məhbuslarının vəziyyəti barədə məlumat vermək və ən azı bir qisminin SSRİ-yə köçürülməsinə kömək etmək üçün S.A.Lozovski ilə görüşdülər. Xatırladaq ki, S.A.Lozovski Sovetlərin Şərqi siyasetinə Xarici İşlər üzrə Xalq Komissarının müavini kimi nəzarət edən şəxs idi. O, kömək edəcəyinə söz versə də, amma sonradan bunu edə bilmədi [4, s.122].

SSRİ-nin Almaniyadan qaçqın qəbul etməkdən imtina etməsinin əsas səbəbi nə idi? Çekmenevin "pərdə arxasında" qeydində belə bir qərarın motivləri açıq şəkildə şərh edilirdi və bu, şübhəsiz ki, yüksək Sovet rəhbərliyinin mövqeyi ilə əlaqələndirilirdi. Bəlkə də təklif olunan mühacirətin miqyasından ehtiyat edilirdi. Yəhudi Muxtar Vilayətinə bir əhali axınına ehtiyacı olduğu, ancaq ildə təxminən 15 min insanı dəvət etməyə hazır olduğu bildirilirdi. Bunu 1940-cı ilin aprelində bölgənin partiya lideri Q.Suxarevin Kremlə, 2-3 il ərzində Qərbi Ukrayna və Belarusiyadan 30-40 min yəhudinin köçürülməsi təklifi ilə müraciəti sübut edir [7, s.129].

Lakin, 1941-ci il 22-dən əvvəl SSRİ-yə girə bilən bir neçə on min Reyx yəhudisi belə bu qədər real bir fürsətdən məhrum edildi. Sovet hökuməti bölgənin inkişaf perspektivləri və ya bu dövrdə Almaniya Yəhudilərinin taleyi ilə maraqlanmındı. Sovet hakimiyyəti artıq yəhudi təşkilatlarının maddi dəstəyinə arxalana bilməzdi. Görünən başqa iqtisadi səbəblər və ya siyasi dividentlər yox idi. Bəlkə də maddi və təşkilati çətinliklər, xüsusi ilə də İspaniyadan çox sayda qaçqının SSRİ-yə köçməsi ilə əlaqədar nəzərə alınırdı. Ancaq gələcək müharibə ərəfəsində və "sinfi mübarizəsinin kəskinləşməsi" dövründə bu məsələnin müsbət həll yolunun "çatışmazlıqları" açıq şəkildə ortaya çıxdı. Sistem casus maniyası və "beşinci kolon" almaq qorxusu ilə üz-züzə qalmışdı. SSRİ Xalq Komissarları Şurası sovet vətəndaşlığını xüsusi həmsöhbət kimi qəbul etməyən bütün insanları ölkənin ucqar bölgələrinə köçürmək hüququ verən XDİK-nin xüsusi bir təlimatını təsdiqlədi. Yəhudi qaçqınların sərhədi keçməsinə nəzarət daha da gücləndirildi. 1940-cı ilin payızında XDİK-dən sərhəd zastavallarına sərəncam göndərildi və orada qaçqının adı ilə potensial

alman casuslarının bir neçə kateqoriyası göstərildi [10, s.428]. Onların arasında almanlar tərəfindən məcburi işlərə cəlb edilən" Polşa yəhudiləri"nin adları da vardı [5, s.158].

Almanların yalnız 14 yaşdan kiçik və 60 yaşdan yuxarı insanları məcburi işlərə cəlb etməməsi bilindiyindən XDİK-nin gözündə demək olar ki, hər yetkin yəhudi casusluqda şübhəli bilinə bilərdi.

Bəlkə də bu, alman yəhudilərini Birobicanda qəbul etməyi rədd edən Stalinin əsaslandığı motivlərdən biri idi. Ədalət naminə qeyd etmək lazımdır ki, Almaniya yəhudiləri özləri də az məskunlaşan Uzaq Şərqə könüllü şəkildə getmək istəmirdilər. 21 Noyabr 1935-ci ildə, təxminən 200 yəhudi iş adamı Hamburqda gələcək mühacirət baxımından Almaniyadakı yəhudi məktəblərində hansı xarici dillərin öyrənilməli olduğu məsələsini müzakirə edəndə, məşhur bankir Maks Varburq dərhal bir şərt qoymuşdu: "Rus dili" [9, s.131].

Ancaq xaricdəki yəhudilər tezliklə Birobicani kütləvi şəkildə ziyanət edəcəkdilər, lakin tamamilə fərqli şəraitdə və səbəblərlə. Tarixi ədəbiyyatlarda Polşa və Litva yəhudilərinə minlərlə viza verən Yaponiyanın Litvadakı konsulu Tsugiharanın nəcib fəaliyyətlərini kifayət qədər ətraflı təsvir edilir. Lakin Sovet təhlükəsizlik orqanlarının da bu şəxsin taleyində müəyyən bir rol oynaması şəksizdir. Litvadan sonra Ruminiyada işləyən və daha sonra oradan çıxarıllaraq sonrakı üç ili QULAQ-da qalmış bir diplomatın həyat yoldaşı üçün təcrübəsi də acinacaqlı idi.

1939-cu ilin sonunda yəhudi qaçqınlar üçün SSRİ-dən tranzit vizalarla səyahətin rəsmi təşəbbüskarının 1940-ci ilin iyun ayının ortalarına qədər müstəqil qalan Litva Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyi tərəfindən başlaması maraq doğurur. Fələstinin baş ravvini bu məsələdə Londondakı Sovet səfiri İvan Mayskiyə müraciət edərək yəhudi dini təhsil müəssisələri tələbələrinin və müəllimlərinin SSRİ ərazisində keçməsinə dəstək üçün müraciət etməsi də qeyd edilməlidir.

Beləliklə, SSRİ bir neçə min yəhudinin Sovet İttifaqı ərazisini tərk etməsinə icazə verməkdə davamlı və israrlı idi. Eyni zamanda Almaniyanın özündən mühacirət etmələrini qəbul etmədi. Yəhudi qaçqınlara edilən bu yardım fərqli idi. Bu, onların girişinə yox, ölkədən getməsinə aid edilirdi. Sovet hökuməti "Qərbi demokratiyası" ilə birlikdə Almaniyadakı yəhudilərin və 1940-ci ilədək işgal etdiyi ölkələrin taleyi üçün tam məsuliyyət daşıyır.

Yəhudi Muxtar Vilayətində yəhudi qaçqınların qəbul edilməməsi, onların eksəriyyəti üçün həbs düşərgələrində və gettolarda ölüm demək idi. Sovet-Alman paktının bağlanmasından sonra Sovet hökumətinin Holokost mövzusuna rəsmi münasibəti kəskin şəkildə dəyişdi.

Yəhudilərə qarşı zülm mövzusu II Dünya Müharibəsinin başlanmasına qədər kommunist təbliğatı arsenalından götürüldü. Bəs bu, "Yəhudi məsələsi"ndəki ideoloji təfəkkürün nəticəsi idimi? Bu səssizliklərin "dost güc" olaraq Almaniya ilə münasibətlər çərçivəsində taktiki mülahizələrin diktə etdiyi gediş idi. Öz növbəsində, bu, Sovet yəhudiləri arasında Holokost haqqında məlumat boşluğununu gücləndirdi.

Ancaq bu cür "alman dostluğu" siyasetinin də öz nüansları var idi. Məsələn, 8 yanvar 1941-ci il tarixində "Trud" qəzetinin səhifələrində Fransanın Vişi zonasından ABŞ-a qaçan məşhur yazıçı Lion Feyx Günterin Amerika mətbuatındaki məqaləsinin təkrar çapı bir qədər gözlənilməz görünür. Yazıçı anti-Hitler mövqeyi ilə həm Moskvada, həm də Berlində yaxşı tanındı. Bu vəziyyətdə ən həssas olan şey, müəllifin "Moskva. 1937." və "Oppenheyem ailəsi" məqalələrinin çapından sonra Stalin katibliyindən redaksiyaya zəng edilməsi oldu [1, s.5]. Belə yazıların "əsas" sayılan "Pravda" və ya "İzvestiya" qəzetlərində çap edilməməsinə baxmayaraq, "Trud" qəzetində olsa belə, çapı Kremlin Qərbə nasist ideologiyasını paylaşmadığına dair bir siqnal göndərməsi demək idi.

Sovet siyasetinin növbəti kəskin dönüşü üçün başqa bir açıqlama da mümkündür. Yuxarıda göstərildiyi kimi, təxminən eyni vaxtda Moskvada yəhudilərin Reyxdən qəbulu məsələsinə baxıldı.

Mümkün olan müsbət qərarı, əhalinin gözündə (dolayı yolla da olsa) əsaslandırılmasını tələb edəcəkdir. Məhz bu dövrdə Hitlerin zülmündən Amerikaya qaçan məşhur yəhudi yazıçısının xatırlatması çox faydalı idi. Kreml Reyxdən qaçqınların qəbulu barədə qərar verəndə Lion Feyx Günterin məqalələrinin çapı, göründüyü kimi birdən dayandı. Bu dövrdə Sovet hökuməti ölkə daxilindəki "yəhudi məsələsi" ilə məşğul olmaq məcburiyyətində qaldı.

1939-1940-ci illərdə SSRİ-nin yəhudi əhalisi 2 milyondan çox artaraq 5 milyona çatdı və Avropanın ən böyük yəhudi icmasına çevrildi. Yalnız SSRİ-nin birləşdirdiyi Şərqi Polşa ərazisində 1,27 milyon yəhudi var idi. Baltikyanı ölkələrdə təqribən 250 min, Bessarabiya və Şimali Bukovinada isə təxminən 375 min yəhudi yaşayırırdı [8, s.33].

1939-cu ilin payızından Böyük Vətən Müharibəsinin başlanğıcına qədər Polşadan ən azı 300 min yəhudi qaçqın Sovet İttifaqının birləşdirdiyi ərazidə qalırdı. Nəticədə Lvovda yəhudi əhalisi 80 min, Vilnoda isə 70 min oldu. Stalinin SSRİ-yə yeni qoşulmuş ərazilərin sakinləri və qaçqınlar üçün siyaseti siyasi, iqtisadi və ya dini səbəblərdən cəlbedici olmadı. SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 26 iyun 1940-ci il tarixində yeddi günlük (fasiləsiz) iş həftəsinə keçid haqqında məlum fərmanını xatırlatmaq kifayətdir. Şənbə günü istirahət fürsətindən məhrum olan və təqib olunan və məhkəmədə iştirak etməmə halında bir çox insan bu fərمانı yəhudi dininə qarşı yönəlmış hesab etdi [4, s.190]. Bundan əlavə, yeni ilhaq edilən ərazilərdəki sinaqoqlar pravoslav və katolik kilsələrindən daha çox bağlanmışdı. Eyni zamanda, yəhudi dilində təlimlərin aparıldığı çox sayda yəhudi ibtidai və orta məktəbi açıldı ("köhnə sərhəd" ənənəvi sərhədlər daxilində bu cür məktəblər bir il əvvəl demək olar ki, hər yerdə bağlanmışdı).

Siyasi fəaliyyətin qadağan edilməsi, icma təşkilatlarının, dövri mətbu orqanların bağlanması, özəl mülkiyyətə münasibət, ivrit dilinin təqib edilməsi bir çox insanın mövqeyinin dəyişməsinə təsir göstərə bilmədi. Yəhudi rəhbərləri və müxtəlif təşkilatların fəalları repressiyaya məruz qaldı. Yalnız Qərbi Belarusiya və Qərbi Ukraynada 1941-ci ilin mayına qədər həbs edilmiş 23590 yəhudi məcburi əmək düşərgələrinə salınmışdı [6, s.10].

Qaçqın yəhudilərin sərhəd boyu və böyük şəhərlərdə yaşaması qadağan edildi. Sovet vətəndaşlığını qəbul etməyi rədd edənlər və Polşanın almanlar tərəfindən əsir götürülmüş hissəsinə qayıtmak istəməyənlər sürgün edilənlər arasında çox idi. Qərbi Ukraynadan və Qərbi Belarusdan Sibir və Rusyanın şimal bölgələrinə zorla aparılmış yüz minlərlə insan arasındaki deportasiya edilmiş yəhudilərin ümumi sayı təxminən 30% idi. Latviya və Litvadan, müxtəlif təxminlərə görə, yalnız 1941-ci ilin iyun ayında 20-30 min nəfər (hər respublikadan) deportasiya edildi, aralarında yəhudilərin sayı da çox nəzərə çarpırdı [7, s.129].

Sovet rəsmi rəqəmlərinə görə, deportasiya edilmiş yəhudilərin sayı - Polşanın keçmiş vətəndaşları arasında 120 min nəfər idi [3, s.210]. Əlbətdə ki, bütün bunlar Polşa, Baltikyanı ölkələr və Ruminiyadan olan yəhudilərin SSRİ-yə simpatiyasının güclənməsinə kömək etmədi. II Dünya Müharibəsinin başlanmasından sonrakı ilk aylarda təbii özünü qorumaq hissi onları hər yolla nasist işğal zonasından qaçmağa məcbur edirdi, o zaman çox sayıda deportasiya edilmiş yəhudilər (yeni ilhaq edilmiş ərazilərin sakinləri kimi) Sovetlər torpağından qaçmağa qarşı çıxmamışdır.

Yuxarıda göstərildiyi kimi, işğal altındakı Polşanın alman bölgəsinə qayıdanların sayı bir neçə on min nəfər təşkil etdi. Sovet siyasetindən narazı olan və 22 iyun 1941-ci ilədək bunu bacarmayanların çoxu Böyük Vətən Müharibəsi başladıqdan sonra evakuasiya etmək istəməyənlərin xeyli hissəsini təşkil edirdi. Onların taleyi kədərli oldu və demək olar ki, hamısı Holokostun qurbanı oldular.

ӘДӘВІЙЫАТ

1. Арад И. "Катастрофа советского еврейства". Уничтожение евреев СССР в годы немецкой оккупации (1941-1944). Сборник документов и материалов, Яд Вашем Иерусалим: 1992., - с.1-30.
2. Альтман И.А. Жертвы ненависти: Холокост в СССР 1941 - 1945 гг. Коллекция «Совершенно секретно», М.: 2002., - 544 с.
3. Известия ЦК КПСС. 1990. № 7 .
4. Костырчепко Г.В. Тайная политика Сталина. Власть и антисемитизм. Междунар. отношения. М.: 2001., - 504 с.
5. Захаров В.В., Кулешов А.А. Начало начал. Германия 1933-1939. Совершенно секретно, М.: 2000., - 439 с.
6. Звонов М. «По евреям огонь!». Р т а, 1993., - 236 с.
7. Репрессии против поляков и польских граждан / Исторические сборники «Мемориала». Вып. 1. М.: Звенья, 1997., - 256 с.
8. Розенблат F, Еленская И. Пинские евреи. 1939-1944 гг. - Брест, 1997., 427 с.
9. Шадрин Б. Владивостокский транзит (1939-1941 гг.) Прикоснувшись к истории. Еврейская диаспора Дальнего Востока России. XIX-XXI век. Владивосток: 2000., 388 с.
10. 1941 год: В 2 кн. Кн.1 / Сост. Л.Е.Решин и др.; Под ред. В.П.Наумова; Вступ. ст. акад. А.Н.Яковлева. Междунар. фонд «Демократия», (Серия «Россия. XX век. Документы»). М.: 1998., - 832 с.

РЕЗЮМЕ

К ВОПРОСУ О ДЕПОРТАЦИИ ЕВРЕЕВ В ГОДЫ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Алакпарова Ф.Е.

В статье говорится о том, что если выезду евреев имеющих немецкое подданство из страны практически никто не препятствовал, то начиная с ноября месяца 1939 года, их въезд в Советский Союз пресекался пограничной охраной и войсками. С осени 1939 года до начала Великой Отечественной войны на территории, присоединенной к Советскому Союзу, оставалось не менее 300 000 еврейских беженцев из Польши. Большинство из них были те, кто не хотел переезжать после начала Великой Отечественной войны. Их ожидала трагическая судьба почти все они стали жертвами Холокоста.

Ключевые слова: Холокост, депортация, евреи, гетто, немцы, проблемы, советский

SUMMARY

ON THE DEPORTATION ISSUES OF JEWS DURING THE SECOND WORLD WAR

Alakparova F.E.

The article states that German authorities had not intervened in the Jewish exit; their illegal entry into Soviet territory had been prevented by border guards and troops since November 1939. From the fall of 1939 until the outbreak of the Great Patriotic War, at least 300,000 Jewish refugees from Poland remained in the territory annexed by the Soviet Union. They made up the majority of those who did not want to move after the outbreak of the Great Patriotic War. Their fate was tragic, and almost all were victims of the Holocaust.

Keywords: Holocaust, deportation, Jews, ghettos, Germans, problems, Soviet

VAYNAX XALQLARININ BAĞRINA SAPLANAN BUZLU DEPORTASIYA TARİXİ

Əsədova A.V.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

asadova_ayten@bk.ru

Xülasə: Bu mövzuda Çeçen və İnquş xalqlarının sürgün tarixindən bəhs edilir. XIX əsrin ikinci yarısında Çar Rusiyası tərəfindən, 1944-cü il SSRİ tərəfindən deportasiyaya qalmış bu xalqlar taleyin acı üzü ilə qarşılaşmışdılar. Bu məqalədə hər iki sürgün tarixi haqqında məlumat verilir, insanlara qarşı törədilmiş haqsızlıqlar araşdırılır. Bu məcburi deportasiya nəticəsində çəçen və inquşların ən azı 4 də biri həlak olmuşdu. Sürgün 13 il davam etmişdi. Deportasiya ilə yanaşı insanlara işgəncələr də verilmişdi. 1957-ci ildə 50 mindən çox ailə geri qayıtdı.

Açar sözlər: *deportasiya, Rusiya, SSRİ, Qafqaz, sürgün, çəçen, inquş*

Şimali Qafqazın sakinləri olan Vaynax xaqları İslam dininə sitayış edir. Tərkibi çəçenlərdən və inquşlardan ibarət olan bu xalqların kökünü Nah qəbilələrinə və hətta urartululara da bağlayırlar. Akademik Q.A.Melikaşlıvi bildirirdi ki, bu xalqlar nəinki Qafqaz dağlarının Şimalında hətta Cənubunda da məskunlaşmışdılar. Hətta bu fikri məşhur şərqşünas A.Qenkoda təsdiqləyir [22, s. 29-30]. XIII əsrən qədim Türk qıpçaq qəbilələrinin təsirinə məruz qalmışdılar. Türkləşmə prosesi bu xalqın həyatına böyük təsir göstərmişdi. Əmir Teymurun hücumu (XIV əsrin sonu) nəticəsində bu xalqların dövlət birlilikləri süquta uğradı. Burada XIX əsrədək ərazi icma formalaşdı. Ali şura Məxk-Kxel formalaşdı [19, s.176]. XVIII əsrə bu xalqlar ruslara və digər müttəfiqlərə qarşı mübarizə aparmışdılar [26, s.528]. Bu xalqların azadlıq hərəkatı hər zaman öndə olmuşdur. Tarixçi A.İ.Xaspolatov bu xaqların əyilməz olduğunu bildirirdi. A.Soljenitsin (1973-ci il) bildirirdi “Onlar asılılıq psixologiyasını inkar edən bir xalqdır”

Hələ Rusiya XIX əsrə yerli xalqları sürgün edərək özünə tabe etdirirdi. I Rus-İran müharibəsindən (1804-1813) sonra Rusyanın Qafqazda (Gülüstan müqaviləsi) ərazilərini genişlətdi. 1826-1828 ci illərdə (Türkmençay müqaviləsində) Rusyanın Qafqazda sürgün-köç siyaseti başladı. 1834-1859 cu illərə qədər ruslara qarşı Şimali Qafqazda (Şeyx Avar) döyüşmiş, 1860 ci illərdən isə Rusiya fərqli siyaset yeridərək inquşları və çəçenləri Qafqazdan ayıraq Osmanlı ərazilərinə köçürülmüşdür. Bu köç siyaseti nəticəsində Vaynax xalqlarının 80%-I Qafqazı tərk etmişdilər. Bundan sonra Rusiyaya qarşı çıxışlar azalmışdır. On çox 1865-ci ildə baş vermişdir. Köç edənlər əsasən Kahramanmaraşda, Sivasda, İordaniyada, Suriyada yerləşmişdilər [1, s.112]. Tarixçilərin verdiyi məlumatlara görə bu köçün nüfuzu 1 milyon 200 min ilə 1 milyon 500 min arasında dəyişirdi. 1877-1878 ci illərdə Rusiya-Osmanlı müharibələrində Orta Şərqdə və Anadoluda köç saldılar (Balkanlardan köçərək). 1865 ci ildə 20 min çəçen və osetin Anadoluya köç edildi. Köç siyaseti nəticəsində Şimali Qafqazın nüfuzu 3,2 milyondan 1892 ci ildə 1,666 milyona enmişdi.[13, s.36; 15, s.153] Deportasiya edilənlər isə əsasən mollalar, tələbələr, savadlı insanlar idi. Çünkü onlar xalqı Rusiyaya qarşı çıxaranlar idi.

Lakin deportasiya olanların az da olsa istəyi nəzərə alınırı və istəklərinə uyğun şəhərlərə yerləşdirilirdi. 1860 ci ildə köç edilənlərin çoxu Sivas, Çorum, Amasya və Tokata köçürülmüşdür [4, s.410]. Çar Rusiyasına qarşı olan nifrətləri səbəbindən Trabzona köç edən Çerkəz xalqlarının 3 min nümayəndəsi 1877-1878 ci illərdə Osmanlı ordusunun sıralarında Rusiyaya qarşı döyüşməsdilər. Lakin Osmanlı torpaqlarında pis qarşılanmayan xalq üçün öz yurdlarını tərk etmək, əziyyətli köçlər heç də asan deyildi. On əsası isə onların böyük problemi Osmanlıda köləlik statuslarının olması idi [9, s.20]. 1877-1878-ci illərdə Osmanlı-Rusiya müharibəsində sürgün

siyaseti davam etdirilmiş və 1890-1908-ci illərə qədər sürmüştü. Qafqaz xalqlarının yerində isə Don Kazakları, Xristian Kazakları, ruslar və ukranıyalılar yerləşdirilmişdi.

XIX əsrin sonuna qədər apardıqları mübarizəyə baxmayaraq Dağlılar hərəkatı məğlub olduqdan sonra Şimali Qafqaz bütünlükdə Rusiyadan asılı vəziyyətə düşdü. Çox təəssüflər olsun ki, bu proses Cənubi Qafqazda XX əsrin əvvəllərində başa çatmışdır. Əvvəl Terek, sonra Dağlılar Respublikasının tərkibinə qatıldılar (1917-1922). Hətta bu Respublika 1918-ci il 28 noyabrda AXC ilə müqavilə bağlamışdı və dağlılara yardım edilmişdir. Bu 10 milyonluq yardım qafqazının qafqazlıya yardımını idti. Çox keçmədən rus işgalı bütün Qafqazın qara səhifələrini açdı. Bununla da Qafqaz xalqlarının represiyalarının başlanğıçı qoyuldu.

Digər ikinci deportasiya tarixi isə SSRİ tarixində həyata keçirilmişdi. Deportasiyaya məruz qalan xalqların acı həqiqətləri uzun müddət tarix səhifələrindən silinmişdi. Çox təəssüflər olsun ki, eyni acını azərbaycanlılar da yaşamış və bü gün də acı yaraların sağalmaz izi qalmaqdadır.

Ümumilikdə, Stalin sürgünündə insan itkiləri yarım milyondan çox olmuşdur. II Dünya müharibəsində təkcə 3 milyon yarıma yaxın insan Stalinin deportasiya, məcburi məskunlaşdırma siyasetinin qurbanı olmuşdu. Əslində isə 1939-cu ildən başlamış SSRİ də deportasiya siyasetinin qurbanlarının sayı 6 milyondan çoxdu. Bu da SSRİ əhalisinin 3,6% I təşkil edirdi. Sovetlər Birliyi II Dünya müharibəsində öz təsiri altında saxladığı xalqlarla bağlı problemləri deportasiya ilə yoluna qoyurdu. Sovet imperialist siyasetinə qarşı olan qafqazlılar Avropanın bəzi ölkələrində mühacirət həyatı yaşayırdılar. Ən əsası isə bu mühacirlərə Almaniya dəstək verirdi. Bu səbəbdən də daxildə olan mübarizlik ruhu 30-cu illərdən başlayaraq Böyük Təmizlik siyaseti ilə məhv edilməyə başlandı [14 səh 154]. Sürgündə içərisində rus olmayan bir çox siyasetçi, elm adamları vardi. Çünkü bu onlar Stalin rejiminə qarşı insanları cəsarətləndirirdilər. Hətta Qafqaz xalqlarından başqa ölkə daxilində yaşayan almanlar da sürgün edilərək, almanlarla işbirliyi etmələrindən ehtiyat edilirdi. Sürgün olunanlar üçün xüsusi düşərgələr yaradılırdı. Bu düşərgələrin sayı 528-i ötmüşdür. İ. Stalin qafqazlıların və digər azadlıq eşqi ilə yanın xalqların hərəkatını “Böyük Qardaş”a qarşı, yəni Rusiyaya “Kollektiv Vətən Xainliyi” kimi dəyərləndirirdi. Bu səbəbdən 2 milyondan çox inquş, çeçen, karaçay, tatar, balkanlar Sibire sürgün edilmişdi [6, s.26; 17, s.25]. Eyni zamanda deportasiya müddətində ən böyük faciələrdən biri Sotni kəndində baş vermişdi. Kəndin kişiləri öldürülmüş, qadınlar, uşaqlar, qocalar isə Qalanşoh gölünün üzərindən keçməyə məcbur edilmişdilər. Buzun qırılması ilə bütün insanlar suda batmışdır.

II Dünya müharibəsində çeçenlərdən bir qrup Rusiyaya qarşı mənfi münasibət bəsləyirdilər. İ. Stalin bu ərefədə Almanyanın Rusyanın bir sıra ərazilərinin işgalı sırasında Vaynax xalqlarına qarşı çox qəddar qərar verir. 1943 cü ilin fevralında bu qərar qəbul edilir. Bu deportasiya idi. Bunun acı nəticələrini xalq 1957-ci ilə qədər çəkdi. Dövlət Müdafiə Komitəsinin L.Beriya tərəfindən verilən əmrə əsasən həyata keçirilən (23 fevral 1944) sürgün siyasetinin ilk gündündən artıq 94 min 741 nəfər əhalinin, yəni 20% I sürgün edilmişdir [21, s.103]. Belə ki, xalqın deportasiya edilməsi ilə yanaşı 1936-ci ildə yaradılan Çeçen-İnquşetya Muxtar SSR da ləğv edildi. 1957-ci ildə sürgün olunan xalqların qaytarılması bərpa edildi [25, s.93].

SSRI həyata keçirdiyi deportasiya siyasetini öz maraqlarına uyğun dəyərləndirirdi. Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsində Kabulovun məruzəsini əsas götürərək Pxlov bildirirdi ki, çeçen və inquşlar müharibə dövründə fərərilik edirdilər. 1941-ci il çağırışlarında 8000-dən 719 nəfər fərərilik etmişdir [1, s.58]. Əhalənin azadlıq hərəkatı kimi dağlara qaçmasını SSRİ höküməti tərəfindən quzdurluq kimi qələmə verilmişdi. Azadlıq hərəkatının pozulması üçün deportasiya siyaseti həyata keçirilirdi. Eyni proseslər 1948-1953 cü illərdə azərbaycanlılara qarşı da törədilmişdir. Əslində azərbaycanlılar nə quzdurluq nə də fərərilik etmişdilər.

Azərbaycanlılara qarşı bu sürgün 23 dekabr 1947-ci il tarixində həyata keçirilmişdi [10, s.25]. Əslində isə bu ermənilərin tarixi Azərbaycan torpaqlarında say üstünlüyünü yaratmaq siyasetinin həyata keçirilməsi idi [2, s.18; 16, s.153-154]. Bu ermənilərin XVIII əsrдən Rusiya qarşısında qoyduğu istək və tələb idi, cəsusluq qarşılığında.

Eyni sürgün siyasəti Axıskı türklərinə qarşı da həyata keçirilmişdi. İ.Stalin 1944-cü ilin sonunda 100 minlərlə insanı yerindən yurdundan edərək Özbəkistana, Kazaxistana, Kırğızistana və Sibirə sürgün edildilər. Adını isə sizləri almanlardan qorumaq kimi səsləndirdilər. Bu siyaset nəticəsində 220 kənd, 120 min ev viran qoyuldu [6 səh 46, 8 səh 25]. Eyni sürgün siyasəti Krımda da davam edilmişdir [17, s.35]. İ.Stalinin 5859 sayılı qərarı ilə Krım türkləri nəinki sürgünə, hətta qırğına məruz qalmışdılar. 18 may 1944-cü il tarixində sürgün başlamış, insanlar yük qatarlarında sürgünə göndərilirdilər. Səbəb kimi isə krımların almanlarla könüllü taborlar yaradıb təmasa girməsi, hüriyyətlərinə qovuşması arzusu idi [11, s.332-333]. Bu səbəbdən Stalinin qırğıın, sürgün siyasəti krımlılardan da yan keçmədi. Sürgün olunanların 7889 nəfəri yolda ölmüş, 151604 nəfəri Özbəkistana, 31 min nəfəri isə Rusyanın digər ərazilərinə deportasiya edilmişdi [5, s.51-53]. Sürgün siyasəti 1943-1944-cü illərdə qaraçaylılardan da yan keçməmişdi (Balkanlarda). Stalinin hakimiyəti dövründə həyata keçirilən deportasiyaları saymaqla bitirmək olmaz. Ən əsası isə bu deportasiyalar türk-müsəlman əhaliyə qarşı qəddarcasına həyata keçirilirdi. Bu məqalədə isə daha çox üzərində durduğumuz Vaynax xalqlarının deportasiyası idi. Bu deportasiya əslində xalqların azadlıq, istək cəsarətlərinin sürgünü idid. Vaynax xalqları Qafqazda Rusiya işgalinə qarşı daha çox etiraz edənlərdən idi. Stalin höküməti bu xalqların almanlarla iş birliyini əsas gətirirdi. Lakin almanlar Çeçen və İnquşetyaya gəlib çatmamışdır. Vaynax xalqları almanların irəliləməsindən istifadə edərək azadlıq mübarizəsinə qalxmaq istəyirdilər. Lakin heç də almanlarla iş birliyi edən adigelər, osetinlər sürgün edilməmişdirlər. Tarixçilərin bir çoxu buna səbəb kimi Stalinin oset kökənli olmasını göstərirdilər [18, s.90]. 1944-cü il 23 fevral tarixində etibarən Çeçen və İnquş xalqları yük qatarlarında Qazaxistana və Qərbi Sibirə sürgün edildilər. Tarixçilər bu sürgünü “23 Fevral” və “Buzlu Ölüm” adlandırdılar. 20 gün 10 minlərlə insan böyük heyvan daşınan qatarlarda çox sıx şəkildə daşınmış, insanların əksəriyyəti yolda ölmüş, sağ qalanlar isə həyatda qalmaq mübarizəsi verirdilər. Yolda ölenlər qatar yollarına yaxın ərazilərdə qarın içində atılır və yaxud basıldırlırdı [12, s.624]. Ümumilikdə, sürgün prosesi bir il sürmüş, öz vətənlərində qalan insanlara isə zülüm edilmişdi. Sovet ordusu çeçenlərin yaşadığı kəndlərə silahlı əsgərlər yerləşdirmişdilər. Deportasiya əmri 23 fevral SSRİ də Qızıl Ordu Günü bayramı ilə əlaqədar insanların toplaşlığı məclislərdə oxunmuşdu. Deportasiya edilənlənlərin sürgünə aparılması üçün, əsgərlər güc tətbiq etməklə insanları bir yerə toplayırdı. Qocalar, qadınlar və uşaqlar incidilirdi. Bu sürgün prosesində insanları yük qatarlarına doldurmaq müddəti 15-20 dəqiqə ərzində həyata keçirilməli idi. Qaçanlar isə həmən dəqiqə güllələnirdi. Hətta sürgün səhərisi deyilənlərə görə bütün küçələr meyidlərlə dolu idi. Çeçen Haybah kəndinin bütün əhalisi öldürülmüş, kənd xəritədən silinmişdi. Qaçanlar tək güllə ilə deyil, yandırılaraq, suda boğularaq, zəhərlənərək öldürülürdü. Qarşı çıxan kəndlərin qidasına zəhər qatılır, uşaqlar əziyyətlə can verirdilər. Kəndlərə giriş-çıxışa polislər nəzarət edirdilər. İnsanlar nələrin baş verdiyini tam anlaya bilmirdilər. Sürgünün ilk ayında 70 min insan soyuqdan və acliqdan ölmüşdü. Amerikalı tarixçi N.Norman bildirirdi ki, hadisələr zamanı əsgərlər əhaliyə zülüm edirdilər. Bu sürgündə 496460 insan sürgün edilmişdi. Çeçenlər məcburi yaşayış yerlərinə göndərilirdi. 16 yaşdan yuxarı hər kəs ağır işlərə yönəldilir və hər ay hesab verirdilər. Əgər qaçardırsa cəza olaraq isə ən ağır işlərə yönəldilirdilər. İşlərinə görə isə yalnız maaş ərzaq kartoçkaları alırdılar. Hətta ən ağır cəza isə valideynlərin qarşısında övladlarının öldürülməsi idi. Qida rasionlarında yalnız 116 qram un və 56 qram taxıl nəzərdə tutulurdu. Ağır

cəzalılarda isə bu rəqəm daha az idi. 1949-cu ilə qədər çeçenlərin 104903 nəfərinin öldüyü göstərilir. Hesablamalar da göstərir ki, çeçenlər SSRİ-də xalqlar içində ən çox deportasiya olunan xalq idi. Bu haqda eyni zamanda Professor C.O.Pol və T.K.Vonq məlumat verir.

D.M.Ediyevin bildirdiyinə görə deportasiya olunan çeçenlərin 30,76%-i , yəni 125 min 477 nəfəri, inquşların isə 21,27 %-i, yəni 20 min 284 nəfəri ölmüşdür [27, s.330]. 1945-ci il 1 yanvara qədər 440 min 544 çeçen və inquşdan 1949-cu ilə qədər 365 min 173 nəfər qalmışdır [20, s.93; 24, s.436-440]. Stalinin apardığı deportasiya qırğınları zamanı əməliyyatlara (Lentel əməliyyatı) başçılıq edən K.Qvisanının əmri ilə 700 dən çox insan (çeçen) tövləyə kilidlənmiş və diri-diriyandırılmışdırlar. Yandırılanlar arasında qadın, uşaq və qaocalar da var idi. Eyni zamanda sürgün olunanalar içərisində çeçen və inquş xalqlarının 10 % i, yəni 40 mini cəbhə bölgəsində böyük imperiya üçün vuruşmuşdular. Hələ 13 Oktyabr 1943-cü il tarixi ilə 100 minə yaxın çeçen inquş (Mərcimək əməliyyatı) yollar, körpülər, yollar tikmək adı ilə (sözdə) öz yurd yerlərindən didərgin salınmışdılar. Hətta əməliyyatları çox uğurla həyata keçirdiyinə görə Beriya höküməti K.Qvişanını general rütbəsi ilə mükafatlandırmışdı. Deportasiyanın nəticəsində rəsmi rəqəmlərə görə 496 mindən çox insan öz vətənidən çıxarılmışdı. Bunların 411 minini Qazaxistana, 86 minini isə Qırğızistana göndərilmişdi. Bir çox tarixçilərin isə bu rəqəmin 650 mindən çox olduğunu qeyd edir. Çeçen tarixçiləri isə iddia edirlər ki, təkcə elə 400 mindən çox insan elə deportasiya vaxtı olub [29; 3, s.25]. Eyni zamanda qəddar sürgünün olduğu vaxtlarda Sovet höküməti 26 noyabr 1948-ci il qərarı ilə bildirilirdi ki, sürgünə gedənlər geriyə dönə bilməzlər. Yalnız bu qərar 25 fevral 1956-ci ildə N.Xruşov tərəfindən ləğv edildi. Həmin sürgündən həm yerli həm də köçürülenlərdən yalnız 2 min kişi qaçaraq canını qurtarmışdır. 13 il davam edən sürgün həyatı 1957-ci ildə sona yetdi. 1961-ci ilə qədər çeçen və inquşlar yenidən geri döndülər və dirçəldilər. Çeçenlər geri qayıtdıqdan sonra öz respublikalarında bir çox hüquqlarından məhrum edilmişdilər. Artıq çeçen məktəbləri yox idi. 1957-ci ildə 17 min ailə (70000 insan) qayıtdı. 1957-ci ilin iyuluna qədər 33227 ailə (132034 insan) qayıtmışdı. 739 ailə Şimali Asetiyaya, 753 ailə isə Dağıstana qayıtmışdı [23, s.131; 11, s. 434-436; 28, s.830]. Lakin döndükdən sonra da uzun müddət bəzi problemlərlə rastlaşdırıldılar. Çünkü köçürülen ərazilərə ruslar və digər xalqlar yerləşdirilmişdi. Qayıtdıqdan sonra 1989-cu ilə qədər çeçenlər və inquşlar dövlət işlərində heç bir yüksək vəzifədə təmsil olunmadılar.

Deportasiya qurbanlarının xatırəsinə 1992-ci ildə Çeçenistanın paytaxtı Qroznuda abidə ucaldılmışdı. 26 fevral 2004-cü il Avropa Parlamenti 23 fevral 1944-cü il Deportasiyasını soyqırım adlandırdı. Deportasiya siyaseti Vaynax xalqlarının taleyində acı iz qoydu. Əsası XIX əsrə (1860) qoyulan bu deportasiya siyaseti uzun müddət Sovet tarixşünaslığında başqa cür təqdim edildi. 20 fevral 1944-cü ildə Beriyanın başçılığı ilə (İ.Stalinin əmri ilə) həyata keçirilən qırğınlar nə qədər gizlədilsə də tarix bunu unutmaz. Çünkü bu Qafqaz xalqlarının əzablı deportasiya tarixi idi. Əsrlərdir imperialist siyaset heç vaxt azadlıq eşqi ilə yanan qələbləri söndürə bilməmişdi. Çünkü şanlı tarixləri məhz bu qələblər yazır.

ƏDƏBİYYAT

1. Ali B. Osmanlı Arşiv Belgelerinde Çeçen göçü . Kültür sanat yayıncılıq. 2015, s.112
2. Arzumanlı V. , Mustafa N. Tarixin qara səhifələri . Deportasiya , Soyqırım, Qaçqınlıq. Bakı: Qartal, 1998, 280 s.
3. Claus and Democractatio: Chechnya, Albania, Afghanistan and Iraq. BRILL, 2020, M05306 pages, Charlotte Hile
4. Çeçenler. Türk Ansiklopedisi.C 11, Ankara 1963, 410 s.

5. D.G.Saynur. II Dünya Savaşında Krım Türklerinin Siyasi Faliyyetleri. T.D Belediyyeler Birliyi Yayımları №17. İstanbul, 2016, s.27-60
6. Falime D. Ahıskा Türkleri. Ankara: 2006, 255 s.
7. Hasan A. Stalin və II Dünya Savaşı Bağlamında Milliyetler Politikası. Karadeniz Araştırmaları. Cilt 6. say 21. Bahar 2009, s.23-30
8. II Dünya Harbinde Sovyet Doğu Halkları. İstanbul, Sema Yaynevi, 2006, 251 s.
9. Jülide A. Göç Yıllarında Kafkaslardan Anadoluya Göç Haraketleri. Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığı. 2008, s.46
10. Nəcəfov B. Deportasiya III hissə. Bakı: Çaşioğlu, 2006, 321 s.
11. Özcan K. Krım Türklerinin Sürgünü və Milli Mücadilə Hareketi (1944-1990). 2009, 333 s.
12. Rusiya ve Ruslar. Erken Dönemde 21 yüzyıla . çev. Kezban Acar İstanbul iletişim yayımları. 2011, 694 s.
13. S. Erkan. 1878-1908 Yılları Arasında Gerçekleşen Göçün Mühüm Bir Esası. Krım ve Kafkas göçleri. Trabzon 1996, 36 s.
14. Sander O. Siyasi Tarih 1918-1994. Ankara imgen kitap evi. 13 baskı , 2005, 154 s
15. SBE cilt 1 , say 2. Tomarzaliyaya gelen çeçen mühacirlerini iskani hakları çözümü. Aralık 2010, s.1-18
16. Siyasi tarix II hissə. Bakı, 1998, 154 s.
17. Ş.Cemile 2015. Rus Yayılmacılığına 1 Örnək. 1944. Krım Türklerinin Sürgünü. USAD. Cild 8. Say 39. Ağustos. s.326-340
18. T.Ufuk II Dünya Savaşında Kafkasiya.TDBB. yayımları. №17. İstanbul, İMAK Ofset, 2016, s.77-94
19. Ахмедов Ш.Б. Чечня и Ингушетия . В XVIII начале XIX века. Элиста, АПП, 2002, 525 с.
20. Земеков В.Н. Спецпоселенцы в СССР 1930-1960. Москва, НАУКА, 2005, 191 с.
21. И.Сталин Л.Берии. Их надо депортировать. Документы , факты , комментарии. Москва, 1992, 145 с.
22. Нуажиев Н. , Умхаев Х. Депортация народиви ностальгия по тоталитаризму. Грозный, 2009, 272 с
23. Паскачев А.Б. Экономическое развитие Чечни (вторая половина XIX века – конец XX века). Москва ; Ярославль : Литера , 2016, 235 с.
24. Сталинские депортации . 1928-1953 (Россия . XX век. Документы). М.: МФД : Материк , 2015, 904 с.
25. Халмухаммедов А. Возможная стратегия урегулирования ситуации в чеченской республике . Центральное Азия и Кавказа 2000 , №4 с 92-100.
26. Чеченская республика и чеченицы. История и современность. Москва, 19-20 апрел 2005, НАУКА, 2006, 575 с.
27. Эдиев Д.М. Демографические потери депортированных народов СССР. Ставрополь Аргус, 2003, 336 с
28. Вайнахи и имперская власть: проблема чечни и ингушетии во внутренней России и СССР (начало XIX-середина XX век) М.: 2001, 850 с
29. <https://oc-media.org/features/after-73-years-the-memory-of-stalins-deportation-of-chechens-and-ingush-still-haunts-the-survivors/>

РЕЗЮМЕ
ИСТОРИЯ ЛЕДЯНОЙ ДЕПОРТАЦИИ ВАЙНАХСКИХ НАРОДОВ
Асадова А.В.

Эта тема посвящена истории изгнания чеченского и ингушского народов. Эти народы, депортированные царской Россией во второй половине XIX века и СССР в 1944 году, постигла горькая судьба. Эта статья содержит информацию об истории депортаций и исследует несправедливость по отношению к людям. В результате принудительной депортации погибли по меньшей мере четыре чеченца и ингуша. Ссылка длилась 13 лет. Наряду с депортацией людей пытали. В 1957 году вернулось более 50 000 семей.

Ключевые слова: депортация, Россия, СССР, Кавказ, миграция, чечен, ингуш

SUMMARY
THE HISTORY OF THE ICY DEPORTATION OF THE VAINAKH PEOPLES
Asadova A.V.

This topic deals with the history of exile of the Chechen and Ingush peoples. In the second half of the 19th century, these peoples, who were deported to Tsarist Russia and the USSR in 1944, faced a bitter fate. This article provides information on the history of both deportations and investigates the injustices committed against people. At least four of the Chechens deported were killed. The exile lasted 13 years. Along with deportation, people were tortured. In 1957, more than 50,000 families returned.

Keywords: deportation, Russia, USSR, Caucasus, migration, chechen ; ingush

SOVET DÖVRÜNDƏ VAYNAXLARIN DEPORTASIYASI

Feyziyeva G.M.

AMEA-nın Qafqazşünaslıq İnstitutu

gnyf92@gmail.com

Xülasə: Stalin rejimin ən dəhşətli cinayətlərindən biri, kod adı “Mərcimək” olan 1944-cü il əməliyyatı olmuşdur. Bu əməliyyatın mahiyyəti Şimali Qafqazın vaynax (inquş və çeçen) xalqlarının kütləvi deportasiyası idi. Buradakı açıq məqsəd Şimali Qafqazın titullu xalqlarını xəritədən silmək idi. Vaynaxların qatarla deportasiyası 1944-cü ilin fevralın 23-də başladı və həmin il martın 9-da sona çatdı. Ümumilikdə əməliyyat nəticəsində 493,269 nəfər deportasiya edildi. Şimali Qafqaz xalqlarının tarixindəki bu dəhşətli faciənin əks-sədası hələ də çeçenlərin və inquşların qəlbində yaşayır.

Açar sözlər: Şimali Qafqaz, Stalin rejimi, çeçenlər, inquşlar, deportasiya

Asiyanın şimal-qərbini Qara dəniz sahiləri ilə birləşdirən, əlverişli ticarət yolları üzərində yerləşən Şimali Qafqaz regionunda müxtəlif dinə, dilə və mədəniyyətə mənsub xalqlar məskunlaşmışdır. Əsrlər boyu bu torpaqlarda birgə yaşamış bu xalqlar daim qarşılıqlı əlaqədə olmuş, mədəni, iqtisadi, siyasi və sosial cəhətdən bir-birlərinə təsir göstərmişlər. Şimali Qafqaz tarix boyu ərəblər, farslar, türklər və ruslar arasında döyüş meydanına çevrilmişdir. Şimali Qafqazın

aborigen xalqları arasında çeçenlər, çerkəzlər, avarlar, inquşlar, ləzgilər, noqaylar, kumiklar və bir çox digər etnik qruplar yer alır. Bu xalqların çoxu dini mənsubiyətinə görə müsəlmandır.

Şimali Qafqaz xalqları çar Rusiyasının ekspansionizminə qarşı 100 ildən çox mübarizə aparsa da, nəticədə region çarizm qoşunları tərəfindən işgal edilmişdir. XX əsrin əvvəllərində Sovet İttifaqının qurulması ilə Şimali Qafqaz regionundakı daxili ictimai-siyasi proseslərdə də dəyişikliklər olmuşdur. Belə ki, Sovet hökuməti Şərqi Avropa və Asyanın müxtəlif bölgələrində, eləcə də Şimali Qafqazda etnik xalqların mədəni irsini, tarixini, dinini, dilini, etnik kimliyini məhv etmək və onların inkişafına mane olmaq üçün etnik qrupların nümayəndələrinin fiziki cəhətdən məhv edilməsi, yerdəyişməsi və ya deportasiya edilməsi siyasetini həyata keçirirdi. Regionda müxtəlif etnik qruplar, dirlər və mədəniyyətlər toplusu olsa da, kommunistlər dağlı xalqların etnik kimliyini siyasi müdaxilə yolu ilə boğurdular. Sərt "ruslaşdırma" siyasetinə görə, sərhədlər bilərkəndən dəyişdirilir, fərqli qruplar birlikdə yaşamağa məcbur edilir, öz ana dillərindən istifadə qadağan edilir və bunun əvəzinə məktəblərdə və gündəlik istifadədə rus dili tətbiq olunurdu.

Stalin rejiminin ən ağır cinayətlərindən biri 1944-cü ildə həyata keçirilən, kod adı "Mərcimək" olan əməliyyat idi. Bu əməliyyatın mahiyyəti Şimali Qafqazın vaynax (inquşlar və çeçenlər) xalqlarının kütləvi şəkildə deportasiyasından ibarət idi. Burada açıq şəkildə məqsəd Şimali Qafqazın titul xalqlarının xəritədən silinməsi idi.

Məlum olduğu kimi, 1936-ci ildə Çeçen-İnquş Muxtar Sovet Sosialist Respublikası (MSSR) qurulmuşdur. 1939-cu il Ümumittifaq əhalisi siyahıya alınmasının məlumatlarına görə, Çeçen-İnquş MSSR-də 697 min əhalisi yaşayırırdı (SSRİ əhalisinin 0,4%-i). Onların əksəriyyətini, 668,4 min nəfəri çeçenlər təşkil edirdi (52,9%). Sayları 83,8 min nəfər (12,0%) olan inquşlar respublikada üçüncü ən böyük etnik qrup idilər. Həm çeçenlər, həm də inquşlar əsasən kənd yerlərində məskunlaşmışdır (92,6% və 97,8%). Çeçen-İnquş MSSR-in ikinci ən böyük etnik qrupu əhalinin 28,8%-ni təşkil edən ruslar idi (201 min nəfər). Ruslar şəhər əhalisinin 71,5%-ni təşkil edirdilər. Şəhər sakinləri arasında sayca ikinci yeri çeçenlər tuturdu, lakin onlar inquşlarla birlidə şəhər əhalisinin yalnız 14,6%-i təşkil edirdi. [13, s. 68]

1940-ci ildə Çeçen-İnquş MSSR-də 1055 nəfər həbs edilmiş, 839 silahlı və üsyançı ələ keçirilmiş, 846 fərari mühakimə olunmuşdu. İkinci Dünya müharibəsi zamanı 28 min 500 çeçen və inquş cəbhələrdə vuruşmuş, onlardan 19500-ü könüllü kimi çağırılmışdı. Çeçenistan Müharibə Veteranları Cəmiyyətinin məlumatına görə isə müharibə iştirakçılarının sayı 44 min nəfərə çatırırdı. Müharibədə 2300 çeçen və inquş həlak olmuşdu. [8]

Həm çar Rusiyası, həm də Sovet İttifaqının Qafqazı işgal etmək üçün tətbiq etdiyi ən ifrat və amansız metod xalqların deportasiyası idi. Belə ki, 1944-cü il martın 7-də SSRİ Ali Soveti "Çeçen-İnquş MSSR-in ləgvi və ərazisinin inzibati quruluşu haqqında" fərman qəbul etdi. Ölkənin ərazisi dörd bərabər olmayan hissəyə bölündü. İnquşetiyənin demək olar ki, bütün ərazisi Şimali Osetiya Muxtar Sovet Sosialist Respublikasına verildi, Şərqi Çeçenistan torpaqları Dağıstan Muxtar Sovet Sosialist Respublikasının tərkibinə, cənub yüksək dağ bölgəsi Gürcüstan SSR-in tərkibinə və Qroznı rayonu isə RSFSR-in Stavropol Bölgəsinə daxil edildi. Vaynax mənşəli yaşayış məntəqələrinin adları da təcili olaraq dəyişdirildi və maddi mədəniyyət abidələri məhv edildi. Almanlarla işbirliyi bəhanəsiylə çeçenlərlə inquşlar birlidə Orta Asiya və Sibirə sürgün edildilər. Bu xalqlarla yanaşı qaraçaylar, balkarlar, Krim tatarları, kalmiklar və Axıskə türkləri də deportasiya edildilər. [4, s. 50]

İkinci Dünya müharibəsi dövründə Şimali Qafqazda kütləvi sürgünlər və deportasiyalar dalğası yayılmışdı. 1943-1945-ci illərdə Orta Asiyaya və Sibirə deportasiya edilən xalqlar Sovet İttifaqı ərazisinə səpələnmiş və "xüsusi köckün" statusu almışlar. Rəsmi sovet terminologiyasında

bu termin iqtisadi, etnik və ya dini məqsədlə doğulduqları ərazilərdən zorla çıxarılan və hər hansı bir konstitusiya və ya kollektiv hüquqlarından məhrum olan müəyyən bir kateqoriyaya aid edilir.

İkinci Dünya müharibəsi dövründə Sovet İttifaqına hücumdan sonra Almanyanın hədəfi Qafqazın enerji qaynaqları idi. Alman ordusu Qafqazın neftlə zəngin bölgələrini, xüsusən SSRİdə Azərbaycandan sonra ən zəngin neft ehtiyatlarına sahib Çeçenistanın mərkəzi Qroznını ələ keçirməyə çalışırı. Çeçen-İnquş Muxtar Sovet Sosialist Respublikasının bəzi ərazilərinin işgal olunmasına baxmayaraq, nasistlər Stalinqrad döyüşündən sonra Qroznıya girmədən Şimali Qafqazı tərk etməyə başlıdılar. Bu prosesin başlaması ilə SSRİ-nin yerli əhaliyə münasibəti dəyişdi.

Bəzi etnik qruplar almanlarla müxtəlif dərəcələrdə əməkdaşlıq etmişdilər, amma çeçenlər və inquşların onlarla heç bir əlaqəsi yox idi. Belə ki, çeçen qiyamçı qrupların liderlərindən bir neçəsi Almanyanın irəliləməsini muxtariyyət və ya hətta müstəqillik qazanmaq üçün bir fürsət kimi qiymətləndirirdi. Lakin almanlar onların tələbərinə cavab verməkdən imtina etdilər və nəticədə çeçenlər bütün müzakirələri dayandırdılar. Bu, çeçenlərin almanlarla kütləvi şəkildə əməkdaşlıq etdikləri anlamına gəlmirdi. Həmçinin, 1943-1944-cü illərdəki rəsmi sənədlərdə də yerli əhalinin Almanyanın irəliləməsinə və işgalçılara qarşı müqavimətinə görə rolü qiymətləndirilirdi. Həqiqətən də əhalinin çoxu Qırmızı Orduda xidmət etmiş və ya partizan hərəkatlarında fəal iştirak etmişdi. [10, s. 58] Müharibə səylərinə qatqı təmin edən dəlillərə baxmayaraq, Sovet rejimi yerli xalqları düşmənlə iş birliyində günahlandırırdı. Belə ki, SSRİ hökuməti çeçenləri və inquşları Almaniya ilə ortaq olmaqdə, qonşu bölgələrdəki kolxozlara almanların rəhbərliyi altında hücumlar təşkil etməkdə günahlandıraraq onları sürgünə məhkum etmişdi. [7]

1943-cü ildə təxminən 500 minə yaxın vaynaxın (çeçen və inquş) deportasiyası ilə əlaqəli müzakirələr aparılmış, 235-240 min nəfərin Qazaxıstan və Qırğızıstan bölgələrinə göndərilməsi qərara alınmışdı. Yeni yaşayış yerlərində asayışı qorumaq üçün 1358 işçisi olan 145 regional və 375 kənd xüsusi komendantlıq ofislərinin açılması planlaşdırılmışdı. Daşımaları təmin etmək üçün SSRİ Xalq Dəmir Yolları Komissarlığına 1944-cü il yanvarın 23-dən fevralın 13-dək 350, 24-28 fevralda 400 vaqon, 4-13 martda gündəlik 100 vaqon tədarük etmək əmri verilmişdi.

Ümumilikdə 14,200 vaqon və 1000 platforma olmaqla 152 marşrut yaradılmışdı. [2, s. 32-44] İlk kütləvi əməliyyat zamanı 310 min 620 nəfər çeçen və 81 min 100 nəfər inquşun göndərilməsi nəzərdə tutulmuşdu. Əməliyyatın ilk günü fevralın 23-dən martın 1-nə qədər ümumilikdə 387 min 229 nəfər çeçen və 91 min 500 nəfər inquş deportasiya edilmişdi. Qalançoy bölgəsindəki qar səbəbiylə təxminən 6 min çeçen dağlarda qalmışdı. Əməliyyat martın 2-nə qədər davam etmişdir. Rəsmi məlumatlara görə, əməliyyat zamanı 780 nəfər öldürülmiş, 2016 “antisovet ünsürlər” həbs edilmiş, 6544 nəfər isə dağlarda gizlənməyi bacarmışdı. Bu sahədəki əməliyyatı araşdırmaq üçün 1956 və 1990-cı illərdə iki komissiya yaradılmış, lakin cinayət işi heç vaxt başa çatmayışdır. [12]

Vaynaxların deportasiyası əməliyyat zamanı çeçen və inquş kəndlərinin ətrafına qoşunlar gətirilərək yerləşdirildi. “Mərcimək” əməliyyatından Lavrenti Beriya məsul idi. 1944-cü il fevralın 23-də bütün sakinlər qəfildən həbs edildi, müqavimət göstərənlər yerindəcə öldürüldü.

Əhali yük maşınlarına yüklənərək qatarlara aparıldı. Hər ailənin yalnız 20 kq yük aparmasına icazə verilirdi. Sürgün edilənlər mal-qara vaqonlarında bir neçə gün yemək və su olmadan daşınırırdılar. [1] Rəsmi məlumatlara görə, sürgün zamanı yolda 56 uşaq dünyaya gəlmiş, 1272 nəfər isə ölmüşdür. Ölümün əsas səbəbləri acliq və çətin hava şəraiti idi. Vaqonlar stansiyalara çatanda onlar cəsədləri qarda basdırılmışlar.

Vaynaxların qatarlarla deportasiyası və təyinat yerlərinə göndərilməsi həmin ilin martın 9-da başa çatmışdır. Əməliyyat nəticəsində ümumilikdə 493,269 nəfər deportasiya edilmişdir. [11]

Rəsmi sənədlərdə deportasiya edilənlərlə əhalinin dəqiq sayı fərqlənir. Bu səbəbdən, deportasiya olunanların dəqiq sayı ilə bağlı məlumatlar şübhə yaradır. Əslində öldürünlər və ölünlərin sayı daha çox idi. Çeçenlər və inquşlar təkcə tarixi vətənlərindən deyil, bütün digər şəhər və bölgələrdən də qovulmuş, ordu sıralarında olanlar tərxis edilmişdilər. Onların arasında Sovet İttifaqı Qəhrəmanları da var idi.

Bundan başqa, Şimali Qafqazdakı digər xalqlarla müqayisədə vaynaxların deportasiyası daha uzunmüddətli və çətin olmuşdur. Dağlıq relyef və dağlarda gizlənən çeçenlərin güclü müqaviməti bu əməliyyatı bir qədər ləngitmışdı. Belə ki, onları tələyə salmaq üçün 1944-cü il fevralın 23-də çeçenlər və inquşlar Qırmızı Ordu günü şənliklərində iştirak etməyə dəvət edilmişdilər. Ancaq şənlik yox idi, əvəzində onları əllərində pulemyot tutan əsgərlər qarşılamışdılardı. Əsgərlər kişiləri mühasirəyə almış və tərksilah etmiş, sonra əsirlərə deportasiya haqqında fərmani oxumuşdular. Bu vaxt əsgərlər kəndlərdən qadınları, uşaqları və yaşlıları toplamışdılardı. Deportasiya olunanlara bir neçə əsas əşyalarını toplamaq üçün yarım saat vaxt verilmiş, daha sonra onlar yük maşınlarına yüklənərək dəmir yolu stansiyalarına göndərilmişdilər. [3, s. 105]

Deportasiyada olanlar o günləri sonralar belə xatırlayırdılar: "Əsgərlər bizə yarım saat vaxt verdilər və yük maşınlarına minməyimizi əmr etdilər. Bizi Nalçikdəki qatar stansiyasına apardılar. Sonra qatarla Qazaxıstanaya getdik. 14 il orada yaşadıq." Deportasiya zamanı əhalinin üçdə biri acliq, xəstəlik və soyuqdan həlak olmuşdu. Deportasiya edilən xalqların torpaqları və əmlakları digər etnik qrupların əlinə keçmişdi. çeçenlərin torpaqları qonşu xalqlar arasında bölünmüş, xəritəçəkənlərə və tarixçilərə xəritələrdən, dərsliklərdən və məlumat kitablarından Çeçenistan və çeçenlərə edilən bütün istinadları çıxarmaq tapşırılmışdı. [5]

SSRİ Xalq Daxili İşlər Komissarlığı generalı Beriya Boçkovun hesabatına görə, ümumilikdə 493 min 269 nəfər deportasiya edilmişdi. Onlardan 56-sı körpə olmaqla 1272 nəfəri yolda ölmüşdü. 1944-cü ilin iyulunda B.Boçkovun İ.Stalinə verdiyi son məlumatda deyilirdi: "...1944-cü ilin fevral-mart aylarında Şimali Qafqazdan 602 min 193 nəfər Qazaxıstan və Qırğızıstan SSR-də daimi yaşamaq üçün köçürüldü, bunlardan 496 min 460 nəfəri çeçenlər və inquşlar idi..." [6] Digər bir notaya görə, "sixılmış yükler" səbəbindən 15 min əvəzinə yalnız 12 min vaqondan istifadə edilmiş, daha az yer tutduqları üçün çox sayıda uşaq göndərilmişdi. [5]

Deportasiyadan 12 il sonra, 1956-cı ildə yeni liderin hakimiyyətə gəlməsi ilə insanlara qarşı qoyulan hərəkət məhdudiyyətləri götürülmüşdü. SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 1957-ci il 9 yanvar tarixli fərmani ilə Çeçen-İnquş MSSR bərpa edilmiş və vaynaxlara vətənlərinə qayıtmağa icazə verilmişdi. 1957-ci ilin baharında məcburi şəkildə deportasiya edilənlərdən 140 min nəfər Çeçen-İnquş MSSR-ə qayılmışdı.

Çeçen-İnquş Muxtar Sovet Sosialist Respublikası bir qədər dəyişdirilmiş sərhədlər daxilində yenidən qurulmuşdu. Vladiqafqaz şəhərinə daxil olan inquş Priqorodni rayonu və Malqobek şəhərinin qərb hissəsi Şimali Osetiyanın tərkibində qalmışdı. [9, s. 182-183] Bu ərazinin İnquşetiyadan qoparılaraq Şimali Osetiyaya birləşdirilməsi Sovet İttifaqının süqutundan sonra iki respublika arasında münaqışlı vəziyyətin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Beləliklə, Sovet hökuməti milli sərhədləri və Şimali Qafqaz xalqlarının kimliyini dəyişdirmiş, sərhədlər mərkəzi planlara uyğun olaraq yenidən çəkilmişdir. Qafqaz xalqları sürgünə məruz qalmış, sürgün edilmiş xalqların torpaqlarında sonradan köçürülmüş, əvvəllər orada yaşamayan insanlar məskunlaşdırılmışdı. Şimali Qafqaz xalqlarının tarixindəki bu dəhşətli faciənin eks-sədasi çeçenlərin və inquşların qəlbində bu günə qədər yaşamaqdadır.

ӘДӘВІYYAT

1. Анчабадзе, Г.З. Вайнахи. <http://www.oldcancer.narod.ru/caucasus/vainachi/>
2. Бугай Н. Правда о депортации чеченского и ингушского народов. Вопросы истории, №7, 1990, с. 32-44.
3. Бугай, Н. Иосиф Сталин - Лаврентию Берии: «Их надо депортировать»: Документы, факты, комментарии. М.: Дружба народов. 1992, 288 с.
4. Exploring the Caucasus in the 21st century. Essays on Culture, History and Politics in a Dynamic Context. / Ed. Companjen, F., Marácz, L., Versteegh, L. Amsterdam: Pallas Publications, 2010, 245 p.
5. Hays, J. Caucasus under Russia and the Soviet Union. May 2016, http://factsanddetails.com/russia/Minorities/sub9_3d/entry-5091.html
6. Ингушетия и Чечня готовятся к 65-й годовщине депортации вайнахов. 22 февраля 2009, <https://www.kavkaz-uzel.eu>
7. Keskin, O. Со дня депортации чеченцев и ингушей прошло 75 лет. 22 февраля 2019, https://www_aa.com.tr/ru/мир/со-дня-депортации-чеченцев-и-ингушей-прошло-75-лет/1400904
8. Кречетников, А. Операция “Чечевица”: 65 лет депортации вайнахов. 23 февраля 2009, http://news.bbc.co.uk/hi/russian/russia/newsid_7906000/7906059.stm
9. Minahan, B.J. Encyclopedia of stateless nations: ethnic and national groups around the world. Second Edition. Santa Barbara, California: Greenwood, 2016, 568 p.
10. Nekrich, A. The Punished Peoples: The deportation and fate of Soviet Minorities at the end of the Second World War. Translated by George Saunders. New York: W. W. Norton and Company. 1978, 256 p.
11. Рязанцева, Л. Трагедия вайнахов: Депортация чеченцев и ингушей через призму истории. 22 февраля 2019, https://www.lada.kz/aktau_news/society/68264-tragediya-vaynahovdeportaciya-chechencev-i-ingushey-cherez-prizmu-istorii.html
12. Сопротивляемость организма. Известия, 17.03.2004.
13. Всесоюзная перепись населения 1939 года. Основные итоги. М.: Наука. 1992, 256 с.

РЕЗЮМЕ ДЕПОРТАЦИЯ ВАЙНАХОВ В СОВЕТСКИЙ ПЕРИОД Фейзиева Г.М.

Одним из самых ужасных преступлений сталинского режима была операция 1944 года под кодовым названием «Чечевица». Суть этой операции заключалась в массовой депортации вайнахских (ингушских и чеченских) народов Северного Кавказа. Очевидной целью здесь было стереть с карты титульные народы Северного Кавказа. Депортация вайнахов поездом началась 23 февраля 1944 года и закончилась 9 марта того же года. Всего в результате операции было депортировано 493 269 человек. Отголосок этой страшной трагедии в истории народов Северного Кавказа до сих пор живет в сердцах чеченцев и ингушей.

Ключевые слова: Северный Кавказ, сталинский режим, чечен, ингуш, депортация

SUMMARY
DEPORTATION OF VAYNAKHS IN THE SOVIET PERIOD
Feyziyeva G.M.

One of the most heinous crimes of the Stalinist regime was the 1944 operation, codenamed "Lentil." The essence of this operation was the mass deportation of the Vainakh (Ingush and Chechen) peoples of the North Caucasus. The obvious goal here was to erase the title peoples of the North Caucasus from the map. The deportation of the Vainakhs by train began on February 23, 1944, and ended on March 9 of that year. A total of 493,269 people were deported as a result of the operation. The echo of this terrible tragedy in the history of the peoples of the North Caucasus still lives in the hearts of the Chechens and Ingush.

Keywords: *North Caucasus, Stalinist regime, Chechens, Ingush, deportation*

**BOLQARISTAN TÜRKLƏRİNİN DEPORTASIYASINA DAİR
(XIX ƏSRİN SONLARINDAN - XX ƏSRİN 90-CI İLLƏRİNƏ QƏDƏR)**

Həsənov Y.L.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

ali200808@rambler.ru

Xülasə: Məqalədə 1877-1878-ci illərdə Osmanlı-Rusiya müharibəsində məğlub olan Osmanlı ordusunun 1 milyon iki yüz min türkün və 1 milyon yüz otuz min bolqarın yaşadığı Dünay vilayətindən geri çəkilməsindən və Bolqarıstan dövlətinin qurulmasından sonra burada əsrlərdir sülh şəraitində digər xalqlarla birgə yaşayan türklərin zülm və deportasiyaya məruz qalmasından bəhs olunur. Bolqarıstanda yaşayan türklərin XIX əsrin sonlarından – XX əsrin 90-cı illərinə qədərki deportasiyası tarixi əhatə edilir. Balkan yarımadasında türklərin ən çox yaşadığı ölkələrdən olan Bolqarıstanda türklərin deportasiyası tarixinin mərhələlərdən bəhs edilir. Bu mərhələlərin şərti olaraq Birinci dünya müharibəsindən əvvəlki, Dünya müharibələri arasındaki dövrdə Bolqarıstan Krallığı, 1944-1989-cu illərdə Kommunist Partiyası hakimiyyəti və 1989-cu ildən bu günə qədərki tarixi dövrlərə bölgündüyü bildirilir. Bu tarixi dövrlərdə Bolqarıstandakı türklərə qarşı deportasiya siyasetinin mahiyyəti izah olunur, deportasiyaya məruz qalanların sayı haqqında məlumat verilir. Məqalədə həmçinin Türkiyə ilə Bolqarıstan arasında bağlanan müqavilələrdən, Türkiyə-Bolqarıstan münasibətlərdən, Kiprə Türkiyə qoşunlarının çıxarılmasından və adanın azad olunmasının Bolqarıstandakı türklərin deportasiyasına təsirindən də bəhs olunmuşdur. Daha sonra məqalədə T. Jivkovun 1984-1989-cu illərdə zülmü artırma, deportasiyani davam etdirmə qərarının səbəbləri və nəticələri aydınlaşdırılır. Son olaraq məqalədə Bolqarıstan türklərinin deportasiyasının acı nəticələri tarixi faktlara əsaslanmaqla işıqlandırılmış, kommunist rejimin süqtundan sonra Bolqarıstanda qalan türklərin sonrakı aqibətindən də bəhs olunmuşdur.

Açar sözlər: *Osmanlı dövləti, Balkan yarımadası, Bolqarıstan, Bolqarıstan türkləri, T.Jivkov, Bolqarıstan türklərinin deportasiyası*

Dünyanın yeni və müasir tarixində müxtəlif xalqlara qarşı deportasiyalar həyata keçirilmişdir. Bu siyasetə ən çox məruz qalan xalqlardan biri də türk xalqlarıdır. Osmanlı dövlətinin müharibələrdə məğlub olmasından, ərazi itkilərindən sonra Balkan yarımadasında qalan, digər xalqlarla sülh şəraitində yaşayan türklərin sonrakı tarixi diskriminasiya və deportasiyalarla müşayiət olunmuşdur. Bu baxımdan Bolqarıstanda yaşayan türklərin deportasiyası diqqəti cəlb etməyə

bilməz. Balkan yarımadasında türklərin ən sıx yaşadığı ölkələrdən olan Bolqaristanda türklərin deportasiyası müxtəlif mərhələlərdə həyata keçirilmişdir. Bu mərhələləri şərti olaraq Birinci dünya müharibəsindən əvvəlki, Dünya müharibələri arasındaki Bolqaristan Krallığı, 1944-1989-cu illərdə Kommunist Partiyası hakimiyyəti və 1989-cu ildən bu günə qədərki dövrlərə bölmək olar.

1877-1878-ci illərdə Osmanlı-Rusiya müharibəsindən sonra məğlub olan Osmanlı ordusu 1 milyon iki yüz min türkün və 1 milyon yüz otuz min bolqarın yaşadığı Dünay vilayətindən geri çəkildikdən sonra Bolqar dövləti qurulmuşdur. Məhz bundan sonra Bolqaristanda yaşayan türklərin deportasiyası tarixi başlanmışdır. Belə ki, 1878-ci ildə Berlin müqaviləsi ilə Bolqaristanda qalan türklərin həyat, əmlak və digər hüquqlarının zəmanət altına alınmasına baxmayaraq, bölgədə yaşayan türkləri köç etməyə məcbur etmə siyaseti yürüdülmüşdür [3]. Şimal-şərqi Bolqaristanda bolqarlarla müqayisədə 2/3 nisbətində olan türklərə qarşı həyata keçirilmiş qorxu və qırğın siyaseti dərhal öz bəhrəsini verməyə başladı [18]. O zaman Fransanın Varna və Rusçuk konsullarının məlumatına görə sadəcə 1879-cu ilin may-1880-ci ilin sentyabr tarixləri arasında 18 min 33 türk (Varna limanı yolu ilə), 16 avqust 1879-cu ildə isə 34 ailənin (Ruscuqdan) Türkiyəyə köç etmək məcburiyyətində qaldığını, Fransanın Ədirnə konsulu Laffon isə 31 oktyabr 1883-cü il tarixli hesabatında Ədirnəyə 50 min mühacir ailəsinin yerləşdiyini bildirmişdir [11]. Bu məlumatlarla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, dəniz yolunu seçeneklərdən başqa quru yolla gələnlərin, kəndində və yolda qətl edilənlərin sayı bəlli olmadığından, həyata keçirilən faciənin böyüklüyünü rəqəmlərlə ifadə etmək olduqca çətindir. Yenə Fransanın Sofiyadakı səfiri 3 aprel 1884-cü il tarixli hesabatında 600 min türkün Anadoluya köçdüyünü bildirmiş, digər mövcud olan məlumatlar isə 1886-1890-ci illərdə 74 min 753, 1893-1902-ci illərdə 70 min 603 nəfərin köçə məcbur edildiyini bildirir. Bolqaristandan türklərin müxtəlif vasitələrlə köçə məcbur edilməsi siyaseti XX əsrin I yarısında da davam etdirilmişdir. Belə ki, 1912-1913-cü illər Balkan müharibələri zamanı Bolqaristandan daha 50 min nəfər Türkiyəyə köç etmək məcburiyyətində qalmışdır [11]. 1923-cü ildə isə Əkinçi hökumətinin devrilməsindən sonra qurulan Faşist hökuməti dövründə türk azlığa edilən təzyiq daha da artmış, 1923-1939-cu illər arasında təxminən 200 min müsəlman türkü təzyiqlərə dözməyərək Türkiyəyə məcburi köç etmişdir [11, 3]. Hansı ki, güya 18 oktyabr 1925-ci ildə Türkiyə ilə Bolqaristan arasında Ankarada imzalanan “Dostluq və müvəqqəti yaşayış icazəsi müqaviləsi” ilə Bolqaristanda qalan türk azlığın statusu qanunla zəmanət altına alınmışdır [11].

Bolqaristanda 1934-cü il dövlət çevrilişindən sonra türklərin yeni qaranlıq günləri başladı. Türk məktəbləri bağlandı, ya da bolqar məktəblərinə çevrildi. Türkçə mətbuat qadağan olundu. Türk ziyalılardan bəziləri öldürülüdü, sürgünə, həbsə göndərildi, bir çoxları da Atatürkçü, pantürkist damgası ilə vətinlərini tərk etməyə məcbur edildi [5].

Hakimiyyətin Bolqaristan Kommunist Partiyasına (BKP-yə) keçməsi ilə siyasi vəziyyət dəyişdi. Beləliklə 1940-1949-cu illərdə 21 min 353 nəfər Türkiyəyə köç etməyə məcbur oldu. Bolqaristanda türkləri üçün 1944-1989-cu illərdə BKP tərəfindən idarə olunan yeni bir dövr başladı [11]. Bu türk azlığın assimiliyasiya və deportasiyasının yeni mərhələsi idi. BKP-yə görə milli azlıqlar, xüsusilə türklər, unitar-sosialist quruluşun qarşısında duran ən böyük təhlükə idi [1].

BKP türk milli azlığının ibadətinə və milli geyimlərinə də müdaxilə etdi. Mədrəsələr və quran kursları bağlandı. Başı bağlı türk qadınları təzyiqlərə məruz qaldı. Yuxarıda qeyd etdiyimiz illərdə Bolqaristanda dövlətinin yürütdüyü deportasiya siyaseti nəticəsində vəziyyət o həddə çatdı ki, 1944-cü ildəki rəsmi rəqəmlərə görə 618 min türk, əhalinin yalnız 10 %-ini təşkil edirdi. Bu statistikanın özü də etnik təmizləmə siyasetinə məruz qalan türk milli azlıq üçün danılmaz bir rəqəmdir. Bu siyasetin məqsədi o idi ki, türk milli azlığının sayı deportasiyalarla azaldılsa idi assimiliyasiya daha sürətlə həyata keçirilə bilərdi [1]. Assimiliyasiya siyaseti türk azlığın təhsil səviyyəsinin yüksəldilməsi adı

altında aparılırdı. O dövrün türk azlığı dair təhsil siyasetinin mahiyəti ondan ibarət idi ki, türklər kommunist təhsil sistemi içində daha uzun zaman keçirirlərsə sosialist dəyərlərini mənimsəmələri daha asan ola bilər [6].

1949-cu ildə türklərin assimiliyasını qarşısına məqsəd qoyan “Tək bolqar milləti” layihəsini tətbiq edən Bolqarıstan dövləti 10 avqust 1950-ci ildə Türkiyəyə bir nota verməklə 1925-ci il müqaviləsinə əsaslanaraq 250 min türkün 3 ay içinde ölkəyə qəbulunu tələb etmiş, əmlaklarını özləri ilə götürmələri məsələsində yazışmalar notalar müharibəsi səviyyəsində davam etmişdir [3, 12, 13]. Nəticədə, 1950-1951-ci illərdə 154 min 400 nəfər Türkiyəyə deportasiya edilmişdir [11]. Deportasiya bununla məhdudlaşmadı. Kommunist rejim deportasiya olunanların Bolqarıstanda qalan əqrəbalarının milli müqavimətə sahib olduğunu düşünürdü. Elə bu əsasla da 22 mart 1968-ci ildə Süleyman Dəmirəl ilə Todor Jivkov arasında “Yaxın əqrəbaları 1952-ci ilə qədər Türkiyəyə köç etmiş olan türk əsilli bolqar vətəndaşlarının Bolqarıstan Xalq Cümhuriyyətindən Türkiyə Cümhuriyyətinə köç etmələri haqqında müqavilə” adı verilən bir müqavilə imzalanmışdı. Bu müqavilə imzalandıqdan sonra Türkiyədə əqrəbəsi olan Bolqarıstan türklərindən 120 mini həmin ilin sonuna dək Türkiyəyə deportasiya olunmuşdur [11]. Beləliklə, 1968-ci ildən 1978-ci ilə qədər 130 min nəfər yenə Türkiyəyə köç etmək məcburiyyətində qaldı [1].

Türk məktəbləri assimiliyasiya siyasetinin həyata keçirildiyi müəssisə kimi daim BKP-nin hədəfində olmuşdur. Bolqarıstan kommunistlərinə görə artıq bu məktəblərin sistematik şəkildə aradan qaldırılmasının vaxtı çatmışdı [6, 7]. Bu siyasetin nəticəsi idi ki, 1973-cü ildən etibarən türk məktəblərində türkcənin seçmə dərs kimi keçilməsinə belə icazə verilmədi [14]. Türk mətbuatı da türk məktəbləri kimi tədricən yox edilməli idi [15]. Kommunist partiyasının hakimiyyəti dövründə Bolqarıstanda türkcə 5 qəzet, 1 jurnal nəşr olunmuşdu. Lakin alınan məqsədli siyasi qərarla yalnız türkcə 1 qəzet saxlanılmışdı [8]. Nəşr olunan həmin qəzetdə də türkcə söz sayısı hər nömrəsində bilərəkdən azaldılır, əvəzində bolqar sözlərindən istifadə olunurdu [1].

Bolqarıstanın kommunist hakimiyyətini narahat edən başqa məsələ isə türklərin bolqarlarla müqayisədə daha sürətlə artım nisbəti idi. 1975-ci ildə bolqarların doğum nisbəti mində 16,6 ikən, türklər üçün bu nisbət 24,5-ə çatırdı. Bu sürətli artım Jivkovda dərin narahatlıq doğurmuşdu. Çünkü Jivkova görə türklərin sayı artıqca muxtarıyyət tələb etmək ehtimalı bir o qədər artırdı [1].

Tarixi həqiqətin saxtalaşdırılması assimiliyasiyanın digər əsas hədəflərindən biri idi. Məhz həmin saxtalaşdırılmış tarixə əsasən XX əsrin 70-ci illərinin sonundan etibarən əslində Bolqarıstan sərhədləri içində türk deyə bir milli azlıq qrupunun olmadığı, bunların Osmanlı dövründə müsəlmanlaşdırılmış bolqarlar olduğu yazılmışa başlandı [1]. Tarixin saxtalaşdırılması əslində türklərə qarşı yeni deportasiyanın həyata keçiriləcəyinin xəbərçisi idi. Jivkov assimiliyasiya siyasetinin lazımı səviyyədə olmadığını düşünürdü və bu əsasla da 1984-cü ildə sərt assimiliyasiyaya başlamaq qərarını verdi [19]. Məscidlər bağlandı, bəziləri anbara çevrildi. Yalnız qocaların məscidə getməsinə icazə verilirdi. Həcc ziyarətinə getmək və hətta sünnət də, qadağan olunmuşdu. Sünnət edilən uşaqların ana və nənələri 5 ilə qədər həbsə məhkum edilirdi.

Bolqarıstan türkləri cənazələrini belə istədikləri kimi dəfn edə bilmirdilər. Cənazənin islami yuyulma üsulu qadağan olunmuş, ərəbcə və türkcə yazılı qəbir daşları yasaq edilmişdi [9, 10].

Türkcə danışma qadağası “sərt” assimiliyasiyanın bir digər əsas tərkib hissəsi idi. Buna əməl etməyənlərə bolqarca bilməsələr də ciddi cərimələr tətbiq olunurdu [14].

Jivkovun ən ağır assimiliyasiya hədəfi təkcə ana dilinin qadağan olunması deyildi. Təsəvvüründə elə bir hədəfə çatmaq istəyirdi ki, bunun tətbiqi nəticəsində Bolqarıstan türklərinin yaddaşı alt-üst olmalı, yəni milli kimliklərini itirməli idilər. Jivkov ad dəyişdirmə kampaniyasına

“Soya dönüş prossesi” adını vermişdi. O, Osmanlı imperiyası dövründə zorla türkləşdirilmiş olan bolqarların bolqar adlarını könüllü olaraq geri aldıqlarını iddia edirdi [1].

Bolqaristanda türklərin daha sərt assimiliyasiya olunma istəyinin bir başqa səbəbi də 1974-cü il Kipr Sülh Əməliyyatı idi. B.Ecevit Bolqaristandakından daha az türkü müdafiə etmək üçün adaya əsgər çıxartmışdı. Jivkov Bolqarıstan türklərini milli kimliklərdən ayırmasa və Bolqaristandakı türk milli azlığının varlığını inkar etməsə, eyni aqibətə məhkum olacağından qorxurdu. Yəni kommunistlərin Türkiyə qorxusu çox güclü idi [1].

1989-cu ildəki deportasiya iqtisadiyyatı kövrək olan Türkiyənin öhdəsindən gələ biləcəyi vəziyyətdə deyildi. Buna görə də, 21 avqustda Türkiyə Bolqarıstan ilə sərhədini bağlamaq məcburiyyətdən qaldı. Yalnız viza ilə girişlərə icazə verildi. Bütün tədbirlərə baxmayaraq, Türkiyəyə 1989-cu ilin iyun - 1990-cı ilin iyul aylarında gələnlərin sayı 350 minə çatdı [16]. Bu hadisə II Dünya müharibəsindən sonra Avropada baş verən ən böyük deportasiya faktı olmuşdur. [2, 1].

Jivkov 13 dekabr 1989-cu ildə etnik düşməncilik, vəzifə səlahiyyətlərindən sui-istifadə və dövlət qaynaqlarını mənimsemək ittihamı ilə həbs edildi [1]. Türk siyasi məhbuslar isə 22 dekabr 1989-cu il tarixindən etibarən sərbəst buraxıldı. Bir həftə sonra da türklərə adlarının geri qaytarılması qərarı verildi. Daha sonra həyatlarını itirənlərin yaxınlarına kompensasiya vermək qərarı alındı [17].

1990-ci ildə Bolqaristanda sosialist rejimin dağılması ilə türklərin əsas siyasi problemləri həll olunmuş, Bolqarıstan türkləri ölkəyə demokratiyanın gəlməsi ilə etnik türk azlıq hüquqlarına qovuşmuş, hətta qurduqları “Hüquq və Azadlıqlar Hərəkatı” partiyası ilə 1992-ci ildə Bolqarıstan parlamentində təmsil olunmuşdular [2, 11, 4].

Yuxarıdakı faktlardan göründüyü kimi Bolqarıstan türklərinin deportasiyası tarixi zaman baxımından uzun və dövlətin siyasi istiqaməti dəyişsə də, ardıcıl xarakter daşımışdır. Maraqlıdır ki, Bolqaristandakı türklərə bolqar dövləti tərəfindən tətbiq edilən deportasiya siyaseti digər Balkan ölkələrində yaşayan türklərin, həmcinin digər türk xalqlarının deportasiyası tarixi ilə oxşarlıq təşkil edir. Həmin oxşarlıqlarla bağlı təsdiqedici faktlar isə çoxdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Asimilasyon ve göç: Bulqaristan Türklerinin öyküsü,
<https://www.cnnturk.com/haber/turkiye/asimilasyon-ve-goc-bulgaristan-turklerinin-oykusunu>
2. Bulgaristan Türkleri,
https://tr.wikipedia-on-ipfs.org/wiki/Bulgaristan_T%C3%BCrkleri.html
3. Cengiz Hakov. Bulqaristan Türklerinin Göçmenlik Serüveni,
<https://www.altayli.net/bulgaristan-turklerinin-gocmenlik-seruveni.html>
4. Geçmişten günümüze Bulqaristanda Türkler ve var olma mücadelesi
<https://www.bosnakmedya.com/gecmisten-gunumuze-bulgaristanda-turkler-ve-var-olmamucadelesi/>
5. H.S.Yenisoy. Atatürk ve Bulqaristan, https://kircaalihaber.com/?pid=8&id_aktualno=180
6. Hayriye Süleymanoğlu Yenisoy. İkinci Dünya savaşından bu yana Bulqaristan Türklerinin Türkçə eğitimi, https://kircaalihaber.com/?pid=8&id_aktualno=243
7. Hayriye Süleymanoğlu Yenisoy. Sofya Üniversitesi ve 50. Yıldönümündə Türk Filolojisi, https://kircaalihaber.com/?pid=8&id_aktualno=331
8. Hayriye S.Yenisoy. Bulgaristan'da Türkçe Basın (1865-2010),
https://kircaalihaber.com/?pid=8&id_aktualno=296

9. Hayriye S. Yenisoy. Zorunlu göçün 21. yılı,
https://kircaalihaber.com/?pid=8&id_aktualno=200
10. Hayriye Memoğlu-Süleymanoğlu, Edebiyyatımızda Balkan acıları,
https://kircaalihaber.com/?pid=8&id_aktualno=181
11. <https://ozhanoturk.com/2017/08/30/bulgaristan-turklerinin-kirim-surgunu/>
12. https://www.academia.edu/36715039/BULGAR%C4%B0STAN_T%C3%9CRKLER%C4%B0TAR%C4%B0H%C4%B0_TUNA_BULGARLARI_VE_BULGAR%C4%B0STAN_J%C3%BCClide_Tunal%C4%B11
13. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/bulgaristan-turklerinin-zorunlu-gocunun-30-yili/1485177>
14. https://kircaalihaber.com/?pid=8&id_aktualno=95
15. <https://report.az/diger-olkeler/bolqaristanda-turk-dilinde-yayimlanan-dovlet-radiosu/>
16. https://tr.wikipedia.org/wiki/Bulgaristan_T%C3%BCrkleri
17. https://www.academia.edu/13649308/Bulgaristandan_T%C3%BCrkkiye_T%C3%BCrk_G%C3%BCB6%C3%A7%C3%BCC_1989_%C3%96rne%C4%9Fi
18. Murat Yıldız. Bulgaristan'dan Türkiye'ye Göçler,
<http://akademikperspektif.com/2016/12/27/bulgaristandan-turkiyeye-gocler/>
19. 1984 Sütkesiği ayaklanmalarının organizatörlerinden Rıfat Yağıcı: "Bir daha asla, bir daha asla dokunmayın dilimize, dinimize ve ismimize..."
https://www.kircaalihaber.com/?pid=3&id_news=12184

РЕЗЮМЕ
О ДЕПОРТАЦИИ БОЛГАРСКИХ ТУРКОВ
(С КОНЦА XIX ВЕКА – ДО 90-Х ГОДОВ XX ВЕКА)
Гасанов Ю.Л.

В данной статье речь идёт об отступлении проигравшей Русско-Османскую войну 1877-1878 гг. Османской армии из Дунайской области, где проживали один миллион двести тысяч тюрок и один миллион сто тридцать тысяч болгар. О жестокости и депортациях, которых пришлось пережить после образования Болгарского государства тюркам, проживающим здесь веками в мире с другими народами. Рассматривается история депортации тюрок Болгарии, начиная с конца XIX века до 90-ых годов XX века.

Указывается периоды в истории депортации тюрок из Болгарии, где плотность их проживания было больше чем в других странах Балканского полуострова. Эти условные исторические периоды следующие: период до первой мировой войны, период Болгарского Королевства - между первым и вторым мировыми войнами, 1944-1989 гг. - период правления коммунистической партии, и с 1989 года по сегодняшний день. Объясняется суть депортационной политики болгарских тюрок за указанные исторические периоды, даётся информация о количестве людей переживших депортацию. Также в статье рассказывается о соглашениях заключённых между Турцией и Болгарией, о ТурецкоБолгарских отношениях, о введении турецких войск в Кипр, и о влиянии освобождения острова на депортацию болгарских тюрок. Далее в статье, анализируются причины и результаты решения Т. Живкова об ужесточении мер и продолжении депортации в 19841989 гг. В заключении, на основании исторических фактов освещаются печальные последствия депортации болгарских тюрок, и рассказывается о дальнейшей судьбе тюрок оставшихся жить в Болгарии после прекращения существования коммунистического режима.

Ключевые слова: Османское государство, Балканский полуостров, Болгария, Болгарские турки, Т. Живков, Депортация болгарских турок

SUMMARY
ON THE DEPORTATION OF THE BULGARIAN TURKS
(FROM THE END OF THE 19TH CENTURY - UNTIL THE 90S OF THE 20TH
CENTURY)
Hasanov Y.L.

This article is about the retreat of the losing Russian-Ottoman War of 1877-1878. Ottoman army from the Danube region, where one million two hundred thousand Turks and one million one hundred thirty thousand Bulgarians lived. About the cruelty and deportation that the Turks who lived here in peace with other peoples had to endure after the formation of the Bulgarian state. The history of the deportation of the Bulgarian Turks from the end of the 19th century to the 90s of the 20th century is considered.

The periods in the history of the deportation of the Turks from Bulgaria, where they lived more than in other countries of the Balkan Peninsula, are indicated. These conditional historical periods are as follows: the period before the First World War, the period of the Bulgarian Kingdom - between the First and Second World Wars, 1944-1989. - the period of the communist party's rule, and from 1989 to the present day. The essence of the deportation policy of the Bulgarian Turks for historical periods is explained, information is given on the number of people who survived the deportation. The article also tells about the prisoners between Turkey and Bulgaria, the Turkish-Bulgarian relations, the introduction of Turkish troops into Cyprus, and the impact of the liberation of the island on the deportation of the Bulgarian Turks. Further, the article analyzes the reasons and results of T. Zhivkov's decision to tighten measures and continue deportation in 1984-1989. In conclusion, on the basis of facts, the sad consequences of the deportation of the Bulgarian Turks are highlighted, and the further fate of the Turkic people to live in Bulgaria after the end of the communist regime is told.

Keywords: Ottoman state, Balkan Peninsula, Bulgaria, Bulgarian Turks, T. Zhivkov, deportation of Bulgarian Turks

II DÜNYA MÜHARİBƏSİNİN SONUNA DOĞRU SOVET HÖKUMƏTİ
TƏRƏFİNDƏN AXISQA TÜRKLƏRİNİN GÜRCÜSTAN SSRİ-İ ƏRAZİSİNDƏN
MƏRKƏZİ ASİYAYA DEPORTASIYA EDİLMƏSİNİN ƏSAS SƏBƏB VƏ NƏTİCƏLƏRİ

İbrahimova Ə.F.

Bakı Dövlət Universiteti

esmeribrahimova08@gmail.com

Xülasə: Sovet hökumətinin ikinci dünya müharibəsi dövründə türk xalqlarına qarşı həyata keçirdiyi deportasiya siyasəti onun antitürk siyasetindən irəli gəlmişdir. Bu siyasetin qurbanı olmuş Ahıskə türklərinin vəziyyəti isə digər deportasiyaya məruz qalan xalqlardan daha fərqlidir. Çünkü onlar hələ də, öz doğma torpaqlarına geri qayıtmamışdır. Vəhşicəsinə baş tutmuş bu sürgün Ahıskə türklərinin tarixinə ağır yara olaraq daxil olmuşdur. Bu xalqı torpağından, təhsil almaq hüququndan,

dilindən, dinindən uzaqlaşdırmağa çalışıdilar. Lakin ayrı-ayrı ölkələr də belə Ahıska türkləri öz etnik varlıqlarını qoruyub saxladılar.

Açar sözlər: deportasiya, Axısqa türkləri, sürgün, sovet hökuməti, mührəbiə

SSRİ hökuməti Böyük Vətən Mührəbiəsi zamanı xarici siyasetlə yanaşı, daxili məsələləri də sovet dövlətinin xeyirinə həll etmək yolunda addımlar atırdı. Sovet hökuməti öz siyasi maraqlarını SSRİ-yə daxil olan mövcud respublikalardan, o cümlədən etnik xalqlardan üstün tuturdu. Sovet siyasi ideologiyasının xüsusilə amansız addımlarından biri deportasiya olmuşdur. Bu siyasetin qurbanlarından biri də Gürcüstan SSR ərazisində məskunlaşmış Axısqa türkləri idi.

Tarixi tədqiqatlar göstərir ki, Axısqa türklərinin etnik kökləri türk boyu olan qıpçaqlara aiddir. Özləri kimi ataları qıpçaqlar da rus təzyiqinə məruz qalmış və XII əsr də Axısqaya yerləşdirilmişdir. [6, s. 7-8] 1578-ci ildən etibarən Osmanlı idarəciliyinə keçən Axısqa türkləri xristianlıqdan islam dininə keçmiş, "Türk" milləti təbirini sosial ifadə olaraq qəbul etmişlər. Axısqanı yeddi əsrdir vətəni olaraq qəbul edən Axısqa türk sakinlərinin problemlərinin təməli də 1829-cu il Ədirnə sülh müqaviləsindən sonra Rusiya imperiyasının idarəciliyinə keçməsi ilə başladı. Bu zamandan etibarən daim türklərlə gürcülər arasında ayrı seçkilik qoyulmuşdur. Axısqanın türk əhalisinin taleyi özləri ilə baş-başa buraxılmışdır. Buna görə də onların qonşu Osmanlı türkləri ilə əlaqələri daha da möhkəmlənmişdir.

Türklərin deportasiya edilməsi məsəlesi əslində ilk dəfə XX əsrin 30-cu illərində erməni siyasətçisi A.Mikoyan tərəfindən işıqlandırılmışdır. Bu proses 1944-cü il 14 noyabr tarixində isə L.Berianın nəzarəti və fəallığı ilə baş tutmuşdur. Rəsmi sənədlərə diqqət yetirilən zaman da başa düşmək olur ki, bu sürgün əvvəlcədən planlaşdırılmışdır. Həyata keçirilməsi üçün sadəcə əsaslı bir "səbəb" lazımdı. İkinci Dünya mührəbiəsi dövründə Türkiyə özünün bitərəf mövqeyi ilə SSRİ-ni qıcıqlandırırdı. Almaniyaya mührəbiə elan etməsi üçün təzyiqlər göstərilsə də, Türkiyə təkidlə mührəbiyə girməkdən yayınındı. Buna görə də İ.V.Stalin sərt şəkildə çıxışlarında antitürk mövqeyini nümayiş etdirirdi. Sovet hökuməti də bu məsələdən daxili siyasi planını həyata keçirtmək üçün istifadə etmişdi. Sürgünə siyasi səbəb kimi sərhəddə yerləşən Axısqa türklərinin Almaniya mövqeyindən çıxış etmək ehtimalı olan Türkiyə ilə yaxınlaşması göstərilirdi. Bu da SSRİ ordusunun mührəbiədə qalibiyətinə kölgə sala bilərdi. O dövrün tarixi hadisələrinə diqqətlə nəzər saldıqda bunun doğru olmadığı məlum olur. Doğrudur, mührəbiə illərində Türkiyə hökuməti bitərəf mövqe saxlamışdı. Bu da SSRİ-i hökumət başçısını narahat edirdi. Sovet ordusunun Kursk döyüşündə qələbəsindən sonra mührəbiənin gedişində əsaslı dönüş yaranmış, alman ordusunun 1944-cü ilin ortalarından SSRİ sərhədlərindən geri çəkilməsinə səbəb olmuşdur. Türkiyə artıq Almaniyadan mührəbiədə qalib olmayıcağına əmin olduqdan sonra 1944-cü il 2 avqust tarixində Alman hökuməti ilə diplomatik əlaqələrinə son qoydu. Belə bir tarixi-siyasi şəraitdə Axısqa türklərinin casusluqla günahlandırılması isə absurd bəhanə idi.

Axısqa türklərinin sürgün edilməsinin əsas səbəbi geostrateji və geopolitik faktorlar olmuşdur. Geostrateji faktor Axısqanın Qafqaz bölgəsindəki coğrafi mövqeyi ilə bağlıdır. Belə ki, Cənubi Qafqazın təhlükəsizliyi üçün Axısqa qərb müdafiə xəttinin ən kritik nöqtəsində yerləşir. Bir sözlə, Rusiya üçün Cənubi Qafqazın təhlükəsizliyi nə qədər əhəmiyyətlidirsə, Cənubi Qafqaz üçün də Türkiyə-Ermənistan-Gürcüstan sərhədini mövqeləndirən qərb müdafiə xəttinə nəzarət etmək o dərəcədə vacibdir. [6, s. 9] Ümumilikdə Axısqanın geostrateji əhəmiyyətini Qars yayLASI ilə birlikdə düşündürkdə, Rusyanın siyasi baxımdan Qafqazdan Anadoluya "əl-qolu açılaçaqdır". Buna görə də, Sovet hökuməti II Dünya mührəbiəsi zamanı Qars və Ərdəhanı ehtiva edən Qars yaylasını Türkiyədən tələb etmək niyyətində idi. "Lakin siyasi tələbdən əvvəl hərbi qüvvələrlə ələ keçirməyə

hazırlaşırdı. Hərbi hazırlığın aparılacağı Axısqə ərazisində türklərin yaşaması qələbəni təhlükəyə ata bilərdi." [7, s. 154] Buna görə də Axısqə türklərinin deportasiyası baş vermişdir. "Bu sürgün nəticəsində sovet hökuməti bölgədə özünə zərərli ünsürləri təmizləməklə bərabər, Türk Dünyasının son bağlılı nöqtəsini də bağlamışdır." [4, s. 38] Buna baxmayaraq, dəhşətli sürgün baş tutsa da, SSRİ-nin bu niyyəti baş tutmadı. Mühəribənin sonuna doğru bynəlxalq aləmdə baş vermiş dəyişikliklər və müharibədə birgə çıxış edən ittifaq dövlətlərin arasında başlayan fikir ayrılıqları sovet hökumətini Qars yaymasına olan iddialarından çəkindirdi.

SSRİ Dövlət Müdafiə Komitəsinin sədri İ.V.Stalin tərəfindən 1944-cü il 31 iyulda Gürcüstan SSR sərhədinin qorunması ilə bağlı 14 maddəli qərar qəbul olunmuşdur. Bu "N°6279" sənədin I bəndində göstərilir: "Gürcüstan SSR sərhədindəki Axısqə, Adığün, Aspindza, Axalkəlek və Boqdanovka rayonları ilə, Acarıstan SSR-dən türk, kurd, həmşin olmaqla ümumi 86.000 insan Qazaxıstan SSR (40000), Özbəkistan SSR (30.000) və Qırğızistana (16.000) deportasiya olunsun." İ.V.Stalin deportasiya prosesinə nəzarəti SSRİ Xalq Daxili İşlər Komissarı Lavrenti Beriyaya tapşırıldı. "Bu qərarın ikinci bəndinə əsasən təxliyə olunanların bütün şəxsi və dəyərli əşyalarını aparmağa, ailə başına 100 kq qida götürülməsinə icazə verilirdi. Qərarın IV, V və VII bəndlərində göstərilir ki, noyabr ayının 1-dək deportasiya olunanlara əvvəlcədən təyin olunmuş ərazilərdə kolxozlara rahat şəraitdə yerləşdirilməsi, ev və ətrafında kiçik torpaq sahəsinin verilməsi, köçürmə zamanı lazımı nəqliyyat vasitəsinin hazır olması qeyd olunmuşdur. Eləcə də həm yollarda, həm də köçürüldükləri yaşayış yerlərində sağlamlıqlarına nəzarət etmək üçün bu işə SSRİ Xalq Səhiyyə Komissarlığı yönənləndirilməlidir." [9, s. 46-54]

Stalinin imzaladığı deportasiya ilə bağlı əmrinə diqqət yetirdikdə insan elə zənn edir ki, deportasiya olunacaq bu əhalinin bütün ehtiyacları əvvəlcədən müəyyən edilmiş, onların əmlakları və canlarının təhlükəsizliyi təmin edilmişdir. Tarixi həqiqət isə tamamilə əksinədir. Bunu o hadisəni yaşamış canlı şahidlər və rəsmi sənədlər də təsdiq edir. Təxliyə adlandırılan, əslində isə mahiyyət etibarilə sürgün xarakterli olan Axısqə türklərinin deportasiyası insanlar üçün ağır nəticələnmişdir. 1944-cü ilin 14-dən 15-nə keçən gecədə, "Axısqanın türk əhalisi gecəyarısı mal-qaranın daşınması üçün istifadə olunan yük vaqonlarında üst-üstə yiğilaraq yola salındı." [1, s. 43] Soyuq yük vaqonlarında daşınan əhalinin bir hissəsi mövcud şəraitə dözməyərək həyatını itirmişdir. 20000 rus əsgər və zabitinin müşaiyəti ilə gedən qatarda ölünlər vaqonlardan birbaşa qarın içərisinə atılmışdır. Axısqə əhalisi vaqonlarda üst-üstə yiğilaraq yola çıxmış, qatar ən qısa 23, ən uzun 40 gün yol getmişdir. Bu acımasız səfərin iştirakçısı olmuş və bu günümüzədək sağ qalan Axısqə türkləri qeyd edir ki, sürgün ediləcəkləri 70 km-lik bu dəmir yoluunu bilmədən öz əlləri ilə inşa etmişirlər. Sevinərək çalışan Axısqalılar düşünürdü ki, bu yolla Tiflisə rahat gedиш-geliş olacaqdır. Hətta 1944-cü ilin oktyabr ayında tamamlanan BorjomVale dəmiryolu xəttinin bərpası zamanı çalışan Axısqalıların bir çoxu iş rejiminin ağırlığı səbəbindən həyatını itirmişdi.

Qərarın XI maddəsi ilə boşaldılmış ərazilərdə 32.000 gürcü və erməni köçürülməli, XII maddəsinə görə isə deportasiyaya məruz qalan Axısqə sakinlərinin daşınan və daşınmaz əmlakları yeni köçürülen əhaliyə verilməli idi. Bu da onu göstərir ki, Axısqə türklərinin öz yurdundan didərgin düşmələrinə səbəb olan amillərdən ən əsası da türk dünyasına qarşı yönəlmış antitürk siyaseti idi. [8, s.146] Axısqə türklərini ilk əvvəl Mərkəzi Asiyaya deyil, Şərqi Gürcüstana deportasiya edilməsi planlaşdırılmışdı. Lakin L.Berianın təklifi ilə onlar Qazaxıstan, Özbəkistan və Qırğızistana deportasiya olundu. Həmçinin, türklərin ilk plana görə topluca yerləşdirilməsi qərara alınsa da, sonradan onların dağınıq şəkildə yaşamalarına qərar verildi. Bu da onu göstərir ki, sovet hökuməti tərəfindən aparılan deportasiyanın əsas məqsədi Axısqə türklərinin köçürüldüyü ərazilərdə assimilyasiyaya uğradılmasıdır. Yəni, İ.V.Stalin belə ehtimal edirdi ki, kiçik qruplar

halında köçürülen Axisqalılar çox asanlıqla türk xalqlarının arasında qaynayıb qarışacaqdır. [5, s. 137] Sovet əsgərləri qəfil qapılarını döyüb evlərindən köçürdükləri Axisqalılara Türkiyə sərhədi istiqamətindən alman ordusunun hücum təhlükəsinin olduğunu və onları qorumaq üçün müvəqqəti köçürülüb, müharibədən sonra geri qaytarılmaları kimi yalanlar demişdi. [3, s. 27] Halbuki Axisqa türkləri gecəyarısı bu 2 saatlıq deportasiyadan sonra bir daha öz yurduna geri qayıda bilmədilər. Bu dövrdə almanlar geri çəkilmiş, döyüşlər qərb sərhəddində gedirdi. Buna görə də Axisqalılara qarşı hücum təhlükəsindən söz gedə bilməzdi. Əslində İ.V.Stalin bu ərazilərdən türkləri sürgün etdirib evəzində gürcü və əsasən erməniləri yerləşdirməsi ilə gələcəyə doğru yatırım etmişdir.

Sürgünə məruz qalmış Axisqa türklərinin dəqiq sayı ilə bağlı məlumatlar yoxdur. Bir çox tədqiqatçıların fikrincə, 90 mindən artıq Axisqa türkü sovet deportasiya siyasetinin qurbanı olmuşdur. Deportasiya zamanı yolda 17000 şəxs soyuğa və aclişa tab gətirməyərək həyatını itirmişdir. Daha əvvəller hərbi xidmət etmək hüququ olmayan Axisqa türkləri ikinci dünya müharibəsi zamanı səfərbərliyə cəlb edilmişdir. Belə ki, 40000 Axisqalı türk kişiləri cəbhəyə yollanmışdır. Onlardan 26000 nəfər cəbhədə həlak olmuşdur. Geri qaydanlar öz yaşayış məskənlərində yad gürcü və erməni əhalisini görüb mənəvi olaraq çökmüşdülər. Bu deportasiya aksiyası İttifaq tarixində ən amansız etnik təmizləmə olmuşdur. Köçürülmə siyaseti o qədər sürətli həyata keçirilirdi ki, hətta Qazaxıstan hökuməti bu prosesin bir müddət təxirə salınmasını təklif etmişdi. Çünkü deportasiya edilən əhalinin yerləşdirilməsi üçün lazımı işlər görülməmişdi. Buna rəğmən L.Beriya 16 noyabrda Qazaxıstan rəhbərliyinə teleqram yollayaraq bunun mümkün olmadığını, köçürülmənin 1944-cü il noyabr ayından 1945-ci ilin aprel ayına dək başa çatdırılmalı olduğunu qeyd etmişdir.

L.Beriyanın sürgün prosesini bitirdikdən sonra 1944-cü il 28 noyabr tarixində İ.V.Stalin, V.M.Molotov, G.M.Malenkova yolladığı hesabatda əsassız şəkildə bildirirdi ki, Türkiyə sərhədindən deportasiya olunmuş əhalinin bir hissəsi qaçaqmalçılıqla məşğul olur, eləcə də Türkiyə hökumət dairələrinə casusluq edirdilər. Bu, çox gülünc bəhanə idi. Bundan əlavə SSRİ Xalq Daxili İşlər Komissarlığından (NKVD) 20 min nəfər və NKQB-dən isə 417 nəfər dəhşətli sürgünün həyata keçirilməsindəki xüsusi fəallığa görə orden və medallarla təltif olunmuşdular. [2, s. 55]

Sovet hökuməti tərəfindən Axisqa türklərinə qarşı aparılmış bu ədalətsiz deportasiya siyaseti beynəlxalq aləmdə insan hüquq və azadlıqlarına zidd addım idi. Sürgün siyasetinin məqsədi "türksüz Axisqa" regionunun bərpa edilməsi idi. 1944-1956-cı illər ərzində də Axisqa türkləri yeni təzyiqlərlə üzləşir. Onların yaşadıqları ərazilərdə komendant idarə sistemi tətbiq olunur, bir yerdən başqa əraziyə getmələrinə icazə verilmirdi. Axisqa türklərinin deportasiyası haqqında verilmiş qərarın heç bir maddəsi yerinə yetirilmədi. İki saat ərzində tələsik olaraq qatarlara toplanan əhali cəmi üç günlük ərzaq götürə bilmişdi. Soyuq vəqonlarda minlərlə insan donaraq və ya acliqdan öldü. Onlar köçürüldükləri ərazilərdə də etnik təzyiqlərə məruz qaldılar. Sürgündən sonra onlar fərqli xalq olduqlarını unutdur mamaq üçün "Axisqa türkləri" təbirindən istifadə etmişdilər. Vətənə qayıdış mübarizəsinin birləşdirici simvolu da "Axisqa" olmuşdur. Stalinin ölümündən sonra baş verən mülayimləşmə dövründə Axisqalıların mübarizəsi canlandı.

Bunun qarşısını almağa çalışan sovet hökuməti Axisqa türklərinin "müselmanlaşdırılmış gürcüler" olduğunu ortaya atmışdır. Öz milli-mənəvi kimliyini danmayan Axisqa türkləri öz soyadlarından və islam dinindən əl çəkib gürcüləşmək şərti ilə geri qayıtmadan imtina etmişdirlər. Buna baxmayaraq sovet hökuməti Axisqa türklərinin birliyini pozmağı bacarmadı. Buna görə də onlar 1989-cu ilin yayında Fərqanə hadisələri ilə yenidən köçlərə məruz qaldılar. Bu ərazilən Rusyanın Krasnodar əyalətinə köç etsələr də, onların bir hissəsi burada təzyiqlərə məruz qaldığı üçün ABŞ-a üz tutmuşdular. Müstəqil Gürcüstan hökuməti 1999-cu ildə Avropa Şurasına üzv

olarkən onun qarşısına qoyulan tələblərdən biri də Axısqə türklərinin tarixi etnik torpaqlarına geri qaytarılması idi. Buna istəksiz olan Gürcüstan hökumətinin 2001-ci ildə qəbul etdiyi qərarında onların sənədlərində türk deyil, gürcü kimi qeyd olunması şərti ilə geri qayıtmaları təklif edilirdi. Lakin Axısqə türkləri bu qərara qəti şəkildə qarşı çıxdı. 2007-ci ilin iyul ayında rəsmi şəkildə Axısqadan deportasiya edilən əhalinin geri qaytarılması qərara alınsa da, bu qərar kağız üzərində qaldı. Gürcüstan hökumətinin Axısqə türkləri probleminin həllini yubatması türk əhalinin geri qayıtasından sonra ölkədə türklərin say etibarilə gürcü və erməniləri ötüb keçəcəyi təhlükəsi ilə bağlıdır. Bununla bərabər Axısqə türklərinin vətənə dönüs uğrunda mübarizəsində hazırlı dövrdə bir səngimə müşahidə olunur. Bu da ilk növbədə əvvəlki dövrlərlə müqayisədə güclənmiş Gürcüstan hökuməti tərəfindən Axısqə türklərinin haqlı iddialarının qəbul ediləcəyinə inamın az olması ilə bağlıdır. Hal-hazırda 500-600 mindən artıq Axısqə türkү dünyanın 10 ölkəsində məskunlaşmışdır. Onlardan 75 mindən artıq Axısqə türkү Azərbaycanda yaşayır.

ƏDƏBİYYAT

1. A.Aydingün, İ.Aydingün, "Axısqə türkleri ulusötesi bir topluluk, ulusötesi aileler", Ahmet Yesevi Üniversitesi, Ankara, 2014, s.199
2. A.Hacılı, "Axısqə türkləri: vətən bilgisi", İstanbul, 2009, s.584
3. F.Devrisheva, "Axısqə türkleri", Ankara, 2006, s. 283
4. İ. Kreindler, "Soviet deported nationalities: a summary and an update", Soviet Studies, 1986, s.38
5. K. Özcan, "II Dünya savaşı sırasında Sovyetler Birliğinde yaşanan sürgün hadiseleri", Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, 2002, s.137
6. M. Üren, "Çıkar ve güç dengesi kıskacındaki Axısqə türkleri sorunu", Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, s.39
7. S. Enders Wimburs and R. Wixman, "Sovyet Orta Asiyası"nda yeni bir seda: Mesketya türkleri", Cev.E.Özbilen, Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, avqust 1987, s.154
8. S.Piriyeva, A.Piriyev, "Türk dünyası və ata yurdum Axısqə", Bakı, Tuna, 2003, s.298
9. Y. Zeyrek, "Axısqə bölgəsi ve Axısqə türkleri", Ankara, 2001, s.254

РЕЗЮМЕ

ОСНОВНЫЕ ПРИЧИНЫ И ПОСЛЕДСТВИЯ ДЕПОРТАЦИИ ТУРОК АХИСГА ИЗ ГРУЗИНСКОЙ ССР В СРЕДНЮЮ АЗИЮ СОВЕТСКОЙ ВЛАСТЬЮ БЛИЖЕ К КОНЦУ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Ибрагимова А.Ф.

Политика Советского правительства по изгнанию турецких народов во время Второй мировой войны была обусловлена его антитурецкой политикой. Положение ахыских турок, ставших жертвами этой политики, отличается от положения других народов, которые были изгнаны. Потому что они еще не вернулись в родной город. Это жестокое изгнание вошло в историю турок-месхетинцев как тяжелая рана. Они пытались изгнать этих людей с их земли, права на образование, языка и религии. Однако даже в некоторых странах турки-месхетинцы сохранили свою этническую идентичность.

Ключевые слова: депортация, Ахыска турки, изгнание, Советское правительство, война

SUMMARY
THE MAIN REASONS AND CONSEQUENCES OF THE DEPORTATION OF
AKHISGA TURKS FROM THE GEORGIAN SSR TO CENTRAL ASIA BY THE
SOVIET REGIME TOWARDS THE END OF WORLD WAR II
Ibrahimova A.F.

The deportation policy of the Soviet government against the Turkic peoples during the Second World War stemmed from its anti-Turkish policy. The situation of the Axisqa Turks, who were the victims of this policy, is different from other deported peoples. Because they have not yet returned to their homeland. This savage exile entered the history of the Meskhetian Turks as a severe wound. They tried to alienate these people from their land, their right to education, their language and their religion. However, even in some countries, the Meskhetian Turks preserved their ethnic identity.

Key words: *deportation, Axisqa turks, exile, Soviet government, war*

İRANDA QAFQAZŞÜNASLIQ MƏRKƏZLƏRİNİN FƏALİYYƏTİ VƏ ERMƏNİ
KÖCÜNÜN TƏDQİQİ MƏSƏLƏLƏRİ
Kəlbizadə E.H.

AMEA Qafqazşünaslıq İnstitutu
kelbizadeh@gmail.com

Xülasə: Məqalədə İran İslam Respublikasında Qafqazşünaslıq mərkəzlərinin fəaliyyəti, əsas tədqiqat istiqamətləri, ermənilərin köçürülmə və məskunlaşma məsələləri tədqiq edilmişdir. Tədqiqatlar göstərir ki, bu mərkəzlər həm İranın Qafqazla bağlı siyasetinin formallaşması üçün bu regionu öyrənir, həm də Qafqaz regionunda İranın təsirini gücləndirmək üçün təbliğat məqsədi daşıyan tədqiqatlar aparırlar. İranda fəaliyyət gösətən ermənişünaslıq mərkəzlərində tədqiq edilən mühüm istiqamətlərdən biri ermənilərin köçü məsələsidir.

Açar sözlər: *İran, Qafqazşünaslıq, erməni, köçürülmə, tədqiqat, mərkəz*

Qafqazla qonşuluqda yerləşən İran İslam Respublikasında bu regionu araşdırın bir sıra tədqiqat mərkəzləri fəaliyyət göstərir. Bu tədqiqat mərkəzlərini birləşdirən əsas xüsusiyyət onların Qafqazdakı prosesləri daha çox İran İslam Respublikası dövlətinin ideoloji mövqeyindən qiymətləndirmələridir. Qeyd etmək lazımdır ki, tədqiqat mərkəzləri bu baxımdan iki funksiyani yerinə yetirirlər:

1) İran İslam Respublikası dövlətinin Qafqazla bağlı siyasetinin formallaşması üçün tədqiqatlar aparırlar və bu tədqiqatlardan rəsmi dövlət qurumları istifadə edir;

2) Qafqaz regionunda İranın təsirini gücləndirmək üçün təbliğat məqsədi daşıyan tədqiqatlar aparırlar.

İranda dövlətin Qafqaz siyasetinin formallaşması ilə bağlı tədqiqatlar aparan mərkəzlərin fəaliyyəti əsasən yarımqapalı xarakter daşıyır.

İranın Qafqaz regionunda siyasi və təhlükəsizlik maraqları olduğu üçün bir çox dövlət qurumlarında Qafqazla bağlı tədqiqatlar xüsusi istiqamət kimi öyrənilir. Belə mərkəzlərdən ən məşhurlarından biri İran İslam Respublikası Xarici İşlər Nazirliyinin Siyasi və Beynəlxalq Tədqiqatlar Mərkəzidir. 1968-ci ildə yaradılmış Mərkəzə hazırda professor Seyid Məhəmmədkərim

Səccadpur rəhbəlik edir. O bakalavr və magistr təhsilini Tehran Universitetində, doktorantura və post-dokotrantura təhsillərini isə Corc Vaşinqton və Harvard Universitetlərində alıb. BMT-də diplomatik xidmət keçib. Mərkəzin xüsusi dövri elmi nəşri sayılan "Mərkəzi Asiya və Qafqazşunaslıq jurnalı" fəaliyyət göstərir. Jurnal 1992-ci ildə Mərkəzi Asiya və Qafqaz regionunda İran İslam Respublikasının xarici siyaset məsələlərini öyrənmək məqsədi ilə təsis edilib. Jurnalın məsul katibi professor Seyid Məhəmmədkəzim Səccadpur, redaktoru Söhrab Şahabidir. Jurnalın redaksiya heyətinə Tehran Universitetinin professoru Məhəmməd Fərhad Ətayi, Gilan Universitetinin professoru Rza Simbər, Xarəzm Universitetinin professoru Arslan Qurbani, Tehran Universitetinin dosentləri Cahangir Kərəmi, Mehdi Sənayi, İsfahan Universitetinin dosenti İnayətullah Yəzdi və başqaları daxildir.

İranda qafqazşunaslıq tədqiqatlarının aparıldığı əsas mərkəzlərdən biri İran-Avrasiya Tədqiqatları İnstitutudur (İRAS). 2004-cü ildə yaradılan bu mərkəz qeyri-kommersiya məqsədi daşıyan müstəqil qeyri-hökumət təşkilatı kimi təqdim edilir və əsas mərkəzi Tehranda yerləşir.

İRAS-ın əsas funksiyası Avrasiya və Cənubi Qafqaz regionunda baş verən çağdaş proseslərin təhlilidir. İnstitutun tədqiqatlarında əsas xətt İranın bu regionlarda maraqlarının, bu maraqların qorunmasının və gücləndirilməsinin üsul və vasitələrinin öyrənilməsindən ibarətdir. Tədqiqat mərkəzi həm də regionda yerləşən dövlətlərlə əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi istiqamətləri ilə bağlı proqnozlaşdırma işini həyata keçirir. İran-Avrasiya Tədqiqatları İnstitutunun tədqiqatları 8 başlıca sahəni əhatə edir:

- Müdafiə və təhlükəsizlik;
- Enerji və ətraf mühit;
- Ekstremizm və terrorizm;
- Regional əməkdaşlıq;
- Sülh və münaqişə;
- Siyaset və seçkilər;
- Cəmiyyət və mədəniyyət;
- Ticarət və iqtisadiyyat.

Mərkəzin coğrafi areal baxımından əsas tədqiqat regionları Cənubi Asiya, Cənubi Qafqaz, Şərqi Avropa, Çin və Rusiyadır.

Təşkilatın direktorlar şurasına Davud Kiyani rəhbərlik edir. O, həm də Azad İslam Universitetinin dosenti və İranın Siyasi Məsləhət Şurasının (Məcməye Təşxis-e Məsləhət-e Nezam) Strateji Araşdırmalar Mərkəzinin baş elmi işçisidir. Davud Kiyani daha çox Rusiya ilə bağlı tədqiqatlar üzərində çalışır.

Mehdi Sənayi İnstitutun əsasını qoyan şəxsdir. O Tehran Universitetinin dosenti, Moskva Humanitar Universitetinin isə qonaq-professoru statusunu daşıyır.

Direktorlar şurasının digər üzvləri isə Cahangir Kərəmi, Mahmud Şuri və Mehdi Sənayeidir. Cahangir Kərəmi Tehran Universitetinin dosentidir. 2013-cü ilin sentyabrından həm də Tehran Universitetinin Dünya Araşdırmaları Fakültəsində Rusiyaşunaslıq Proqramının rəhbəridir.

Mahmud Şuri Tehran Universitetinin Dünya Araşdırmaları fakültəsinin müəllimi, IRASın baş elmi işçisidir. O, eyni zamanda İranın Siyasi Məsləhət Şurasının nəzdində fəaliyyət göstərən Strateji Tədqiqatlar Mərkəzində Avrasiya Proqramının rəhbəridir. İnstitutda Qafqaz istiqamətində tədqiqat aparan əsas mütəxəssislər sırasında Bəhrəm Əmirəhmədiyan, Həmid Zəngənə, Möhsün Pakayının adlarını qeyd etmək olar.

1998-ci ildən fəaliyyət göstərən İran Strateji Tədqiqatlar İnstitutunda fəaliyyət göstərən Beynəlxalq Tədqiqatlar Qrupu da Qafqazla bağlı tədqiqatlar aparır. Belə ki, bu qrupun xüsusi tədqiqat istiqamətlərindən biri Qafqaz və Mərkəzi Asiya bölgəsindəki proseslərdir [7].

Təbriz Universitetinin tərkibində Qafqaz, Anadolu və Mərkəzi Asiya tədqiqatları İnstitutu fəaliyyət göstərir. İnstitutun yaradılma məqsədləri kimi “İran İslam Respublikasının bayrağı altında milli birliyi gücləndirmək, fərqli etnik kökə və dillərə mənsub xalqların öyrənilməsi göstərilir. Bundan əlavə qeyd edilir ki, tədqiqatlarda məqsəd “dost Azərbaycan xalqını tarixi gerçəkliliklə tanış etmək üçün Azərbaycan vətənsevərlərinin qüvvətindən istifadə etməkdir”. Mərkəzin vəzifələrindən biri də Təbriz Universitetində Türk və Azərbaycan dilləri üzrə tədris prosesinin aparılması üçün dərsliklərin hazırlanmasından ibarətdir.

Hazırda İran İslam Respublikasının üç ali təhsil müəssisəsində Ermənişunaslıq tədqiqatları aparan mərkəzlər fəaliyyət göstərir. Bu mərkəzlərdən ikisi ölkənin paytaxtı Tehran şəhərində, biri isə İranda erməni icmasının ən mütəşəkkil və kompakt şəkildə yaşıdığı İsfahan şəhərində fəaliyyət göstərir. Belə ki, Tehran Dövlət Universitetində Ermənişunaslıq kafedrası, Azad İslam Universitetinin Tehran Bölümündə Erməni dili və ədəbiyyatı kafedrası, İsfahan Universitetində isə Ermənişunaslıq Fakültəsi fəaliyyət göstərir.

Tarixi baxımdan götürsək bu mərkəzlər arasında İsfahan Universitetinin Ermənişunaslıq Fakültəsi birincidir. Bu fakültə hələ İranda Pəhləvi hakimiyyəti zamanında - 1960-ci ildə erməni icmasının səyləri ilə yaradılmışdır. Fakültə üçün erməni kilsəsi, Kalust Gülbəkyan Fonduñun dəstəyi ilə 1970-ci ildə bina inşa edilmiş, binanın inşasına fond tərəfindən 25000 dollar vəsait ayrılmışdı [6, s. 306]. Erməni müəllifi Vahram Hovyan yazar ki, Kalust Gülbəkyan Fondu XX əsrin 60-ci illərində İsfahan Universitetində Ermənişunaslıq kitabxanasının yaradılması üçün 5000 dollar pul vermişdi [1].

Tehran Azad İslam Universitetində Erməni dili və ədəbiyyatı Fakültəsi 1995-ci ildə, Tehran Universitetinin Ermənişunaslıq kafedrası isə 2011-ci ildə yaradılmışdır [1].

Ermənilər daha çox ermənişunaslıq tədqiqatlarını İran-Ermənistən əlaqələrinin tarixi yönündə istiqamətləndirirlər. Burda güdülen məqsədlər kifayət qədər mürəkkəbdir. Belə ki, bununla ermənilər özlərinin də İran qədər qədim dövlətçilik tarixinə malik olmalarını şüurlara yeritməyə çalışırlar. Bunun üçün bəzi hallarda onlar ermənişunaslığı İranşunaslığın tərkib hissəsi kimi göstərməkdən belə çəkinmir, bu yolla İran dövlətini ermənişunaslıq tədqiqatlarını genişləndirməyə təşviq edirlər.

Ermənişunaslıq mərkəzlərində əsas öyrənilən istiqamətlərdən biri qədim erməni dili – qrabardır. Bunun səbəbi ondan ibarətdir ki, orta əsrlərdə Qafqazda və İranda yaradılmış xristian yazılı mənbə və sənədləri sonrakı dövrlərdə qrabara köçürülmüşdür. Kilsə bunu həyata keçirməklə müasir dövrə bu əsərlərin “qədim erməni ədəbiyyatının nümunələri”, onların qeyrierməni müəlliflərinin isə erməni kimi təqdim olunmasına nail olmuşdur. Musa Xorenatsi, Yeğiše, Ğazar Parpetsi, Favtos Buzand, Arakel Təbrizli kimi müəlliflər və onların yazıqları mənbələr bir çox tədqiqatçıların iddialarına görə sonradan qrabarlaşdırılmış və saxtalaşdırılmışdır.

Bir çox hallarda ermənişunaslıq tədqiqatlarının davam etdirilməsi, bu istiqamətdə kadrların yetişdirilməsi üçün güzəştlər də tətbiq edilmişdir. Məsələn İsfahan Universitetində tələbələrin bu fakültədə təhsil almasına marağını artırmaq üçün ali təhsil müəssisəsinin rəhbərliyi kafedranın maliyyələşməsini öz üzərinə götürmüş və təhsil haqqını aşağı salmışdı. İranın dövlət maraqları ilə əlaqədar olaraq bu fakültələrdə təhsilə xeyli sayıda fars millətindən olan gənc İran vətəndaşları da cəlb edilmişdir.

Ermənistan Respublikası və Erməni diasporası da İranda ermənişünaslıq mərkəzlərinin fəaliyyətini dəstəkləyir. Təsadüfi deyildir ki, Tehran Universitetinin Ermənişünaslıq kafedrası İrandakı Ermənistan səfirliyinin və Yerevan Dövlət Universitetinin birgə təşəbbüsü ilə yaradılmışdır [4].

Tehran Azad İslam Universitetindəki Erməni dili və ədəbiyyatı fakültəsi isə Yerevan Hraçya Açıryan Universiteti ilə imzalanmış əməkdaşlıq müqaviləsi əsasında yaradılmışdır.

Hazırda İrandakı ermənişünaslıq mərkəzləri əsasən dörd istiqamət üzrə fəaliyyət göstərirler:

- tədqiqatların aparılması;
- təhsil;
- konfrans və digər elmi tədbirlərin təşkili;
- nəşriyyat fəaliyyəti.

Ermənişünaslıq mərkəzlərində çalışan tədqiqatçıların sırasında Məhəmməd Malik Məhəmmədi, Andarik Simonyan (Tehran Azad İslam Universitetinin Erməni dili və ədəbiyyatı kafedrasının müdürü), Mehdi Cəfərzadə xüsusilə seçilirlər. Xüsusən dilçiliklə bağlı tədqiqatlar aparan M. Məhəmmədi və M. Cəfərzadənin erməni və avesta dili arasında müqayisəli təhlillərə həsr olunmuş əsərləri (“Avesta və qədime dillərində isim dəyişikliyinin tədqiqi”) erməni dilini qədimləşdirmək və gələcəkdə “Avesta”ya qarşı ırs iddiaları irəli sürmək üçün ermənilərə “əsaslar” verə bilər. Son dövrlərdə isə Məhəmməd Məlikməhəmmədinin tədqiqatlarında xüsusi bir istiqamət kimi Cənubi Qafqazda sülh və təhlükəsizlik, erməni-türk münaqişəsinin gələcəyi mövzusu üstünlük təşkil etməkdədir.

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, mərkəzlərin fəaliyyəti təkcə tədqiqat və təhlillərə məhdudlaşmamış, paralel olaraq ermənişünas tədqiqatçıları yaxınlaşdırmaq üçün beynəlxalq konfranslar da təşkil edilir. Belə konfranslardan biri, 2006-cı ildə İsfahan Universitetində keçirilən “İran-Ermənistan ədəbi körpülər konfransı”, digər biri isə 2008-ci ilin noyabrında keçirilən “I Ermənişünaslıq və İranşünaslıq Konfransı” olmuşdur. Konfrans İsfahan Universitetinin Erməni dili və Ədəbiyyatı Fakültəsinin 50, ermənilərin məsələman İran mədəniyyətinə və cəmiyyətinə qoşulmasının 400 illiyinə həsr olunmuşdu. I Ermənişünaslıq və İranşünaslıq Konfransında aşağıdakı bölmələrdə müzakirələr aparılmışdı: İran-erməni ədəbi və mədəni əlaqələri; erməni coğrafiyası və mənbələrinin İranşünaslıq, İslamsşünaslıq və Şərqsşünaslıq tədqiqatları üçün əhəmiyyəti; təktanrılı dinlərin teologiyası və dialoqu; İran-Ermənistan əlaqələrinin strateji tədqiqi; Dilçilik, İran və erməni dilləri.

Təbii ki, ermənilərin İran islam cəmiyyətinə qovuşmasının 400 illiyi dedikdə, ermənilər I Şah Abbas tərəfindən guya Qafqazdan İsfahana “Böyük sürgün” prosesi nəticəsində köçürülmələrini nəzərdə tuturdular. Bu yerdə bir haşıyə çıxaraq qeyd etmək lazımdır ki, bir sıra İran tədqiqatçıları (xüsusən erməni və İran müəllifləri) I Şah Abbas tərəfindən Yeni Culfa şəhərinin salınması və ermənilərin buraya toplanması ilə bağlı məsələni guya ermənilərin Qafqazdan, Naxçıvan Culfasından bura köçürülmələri kimi təqdim edir [8, s. 335] və beləliklə də Naxçıvan ərazisini “erməni yurdu” kimi təqdim etməyə cəhd göstərilər.

Bəs əslində məsələnin mahiyyəti nədən ibarətdir? Həqiqət odur ki, I Şah Abbas Səfəvi-Osmanlı müharibələri zamanında Osmanlı ordusunun davamlı hücumlarının qarşısını almaq üçün Culfa və Naxçıvan əhalisinin indiki İranın daxili vilayətlərinə köçürülməsi barədə göstəriş vermişdir [2, s. 81]. Həmçinin Yeni Culfa şəhəri də məhz I Şah Abbasın göstərişi ilə bu məqsədlə yaradılmışdır. Fransız səyyahi J.Tavernyenin qeydlərində aydın olur ki, bu dövrdə 27 min ailə Naxçıvandan imperiyanın digər ərazilərinə köçürülmüşdü [3, s.80]. Lakin məsələ ondan ibarətdir ki, orta əsr şərtlərində 27 min nəfər insanın 1137 kilometr məsafəni qət etməsi mümkün deyildi. Müasir dövrün şərtlərində sərbəst hərəkət edən bir insan bu məsafəni orta hesabla 230 saata qət edə

bilər. Nəzərə alsaq ki, köçürünlənlərin içərisində uşaq, qadın, ahıllar da var idi, erməni “tədqiqatçı”larının bu fikrinin məntiqi əsasını tapmaq çətindir. Tədqiqatlar göstərir ki, Şah Abbasın göstərişi ilə İsfahan yaxınlığında Culfa şəhəri salınsa da, buraya Naxçıvan Culfasının əhalisi göçürülməmişdir. Əhalinin köçürülməsi mərhələli şəkildə aparılmış, Culfa əhalisi Qaradağ, Təbriz istiqamətinə, Təbrizdən əhalinin müəyyən qismi Qəzvin istiqamətinə köçürülmüşdür. Qəzvindən indiki İranın daxili vilayətlərinə doğru əhali yerdəyişmələri olmuş, köç proesi bu şəkildə baş vermişdir. Nəticə olaraq deyə bilərik ki, indiki İsfahan yaxınlığındakı Yeni Culfada məskunlaşmış ermənilər üçün “orta əsrlər dövrünün ana vətənini” Naxçıvan ərazisində deyil, İranın daxili vilayətlərində axtarmaq daha doğru olardı. Unutmamaq lazımdır ki, hətta köçürmənin birbaşa olduğuna inanan bir sıra rus və Qərbi Avropa tarixçilərinin verdikləri məlumatlar belə ciddi fərqə malikdir və köçürmə deyil, əhalinin mərhələli yerdəyişməsi olduğunu təsdiq edir. Məsələn, İ.P.Petruşevski göstərir ki, Culfadan İsfahanə ətrafına 15 min ailənin köçürülməsi nəzərdə tutulurdu, lakin yalnız 3 min ailə İsfahana gəlib çıxmışdı [5, s.277]. Beləliklə faktlar ermənilərin bu iddialarının saxta olduğunu göstərir.

Qeyd edək ki, II Ermənişunaslıq və İranşunaslıq Konfransı 2011-ci ildə Ermənistanda Matenadaranda Mesrop Maştos adına Elmi Tədqiqat İnstitutunun təşkilatçılığı ilə keçirilmişdir.

Konfransların təşkilatçıları sonrakı dövrdə digər adlar altında başqa elmi toplantılar da keçirmiş, lakin bu toplantılar əksər hallarda Ermənistanda təşkil edilmişdir.

Beləliklə, İrandakı Qafqazşunaslıq mərkəzləri əsasən dövlətin nəzarəti altında fəaliyyət göstərir. Bu mərkəzlərdən bəziləri İranın Qafqaz siyasətinin formalşaması üçün bölgəni elmi əsaslarla öyrənir, təkliflər və hesabatlar təqdim edirlər. Bəzi mərkəzlərin fəaliyyəti və tədqiqatlar isə İranın Qafqazda nüfuzunun gücləndirilməsi üçün təbliğat məqsədli fəaliyyətlərə üstünlük verirlər. İranda ermənişunaslıq mərkəzlərinin fəaliyyəti də diqqəti cəlb edir. Bu mərkəzlərdə bəzən Ermənistən dövlətinin, kilsəsinin və diasporanın dəstəyi ilə elmi əsasları olmayan, məkrli erməni ideoloji məqsədlərinə xidmət edən fəaliyyətlər də həyata keçirilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Hovyan V. The armenian studies in modern Iran // “Globus” analytical bulletin, No. 10, 2014. http://www.noravank.am/eng/issues/detail.php?ELEMENT_ID=12984. 03.11.2014.
2. Kəlbizadə E. Naxçıvanın tarixi-coğrafiyası (XII-XVIII əsrin I yarısı). Naxçıvan: Əcəmi, 2016.
3. Tavernier J.B. Tavenier Seyahatnamesi. Editör: Stefanos Yerasimos, Çeviren: Teoman Tunçdogan, İstanbul:Kitap Yayınevi, 2006.
4. В университете Тегерана откроется кафедра арменоведения. www.yerkramas.org/2011/10/19/v-universitete-tegerana-otkroetsya-kafedra-armenovedeniya/
5. Пигуловская Н., Якубовский А., Петрушевский И., Строева Л., Беленицкий Л. История Ирана с древнейших времен до конца 18 века. Ленинград, 1958.
6. Մնհամմադ Մալկը Մնհամմադի, Հայափոռության զարգացման հեռանկարները արդի Իրանում, (Məhəmməd Məlik Məhəmməd, Müasir İranda Erməni Araşdırmlarının İnkişafı Perspektivləri) // Պատմա-բանասիրական հանդես (Tarix-Filologiya Jurnalı), 2009, № 2-3.
7. های-علمی/گروه-مطالعات-بینالملل-مطالعات-گروه-یزوهش-https://risstudies.org/الملل%e2%80%8c/. İstifadə tarixi: 28.10.2020
8. محمد رسولی. نگاهی به روابط برون گروهی دیاسپورای ارمنی با تکیه بر مفهوم «حافظه جمعی» (مطالعه ای انسان‌شناسی در ارمنه ایران) // فصلنامه علوم اجتماعی. سال ۲۵. شماره ۷۰ پاییز ۱۳۹۴.

РЕЗЮМЕ
**ВОПРОСЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ЦЕНТРОВ
КАВКАЗОВЕДЕНИИ И АРМЯНСКОЙ МИГРАЦИИ В ИРАНЕ**
Калбизаде Э.Х.

В статье исследуется деятельность центров кавказоведение Исламской Республики Иран, основные направления исследований, вопросы переселения и расселения армян. Исследования показывают, что эти центры изучают регион как для формирования политики Ирана в отношении Кавказа, так и для проведения пропаганды для усиления влияния Ирана на Кавказе. Проблема миграции армян одно из важных направлений, изучаемых в центрах арmenистика Ирана.

Ключевые слова: Иран, кавказоведение, армянин, переселение, исследование, центр

SUMMARY
**RESEARCH ISSUES OF THE ACTIVITIES OF THE CENTERS OF CAUCASIAN
STUDIES AND ARMENIAN MIGRATION IN IRAN**
Kalbizade E.H.

The article examines the activities of Caucasian studies centers in the Islamic Republic of Iran, the main areas of research, the issues of resettlement and settlement of Armenians. Research shows that these centers study the region both to shape Iran's policy toward the Caucasus and conducting propaganda to strengthen Iran's influence in the Caucasus. The issue of migration of Armenians is one of the important directions studied in the centers of Armenian studies in Iran.

Keywords: Iran, Caucasus Studies, Armenian, resettlement, research, center

**ALMANLARIN AZƏRBAYCANDA MƏSKUNLAŞMASI VƏ AZƏRBAYCAN XALQI
İLƏ QARŞILIQLI MÜNASİBƏTLƏRİ**

Qəniyeva A.A., Qəniyev T.X.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

geniyev.telman@gmail.com

Xülasə: Qədim İpək Yolunun üzərində yerləşən, Şərq ilə Qərb arasında körpü rolunu oynayan Azərbaycan tarixən müxtəlif mədəniyyətlərin, dinlərin qovuşduğu bir məkan olmuş və ölkəmizin coğrafi mövqeyi, əhalinin polietnikliyi kimi amillər böyük rol oynamışdır. Əsrlər boyu bu ərazilərdə yaşamış xinalıqları, ingiloyları, udiləri, talişlər, qırızları, buduqları, tatları, rusları, ləzgiləri, yəhudiləri və digər etnik müxtəliflikləri misal göstərmək olar. Onların bir hissəsi Azərbaycanın köklü əhalisi olub, digərləri isə müxtəlif tarixi mərhələlərində baş vermiş siyasi proseslərin nəticəsində bu torparlarda məskunlaşmışlar.

Açar sözlər: etnik müxtəliflik, mədəniyyət, Şərq, Qərb, dözümlülük

Ümummilli Lider H.Əliyevin bir fikrini qeyd etmək yerinə düşərdi. O, deyirdi: "Hesab edirəm ki, Azərbaycan xalqı özlüyündə, təbiətinə görə, öz xarakterinə görə yüksək tolerantlıq

hissinə malikdir. Azərbaycan əhalisinin çox hissəsinin etiqad etdiyi müsəlman dinində, onun kökündə də tolerantlıq var” [2].

Tarixin ayrı-ayrı dönəmlərində Azərbaycan torpaqlarında bütpərestlik, zərdüştiliklə bərabər yəhudilik, xristianlıq və islam kimi səmavi dirlərin nümayəndələri birqə yaşamışlar. Qədim dövrlərdən başlayaraq etnik və dini icmalar arasında daim möhkəm dözümlülük və dostluq əlaqələri mövcud olmuş, bu da bir-birinin mədəniyyət və incəsənətinin, dil və ədəbiyyatının, sosial həyatlarının, dini-ictimai baxışlarının və müstərək dəyərlərinin forlaşmasına səbəb olmuşdur.

Rusiya imperiyasında almanların kütləvi məskunlaşması II Yekaterinanın adı ilə bağlıdır. Öz sələflərindən fərqli olaraq, II Yekaterina imperiya ərazisinə sadə əkinçilərin, maldarların, sənətkarların köçürülməsinə daha çox üstünlük verirdi. Fiziokratlar təliminin tərəfdarı kimi, II Yekaterina hesab edirdi ki, zənginliyin mənbəyi sadə zəhmətkeşlərin əməyindədir. Buna misal olaraq Cənubi Qafqazda alman məktəblərində yeniyetmələri daha çox praktiki məşğələlərə cəlb olunmalarını qeyd etmək olar. Hətta ipəkçiliyin inkişaf etdirilməsi məqsədilə Şəki təcrübəipəkçilik məktəbinə 5 nəfər alman gənci göndərilmişdi.

Əsrlər boyu Rusiya imperiyasının apardığı müstəmləkə siyasetlərinin nəticəsində Şimali Azərbaycan torpaqlarında yadelli xristian etnoslarından ilk olaraq almanların yerləşdirilməsini qeyd edə bilərik. XVIII əsrin sonlarından Şimali Qafqazın əksər ərazilərinin Rusiya imperiyasına birləşdirilməsindən sonra almanların Qafqaza köçürülməsi prosesi başladı. Almanların Qafqazda məskunlaşması prosesi uzun bir dövrü əhatə etmişdir. Qeyd edək ki, Rusiya imperiyası 1804-cü ilin əvvəllərində Gəncə xanlığını ləğv etmiş və Yelizavetpol dairəsini yaratmışdı. Cənubi Qafqaza alman koloniyaları coğrafi baxımdan 2 regionda, Gürcüstan və Azərbaycanda məskunlaşmışdı. Gürcüstandan fərqli olaraq Azərbaycanda Yelenendorf və Annenfeld adlı iki koloniyada cəmi 1100 nəfər yaşayırırdı. Əsasən kənd təsərrüfatının şərabçılıq, üzümçülük, tütünçülük kimi sahələrdə çalışın alman kolonistlər həmin torpaqlarda yaşamağa başlayırlar.

Alman əhalinin XIX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqaza köçürülməsi, yeni etnik, konfessional, siyasi, iqtisadi şəraitə uyğunlaşması, onun Cənubi Qafqazın yerli əhalisi və bu regiona miqrant kimi gəlmiş başqa etnoslarla qarşılıqlı münasibəti məsələləri böyük maraq doğurur [1].

Düzdür, almanlar Rusiya imperiyasının planlaşdırıldığı müstəmləkə siyasetini tam şəkildə doğrulda bilməsələr də Azərbaycan tarixində, sosial-iqtisadi, elm və mədəniyyət sahələrində özünəməxsus izlərini qoymuşdular. Onlar qeyd etdiyimiz sahələrin hər birinə Qərb elementlərini daxil edə bilmış və bunun sayəsində ölkənin multikultural baxımdan inkişafına təsir göstərmişlər.

Buna misal olaraq Bakıda 1886-cı ildə Adolf Eyxlerin iştirakı ilə Suraxanskiy (hazırda Dilarə Əliyeva) küçəsində inşa olunan məktəb binası müvəqqəti olaraq həm də ibadət evi kimi istifadə olunurdu. Onu da qeyd edək ki, İohan Edel tərəfindən ibadət evinin planı hazırlansa da kilsənin inşası Karl Eyxlerin qardaşı oğlu 24 yaşılı Adolf Eyxlerə həvalə olunur. 1896-1899-cu illərdə alman memar Adolf Eyxlerin layihəsi əsasında Bakıda xilaskar kilsə kimi məşhur olan Yevangelik-lüteran kilsəsi inşa edilmişdir. Bu kilsə neoqotik üslubunda inşa edilmişdir. Sovetlər dönməndə bu kilsənin dəfələrlə sökülmək təhlükəsi olsa da 1934-cü ildə Kirov üçün heykəl qoyulan zaman hündür tavanlı binaya ehtiyac olduğundan həmin kilsə iş emalatxanası kimi istifadə olunmuşdur. Sonralar Nazirlər Kabinetinin qərarı ilə kamera və orqan musiqisi zalı adlandırılaraq Azərbaycan Dövlət filarmoniyasının nəzədninə verilmişdir. Artıq 2010-cu ildə İlham Əliyev tərəfindən “Azərbaycan Dövlət Filarmoniyasının kamera və orqan musiqisi zal”ı tarixi-memarlıq abidəsi və mədəniyyət ocağı kimi qiymətləndirilərək bərpa olunmağa başlanır. Beləliklə, qərb memarlıq elementlərinin nəticəsində Şərqi və Qərbi dünyalarının yaxınlaşması özünü bürüzə vermişdir.

Belə ki, almanlar ilk yaşayış evlərini azərbaycanlıların köməyi ilə tikmişdirlər və bu evlərin bir hissəsi torpaqda yerləşirdi ki, belə evlər də “yurd” adlanırdı. Lakin XIX əsrin ortalarından başlayaraq onlar qotik stilində daş evlər inşa etməyə başlayırlar və bu evlərə Qafqaz xalqlarına xas olan yeni bir memarlıq elementi - balkon (eyvan) əlavə edilmişdir.

Almanların azərbaycanlılarla münasibəti məsələsinə bir sıra əsərlərdə toxunulub və verilən qiymətlər bitərəfliliyi ilə seçilir. Məsələn, Almaniyalı tarixçi Eva Mariya Aux Cənubi Qafqaz almanlarının tarixinə həsr etdiyi əsərlərində 100 illik azərbaycanlı-alman qarşılıqlı münasibətlərinə ümumi qiymət verərək qeyd edir ki, «XX əsrin əvvəllərinə kimi alman kolonistləri üçün ən vacib məsələ müsəlman əhalinin koloniyalara basqınlarının qarşısının alınması olub. Azərbaycanda məskunlaşan almanlara dövlət orqanları tərəfindən maliyyə vəsaiti ayrılsa da, gündəlik praktiki məsələlərin həllində almanlar azərbaycanlı əhalinin köməyindən istifadə edirdi» [3]

Beləliklə, belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, müasir qloballaşma dövründə miqrasiya proseslərinin, xalqlararası əlaqələrin intensivləşməsi maddi və mənəvi mədəniyyət sahələrində standartlaşma təhlükəsi yaradırdı. Lakin, almanlar Qafqazda yaşıdları dövr ərzində həm öz milli mədəni dəyərlərini qoruyub saxlaya bilməş, həm də malik olduqları mənəvi xüsusiyyətləri məişətlərində, geyimlərində, dini mərasimlərində, mətbəxlərində daima əks etdirmişlər.

Həmçinin almanlar məskən saldıqları ərazilərdə qəzetlər nəşr etdirmiş, mədəni mərkəzlər və klublar da açmışdır. Onların yerli əhalisi ilə sıx mədəni-iqtisadi əlaqələrinə baxmayıraq, öz etnik xüsusiyyətlərini də qoruyub saxlaya bilmışlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağasıyev İ.K. VIII əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində almanların Qafqazda məskunlaşması. Bakı, «Təhsil», 2009, 304 s.
2. Qurbanlı M. Azərbaycanın nümunəvi din siyaseti. “Dövlət və din” jurnalı № 12 (41), 2015, 120s.
3. Zeynalova S. M. Alman koloniyaları Qafqazda (1819-1941). Bakı, “Araz” 2002, 222s.

РЕЗЮМЕ

НЕМЕЦКОЕ ПРЕБЫВАНИЕ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ И ВЗАИМООТНОШЕНИЯ С АЗЕРБАЙДЖАНСКИМ НАРОДОМ

Ганиева А.А., Ганиев Т.Х.

Азербайджан, расположенный на древнем Шелковом пути и играющий роль моста между Востоком и Западом, исторически был местом встречи различных культур и религий, и такие факторы, как географическое положение нашей страны и полигэтнический характер населения, имели сыграла главную роль. Примеры включают хиналитов, инглисов, удинов, талышей, киргизов, будуков, татов, русских, лезгин, евреев и других этнических групп, которые веками жили в этих районах. Некоторые из них были коренным населением Азербайджана, тогда как другие поселились на этих землях в результате политических процессов, происходивших на разных исторических этапах.

Ключевые слова: ethnic diversity, culture, East, West, tolerance

SUMMARY
**GERMAN STAY IN AZERBAIJAN AND RELATIONS WITH THE AZERBAIJANI
PEOPLE**
Ganiyeva A.A., Ganiyev T.Kh.

Azerbaijan, located on the ancient Silk Road and playing the role of a bridge between East and West, has historically been a place where different cultures and religions meet, and factors such as the geographical position of our country and the polyethnic nature of the population have played a major role. Examples include the Khinalis, Ingilis, Udis, Talyshs, Kyrgyzs, Buduks, Tats, Russians, Lezgins, Jews, and other ethnic groups who have lived in these areas for centuries. Some of them were the indigenous population of Azerbaijan, while others settled in these lands as a result of political processes that took place at different historical stages.

Key words: этническое разнообразие, культура, Восток, Запад, терпимость

AXISQA TÜRKLƏRİNİN DEPORTASIYASI
Quliyeva N.Ə.

Sumqayıt Dövlət Universiteti
natavan.quliyeva1997@gmail.com

Xülasə: Gürcüstan sərhədlərində yer alan Axisqa bölgəsi Türkiyənin şimal-şərqində Ardahan vilayətinə qonşu bir yaşayış məntəqəsidir. 1944-cü il noyabrın 14-dən 15-nə keçən gecə heç bir rəsmi əsas olmadan yaşadıqları ərazilərdən çıxarılmışdır. Səbəb kimi Stalinin Türkiyənin Almaniya tərəfindən müharibəyə qoşulacağını və Türkiyə sərhəddindəki bölgələrdə yaşayan Axisqa türklərinin də Türkiyəyə dəstək olmasından narahatlığı qəbul edilmişdir. Bu gün Axisqa türkləri Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan, Azərbaycan, Rusiya, Ukrayna, Türkiyə, ABŞ və az sayda olsa da Gürcüstanda yaşayırlar. Bu insanların 70 illik bir dövrdə üç dəfə sürgün edildikləri 9 ölkə, Axisqa türklərinə inanılmaz əzabların nəticəsi kimi görünən də, ABŞ-dan Qazaxıstana qədər geniş bir əlaqə şəbəkəsi də bəxş etməkdədir. Sovet İttifaqı tərəfindən II Dünya müharibəsindən əvvəl sürgün edilən 8 xalqdan yalnız Axisqa türkləri hələ də vətənlərinə dönmək üçün mübarizə aparırlar.

Açar sözlər: Axisqa türkləri, sürgün, Stalin, Anadolu, Gürcüstan, Sovet İttifaqı

Anadolu coğrafiyasının təbii bir uzantısı olan, Türkiyənin Gürcüstanla sərhəddində yer alan Axisqa bölgəsi Türkiyənin şimal-şərqində, Ardahan vilayətinə qonşu Abastuban, Adığön, Aspinza, Axalkələk, Azgur və Hirtz kimi şəhərlərdən və təxminən 200 kənddən ibarət bir bölgədir. Bu bölgə 1068-ci ildə Qıpçaqların burada məskunlaşmasından 1944-cü ildə Axisqa türklərinin sürgününə qədər türk yurdu olaraq qalmışdır.

III Muradın hakimiyyəti dövründə (1578) Mustafa Paşa və Osman Paşanın Qafqaz yürüşü zamanı Səfəvilərdən alınmış Axisqa bölgəsi Osmanlı hakimiyyəti altında 250 il Çıldır vilayətindən idarə olunurdu. Rusların 1807, 1810 və 1811-ci illərdəki mühasirələrinə baxmayaraq təslim olmayan Axisqa, nizami ordunun dağılımasıyla 1828-ci ildən rus idarəsinə daxil oldu. 14 sentyabr 1829-cu ildə imzalanan Ədirnə müqaviləsi ilə Axisqa və Axalkələk bölgələri müharibədə təzminat əvəzinə ruslara verildi [2]. Bununla da Rusyanın bölgə üzərindəki hakimiyyəti başlamışdı. Sonrakı

illərdə Osmanlı imperiyasının bölgəni ruslardan geri almaq uğrunda apardığı mübarizə isə uğurlu olmamışdır.

Rusiya imperiyasında baş vermiş 1917-ci il burjua inqilabı, ardından oktyabr çevrilindən sonra yaranmış siyasi vəziyyətdə öz müqəddəratını təyinət mə hüququndan istifadə edən Axısqə türkləri 1918-ci ilin aprelində Osmanlı dövlətinə birləşmək barədə qərar qəbul edirlər və bu qərarla bağlı olaraq Osmanlı dövlətinə rəsmi şəkildə müraciət edirlər.

1918-ci ilin oktyabrin 30-da imzalanmış Mudros sülh müqaviləsi ilə Osmanlı dövləti bütün cəhdələrinə rəğmən 1914-cü il sərhədlərinin bərpa edilməsinə müvəffəq ola bilmədi və Axısqə 5 dekabr 1918-ci ildə gürcüler tərəfindən tutuldu. Bu bölgə 16 mart 1921-ci ildə imzalanmış Moskva müqaviləsi ilə Osmanlı dövlətindən tamamilə ayrılır [3, s. 65-66].

Sovet hakimiyyəti dönməmində, xüsusilə Stalinin hakimiyyəti illərində axısqalılara qarşı olan təzyiqlər radikal şəkil almışdı. Bu dövrə rejim axısqalıların milli mənsubiyyətini azərbaycanlı kimi qeyd etmiş, onların ziyalıları Sibirə sürgün olunmuş və ya məhv edilmişdi.

Axısqalıların Osmanlı dönməmində zorla müsəlmanlaşdırılmış gürcüler olması kimi yanlış iddia irəli sürülməklə onların türk soyadları da gürcüləşdirilir.

İkinci Dünya müharibəsinin başlaması ilə həmin vaxta kimi hərbi xidmətə çağrılmayan Axısqə türkləri arasından təxminən 40 min insan cəbhəyə göndərilir [2]. Qadınlar və yaşlılar isə arxa cəbhədə Axısqə-Borjomı dəmiryolunun tikintisinə cəlb olunurlar. Tarixin ən amansız ironiyalarından biri də elə bu idi ki, axısqalıları öz yurdlarından ayırib on illərlə davam edəcək sürgün həyatına aparan dəmir yollarını özləri inşa etmişdirler. Həmin vaxtı yol inşaatında işləyən axısqalılar isə bu qatarlarla müharibədəki yaxınlarının geri dönəcəklərini düşünürdülər.

Axısqalılar 1944-cü il noyabrin 14-dən 15-nə keçən gecə heç bir rəsmi əsas gətirilmədən yaşadıqları ərazilərdən çıxarıılırlar [2]. Bəhanə kimi isə Türkiyənin Almaniya tərəfindən müharibəyə qoşulacağı təqdirdə sərhəd bölgələrdə yaşayan Axısqə türklərinin də Türkiyəyə dəstək olması ehtimalı irəli sürüldü. Ancaq bu sürgünü Sovet Rusiyasının isti dənizlərə çıxmama strategiyası çərçivəsində manə olaraq gördüyü Qərbdə və Cənubi Qafqazdakı müsəlman azlığını mümkün qədər həmin yerlərdən uzaqlaşdırmaq siyasetinin həyata keçirilməsi siyaseti kimi də başa düşmək olar.

1944-cü ildə sürgün olunan Axısqə türklərinin sayının 208 kəndin əhalisini əhatə etməklə 115 min nəfərdən ibarət olduğu göstərilir. İkinci Dünya müharibəsi zamanı cəbhəyə göndərilən 40 min Axısqə kişi bu rəqəmlərə daxil deyil. Sürgün olunan 100.000-dən çox Axısqə türkü Qazaxıstan, Qırğızıstan və Özbəkistanda yerləşdirildilər [3, s. 69-79].

Sürgün zamanı yük vaqonlarında həftələrlə davam edən yolçuluq, eləcə də sürgün edildikləri ölkələrdə qarşılaşıqları dözülməz həyat şəraiti və yoxsulluq ilk illərdə Axısqə türklərinin sayının yarıya qədər azalmasına səbəb olmuşdu.

Sürgün edildikləri ölkələrdə düşərgə həyatı yaşayan axısqalılara həmin yerləri tərk etmək və yaxud yerini dəyişmək qadağan olunmuşdu. Onlar vaxtaşırı xüsusi polis bölməsinə (komendantura) gedib müvafiq sənədləri imzalamalı idilər. Axısqə türkləri vətənlərinə dönmək hüququna sahib olmaq üçün 1956-cı ilə qədər gözləsələr də "xüsusi məskunlaşma" bitdikdən sonra digər sürgün edilmiş xalqlara verilən vətənə qayıtmaq hüququ axısqalılara verilmədi.

1989-cu ildə baş vermiş Fərqañə hadisələri nəticəsində 2 il içərisində təqribən 90.000 Axısqə türkü ikinci dəfə Rusiya, Ukrayna, Qazaxıstan və Qırğızistana köç etmək məcburiyyətində qalırlar [3, s. 71-72].

Rusyanın Krasnodar bölgəsində baş verən hadisələrin ardından Amerika Birləşmiş Ştatları 2004-2006-cı illərdə 11.500 Axısqə türkünü qəbul etmişdi. Bu gün Axısqə türkləri Qazaxıstan,

Qırğızıstan, Özbəkistan, Azərbaycan, Rusiya, Ukrayna, Türkiyə, ABŞ və az sayda olsa da Gürcüstanda yaşayırlar. Qazaxistanda 137 min, Azərbaycanda 100 minə yaxın, Rusiyada 75 min, Türkiyədə 35 minə yaxın, Qırğızistanda 33 min, Özbəkistanda 22 min 500, ABŞ-da 11 min 500, Ukraynada 10 min olmaqla 425 min Axısqə türkü dağınıq vəziyyətdə dönyanın 9 ölkəsində yaşayır [1, s. 96-98].

Axısqə sürgününün yaratdığı başqa bir problem onların torpaqlarında erməni əhalisinin məskunlaşdırılmasıdır. Nəticədə Axalkələk bölgəsinin demək olar ki, hamısı, Axısqə bölgəsinin 48%-i ermənilərdən ibarətdir. Bölgədəki erməni əhalisi davamlı olaraq, Gürcüstan rəhbərliyi tərəfindən Axısqə türklərinin geri qayıtması üçün bir manə kimi təqdim olunur.

Stalinin ölümündən sonra SSRİ Ali Sovetinin 28 aprel 1956-ci il tarixli 135/142 sayılı fərmanı ilə sürgün olunan xalqların hüquqları ilə bağlı bəzi məhdudiyyətlər götürülsə də, axısqalıların əmlak hüquqlarının qaytarılmaması ilə yanaşı, onlara Axısqə bölgəsində məskunlaşmağa da icazə verilmədi. Sürgün zamanı axısqalları azərbaycanlı olaraq qeydə alan Sovet rəhbərliyi onların Azərbaycana qayıtmamasına icazə verdi. Azərbaycanın Axısqaya yaxınlığı səbəbindən 1958-1961-ci illərdə təxminən 10.000 axısqalı Azərbaycanda, əsasən Saatlı və Sabirabad rayonlarında məskunlaşdı [4, s. 205].

1958-ci ildə Azərbaycan Kommunist Partiyasının birinci katibi İmam Mustafayev Orta Asiyaya bir heyət göndərdi və Axısqə türklərinə istədikləri vaxt Azərbaycanda yerləşə biləcəklərini bildirdi [4, s. 215]. Nəticədə 1958-1970-ci illərdə Azərbaycana köç edən Axısqə türklərinə, məskunlaşma zamanı yerli əhali tərəfindən hər cür yardım göstərilmişdi. Bu köçün xərcləri də Azərbaycan hökuməti tərəfindən qarşılanmışdı.

Sovetlər dönəmində sürgün olunmuş 8 xalqdan yalnız Axısqə türkləri hələ də vətənlərinə dönmək üçün mübarizə aparırlar. Qaraçay, balkar türkləri və çeçen-inquş xalqları Sovet İttifaqının qəbul etdiyi tənzimləmə tədbirləri nəticəsində həmin vaxtı geri qayıda bilmisdirler. Krim tatarları isə aşkarlıq və yenidənqurma zamanı öz tarixi vətənlərinə qayıtmaga başlamışdır.

Bu gün doğma yurd yuvalarına dönmək uğrunda mübarizə aparan Axısqə türkləri dönyanın doqquz fərqli ölkəsində, Amerika Birleşmiş Ştatlarından Qazaxistana qədər geniş bir coğrafiyada mövcud olan milli diasporasından istifadə etmək imkanına malikdir. Bu ölkələrdə eyni vaxtda həyata keçiriləcək tədbirlər Axısqə ilə bağlı həqiqətlərin yayılmasında təsirli ola bilər. Beynəlxalq təşkilatlar, xüsusən də Avropa Şurası Parlament Assambleyası prosesin əsas hərəkətverici qüvvəsi kimi çıxış edir. Axısqalıların bu təşkilatlar çərçivəsində həyata keçirəcəkləri lobbiçilik fəaliyyətləri Gürcüstanı axısqalar üçün hüquqi-normativ aktları qəbul etməyə məcbur edə bilər. Axısqada məskunlaşma, qeyd şərtsiz vətəndaşlıq və maliyyə hüquqlarının qaytarılması tələbləri bu platformlarda qeyd olunmalıdır. Əlbəttə ki, bu zaman Axısqə türklərinin hansı hissəsinin vətənlərinə qayıtmaq istədikləri də böyük sual yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. Asif Hacılı “Axısqə Türkləri: Vətən bilgisi”, İstanbul 2009, 584 s.
2. Ahıskə türklerinin tarihi. <http://www.ahiskalilar.org/giris/tarihimiz.html>
3. Gürkan POLAT “1943-1944 yıllarında Sovyetler birliğinden sürgün edilen halkların sürgününün ve geri dönüş düzenlemelerinin karşılaşmalı olarak incelenmesi; Ahıskə, Kırım ve Karaçay-Malkar sürgünleri örnekleri”, ANKARA 2014, 168 s.
4. Sevil Piriyeva. Ahıskə türkleri Azərbaycanda (tarixi, sosial-mədəni həyatı). Bakı, «Elm», 2005, 264 s.

РЕЗЮМЕ
ДЕПОРТАЦИЯ ТУРКОВ-МЕСХЕТИНЦЕВ
Гулиева Н.Э.

Район Ахисга, расположенный на границе с Грузией, - это поселение, прилегающее к провинции Ардахан на северо-востоке Турции. В ночь с 14 на 15 ноября 1944 года они были выселены из домов без каких-либо официальных оснований. Причина заключалась в опасениях Сталина, что Турция вступит в войну с Германией и что турки Ахисга, живущие в регионах, граничащих с Турцией, также поддержат Турцию. Сегодня турки ахисга живут в Казахстане, Кыргызстане, Узбекистане, Азербайджане, России, Украине, Турции, США и, в меньшей степени, в Грузии. Хотя девять стран, куда эти люди были депортированы три раза за 70-летний период, кажутся результатом невероятных страданий для турок Ахисга, они также обеспечивают разветвленную сеть сообщений из Соединенных Штатов в Казахстан. Из восьми народов, депортированных Советским Союзом перед Второй мировой войной, только турки-ахисга все еще пытаются вернуться на свою родину.

Ключевые слова: турки Ахисга, ссылка, Сталин, Анатолия, Грузия, Советский Союз

SUMMARY
DEPORTATION OF MESKHETIAN TURKS
Gulyeva N.E.

Akhisga region, located on the borders of Georgia, is a settlement adjacent to the Ardahan province in northeastern Turkey. On the night of November 14-15, 1944, they were evicted from their homes without any official grounds. The reason was Stalin's concern that Turkey would join the war with Germany and that the Akhisga Turks living in the regions bordering Turkey would also support Turkey. Today, the Akhisga Turks live in Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan, Azerbaijan, Russia, Ukraine, Turkey, the United States and, to a lesser extent, Georgia. Although the nine countries where these people were deported three times in a 70-year period appear to be the result of incredible suffering for the Akhisga Turks, they also provide an extensive network of connections from the United States to Kazakhstan. Of the eight peoples deported by the Soviet Union before World War II, only the Akhisga Turks are still struggling to return to their homeland.

Keywords: Akhisga Turks, exile, Stalin, Anatolia, Georgia, Soviet Union

CƏNUBİ QAFQAZ ALMANLARININ ACI TALEYİ – DEPORTASIYASI

Məhərrəmova S.S.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Oguz.Gunhan@gmail.com

Xülasə: Müxtəlif səbəblərdən tarixi torpaqları Almaniyadan köç edən almanlar Cənubi Qafqazda da məskunlaşmışdır. II Dünya müharibəsinin başlanması ilə almanlar SSRİ təhlükəsizlik orqanları tərəfindən “şübhəli ünsür”lər kimi daima təqib edilmişdilər. Almanıyanın

SSRİ-yə hücumu ilə 1941-ci ilin oktyabrın 8-dən Cənubi Qafqaz almanlarının acı taleyi başlamışdır. Onlar Qazaxıstan çöllərinə və Sibirə deportasiya edilmişdilər.

Açar sözlər: Almanlar, köç, koloniya, Cənubi Qafqaz, II Dünya müharibəsi, Qazaxıstan çölləri, sürgün

Tarixən köçürülmə siyasetinə məruz qalan xalqlardan biri də alman xalqı olmuşdur. Almanlar müxtəlif səbəblərdən öz doğma vətənləri Almaniyani tərk etmiş, sonradan özlərinə Vətən seçdikləri Cənubi Qafqazdan da deportasiya edilmişdilər. Belə ki, II Dünya müharibəsinin başlanması Cənubi Qafqazda yaşayan almanların tarixi taleyində dərin acı izlər buraxmışdır. Bu əraziləri özlərinə doğma yurd etmiş almanlar min bir bəhanələrlə - “qeyri sabit element”, “cəsus”, “diversant” [1, s.5] adı ilə qurub- yaratdıqları evlərindən zorla Qazaxıstan və Sibir ərazilərinə deportasiya edilmişdilər.

Almanların xalqlar muzeyi adlandırılın etnik və dini cəhətdən müxtəlifliyi ilə seçilən Cənubi Qafqaza köçmələrinin səbəblərini aydınlaşdırarkən məlum olur ki, Çar Rusiyası I Pyotr dövründən işğal etdiyi ərazilərdə xristian əhalidən özünə sosial dayaq yaratmaq məqsədi ilə ölkə daxilindən əhalini işğal zonalarına köçürməklə yanaşı, xaricdən əcnəbiləri, xüsusilə almanları da imperiya ərazisinə dəvət etmişdilər. Bu proses I Pyotr dövründən başlamış sonrakı dövrlərdə davam etmiş, hətta almanların Rusiya sarayında nüfuzu ön plana çıxmışdır.

Məlum olduğu kimi XIX əsrin əvvəllərində Avropanı bürüyən Napoleon müharibələri qoca qitənin bütün təsərrüfat həyatını dağıtmalı sosial-iqtisadi vəziyyətini acınacaqlı hala salmış, həmçinin siyasi xəritəsində ciddi dəyişikliklər yaratmış, müharibə zonasında yaşayan xalqların demoqrafik vəziyyətinə – əhalinin qaçqın düşməsinə, dini amillərə görə təzyiqlərə məruz qalmasına gətirib çıxartmışdır. Bu mənada alman xalqı Napoleon müharibəsindən ən çox əziyyət çəkən xalqlardan biri olmuşdur.

XIX əsrin əvvəllərində Vürtember krallığının əhalisi də ağır sosial-iqtisadi vəziyyətdən, həmçinin vergilərdən əziyyət çəkirdilər. Bununla yanaşı krallıq ərazisində əhali dini məzhəblərinə görə də təqib edilirdilər. Vürtemberqlilər ağır vəziyyətdən qurtarmaq üçün öz yurd-yuvalarını tərk etmək qərarına gəldilər. Belə ki, 1815-ci ildə qalib və dəvət olunmuş dövlətlərin iştirakı ilə Vyana konfransında müharibənin yekunları ilə bağlı sülh müqaviləsi imzalandı. Konqresdə iştirak edən Rusiya imperatoru I Aleksandr 1815-ci il iyunun 4-də Rus hərbi komandanlığının yerləşdiyi Şutqarta gələrkən yolüstü Helbronda Almaniyada müxalif dini məzhəb nümayəndələri ilə qarşılışmış və bu zaman onlar imperatordan Qafqaz ərazisinə köçmələri üçün icazə verməsini xahiş etmişdilər. Onların dini doktrinalarının mahiyyəti ilə tanış olan imperator I Aleksandr Baronessa V.Krudener və I.G.Yunq-Ştillinq ilə görüşdükdən sonra kolonistlərin Qafqaz bölgəsinə yerləşdirilməsinə razılıq vermişdir [8].

Alman kolonistlərin Cənubi Qafqaz ərazilərinə köçmələrinin başlıca məqsədi siyasi cəhətdən dağınıq halda olan Almaniyada acınacaqlı sosial-iqtisadi vəziyyətlərinin yaxşılaşdırılması və konfessional motivlər idisə, Çar Rusiyasının əsas məqsədi Rusiya-İran (1804-1813) müharibəsinin başa çatması ilə Gülüstan sülh müqaviləsinin imzalanmasından dərhal sonra bu ərazilərə xristian əhalinin köçürülrək sosial bazanı möhkəmləndirmək siyasetinə nail olmaq idi. Yeri gəlmışkən qeyd edək ki, Rusiya Cənubi Qafqazda, xüsusilə Azərbaycan ərazilərində özünə sosial dayaq yaratmaq siyasetinin bir hissəsini ermənilərin bu ərazilərə köçürülməsi hesabına təmin etmişdirsə, digər qismini isə rusların və almanların köçürülməsi ilə tamamlamağa çalışmışdır.

1817-ci ildə Vürtemberq krallığının Şvaykhel kəndindən çıxan 31 ailə (181 nəfər) Cənubi Qafqazda ilk alman koloniyası Marienfeldin əsasını qoydular. Artıq 1818-1820-ci illərdə almanların

Gürcüstan ərazisində bir neçə - Katarinenfeld, Yelisavettal, Aleksandersdorf, Petersdorf kimi koloniyaları yaranmışdır [8].

1817-ci ildə Almaniyadan yola çıxmış VIII, IX və X koloniyaların başçıları Qottlob Kox, Yakob Krauze və İohan Vuxer isə Azərbaycanın Yelizavetpol quberniyasında yaşamaq üçün dövlətdən icazə almış və 1818-ci ilin dekabrında kazakların müşayəti ilə bura gəlmişlər.

Bələliklə, Azərbaycanda almanların kompakt halda yaşadıqları alman yaşayış məskənləri yaranmışdı. Bunlardan Yelenendorf (Xanlar - indiki Göygöl rayonu), Annenfeld, Qrinfeld (Şəmkir rayonu), Rufbergen (Daşkəsən rayonu) və başqalarını göstərmək olar [5, s.137-138]. XX əsrin əvvəllərinə qədər Azərbaycanda 8 alman yaşayış məskəni yaranmışdı.

Almanlar Cənubi Qafqazın iqtisadi, siyasi, sosial və mədəni həyatında fəal rol oynamışlar. Bunun Azərbaycan nümunəsində Yelenendorf koloniyasından olan Lorents Yakovleviç Kunu göstərmək olar. O, Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətində Parlamentinin üzvü seçilmişdi.

Sovet hakimiyyəti qurulduğdan sonra almanlara qarşı siyasi terror, repressiya, siyaseti həyata keçirilməyə başlamışdı. Lakin, II Dünya müharibəsi başlayan kimi almanlara qarşı təzyiqlər daha da artdı və onların XX əsrin 40-ci ilinə kimi qurub yaratdıqları evlərini, təsərrüfatlarını, xatırələrini, bir sözlə hər şeylərini məcburi şəkildə tərk etməli oldular və beləcə 1941-ci il iyunun 22-dən sonra bütün SSRİ ərazisindəki almanların ağır günləri başlandı.

Böyük Vətən müharibəsinin başlanması bütün sovet xalqları kimi almanlar da Almanyanın SSRİ ərazisinə hücum etməsinidən sonra bildilər. 1941-ci il iyunun 22-də Almanyanın SSRİ ərazisinə hücumu sovet ölkəsində yaşayan bütün almanlar kimi Cənubi Qafqaz ərazisində yaşayan almanları da narahat etmişdir. Müharibənin ilk gündən bütün SSRİ ərazisində yaşayan almanlar Almanyanın bu təcavüzkar hücumuna qarşı öz qəti etirazlarını ucaldaraq, Qırmızı ordunun tezliklə qələbə çalacağına inandıqlarını və Komunist partiyası, Lenin-Stalin ideyaları uğrunda, sosialist vətənin müdafiəsi üçün hazır olduqlarını bildirdirmiş, könüllü olaraq ordu sıralarına daxil olmaq üçün müraciətlər etmişdilər. 1941-ci ilin 22 iyunundan 24 iyununa kimi 1060 alman könüllü olaraq Qırmızı ordu ilə birlikdə Almaniyaya qarşı döyüşmək üçün müraciət etmişdir [8]. Almanlar yaşadıqları kolxozlarda, sovxozlarda işlədikləri müəssisələrdə, MTS-lərdə cəbhə üçün vacib lazımlı olan məhsulların istehsalı və tapşırıqların yerinə yetirilməsi üçün səfərbər olundular. Lakin səfərbərliyin ilk gündən almanlara qarşı ölkə rəhbərliyindən ayrıseçkilik siyaseti tətbiq olundu. Belə ki, ölkə ərazisində yaşayan almanların səmimi sosialist vətəni müdafiə duygularına şübhə ilə yanaşılmış, onlar elə ilk gündəncə Qırmızı ordu sıralarına çağrılmamış, müharibə zonasına göndərilməmişdilər. Bundan sonra SSRİ-nin müxtəlif ərazilərində, o cümlədən Cənubi Qafqaz ərazisində almanlar müxtəlif təzyiqlərə, diskriminasiya siyasetinə məruz qalmışdılar. 1941-ci il avqustun 8-də Dövlət Müdafiə Komitəsi Gürcüstan, Azərbaycan və Ermənistən SSR ərazisindəki almanların köçürülməsi barədə 744 sayılı sənədi qəbul etdi [7, s.144-148]. Bundan sonra 1941-ci il oktyabrın 11-də SSRİ Daxili İşlər Xalq Komissarı L.Berianın imzası ilə 001487 sayılı sərəncama əsasən bütün Gürcüstan, Azərbaycan və Ermənistən SSR ərazisində yaşayan almanların deportasiya prosesi başladı [2]. Almanların Qazaxistan və Sibirə sürgünlərinin oktyabr ayına kimi uzadılması onların təsərrüfatla məşğul olmaları ilə əlaqədar idi. Bütün əkin-biçin işlərini başa çatdırıldıqdan sonra daşına biləcək kiçik yük'lərə qədər tabeliklərində olan bütün əmlaklarını təhvil verən almanlar silahlı nəzarət altında gedəcəkləri yerə sürgün edilmişdilər. Alman ailələrinə adambaşına yalnız 200 kiloqrama kimi yüksək götürməyə icazə verilmişdir. Köçürülmə ciddi bir dəlil ortaya qoyulmadan oktyabr ayının 15-dən-30-ə kimi davam etməli idi. Bu zaman Gürcüstan SSR-dən – 23.580 nəfər, Azərbaycan SSR-dən – 22.741 nəfər, Ermənistən SSR-dən – 212 nəfər alman əhali köçürülməli idi [3]. 1842 nəfər isə “antisovet ünsür” kimi həbs edilmişdir [6].

Almanların soyuqda, şaxtalı günlərdə sürgün yolçuluğu 1941-ci ilin dekabrin sonuna kimi davam etmiş, onlar Tbilisi, Bakı, Gəncə və Krasnavodsk üzərindən Qazaxıstan çöllərinə çatmışdır. Gürcüstandan gedən almanlar əsasən Alma-Ata, Canbul, Semipalatinsk, Pavlodar, Cənubi Qazaxıstan ərazilərində məskunlaşmışdır. Azərbaycandan sürgün edilən almanlar isə Akmolinski, Kustanay və Şərqi Qazaxıstan ərazilərinə sürgün edilmişdilər Ermənistən ərazisindən deportasiya edilən almanlar isə sadəcə Pavlodar ərazisinə yerləşdirilmişdilər [6].

Yalnız başqa millətlərin nümayəndələri ilə ailə quran alman qadınlar və onların ailələri sürgün olunmadı. Lakin sovet dövlətinin öz vətəndaşına şübhə ilə yanaşması alman uşaqlarından da yan keçməmişdir. Belə ki, ataları alman anaları qeyri millətdən olan ailələrin uşaqları yalnız 16 yaşına kimi öz analarının yanında qala bilirdilər. 16 yaşına çatan yeniyetmə öz atasının yanına sürgün edilirdi. Almanların deportasiyası Daxili İşlər Xalq Komissarlarının xüsusi qrupası tərəfindən mərkəzləşdirilmiş və olduqca sürətli həyata keçirilirdi. Nəticədə 1817-1818-ci ildən Cənubi Qafqazda məskunlaşan almanların Qazaxıstan çöllərində keşməkeşli həyatı başladı. Deportasiya olunan almanların çoxu Qazaxıstanda soyuq, şaxtalı havada aclıqdan, xəstəlikdən və epidemiyadan elə ilk illərdən məhv oldular. Köçürülənlər əsasən cəbhəni təmin etmək üçün daş-kömür hövzələrində, neft yataqlarında, meşə materiallarının əldə olunmasında, dəmiryol xətlərinin çəkilişində, şaxtalarda, karyerlərdə nəzarətçilərin rəhbərliyi altında gecə-gündüz işləyirdilər. Onların nəinki iş şəraiti, hətta yaşayış yerlərinin də şəraiti çox ağır idi. Almanlar burda əsasən kazarmalarda, çadırlarda antisanitar vəziyyətdə və kefiyyətsiz qidalanmaqla yaşayırdılar.

Deportasiya edilmiş almanların həyatı XX əsrin 50-ci illərinə kimi ağır olaraq qalmışdır. Yalnız Stalinin ölümündən sonra bütün SSRİ-də baş verən siyasi dəyişikliklər – N.Xruşşovun hakimiyət başına gəlməsi və “müləyimləşmə dövrü”nün başlaması almanların da tarixi taleyinə təsir etmişdir. Belə ki, Nikita Xruşşov SSRİ rəhbəri olduqdan sonra istər daxili siyasetdə, istərsə də xarici siyasetdə müləyimləşmə prosesi baş verdi. Destalinizasiya siyaseti həyata keçirən N.Xruşşov Stalin dövründə həyata keçirilən represiyalara, deportasiyalara və bir çox məsələlərə yenidən baxılması tapşırığını vermişdir.

Bu dövrdə SSRİ-nin xarici siyasetində Almaniya Federativ Respublikası ilə münasibətlərə yenidən baxılmış və hər iki dövlətin nümayəndə heyətləri görüşmuş, əməkdaşlıq əlaqələrinin genişləndirilməsi məsələləri müzakirə edilmişdir. Bu mənada XX əsrin 50-60-cı illərində köçürülmüş almanlar məsəlesi SSRİ-nin həm daxili, həm də xarici siyasetində müzakirə olunan məsələlərdən birinə çevrilmişdir. Beləliklə, 13 dekabr 1955-ci, 29 avqust 1964-cü, 3 noyabr 1972-ci illərdə SSRİ Ali Sovetinin Rəyasət Heyətinin Fərmanlar ilə xüsusi yaşayış yerlərində olan Almanların hüquqi statusunda məhdudiyyətlər aradan qaldırılmışdı [7, s.144149]. Yalnız SSRİ Ali Sovetinin Rəyasət Heyətinin 1989-cu il 14 və 28 noyabr tarixli qərarı ilə bütün SSRİ ərazisində deportasiya edilən digər xalqlar kimi (təəssüf olsun ki, bu qərarda 1948-1953-cü ildə Ermənistən SSR ərazisindən azərbaycanlıların Kür-Araz ovalığına deportasiyası öz əksini tapmamış və soydaşlarımıza bərəət verilməmişdir) deportasiya edilmiş almanlar da nəhayət bərəət almışdır.

Bundan sonra almanların SSRİ ərazisində köçü başlamışdı. Demək olar ki, çox az alman ailələri geri yaşadıqları Cənubi Qafqazın alman koloniyalarına geri qayıtmışdır. Onların əksəriyyəti daha inkişaf etmiş Birləşmiş Almaniyaya üz tutdular. Təkcə 1987 və 1990-cı illər arasında SSRİ ərazisindən köçən almanların sayı 753-dən 147950 nəfərə çatmışdı [6].

SSRİ dağlıqlıdan sonra almanlar Cənubi Qafqazda XX əsrin 40-cı illərinə kimi mütəşəkkil olmasa da hələ də öz varlıqlarını qoruyub saxlayırlar. Hal-hazırda Azərbaycanda təxminən 700 alman ailəsi yaşayır [5, s.138].

Ölkəmiz Azərbaycanda alman icmasının yaratmış olduğu koloniyalar hələ də tarixi miras kimi qorunub saxlanılır. Azərbaycanda almanların qoyduqları mədəni irsə dövlət qayğısı prezident fərmanlarında öz əksini tapmışdır. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 30 avqust 2016-ci il tarixlində “Cənubi Qafqaz regionunda alman məskənlərinin salınmasının 200 illiyi haqqında” sərəncam imzalamışdır [4, s. 1; 4]. Həmçinin 1895-1899-cu illərdə Bakıda, 1909-cu ildə Şəmkir rayonunda tikilən alman Lüteran kilsəsi Azərbaycan hökumətinin vəsaiti hesabına təmir edilmiş, (1854-1857-ci ildə Göygöl rayonunda tikilən alman protestant kilsəsi isə 2008-ci ildə GTZ tərəfindən təmir edilibdir) Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi tərəfindən isə 300-dən çox alman evi tarixi abidə kimi qorunur [5, s.137-138]. Azərbaycan həmişə müxtəlif xalqların və dini konfesiyaların yanaşı yaşadığı ölkə olmuşdur. Azərbaycanda almanlarla xalqımız daima dostluq şəraitində yaşamış, yaxşı və dar günlərində bir-birlərinin yanında olmuşdur. Məhz bu yanaşıyaşama ölkəmizdə multikulturalizm sahəsində böyük ənənələr yaratmış və bu gün tarixi təcrübə uğurlu dövlət siyasetinə çevrilmişdir. Bütün dövrlərdə Azərbaycan cəmiyyətində xalqlara qarşı tolerantlılıq və döyümlülük ənənəsi – Gütümüz Birliyimizdədir – ideyasında öz təsdiqini tapır.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağasıyev İkram. XVIII əsrin sonu — XX əsrin əvvəllərində almanların Qafqazda məskunlaşması. Bakı: “Təhsil”, 2009, 304 s. pdf
2. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi Siyasi Sənədlər Arxiv. Azərbaycanda Alman koloniyaları // www.presarxiv.gov.az/en-opennews/164.html#.X8TF6mgzbIU
3. Xəlilova Sevda. Azərbaycanda almanlar.// www.multikulturalizm.gov.az/post/1684/azerbaycanda-almanlar
4. Məhəmməd Nərimanoğlu. Tolerantlıq məkanı. “Azərbaycan” qəz., Bakı, 2017, 26 noyabr, s.1;4.
5. Məhərrəmova Sona. Azərbaycan Respublikasının Almaniya Federativ Respublikası ilə münasibətlər (1991-2011-ci illər). Bakı: “Turxan” NPB, 2020, 208 s.
6. Tarix // www.kaukasusdeutsche.de/az/geschichte.html
7. Зейналова С.М. Немецкие колонии в Азербайджане (1819-1941 гг.). Баку: “Араз”, 2002, 222 с
8. История Российских Немцев // www.geschichte.rusdeutsch.ru/

РЕЗЮМЕ ГОРЬКАЯ СУДЬБА ЮЖНЫХ НЕМЦЕВ – ДЕПОРТАЦИЯ Магеррамова С.С.

Немцы, эмигрировавшие из Германии по разным причинам, также поселились на Южном Кавказе. С началом Второй мировой войны немцы постоянно подвергались преследованиям со стороны спецслужб СССР как «подозрительные элементы». С нападением Германии на СССР 8 октября 1941 года началась горькая судьба немцев на Южном Кавказе. Их депортировали в степи Казахстана и Сибири.

Ключевые слова: Немцы, миграция, колония, Южный Кавказ, Вторая мировая война, Казахстанские степи, ссылка

SUMMARY THE BITTER FATE OF SOUTH CAUCASIAN GERMANS – DEPORTATION Maharramova S.S.

Germans who emigrated from Germany for various reasons also settled in the South Caucasus. With the outbreak of World War II, the Germans were constantly persecuted by the USSR security services as "suspicious elements." With the German invasion of the USSR, the bitter fate of the Germans in the South Caucasus began on October 8, 1941. They were deported to the steppes of Kazakhstan and Siberia.

Key words: Germans, migration, colony, South Caucasus, World War II, steppes of Kazakhstan, exile

İKİNCİ DÜNYA MÜHARİBESİ İLLƏRİNDE POLYAK XALQININ DEPORTASIYASI

Məmmədova A.M.

Bakı Dövlət Universiteti

aynur_mammedova@bk.ru

Xülasə: Məqalədə İkinci Dünya müharibəsi illərində Stalinin həyata keçirdiyi deportasiya siyasetinə məruz qalmış xalqlardan biri kimi polyaklardan bəhs olunur. Burada Qərbi Belarusiya və Ukrayna ərazisində yaşamış polyakların deportasiyaya məruz qalmasının səbəbləri, deportasiya prosesi işıqlandırılmış, bəzi şahid ifadələri və deportasiyanı həyata keçirən keçmiş sovet hərbçilərinin ifadələrindən istifadə olunmaqla bir sıra qaranlıq məqamlara aydınlıq gətirilmişdir. Eləcə də, polyakların deportasiya məsələsinə olan münasibəti və onların sonrakı taleyinə də toxunulmuşdur.

Açar sözlər: Stalin, deportasiya, polyak, Xalq Daxili İşlər Komissarlığı, İkinci Dünya müharibəsi

II Dünya müharibəsi zamanı Stalinin əmriylə bir sıra xalqlar: sovet almanları, polyaklar, koreyalılar, qaraçaylar, balkarlar, çeçenlər, inquşlar, Krım türkləri, Ahıskı türkləri, kalmıklar deportasiyaya məruz qalmış, Sibir, Mərkəzi Asiya və Qazaxıstan çöllərinə sürgün edilmişdilər. Onlardan yeddi xalq - almanlar, qaraçaylılar, kalmıklar, inquşlar, çeçenlər, balkarlar və Krım tatarları öz milli muxtarıyyətlərini itirmişdilər. Stalinin ölümündən sonra 1956-57-ci ildən etibarən başlanan reabilitasiya siyasetinə uyğun olaraq bu insanların bəziləri öz yerlərinə qayıda bilsələr də, onların hüquqları tam olaraq bərpa edilmədi. Ahıskı türkləri və Krım tatarları hələ də öz yerlərinə qaytarılmamışlar. Son dövrlərdə mətbuat səhifələrində Stalinin deportasiya siyaseti geniş müzakirə obyekti kimi götürülərək, Stalinin müxtəlif xalqları deportasiya etdiyini sübut edən arxiv materiallarının müzakirəsinə geniş yer verilməktədir.

Kütləvi edamlarla yanaşı 1939-cu ildə SSRİ tərəfindən tutulmuş Polşa ərazisindən mülki əhalinin genişmiqyaslı deportasiyaları həyata keçirilirdi. 17 sentyabr 1939-cu ilə kimi Qərbi Belarusun və Ukraynanın ərazisində yaşamış polyaklar barəsində bu siyaset həyata keçirilirdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, onlar özünü sovet vətəndaşı hesab etmirdilər və beynəlxalq hüquq üzrə belələrindən deyildilər. Deportasiyanın rəsmi səbəbi kimi SSRİ-in qərb sahələrinin əksinqilabçılarından və ictimai təhlükəli olan yad elementlərdən təmizlənməsi göstərilirdi. Polyakların deportasiyası 1939-cu ilin noyabrında başlandı və 22 iyun 1941-ci ilə qədər davam etdi, buna görə sürgün edilmişlərin dəqiq rəqəmlərini təyin etmək çətindir. İlk sürgünlər Polşa kolonistləri (osadnik) və meşə mühafizəsinin (əsasən, belarus və katolik dinindən olan ukraynalılar) qulluqçuları oldu. 5 dekabr 1939-cu ildə SSRİ XKS və KP (b) MK-nin Siyasi Bürosu №2010-558ss sayılı qətnamə qəbul etdi, qətnaməyə görə osadniklərin 21 min ailəsi üçün xüsusi məskun yerlərinin

yaratılması nəzərdə tutulurdu. Hər qəsəbədə 100-dən 500-ə qədər ailə məskunlaşdırmaq planlaşdırılırdı. Ona uyğun olaraq Qərbi Belarusda ilin sonuna təxminən osadniklərin 45.409 insan yaşayın 8 min təsərrüfatını, Ukraynada - 13 min təsərrüfat hesaba götürmüştülər [7, s.37]. "Yerin kəşfiyyatıyla" və qurbanların siyahılarının son redaksiyasıyla bağlı əməliyyatın hazırlığına iki ay getdi. Ümumi rəhbərlik Moskva tərəfindən SSRİ XDİK-nin müavini V.N. Merkulova tapşırıldı. 21 dekabrda USSR və BSSR KP MK-nın Siyasi Büroları osadnikov və meşə qulluqçularının köçürülməsini təsdiq etdi. Xüsusi halda, BSSR-ın qərb sahələrində meşə mühafizəsinin qulluqçularının ailələri tərkibində 5323 insan hesablanırdı [2, s.74].

29 dekabrda SSRİ-nin XKS və KP MK XDİK-nin hazırladığı sənədləri təsdiq etdi. Sənəddə USSR və BSSR ərazilərindən deportasiya edilməyin qaydası izah edilirdi. XKS həmin gün bu məsələ ilə bağlı qətnamə №2122-617ss-1 qəbul etdi, bu qətnamə 5 dekabr qətnaməsinin təkmilləşdirilmiş forması idi, KP (b) MK-nın Siyasi Bürosu onu təsdiq etdi [5, s.65]. Qətnamədə göstəriş verilirdi: Meşə idarəsi qəbula, yerləşdirməyə və osadnikov ailələrinin əmək istifadəsinə hazırlığı; Rabitə yollarının xalq komissarı - onların dəmir yolu eşelonlarıyla daşınmasını; Xalq Səhiyyə Komissarlığı - eşelonların və köçürünlərin xidməti üçün tibbi personalın ayrılmاسını təmin etsin. Arxangelsk, Voloqda, İvanovski, Kirov, Novosibirsk, Omsk, Perm, Sverdlovsk, Yaroslavl vilayət icraiyyə komitələri, Altay və Krasnoyarsk rayon icraiyyə komitələri, Komi MSSR-in XKS SSRİ XDİK-ə praktik köməyini göstərməli idilər. Deportasiya prosesini həyata keçirən, köçürünlərə nəzarət üçün qəsəbə və rayon komendaturalarına müəyyən vəsaitlər ayrılmışdı. 29 dekabrda bəyənilmiş XDİK-nin təlimatına uyğun olaraq osadnikov və meşə gözətçilərini eyni zamanda bir gün ərzində həbs və sürgün etmək lazım idi. Onlara aid olan bütün daşınmaz əmlak, mal-qara, inventar müsadirə edilməli idi. Axtarışın ilkin nəticələri aydınlaşan kimi onlara köçürülməli olduğu bildirilir, lakin hara aparıldıqları deyilmirdi. Tərk etdikləri yaşayış yerlərinin əvəzində onlara ev və iş veriləcəyi vəd edilirdi. Köçürünlərin ailə üzvləri özləri ilə yalnız zəruri şeyləri götürə bilərdilər ki, onların ümumi çəkisi 500 kq olmalı idi. Hazırlaşmaq üçün hər ailəyə maksimum iki saat vaxt verilirdi[6, s.31].

Operativ "üçlü" deportasiyalara rəhbərlik edirdi - mərkəzi, vilayət, rayon və xüsusi olaraq yaratılmış qərargahlar. Onlar əməliyyat planını hazırlayırlar, çıxardılanların ailələrinin tərkibini dəqiqləşdirir, operativ qrupları formalasdırır, nəqliyyatı hazırlayırlar. Operativ qrup axşam əməliyyatı ərəfəsində yığılırdı və qərargahdan istənilən vaxt gedə bilməzdi. Böyük operativ qrup ailələrin yaşadığı yerlərini öyrənirdi ki, deportasiya prosesi zamanı onların evlərinə gediş-gəliş yolları, dəmir yolu stansiyalarına hərəkətin marşrutları, harada vəqonlara yükləmə keçirildiyini bilmək gərək olurdu. Öz qəddarlığı və həyəsizliyinə görə bu aksiya Avropanın yeni tarixində xüsusi yer tutur. Osadnikovlar icarəyə torpaq götürmüş və şərab istehsalı ilə məşğul olurdular. Onlar öz hökumətlərinə sadıq olsalar da, bolşeviklərin arzulamadıqları yerlərdə yaşamaqdə idilər. Onları da meşə sənayesinin qulluqçuları kimi casusluqda və terrorçu qruplar hazırlamaqdə ittiham etdilər. Qərbi Belarusdan və Qərbi Ukraynadan mülki əhalinin birinci kütləvi deportasiyası 10 fevral 1940-cı il həyata keçirilmişdi. Qərbi Belarusdan - 52.892 (37,3%); Qərbi Ukraynadan - 88.867 (62,3%) nəfər olmaqla, böyük əksəriyyəti polyaklar olan 141.759 insan köçürülməyə aid oldu [5, s.21]. Hər əraziyə əməliyyatın başlangıcında XDİK qoşunlarının operativ-komanda və adı tərkibi gəldi. Onlar köçürünlər arasından qaçışın olmamasına diqqət yetirirdilər. Moskvadan BSSR-ə XDİK-nin 18 yüksək rütbəli məmuru gəlmişdi. İki gün ərzində onlar 4005 operativ işçinin tabe olduğu 37 operativ bölmə rəhbərlərinin hesabatlarını dinlədilər. Hər rayonda çekistlər partiya içərisindən, həmçinin yerli muzdurlar və kasıblar içərisindən insanları seçirdi. BSSR-ın qərb ərazilərində

köçürdülmə işlərini XDİK orqanlarının 6932 əməkdaşı və onlara köməklik edən 6718 qızıl əsgər həyata keçirirdi.

SSRİ-nin XKS "Polşa zabitlərinin və bağlanmış həbsxanaların əsirlərinin ailə üzvlərinin köçürdüləsi Haqqında" məxfi qətnamə №289-127ss (2 martda) və "cəzalandırılmış mülkədarlar, zabitlər və polislərin ailələrinin köçürdüləsi Haqqında" №496-177ss qətnaməsini qəbul etdi. Bu kateqoriyaya zabitlərin ailələri, polislər, məmurlar və başqa "ictimai cəhətdən yad" elementlər, həmçinin Qərbi Ukraynanın və Qərbi Belarusun üç düşərgədəki (Kozyolski, Ostaşkovski, Starobelsklə) həbsxanalarında olan hərbi əsirlər daxil edilmişdilər [7, s.78].

Göndəriş eyni zamanda ailə başçılarının edamıyla edildi. Yeni deportasiyanın intensiv hazırlığı 1940-cı ilin 7 martından başlandı. Həmin gün Beriya USSR-in və BSSR-in XDİK rəhbərləri İ.A. Serova və L.F. Sanavyeyə, əsirlərin və həbs edilmiş polyakların ailələrinin köçürdüləsinə hazırlıq haqqında əmr göndərdi. Köçürdüləmin rayonu - Qazaxıstan; sürgünün müddəti 10 il idi. Bu aksiyanın həyata keçirilməsi üçün də XDİK tərəfindən üç qrup yaradılmışdı. 7 martda həmçinin, Beriya həbsxana idarəsinin müdürü Zverevə və USSR XDİK rəhbəri U.K.Sopranenkoya keçmiş Polşa zabitləri, polislər, jandarmlar, dustaqxana gözətçiləri, polisin sabit və gizli agentləri, mülkədarlar, istehsalçılar və keçmiş Polşa dövlət aparatının böyük məmurları olmuş şəxslərin siyahılarnı dəqiq tərtib etməyi əmr etdi. Siyahı 30 marta kimi hazır olmalı idi. Artıq 16 martda Ukrayna XDİK hesab-qeydiyyat bölməsinin müdürü Maklyarski bu barədə məlumat verirdi.

MK-ının Siyasi Bürosu hərbi əsirlərin ailələrinin deportasiyası haqqında qəti qərar 10 aprelə qəbul etdi. Onlar 5 aprelədə Beriya tərəfindən təqdim edilmiş təklifləri bəyəndilər. Təlimata görə əməliyyatın keçirilməsi 13 aprelədə təsdiq edilmişdir. İkinci deportasiya 13-16 aprel 1940-cı ildə oldu. Onun gedişatında BSSR-da 26.777 insan (8055 ailə), Ukraynada - ən azı 40 min insan cəzalandırıldı. Evlə, iş və qidalanmayla təminat haqqında qəbul edilmiş qətnamələrə baxmayaraq, acliq və soyuq şəraiti reallıqda bu insanların (əsasən - qadınlar və uşaqlar) məhvini gətirib çıxarırdı. Deportasiya qurbanlarının xatirələri də buna şahidlik edir. Belə ki, Lyusin Dzyujinski-Suxonun 1992-ci ildə Varşavada yazdığı «Казахский триптих: Воспоминания о ссылке» ("Qazax triptixi. Sürgün haqda xatirələr") kitabında yazılırdı: "*Heç vaxt bizim həyatımızın ən dramatik epizodlarından birini unutmayacağam. Biz bir neçə gün heç nə yemirdik, sözün əsl mənasında heç nə. Sərt qış. Qarla ağzınacan doldurulmuş daxma. Kimsə tuneli bayırdan çıxmaq üçün qazdı... Ana işə çıxa bilmir. O da bizim kimi acdır. Kasıb yataqda uzanıb və bir-birimizə sixilib, qızışmağa çalışırıq. Gözlərində kədər var. Qalxmağa gücü yoxdur. Daxmada çox soyuqdur... Biz hamımız yatırıq və yatırıq. Vaxtaşırı qardaşım oyanır və qışqırır: "yemək istəyirəm!" - o daha çox deyə bilmir ki: "ana, mən ölüürəm". Ana ağlayır. Sonra qonşu evciklərə gedir, orada bizim dostlarımız yaşayırlar, o kömək etməyi xahiş edir. Nahaq. Biz dua etməyə başlayırıq: "Ata bizim..." Deyəsən, möcüzə olur. Kənddarda ovuclarında dən qonşu daxmadan rəfiqə meydana çıxır..."*" [4, s.85]

1941-ci ilin mayında Beriya Ukraynanın və Belarusun qərb sahələrindən SSRİ-nin şimal rayonlarına daha əvvəl deportasiya edilmiş bütün şəxslərin Qazaxıstana 20 ilə qədər köçürülməsi haqqında əmr etdi. Bu onunla əlaqədar idi ki, bu kontingentin əksəriyyəti meşə tədarükü üzrə işlər üçün faydasız oldu. Qazaxıstanda həyat şəraiti yaxşı deyildi, nəinki SSRİ-nin şimal ərazilərində. Sürgünlər son dərəcə əldəqayırılma yer evlərində və ya palçıq evlərdə yaşayırıdlar, su olmadığına görə nadir halda yuyunur, əsasda yayda, su günlədə qızlığı vaxt yuyuna bilirdilər.

Çox qəsəbələrdə nə məktəb, nə xəstəxana, nə tibb məntəqəsi yox idi. İqlim ağır idi: yayda istilik 45^0 və qışda mənfi 50^0 idi. Çöllərdə mal-qaraya və insanlara hücum etmiş canavarlar vurnuxurdular. Uşaqların taleyi xüsusilə faciəli oldu. Buna növbəti məktub şahidlik edir. 20 may

1940-cı ildə Polşa hərbi əsirlərinin və bağlanmış həbsxanaların dustaqlarının kütləvi güllələnməsi üzrə əməliyyat bitdiyi gün polyak uşaqları Yan Denişin, Faley Zavodzkin, Sbiqnyov Yendjeycik və Barbara Kovalskan Stalinə müraciət etdilər. Onlar bu məktubda “Ata Stalin”dən atalarını istəyir, vəziyyətlərinin ağır olduğunu və kömək etməsini xahiş edirdilər.

Amma o vaxta artıq onların atalarını “Ata Stalin”in göstərişi ilə güllələdilər.

III deportasiya 10 aprel 1940-cı ildən SSRİ XKS-nin №497-177ss qətnaməsinə əsasən keçirilirdi. Bu proses həmin il iyunun 28-dən 29-a keçən gecə başlayaraq iyulun 2-də yekunlaşdı. Bu dörd gün ərzində ilk növbədə daha əvvəl Belarusun və Ukraynanın qərb sahələrində yaşmış, əvvəlki deportasiyadan qaçmağı bacaran şəxsləri həbs etmək tələb olunurdu. BSSR-dan - 22.879 insan (7224 ailə), Ukraynadan - 53.503 (16.894 ailə) olmaqla cəmi 76.382 insan (25.682 ailə) deportasiya edildi. Onların arasında polyaklarla yanaşı xeyli yəhudi də vardı. Bu axını Qorki, İrkutsk Altay və Krasnoyarsk ətrafına, Molotovsk (Perm), Novosibirsk, Omsk, Sverdlovsk, Çelyabinsk, Komi MSSR, Mari MSSR-ə, Yakut MSSR-ə göndərildilər [2, s.49].KP (b) MK və XKS növbəti deportasiyanın keçirilməsi haqqında qətnaməni 14 may 1941-ci ildə qəbul etdi. Onun birinci mərhəlesi müharibə ərəfəsində, 19-20 iyunda həyata keçirilmişdi. Dördüncü deportasiyanın rəsmi hədəfi - "sərhəd zonasından və üsyancı təşkilatların və qruplaşmaların iştirakçılarının ailə üzvlərinin Baltikyanı respublikalardan köçürülməsi" idi. Onlar, əsasən, Qazaxıstanda olmaqla məskunlaşdıqları yerlərdə 20 il yaşamağa məhkum edilmişdilər. 96.618 insan (həmçinin BSSR-dan - 24.412 insan, USSR-dan - 72.206), Litva, Latviya, Estoniyadan çıxarıldılar. İnsanları Mərkəzi Sibirin rayonlarına, Altay ətrafına, şimala (Komi MSSR, Sverdlovsk) göndərildilər. Hətta 1941-ci il avqust amnistiyasından sonra sürgünlərlə dolu vaqonlar şərq istiqamətində getməyə davam edirdi. Dördüncü deportasiyanın ikinci mərhəlesi 26-27 iyun 1941-ci ilə planlaşdırılırdı, amma hərbi əməliyyatların başlanması bolşeviklərə mane oldu [5, s.355].

Vaxtilə uşaqlıq illərini Azərbaycanda keçirmiş, 1933-1939-cu illərdə prokuror və baş prokuror, 1944-cü ilə kimi XKS sədri, daha sonra XİN-də çalışmış Andrey Vişinskinin məlumatına görə, 1939-cu ilin noyabrından 1941-ci ilin iyununa kimi Polşa ərazisindən 389 382 insan (BSSR-dən 125 min, USSR-dən 264 min) deportasiya edilmişdir [3, s.81]. Bu məlumatlar XDİK-nin sənədləri ilə təsdiq olunmuşdur. Polşa müəllifləri isə başqa rəqəmləri götərilər: birinci deportasiyaya - 140 min insan (demək olar ki, sovet məlumatlarıyla uyğun gəlir), ikinci - 320 min (daha 245 min), üçüncü - 240 min (daha 164 min), dördüncü - 300 min (daha 204 min) yekun - 1 milyon insanın deportasiya olunduğunu iddia edirlər. Onların fikrincə, bolşeviklər Qərbi Belarus və Qərbi Ukraynanın təxminən 10% əhalisini deportasiya etdilər. Maksim Petrovun 2008-ci ildə “Аналитическая газета “Секретные исследования”” (“Məxfi tədqiqatlar”) qəzetindəki məqaləsində isə polyak müəlliflərinin bu rəqəmləri şirişdiyini yazır. O qeyd edir ki, Polşa müəllifləri sovet hökumətinin inşaat batalyonlarına, müxtəlif sənaye müəssisələrinə və şaxtalara zorla göndərdiyi insanları da deportasiya edilmişlərin sayına daxil edirlər [1, s.55].

ƏDƏVİYYAT

1. Бугай Н.Ф.Иосиф Сталин - Лаврентио Берии: «Их надо депортировать», Москва: Дружба народов, 1992, 288с.
2. Бугай Н.Ф. Л.Берия - И.Сталинну: «Согласно Вашему указанию» Москва: АИРО-ХХ, 1995, 320 с.
3. Дробязко С.И. Под знамена врага. Антисоветские формирования в составе германских вооруженных сил 1941-1945 гг. Москва: Эксмо, 2004, 608с.
4. Зверев С.А. НКВД против врагов Родины. Москва: Эксмо, 2017, 200 с.

5. История сталинского Гулага. Конец 1920-х- первая половина 1950-х годов. т.5 Москва: РОССПЭН, 2004, 824 с.
6. Романько О.В. Легион под знаком Погони. Белорусские коллаборационистские формирования в силовых структурах нацистской Германии (1941 – 1945). Симферополь: Антиква, 2008, 304 с.
7. Татаренко А.Ю. Недозволенная память: Западная Беларусь в документах и фактах. СПб: Архив АТ, 2006, 802с.

РЕЗЮМЕ

ДЕПОРТАЦИЯ ПОЛЬСКОГО НАРОДА В ГОДЫ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ **Мамедова А.М.**

В статье рассматривается политика депортации Сталина против польского народа в годы Второй Мировой войны. В данной работе исследуются причины подвергнувшие к депортации польского народа проживавшего на территории Украины и Западной Белоруссии, а также процесс депортации, некоторые свидетельские показания, и ещё показание бывших советских военных, которые проводили в жизнь депортацию. На основе этих документов и свидетельских показаний приведена ясность темным сторонам данного вопроса. Также в статье затрагиваются вопросы отношения польского народа к депортации и их дальнейшая судьба.

Ключевые слова: *Сталин, депортация, польский, Народный Комиссариат Внутренних Дел, Вторая Мировая война*

SUMMARY

DEPORTATION OF POLES DURING WORLD WAR II **Mammadova A.M.**

The article deals with Poles who were subjected to Stalin's deportation policy during the Great Patriotic War. It covers the reasons for the deportation of Poles living in Western Belorussia and Ukraine territories, the deportation process, and clarifies a number of interesting points using the testimony of some witnesses and the testimonies of the Soviet soldiers who carried out the deportation. The article also deals with attitude of Poles to the issue of deportation and their subsequent fate.

Keywords: *Stalin, deportation, Polish, People's Internal Affairs Commissariat, World War II*

YƏHÜDİLƏRİN DEPORTASIYASI

Məmmədova S.İ.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Baku_2007@mail.ru

Xülasə: Tədqiqatın əsas məqsədi yəhudilərin Macarıstan, Almaniya, Polşa, Fransa, Avstriya, Hollandiya və Çex Respublikasından deportasiya tarixini öyrənməkdir. Araşdırmanın əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, bu tədqiqatdan universitetlərdə mühazirə və seminarlarda, tarix və siyasi elmlərlə maraqlanan tələbələrə mühazirə və seminar məşğələlərinin keçilməsi zamanı istifadə edilə bilər.

Belə bir qənaətə gəlmişik ki, yəhudilər dünyanın demək olar ki, hər yerində deportasiya təhlükəsi ilə üz-üzə qaldıqları bir vaxtda, Azərbaycanda dinc şəraitdə yaşıyıblar.

Açar sözlər: Macaristan, Almaniya, Fransa, Avstriya, Hollandiya, Çex yəhudiləri, deportasiya, II Dünya müharibəsi

Dünya xalqları zaman-zaman deportasiyalara məruz qalmışlar. Belə xalqlardan biri də yəhudilərdir. Yəhudilər dünyanın bir çox yerlərində yaşayırlar ki, onların sırasında Azərbaycan, Almaniya, Çexiya, Fransa, Avstriya, Polşa və başqa ölkələri misal göstərmək olar. İkinci Dünya müharibəsi dövrü tarixə Niderland, Macaristan, Polşa, Almaniya, Avstriya yəhudilərinin deportasiyası illəri kimi daxil olmuşdur. Həmin dövrdə Almaniya öz nəzarəti altında olan Avropa ölkələrinə yəhudiləri deportasiya edirdi.

Adolf Hitlerin 1941-ci il sentyabr tarixli qərarından sonra alman hökuməti, Almaniya, Avstriya və Çexiya yəhudilərini Böyük Alman Reyxindən əsasən Almanianın işğalı altında olan Polşaya, Baltikyanı ölkələrə, Belorusiya, Bohemya ve Moraviya Protektoratındaki Theresienstadt, burada təşkil olunmuş gettolara, atış yerlərinə, toplama düşərgələrinə və ölüm mərkəzlərinə deportasiya etməyə başladı. 1941-ci ilin oktyabrin 15-dən 1942-ci ilin oktyabrin 29-a kimi 183.000 Almaniya, Avstriya və Çexiya yəhudisini Baltikyanı ölkələrdə, Belorusiyada, Generalgouvernementdə gettolara, tranzit gettolara, öldürmə mərkəzlərinə və ölüm yerlərinə sürgün edilmişdi.

Avropa dəmir yolu şəbəkəsi deportasiyanın həyata keçirilməsində həllədici rol oynadı. Almaniyadan və Almanianın işğalı altındakı Avropadan yəhudilər dəmir yolu ilə Polşadakı ölüm düşərgələrinə sürgün edildi və orada məhv edildi. Alman hökuməti deportasiyalara "şərqə köçürülmə" adını verərək onların əmək düşərgələrinə aparılmasının lazım olduğunu söyləyirdilər, bununla da əsl niyyətlərini gizlətməyə çalışırdılar. Əslində isə 1942-ci ildən etibarən həyata keçirilmiş deportasiyalarla yəhudilərin əksər hissəsi ölüm mərkəzlərinə aparılmışdı. Bu qədər geniş miqyasda aparılmış deportasiyalar, Reyx Təhlükəsizlik Baş İdarəesi (RSHA), Nəqliyyat Nazirliyi və Xarici İşlər Dairəsi də daxil olmaqla çox sayıda alman nazirliklərinin koordinasiyasını tələb edirdi. RSHA sürgünləri əlaqələndirirdi, Nəqliyyat Nazirliyi qatar cədvəllərini təşkil edirdi, Xarici İşlər Nazirliyi isə Alman müttəfiq dövlətləri ilə yəhudilərin təslim edilməsi üçün danışıqlar aparırdı [3].

1942-ci ilin iyulun 15-də Hollandiyadan sistemli şəkildə deportasiya başlanmış, buradakı yəhudiləri Vesterbork tranzit düşərgəsinə tolamışdır. Vesterborka göndərilən yəhudilərin əksəriyyəti şərqdəki ölüm mərkəzlərinə sürgün edilənə kimi orada qalırdılar. Almanlar 1942-ci ilin iyulun 15-dən başlayaraq Vesterborkdan təqribən 100.000 yəhudini deportasiya etmişdilər ki, onlardan təxminən 60.000-i Auschvitze, 34.000-dən çoxu Sobibora, 5.000-i Theresienstadt gettosuna və 4.000-i Bergen-Belsen düşərgəsinə göndərilmişdi. Deportasiya olunanların böyük əksəriyyəti həmin düşərgələrdə öldürülmüşdülər [4].

1942-ci ilin iyulun 22-dən Varşava yəhudiləri Treblinka qətl mərkəzinə sürgün edilmişdilər. Varşava gettosundan deportasiya edilmiş 300 mindən çox yəhudinin 250 mindən çoxu Treblinka ölüm mərkəzinə sürgün edilmişdi. Deportasiya olunanlar zorla Varşava Malkiniya dəmir yolu xəttinə birləşdirilən Umschlagplatz (deportasiya nöqtəsi) göndərilmişdilər. Deportasiya olunanların böyük əksəriyyəti Treblinka çatıldıqdan sonra öldürülmüş, 1942-ci il kütləvi deportasiyasının sonunda, sentyabr ayında gettoda yalnız 55.000 yəhudü qalmışdı.

1944-cü ilin mayın 15-də yəhudilərin Macaristandan Auschwitz-Birkenauya sistemli şəkildə deportasiyası başlayır. Alman qüvvələri tərəfindən 1944-cü ilin martın 19-da Macaristanın işğal edilməsindən sonra keçən üç ay ərzində buradan 440.000 yəhudi 145-dən çox qatarda deportasiya edilir. Onların əksəriyyəti Auschwitzə çatıldıqdan sonra öldürülmüşdülər.

İkinci Dünya müharibəsi illərində Almaniyada yəhudilərə qarşı amansız bir siyaset yürüdülür, bu xalqın nümayəndələri kütləvi surətdə məhv edilirdi. Faşist düşərgələrində azərbaycanlılarla bir yerdə əsirlikdə olan yəhudilərə azərbaycanlı əsirlər Azərbaycan ad və familiyasını verərək “kəlmeyi-şəhadəti” öyrətmiş, bununla da onları müsəlman kimi ölümündən xilas etmişdilər [1, 652]. Böyük Vətən müharibəsi illərində Ukrayna, Moldova, Belarus, Pribaltika və Rusiyadan yəhudilərin Azərbaycana axını da bir daha yerli əhalinin tolerantlığının göstəricisi kimi çıxış etmişdir.

İkinci Dünya müharibəsi başa çatdıqdan sonra SSRİ-də yəhudilərin təqib olunması davam etmişdir. 1951-ci ildə sovet rəhbərliyinin əmri ilə Bakı və Tiflisdən bütün kürd yəhudiləri deportasiya olunmuşdu. Həmin illərdə antisemitizm, yəhudilərin təqib olunması, “həkimlərin işi” kimi məhkəmə prosesləri geniş yer almışdı. Buna baxmayaraq, müharibədən sonrakı illərdə Azərbaycanda analoji hallar demək olar ki, baş verməmişdi.

Əhemənilərin, Sasanilərin və Xilafətin tərkibində yəhudilərlə birgə yaşamağımız, eyni zamanda yəhudilərin tarixin ayrı-ayrı mərhələlərində Azərbaycana köçərək öz talelərini bu torpaqlarla bağlamaları iki xalq arasında səmimi qarşılıqlı münasibətlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Məlum olduğu kimi, Əhemənilər, Sasanilər və Xilafət dövründə Azərbaycan torpaqlarında minlərlə yəhudü məskunlaşmış və yerli əhali ilə bir yerdə yaşamağa başlamışdır. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, məskunlaşdıqları dövrdən bu günə kimi azərbaycanlılar ilə yəhudilər arasında heç vaxt qarşidurma və münaqişə faktı qeydə alınmamışdır. Əksinə, səmimiyyət və mehribanlıq qarşılıqlı ünsiyyətin əsas forması olmuşdur. Bununla əlaqədar olaraq Ümummilli Lider Heydər Əliyev demişdir: “Yəhudilər Azərbaycanda əsrlərdir ki, yaşayırlar və onlara qarşı münasibətdə heç vaxt diskriminasiya halları baş verməmişdir. Tarixdən də məlumdur ki, yəhudü xalqının bəzi nümayəndələri qırğınlardan xilas olmaq üçün Azərbaycana köçmüslər və burada diskriminasiya hiss etmədən sakit yaşamağın mümkün olduğu yer tapmışlar. Bu bizim xalqın xüsusiyyətidir. Bu, həm də müstəqil Azərbaycan dövlətinin həyata keçirdiyi siyasetin nümayişidir” [2].

ƏDƏBİYYAT

1. USA HOLOKOST Memorial museum. <https://www.ushmm.org/learn/timeline-of-events/19391941/deportations-of-german-austrian-and-czech-jews>
2. <https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/deportations>
3. Qasımlı M. Azerbaycan türklərinin milli mücadele tarihi. 1920-1945. İstanbul: Kakanüs, 2006, 706 s.
4. Президент Азербайджана принял руководителей еврейских религиозных общин. Газ., “АзИз”, Баку, 1998, ноябрь.

РЕЗЮМЕ ДЕПОРТАЦИЯ ЕВРЕЕВ Мамедова С.И.

Основная цель исследования - изучить историю депортации евреев из Венгрии, Германии, Польши, Франции, Австрии, Нидерландов и Чехии. Важность приложения в том, что его можно использовать на лекциях и семинарах в ВУЗах, студентам, интересующимся историей и политическими науками. Мы пришли к выводу, что евреям грозила депортация почти со всех концов света, но они жили и живут мирно в Азербайджане.

Ключевые слова: Венгрия, Германия, Франция, Австрия, Нидерланды, чешские евреи, депортация, вторая мировая война

**SUMMARY
DEPORTATION OF JEWS
Mammadova S.I.**

The main purpose of the study is to study the history of Jews' deportation from Hungary, Germany, Poland, France, Austria, the Netherlands and the Czech Republic. The importance of the application is that it can be used in lectures and seminars in universities, students interested in history and political science. we came to a conclusion that Jews had been faced deportation almost from all parts of the world, but they lived and live in peace in Azerbaijan.

Key words: *Hungary, Germany, France, Austria, the Netherlands, Czech Jews, deportation, world war the second*

**MÜSLÜMANLARA SÜRGÜN VE SOYKIRIM UYGULAYAN
RUS VE HAY'LARIN İTİRAFLARI**

Mustafayev B.M.

Siirt Üniversitesi, Türkiye Cumhuriyeti

besirmustafa@gmail.com

Özet: Ermenilerin içinden çıkan açgözlü ve şaşkın komiteciler ve sözde aydınlar, başta Rusya olmak üzere, Fransa, İngiltere, Amerika, İran gibi devletlerin sırif kendi menfaatleri için ileri sürdürükleri yalan vaatlerine kapıldılar. Hem Ermenileri büyük bir sefalete sürükleyen hem de bir milyondan fazla Müslümanın sürgün ve soykırımına sebebiyet veren bu durum bugün kapanması güç bir yara haline gelmiştir. Meseleyi körükleyicilerin başında yine Ermeni terör faaliyetlerini ve onlara destek veren Rus yönetimini görmekteyiz. İster arşiv belgelerindeki, ister tanık ifadelerindeki isterse de diğer kaytlardaki itiraflar bunun bir kanıtıdır.

Anahtar kelimeler: *Müslüman, Türk, Rus, soykırım, sürgün, itiraf.*

Giriş

Ermeni komitecilerinin ve halkın asıl amacı başta Rus yönetimi olmak üzere diğer emperyalist güçlerin desteğiyle Anadolu ve Azerbaycan'da Türk topraklarını yarmak, yıkmak, yağmalamak, insanların soykırımı ve sürgüne tabi tutmaktı. 200 yıl öncesinden başlayarak oluşturulan bu yapay sorun ve özellikle son 30 yılda daha da artırarak adeta bir kangren haline gelmiştir. Hem Azerbaycan hem de Türkiye'yi derinden etkileyen bu sorunu daha da karmaşıklaştıran, daha çok Rusya'nın Kafkaslara ve Anadolu'ya ilişkin emellerinden ve Hay'lari koruma adına Türk Milletinin topraklarına karışmasından kaynaklanmaktadır. Bunun için Ermenileri piyon olarak kullanmak daha uygun görülmüştü.

Petrol ülkesi olan Azerbaycan, uzun süre Taşnak örgütüne para sağlayan bir merkez olarak ilgi çekmiştir. Güney Kafkas'da Ermeni burjuvazisi en aktif siyasal güç idi. Kilise, ülkenin eğitim ve kültür kuruluşları Taşnak örgütünün elindeydi. Bu yüzden Çarlık, ta ilk baştan bunların gücünü kırmak istiyordu. 1903 yılında Ermeni kilisesin tüm mal varlıklarını devlete devir edeceği açıklandı. Savaş sırasında Çar diplomasisi Osmanlı Ermenilerinin Rusya'nın yanında yer almasını ve Kafkas-Türk cephesinde Ermenilerin askeri operasyonlara katılmasını yararlı ve uygun gördüğünü

saklamıyordu. Çarlığın Ermenilere aşırı ilgisi açıkça görülmekteydi. Ermeni koruyucusu rolüne soyunan Rus diplomasisi hem kilise temsilcilerin hem de devrimci Ermeni örgütlerinin hizmetlerinden yararlanmaya çalışıyordu. Taşnakların ilk propagandası ister Anadolu'da olsun isterse de Kafkaslarda “*geniş kapsamlı yerel özerkliğe*” dayanan “*Türkiye Ermenistan’ı*” ve “*Kafkasya Ermenistan’ı*” Osmanlı Devletinin bir parçası olduğunu göstermişti. “*Bağımsız Ermenistan*” kurulmasına ilişkin açık bir plan kondu. Öte yandan Ermeniler, “*Bati Ermenistan’ın*” (Doğu Anadolu) Rusya tarafından işgal edilmesi gerektiğini ifade ediyordu. Taşnaklara göre kurtarılan “*Ermeni toprakları*” tamamen bağımsız olmaliydi. Bu özlem öylesine güçlündü ki Taşnaklar Güney Kafkas sınırları dâhilinde “*ulusu*” toparlamaya ve “*milli toprakların*” sınırlarını yuvarlaklaştırmaya itiyordu.

Rus ve Ermeni İtirafları

Erzurum ve Deveboynu Müstahkem Mevki Topçu Başkan Vekili ve Erzurum İlkinci Ermeni-Rus Kale Topçu Alayı Komutanı, Harp Esiri, Yrb. Lt. Col. Tverdohlebov Ermeniler hakkında şöyledir: “*Ermeniler ile aynı ortamda birlikte yaşamış olan Ruslar, onların medeniyet seviyeleri ve yetenekleri hakkında tamamen farklı düşüncelere sahiptirler. Ermenileri oldukça yeteneksiz, asalak, açgözlü, ancak başka bir milletin sırtından geçinebilen bir millet olarak saymak mümkündür. Sıradan Rus halkın bu yönde yargısı daha basittir. Rus askerlerinden pek çok kez şu sözleri işitmİŞİMDİR. ‘Ermeniler iyi insanlar, Türkler bunları biraz kesmişler, ama iyi kesememişler, topunu kesmeleri lazımmış’*” (11, s. 4). Görüldüğü gibi Rus askerler, Ermenileri en aşağılık halktan saymışlardır. Bunlar her zaman geri hizmetlerde görev yapmak için gayret göstermişlerdir. Cepheden firar etmek için çok defa kendini yaralama olaylarına şahit olmuşlardır. Onlar Türklerle karşı tarihen nefret beslemişlerdir. Tüm dünyaya ve Ruslara ‘kendilerini daima mazlum ve ezilen bir millet’ olarak tanıtmışlardır. Sanki kendilerinin hiç suçu yokmuş gibi, ‘dinlerinden ve kültürlerinden dolayı ağır işkencelere maruz kalmış’ bir millet olarak sunmayı başarmışlardır (8). Harici devletlere ve milletlere çoğu zaman din kisvesi ile sarılmışlardır. Oysa kendilerine verilen tüm hak ve özgürlükler rağmen, mezalim, sürgün, katliam uygulayan, Müslüman Türklerle yönelik kin, nefret, ihanet eden her daim kendileri olmuşlardır.

Özellikle Doğu Anadolu’da Rus subayları olmasaydı, o zaman Türk birlikleri bu bölgeye geldikleri vakit burada ‘sağ kalan bir tane bile Türk bulamayacaklardı’ hükmüne vararak, Rus subaylarına da aynı şekilde davranışlılardır. Ermenilerin kaçmadan önce Erzurum’da neler yaptıklarını ve ne kadar masum kadın, yaşlı ve çocuk öldürdüklerini öğrenince eski Romalı tarihçi Petroni’nin haklarında; “*Ermeniler de insandır, fakat evlerinde dört ayakları üzerinde yürürlər dediği, Rus şairi Lermantov'un da bir şiirinde isabetli bir şekilde; Sen kölesin, sen korkaksın, sen Ermeni'sin diyerek karakterize ettiği bu kişilerle gitmemə izin vermediği için Tanrı'ya teşekkür ediyorum*” (11, s. 43-44).

Rus Yarbay Lyahov'un raporunda, Ermeni çetelerinin bazı Ermeni köylerini yakması ve bunu Türklerin üzerine atması dikkat çeken en önemli hususlardandır. Yine raporda Doğu Anadolu'da bulunan Osmanlı ordusunun 1903–1904 yıllarındaki askeri ve lojistik durumu hakkında da bilgiler bulunmaktadır. Ermeni terör eylemlerini çok iyi hazırlanmış ve sadece Ermeniyye sınırlarını değil, Rusya içerisindeki Kafkas ötesini de içeren bir plan idi. Harekâtın başında ise komiteler ile Ermenilere para, silah ve tavsiye yardımında bulunan bazı diplomatlar adındalar bulunuyordu. Andranik, Armenik, Arşak, Ogan, Krimistov ve Arsen isimli Ermeni asıllı şahıslar sorumlu tutulmuştu (5, s. 421-424).

1914–1915 yıllarında radikal Ermeni milliyetçi partileri, Osmanlı ve Kuzey Azerbaycan'dan toprak kopararak Kafkasya'nın “*Ermenistan'a*” dönüştürülmesini hayal ediyorlardı. Bunun

sonucunda da Rusya'nın onların bu ham hayallerini ödüllendirmesini umuyorlardı. 1917 senesinde Kafkasya'da inkılâbı faaliyetlerini güçlendiren Ermeniler 1918 senesinde ise Taşnakların gelişen Bolşevik harekâtına yakınlaşarak Mûsavat partisine karşı savaşmıştır. Taşnakların ilk Baş Nazırı H. Kaçaznuni şöyle der: “*Biz, Bolşevik ve Rus güçlerinin yardımı ile Türk-Tatar (Azerbaycan Türkii) tehlikesine karşı kendimizi koruyabildik.*” (4, s. 6). 1919'da Taşnaklar parlamentoda çoğunluk elde etse de Bolşeviklerden umduklarını alamadılar. Diğer taraftan Taşnak belgeleri, Çarlık Rusya'sı ve Batı emperyalizminin kumandası altına giren Taşnakların katliam hikâyeleri ile doludur. Taşnak örgütü bastıkları Müslüman köylerinde yağıma ve yakma yapmışlardır. Türklerde ait olan malların hükümetin elinde toplanmasını isteyen Taşnak yetkilisinin raporu Kaçaznuni'nin itirafları ile eserinde mevcuttur. Taşnak komiseri V. Agamyan'ın ordudan firarları önlemek bahanesiyle mahkeme olmaksızın insanları cezalandırdığı ve kurşuna dizdiği eserde yerini bulmuştur. Kaçaznuni'nin tespitlerinden en önemlisi Osmanlı'nın Tehcir kararının amacına uygun olduğu yönünde idi. “*Büyük Ermenistan*” projesinin hayal olduğu, Müslüman nüfusu hakikaten katlettikleri, Ermeni terör eylemlerinin Batı kamuoyunu kazanmaya yönelik olduğu idi (1, s. 26).

Kaçaznuni'nin 1923'de Bükreş'teki Ermeni meselesi ile ilgili toplantıda aşağıdaki başlıklar adı altında sunduğu rapor, gerçeği tüm çiplaklılığı ile gözler önüne sermiştir:

1. *Her türlü operasyonlara katıldık. Ermeni terör örgütleri oluşturmak hata idi.*
2. *Barişi sabote ettik. Gerçekleri göremedik. Aklımız dumanlanmıştı.*
3. *Türkler Tehcir olayı ile doğruya yaptı. Osmanlı savunma içgüdüsü ile hareket etmiştir.*
4. *Ermeniler Müslüman nüfusu katletmiştir.*
5. *Ermenistan'da Taşnak diktatörlüğü kurmuşlardır.*
6. *Ermeni örgütleri kaytsız şartsız Rusya'ya bağlanmışlardır.*
7. *Ermenistan projesi için emperyalist bir talebe kapılmış ve kıskırılmışlardır.*
8. *Ermeni terör eylemleri Batı kamuoyunu kazanmaya yönelikti.*
9. *Bariş teklifini reddettik, herkes bizi kandırdı.*
10. *Taşnak yönetimi dışında başka suçlu aranmamalıydı.*
11. *Taşnak örgütünün artık yapacağı bir şey yoktu.* (4, s. 8, 10–11).

Kaçaznuni bir diğer çarpıcı itiraflarını ise şöyle dile getiriyordu: “*Biz, Azerbaycan, Gürcistan ve Türkiye (Osmanlı) ile savaştık. Bolşevikler bizim kadar savaşmadı. Biz, Akbaba, Zengezur, Vedibasar, Şerur, Nahçıvan, Guba, Gence'de aralıksız olarak birçok çatışmaya girdik. Bolşevikler, Şubat ayaklanması hariç çatışmaya girmediler. Bizim dönemimizde halk, savaş meydanlarında ve açıktan ölmekteydi. Ama mücadelemiz ölmeli. Doğrudur, bugün Ermenistan bağımsız bir devlet değildir. Sadece Rusya'ya bağlı özerk bir bölgedir. Ama nasıl bile biliriz, belki de bugün Ermeniler için en uygun durum budur. Bu durumda Taşnaksüyun, Bolşeviklere yardım edemez, geriye sadece engel olmamak kalıyor. İşte bu da onun Bolşeviklere yardımı olacaktır. Ama engel oluşturmak için bir tek yol var; sahneneden çekilmek. Partimiz çöküyor. Çünkü kendi yolunu kaybetmiştir. İşte acı gerçek! Biz bu gerçeği itiraf edebilme erkekliğini göstermeli ve gereken sonuçlara varmalıyız. Sonuç şu: Varlığımıza son vermeliyiz*” (4, s. 6, 17-19, 84-94).

A.B.Karinyan, eski Sovyet Ermenistan'ının bilinen Ermeni milliyetçi liderlerinden idi. Ermeni milliyetçiliğinin ve tipik temsilcisi Taşnaksüyun partisinin köklerine inmeden ve kendi dillerinden öne sürülen tezleri irdelemeden, Ermenilerin yaptıkları faaliyetleri kavramamız mümkün değildir. 1870-1880'lere doğru Ermeni burjuvazisi elli bir noktaya gelir ve Ermeni milliyetçiliği de biçimlenir. 1915 ve sonrasında Kuzey Azerbaycan ve Anadolu'daki olayların kökleri o tarihlerdedir (6, s. 4).

Lalayan ise 1938 yılında Rus arşivinin tozlu raflarından bir belgeyi çıkarıp akademinin yayın organında da kamuoyuna sunmuştur. Bu belgede bir Taşnak subayının mezalim döneminde yazdığı bir rapor yayınlamış. İnsanın kanını dondurup raporda şunlar yazılı: “*Türk nüfusu ayırt etmeden imha ettim. Bazen kurşunlara yazık olmasın dersin ya. Bu köpeklerle (Türklerden bahsediyor) en etkili yol çarpmadan sonra sağ kalanları toplayıp kuyuların içine tıkmak ve bir daha dünyada bulunmamaları için yukarıdan ağır kayalarla ezmek. Ben de öyle yaptım. Tüm erkek, kadın ve çocukları topladım, benim tarafımdan atıldıkları kuyuların içinde kayalarla ezerek hepsinin hayatına son verdim*” (3). İnsan olan hiç kimse bunu yapmaz. Konuya ilgili bir de İngiliz elçisinin ilginç bir anısı var. Elçi Layard, bir toplantıda Ermeni patriği ile tartışıyor ve dayanamayarak patriğe diyor ki: “*Siz nüfusunuzun hiçbir zaman daha fazla olamadığı bir yerde nasıl devlet kuracaksınız? Patriğin cevabı çok net ve esef verici: “Biz başka yöntemler kullanarak bunu sağlarız”. Bu ne demek? “Katliam, kargaşa, korkutma ne gerekiyorsa yapar o nüfusu orada Ermeniler lehine çeviririz ve devleti de kurarız”* (3). Bu patrik bir halkın dini lideri! Bir din adamı bunu söylese halk ne yapmaz?

Bu bağlamda da Ermeni asıllı tarihçi Lalayan, bilime dolayısıyla tarihe çok veciz ve ibret verici bir belgeyi hiç bir tereddüt göstermeden sunmuştur. Ona göre:

1. *Taşnaksütyun, Birinci Dünya Savaşı öncesinde Ermeni ticari ve sanayi burjuvazisi için pazar oluşturmak amacıyla Osmanlı topaklarının bir kısmını işgal etme ve denizden denize “Büyük Ermenistan” projesini gerçekleştirmeye hayallerine kapıldı.*

2. *Taşnaksütyun örgütü, Ermenileri milli maske ile aldatarak, Müslüman Türk Milletini yurtlarından sürgün ve katletmek için kıskırtarak ayaklandırdı. Ve kendi amaçları uğruna Ermeni halkını feda ettiler.*

3. *Çar Petro vasiyetnamesi doğrultusunda Çar hükümeti Osmanlı ’nın Doğu Anadolu Bölgesinde bir dayanak yaratarak, boğazları ele geçirmek ve Akdeniz ’e inmek için Ermenileri kullandı* (10, s. 18-25.)

4. *Ermeni gönüllü harekâti on binlerce Türk insanını orta çağ barbarlığı ve vandalizm yöntemiyle ile katletmiştir. Müslüman köylülerini katletmekle kalmadılar, tarihi abideleri de yok ettiler.*

5. *Bağımsız Ermenistan döneminde Taşnaklar, gerek Kuzey Azerbaycan ’da gerekse de Anadolu ’da İngiliz, Fransız ve Amerikan emperyalizmine alet oldular.*

6. *Bu dönemde Taşnaklar: “Müslümanlar bizim düşmanımızdır” sloganı adı altında bugünkü Ermenistan topraklarında yaşayan yüz binlerce Müslüman ’ı katlettiler. 30 yıllık Taşnaksütyun iktidarının sonunda Ermenistan ’daki Türk nüfus % 77, azalmıştır.*

7. *Taşnaklar yüzlerce yıl birlikte yaşadıkları Türklerle karşı savaşmak istemeyen Ermenilere bile inanılmaz işkenceleri reva görmüştür.*

8. *Komünist partisi 1919 Mart kongresinde Taşnakları şöyle tanımlar: “Ermeni hükümeti yağmacıların, şantajcıların, cellâtların şakşakçı takımıdır. Ermeni bakanları, Ermeni halkın döküntüleri İngiliz-Amerikan emperyalizminin sadık uşakları, insan etiyle beslenen çakallardır. Ermeni Komünist partisi bu itleri yeryüzünden silmeye halkları adına yemin etmiştir”* (7, s. 10).

Ermeniler ile ilgili gerçekleri Sovyet Ermenistan ’ı Komünist partisi döneminde devlet organlarında önemli görevler yapan, ayrıca SSCB Bilimler Akademisinde uzun yıllarca çalışan Karinyan, parti yöneticilerinden A. F. Myasnikyan, Ermeni Sovyet tarihçilerinden B. A. Boryan safsatadan ibaret sözde soykırımdan ve bu yolla elde edecekleri kazanç “*Büyük Ermenistan*” hayalinden bahsetmişlerdir. Ermenistan Komünist partisi birinci sekreteri Aşot Ioannisyan, 1924 yılında yazdığı “*Taşnaksütyun ve Savaş*” adlı broşürde Taşnakların Birinci Cihan Harbindeki

beklentilerini ortaya koymuştur. Özellikle Çarlık Rusya'sının yıkılmasından sonra Taşnak örgütü emperialistlerin gündümünde hareket ettiklerine Sovyet Ermeni yetkilileri de şahit olmuşlardır. Sovyet Ermeni Kızıl Ordusunun avcı tümeninin onuncu yıldönümü dolayısıyla, Kızıl Ordu tarafından basılan kitapçıkta T. Haçikoglyan, Taşnaksüyün gönüllü birliklerinin Türk nüfusunsa karşı girdiği katliamlara şöyle değinir: “*Şerefsiz Taşnak Cumhuriyeti kısa dönemde Azerbaycan, Gürcistan ve Osmanlı'da yapılan savaşlarda Taşnakların kanlı elerliye binlerce Müslüman Türk insanını yok ettikleri ve yaşayış yerlerini yağmalayıp yaktıklarını, Zengezur, Nahçıvan, Karabağ, Akbaba, Meğri, Şerur, Zengibasar ve Büyükk Bedirdeki Azerbaycan köylerinde yaşanan mezalim hâlâ akıllarda*”. (9, s. 10)

Lalayan, 1914–1923 yılları Türk-Ermeni ilişkilerini, çoğu Ermenistan arşivlerinde bulunan belgelere dayanarak açıklıyor. O, Taşnaksüyün gerçeğini ve kendi ifadesiyle: “*Sözde Ermeni Meselesinin* içyüzünü gözler önüne seriyor ve özellikle şu önemli konuları inceliyor:

1. *Taşnaksüyün partisinin emperialist devletlerle ilişkileri.*
2. *Denizden denize “Büyük Ermenistan” projesinin arkasındaki güçler.*
3. *Taşnakların etnik temizlik politikası.*
4. *Taşnak gönüllü hareketinin silahlı eylemleri ve Ermeni halkına uygulamaları.*

1914–1915 yılının sonuna kadar Taşnaksüyün, 10 bin gönüllüyü örgütlemiş, onları Osmanlı'ya ve Kuzey Azerbaycan'a karşı kullanmıştı. Ama bu faaliyetleriyle yetinmişler miydi?

Elbette hayır. Taşnaksüyün'un Kafkaslardaki faaliyetleri 1920 yılına kadar sürmüştür. 1917–1918 yıllarında ise bu faaliyetler hız kazanmıştır. Özellikle halkın kıskırtamaya, ayaklanmaya, kin, nefret ve nifak dolu eylem ve söylemler diz boyu idi. Ermeni Kolordu Komutanı Nazarbekov Haziran 1918'de Bakü'de Ermeni halkını kıskırtarak şöyle seslenmişti: “*Ey Ermeni halkı! Ailelerinizin kurtulmasını istiyorsanız, silah kullanmayı bilen varsa herkes bize katılın. Silahlarınıza, mermilerinizle ve beş günlük erzakınızla gelin. Orduya ekmek, patates ve diğer gıda maddesi bağışında bulunun*”. (7, s. 49, 77-78).

Şaumyan Stalin'e gönderdiği mektupta şöyle seslenerek aslında Rus desteğinin ne denli olduğunu gösteriyordu: “*Yelizavetpol (Gence) Guberniyası Beyleri bize karşı yeni yürüyüş ve eylem planındalar. Hacıkabul yöresinde desteklerimizle süvariler arasında çatışma olmuştur. Derhal acil olarak asker ve silah gönderilmelidir*” (2, s. 12-13).

Ermeni araştırmacı Varandyan tarihe söyle bir not düşer: “*Tarih, asırlar boyu aynı coğrafyada yaşayan, aynı havayı solan iki milletin kanlı savaşlarına şahit olmuştur. Bu milletler birbirinin ürettiğini diğer yağıma etmektedir. Biri Asya cehenneminden kurtulmağa, öteki Batı medeniyetine kavuşmağa can atmıştır. Oysa Ermeniler hiçbir yazıya, medeniyete ve çoban esirlerinin değişmeyen alametleri ile yaşayan gablel tarih bir ırk döküntüsüdür. Bunların en namuslu işi eşkiyalık, en büyük marifetleri de zülümdür*”. (9, s. 12-23).

Avetis Agranyan, Stepan Şaumyan, Nikolay Adonts, Haçatur Malumyan, Mikayel Varandyan, Ovanes Varges Serengüyan, Simon Vratsyan, Arutyun Dadyan, Ruben Darbinyan, Yeprem Han, Akop Zavaryan (1875-1920), Ruben Zardaryan (1874-1915), Karo Sasunî, Ovanes Kaçaznuni (1868-1937), Omen Kristofor Mikaelyan (1859-1905), Mıkırçıç (Mığırçıç) Portukyan (1848-1921), Minas Grigoryeviç (Grigoryan) Çeraz (1852-1929), Levon Şant Sehboyan (1869-1951), Artutyun Şahrikyan gibi birçok Ermeni “*ulusalcı aydın*” düşünce ve yazılarıyla Taşnak örgütüne fikri ve ırkçı yönden hizmet etmişlerdir.

Sonuç

Rus ve Ermeni itiraflarından anlaşılmaktadır ki, Ermeniler kendi din adamlarının, aydınlarının, parti reislerinin propaganda, teşvik ve zorlamaları ile Rusların desteginde dün Osmanlı

İmparatorluğuna bugün de Azerbaycan Cumhuriyetine karşı Dağlık Karabağ'da ayaklandılar, sürgün ve katliam yaparak toprak talebinde bulundular. Ermeni nüfusunu asılsız ve abartılı şekilde ön koşul olarak ortaya koydular. Oysa Ermenistan'ın şimdiki sınırları içinde 1913 yılında 1 milyon insan yaşıyordu. Savaş yıllarda (1914–1918) Ermenistan'a 300 bin göç geldi. Bu yıllarda Ermenistan'dan göç eden insan sayısını (100 bin) keza 1914–1918 yılları arasında doğal nüfus artışını (55 bin) ve savaş nedeniyle nüfusun azalmasını (46 bin) dikkate alduğumuzda Taşnakların iktidara gelmeleri arifesinde nüfusun yaklaşık 1 milyon 200 bin olması gerektiğini saptayabiliriz. 1914 yılı Kafkaziskiy Kalendar (Kafkas yıllık-takvimi) gösteriyor ki, İrevan-Revan eyaletinde (Nahçıvan-Sürmeli kazaları hariç) yaklaşık 260 bin Türk, 25 bin Kürt, 8 bin Yezidi, 15 bin Rus ve 7 bin değişik milletlerden insan vardı. 1920 yılında ise toplam (tüm halklar dâhil) nüfus 774 bin idi (8, s. 91-92). Bu yolda Rus ordusu saflarında savaşlıklarını açıkça ispat etmekteler. Ancak gerçekte Rusların Ermenilere bağımsızlık vermek gibi bir niyetlerinin olmadığını, kendi emellerine ulaşmakta bir piyon olarak kullandıklarını Rus, Azerbaycan, Ermeni, Osmanlı ve yabancı bilgi ve belgelerden, tanıkların ifadelerinden ve en son olarak işgal edilen topraklardan açıkça anlaşılmaktadır. Günümüzde Rusya'nın Azerbaycan'a ait Karabağ topraklarının Ermenilere adeta peşkeş çekmek istemesi, SSCB dağılmasından sonra kendilerinin Kafkas'daki jeopolitik ve jeostratejik etkinliğini arttırmak için (ilk başta Azerbaycan petrollerinin kullanımında Türkiye-ABD ve AB'nin bölgede etkin gücünü engellemek) bir vasıta olmuştur.

BİBLİYOGRAFYA

1. Ehmedov, Teymur, "Ermeni Milliyetçi Partiyaları ve Onların Qafkasya'da Aldatıcı Siyaseti", *Elturan Jurnalı*, No: 1–2–3, Azerbaycan Elmler Akademiyası Milli Münasebetler İnstitu Neşriyyatı, Bakı, 1993.
2. Hesenli, Cemil; İsmayılov, Eldar, *Azerbaycan Tarixi*, Müellim Neşriyyatı, Bakı, 1995.
3. <http://www.turkishforum.com.tr/ermenii/tarihci/Lalayan/birbelge/2009.02.24>.
4. Kaçaznuni, Ovanes (Hovannes), *Taşnak Partisinin Yapacağı Bir Şey Yok (1923 Parti Konferansına Gönderdiği Rapor)*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2007.
5. Kamalov, İlyas, "Ermeni Olayları Hakkında Rus Yarbay Lyahov'un Raporu", *ASAM-EREN Yayınları*, C. 1, Ankara, 2007.
6. Karinyan, A. B., *Ermeni Milliyetçi Akımları (Ermeni Belgeleriyle Ermeni Soykırımı Yalani)*, Çev: Arif Acaloğlu, İstanbul, 2000.
7. Lalayan, A. A., *Taşnak Partisinin Karşidevrimci Rolü (1914-1923), Ermeni Belgeleriyle Sözde Ermeni Soykırımı Yalani-2*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2006.
8. Mayevski, (Rus General-Van-Erzurum Başkonsolosu), Ermenilerin Yaptıkları Katliamlar, Neden?, Çev: Azmi Süslü, Ankara, 1986.
9. Memmedzade, Mirzebala, *Ermeniler ve İran*, Azerbaycan Dövlət Neşriyyatı, Bakı, 1993.
10. Mustafayev, Beşir, "Cihan Hâkimiyetini Moskoflara Öğütleyen Deli Petro'nun Vasiyetnamesi ve Ermenistan Devletinin Kurulmasında Etkisi", *Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt. 4, Sayı. 11, Mersin, Haziran 2013.
11. Tverdohlebov (Harp Esiri, Yrb. Lt. Col), 16–29 Nisan 1918-Erzurum, *Gördüklerim Yaşadıklarım, Erzurum 1917–1918*, ATASE Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2007.

РЕЗЮМЕ
ПРИЗНАНИЯ РУССКИХ И ХАЕВ, СОВЕРШИВШИХ ИЗГНАНИЕ И ГЕНОЦИД
МУСУЛЬМАН
Мустафаев Б.М.

Жадные и сбитые с толку члены комитета и так называемые интеллектуалы, вышедшие из числа армян, были пойманы на ложных обещаниях, данных такими государствами, как Россия, Франция, Англия, Америка и Иран, только для их собственной выгоды. Эта ситуация, которая привела армян к огромным страданиям и стала причиной изгнания и геноцида более миллиона мусульман, стала раной, которую трудно закрыть сегодня. Мы также видим армянскую террористическую деятельность и поддержавшую их российскую администрацию в первых рядах агитаторов этого вопроса. Подтверждением тому являются признания в архивных документах, свидетельские показания или другие записи.

Ключевые слова: мусульманин, турок, русский, геноцид, ссылка, конфессия.

SUMMARY
CONFESIONS OF RUSSIANS AND HAYS WHO PERPETRATED EXILE AND
GENOCIDE AGAINST MUSLIMS
Mustafayev B.M.

The greedy and confused committee members and so-called intellectuals who came out of the Armenians were caught up in the false promises made by states such as Russia, France, England, America and Iran just for their own benefit. This situation, which both drove the Armenians to great misery and caused the exile and genocide of more than one million Muslims, has become a wound that is difficult to close today. We also see the Armenian terrorist activities and the Russian administration that supported them at the top of the agitators of the issue. Confessions in archival documents, witness statements or other records, are proof of this.

Key words: Muslim, Turkish, Russian, genocide, exile, confession.

XX ƏSRİN 40-CI İLLƏRİNDƏ CƏNUBİ QAFQAZDA YAŞAYAN ETNİK
TÜRKLƏRİN DEPORTASIYASI

Nəsirova N.M.

Sumqayıt Dövlət Universiteti
nargiz917@gmail.com

Xülasə: Məqalədə ermənilərin 200 il əvvəl İrandan və Türkiyədən Cənubu Qafqaza köçürülməsi ilə başlayan yerli əhalinin sıxışdırılaraq başqa yerlərə zorla köçürülməsi prosesi, SSRİ-də həyata keçirilən deportasiyalar, o cümlədən, 1940-cı illərdə ermənilərin məkrili siyasetinin nəticəsi olaraq Cənubi Qafqazdan etnik türklərin Sibirə və Qazaxıstanın şimal bölgəsinə məcbirən köçürülməsi, bu qanlı faciələrin səbəbkarları və icraçıları tarixi faktlarla göstərilir. Bir etnik türk ailəsinin timsalında sürgün həyatı, onların üzləşdikləri sonsuz məhrumiyyətlər təsvir olunur.

Deportasiyaya məruz qalanları oxşar talelər – qırıq könüllər, qərib günlər, zəhərdən acı həyat, sonsuz məhrumiyyətlər birləşdirir.

Ümumiyyətlə, Sovet İttifaqında deportasiyalar qeyri-adi bir şey deyildi. Tarixi faktlar göstərir ki, SSRİ-nin rəhbəri İosif Stalinin əmri ilə 1930-1950-ci illər ərzində ölkə daxilində müxtəlif əhalinin qruplarının məcburi köçürülməsi həyata keçirilmişdir. Səbəb və bəhanə isə bu idi: "antisovet" fəaliyyəti, dövlətin təhlükəsizliyi, müxtəlif milli, etnik qrupların birləşməsinin qeyrimümkünülüyü və s. Bir qayda olaraq, deportasiyaya məruz qalanlar "daha təhlükəsiz ərazilərə", həmçinin insanların nisbətən az məskunlaşdığı yerlərə - uzaq Sibirdə və Qazaxıstanın şimalına köçürüldürdülər. Bu, könüllü deyil, zorla, məcburən köçürülmə, başqa sözlə, sürgün idi. [4, s. 104]

Qeyd olunan dövrdə SSRİ-də deportasiyaların bütövlükdə ən azı 6 milyondan çox insanı əhatə etdiyi təxmin edilir. 1930–1931-ci illərdə 1,8 milyon, 1932–1939-cu illərdə 1 milyon, 1940–1952-ci illərdə 3,5 milyon nəfər deportasiyaya məruz qalmışdır. [6]

Məhz buna görə də müasir tarixçilər bu sürgünləri insanlıq əleyhinə bir cinayət və etnik təmizləmə kimi təsnif edirlər. Ölüm nisbəti ən yüksək olan Krım tatarlarının, çeçenlər və inquşların deportasiyası Avropa Parlamenti tərəfindən soyqırım olaraq qəbul edilmişdir. 1940-ci illər ərzində deportasiya edilmiş şəxslərin 400.000-ə qədərinin bu sürgün nəticəsində öldüyü rəsmən sənədləşdirilmişdir. RSFSR-in (Rusiya Sovet Federativ Sosialist Respublikası) Ali Soveti 26 aprel 1991-ci il tarixində "Repressiya olunmuş xalqlara bəraət verilməsi haqqında" qanunu qəbul edərək bütün kütləvi deportasiyaları "Stalinin böhtən və soyqırımı siyaseti" olaraq qınadı. [3, s. 1151-1172] Tarix müxtəlif deportasiyalara şahidlik etmişdir və təəssüf ki, bu fəlakət Cənubi Qafqazda yaşayan etnik türklərdən də yan keçməmişdir. Cənubi Qafqazda tarixən bu torpaqlarda yaşayan azərbaycanlılar və etnik türklər son 200 ildə zaman-zaman deportasiyaya məruz qalmış, öz yurdlarından zorla köçürülrək sonsuz məhrumiyyətlərlə üzləşmişlər. Bu faciələrin əsası Rusiya ilə İran və Osmanlı İmperiyası arasında bağlanılmış müqavilələrə əsasən ermənilərin bu ölkələrdən Rusiyanın tərkibində olan Cənubi Qafqaza köçürülməsi ilə qoyulmuşdur.

Çar Rusiyasının köməkliyi ilə yeni torpaqlar əldə edən ermənilər öz məkrli planlarını "Böyük Ermənistən" yaradılmasını həyata keçirməyə başladılar. Bunun üçün ilk növbədə ətrafdada yaşayan yerli əhalini min cür bəhanə ilə sıxışdıraraq onların torpaqlarına yiyələndilər.

Tarixi faktlar sübut edir ki, havadarlarına arxalanan ermənilər tərəfindən başqalarının torpaqlarını zəbtetmə prosesi 20-ci əsrədə daha geniş vüsət almışdır. Tarixi Azərbaycan torpaqlarında dövlət qurmağa nail olan ermənilər azərbaycanlılara qarşı soyqırım siyasetini həyata keçirərək Ermənistən ərazisini bir neçə dəfə artırmağa müvəffəq oldular. Lakin bu da onları qane etmədi. Növbəti hədəf Cənubi Qafqazda müxtəlif ərazilərdə sıx məskunlaşmış çoxsaylı etnik türklərin torpaqlarını ələ keçirmək idi. Hər bir tarixi məqamdan öz çirkin niyyətləri üçün istifadə edən fürsətcil ermənilər İkinci Dünya müharibəsindən də bəhrələnmək, məqsədlərinə çatmaq üçün planlar qurdular.

Məlumdur ki, Türkiyə Almaniya ilə sıx əlaqələrinin olmasına baxmayaraq, İkinci Dünya müharibəsində iştirak etməyəcəyini bəyan etmişdi və vədinə də şərəflə əməl edirdi. Lakin ermənilər Kremlə yüksək vəzifə sahibi olan və SSRİ-nin rəhbəri İosif Stalinə yaxınlığı ilə seçilən Anastas Mikoyanın vasitəsi ilə "Türklərin Cənubi Qafqazı ələ keçirmə iddialarının olması" barədə İ.Stalini inandırmağa müvəffəq oldular. SSRİ-nin guya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi ideyasında əsas məqsəd isə etnik türklərin Cənubi Qafqazdan uzaqlaşdırılması və onların yaşadıqları münbit torpaqlarda ermənilərin yerləşdirilməsi idi.

A.Mikoyan bu işə SSRİ rəhbərliyində qəddarlığı ilə "nüfuz qazanmış" Lavrenti Berianı da cəlb etdi. Onun İ.Stalinə 24 iyul 1944-cü il tarixli rəsmi müraciətindən: "Bir neçə ildir ki, Türkiyənin sərhəd bölgələrinin sakinləri öz ailələri və əlaqəli şəxslərlə mühacirət hissini nümayiş etdirir, qaçaqcılıqla məşğul oılır və türk kəşfiyyat orqanlarının casusluq etməsi, quldur dəstələri düzəltməsi üçün bir qaynaq rolunu oynayır. Buna görə də "SSRİ NKVD-si (Daxili İşlər üzrə Xalq Komissarlığı), Axalkalaki, Adigey, Ospinsk, Boqdanovsk bölgələrindən, Acarıstan Muxtar Respublikasının bəzi kənd sovetlərindən türklərin köçürülməsini məqsədə uyğun hesab edir". Bu təqdimata əsasən Dövlət Müdafiə Komitəsi 31 iyul 1944-cü il tarixində 45 516 Ahıska türkünün Gürcüstandan Qazaxistana, Qırğızistana və Özbəkistana köçürülməsi barədə qərar qəbul etdi (№ 6279). L.Berianın əmri ilə bütün əməliyyata A. Kobulov və Gürcüstanın dövlət təhlükəsizlik komissarı Rapava və daxili işlər komissarı Karanadze rəhbərlik edirdi. Bu tədbirin həyata keçirilməsi üçün NKVD-nin 4 min operativ əməkdaşı ayrıldı. [2, s. 104]

Sovet İttifaqının rəhbəri İ.Stalin 15 noyabr 1944-cü ildə Gürcüstandan gizli şəkildə evlərindən qovularaq dəmir yolu vaqonlarına yığılmış 115.000-dən çox Ahıska türkünün vətənlərindən deportasiya edilməsini əmr etdi. Deportasiya olunmuş insanların təxminən 50 min nəfəri yolda acliqdan, susuzluqdan, soyuqdan və məhrumiyyətlər nəticəsində öldü. Onları müşayiət edən Sovet gözətçiləri Ahıska türklərini geniş bir bölgədəki dəmir yolu kənarlarına, çox vaxt qida, su və siğınacaqsız yerə atırlılar.[5]

1989-cu ildə keçirilmiş əhalinin siyahıya alınmasına görə, Özbəkistanda 106.000, Qazaxistanda 50.000, Qırğızistanda 21.000 Ahıska türkü yaşayırı. Qeyd etmək lazımdır ki, II Dünya Müharibəsi dövründə deportasiya edilmiş digər millətlərdən fərqli olaraq, 1968-ci ilə qədər Ahıska türklərinin sürgün edilməsinə heç bir səbəb göstərilmirdi. Yalnız 1968-ci ildə Sovet hökuməti Ahıska türklərinin sürgün edildiyini, nəhayət, tanıdı və buna səbəb kimi 1944-cü ildə Sovet İttifaqının Türkiyəyə qarşı bir təzyiq kampaniyası başlamığa hazırlaşması göstərilirdi. Belə ki, 1945-ci ilin iyununda o vaxt xarici işlər naziri olan V.Molotov Türkiyənin Anadolu vilayətlərini (Qars, Ardahan və Artvin) təslim etməsi üçün bu ölkənin Moskvadakı səfirinə nota təqdim etdi. Buna paralel olaraq, Ahıska türklərinin tarixən yaşadıqları strateji Gürcüstan-Türkiyə sərhədi təmizləndi. [1, s. 320] Həmin əraziyə ermənilər köçürüldülər. Məlumdur ki, bu məkrli planın da arxasında ermənilərin Türkiyənin şimal bölgələrinə torpaq iddiası dururdu.

Özbəkistanda, əsas etibarilə Fərqaqə vilayətində yaşayan Ahıska türkləri 1990-cı ildə daha bir faciə ilə üzləşdilər. SSRİ rəhbərliyinin səriştəsizliyindən istifadə edən xarici və daxili qüvvələr digər ərazilərdə olduğu kimi, burada da milli münasibətlərin qızışdırılmasına müvəffəq oldular. Nəticədə Ahıska türkləri yaşadıqları yerləri tərk etməyə məcbur oldular. Onların 60 min nəfəri Azərbaycana pənah gətirdi və bu gün də Saatlı, Sabirabad, Xaçmaz rayonlarında yaşayırlar. Doğrudur, Gürcüstan hökuməti Ahıska türklərinin öz tarixi vətənlərinə qayıtmasına icazə verilməsi barədə qərar qəbul edib, lakin bu proses hələlik sona çatdırılmamışdır.

Sibirə, Qazaxistana deportasiya edilənlərin qarşılaşdıqları məhrumiyyətlər mənə yaxşı məlumdur. Çünkü mənim ana babamın və nənəmin ailələri də bu acı taleyi yaşamışlar. Onların ataları 1918-ci ildə Nuru paşanın ordusunun tərkibində Azərbaycana köməyə gəlmış və müxtəlif döyüslərdə iştirak etmişdilər. Lakin onlar baş verən hakimiyyət dəyişikliyi nəticəsində öz ölkələrinə qayıda bilməmiş, burada ailə quraraq yaşamışlar. Ailə üzvlərindən bəzilərinin Böyük Vətən müharibəsində iştirak etməsinə, hətta həlak olmasına baxmayaraq, türk əsilli olduqlarına görə 1949-cu il iyun ayının 14-də Azərbaycan ərazisindən keçmiş SSRİ-nin Tomsk vilayətinə sürgün edilmişlər. Nənəmin dediyinə görə, hadisə bu cür baş vermişdi: "Saat 12-də bizi və bir neçə başqa türk əsilli ailələri heç nə izah etmədən dəmir yol vaqonuna mindirib qapını bağladılar, qaranlıq

düşəndə vaqonu paravoza qoşdular. Hara getdiyimizi bilməsək də, təkərlərin səsi ürəyimizdəki giziltini getdikcə artırırdı. Arabir qatarı saxlayıb qapını açır, içəri kimləri isə mindirirdilər. Hər tərəf qaranlıq olduğundan heç nə görə bilmirdik. Hər dəfə qapı açıldıqca yerdə ağlaşma səsi eşidirdik. Nə isə qorxulu bir şey baş veridiyini hiss etdiyimiz üçün heç kim bir-birinə sual vermirdi. Evdən çıxdığımız artıq dörd gün idi. Qatar aram-aram Mahaçqalaya doğru irəliləyirdi. Yolda neçə nəfər acliqdan və susuzluqdan həyatını itirdi. Onları sadəcə dəmir yolunun kənarına atırdılar, heç dəfn də etmirdilər. Qarşida bizi Sibirli günlər, illər gözləyirdi.

Səhərdən axşama kimi ağır işlərdə çalışmaq, komendantın icazəsi olmadan yaşayış yerini tərk etməmək. Hətta qonşu kəndlərdə yaşayan tanışlarla aylarla görüşə bilmirdik. Hər açılan səhərə ümidlə baxırdıq, bəlkə kiminsə bizə rəhmi gələr. Beləcə, 1956-ci ilin dekabrına kimi bu arzularla yaşadıq. Bir gün xəbər gəldi ki, daha evlərinizə dönə bilərsiniz. Hamı sevincdən ağlayırdı. Qış olmasına, hər tərəfidə qar-boran olmasına baxmayaraq, dərhal sevinə-sevinə geri gəldik. Orda neçə əzizimizin qərib qəbri qaldı. Sürgündə olduğu kimi, bu gün də hamı bir-birini doğma hesab edir".

Qeyd etmək lazındır ki, Sovet İttifaqının rəhbərliyi tərəfindən deportasiyaya məruz qalanlara bəraət verilməsi barədə sonralar müvafiq qərarlar qəbul edildi, hətta onlara müəyyən imtiyazlar da tətbiq edildi. Lakin sürgün həyatının ağrı-acısı bu insanların yaddaşından heç vaxt silinmədi.

Təkzibolunmaz faktlara, dəlillərə əsaslananda tarix daha doğru, real olur. Tarixi dəlillər Cənubi Qafqazdan etnik türklərin deportasiya edilməsinin kökündə məhz ermənilərin məkrli planlarının durduğunu sübut edir. Deportasiya olunanların yaşadıqları evlərə və əraziyə ermənilərin köçürülməsi və bu gün də onların həmin yerlərdə yaşadıqları inkaredilməz sübutdur.

Bax, budur erməni xislətinin əsl iç üzü! Yaşadığımız indiki zamanda da biz bunun şahidi oluruq.

ƏDƏBİYYAT

1. Bennigsen, Alexandre; Broxup, Marie The Islamic threat to the Soviet State, Taylor & Francis, 1983.
2. Бугай Н. Ф., Мамаев М. И. Турки-месхетинцы: Грузия, Узбекистан, Россия, США. — М.: МЧК-пресс, 2009.
3. E.Michael "Soviet Repression Statistics: Some Comments" 2002.
4. Perovic, Jeronim From Conquest to Deportation: The North Caucasus under Russian Rule. Oxford University Press. 466 p.2018.
5. Polian, Pavel Against Their will: The History and Geography of Forced Migrations in the USSR, Central European University Press 2004.
6. https://en.wikipedia.org/wiki/Population_transfer_in_the_Soviet_Union

РЕЗЮМЕ

ДЕПОРТАЦИЯ ЭТНИЧЕСКИХ ТЮРКОВ, ПРОЖИВАЮЩИХ НА ЮЖНОМ КАВКАЗЕ В 40-Е ГОДЫ XX ВЕКА
Насирова Н.М.

В статье историческими фактами раскрывается процесс притеснения и насилийственной депортации местных жителей в другие места в результате переселения 200 лет назад армян из Турции и Ирана на территории Южного Кавказа, депортации в СССР, в том числе процесс выселения этнических тюрков с Южного Кавказа в Сибирь и северные регионы Казахстана, обличаются зачинщики и исполнители этих кровавых трагедий. В статье описывается жизнь

и бесконечные лишения этих людей на примере одной этнической тюркской семьи, сосланной в Сибирь.

Ключевые слова: депортация, Южный Кавказ, этнические тюрки, Советский Союз, миграция.

SUMMARY

DEPORTATION OF ETHNIC TURKS LIVING IN THE SOUTH CAUCASUS IN 40S OF 20TH CENTURY

Nasirova N.M.

In the article is shown the executors and reasons of deportations in USSR with facts, also deportation with force of nations from South Caucasus of ethnic turks to Siberia and the north of Kazakhstan in 1940s, because of the deported armenians from Iran and Turkish territories to South Caucasus. Also is described in the example of a turk family who faced with deportation life.

Key words: deportation, South Caucasus, ethnic turks, Soviet Union, migration.

STALİNİN HAKİMİYYƏTİ İLLƏRİNDƏ ÇEÇEN, İNQUŞ VƏ KRİM TATARLARININ DEPORTASIYASI

Rzaquliyeva S.D.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

sosiologiya@mail.ru

Xülasə: Deportasiya bir şəxsin, bir qrup insanın bir yerdən və ya ölkədən qovulmasıdır. Stalilinin hakimiyyəti dövründə çeçen, inquş və krım tatarlarının sürgün edilməsi barədə olan araşdırında sürgün edilmənin səbəbləri, bəhanələri və tarixləri qeyd olunmuşdur. 1940-ci illər illərində baş vermiş hadisə Stalinin inqilabdan sonrakı hakimiyyətinin başlanması və onun birbaşa rəhbərliyi altında milyonlarla insan aclağa məhkum, sürgün, həbs edildi və əzab düşər oldu. Geniş qulaq sistemi Sovet torpaqlarında yüzlərlə həbsxanaya çevrilmişdi, deportasiya edilmiş milyonlar üçün “ev” Qazaxıstanın ən ucqar bölgələri, Sibir və sivilizasiyadan uzaq digər bölgələrdə yerləşən düşərgələrdən ibarət idi.

Açar sözlər: deportasiya, qovulma, çeçen, inquş, krım tatarları

Deportasiya bir şəxsin, bir qrup insanın bir yerdən və ya ölkədən qovulmasıdır. Deportasiya termini tez-tez qovulmaq sözü ilə sinonim kimi istifadə olunur, halbuki qovulma daha çox beynəlxalq hüquq kontekstində, deportasiya terminindən isə əsasən milli hüquqda istifadə olunur. Ümumiyyətlə, ağır cinayətlər törətmüş, ölkəyə qanunsuz olaraq daxil olmuş, viza şərtlərini aşmış və ya pozmuş, ölkədə qalmaq üçün hüquqi statusunu itirmiş əcnəbilər inzibati qaydada qaldırıla və ya deportasiya edilə bilərlər.

Sovet hakimiyyət orqanları hesab edirdilər ki, müharibə illərində Çeçen-İnquş muxtariliyətində silahlı antisovet müqaviməti təşkil olunduğu görə çeçenlərin və inquşların sürgün edilməsi ən ciddi şəkildə təşkil edilməli idi. 1944-cü ilin yanvarında Dövlət Müdafiə Komitəsinin fərmanı və 7 Mart 1944-cü il tarixli PVS (passport-viza sistemi) barədə fərman ilə Çeçen-İnquş muxtariliyəti ləğv edildi və respublikanın bütün əhalisi "faşist işgalçılara ortaq olduğuna görə" Orta Asiyaya sürgün edildi. 1944-cü ilin fevralın 23-dən martın 9-a kimi davam

etmiş "Mərci" əməliyyatına şəxsən Beriya rəhbərlik edirdi. Əməliyyata ümumi rəhbərlik Serova həvalə olunmuşdu. Çeçenlər və inquşların bir hissəsi hələ 1942-ci ilin payızında Vladiqafqazın müdafiəsində iştirak etdiyi bir vaxtda, Çeçen-İnquş Muxtar Sovet Respublikasında əsasən fərərilər və cinayətkar ünsürlər arasından ekstremist gizli qruplar da meydana gəlmişdi. Almanlar Qafqazı almağa hazırlaşanda çəçen üsyançıları silah götürdülər, Çeçen-İnquş Muxtar Sovet Respublikasında gizli əksinqilab tərəfindən yaradılan Müvəqqəti Xalq İinqilab Hökuməti tərəfindən koordinasiya edilən antisovet qiyamları, demək olar ki, bütün dağlıq bölgələri əhatə etmişdi.

Cəbhə xətti yaxınlaşdıqda vəziyyət nəzərə çarpacaq dərəcədə kəskinləşirdi. Alman casusları ilə əlaqədə olan dəstələr dağlarda fəal şəkildə fəaliyyət göstərməyə başlayırlar. 1942-ci ilin ortalarından etibarən üsyançılarla əlaqə qurmaq üçün paraşütlərlə bu ərazilərə alman casuslarını çıxartmağa başladılar, 1943-cü ilin avqustuna qədər NKVD (Daxili İşlər üzrə Xalq Komissarlığı) üsyan rayonlarında ən azı 8 təxribat qrupunu yerləşdirmişdi. Bundan əlavə polkovnikin rəhbərliyi altında bir neçə zabitdən ibarət dəstə də dağlara göndərildi. Əksinqilabi qüvvələrin planına görə vəzifəli çəçen və inquşlardan 200-300 nəfərlik təxribat dəstəsi təşkil olunmalı, lazımı anda arxadan zərbə endirməklə Qroznı işgal olunmalı idi. Belə bir vaxtda Qroznıdakı həyəcanlı vəziyyət yaranmışdı. Qızıl Ordu komandanlığı çəçenlərə etibar etmirdi. Burada tez-tez əsgərlərə hücum və öldürülmə halları baş verirdi. Gizli fəaliyyət göstərən birləşmələr əhali tərəfindən də dəstəklənirdi. Belə bir vaxtda cəbhəyə çağırılan çəçen və inquşların böyük əksəriyyəti qəhrəmancasına vuruşurdu, onların arasında Sovet İttifaqı qəhrəmanları da var idi.

Çox dəqiqliklə hazırlanmış "Mərci" əməliyyatının həyata keçirilməsi məqsədi ilə "dağlıq ərazilərdə" təlimlər adı altında 100 minədək əsgər və 19 minə qədər NKVD əməliyyatçısı bir araya gəlmişdi. Qoşunlar və əməliyyatçılar sektorlar arasında yerləşmiş, onlara sürətli və qətiyyətlə hərəkət etməyi öyrətmışdır. Əməliyyat bir gündə baş verdi, axşama kimi başa çatdı. Qaçaraq bir müddət dağlarda gizlənməyə müvəffəq olanlar da ələ keçirilərək deportasiya edildilər. Köçürülmə zamanı NKVD qoşunlarının əsgər və zabitləri ilə bir neçə toqquşma və atışma hadisəsi baş vermişdi. Müqavimət göstərməyə və ya qaçmağa çalışan 2016 nəfər həbs olundu. Axşam saatlarında yola düşən qatarlarda 475 min nəfər deportasiya edildi. [3]

Kırım tatarlarının sürgün edilməsinin səbəbi həm də onların alman işgalçları ilə fəal əməkdaşlıq etmələri, almanların köməyi ilə yaradılan "Tatar milli komitələri"nin fəaliyyətinə dəstək verməsi, Tatar hərbi birləşmələrinə, cəza və polis dəstələrinə yardım etmələri idi.

Almanlara tabe olan Tatar hərbi birləşmələrinin sayı 4 min silahlı özünümüdafiə bölməsi də daxil olmaqla təxminən 19 min nəfər idi. Bu dəstələr partizanlara və mülki şəxslərə qarşı cəza əməliyyatlarında fəal iştirak edirdilər. Mülki əhali dəhşətlə Sevastopolun mühəsirəsi zamanı tatarların necə vəhşiliklər etdiklərini, hətta almanlar və rumınlardan onlarla ilə müqayisədə layiqli insanlar olduğunu bildirirdilər.

Serov tərəfindən xüsusi əməliyyat təşkil olundu. Kırım və Sevastopolun cənub sahillərinin hələ də almanların əlində olması səbəbindən o, xüsusi briqada ilə 1944-cü il aprel ayının sonlarında Simferopolə gəldi. Onların əsas vəzifəsi almanlarla əməkdaşlıq edənləri müəyyən edərək həbs etmək idi. Ən qısa müddətdə həyata keçirilməli olan bu əməliyyat zamanı həmçinin yerdə qalan digər tatar əhalinin, eləcə də yunanların və bolqarların da sayı və sonrakı deportasiya üçün məskunlaşdırılacaqları yerlər müəyyən olunmalı idi. Bu müddətdə tatarların, yunanların və bolqarların almanlarla əməkdaşlıqda, onlarla bağlı iddia olunan vəhşiliklərdə iştirak etmədikləri müəyyən olundu. Tatarlar deportasiya siyahılarına daxil edilməklə, Dövlət Müdafiə Komitəsinin 11 may 1944-cü il tarixli qərarı ilə Tatar muxtarıyyəti ləğv edildi. Tatarlar xəyanət və Sovet

partizanlarına karşı amansız repressiyalar həyata keçirmək ittihamı ilə deportasiya edildilər. 18 - 20 may tarixlərində 193 min tatar eşelonlarda sürgün yerlərinə göndərildi.

Beriya "partizanlara qarşı fəal mübarizə aparmaq üçün" daha çox yunan və bolqarın qovulmasını təkid edirdi. Dövlət Müdafiə Komitəsinin 2 iyun tarixli fərmanı ilə 36 min yunan və bolqar da deportasiya edildi. [4]

ƏDƏBİYYAT

1. <https://www.merriam-webster.com/dictionary/deportation>
2. Aleksander Yakovlevin arxiv <https://www.merriam-webster.com/dictionary/deportation>
3. Çeçenistanda 1944-cü il deportasiyasının nəticələri, AMEA Qafqazşunaslıq İnstитutu
<https://caucasusstudies.az/e-kitabxana/elmi-meqale/150-chechenistanda-1944-cu-ildeportasiyasinin-neticeleri.html>
4. Krim tatarlarının sürgünü: səbəb və nəticələr
https://www.bbc.com/azeri/international/2015/05/150521_tartars_qa

РЕЗЮМЕ

ДЕПОРТАЦИЯ ЧЕЧЕНЦЕВ, ИНГУШЕЙ И КРЫМСКИХ ТАТАР В ГОДЫ ВЛАСТИ СТАЛИНА

Рзагулиева С.Д.

Депортация - это изгнание человека или группы людей из места или страны. В исследовании депортаций чеченцев, ингушей и крымских татар во время правления Сталина перечислены причины, отговорки и даты депортаций. То, что произошло в 1940 годах, было началом послереволюционного правительства Сталина, и под его непосредственным руководством миллионы людей были голодны, сосланы, арестованы и замучены. Огромная слуховая система состояла из сотен тюрем в Советском Союзе, а «домом» для миллионов депортированных стали заброшенные лагеря в самых отдаленных частях Казахстана, Сибири и других нецивилизованных регионах.

Ключевые слова: депортация, высылка, чеченцы, ингуши, крымские татары

SUMMARY

DEPORTATION OF CHECHENS, INGUSH AND CRIMEAN TATARS DURING THE YEARS OF STALIN'S RULE

Rzaguliyeva S.D.

Deportation is the expulsion of a person or a group of people from a place or country. An investigation into the deportation of Chechens, Ingush, and Crimean Tatars during Stalin's rule lists the reasons, excuses, and dates of deportation. What happened in the 1840s since the beginning of Stalin's post-revolutionary government and under his direct leadership, millions of people have been starved, exiled, arrested and tortured. The vast ear system consisted of hundreds of prisons in the Soviet Union, and the "home" for millions of deportees became desolate camps in the most remote parts of Kazakhstan, Siberia, and other uncivilized regions.

Key words: deportation, expulsion, Chechen, Ingush, Crimean Tatars

AXISQA TÜRLƏRİ VƏ ONLARIN AZƏRBAYCANDAKI HƏYATI

Rzayeva G.Ş.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

gulnarzayeva@mail.ru

Xülasə: Tarixən ən çətin sürgün həyatı yaşayan etnik qruplardan biri də Axisqa türkləri olmuşdur. Onlar 1944-cü ildə Stalin tərəfindən tarixi torpaqlarından qovulmuş və Özbəkistan, Qazaxıstan və Qırğızıstan ərazilərinə sürgün edilmişdilər. Lakin Sovet hökuməti axisqlıların tarixi vətənlərinə qayıtma planlarına mane oldu və bu səbəbdən 1989-cu ildə Özbəkistandakı Fərquanə hadisələri zamanı bu xalq ikinci dəfə deportasiyaya məruz qaldı.

İllərdir vətənlərinə həsrət qalan axisqlılar, hələ də Azərbaycan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan, Türkiyə, Ukrayna, Rusiya və ABŞ-da yaşayırlar.

Məqalədə Axisqa türklərinin tarixi torpaqlarından deportasiya edilməsindən, mühacirətdəki həyatlarından, xarici ölkədəki həyatla əlaqəli çətinliklərdən, Azərbaycanın onları qardaş kimi qəbul etməsindən və buradakı həyatlarından bəhs olunur.

Açar sözlər: *Axisqa, türklər, deportasiya, sürgün, Azərbaycan, SSRİ*

Deportasiya xalqların tarixi talelərində dərin iz buraxan ən ağır faciələrdən biridir. Bu ağır sürgün həyatını yaşayan türk xalqlarından biri də Axisqa türkləri olmuşdur. Bu gün dünyanın müxtəlif ölkələrində məskunlaşmış Axisqa türkləri yüzillər boyunca Gürcüstanın cənub qərbində mərkəzi Axisqa olan Məshəti bölgəsində yaşamışlar. Qədim türk tayfalarından olan Axisqa türklərinin tarixi, mənşəyi, etnik mənsubiyyəti barədə araşdırımlar aparılmışdır. Bu araşdırımlar nəticəsində öz torpaqlarından didərgin salınmış, ağır sürgün həyatı yaşamış, öz mədəniyyətindən, dilindən, adət-ənənəsindən məhrum buraxılmış Axisqa türklərinin mənşəyi haqqında müxtəlif fikirlər irəli sürülmüşdür.

Türk qaynaqlarında Axisqa türklərinin qıpçaqların nəslindən olduğu fikri irəli sürürlür. Məshəti bölgəsinin Türkiyənin tərkibində olduğu zaman buradakı türklərin vahid bir şəkildə birləşdiyi, axisqlıların da bu birləşməyə daxil olduğu göstərilir. Tarixçilərin fikrincə Axisqa türklərinin formalşaməğində qıpçaqların böyük rolü olmuşdur. Digər bir araşdırımda isə axisqlıların ən qədim türk tayfalarından olan bunların nəslindən olduqları göstərilir. Bundan əlavə rus qaynaqlarında Axisqa türklərinin kökünü e.ə. II əsrə Qafqazda yaşamış bulqarlar, qıpçaqlar, qarapapaqlar, tərəkəmələrə dayandığı bildirilir [1, s. 1149].

Gürcü qaynaqlarında Axisqa türklərinin əslində gürcü olduqları, xristian dininə etiqad etdikləri, lakin sonradan, yəni Məshəti bölgəsinin osmanlıların tərkibində olduqdan sonra müsəlmanlaşmış və türkləşmiş gürcülər olduğu iddia olunur və buna görə də onlar axisqlıları yaşadıqları ərazisinə uyğun olaraq "məsh" və ya "məshətili" adlandırırdılar [1, s. 35].

Mustafa Kalkan Axisqa türklərinin mənşəyindən bəhs edərkən 3 məsələni əsas götürür: axisqlıların gürcülərə bənzəmədiyini, dil baxımından Oğuz boyalarından fərqli cəhətlərə malik olduğunu və fiziki baxımdan daha çox qıçık boylarına bənzədiklərini [4].

1829-cu ildə Rusiya ilə Osmanlı arasında imzalanmış Ədirnə sülhü ilə Rusyanın tabeliyinə keçən Axisqa 1918-ci ildə yenidən osmanlılara qaytarılır. Lakin 1921-ci il martın 16da Moskva müqaviləsi ilə Axisqa Osmanlı dövlətinin təsir dairəsindən çıxarılır və Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqının ərazisinə daxil edilir. Bununla da axisqlıların həyatında yeni bir dönmə

başlayır. Sovet İttifaqının həyata keçirdiyi köçürmə və sürgün siyasəti Qafqaz torpaqlarında türk və müsəlman birliyinin qarşısını almaq məqsədi güdürdü və bu siyasət Qafqazda yaşayan türk xalqlarının taleyinə böyük təsir etmişdir. Bu təsirin ən ağırını yaşayan xalqlardan biri də Axısqə türkləri olmuşdur.

Axısqalılar 1944-cü il sürgünündən əvvəl özlərini Qafqaz türkləri, qonşu xalqlar isə onları türk adlandırdılar. Bu illərdə axısqalılar məktəblərdə əvvəlcə ərəb, sonra gürcü, daha sonra isə rus dilində təhsil alırlar. 1936-cı ildə SSRİ konstitusiyasının qəbulundan sonra Axısqə türkləri sənədlərdə Azərbaycan milləti, dilləri isə azərbaycan dili olaraq qeyd olunmağa başladı. Lakin sonradan, 1940-cı ildə qəbul olunmuş qərarla isə Axısqə türklərinin rəsmi dili gürcü dili kimi qeyd olundu.

1944-cü ildə II Dünya müharibəsinin gedişində Türkiyə-Axıskə sərhəddinin təhlükəsizliyinin təmin olunmasını əsas kimi götərək Axısqanın 209 kəndindən 100-120 min nəfər axısqalı qış aylarında, ağır şərtlərlə Orta Asiyaya - Özbəkistan, Qırğızistan və Qazaxistan ərazilərinə sürgün edildilər. Axısqalıların yarıdan çoxu Özbəkistanda Fərquanə və Daşkənd bölgələrində yerləşdirildilər. Lakin SSRİ rəhbərliyi Axısqə türklərinin vətənə dönmək uğrunda apardıqları ardıcıl və fəal mübarizəsinin qarşısını almaq üçün qeyri-bəşəri vasitəyə əl atdı [3,s. 33]. 1989-cu ilin may ayının 23-dən iyunun 22-dək Fərquanədə axısqalılar digər ölkələrdən gətirilmiş muzdlular, pulla tutulmuş silahlı qudlurlar tərəfindən təzyiqlərə məruz qaldılar. Bu zaman onların evləri dağdırıldı, uşaqlar, qocalar, qadınlar yandırıllaraq öldürüldü. Bütün bunlar axısqalıların ikinci dəfə yaşadıqları torpaqlardan deportasiya olunmaları və yeni ərazilərdə məskunlaşmaları ilə nəticələndi. Növbəti sürgün nəticəsində Axısqə türklərinin çox hissəsi Azərbaycan, Qırğızistan və Qazaxistanda, bir hissəsi isə Rusiyanın cənub bölgələrində məskunlaşdırıldı. Bu gün axısqalılar Türkiyə, Azərbaycan, Qazaxistan, Qırğızistan, Özbəkistan, Ukrayna, Rusiya və Amerika Birləşmiş Ştatlarında yaşayırlar.

Fərquanə hadisələrinin baş verdiyi dövrdə Azərbaycan özünün Ermənistan SSR-dən gələn qaçqınları ilə bərabər Axısqə köckünlərini də qəbul etdi və onları öz vətəndaşlarından ayırmadı. Onlara istədikləri ərazilərdə məskən salmaları üçün şərait yaradıldı. Uzun illər sürgünə məruz qalmış axısqalılar daha çox Aran bölgəsində Saatlı, Sabirabad və Salyan rayonlarında yerləşdirildilər. Onlar inzibati binalarda, məktəblərdə, yerli adamlarla bir yerdə və çadırlarda yaşamağa başladılar [5]. Köckünləri işlə təmin etmək üçün Azərbaycan Respublikası Dövlət Plan Komitəsinin təlimatına əsasən, orada toxuculuq fabrikinin, çini qablar və elektrik avadanlıqları zavodlarının filialları fəaliyyətə başladı [3.33].

Fərquanə hadisələrindən sonra Azərbaycana gələn Axısqə türkləri məskunlaşdıqları bölgələrin əlverişli təbii-coğrafi şəraiti ilə əlaqədar öz torpaqlarında olduğu kimi burada da əkinçilik, maldarlıq, bağçılıqla məşğul olmağa başladılar. Bütün bu sahələrdə öz ənənələrini qoruyub saxlamaqla yanaşı buradakı ənənələrə də uyğunlaşdırıldılar. Azərbaycan hökumətinin dəstəyi ilə Quba, Xaçmaz, Saatlı, Sabirabad, Şəmkir, Şamaxı, Beyləqan rayonlarında axısqalılar üçün kolxozlar ayrıldı. Bu kolxozlarda pambıqcılıq, üzümçülükdə, taxılçılıq, tərəvəzçilik, toxumçuluq sahələri yaradıldı və inkişaf etdirildi. 1994 və 1998-ci illərdə Heydər Əliyev Saatlı rayonunda məskunlaşmış axısqalılarla görüşdə onların burada yaratdıqları əkinçilik mədəniyyəti ilə tanış olmuş və məmənunluğunu ifadə etmişdi.

Öz əkinçilik təcrübələrindən Azərbaycan torpaqlarında da istifadə edən axısqalılar Şəki, Sabirabad, Saatlı və Xaçmazda böyük irəliləyişlər əldə etdilər. Saatlı rayonunda pambıqcılıq, toxumçuluq, tərəvəzçilik, Quba rayonunda maldarlıq, taxılçılıq, tərəvəzçilik, balıqcılıqla məşğul oldular. Bütün bu sahələrlə birlikdə arıcılıq da axısqalıların məşğuliyyət sahələrindən birinə çevrilmişdi.

Axısqı türklərinin öz əzəli torpaqlarından deportasiya olunmaları, uzun illər sürgün həyatı yaşamları, məskunlaşdıqları yeni torpaqlar, yeni mühit onların həyatında böyük dəyişikliklərə səbəb oldu. Lakin buna baxmayaraq onlar öz adət ənənələrini, məşguliyyətlərini, həyat tərzlərini qoruyub saxlamağı bacardılar.

Bugün Bakı, Gəncə, Mingəçevir, Ağsu, Ağcabədi, Qəbələ, Quba, Qusar, Xaçmaz, Dəvəçi, Oğuz, İsmayıllı, Şamaxı, Beyləqan, İmişli, Saatlı, Sabirabad, Biləsuvar və s. şəhər və rayonlarımızda Axısqı türkləri məskunlaşmaqdadırlar. Ulu Öndər Heydər Əliyev Axısqı türkləri barədə demişdir: "Axısqı türkləri artıq 50 ildir ki, öz yerlərindən didərgin düşmüşlər. Bu qədər vaxt keçməsinə baxmayaraq, onlar yenə də öz torpaqlarına qayıtmaq isteyirlər. Biz bu arzuların da həyata keçməsinə tərəfdarıq. Eyni zamanda o vaxta qədər onları öz ölkəmizdə saxlamağa hazırlıq".

ƏDƏBİYYAT

1. Akademik tarix ve düşüncə dergisi. Orxan Faiqov. Ahıskı türklerinde din, kültür ve iletişim. Türkiyə. İyun 2020.
2. Ayşegül Aydingün, İsmail Aydingün. Ahıskı türkleri ulusötesi bir topluluk. Ulusötesi aileler. Qazaxistan, Türkistan. 2015.
3. Sevil Piriyeva. Axısqı türkləri Azərbaycanda (tarixi, sosial-mədəni həyatı). Bakı, "Elm" - 2005.
4. <http://axiska.narod.ru/1.3..htm>
5. <http://www.xalqcebhesi.az/news/project/13042.html>

РЕЗЮМЕ

ТУРКИ АХЫСКА И ИХ ЖИЗН В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Рзаева Г.Ш.

Одной из народностей, прожившей исторически самую тяжелую жизнь в изгнании были турки ахыска. В 1944 году они были изгнаны со своих исторических земель Сталиным и сосланы на территории Узбекистана, Казахстана и Киргизии. Однако, Советское правительство препятствовало планам ахысков вернуться на свою исторических родину, и, поэтому в 1989 году совершая Ферганские события в Узбекистане, этот народ во второй раз подвергли изгнанию.

Годами тоскуя по своей родине, ахыски до сегодняшнего дня живут в Азербайджане, Казахстане, Кыргызстане, Узбекистане, Турции, Украине, Росси и США.

В статье говорится о депортации со турков ахыска своих исторических земель, об их жизни в изгнании, о трудностях, связанных с жизнью на чужой земле, о принятии Азербайджана их, как братьев и об их жизни здесь.

Ключевые слова: Ахысга, турки, депортация, изгнание, Азербайджан, СССР

SUMMARY

AHISKA TURKS AND THEIR LIFE IN AZERBAIJAN

Rzayeva G.Sh.

Ahiska Turks are one of the peoples who lived the hardest life of exile in history. They were expelled from their lands and deported to Uzbekistan, Kazakhstan and Kyrgyzstan by I.Stalin. But the Soviet Union deported the Ahiska Turks for a second time in 1989 committing the events in Fergana in Uzbekistan to prevent them returning to their homeland.

Today Ahiska Turks who have been longing for their homeland for many years live in Azerbaijan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan, Turkey, Ukraine, Russia and United States of America.

The article deals the deportation of Ahiska Turks from their lands, their life in exile, the difficulties they faced, Azerbaijan embracing them as brother and their life in here.

Key words: *Ahiska, turks, deportation, exile, Azerbaijan, USSR.*

DEPORTASIYAYA MƏRUZ QALMIŞ TÜRK XALQLARININ ƏDİBLƏRİ

Sadiqova F.A.

Bakı Dövlət Universiteti

firuzeesgerova@icloud.com

Xülasə: Azərbaycan strateji mövqeyinə və yeraltı və quru ərazilərinin zənginliyinə görə keçmişdə müxtəlif dövlətlər tərəfindən işgala məruz qalmış, xarici hökumətlərin hakimiyyəti dövründə isə Azərbaycan xalqı siyasi və mədəni cəhətdən təzyiqlərə məruz qalmışdı. Çünkü kommunistlərin hakimiyyəti zamanı yalnız mövcud ideologiyaya uyğun tarix yazmaq mümkün idi. İdeologiyadan bəhs edərkən Azərbaycanın işğalından sonra qurulma mərhələsində olan bolşevik rejimi başa düşülməlidir.

Açar sözlər: *dünya, dövlət, tarix, milli, müharibə, dövr, deportasiya*

Ədalətli cəmiyyət axtarışı, insanlar üçün əbədi sülh ideyası qədim zamanlardan bu günə kimi insan əqlini narahat edən, onu daim düşünməyə vadar edən ən ümdə problemlərdən biri olub. Təkcə mütəfəkkirlər deyil, mütərəqqi ruhlu siyasetçilər də sülh idealını təbliğ edib, ona çatmağın yollarını axtarıblar. Hələ XV əsrədə Rotterdamlı Erazm “Sülh şikayəti”, XVII əsrədə Hüqo Qrotsi “Mühəribə və sülh hüququ”, XVIII əsrədə İmmanuel Kant “Əbədi sülhə doğru”, XIX əsrədə Lev Tolstoy “Hərb və sülh”, Berta fon Zuttner “Silahları buraxın” əsərini yazıb, XX əsrədə Atatürk “yurdda sülh, cahanda sülh” ideyasını irəli sürüb. Sülh arzusu dünyanın bütün böyük dinlərinin ilk kəlamı, salamıdır. İslama “Əssəlamu-əl-leyküm”, iudaizmdə “Şolom alehem” – “Qoy evinizdə sülh olsun” deməkdir.

Adamlar sadə suallardan doğan həqiqətlərlə üz-üzə qalmamaq üçün qəsdən vəziyyəti mürəkkəbləşdirirlər. Ola bilsin, insan hələ də bir çox həqiqətlərlə üz-üzə qalmaq istəmir. Biz siyasetçi, vəkil, yazıçı, psixoloq, sosioloq, dilçi, tarixçi oluruq. İnsan olduğumuzu yadımızdan çıxarıraq. Gəlin, tarixə emosional yanaşmayaq və siyasetçi, vəkil, millətçi, aktyor, rejissor kimi deyil, bir insan kimi, termsiz başqalarından sitat göturmədən, sadə bir suala cavab verək. İnsanlar niyə mühəribə edir?

Mühəribə gedən ölkədə qələbə naminə bir vətəndaş kimi şair, yazıçı və rəssamların da üzərinə müəyyən vəzifələr düşür. Düzdür, yaradıcı insanlar bu istiqamətdə müəyyən işlər görübər, mühəribə mövzusunda müxtəlif əsərlər yazılıb, filmlər çəkilib. Məncə qələm də silah kimi elə bütün zamanlarda güclü və kəsərli olmalıdır. Yeri gələndə, məqami yetişəndə bu kəsər, bu itilik daha da artmalıdır. Qələm, səs və söz böyük səfərbəredici gücə malikdir. Üçü vəhdətdə daha güclü və yenilməz olur. Mühəribə vaxtı yerində və vaxtında deyilən söz çox şeyi həll edə bilər.

Mühəribə dövrünün ağırılı-acılı hadisələrindən biri də xalqların deportasiyasıdır. Dövlət orqanlarının göstərişi ilə həyata keçrilən deportasiya üçün etibarsızlıq, dəyişikliklər əlehinə tədbirlər, banda formalaşmasında iştirak, rejimə qarşı çıxış və sair kompleks səbəblər göstərilirdi.

Lakin bu da acı həqiqətdir ki, 1945-ci ildən bu günə kimi planetdə cəmi 26 dinc gün mövcud olub. Bu o deməkdir ki, bəşəri sülh mədəniyyətinin formallaşması üçün təkcə mütəfəkkirlərin nəzəri ideyaları və dünya siyasetçilərinin praktik fəaliyyəti kifayət etmir. Bunun üçün hər bir bəşər övladı yer üzündə sülh və əmin-amanlığın bərqərar olması uğrunda öz söylərini əsirgəməməli və xəyalında canlandırdığı sülh obrazında özünün yerini və rolunu aydın surətdə dərk etməlidir.

Qazaxıstan tarixin müxtəlif dövrlərində demoqrafik dəyişikliyə məruz qalmışdır. Oktyabr çevrilişinə qədər Qazaxıstana Ukrayna, Rusiya və Belarusiyadan 1 milyon 150 min nəfər köçürüldü. Kollektivləşmə dövründə SSRİ-nin mərkəzi rayonlarından «kulak» elan edilmiş 250 mindən çox kəndli Qazaxıstana sürgün edildi. Nəticədə, Qazaxıstan Moskvanın "düşmənlərinin", həmçinin repressiyaya məruz qalmış xalqların məkanına əvərildi. Müxtəlif illərdə respublikaya 800 min alman, 18,5 min koreyalı ailə, 102 min polyak, 507 min nəfər Şimali Qafqaz xalqlarının nümayəndələri, Krim tatarları, yunanlar, türklər, kalmiklər sürgün olundu. İkinci Dünya müharibəsi zamanı sənaye quruculuğu üçün Sovet İttifaqının ayrı-ayrı yerlərindən, əsasən də Avropa hissəsindən 1 mln.200 min nəfər təxliyyə olundu. 50-ci illərin sonunda artıq qazax etnosu ümumi Qazaxıstan əhalisinin cəmi 30%-ni təşkil edirdi. Deportasiya 1936-ci ildə Qərbi Ukraynanın sərhədyanı ərazilərindən 69283 nəfər polyak və alman ailələrinin Qazaxıstana köçürülməsi ilə başlandı. Onlar Qazaxıstan MSSR-in Şimali Qaraqanda vilayətində məskunlaşdırıldı. Köçürülən 69283 nəfərdən 64319 nəfəri Şimali Qazaxıstan vilayətində, 4964 nəfər Cənubi Qazaxıstanda yerləşdirildi. [1, 229]

1941-1945-ci illər müharibəsi elm və mədəniyyət işçiləri üçün sınaq oldu. Hərbi şərait elmin inkişafını ləngitsə də, onun bəzi istiqamətləri müharibənin tələblərinə uyğun olaraq yenidən quruldu. Ədəbiyyatda əsas süjet xəttini müharibə, sovet adamlarının işgalçılara qarşı qəhrəmancasına mübarizəsi təşkil etdi. Bu dövrün poeziyasında sovet əsgərinin şücaəti, faşizm üzərində qələbə tərənnüm olundu. Faşist işgalçlarının mənfur obrazının yaradılmasına geniş yer ayrıldı. Müharibə dövründə ədəbiyyatın əsas vəzifələrindən biri xalqı ədalətli müharibəyə səsləmək oldu. Ədəbi mövzuların mərkəzində düşmənə qarşı mübarizə, mərdlik və qəhrəmanlıq dayanırdı. Müharibənin ilk günlərində alımlar könüllü olaraq ordu sıralarına və xalq müqaviməti dəstələrinə yazıldılar. Arxada qalan alımlar öz biliklərini, enerjilərin ən vacib, təxirəsalınmaz vəzifələrin-hərbi məhsulların istehsalının, xammalın və enerji ehtiyatının artması həllinə yönətdilər. Müharibə dövrü ədəbiyyatında döyüşü obrazı, mərdlik, qəhrəmanlıq əsas qayəni təşkil edirdi.

"Hər şey cəbhə üçün, hər şey qələbə üçün!" şəhəri elm və mədəniyyət işçiləri tərəfindən böyük ruh yüksəkliyi ilə qarşılandı. Müharibə ictimai elmlərin qarşısına məsul vəzifə qoydu.

İctimai elmlərin nümayəndələri tarixi keçmişə dərin hörmət hissinin formallaşmasına kömək etməli, faşist işgalçlarının ideologiyası və siyasetinin bəşəriyyətə zidd olduğunu izah etməli, sülhsevər dünyaya xalqının mübarizəsini təhlil etməli və hökumətə yardımçı olmalıdırlar.

Tarixçilər, şərqşünaslar., ədəbiyyatçılar, dilçilər zəngin tarixi keçmişin və mədəniyyətin öyrənilməsində böyük diqqət yetirdilər. Arxeoloji və etnoqrafik axtarışlar genişləndi.

Azərbaycan xalqı təxminən 200 ildir ki, öz tarixi-etnik torpaqlarından didərgin salınır. Düşünülülmüş və planlı şəkildə həyata keçirilən bu məkrli siyaset kütləvi deportasiya və soyqırımı ilə müşaiyət olunmuşdur. Nəticədə minlərlə, milyonlarla soydaşımız tarixi torpaqlarından qovulmuşlar.

Ermənistanda azərbaycanlılara qarşı 1918-1920-illərdə soyqırım və 1930-1938-ci illərdə repressiya aksiyası həyata keçirilməsinə baxmayaraq, Ermənistandan Türkiyə və İran sərhədləri, eləcə da Azərbaycan və Gürcüstan sərhədləri boyunca ənənə də əsasən azərbaycanlılar yaşayırıldılar. İrəvan şəhərinin ətraf rayonları ən münbit torpaqlar hesab edilirdi və həmin rayonlarda da azərbaycanlılar əksəriyyət təşkil edirdilər.

Ermənistan rəhbərlərinin qarşısında duran başlıca vəzifə İrəvan ətrafında və Türkiyə ilə sərhəd boyu münbit torpaqlarda yaşayan azərbaycanlıları həmin ərazilərdən köçürməyə nail olmaqdan ibarət idi. Bunun üçün isə ilk növbəda Moskvanın razılığı alınmalıdır idi. Xaricdə yaşayan ermənilərin Ermənistanda yaşamaq arzusunda olduğunu, lakin onları yerləşdirmək üçün ərazilərin azlıq təşkil etdiyini Stalinin nəzərinə çatdırmaq lazımdı. Çıxış yolunu isə türklərin Azərbaycanın aran rayonlarına köçürülməsində görürdülər. [2, 112]

Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor İsmayıł Oruc oğlu Məmmədlinin də ailəsi deportasiya olunmuşdur. İsmayıł müəllim gələcək nəsillərə örnek ola biləcək şərəflə ömür yolu keçmişdir. Bu ömür yolu çox da hamar olmamış və onu bir çox çətin sınaqlardan keçmişdir. Lakin elmə olan marağın, zəhmətkeşliyin və istedadın nəticəsində o bugün dilçiliyimizin, elmi ictimaiyyətimizin və xalqımızın fəxr etdiyi alımlardan biri kimi tanınmışdır.

İsmayıł Oruc oğlu Məmmədli 1946-cı il noyabr ayının 15-də Qərbi Azərbaycanın Basarkeçər rayonunun Sədənağac kəndində Aşıq Oruc Əhmədovun ailəsində doğulmuşdur. 1948-1953-cü illərdə Azərbaycan türklərinin Ermənistandan ata-baba torpaqlarından deportasiyası zamanı ailələri Azərbaycan Respublikasının Gədəbəy rayonunun Zəhmət kəndində məskunlaşmışdır. İsmayıł Məmmədli 1952-1962-ci illərdə Zəhmət orta məktəbində oxumuşdur. 1962-1967-ci illərdə isə M.F.Axundov adına Azərbaycan Pedaqoji Dillər İnstitutunun (indiki Azərbaycan Dillər Universitetinin) "Alman-Azərbaycan dilləri" fakültəsində təhsil almışdır. 1967-1970-ci illərdə Azərbaycan Ensiklopediyası Baş redaksiyasında əvvəlcə transkripsiyaçı redaktor, daha sonra böyük elmi redaktor vəzifələrində çalışmışdır.

İsmayıł müəllim həmişə öz zəhmətsevərliyi və prinsipiallığı ilə tanınan bir şəxs olmuşdur. Onun işiq üzü görmüş fundamental əsərləri, elmi kadrların hazırlanmasında çəkdiyi zəhmət, dilçilik elminin inkişafına verdiyi töhfələr uzun illər elmi axtarışlarının və təşkilatçılığının məntiqi nəticəsidir.

Münaqişəyə gedən yol XIX əsrin əvvəllerində ermənilərin Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsindən başlayır ki, bu da Rusyanın tarixi-geosiyasi mövqeyi və bütövlükdə Cənubi Qafqazda milli mənafelərinin həyata keçirilməsi ilə sıx bağlı olmuşdur. Artıq hər kəsə məlumdur ki, XX yüz il boyunca da ermənilər Azərbaycan türklərinə qarşı milli ədavət nümayiş etdirərək, əsrin əvvəllərində azərbaycanlılara qarşı soyqırımı siyaseti həyata keçirmiş və 1948-1953-cü illərdə xalqımızı deportasiyaya məruz qoymuşlar.

Qarabağ Azərbaycanın mühüm strateji əhəmiyyətə malik bölgələrindən biridir. Bu səbəbdəndir ki, güclü dövlətlər, istər siyasi, istərsə də hərb yolu ilə bu bölgəni ələ keçirməyə çalışmışlar. Elə buna görə də Azərbaycanın bu dilbər guşəsi müxtəlif zamanlarda qanlı səhnələrə şahid olmuşdur.

Qarabağın işgali məsələsi Azərbaycan ədəbiyyatınada da dərin iz buraxmışdır. Şair və yazıçılann əsərlərində Qarabağ məsələsi, erməni xainliyi və rus siyaseti nəticəsində törədilən qırğınlar öz əksini tapmışdır. Bu ziyalılardan biri də Bəxtiyar Vahabzadədir. Bəxtiyar Vahabzadə istər şeirlərində, istərsə də ədəbi yazılarında Qarabağ məsələsinə ciddi şəkildə toxunmuşdur.

Azərbaycan ədəbiyyatında humanizm, insanpərvərlik, xalqlar dostluğu, doğruluq və düzlüğün təbliği, əyrilik və naxəlifliyin, zülmün ifşası, eşqdə sabitqədəmliyin təbliği və vəsf, vəfadarılıq, gözəlin cazibəsi müqabilində aşiqin qəlb çırpıntıları, fəlsəfi dərinlik, səbr, mətanət, dözümə çağırış və s. məsələlər kifayət qədərdir. Bütün bunlardan başqa, qəhrəmanlığın vəsfini ilə yanaşı, düşmənin amansızlığı və zülmündən doğan inilti, talesizlikdən şikayət və Allahın dərgahına üz tutub gözə görünməzi köməyə çağıraraq qansızı, zülmkarı onun haqq divanına tapşırmaqla təsəlli tapıb xoşbəxt sabaha dərin inam duyğusu da vardır. Lakin bu inamın doğrulması, folklorumuzdan tutmuş

taa müasir ədəbiyyatadək, demək olar ki, xalqın ümumi gücünün səfərbər etməsindən daha çox hansısa əfsanəvi qəhrəmanın və ya rasta düşən şəraitin hesabına olur. İllərdən bəri ermənilərin üzdəniraq "dənizlərdən dənizlərə" iddialarının ucbatından davam edən Qarabağ mühəribəsinin ictimai-bədii şürarda dərki və əksi məsələsi də təxminən bu dairədən kənara çıxa bilmir. Yəni, ədəbiyyatımızda, Qarabağ mühəribəsi yurda, vətənə sahiblik hissinin aşılanması, təbliği və onun düşməndən qorunmasının vətən və millətin, həm də dövlətçiliyimizin qorunması naminə müqəddəsliyindən daha çox düşmənin qəddarlığının, amansızlığının, simasızlığının, haqsız iddialarının nifrətlə damğalanması, bu qəddarlıqların yurdumuzu xarabazara çevirməsi, bizləri olmazın məşəqətlərə düşər etməsinin müqabilində sərhədsiz qəzəbin ifadəsi və vətənin bir qarışının belə düşmənə verilməyəcəyinin, torpaqdan pay olmazlığın dönə-dönə xatırladılması istiqamətində əks etdirilir.

Dövrün ideoloji bazasına söykənərək, bədii fikir haqda söylənən bu cür sərrast və ürəkaçan qiyməti hazırlı ədəbi hərəkatın mühəribəyə münasibəti haqda söyləmək çətindir. Çünkü Qarabağ mühəribəsi ideoloji əsasa deyil, milli zəminə söykənir. Bu mühəribə ermənilər tərəfindən əsl soyqırımı şəklində həyata keçirilir. Ermənilər illərdən bəri türklərə nifrət ruhunda tərbiyə olunaraq, onları yer üzündən silmək havasına köklənmişlər. Bu iyrənc ideologiya ermənilərin varlıqlarına hakim kəsilmişdir.

Milli düşüncəli kadrları xüsusilə dünya tərəfindən məşhur və hər zaman düşünən, düşünmək qabiliyyəti çox yüksək olan, yeni fikirlərə açıq olan ziyalılar, ölkəni 30-cu illərdə idarə etmiş mütəfəkkirləri tamamilə yox etmək Azərbaycan Sovet rəhbərliyinin əsas vəzifələrindən biri olduğunu aydın görmək mümkündür. Yuxarıda qeyd etməyə çalışduğumuz ziyalılardan biri də Bəkir Baba oğlu Çobanzadə idi. Çobanzadə 15 May 1893, Krımın şəhərinin Simferopol qəsəbəsinin Qarasubazar kəndində anadan olub. 1908-ci ildə Krımda kollec bitirdikdən sonra Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti tərəfindən İstanbula göndərilir. 1914-cü ildə İstanbul liseyinin ədəbiyyat şöbəsini bitirdikdən sonra İstanbul Universitetinin ərəb və fars dilləri şöbəsini bitirdi. 1918-ci ildə Budapeşt Universitetinin Tarix-filologiya fakültəsini bitirən Çobanzadə 1920-ci ildə doktoranturasını Türkologiya fakültəsini bitirir. Təhsilini başa vurduqdan sonra Tavriya Universitetinin dəvəti ilə Krıma qayıdır və dilçilik fakültəsində müəllimlik edir. 15 Mart 1922-ci ildə professor olan Çobanzadə, 1924-cü ildə Krımda Universitetin rektoru seçilir. Elə həmin il, Azərbaycan Dövlət Universiteti və Yeni Türk Əlifba Komitəsi tərəfindən Bakıya dəvət olunan Çobanzadə Bakıya gəldi, burada Türk dili və ədəbiyyatı fakültəsinin dekanı seçildi. 1927-ci ilə qədər burada çalışan Çobanzadə, eyni ildə Sovetlər elmində yeni əlifba mərkəzi komitənin sədri vəzifəsinə təyin olunur. 1930-1934-cu illər arasında Çobanzadə, Fərqanə Ali Pedaqoji Universitetində özbək dili və ədəbiyyatı şöbəsində çalışıb. Alman, macar, fransız, ərəb, fars, türk və rus dillərini yaxşı bilir Çobanzadənin 150-dən çox əsəri var.

28 yanvar 1937-ci ildə Kislovodskda Gornjak sanatoriyasında istirahət edərkən həbs edilir və Bakıya göndərildi. Dinləmədə özünün 1919-cu ildən bəri mühakiməyə qarşı fəaliyyətlə məşğul olduğunu etiraf etdi. İkinci iclasda Çobanzadə özü kimi İngiləs əleyhinə fəaliyyət göstərənlərin adlarını məhkəməyə təqdim etdi. Bəhs edilən dostları Vəli Xuluflu, Ağamir Məmmədov, E.Salamzade, Həsən İmanov və Mövsüm Səlimov idi.

Son məhkəmə 2 oktyabr 1937-ci ildə Çobanzadə ilə bağlı qərar verildi. Qərar 12 sentyabr 1937-ci ildə Sovet İttifaqı Ali Hərbi Şurasının səyyar məhkəməsi Matulevic, Zaryanov və Cigur onu edam etmək qərarına gəldilər. İcra prosesi 13 sentyabrda həyata keçirildi. 14 fevral 1954 və 21 fevral 1955 tarixlərində arvadı Ruqiyə Gireyevna Çobanzadənin işinə yenidən baxılmasına və

cəzasının nə olduğu haqqında məhkəməyə müraciəti 6 iyun 1957-ci ildə bağlanmış və həyat yoldaşının günahı olmadığı müəyyən edilir Çobanzadə bəraət alır.

Onsuz da milli ədəbiyyatda inilti, zülmdən şikayət motivləri güclüdür. Odur ki, C.Novruz, B.Dumanoglu, H.Əliyev, H.U.Didərgin, M.Bəkirli, A.Qaradərəli, D.Cavanşir, R.Qusarçaylı, İ.Qurbanov, V.Məmmədov və başqalarının yazılarında qəddar düşmənin yırtıcılıq xislətinə qarşı nifrətlə yanaşı, torpağa bağlılıqlıdan, ləyaqətin uca tutulmasından gələn fədəkarlıqlıdan başqa yurd həsrətindən doğan lirizm də apancıdır.

Ancaq X.R.Ulutürk, H.Arif, T.Qaraqaya, R.Duyğun, F.Mirzəyev, Z.Ağəlioğlu və başqalarının şeirlərində millətin öz gücünə inam təlqini ilə düşmənə meydan oxunur. Bütün bunlar dəfələrlə tapdanıb əzilsə də, ayağa qalxmaq üçün özündə güc tapan milli dəyanətin ifadəsidir. Çünkü son yetmiş ildə bizdə iki konstitusiya fəaliyyət göstərib. Onlardan Azərbaycan SSRİ-nin konstitusiyasına görə, Azərbaycanın yeraltı və yerüstü sərvətləri Azərbaycan xalqına məxsus idi. Eyni zamanda, SSRİ konstitusiyasına görə SSRİ ərazisindəki yeraltı və yerüstü ehtiyatlar SSRİ xalqlarının milli sərvəti idi. Demək, Azərbaycan həm azərbaycanlıların, həm də yakutların, sibirlişərin, ermənilərin və əksinə həmin yerlər də azərbaycanlıların idi. Torpağa bu ikili münasibət və dövlət siyasetinin həmin özül üzərində köklənməsi camaati torpağa, yurda sahiblik hissindən yadırğatmışdı. Hər kəs torpağa yalnız öz ehtiyac və rahatlığının təminat mənbəyi kimi baxır, vətən anlayışından uzaqlaşaraq, onu qoruyub abadlaşdırmaq haqda düşünmək belə istəmirdi. Daha doğrusu, belə bir düşüncə gələcək "vahid sovet xalqının" ayriayrı nümayəndələrinə yad olmağa başlamışdı. SSRİ "Böyük vətənimiz" olduğu kimi, onun uğrunda aparılan müharibə də Böyük Vətən müharibəsi idi.

V.Yusifli qeyd edir ki, müharibə qurtarandan sonra da bu mövzu ədəbiyyatımızda uzun müddət davam edib: "Müharibədə Azərbaycanın bir çox yaziçi və şairləri qəhrəmancasına vuruşdular. Müharibədən sonra Əbülhəsənin «Dostluq qalası» əsəri yarandı. Bizim müharibə haqqında ən sanballı nəşr əsərimiz bu oldu. Daha sonra Hüseyn Abbaszadənin «General» romanı yazıldı. Təkcə müharibə illərində deyil, ondan sonra da Azərbaycan ədəbiyyatında cəbhənin təsvirini verən əsərlər meydana gəldi. İsa Hüseynovun povestləri bu sıradə xüsusi yer tutur. Müharibə mövzusu xüsusişə Azərbaycan ədəbiyyatında böyük sınaq illəri oldu". Tənqidçinin sözlərinə görə, mərhum akademik Bəkir Nəbiyevin «Böyük Vətən müharibəsində Azərbaycan ədəbiyyatı» monoqrafiyasında Azərbaycanın bütün janrlar üzrə müharibədə keçdiyi yol müəyyənləşdirilib: "Azərbaycan ədəbiyyatı üçün bu müharibədə öyrənmək Qarabağ müharibəsi ilə bağlı böyük faktlar verir. Yəni döyüşmək, intiqam almaq səyi, çağırışlar burda da eşidildi. O müharibənin müəyyən mənada bizim müharibəyə də təsiri oldu. Elə güman edirəm ki, hər hansı bir müharibə ədəbiyyat vasitəsilə işlənməlidir». V.Yusifli də hesab edir ki, vaxtilə Böyük Vətən müharibəsi mövzusunda yazılın əsərlər yenidən nəşr etdirilməlidir: «Bizim bir sıra əsərlər var ki, onlar həmin illərdə çap olunub. Məsələn, «Dostluq qalası» romanında təkcə igidlik vəsf olunmur, həmçinin fərəriliyin gətirdiyi ziyanlar da göstərilir. Qarabağ müharibəsində də belə hallar olub. Ona görə də həmin əsərləri yenidən çap etdirmək lazımdır. Həmçinin müharibə antologiyası - poeziya, nəşr, publisistikadan ibarət 5-10 cildlik nəşr hazırlanmaq olar ki, indiki gənc nəsil həmin müharibənin necə baş verdiyini, hansı fəlakətlərə səbəb olduğunu bilsin. Bu antologiya müharibə mövzusunda gözəl vəsait ola bilər».

ƏDƏBIYYAT

1. Mais Əmrəh. Mərkəzi Asiyaların türk respublikaları müharibə illərində (1941-1945-ci illər). Bakı: Mürtəcim, 2015. 272 səh.

2. Vaqif Arzumanli, Nazim Mustafa. Tarixin qara səhifələri. Deportasiya. Soyqırımlar. Qaçqınlıq. Bakı: "Qartal", 1998. 280 s.

РЕЗЮМЕ
ПИСАТЕЛИ ДЕПОРТИРОВАННЫХ ТЮРКСКИХ НАРОДОВ
Садыгова Ф.А.

В прошлом Азербайджан, из-за своего стратегического положения и богатства подземных и наземных территорий, подвергался оккупации со стороны различных государств, а в период правления иностранных правительств азербайджанский народ подвергался давлению в политических и культурных аспектах. Потому что в коммунистический период писать историю можно было только в соответствии с идеологией. Когда мы говорим об идеологии, следует понимать большевистский режим, который находится в процессе установления после оккупации Азербайджана.

Ключевые слова: мир, штат, история, национальный, война, период, депортация

SUMMARY
THE WRITERS OF TURKISH NATION WHO SUFFERED FROM DEPORTATION
Sadigova F.A.

In the past, Azerbaijan, due to its strategic location and wealth of both underground and above ground, has suffered occupation by various states and during the period of foreign governments Azerbaijani people have been subject to pressure in political and cultural aspects. Because during the communist period, history writing was only possible as appropriate to the ideology. When we say ideology, it should be understood as the Bolshevik regime that in the process of establishment after the occupation of Azerbaijan.

Key words: world, state, history, national, war, period, deportation

ŞAHDAĞ XALQLARININ MÜXTƏLİF ZAMANLarda KÖC ETMƏ SƏBƏBLƏRİ
Şalbuzova N.V.
AMEA-nin Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu
nezreshalbuzova@gmail.com

Xülasə: Qafqaz Albaniyası, erkən orta əsrlərin sonlarında Sasani-Bizans və Ərəb-Xəzər müharibələri nəticəsində bir döyük meydanına çevrildi. Mənbələrdə Ərəbistan-Xəzər müharibələri zamanı Qafqaz Albaniyasının dağılmış şəhərləri və kəndləri haqqında, nəticədə də Şahdağ xalqlarının əcdadlarının Azərbaycanın şimal-qərbindən indi yaşıdlıları bölgələrə köçmələri barədə məlumatlar var. Sasani'lər dövründə Albaniyaya sürgün edilmiş yəhudilər ölkənin şimal-şərq hissəsində yerləşdilər. Ərəb istilası dövründə başqa yerlərdə məskunlaşan yəhudilər, Hüseynəli xanın hakimiyyəti dövründə Üçgün və Qızıl kəndlərində məskunlaşdırıldılar. Fətəli Xanın hakimiyyəti illərində Dağıstan, Bakı, İran və Türkiyədən olan yəhudiləri də burada məskunlaşmışdı. 1918-ci ildə Quba soyqırımı zamanı ermənilər həm müsəlmanlara, həm də yəhudilərə qarşı qırğın törətdilər. 1941-ci ildə Qızıl Ordunun Qızıl kəndinə yerləşməsi və müharibənin yaratdığı şərait əhalinin köçünü daha da sürətləndirdi, kəndlərdəki evlərin və əmlakın dağılmasına səbəb oldu. XIX əsrin

ikinci yarısında Azərbaycanda kapitalist münasibətlərin inkişafı və nəticədə dağ kəndlərində baş verən dəyişikliklər də daxili köçün səbəblərindən biri hesab olunur.

Açar sözlər: Şahdağ xalqları, köç, qızılarla bağlı yəhudi tarixi, Quba soyqırımı

Bu gün Azərbaycan türkləri ilə yanaşı Azərbaycanda yaşayan qafqazdilli, irandilli etnosların ümumazərbaycan mədəniyyəti kontekstində araşdırılaraq qarşılıqlı və müqayisəli təhlili ümummilli çalarların zənginləşməsinə, etnomədəni əlaqələrin üzə çıxmasına öz müsbət təsirini göstərir. Bu cür etnoqrafik rəngarənglik Azərbaycan mənəvi mədəniyyətinə özünəməxsus rəng qatmış və ərazidə ortaç zəngin bir mədəniyyət formalaşdırılmışdır. Azərbaycanda qeydə alınan bir sıra etnoslar nadir etnoslardan hesab olunur. Tarixi mənbələrə əsasən demək olar ki, qədim Albaniya etnik tərkibinə görə kifayət qədər rəngarəng ölkə idi. Strabonun “*onların 26 dili vardır, ona görə bir-birilərini çətin başa düşürlər*” ifadəsi eyni coğrafi ərazidə mövcud olan (iranmənşəli xalqlardan başqa) bu etnosların hər birinin Qafqaz Albaniyasında məskunlaşan qədim alban tayfalarının varısları olduğunu göstərir [20, s. 940].

Quba rayonu ərazisində Babadağ, Tufandağ, Şahdağın ətəklərində yeləşən Qız, Buduq və Xinalıq kəndləri və orada yaşayan bu etnoslar müəyyən tarixi zaman içərisində bir çox etnik proseslər nəticəsində Azərbaycan xalqının tərkib hissəsi kimi müəyyən mərhələlərdən keçərək uzun və tarixi bir yol keçmişlər. Bir sıra tarixi hadisələr və yerdəyişmələr nəticəsində bəzi dəyişikliklərə uğrayaraq keçmiş etnik adları hazırlı etnik adı ilə əvəzlənmişdir. Öz kəndlərinin adları ilə tanınışları da, özlərinin və digər qonşu xalqların onlara verdikləri ad ilə etnik kimliyini araşdırmaq mümkün olmuşdur. Bu barədə əslində Q.Qeybullayevin, Q.Cavadovun, V.Buduqlunun, M.Paşayevanın fikriləri üst-üstə düşür və həmin xalqların etnik özünüadlandırmanın komponentlərinin açıqlamaları, eləcə də gürcü mənbələrində adı çəkilən Albaniya vilayətlərinin, toponimlərinin həmin xalqların özlərinə verdikləri adlar ilə arasındaki oxşarlıq, bizi onların qədim alban tayfalarından olan herlərin əcdadları olmaları fikrini söyləməyə əsas verir.

Hər bir xalqın mənşəyini aydınlaşdırmaq üçün, onun təşəkkülüünə gətirib çıxarmış və etnik prosesin bütün mərhələlərində iştirak etmiş komponentləri müəyyən etmək lazımdır” [4, s. 15]

Deməli, qız xalqlarının adlarındakı komponentlərin açıqlamasına diqqət yetirməliyik. Qızların etnik özünü adlandırılması “qərəz” və “qərəzər” şəklindədir. Digər bir mənbədə “qqərəz”, özlərini “qqərəzar” (qızlar) adlandırdıqları, xinalıqların isə onları “xoddad” (xoddud) adlandırdığı göstərilir. Məzmunun xinalıqların özlərinə də məlum olmayan bu etnonimin “xodd yeri” mənasını daşıdığı qeyd edilir. Buduqlular isə qızları “qerad/ qerez” adlandırırlar ki, bu da “herlərin/qerezlərin yeri” deməkdir. [1, s. 5; 19, s. 150]. Göründüyü kimi Şahdağ etnik qrupuna daxil olan qızların hər birinin etnik özünü adlandırılmasında -ar, -ər komponenti və “hər” etnonimi özünü aydın şəkildə göstərir.

Haputlar arasındakı əfsanəyə görə ərəblərin işgalı əsnasında haputların əcdadları Azərbaycanın şimal-qərbindən Hərəna (Bern) şəhərindən hazırda yaşadıqları yerə köçübələr [14, s. 85]. Hərənta, Hornabuc kimi alban toponimləri haputların əfsanəvi Hərəna şəhərinin adı ilə səsləşir [9, s. 179]. Deməli, Hərəna adı Hornabuc və Hərənta adlarının fonetik dəyişikliyə uğramış versiyası əsasında yaranmışdır. Erkən orta əsrlərdə Haranta, XI əsrə aid mənbələrdə Hərnaburc adlanan həmin şəhərin Qanix və Qabırı (İori və Alazan) çaylarının qovşağında yerləşdiyi qeyd olunur [22, s. 103; 18, s. 171-176]. Hapit kəndinin adı Ptolomeyin Albaniyada adını çəkdiyi Hobota (Ptolomey, V, XI, 6) yaşayış məskəni ilə də əlaqələndirilir [15, s. 160; 10, s. 289].

“Xinalıq, Qız, Hapit, Buduq toponimləri əslində burada yaşayan etnik qrupların adını deyil, erkən orta əsrlərdə mövcud olan Xeni, Bex (Bed), Qər (Hər) Hornabuc, Hərənta kimi alban

əyalətlərinin və şəhərlərinin adını əks etdirir [10, s. 290]. Xeni, Hər, Bed və ya Bex kimi alban vilayətlərinin, həmçinin Hornabuc şəhərinin Qafqaz Albaniyasının şimal-qərb sərhədlərində bir-birinin qonşuluğunda, Şəki, Kambisena kimi vilayətlərin yaxınlığında yerləşdiyi bir çox mənbələrdə təsdiqini tapır [21; 10, s. 289].

Məlum olduğu kimi, erkən orta əsrlərdə Qafqaz Albaniyası Xəzər Xaqanlığı, Sasani imperiyası, Ərəb xilafəti kimi Qədim Şərq dövlətləri arasında şiddetli döyüslərin getdiyi müharibə meydanına çevrilmişdi. Mənbələrdə Ərəb-Xəzər müharibələri dövründə Qafqaz Albaniyasının dağılan şəhər və kəndləri ilə bağlı bir çox məlumatlar var [9, s. 178].

Z.M.Bünyadovun rəyinə qoşulan Novoseltsev alban etnosunun aradan çıxması səbəblərini ərəb istilasından sonra həyata keçirilən islamlasdırmada və alban kilsəsinin qriqorianlaşdırılmasında görür [7, s. 60].

Qeyd edildiyi kimi, tarixi Hereti torpaqlarında VI əsrə qədər xristian abidələri ilə yanaşı, bütperəst və atəşpərəstliklə əlaqədar bir sıra məbədlər də olmuşdur. Tarixdən də məlumdur ki, Albaniya IV əsrə xristian dinini rəsmi dövlət dini elan etmiş, VIII əsrən Ərəb xilafəti tərəfindən işgal edildikdən sonra islam dini yayılmağa başlamışdır. Yerlilərin söylədiyinə əsasən hal-hazırda yaşıdlıları ərazilərdə heç bir zaman xristianlıq olmamışdır. Bu fikri kənd ərazisində bir dənə də olsun xristian qəbri və ya abidəsinin olmaması ilə sübut edirlər. Deməli, Şahdağ xalqlarının indiki yaşıdagı ərazilərə sonradan köçməsini elə xristian dininə aid bir abidənin və ya qəbir daşının olmaması ilə də sübut etmək olar. Həqiqətən, də Qız kəndinin yerləşdiyi coğrafi ərazidə qala və qala bürclərinin qalıqları kəndin qorunmaq məqsədi ilə salındığını təsdiqləyir. XIX əsrə qədər Şahdağı ətrafdakı kəndlərin əhalisi Tufan dağının o tayı ilə əlaqələrini kəsməmişdilər və dağ aşırımlarından keçərək Azərbaycanın şimal-qərbini qışlamağa gedirdilər. Görünür, elə bu səbəbdən - əcdadlarının Tufan dağının o tayından gəlməsi ilə bağlı olaraq Xinalıq, Qız, Hapit, Buduq kəndlərini Azərbaycanın şimal-qərbini əhatə edən Şəki-Zaqatala bölgəsindən ayıran Tufan dağı, həm də eyni adlı Tufan gölü yerli əhali arasında müqəddəs hesab edilir [10, s. 290]. Başqa bir mənbədə də Xinalıq, Qız, Buduq ərazisinə qarlı dağ aşırımlarından keçən yol haqqında məlumat verilmişdir [13].

Tarixin sonrakı mərhələlərində digər bölgələrdə olduğu kimi Azərbaycanın şimal-şərq hissəsində də mənfur düşmənlərimiz, ermənilərin polietnik tərkibi ilə seçilən Quba şəhərində 1918-ci ilin yazında törətdikləri qanlı faciələr Azərbaycan türkləri ilə yanaşı, digər xalqların da vəhşicəsinə qətlə yetirilməsinə, əmlaklarının qarət edilməsinə, kəndlərinin, eləcə də şəxsi mülklərinin yandırılmasına və dağıdılmışına səbəb olmuşdur.

Sasanilər dövründə Albaniyaya köçürüldən yəhudilər ölkənin şimal-şərq hissəsində məskunlaşmışdılar. Ərəblərin hücumu dövründə digər yerlərə də yayılan yəhudilər Hüseynəli xanın dövründə Üçgün və Qız kəndlərində məskunlaşırlar. Fətəli xanın hakimiyyəti dövründə Dağıstandan, Bakıdan, İrandan və Türkiyədən gəlmiş yəhudü ailələri də burada məskunlaşmışdır. 1918-ci ildə Quba soyqırımı zamanı ermənilər müsəlmanlarla yanaşı yəhudilərə qarşı da qətlialar törətmüşdilər.

Erməni-dəşnak qüvvələri tərəfindən "Böyük Ermənistən yaratmaq" planını reallaşdırmaq üçün edilən soyqırım siyaseti dünya tarixinin ən dəhşətli faciələrindən biri olmuşdur. Daha sonrakı illərdə də Azərbaycan xalqı soyqırım siyasetinə məruz qalmış, 1992-ci il Xocalı soyqırımı xüsusi amansızlıqla törədilmişdir.

I dünya müharibəsi başlananda Cənubi Qafqazın müsəlman əhalisinə və onun əmlakına qarşı törədilmiş zorakılıq, qırğın və soyğunçuluq faktlarının araşdırılması üçün 1918-ci il ilin 15 iyul tarixində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti tərəfindən yaradılmış "Fövqəladə Təhqiqat

Komissiyasının (FTK) sənədləri” sisiləsindən olan ikinci sənədlər topusunda bir neçə gün ərzində Quba qəzasında 4 mindən artıq dinc müsəlman sakinin, o cümlədən qadın, uşaq və qocaların vəhşicəsinə qətlə yetirildiyi, yüzlərlə kənd, məscid mülki obyektlərin yandırıldığı və dağıdıldığı, qəzanın bütün müsəlman- türk, ləzgi, tat, avar, qrız və digər əhalisinə məxsus əmlakın qarət olunması və məhv edilməsi kimi faktlar öz əksini tapmışdır [11, s. 4].

Yenə elə həmin mənbədə göstərilir ki, 1844-cü ildə Quba qəzasının Qız kəndinin öz qəddarlığı və kəndliləri sıxışdırması ilə ad çıxarmış starşinası öldürülür. Onun ölümündə ittiham olunan iki kəndli sürgünə məhkum edilir. Bu zaman kəndin bütün sakinləri, yekdilliklə onların müdafiəsinə qalxaraq, müttəhimlərin azad olunmasını tələb edirlər. Belə həmrəyliyin qarşısında çar məmurları hökmün icrasını dayandırmalı olurlar [11, s. 36,].

Müəyyən edilmişdir ki, Amazaspın dəstəsi ümumilikdə 122 müsəlman kəndini yandırmış və darmadağın etmişdir [11, s. 143]. Həmin 122 kənd içərisində “Qiblə-Qız”ın da adı var.

Azərbaycan Höküməti yanında Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının üzvü Novatskinin Cinayət Prosessual Məcəlləsinə uyğun olaraq zərərçəkmiş qismində dindirdiyi (1918-ci il 22 dekabr tarixli dindirmə protokolu, Quba şəhəri) şəxslərdən biri də Quba qəzası Müşkür nahiyyəsinin Qiblə Qız kəndinin məhəllə mollası, 50 yaşlı Molla Seyfəddin Hidayət oğlu olmuşdur və bu sənəd № 105 ilə qeydə alınmışdır [11, 209-210].

1918-ci il mart hadisələri zamanı ermənilərə qarşı vuruşmalarda iştirak etmiş Haçəliyev Bədəl Ağabala oğlu haqqında Xaçmaz şəhərində yaşayan informator İsrafil Hümmətovun da məlumatları diqqətə layiqdir. Belə ki, el arasında “Qızlı Bədəl”, “Ovçu Bədəl”, “İgid Bədəl” kimi tanınan həmin qızlı gənc onlarla erməni məhv etmiş, cinayətkar və quldur qüvvələrə qarşı mübarizə aparmışdı. Quba Memorial Kompleksində şəkli olan bu gəncin haqqında qeydlər saxlanılmışdır. O, 1937-ci ilin noyabr ayında Nargin adasında güllələnmiş, Stalin rejiminin devrilməsindən sonra isə bəraət almışdır.

Quba məzarlığında aparılan tədqiqatlar bir daha sübut edir ki, bu torpaqlarda tolerant, bərabər yaşayan xalqlar da türk əhali ilə eyni ağır işgəncələrə, qətliama məruz qalıblar. Quba qəzasının rus kəndlərindən heç birinin erməni basqınlarına məruz qalmaması, azərbaycan türkləri ilə yanaşı, ləzgi, qrız və ya tat kəndlərinin dağıdılmazı, yandırılması, amansızca, qəddarcasına edilən vəhşiliklər, işgəncələr və kütləvi şəkildə öldürmələr göstərir ki, Azərbaycanda yaşayan hər bir etnik qrup mənfur düşmənlərimiz üçün azərbaycanlı adı altında bir olaraq qəbul edilmiş və ayrıseçkilik olmadan bolşevik-daşnak birləşmələrinə qarşı, amansız qırğıın və ağır itkilərin olmasına baxmayaraq qardaşlıq, həmrəylik göstərərək, onlara qarşı birgə mübarizə aparmışdır. Bu yolda Azərbaycan türkləri ilə yanaşı, doğma diyarda yaşayan digər etnik qruplar kimi Şahdağ xalqları da vətən üçün, azadlıqları üçün düşünmədən candan keçməyə hazırlıdılar.

Şahdağ xalqlarının növbəti köçü isə XIX əsrin 30-40-cı illərindən başlayaraq davam etmişdir. Xinalıq kəndindən başqa digər Şahdağ xalqlarının aran ərazilərə müəyyən səbəblərlə əlaqədar köç etməsi başlayır. 1941-ci ildə kişi cinsinə mənsub olan nümayəndələrin müharibəyə göndərilməsi və onların çox hissəsinin geri dönə bilməməsi, müharibə vaxtı Qırmızı ordunun Qız kəndində yerləşdirilməsi, qadınların, uşaqların, qocaların daim həyəcan içərisində yaşaması da əhalinin Qız kəndindən köç etməsinə səbəb olmuşdur. Bunun nəticəsidir ki, vaxtilə Qız kəndində 777 ev və 8000-ə yaxın əhali olduğu halda bu gün kənddə cəmi 26 ev qalmışdır. Halhazırda kənddə əhalinin azlığı ilə əlaqədar yaşayış evləri bir-birindən aralıda, dağınIQ halda yerləşmişdir. Göründüyü kimi, bu tip kəndlərin planlaşdırılmasında ərazinin topoqrafik şəraitindən başqa, inqilabdan qabaqkı patriarchal quruluş da müəyyən dərəcədə öz ifadəsini tapmışdır [13, s. 38]. XIX əsr mənbələrində

göstərilir ki, müxtəlif dövrlərdə Qız kəndindən 39 oba ayrılib. 1870-ci ildə qızların düzənlik əraziyə - Müşkür bölgəsinə köçü sürətlənir və Müşkür bölgəsində 58 qız obası yaranır [8, s. 52].

Köçün yaratdığı problemlərdən biri də dağ kəndlərindən köçüb aran ərazilərdə məskunlaşan Şahdağ xalqlarının təbii olaraq məskunlaşdıqları şəraitə uyğunlaşaraq müəyyən qədər öz spesifikasiyini, lokal səciyyəvi xüsusiyyətlərini, ən əsas da dillərini unutmağa başlaması ilə əlaqəlidir. Xalqın ruhu ilə birbaşa əlaqəsi olan dilin formallaşması isə çox uzun bir prosesdir, yaranması uzun bir vaxt alır, lakin tez bir vaxtda zamanla unudulur.

Köç etmənin digər səbəblərdən biri də maldarlıqla, xüsusilə də qoyunçuluqla məşğul olan Şahdağ xalqlarının qış vaxtı sürürlərini Xaçmaz və Şabran rayonlarında yerləşən otlaqlara gətirməsi, digər səbəbi isə XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda baş verən kapitalist münasibətlərinin inkişafı və buna görə dağ kəndlərində baş verən dəyişikliklərlə əlaqəli idi. Şahdağ kəndlərinin digər rayonlarda oba, qışlaq, qazma, binə və s. kimi müvəqqəti yaşayış məskənlərini böyüdərək daimi yaşayış yerlərinə əvviləməsi prosesi başlayır. Xüsusilə Azərbaycanın şimal-şərqi bölgəsində bu tip məskənlərin yaranma tarixinin tədqiqi Azərbaycanda etnik prosesi izləməyə və kəndlərimizin toponimikasını aydınlaşdırmağa imkan verir [5, s. 89]. Bundan əlavə tədqiqatçıların fikrinə görə dağ kəndlərinin Müşkürə köçmə səbəblərdən biri də qubalıların qonşuları, dərbəndlilərin boyaq becərilməsi sahəsindəki müvəffəqiyyətlərini görərək özlerinin də bu işlə məşğul olmağa başlaması və geniş surətdə becərilməsi üçün Müşkürə köçüb gəlməsi, digər səbəbi isə sinfi təbəqələşmə nəticəsində kəndlərin torpaqsızlaşması ilə əlaqəli idi [5, s. 90] Qeyd etmək istərdim ki, qız dilində “xun” adlanan boyaq otunun qız məişətində xüsusi rolu olmuşdur.

Buduq və qızların yaşayış məntəqələri Xudat, İsmayıllı, Xaçmaz, Quba, Qəbələ, Zərdab kimi rayonlarda yaranmağa başladı [16, s. 199]. Cek və Əliklərin bir hissəsi də Xaçmaz, İsmayıllı, Qəbələ və Ağdaş rayonlarında məskən salmışlar. Mənbələrə görə köç əsasında Qız, Cek və Əlik kəndlərində cəmi 1037 nəfər qalmışdı [16, s.94]. Həmin illərdə Cek və Əlik kəndindən ayrılan nəsillərin siyahısı tərtib edilmişdi [25, s. 94-95]. Yergüclər Quba rayonunun Davudoba, Xaçmazın Sərkərli, Armudpadar, Hacıelibəy, Uzunoba kəndlərində [9, s. 177], eləcə də eyni adlı Yergüç kəndlərinə yayılmışlar.

Etnoqrafik mənbələrdən məlum olur ki, Hapudan 57 oba, Qızdan 37 oba, Buduqdan 12 oba yaranmışdır [6, s. 53]. Hapitlər Quba qəzasının Müşkür və Şabran mahallalarında, həmçinin Göyçay, Şamaxı qəzalarında Dirşalı Hapit, Qaradağ Hapit, Hapitli Məlikli, Şix Hapit və s. adlı kəndlər saldılar [17, s. 96-97]. Xaçmaz rayonun Şixhapit kəndində, Qəbələnin Məlikli və Sileyli kəndlərində, Ağdaş rayonunun Hapitli, Ovuclu kimi kəndlərində, eləcə də Zərdabın Məlikli və Burunlu kəndlərində vaxtilə yaşamaları məlumdur. Bu gün isə bu kəndlərdə yaşayanlar hapit dilini unutmuşlar. İsmayıllının Mollaşaqlı və Hacıhətəmli kəndlərində indi də yaşayırlar və müəyyən qədər dillərini qoruyub saxlaya bilmişlər. 80-cı illərdə İsmayıllı rayonu ərazisindəki epiqrafik abidələr öyrənilərkən məlum oldu ki, hapitlər XVI-XVII əsrlərdə rayonun indiki Qalacıq kəndi ərazisində də yaşayıblar. Tədqiqatçı Ağaqasım Qasımov tərəfindən Qalacıq kəndi ərazisindəki Pirdavud qəbristanlığında oxunmuş 14 kitabıñ hamısında “hapit” sözünə rast gəlinməsi bunu təsdiq edir. Pirdavud qəbristanında dəfn olunanların 9 nəfəri “hapitli”, 3 nəfəri “hapitoğlu”, 3 nəfəri isə “hapit qızıdır” [3, s. 278; 9, s.176] . Bütün bu faktlar bir daha sübut edir ki, udilər kimi, Şahdağ xalqlarının da yayılma areali geniş bir ərazini əhatə etmişdir. Dil kimliyin əsas faktoru olduğu üçün həmin ərazidə yaşayan etnosların dilini unutması ilə kimlikləri də unudulmuş və assimiliyasiyaya uğramışdır.

Beləliklə, deyə bilərik ki, köç etmənin hər bir xalqın tarixində müsbət və mənfi tərəfləri vardır. Və hər köçetmə xalqın tarixində yeni bir iz qoyaraq bundan sonrakı tarixi hadisələrin formallaşmasında əsaslı şəkildə öz təsirini göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. Cavadov, Q.C. Azərbaycanın azsaylı etnosları XXI əsrin astanasında // Azərbaycan. – 1998. - 18 iyun. - s. 6.
2. Cavadov, Q.C. Azərbaycanın azsaylı xalqları və milli azlıqları (Tarix və müasirlilik) / C.Q.Cavadov. Bakı: Elm, - 2000. - 440 s.
3. Cəbiyev Q.C. Girdiman. Tarix və tarixi coğrafiyası / Q.C.Cəbiyev. Bakı: Elm-Təhsil, - 2015. - 450 s.
4. Qeybullayev, Q.Ə. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən / Q.Ə. Qeybullayev. Bakı: Azərnəşr. - 1994. - 248 s.
5. Qeybullayev,Q.Ə., Cavadov, Q.C. Oba adlı kəndlərimizin təşəkkülü tarixinə dair // - Bakı: Azərb. SSR EA Məruzələri, - 1970. № 8,-s. 89-92.
6. Qubatov , Ə.B. Azərbaycan xalqı ilə vahid qardaşlıq ailəsində / Ə.B. Qubatov. Bakı: Elm, - 1991. – 200 s.
7. Məmmədova, F.C. Azərbaycanın (Albaniyanın) siyasi tarixi və tarixi coğrafiyası (er.əv III əsr – er. VIII əsri) / .- F.C. Məmmədova. Bakı: Azərnəşr, - 1993. -262 s.
8. Paşayeva M. T. Azərbaycanlıların adət və inancları / tarix üzrə elmlər doktoru elmi adını almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya / - Bakı, 2013. - 321 s.
9. Paşayeva M. T. Qızılaların etnik tarixi və etnoqrafiyası // Bakı: Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası, - 2016, № 1, - s. 173-182.
10. Paşayeva, M.T. Şahdağ xalqlarının etnik tarixinə dair // “Qafqaz Albaniyasının Azərbaycanın və Qafqazın tarixində yeri və rolü” Beynəlxalq elmi konfransın əsərləri. Bakı: - 2011. - s. 286-292.
11. Rüstəmova, S.T. Quba. Aprel-May 1918 ci il. Müsəlman qırğınları sənədlərdə. / S.T.Rüstəmova. Bakı: 2013, 316 s.
12. Salamzadə, Ə.V., Sadıqzadə, Ə.Ə. XVIII-XIX əslərdə Azərbaycanda yaşayış binaları / Bakı: Azərb. SSR EA Akademiyası, - 1961, - 168s.
13. Алиев, К. Г. Кавказская Албания /К.Г.Алиев. Баку: Элм. - 1974, - 363 с.
14. Гейбуллаев, Г. А. Топонимия Азербайджана (историко-этнографическое исследование) / Г. А. Гейбуллаев. Баку: Элм, - 1986, - 116 с.
15. Гейбуллаев, Г.А. К этногенезу азербайджанцев (историка-этнографическое исследование) / Г.А. Гейбуллаев. Баку: - 1991, - 348 с.
16. Гулиев Г.А. Народы Кавказ. Народы «Шахдагской группы» (будугцы, крызы и хиналугцы) // Москва 1962, - с. 199-204
17. Зейдлиц Н., «Списки населенных мест. Российской империи». Бакинская губерния (по сведениям с 1859 по 1864 гг.) Т, 65. Тифлис: - - 1870. – 83 с.
18. Папуашвили, Т.Г. Вопросы истории Эрети / Т.Г. Папуашвили,. Тбилиси: -1970. - 390 с.
19. Пашиева М.Т. К этнической истории «Шахдагских народов»// Москва: Albania Caucasica I . Ответ. Ред. А.К.Аликберов, М.С.Гаджиев./ ИВ РАН, - 2015, -с. 148-153.
20. Страбон. География в 17 книгах / Перев.с греческого и comment. Г.А.Стратановикого. Москва: Наука, - 1964. –с. 941.

21. Сулейманов С. Пограничная область в северо-западных пределах Албании Историко-культурный журнал “PROMETHEUS”, 2010 № 5.
22. Царевич, В.Б. География Грузи /Введение, перевод и примечания М.Г.Джанашвили. Тифлис: - 1904. - с. 103;

РЕЗЮМЕ

ПРИЧИНЫ ПЕРЕСЕЛЕНИЯ ШАХДАГСКИХ НАРОДОВ В РАЗНОК ВРЕМЯ Шалбузова Н.В.

Кавказская Албания стала полем сражений в период позднего раннего средневековья в результате Сасанидско-Византийской и Арабо-Хазарской войн. Источники содержат информацию о разрушенных в ходе арабо-хазарских войн городах и селах Кавказской Албании, в результате которых предки шахдагских народов переселились с северо-запада Азербайджана в районы, где они сейчас проживают. Евреи, депортированные в Албанию в период Сасанидов, поселились в северо-восточной части страны. Евреи, расселившиеся в другие места во время арабского нашествия, поселились в селах Учгун и Грыз во время правления Гусейнали хана. Во время правления Фатали-хана здесь также селились еврейские семьи из Дагестана, Баку, Ирана и Турции. Во время Губинского геноцида в 1918 году армяне устроили резню как против мусульман, так и против евреев. Размещение Красной Армии в деревне Грызь в 1941 году и условия, созданные войной, еще больше ускорили миграцию населения, вызвав разрушение домов и имущества в деревнях. Развитие капиталистических отношений в Азербайджане во второй половине XIX века и, следовательно, изменения, произошедшие в горных деревнях, также считаются одной из причин внутренней миграции.

Ключевые слова: Народы шахдага, миграция, Еврейская история связана с крызы, Губинский геноцид

SUMMARY

REASONS OF THE MIGRATION OF SHAHDAGH PEOPLE AT DIFFERENT PERIODS Shalbuzova N.V.

Caucasian Albania became a battlefield in the late Early Medieval period as a result of the Sassanid-Byzantine and Arab-Khazar wars. The sources contain information about the destroyed towns and villages of Caucasian Albania during the Arab-Khazar wars, and as a result, the ancestors of the Shahdag peoples migrated from the north-west of Azerbaijan to the areas where they now live. Jews who were deported to Albania during the Sassanid period settled in the north-eastern part of the country. The Jews, who spread to other places during the Arab invasion, settled in the villages of Uchgun and Gryz during the reign of Huseynali khan. During Fatali Khan's rule, Jewish families from Dagestan, Baku, Iran and Turkey also settled here. During the Guba genocide in 1918, armenians committed massacres against Muslims as well as Jews. The deployment of the Red Army in the village of Gryz in 1941 and the conditions created by the war further accelerated the migration of the population, causing the destruction of houses and property in the villages. The development of capitalist relations in Azerbaijan in the second half of the 19th century and

therefore the changes that took place in the mountain villages are also considered to be one of the causes of internal migration.

Key words: Shahdag people, Jewish history related to the Gryz, Guba genocide

QARAÇAY-BALKARLARIN DEPORTASIYASI

Şamilova A.M.

Sumqayıt Dövlət Universiteti
aysel.yaqubova5@mail.ru

Xülasə: Məqalədə qaraçay-balkar türklərinin deportasiyasından, onların ata yurdlarından məcburi, qəddarlıqla Orta Asiyaya və Sibirə sürgün olunmasından bəhs olunmuş, bu sürgünün baş vermə səbəbləri tədqiq edilmişdir. XX əsrin ortalarından Sovet dövründə baş vermiş tarixi-siyasi hadisələrin fonunda etnodemoqrafik proseslər, deportasiyalar, məcburi köçürülmələr türk xalqlarının həyatında və tarixində ağır, faciələrlə dolu səhifələr yazmışdır. Bu xalqların deportasiyası, məcburi köçürülmələri onların həyatında və tarixində ağır faciələrə səbəb olmuşdur. Məcburi köçürmənin acı nəticələri qaraçay və balkar türklərinin sonrakı taleyinə və sərhədlərinə təsirindən də yan keçməmişdir.

Açar sözlər: deportasiya, köçürülmə, sürgün, faciə, türk xalqları, məcburi köçürmə

Qaraçaylar Qafqaz xalqları arasında mərd, cəsur və qorxubilməz olmaları, milli adətənənlərinə daim sədaqət göstərmələri ilə tanınaraq sevilən bir xalq olmuşlar. Qaraçay xalqı etnik cəhətdən Şimali Qafqazdakı digər turkdilli xalq, balkarlarla olduqca yaxındır.

8 Mart 1944-cü il qaraçay-balkar xalqının tarixində gələcək nəsillər tərəfindən hər zaman xatırlanacaq müharibələr, istilalar və azadlıq mübarizələri ilə dolu qara gün kimi tarixə düşmüşdür. Yüz illərdir Qafqazın orta hissəsində dik dağlar və dərin vadilər arasındaki torpaqlarda yaşayan qaraçay-balkar türkləri İkinci Dünya müharibəsi günlərində Sovet hökumətinə xəyanət və düşmənlə əməkdaşlıq ittihamları ilə ata yurdlarından ayrılaraq yeddi dənə yetmiş qədər Orta Asiyaya və Sibirə sürgün edilmişdir. Sovet hökumətinin bu qərarı verməsində və qaraçayların zorakılıqla məhv edilməsində Şimali Qafqaz Respublikasını müdafiə etmələri böyük rol oynamışdır. Bundan sonra qaraçay-balkar xalqı dövlətə qarşı heç bir düşməncilik göstərməmələrinə baxmayaraq onlara vətənlərində cinayətkar kimi davranılırdı.

1943-cü ilin yanvar ayının 15-də Qırmızı Ordu Qaraçaya hücum etdi. Qaraçaylıların silahlı dəstələri Qafqaz dağlarında tanklar, toplar və təyyarələrlə hücum edən Qırmızı Orduya qarşı vuruşurdular. Bütün Qaraçay kəndləri ağır bombardmanlarla məhv edilirdi. Lakin bütün bunlara baxmayaraq silahlı qaraçay-balkar dəstələrini məhv etmək mümkün olmadı. Sovet hökuməti sonradan daha qəti bir nəticənin əldə edilə biləcəyi bir üsula əl atdı. Belə ki, SSRİ Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsi Stalinin başçılığı ilə toplandı və 12 oktyabr 1943-cü il tarixli qərarla Qaraçay xalqını, 2 Noyabr 1943-cü il və 5 Mart 1944-cü il tarixli qərarla isə balkar xalqını 8 Mart 1944-cü ildə Orta Asyanın müxtəlif bölgələrinə sürgün etdi. Sürgün olunan yalnız qaraçay-balkarlar deyildi, bu bölgədəki bütün türk xalqları üçün alınan qərar idi. Əvvəlcə problemli xalqlar sistemli olaraq sürgün edildi. Belə ki, 2 Noyabr 1943-cü ildə qaraçaylar, 27 dekabr 1943-cü ildə kalmuklar, 22-23 fevral 1944-cü ildə çeçen və inquşlar, 8 Mart 1944-cü ildə balkarlar, 18 may 1944-cü ildə Krım tatarları, 14-15 Noyabr 1944-cü illərdə-Axisqa türkləri amansız sürgünün qurbanı oldular.

Verilmiş amansız qərarla qaraçay-balkar xalqı üçün qəfil sürgün başlandı. Bir gecədə minlərlə yük maşını kəndlərə gəldi. Kəndlərdə mövcud bütün əlaqə vasitələri, həmçinin radio və telefon əlaqələri kəsildi. Silahlı rus əsgərləri hər evə daxil olub axtarış aparırdı. Müqavimət göstərənlər öldürüldü. İnsanlar qatar stansiyasına aparılmaq üçün məcburi yük maşınlarına mindirildi. Yük maşınları minlərlə idi, amma yenə də hamını bir anda daşımaq mümkün olmadı. Yük maşınlarına sığmayan dinc əhali silahlı rus əsgərlərinin nəzarəti altında küçədə saxlanıldı. Onlar yük maşınlarının geri qayıtmasını gözləyirdilər. İkinci qrupu yalnız 9 mart səhəri yük maşınlarına yükləmək olacaqdı. Qaraçaylar və balkarlar Almaniyaya qarşı Sovet ordusu sıralarında vuruşurdular. Sonradan həmin əsgər və zabitləri də heç bir günahı olmadan həbs edərək həbsxanalara atdırılar. Qaraçaylardan və balkarlardan olan yaşlı insanlar, qadınlar, usaqlar və qazılər qatar stansiyalarında yiğilmiş və heyvan arabalarına doldurulmuşdular. Haraya və niyə aparıldıqlarını bilməyən bu çərəsiz insanlar 13-18 gün ac və susuz qatarla Orta Asiyadan müxtəlif bölgələrinə paylandı. Bu dirnaqarası səyahət zamanı xəstələr, qocalar və körpələr oldu. Ölənlərin yaxınları fasılələrdə mümkün qədər gizlənməyə çalışılar. Ölülər çöllərə və dəmir yolu marşrutunun müxtəlif yerlərinə atılıraq "səyahətə" davam edildi.

Qaraçay və balkar xalqının muxtar bölgələri ləğv edildi və sərhədlər yenidən çekildi. Gürcüstan bölgələri Qaraçay-Balkar torpaqları ilə genişləndirildi. Qaraçay və balkarlara məxsus bir çox mülkiyyət Stalinin həmyeriləri olan gürcülərlə birlikdə Osetiya və digər qonşu xalqlara da verildi. Qaraçay-balkarların yalnız boşaldılmış bölgələri və evləri deyil, həm də mədəniyyətlərini və tarixlərini əllərindən aldılar. Balkar xalqının adı Böyük Sovet Ensiklopediyasının ikinci nəşrindən belə silindi. 1943-1957-ci illər arasında qaraçay-balkar xalqının mövcudluğu demək olar ki, rəsmi olaraq nəzərə alınmadı. Yüz minlərlə insanın öldürülməsi ilə nəticələnən bu soyqırımın vəhşiliyinə dair ilk rəsmi açıqlama yalnız 2 ildən sonra - Rusyanın 26 iyun 1946-ci il tarixli "Pravda" və "İzvestiya" qəzetlərində yer aldı. Stalin terrorunun hökm sürdüyü bir ölkədə "normal" sayılmalı olan bir gecikmə ilə edilən bu rəsmi açıqlamada, "düşmənlə birlikdə hərəkət etmək" cinayətləri düzəldilmiş və bu bəhanə ilə Krim tatarları, çəçenlər və inquşların sürgün cəzasına məhkum edildikləri iddiası yer almışdı. Bu açıqlamada təəccüb doğuran məqam Qafqazdan bu xalqlarla eyni vaxtda və oxşar səbəblərlə qovulmuş qaraçay-balkar türkləri haqqında heç bir məlumatın olmaması idi.

Stalinin ölümündən sonra qaraçay-balkar türkləri 1957-ci ildə Sovet İttifaqında hakimiyyətə gələn Xruşşovun icazəsi və Sovet İttifaqı Ali Sovetinin qərarı ilə vətənlərinə qayıtdılar. Bu qayıdış özü ilə birlikdə həll olunmamış sosial, siyasi, iqtisadi və etnik problemləri də gətirdi. Qafqaza qayıdan Qaraçay xalqının iqtisadi və mənəvi vəziyyəti çox pis idi. Qaraçay kəndlərində bir dənə də dağıdılmamış ev qalmamışdı. Xüsusiylə, Qaraçayın dağ kəndlərindəki evlərin çoxu dağıdılmış, evlərin taxta hissələri və ağacları yanacaq kimi istifadə edilmişdi.

Stalin dövrü o qədər qəddar və qanlı idi ki, Xruşşov bu qəddarlığı "bəşər tarixinin ən vəhşi dövrü" kimi xarakterizə etmişdi. Sürgündə vəfat edən yaxınlarının məzarlarını tərk etmək istəməyən 13570 qaraçay, 8312 balkar mühacirət yerlərində qaldı. Lakin qaraçay-balkar türklərinin acıları bununla bitmədi və onlara uzun illər etibarsız və xain insanlar kimi davranıldı.

Mixail Qorbaçovun həyata keçirdiyi "aşkarlıq" siyasetinin verdiyi imkanlar 1943-1944-cü il Soyqırımı ilə bağlı həqiqətləri tədricən üzə çıxarmağa kömək etdi. Nəhayət, 1943-1944-cü illərdə Şimali Qafqazdan Orta Asiyaya və Sibirə sürgün edilmiş xalqların sürgün zamanı itkilərinə dair ilk rəsmi məlumat 44 il sonra "Literaturnaya Gazeta" jurnalının 17 may 1988-ci il tarixli 20-ci nömrəsində dərc edildi. Bu jurnalda yayımlanan bir məqalədə, Stalinin əmri ilə həyata keçirilən sürgün zamanı 200.000 çəçen və inquş, 120.000-dən çox kalmık, 40.000 qaraçay, Qaraçay

əhalisinin üçdə birindən çoxu və Balkar əhalisinin təxminən yarısı var idi. 10 min balkar türkünün həyatını itirdiyi açıqlandı. Sürgündən dərhal sonra Qaraçay-Çerkəz Muxtar Vilayəti və Kabardin-Balkar Muxtar Respublikası ləğv edilmişdi, Çerkəz Muxtar Vilayəti və Kabardin Muxtar Respublikası qurulmuşdu. Qaraçay-balkar türkləri 1957-ci ildə vətənlərinə qayıtdıqda Qaraçay-Çerkəz Muxtar Vilayəti və Kabardin-Balkar Muxtar Vilayəti yenidən quruldu. Daha sonra Qaraçay-Çerkəz Muxtar Vilayəti 3 iyul 1991-ci ildə Muxtar Respublika statusu aldı. Bu gün qaraçay türkləri Qafqazda Rusiya Federasiyasının tərkibində olan Qaraçay-Çerkəz Muxtar Respublikasında, balkar türkləri isə Kabarda-Balkar Muxtar Respublikasının ərazisində yaşayırlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Adilhan Adiloğlu-Karaçay Malkar Türkleri. Ankara, 2005, s.123-125
2. Avrupa ve Rus kaynaklarında Karaçay-Malkar Türkleri / Ufuk Tavkul. Türk Dünyası Tarih Dergisi, 50), 1991, s.47-51
3. <https://bpakman.wordpress.com/turk-dunyasi/gunumuz-turkleri-turkdevletleri/kafkasya-turkleri/karacay-malkar-turkleri/>
4. Kafkasya'da yaşayan Karaçay-Malkar halkı. Sovyetler'in Dağ Türkleri / Ufuk Tavkul. Tempo, 4 (44), 1991, s.42-49
5. 2 Kasım 1943- Karaçay halkın sürgün ve soykırımının 50. yıldönümü / Ufuk Tavkul Türk Dünyası Tarih Dergisi 83), 1993, s.55-59

РЕЗЮМЕ ДЕПОРТАЦИЯ КАРАЧАЕВО-БАЛКАРЦЕВ Шамилова А.М.

В статье рассматривается депортация Карабаево-Балкарских турков, их насильственная и жестокая депортация с родины в Среднюю Азию и Сибирь, исследуются причины этого изгнания. На фоне исторических и политических событий, происходивших в советское время с середины XX века, этнодемографические процессы, депортации, вынужденные переселения оставили тяжелые, трагические страницы в жизни и истории тюркских народов. Депортация и вынужденное переселение этих народов стали причиной серьезных трагедий в их жизни и истории. Горькие последствия вынужденного переселения не остались незамеченными для карабаевцев и балкарских турков.

Ключевые слова: депортация, изгнание, ссылка, трагедия, тюркские народы, вынужденные переселение

SUMMARY DEPORTATION OF KARACHAY-BALKARS Shamilova A.M.

The article deals with the deportation of the Karachay-Balkar Turks, their forced and brutal deportation from their homeland to Central Asia and Siberia, and investigates the reasons for this exile. In the background of historical and political events that took place in the Soviet era since the middle of the twentieth century which are ethno-demographic processes, deportations, forced relocations have written heavy, tragic pages in the life and history of the Turkic peoples. The deportation and forced relocation of these peoples has caused serious tragedies in their lives and

history. The bitter consequences of the forced resettlement over the lives and borders of Karachay and Balkar Turks did not go unnoticed.

Keywords: deportation, deportation, exile, tragedy, Turkish peoples, forced relocation

QAFQAZ VƏ AXISQA TÜRKLƏRİNİN 76 İLLİK SÜRGÜN HEKAYƏSİ

Vəliyeva D.M.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

vdurdana@mail.ru

Xülasə: Bu gün Qafqaz xalqları adlanan və "Qafqaz mədəni məkanı" meydana gətirən etnik qruplar arasında türk mənşəli iki etnik topluluğu görürük. Gürcüstan daxilində Anadolu və Şərqi Anadolu türk mədəniyyətinin bir hissəsi olan Axisqa türkləri, eyni zamanda Qafqazdakı türk etnik qrupunun və mədəniyyətinin əhəmiyyətli nümayəndələri və bölgənin tarixi və sosiokultural quruluşunun vacib elementlərindən biri idilər. Axisqa bölgəsinin Qafqazdan uzaq olması, Axisqa türklərinin Qafqazda və ətrafında yaşayan digər türk tayfaları ilə qarşılıqlı əlaqə qurmasına imkan vermedi və axisqalılar böyük ölçüdə Osmanlı mədəni mühitinin, Azərbaycan və Gürcüstanın təsiri altında qaldılar. 1958-ci ildə Azərbaycan hökuməti Axisqa türklərinin işlərinə qarışdı və bir hissəsini Azərbaycana gətirməyə qərar verdi. Axisqa xalqının bəzi nümayəndələri XIX əsrдə çar Rusiyası tərəfindən Azərbaycana sürgün edildi və digər hissəsi 1918-1920-ci illərdə Azərbaycana köçdü. Axisqa türkləri vətənlərindən qovulduqdan sonra dağlıqlar da, milli kimliklərini və birliliklərini itirmədən mübarizə aparmağı bacardılar. Güclü ailə əlaqələri Axisqa türklərinin assimiliyasiyasına mane olurdu.

Açar sözlər: Deportasiya, Axisqa türkləri, Qafqaz mədəniyyəti, adət-ənənələr, türk etnosları

Qafqaz ortaq mədəniyyət ətrafında birləşmiş bir çox xalqın bir yerdə yaşadığı tarixi, etnik və sosial-mədəni bir coğrafiyanın ümumi adıdır. Qara dəniz ilə Xəzər dənizi arasında uzanan 1100 kilometr uzunluğundakı Qafqaz sıra dağlarının üzərində yerləşən bu coğrafi ərazidə, min illərdən bəri müxtəlif mənşəli və bir-birlərindən tamamilə fərqli bir çox dildə danışan iyirmidən çox etnik qrup, etnik və sosial-mədəni integrasiya nəticəsində ortaq mədəniyyət yaratmışlar.

Qara dənizin şərq sahillərində başlayaraq Qafqazın dərinliklərinə doğru müxtəlif çay sahillərində və düzənliklərdə yaşayan abxazlar, özlərinə adige adını verən müxtəlif çerkəz boyları, Abazalar və Kabardinlər, Mərkəzi Qafqazın yüksək dağlarında yaşayan qaraçaybalkarlılar ilə onların şərq qonşuları osetinlər, Qafqazın şərq hissəsinə doğru yayılmış çeçeninguşlar və Xəzər dənizi sahillərinə qədər olan düzənliklər ilə cənubdakı dağlıq ərazidə yaşayan kumuk, avar, ləzgi, lak, dargin, tabasaran, agul, Rutul, saxur kimi Dağıstan xalqları tarix boyunca etnik və sosial – mədəni integrasiya nəticəsində ortaq bir mədəniyyət ətrafında birləşərək "Qafqaz Mədəniyyət Sahəsini" meydana gətirən Qafqaz xalqlarıdır. Bu xalqları birbirlərindən ayıran ən böyük fərqliq linqivistik fərqlilikdir. Türk, İran və Qafqaz dil ailələrinə mənsub dillərdə danışan Qafqaz xalqlarını danışdıqları dillərə görə bu şəkildə təsnif etmək mümkündür: Qafqaz dilləri (abxaz-adigey dilləri; nax-Dağıstan dilləri); türk dilləri (qaraçaybalkar; kumuk); İran dilləri (osetin; tat).

Günümüzdə Qafqaz xalqları adı verilən və "Qafqaz mədəniyyət Sahəsini" təşkil edən etnik qruplar arasında türk mənşəli iki etnik cəmiyyətin yer aldığıını görürük. Bunlar Qafqazda min illərdən bəri yaşayan və digər Qafqaz xalqları ilə etnik və mədəni integrasiyaya malik olan qaraçaybalkar və kumuk türkləridir. Hər iki türk boyunun etnogenezi Qafqazla birbaşa əlaqəlidir. Qafqaz

mədəniyyət sahəsinə və Qafqaz xalqları qrupuna daxil olmayan, ancaq son bir neçə yüz ildə Qafqazın şimalında çöl sahillərində yerləşən nogay tatarları ilə Stavropol türkmənləri, Gürcüstanın Mesxetiya bölgəsində yaşayan Axıskə türkləri isə Qafqazda yaşayan əsas türk birliklərini meydana gətirirlər. Anadoluya və Şərqi Anadolu Türk mədəniyyətinin Gürcüstanın sərhədləri içərisində qalan bir parçasını meydana gətirən Axıskə türkləri, eyni zamanda Qafqazda türk etnosunun və mədəniyyətinin də vacib bir təmsilçisi olaraq, regionun tarixi və sosial-mədəni strukturunda mühüm elementlərdən biri olmuşdur. Ahıskə bölgəsinin Qafqazdan uzaq olması Ahıskə türklərinin Qafqazda və ətrafında yaşayan digər türk boyları ilə əlaqədə olmasına maneə törətmış, Axısqalılar daha çox Osmanlı mədəni mühiti, Azərbaycan və Gürcüstanın təsiri altında qalmışdır. Anadolu türklüğünün bir parçası olaraq qəbul edilməsi səbəbiylə Sovet hakimiyyəti dövründə türk mənşəli xalqlar arasında yalnız Axısqalılar "Türk" kimi rəsmi sənədlərdə yer almışdır. II Dünya müharibəsi illərində Sovet hökumətinə qarşı qalxaraq Qızıl Orduyla savaşan və "vətən xaini" adıyla günahlandırılırlaraq Qafqazdan sürgün edilən qaraçay-balkar türkləri və çeçen-inquşların əksinə olaraq, axıskalılar Türkiyə-Sovet sərhədində yaşıdları və Türk olaraq adlandırılıldıkları üçün, təhlükəli qəbul edilərək 1944-cü ilin sonlarında sürgün edilmişdilər. Bu günümüzdə axisqalılar özlərini Anadolu türklərinin bir parçası kimi görürər [3, s. 5]. Axıskə türklərinin yaşıdlıları Gürcüstanın cənub-qərbində yerləşən bölgənin tarixi adı Mesheti, Meshetya, Mesheti-Cavaheti adları kimi dəyişik olaraq qarşımıza çıxır. Axısqə türkləri də yaxın zamana qədər Mesheti türkləri adıyla tanınırdılar. Meshetya bölgəsindəki türk hökmranlığı XVI əsrə aiddir. Çaldıran döyüşündən sonra Qafqazda

İranın üstünlüğünü son verən Osmanlı dövləti Sultan Süleymanın dövründə 29 may 1555-ci il Amasya sülhü ilə Gürcüstanın qərbinə nəzarəti ələ aldı. Ancaq Meshetya bölgəsi Səfəvilərin hakimiyyətində qalmışdı.

Lakin bölgədəki qarşıqliqdan istifadə edən Osmanlı dövləti 1578-ci ildə Çıldır döyüşündəki qələbə ilə Axalkələki tutdu və 24 avqust 1578-ci ildə Tiflisə çatdı. Meshetya bölgəsindəki bəzi gürcü bəyləri Osmanlinin təsiri ilə müsəlmanlığı qəbul etdi. Konya, Yozgat, Tokat kimi Anadolunun iç bölgələrindən buraya gətirilən türk ailələri Axısqə və əstarfında yerləşdirilərək burada yaşayan türkmənlərlə qarışdı. 1828-1829-cu illərdə Osmanlı-rus müharibəsinə qədər türk hakimiyyətində qalan Meshetya, Osmanlı dövlətinin müharibədə məğlub olması ilə Rusiyانın hakimiyyətinə keçdi. Çar Rusiyasının devrilməsindən sonra, 1918-ci ildə Cənubi Qafqazda qurulan üç dövlətdən biri olan Gürcüstanın sərhədləri içərisində qalan Axısqə türkləri 1918-1921-ci illərdəki qarşıqliqdan istifadə edərək Türkiyə ilə birləşmək istədilər. Lakin bu imkansız şərtlər altında Türkiyə ilə birləşmənin qeyri-mümkün olduğunu başa düşən Axısqə türklərinin lideri Ömrə Faiq Nemanzadə, gürcü Menşevik hökumətindən bölgəyə muxtarıyyatın verilməsini istədi. İyun 1918-ci ildəki Batum Konfransında Gürcüstan Axısqanın Türkiyəyə verməyi qəbul etsə də, Mudros barışıyla Ahısqə və Ahalkələk əraziləri mərkəzi Qars olan yerli müvəqqəti hökumətə (Milli Şura Təşkilatı) qatıldılar. Gürcüstan hökuməti 1918-ci ildə Trabzon sözleşməsiylə bu iki ərazini Türkiyəyə versə də, 13 aprel 1919-cu ildə ingilislərin Qarsı işğal etmələri və Milli Şura Təşkilatının dağılımasıyla Axısqə Gürcüstan tərəfindən işğal edildi. 16 mart 1921-ci ildə Moskva sülhü ilə Axısqə Gürcüstan Sovet Sosialist Respublikasının Tbilisi əyalətinə qatıldı və Sovet İttifaqının hakimiyyətinə keçdi. Stalin bütün sovet xalqlarına təzyiq göstərdiyi 1930-cu illərdə Axısqə türkləri dini və mədəni zülmərə, iqtisadi və siyasi təzyiqlərə məruz qaldılar. Bu dövrdə Axısqə türklərini Azərbaycan türkləri içində asimilyasiya edərək yox etmə siyasəti ön plana çıxdı [1, s. 27]. Türkiyə sərhədlərində yaşayan bu türk əsilli xalq Sovet idarəciləri tərəfindən Türkiyənin müttəfiqi və casusu olaraq görülməyə başlandı. Buna görə də 1937-ci ildə Axısqə türkləri içərisində öndə gedən bir çox

ziyalılar edam edildi. 31 iyul 1944-cü ildə Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsi 6279 sayılı "gizli" yazıısıyla Axısqə türklərinin sürgün edilməsini qərara aldı. 14 noyabr 1944-cü ildə 220-yə yaxın Axıskə kəndinin əhalisi Özbəkistan, Qazaxıstan və Qırğızıstana sürgün yerlərinə göndərildilər. Stalinin ölümündən sonra 1956-ci ildə qaraçay-balkar və çeçen-inquşların doğma yurdlarına dönmələrinə icazə verildiyi halda, Krim tatarları ilə birlikdə Axısqə türklərinə vətənlərinə geri dönməyə icazə verilmədi. 1958-ci ildə Azərbaycan hökuməti Axısqə türklərinin bir qisminin Azərbaycana gətirilərək yerləşdirilməsi qərar alındı. Axısqalıların bir hissəsi hələ XIX əsrədə Çar Rusiyası tərəfindən Azərbaycana sürgün edilmişdi, bir hissəsi isə 1918-1920-ci illərdə Azərbaycana köç etmişdi. Azərbaycan hökumətinin köməkliyi ilə 1958-1962-ci illərdə Azərbaycanın Saatlı, Sabirabad, Xaçmaz və Şəmkir bölgələrinə 20.000 axısqalı köç edərək yerləştirildi [1, s. 33]. Azərbaycandakı Ahısqə türkləri arasında Vətənə qayıdış mübarizəsi get-gedə daha da güc qazandı. 1969-cu ildə Tiflisdə kütləvi bir mitinqdən sonra Sovet hakimiyyəti sərt tədbirlər gördü və bu hərəkəti bastırdı. Axısqalıların 1986-ci ilə qədər Moskva və Tiflis administrasiyalarına etdikləri müraciətlər daim rədd edildi.

Sovet İttifaqının dağılması prosesini başlayan "aşkarlıq və yenidənqurma" dövründə Ahısqə türkləri Özbəkistanda öz təşkilatlarını gücləndirməyə qərara alırlar. Ancaq Moskva rəhbərliyi ilə Özbəkistan hökuməti arasında "pambıq istehsalında korrupsiya" bəhanəsi ilə gərginlik özbəkistanlılar arasında Özbəkistandakı ruslara və burada yaşayan azsaylı xalqlara qarşı bir hərəkət və təşkilata səbəb oldu. Təxribatlar nəticəsində, 1989-cu ilin mayında özbəklərin Axısqə türklərinə qarşı düşmən mövqeyi daha da artdı. İyun ayında Axısqə türklərinin yaşadığı Fərquanədə hadisər böyüdü. Özbəklər ilə Axısqalılar arasında qanlı qarşıdurmada 98 axısqalı, 69 özbək və 19 tacik öldü. Axısqalılara aid 753 ev və 275 avtomobil yandırıldı. Təhlükəsizlik qüvvələri hadisəyə müdaxilə etdi və qarşıdurmaların sonunda 8.970 silah ələ keçirildi. Fərquanə hadisələri nəticəsində bölgəni tərk etməyə məcbur qalan 16.282 Axısqə türkü Rusiya Federasiyasının müxtəlif bölgələrinə köç etməyə məcbur oldular. Özbəkistanda Axısqə türklərinin əksəriyyəti Azərbaycana köçməyə üstünlük verdi. Bu gün Özbəkistanda 6 bölgədə yalnız 12.000 Axısqə türkü qalmışdır. Fərganə hadisələrindən sonra dörd tərəfə səpələnən Axısqə türklərinin 1989-cu ilin sentyabrında 10-cu qurultayı keçirilir. 1990-cı ildəki qurultayda "Azadlığın müvəqqəti təşkilat komitəsi" "Vətən Təşkilatı" adlanan yeni program qəbul olunur. Vətən təşkilatı Sovet İttifaqının Konstitusiyasına hörmətlə yanaşlığını və Gürcüstan hökumətinə sadıq qalacağını elan etdi. Sovet İttifaqının dağılmasından sonra Vətən Təşkilatı Axısqə türklərinin hüquqlarını və maraqlarını təmsil etməyə davam etdi [5].

Sovet və müasir gürcü tarixçiləri Axıskalidlərin türkləşmiş gürcülər olduğunu irəli sürürdülər. Onların fikrincə, Axıskalidlərin kökləri, Assuriya sənədlərinə və qədim səyyahlar Herodot və Strabonun yazmış olduğu əsərlərdə qədim Gürcüstan qəbiləsi Məshətlərə dayanır. Axısqə türklərinin "Məshət türkləri" olaraq adlandırılmasına qarşı çıxan gürcü tarixçiləri, Axıskə türkləri ilə bağlı Sovet ədəbiyatında yer alan "Sovet türkləri", "Türklər", "Məhsəti Türkələri" kimi etnik adları rədd edirlər. Gürcü tarixçilərinin iddialarına cavab olaraq, axısqalıların etnik mənşələri ilə bağlı digər fikirlər də irəli sürülmüşdü. Arxeoloji qazıntılar, ərəb mənbələri və salnamələr, linqvistik tapıntılar Qafqazda türklərin varlığının V-VII əsrlərə gedib çıxdığını söyləyir [2, s. 24]. Bu bölgədəki türk-islam mədəniyyəti XII əsrədə Səlcuq hakimiyyəti dövründə ən üst səviyyəyə çatdı. Bu dövrdə Məshət dağları gürcü kralları ilə türk sultanları arasında sərhədd əmələ gətirdi. Bundan sonra Axısqə xristian və islam mədəniyyətləri ilə gürcü və türk mədəniyyətlərinin qarşıdurmasından çıxdı və Osmanlı-Türk etnik adının və mədəniyyətinin hakimiyyəti altına keçdi. 1829-cu ildə Rusyanın idarəciliyinə keçəsə də Axısqə hər zaman türk etikasının, dilinin,

mədəniyyətinin və İslam dininin güclü olduğu müstəqil bir ərazi olaraq qaldı. Axısqa türklərinin ata yurdlarına dönüş yolunda önemli bir əngəl də Gürcüstanın Cavaheti bölgəsində yaşamakda olan ermənilərdir. 1944-cu ilin noyabrında Axısqa türklərinin Meshetya Cavaheti bölgəsindən sürgün edilməsindən sonra bu yerlərə Suriya, Livan, İran və Türkiyədən gələn qaćqın ermənilər yerləşdirilmişdir. Bu gün 98.000 erməni Kaxeyetdəki Aharkələk və Ninotsmin ərazilərində yaşayırlar [4]. Ermənistanda sərhəd olan Kaxetiya bölgəsində olan ermənilər Ermənistandakı ermənilərlə six siyasi və iqtisadi əlaqələrə malikdirlər. Ermənilər arasında "Cavahk" adlı radikal siyasi hərəkat Gürcüstandan siyasi muxtariyyət statusu tələb edir. Gürcüstan hökuməti bölgəyə müdaxilə etmək istəmir, çünki yerli ermənilər ağır silahlardan təchiz edilmişlər. Ermənilər, Axısqa türklərinin sürgün edildikləri Meshetya-Cavaheti bölgəsinin Böyük Ermənistandan bir parçası olduğunu və onu türklərlə bölüşmək niyyətində olmadıqlarını açıqca deyirlər. Adətən Rusyanın Gürcüstandakı qabaqcıl mövqeyini üstlənən Cavaheti erməniləri Rusyanın güclü dəstəyini hiss etdikləri üçün rahatlıqla hərəkət etməkdəirlər.

Axısqa türkləri öz vətənlərindən sürgün edildikdən sonra dörd tərəfə dağılmış olsa da, milli kimliklərini və birliklərini itirmədən mübarizə aparmağa müvəffəq olmuşlar. Güclü ailə əlaqələri Axısqa türklərinin assimiliyasıyasına mane oldu. Günümüzdə Rusiya Federasiyası daxilində, Krasnodar, Rostov və Stavropol bölgələrində, Kabardin-Balkar Respublikasında, Ukrayna və Krimda, Qırğızistan, Özbəkistan və Qazaxistanda, Azərbaycan və Türkiyədə dağınıq halda yaşayan Axısqa türkləri ata yurdlarına qayıtmaq mübarizəsini yorulmadan davam etdirməkdəirlər [5].

ӘДӘВİYYAT

1. Севиль Пириева. Турки-месхетинцы в Азербайджане. Баку - «Наука» - 2005. с. 84
2. Джемаль Гёкче. Кавказ и политика Кавказа Османской империи. Стамбул, 1979, с. 27.
3. Закир Б. Авшар-Зафер С. Тунсалп. 50-й год. Акиска-турки. Анкара, 1995, с. 6.
4. m.bianet.org/
5. www.tarihtarih.com

РЕЗЮМЕ

КАВКАЗ И 76-ЛЕТНЯЯ ИСТОРИЯ ИЗГНАНИЯ ТУРКОВ- АХЫСКА

Велиева Д.М.

Сегодня мы видим две этнические общности турецкого происхождения среди этнических групп, называемых кавказскими народами и образующих «Кавказское культурное пространство». Тюрки-ахыска, которые составляли часть анатолийской и восточно-анатолийской тюркской культуры в пределах Грузии, также были важными представителями тюркского этноса и культуры на Кавказе и одним из важных элементов исторической и социокультурной структуры регион. Отдаленность месхетинского региона от Кавказа не позволяла туркам-месхетинцам взаимодействовать с другими тюркскими племенами, живущими на Кавказе и вокруг него, а на месхетинцев в значительной степени повлияла османская культурная среда, Азербайджан и Грузия. В 1958 году правительство Азербайджана вмешалось в дела ахыскинских турок и решило привезти некоторых из них в Азербайджан. Некоторые представители народа ахыска были сосланы в Азербайджан царской Россией в 19 веке, а некоторые из них переселились в Азербайджан в 1918-1920 годах. Хотя турки-месхетинцы были рассеяны после изгнания с родины, им удалось воевать,

не теряя своей национальной идентичности и единства. Крепкие семейные узы препятствовали ассимиляции турок-месхетинцев.

Ключевые слова: Депортация, турки ахыска, кавказская культура, традиции, тюркские этносы

SUMMARY

THE CAUCASUS AND THE 76TH ANNIVERSARY OF THE EXILE OF THE TURKS-AKHIS Veliyeva D.M.

Today, we see two ethnic communities of Turkish origin among the ethnic groups called the Caucasian peoples and forming the "Caucasian Cultural Area". The Akhiska Turks, who formed a part of Anatolian and Eastern Anatolian Turkic culture within the borders of Georgia, were also an important representative of the Turkic ethnos and culture in the Caucasus and one of the important elements in the historical and socio-cultural structure of the region. The remoteness of the Meskhetian region from the Caucasus prevented the Meskhetian Turks from interacting with other Turkic tribes living in and around the Caucasus, and the Meskhetian people were largely influenced by the Ottoman cultural environment, Azerbaijan, and Georgia. In 1958, the Azerbaijani government intervened in the affairs of the Akhiska Turks and decided to bring some of them to Azerbaijan. Some of the Akhiska people were exiled to Azerbaijan by Tsarist Russia in the 19th century, and some of them moved to Azerbaijan in 1918-1920. Although the Meskhetian Turks were dispersed after being expelled from their homeland, they managed to fight without losing their national identities and unity. Strong family ties prevented the assimilation of the Meskhetian Turks.

Key words: Deportation, Akhiska Turks, Caucasian culture, traditions, Turkic ethnoses

I PYOTRUN ÖLÜMÜNDƏN SONRA RUS HÖKUMƏTİNİN CƏNUBİ QAFQAZ SİYASƏTİ VƏ CƏNUBİ QAFQAZA XRİSTİANLARIN KÖÇÜRÜLMƏSİ

Yıldırım-Abbasova A.

Almaniya, Münhen

aygunyildirim66@hotmail.com

Xülasə: Əsası I Pyotr tərəfindən qoyulmuş Cənubi Qafqazın ələ keçirilməsində xristian amilindən, o cümlədən ermənilərdən istifadə edilməsi Rusiya dövlətinin ayrıca bir siyasi xətti olaraq onun vəfatından sonra da davam etdirilirdi. Əslində bu gün də Rusiya bu siyasətdən istifadə edərək Cənubi Qafqazda möhkəmlənməyə və öz geosiyasi maraqlarını reallaşdırmağa çalışır. Süni surətdə yaradılmış Dağlıq Qarabağ problemi buna bariz nümunədir. Bu gün həmin problemin obyektiv həll edilməsi üçün tarixi gerçəkləri üzə çıxarmaq, bu problemin əslində ermənilərin qeydinə qalmaq deyil, Rusyanın, eləcə də Avropa dövlətlərinin bu ərazilərdə siyasi nüfuz sahibinə çevrilmə planlarına xidmət etdiyini göstərmək Azərbaycan tarixinin ən aktual məsələlərindəndir.

Açar sözlər: I Pyotr, ermənilər, xristian amili, Xəzərsahili ərazilər

XVIII əsrin əvvəllərində Rusiya öz güclü siyasəti ilə regionun qonşuluğunda yerləşən Türkiyə və İran dövləti ilə əlaqələrini bərpa edərək Xəzəryanı vilayətlərə yiyələndi. Düzdür bir müddət sonra Rusiya həmin vilayətləri yenə də İran'a gəzəştə getdi. Həmin dövrlərdə Rusyanın istər

Türkiyə, istərsə də İranla bağladığı müqavilələrə əsasən ələ keçirdiyi ərazilərlə əlaqələri zəif olduğundan və məsafənin uzaqlığına görə burada hərbi əməliyyatlar həyata keçirmək qeyri mümkün idi. Bundan başqa yad iqlim rus əcgərləri və zabitləri arasında xəstəlik və ölüm hallarını artırırdı ki, bütün bunların təsiri altında rus hökuməti həmin əraziləri boşaltmağı qərara aldı. Rus hakim dairələri türklərin İranla birləşərək ona qarşı çıxacağından da ehtiyat edirdi [18, s.1-121]. Ona görə də Xəzərsahili vilayətlərdə aşağıdakı kimi hərəkət etmək qərara alındı: II Təhmasiblə danışqlar apararaq ona ultimatum vermək lazımdır ki, əgər o 1724-cü il Osmanlı-Rus sülhünü qəbul etməsə Rusiya tərəfi onunla düşmən kimi hərəkət edəcəkdir.

Osmanlıların Əşrəflə yaxınlaşlığı halda Təhmasib Rusiya tərəfinə cəlb olunmalı idi.

I Pyotrun 1721-ci ildə başladığı Xəzərsahili vilayətlərə yürüşünü yarımcıq kəsərək geri qayıtması Qafqaz xristianlarını çox pərişan etmişdi. Lakin imperatorun Rusiyaya dönəməsi, 1724-cü ildə Osmanlılarla İstanbul müqaviləsinin imzalanması I Pyotrun Cənubi Qafqazda Rusiya təsirini yaymaq cəhdlərindən əl çəkməsi demək deyildi. 1724-cü ilin avqustunda briqadir Rumyantsevi elə həmin müqaviləyə əsasən Osmanlılarla sərhəd xətlərini müəyyənləşdirmək üçün göndərən çar ona Bakıdan Gürcüstana kimi yolu diqqətlə nəzərdən keçirmək, hansı yolun qoşunların hərəkət etməsi üçün yararlı olduğunu, ərzaq tapmanın mümkünüyünü, ermənilərin bu yoldan və Gürcüstandan nə qədər aralı olduğunu, Kür çayı ilə Gürcüstana kimi heç olmasa kiçik gəmilərlə üzməyin mümkün olub-olmadığını, gürcülərin və ermənilərin gücünü, habelə yolun vəziyyətini öyrənməyi tapşırılmışdır [18, s.2-121]. Rumyantsevə verilmiş təlimatda maraqlı məqam I Pyotrun – ermənilər Gürcüstandan və Bakı –Kür yolundan çoxmu uzaqda olmaları, erməni və gürcülərin vəziyyəti və hərbi qüvvələri haqda məlumat toplamaq [13, s.3-201] istəyi idi. Bu onu göstərir ki, Pyotr ümidi edirdi ki, Rusyanın Xəzər sahillərində möhkəmlənməsi ilə, həmçinin şərait əlverişli olduqda rus hökuməti bu ərazilərdə osmanlıları sıxışdırı [5,s.4-41].

Bakıda ermənilərlə bərabər qeyri-millətlərin də yerləşdirilməsi nəzərdə tutulurdu ki, bununla da yerli müsəlmanların sayını azaltmaq və gələcəkdə bu əraziləri Rusiya dövlətinin tərkibinə daxil etmək məqsədi güdüldürdü. Belə ki, 1724-cü ildə Bakıda gəmiçilik işlərində çalışmağa göndərilən 5 min nəfər Kazan tatarları, çeremisin, çuvaşın da Bakıda yerləşdirilməsinə başlandı.

Lakin 1725-ci ilin əvvəllərində I Pyotr ölükdən sonra xələfləri onun siyasetinin avantüristliyini və risqliyini anlayıb Xəzəryani regionda daha ehtiyatlı siyaset yeritməyə başladılar. 1726-ci ildə A.Ostermanın təşəbbüsü ilə Ali Məxfi Şura xarici siyaset barədə böyük bir plan işləyib hazırlanıqdan sonra Türkiyənin bu ərazilərdə möhkəmlənməsi şərtilə “İran məsələsindən uzaqlaşmaq” siyasetini həyata keçirməyə başladı. Ali Məxfi Şuranın siyaseti yalnız İranı Osmanlılarla ziddiyyətdə saxlamağa yönəlmüşdi [14, s.5-273]. I Pyotrun ölümündən sonra tez-tez baş verən saray çevrilişləri, daha sonra isə Avropa işlərinin ön plana keçməsi Rusyanın Xəzər istiqamətində ehtiraslarının bir müddət səngiməsinə səbəb oldu. Lakin rus hökuməti bu səngimənin müvəqqəti olduğunu və “Xəzəryani vilayətlərin taleyi” məsələsinə yenə qayıdağını planlaşdırırdı. Anna İvanovnanın dövründə xarici siyasetdə “böyük hökmədarın böyük məqsədləri” əsas tutulmadı. Rus tarixşunaslığında ümumi belə bir fikir formalaşmışdır ki, guya həmin dövrdə I Pyotrun böyük arzusu olan Xəzər sahillərinə yiyələnmək əlverişsiz sayılmağa başladı, çünki bu əraziləri saxlamaq həmin ərazilərdən gələn gəlirlərdən daha çox baha başa gəlirdi [19, s.6-138]. Lakin Rus qoşunlarının geri çağırılması heç də təkcə maddi çətinliklərlə əlaqədar deyildi. Bunun əsas səbəblərindən biri qoşunda xəstəliyin yayılması idi. Şəxsi heyət arasında bu səbəbdən böyük tələfat vardı. Belə ki, 61.090 nəfər döyüşdən cəmi 36.644 nəfər qalmışdı [12, s.7-11]. Eyni zamanda iqtisadi baxımdan da Rusyanın bu regionda maraqları əvvəlkitək güclü idi. İmkan düşdürü halda bu ərazilərdə rus ticarətini dirçəltməyə xidmət edən tədbirlər görüldürdü. Rus konsulu Bakunin

Rusiya tacirlərinin ticarətlə məşgül olmalarını asanlaşdırmaq üçün İran ərazisində adaların birində piştaxta və anbarlar hazırlamaq üçün qala inşa etdirmək və rus tacirlərinin şərqi tacirləri ilə alverlə məşgül olmaq məqsədilə buraya gəlməsinə şərait yaratmağı təklif edirdi. Həmin qalada möhkəmlənən rus tacirləri daha İranın dərinliklərinə getmək məcburiyyətində qalıb İran hökumətinin təzyiqlərinə məruz qalmayacaq.

Adada möhkəmlənərək Rusiya Azərbaycanda möhkəm iqtisadi bazaya malik olmuş olacaqdı [20, s.8-172]. Beləliklə, bu qənaətə gəlmək olar ki, XVIII əsrin II yarısında güclənmiş rus-ingilis ticarət rəqabətinin əsas mərkəzlərindən biri Azərbaycan-Xəzərsahili vilayətlər idi.

XVIII əsrin 50-ci illərində rus konsullarının Şərqdə əsas fəaliyyəti təkcə ticarət əlaqələrinin nizama salınması deyil, həmçinin Türkiyənin İran və Azərbaycan ərazisinə daxil olmasına imkan verməmək idi [17, s.9-114]. İran ərazisində Osmanlıların təsirinin yayılmasına qarşı vasitə kimi Ali Məxfi Şuranın üzvləri daha çox VI Vaxtanqdan istifadə etməyə çalışırdılar [15, s.10-273]. Həmin dövrdə İranda faktiki hakimiyyət əfqan mənşəli Əşrəfin olması və onun Osmanlı tərəfi ilə sülh danışqlarına getməsi Rusiyani qorxudurdu. Türklerlə Əşrəfin 1727-ci ildə bağladığı sülh müqaviləsini bitərəfləşdirmək məqsədilə Rusiya hökuməti 1729-cu ildə Əşrəflə müqavilə imzaladı. Əşrəf İranda qəti hakimiyyətə nail olacağı təqdirdə İran hökuməti Xəzərsahili vilayətləri ruslara güzəştə gedəcəkdi. Lakin İranda hakimiyyətdə gözlənilməyən dəyişikliklər – güclü sərkərdə olan Nadirin hakimiyyət dairələrinə götəriliməsi və onun apardığı hərbi yürüşlər İranı möhkəmləndirdi. 1736-ci ildə özünü şah elan edən Nadir həmin il Osmanlılarla sülh də imzaladı. Rusiya daxılı problemlərə başı qarışlığından müvəqqəti olaraq Qafqaz məsəlesi ilə məşgül ola bilmirdi. Elə bu səbəbdən də həmin ərazilərin qonşu dövlətlərin hakimiyyəti altına keçməməsi üçün Qafqaz məsələsini “konservləşdirməyə” üstünlük verdi. Bunun ən yaxşı yolu isə həmin ərazilərdə xristian əhalinin məskunlaşdırılması ola bilərdi. Rusyanın XVIII əsr ərzində Cənubi Qafqaz, xüsusilə Azərbaycanda bilavasitə möhkəmlənməsi üçün burada böyük sayda qoşun saxlamaq və digər maddi xərclər sərf etməkdənə həmin dövrdə bundan qat-qat ucuz başa gələn xristian dayaqlardan istifadə etmək daha sərfli idi.

Bununla belə ermənilərin rus hökumətinə “hücum üçün müraciətləri” davam edirdi. Xəzəryani regiondakı rus qoşunlarının baş komandanı və yeni işgal olunmuş ərazilərin idarəedicisi təyin edilmiş general-feldmarşal V.V.Dolqoruki dəfələrlə əfqanların başçısı Əşrəflə toqquşmadı Osmanlıların zəiflədiyini göstərərək yardım xahiş edən ermənilərin xeyrinə rus ordusunun fəallaşdırılmasını təklif etmişdi. O I Yekaterinaya 30 noyabr 1726-ci il tarixli müraciətində yazırkı ki, ermənilər rus qoşunları ilə birləşməyi, heç olmasa hər hansı bir hissəni göndərməyi xahiş edirlər, ”mən mümkün qədər onlara ümid verirəm” [5, s.26-42]. 1727-ci il fevralın sonunda V.V.Dolqoruki rus hökumətinə məlumat verirdi ki, Qarabağ sığnaqlarının nümayəndələri Dərbəndə onun yanına gəlmişlər və saxlanmaq xərclərini öz üzərlərinə götürərək rus qoşunlarının göndərilməsini xahiş edirlər. ([5, s.27-42]. 7 may 1727-ci ildə SanktPeterburqda knyaz Dolqorukinin Xəzəryani vilayətlərə səfəri ilə bağlı mətbəə üsulu ilə ”Relyatsiyası” çap edildi. Burada onun Xəzər sahillərində yerləşən İran vilayətlərinin-Xəzəryani vilayətlərdən Lənkəran, Qızıl-Ağac, Salyan və s. əyalətlərin rus himayəsinə qəbul etdiyi qeyd edilirdi [1, s.28-129]. 1727-ci ilin avqustunda rus hökumətindən Dolqorukiya yazırdılar ki, o mümkün qədər çox rus qoşunuńu cəmləşdirib cənuba tərəf ermənilərdə hərəkət görüntüsü yaratmalıdır ki, onlar Osmanlılara tabe olmasına [5, s.29-42]. Azərbaycan ərazisində, o cümlədən Qarabağda artıq əvvəlki sakitliklə yaşaya bilməyəcəklərini, həmçinin qonşu Osmanlılardan ehtiyat edən xristian əhalinin bir qismi Rusiya ərazilərinə köçərək orada məskunlaşmağa başlayırdılar. Dərbəndə gəlmiş erməni arxiyereyi İvan 11 qulluqçusu ilə rus hökumətindən tələb edirdi ki, onlara Dərbənddə yaşamağa mənzil və kilsə tikməyə yer verilsin.

Gürcü və ermənilər Dərbəndin yerli sakinləri ilə həqarətlə rəftar etdiklərindən Dərbənd naibi və sakinlər onları Orta Şəhərdən çıxarıb Aşağı Şəhərə köçürməyi tələb etmişdilər [2, s.9-48]. Eyni zamanda gürcü və ermənilərin bir hissəsi rus ordusu xidmətinə daxil olmuşdular. 1725-ci ilin sentyabrında Həştərxanda məskunlaşmış erməni Pavel Zinovyev general Matyuşkinə yazmışdı ki, Həştərxanda rus ordusu xidmətinə girmək istəyən 79 gürcü müraciət etmişdir. Matyuşkin bunlardan 77 nəfəri xidmətə qəbul etmişdir və P.Zinovyevin komandasına, Bakıya göndərmişdir [2, s.9-48]. Pavel Zinovyev 1722-ci ildə I Pyotrun göstərişi ilə rus xidmətinə qəbul olunmuş və 1726-ci ildə Həştərxanda 70-80 nəfərlik əlahiddə hərbi dəstə təşkil etmişdi [3, s.32-358].

Rusiya dövləti erməniləri Azərbaycan torpaqlarına, o cümlədən Xəzərsahili vilayətlərə köçürərkən bu regionda təkcə xristian dayaq mərkəzləri yaradılması məqsədi güdmür, həm də onlardan Osmanlı imperiyasına qarşı mübarizədə istifadə etməyi nəzərdə tuturdu. Elə buna görə də Pyotrun ölümündən sonra işgal olunmuş Xəzərsahili vilayətləri idarə edən və ordunun baş komandanı təyin olunan general V.V.Dolgorukovun 1727-ci il sərəncamına əsasən ermənilərə silah paylanmasıdır [9, s.33].

Bu işdə I Pyotrun erməni xalqına dövlət fərmanı (1724-cü il 10 oktyabr) böyük rol oynadı. Həmin fərmana görə Rusyanın işgal etdiyi torpaqlara ermənilərin köçürülməsi və məskən salmaları üçün yerlər ayrılmışına razılıq verilirdi. 1728-ci ilin sonlarında yüzbaşı Tarxan və Avan öz tərəfdarları ilə Xəzryanı ərazilərə gəldikdə Rumyantsev Dolgorukiya öz mülahizələrini bldirərək söyləmişdir ki, “ermənilərin öz əvvəlki yerlərində qalib yaşamaları daha məqsədə uyğundur. Beləki, Şabran yaxınlığındakı bütün kəndlər və yaşayış yerləri tam məskunlaşdırılmışdır və vergi və rüsumların ödənilməsi nizama salınmışdır. Bundan başqa müsəlmanları köçürməklə yerli əhalini öz əleyhimizə qaldırmış olacaq. Bu isə bizim ümumi işimizə heç bir xeyir verməyəcəkdir” [7, s.11-45]. 1730-cu il 21 may və 7 avqust tarixli iclaslarında Ali Məxfi Şura Qarabağ xristianlarının adından müraciət etmiş Tarxana bəyan etdi ki, indi osmanlı dövləti ilə sülhə zidd olduğu üçün rus hökuməti onlara hərbi yardım göstərə bilməz. Lakin xristianlar rus hökumətinin diqqətindədirler və məqam yetişincəyə qədər osmanlılara qarşı duruş gətirməlidirlər [14, s.35-450]. Ali məxfi Şuranın 3 iyun 1730-cu il tarixli iclasında qərara alınmışdır ki, gürcü çarına elan olunsun ki, osmanlılarla sülhə zidd olduğu üçün Gürcüstana qoşun göndərmək olmaz [2, s.16-43]. General A.Rumyantsev 1730-cu ilin avqustun 29-da yazırkı ki, sabiq Qarabağ yüksəbiləri Abram, Allahverdi, Bağır, Semyon yepiskop Petros Hirkos-cəmi 137 kişi Qarabağdan qaçıb Dərbəndə gəlmişlər. Onlar bildirmişlər ki, bütün düzənlilikdə yaşıyan xristian kəndləri və məlikləri Osmanlı təbəəliyini qəbul edərək sıqnaqlarda toplanmış yaraqlı soydaşlarından, tələb etmişlər ki, ya onlar Osmanlı təbəəliyini qəbul etsinlər, ya da Qarabağı tərk etsinlər [2, s.23-43]. Bu fakt özü erməniləri tarixçilərinin guya bütün erməni əhalisinin Rusiyaya birləşmək ”arzusunda olduqlarını” təkzib edir. Rumyantsev qaçıb gəlmiş qeyri-müsəlmanları hal-hazırda sakinlərin tərk etdiyi Dədəli kəndində məskunlaşdırmağı təklif etmiş, onlar isə bildirmişlər ki, onlar belə isti yerlərdə yaşaya bilməzlər. Rumyantsev bildirmişdir ki, köçkünlər yayı Təngə dağının ətəklərində keçirə bilərlər. Ermənilərlə bərabər gürcüler də ələ düşən fürsətdən istifadə etməyə can atırdılar. Sabiq gürcü çarı VI Vaxtanq 1731-ci ilin sentyabrında imperatriça Anna İvanovnanın xahiş edirdi ki, Gürcüstana rus qoşunları göndərilsin və onun Kartlidə hakimiyyəti bərpa edilsin [2, s.16-43]. P.P.Şafirov 1733-cü ilin sentyabrında rus hökumətinə yazırkı ki, onun fikrincə VI Vaxtanqı oğlu ilə birlikdə Cənubi Qafqaza göndərmək lazımdır. Lakin əvvəlcə onu saraya çağırıb, onunla danışib razılaşmaq lazımdır ki, ona nəinki öz hakimiyyətini qaytarmaqdır, həm də digər əraziləri tutmaqdır yardım göstəriləcəkdir. P.Şafirov belə hesab edirdi ki, rus ordusu Qarabağdakı qeyri-müsəlman yaraqlılarının köməyi ilə Şamaxını tutar, sonra isə Qarabağda möhkəmlənə bilər. V.Y.Levaşov 1733-cü ildə rus hökumətinə

Qafqazdakı vəziyyət haqqında xəbər verərək gürcülər və ermənilərlə bağlı yazırkı ki, onların bir çoxu rus işgal zonasına gəlmişlər. Onların sayı o qədər artmışdır ki, onları yedidzirdirmək çətindir, həm də faydasızdır. General Levaşov bunu görüb onların gəlmələrinin qarşısını almaq üçün paylanan taxılın və pulun miqdarını artırmamışdır. Gürcülər və ermənilər dağ müsəlman kəndlərində məskunlaşmaq istəyirdilər ki, buda yerli əhalinin qəzəbinə səbəb ola bilərdi [2, s.43-44].

Erməniləri ümidi ləndirmə siyaseti gözlənilən nəticəni vermədi. Osmanlılar Qarabağın dağlıq hissəsindəki quldur dəstələrini ram edə bildilər. Sığnaqların başçılarından Avan yüzbaşı və onun qardaşı Tarxan yüzbaşı Rusiyaya qayıtdılar. Rusiyaya gələn kimi onlar özlərinə yüksək rütbələr və malikanələrində işlətmək üçün asılı erməni kəndliləri tələb etməyə başladılar.

Bununla əlaqədar olaraq çarizmin köçürmə siyaseti həmin dövrdə baş tutmadı. Rus hökuməti 1724-cü ildə Rusiyanın müxtəlif ərazilərinə köçürülmüş yerli əhalini yenidən geri qaytarmağa məcbur oldu. 1726-cı ildə I Yekaterina VI Vaxtanqın gilanlıları və bakiılıların azad edilərək öz əvvəlki yaşayış yerlərinə köçürülməsi xahişini təmin etdi. Yalnız bu zaman Rusiyanın daha dərinliklərinə köçürülmüş müsəlman əhali geri qaytarılmadı. Sonralar rus hökuməti Xəzəryani əyalətlərdə özünün demoqrafik kursunu sırf əməli baxımdan dəyişdi. 1732-ci ildə və 1735-ci ildə Rusiya zəbt etdiyi Xəzəryani vilayətləri İrana qaytarası oldu. Lakin 1736-ci ildə İranda hakimiyyətə gələn Nadir şah bəylərbəylik inzibati-ərazi sistemini ləğv edərək Təbriz mərkəz olmaqla Azərbaycan vilayəti təşkil etdi [16, s.12-32]. Nadir şah 1747-ci ildə öldürüldükdən sonra, Azərbaycanda xanlıqlar yarandı. XVIII əsrin II yarısından başlayaraq Azərbaycan tarixində yeni bir dövr - Azərbaycanın milli dövlətçiliyinin bərpa olunduğu bir dövr başlayır. Milli dövlətçilik prinsipləri bu dövrdə xırda dövlət qurumları olan xanlıqların timsalında özünü göstərirdi. İran zülmündən azad olmuş ərazidə müstəqil və yarımmüstəqil xanlıqlar formalaşdı. Bunlar Şəki, Qarabağ, Quba, Şamaxı, Bakı, Naxçıvan, Gəncə və Cənubi Azərbaycan ərazisində olan xanlıqlar idi [1, s.7-19].

Əvvəlki Qarabağ bəylərbəyliyinin ərazisində iki xanlıq – Qarabağ və Gəncə xanlıqları təşkil olundu. Tarixi ədəbiyyatdan bildiyimiz kimi Qarabağda olan beş məliklik mənşəcə alban olub sonradan erməniləşməyə məruz qalmışdır. Təsadüfi deyildir ki, onların heç birinin soyadı tanınmış erməni nəsillərindən deyildi. Yeri gəlmişkən bu məliklər Rus sarayına məktublarında özlerini “Arşaki və Alban hökmədarlarının varisleri” adlandırdılar [8, s.48-79]. İranda haimiyyəti ələ alan Nadir şah məlikləri Qarabağ bəylərbəyliyinin idarəciliyindən çıxarıb birbaşa Azərbaycan canişini olan qardaşının sərəncamına vermişdi. Bununla da Nadir həmin ərazidə özünə qarşı gözlənilə bilən güclü qüvvəni parçalamaq istəyirdi. Təsadüfi deyildir ki, Qarabağ xanlığı yaranan zaman yalnız Vərənd məliyi Pənahəli xanın hakimiyyətini dərhal tanımışdı. Çiləbörd, Talış və Dizəq məlikləri ilə ədavəti olan Vərəndə mahalının məliyi Məlik Şahnezər bəy Pənah xana itaət etməyi məsləhət bilib, onun təklifini qəbul etdi və var qüvvəsi ilə ona dostluq və səmimiyyət göstərdi [10, s.26-63]. Dizəq, Çiləbörd və Talış məlikləri bir neçə il onunla düşmənçilik və dava etdilər. Qalan məliklər də nəticə etibarı ilə Qarabağ xanına tabe oldular. Lakin məqam düşdükçə Qarabağ xanlığı əleyhinə təxribatlara başlayır və Pənah Əli xana qarşı çıxırlar. Məhz onların “xidməti” sayesində Şəki xanı Çələbi xanla Pənahəli xan arasında ziddiyyətlər yaranmışdı. 1752-ci ilin noyabr ayında Kartli çarı II Teymuraz və onun oğlu Kaxetiya çarı II İraklinin göndərdikləri elçilər Tiflis mitropoliti Afanasi və knyaz Simeon Makayev Moskvaya gəlmişdir. Çarların göndərdikləri məktubda ətrafdakı “müsəlman hakimlərin başçılarından” qorunmaq üçün yardım xahiş olunurdu. S.Makayevə yazılı təqdim etdiyi müraciətnamədə bildirirdi ki, çarlar ona əmr etmişlər ki, bildirsin ki, əgər Rusiya imperiyası lazımlı bilib çarlara yardıma qoşun göndərərsə, çarlar indiki vəziyyətdən istifadə edib, “İranda” xeyli uğur qazanıb, Gücüstanın qonşuluğundakı “İran

ərazilərini” tuta bilərlər. Çarlar bildirirdilər ki, onların özlərinin iyirmi minə qədər döyüşçüsü vardır. Lakin Xarici İşlər Kollegiyası hesab edirdi ki, uzaqlığına görə gürcü çarlarına hərbi yardım göndərmək mümkün deyildir [3, s.53-353].

Ermənilərin Rusiya sarayına “imdad” ricası hələ uzun müddət davam edirdi. Məsələn, Üçkilsə (Eçmiədzin) katolikosu Akop Şemaxetsi 1760-ci il 26 iyun tarixli məktubunda rus hökumətindən müsəlmanlara qarşı mübarizədə erməni və gürcü çarlarına yardım göstərməsini xahiş edirdi [3, s.53-335]. Bəzi varlı erməni ailələri isə tədricən Rusyanın mərkəzlərinə köçürdülər. Onlar “müstəqil Ermənistən dövləti yaratmaq” xülyasına düşərək dəfələrlə Rusiya hökumətinə bu barədə təkliflərini bldirirdilər. Rus diplomatiyasının Cənubi Qafqazda siyasi məqsədlərə çatmaq üçün öz agentləri kimi istifadə etdikləri “...ermənilər rusların əlində maşa vəzifəsini oynayır və bu dövlətin siyasetinə alət olurdular” [11, s.5-76].

Bütün bunlara baxmayaraq II Yekaterinanın hakimiyyətə gəlişinə qədər Rusyanın ”İran siyasetində” bir qədər durğunluq müşahidə olunurdu. Lakin 1762-ci ildə hakimiyyətə gələn II Yekaterina I Pyotrun şərq siyasetini davam etdirməyi qərara aldı.

ƏDƏBİYYAT

1. Абдурахманов А.А. Азербайджан во взаимоотношениях России, Турции и Ирана. Баку: Изд-во АН Аз. ССР, 1964, 94 с.
2. АВПРИ, Ф.77, СРП, опись 1, дело 6
3. Арутунян П.Т. Освободительное движение армянского народа в I четверти XVIII века. М: Изд. АН СССР, 1954. 104 с.
4. Армяно-руssкие отношения во втором тридцатилетии XVIII века. Сборник документов, в 4-х томах, т III, / Под ред. В.К.Васканяна, Ереван: Изд. АН Арм. ССР, 1976, 409 с.
5. Армянское войско в XVIII веке. Из истории армяно-руssского военного содружества. Подготовил к изданию А. Н. Хачатрян. Ереван: Изд. АН Арм. ССР, 1968, 475 с.
6. Армянская анонимная хроника 1722-1736 гг. Баку: Элм, 1988, 64 с.
7. Армяно-руssкие отношения в I трети XVIII века. Сборник документов, 4-х томах, т. II, часть II, / Под. ред. А.Р.Иоаннисяна. Ереван: Изд. Арм. ССР, 1967, 420 с.
8. Алиев Ф. Азербайджано-руssские отношения (XV-XIX вв) часть 1, Баку: Элм, 1985, 174 с.
9. Birinci Pyotrun dövründə erməni xadimlərinin Azərbaycan ərazisində dövlət yaratmaq cəhdləri. (Q.A.Ezovun «Böyük Pyotrun erməni xalqı ilə münasibətləri» əsəri üzrə) Gültəkin Cəmil qızı (Quliyeva) <http://forum.fox.az/showthread.php?t=5834->
10. Qarabağnamələr. II kitab. Bakı: Yaziçi, 1989. 192. s. 11. Esat Uras. Tarihde ermeniler ve ermeni meselesi. İstanbul: Belze yayınları, 1976. 566 s.
12. Ermənistən azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası (tərtib edən Sabir Əsədov). Bakı: Gənclik, 1995, 450 c.
13. Собрание актов, относящихся к обозрению истории армянского народа. М.: В типографии Лазаревых, 1838, 504 с.
14. Дубровин Н. Закавказье от 1803 до 1806 гг. СПб.: Печатано в типографии Департамента Уделов, 1866, 542 с.
15. Орешкова С.Ф. Русско-турецкие отношения в начале XVIII в.М.: Наука, 1971, 205 с.
16. Kərimova Sevil. Çarizmin Azərbaycanın işgalində və müstəmləkəçilik siyasetində erməni siyasetbazlarının rolü: Tar.elm. namiz...dis. Bakı: 1998, 175 c.
17. Левиатов В. Н. Очерки из истории Азербайджана в XVIII веке. Баку: Красный Восток, 1948, 228 с.

18. Маршал фон Биберштейн. Описание провинции расположенных на левом берегу Каспийского моря реками Терек и Кура.(пер.с фр. языка С.Б.Ашурбейли.НА ИИ АН Азербайджанской Республики. Инв. № 467)
19. Потто В.Утверждение русского владычество на Кавказе (под руководством начальника штаба Кавказ. воен. округа. Н.Н.Белявского.) в 2-х томах, Т.1, Тифлис: 1901, 309 с.
20. Хубов Е. Описание достопамятных происшествий в Армении. СПб.:Типография И.Ионесова, 1811, 130 с.

РЕЗЮМЕ

ЮЖНО-КАВКАЗСКАЯ ПОЛИТИКА ВЛАСТИ РОССИИ ПОСЛЕ СМЕРТИ ПЕТРА I И ОТСТАВКИ ХРИСТИАН НА ЮЖНОМ КАВКАЗЕ

Йылдырым-Аббасова А.

Использование христианского фактора, в том числе армян, в завоевании Южного Кавказа, основанного Петром I, продолжалось как отдельная политическая линия российского государства даже после его смерти. Фактически, даже сегодня Россия использует эту политику для усиления своего положения на Южном Кавказе и отстаивания своих геополитических интересов. Искусственно созданная проблема Нагорного Карабаха - яркий тому пример. Сегодня одним из важнейших вопросов в истории Азербайджана является раскрытие исторических фактов для объективного решения этой проблемы, не для заботы об армянах, а для служения планам России и европейских стран стать политически влиятельными в этих областях.

***Ключевые слова:* Петр I, армяне, христианский фактор, Прикаспия**

SUMMARY

THE SOUTH CAUCASUS POLICY OF THE RUSSIAN GOVERNMENT AFTER THE DEATH OF PETER I AND THE RESIGNATION OF CHRISTIANS IN THE SOUTH CAUCASUS

Yildirim-Abbasova A.

The use of the Christian factor, including the Armenians, in the conquest of the South Caucasus, founded by Peter I, continued as a separate political line of the Russian state even after his death. In fact, even today Russia uses this policy to strengthen its position in the South Caucasus and to defend its geopolitical interests. The artificially created Nagorno-Karabakh problem is a clear example of this. Today, one of the most important issues in the history of Azerbaijan is the disclosure of historical facts for an objective solution to this problem, not to take care of the Armenians, but to serve the plans of Russia and the European countries to become politically influential.

***Key words:* Peter I, Armenians, Christian factor, Caspian coastal areas**

**ДЕПОРТАЦИЯ - ОСНОВНАЯ ФОРМА ГОСУДАРСТВЕННОЙ ПОЛИТИКИ
СОВЕСКОГО СОЮЗА НАПРАВЛЕННАЯ НА УЩЕМЛЕНИЕ ПРИНЦИПОВ
МЕЖКУЛЬТУРНОГО ВЗАИМОПОНИМАНИЯ И НЕКОНФЛИКТНОГО
РАЗВИТИЯ (на примере украинских земель в 40-50-е годы XX столетия)**

Безена И.М.

Дніпровська академія непреривного обравовання, Україна

ivanbezen@ukr.net

Резюме: Депортация украинского населения с территорий сопредельных государств в 40-50е годы XX столетия, одна из трагических страниц в истории Украины. Актуальность исследования данной научной проблемы имеет особое значение для определения причин, процессов и последствий национальной политики авторитарных режимов СССР, Польши, Чехословакии, Венгрии и Румынии. Материалы статьи посвящены результатам исследования трагических событий депортации проводившейся правящими коммунистическими режимами Советского Союза и Польши. Отмечено отрицательные последствия депортации на развитие межкультурного взаимодействия не только украинского и польского народов, а и других этнических групп которые тоже депортировались из давно нажитых территорий. Преступление Сталинского режима и его стран-союзников создали тенденции для последующих конфликтов. Проблема ждет своего исследователя и полного изучения всего процесса депортации.

Ключевые слова: *депортация, нарушение прав человека, нарушение режима переселенцев, территории для переселенцев, планы расселения*

В современной Украине активно проходят общественные и научные процессы по переосмыслению исторического прошлого в различные периоды развития нашего края, исследование политических, экономических и межэтнических процессов. Ведь некоторые события в прошлом времени, и сегодня влияют на стратегии развития нашего государства, его внутренние тенденции в формировании эффективных условий для междунационального взаимопонимания, принципов гуманизма и углубления демократических традиций направленных на стабильное развитие Украины как страны европейского сообщества.

Целью исследования – стал вопрос новых исследовательских взглядов на решение национальных вопросов, авторитарных моделей и механизмов их решения, которые проходили в Советском Союзе в 40-50-х годах XX столетия.

Современное украинское общество сформировано многовековыми культурными традициями и практиками совместной общественной деятельности представителей различных национальных и этнических групп, а сегодня наше общество – единый украинский народ. Ведь современные европейские и национальные ценности определены через принципы человекоцентризма, взаимопонимания и взаимодействия. Одним из новых и актуальных векторов в публичных процессах стоят вопросы: стабильного развития регионов и страны, системного и открытого диалога в обществе на всех уровнях в контекстах «власть-народ-индивиду», полноценное обеспечение выполнения прав человека и его свобод. В истории нашего края особенностями становятся исторические вопросы о депортации украинского населения с территорий, на которых они проживали очень большой многовековой период и деятельность авторитарного, коммунистического режима в разрешении национальной

проблемы после Второй мировой войны. Указанные проблемы, и сегодня находятся в поле особой чувствительности различных государств и народов.

Современный американский историк Снайдер Т. отмечает, что «можно выделить следующие национальные проблемы», которые Сталин ставил своей целью развязать в послевоенный период: 1) решение немецкого вопроса за своими имперскими планами; 2) направление советских ресурсов на решение польского вопроса в Литве, Белоруссии и Украине; 3) решение территориального вопроса, принудительными путем – депортация населения по этническому принципу их сопредельных государств: Румынии, Словакии и Венгрии; 4) определение собственных планов о будущем федеративном устройстве Европы по советскому сценарию для соответствующего влияния . Таким образом, исходя из планов и приоритетов, Советский Союз ставил стратегическую цель: оставить свое влияние на дальнейшую перспективу развития Европейских стран, которая проявлялась в эволюции национальной политики авторитарного режима, постоянных трансформаций ее реализации через модель построения этнического коммунизма.

Украинские историки с различных сторон рассматривают ситуацию, которая сложилась на западных украинских и восточных польских землях в период 40-50-х годов XX столетия. Историк Козловский И. определил, что сталинский режим начинает новую практику не процессов передачи польских территорий советским республикам, а обмен населением относительно национальной принадлежности и для этого были заключены «эвакуционные» договора. В очерченном контексте, актуализируется ключевое событие, которое состоялось 9 сентября 1944 года (город Люблин), в рамках которого был заключен договор между Польской Народной Республикой (далее – Польша или ПНР) и Украинской Советской Социалистической Республикой (далее – Украина или УССР) о поэтапном «обмене населением» или фактически принудительном переселении или депортации мирных граждан. Договором было предусмотрено депортацию украинцев с этих этнических украинских земель в Украину, а поляков – с территории Украины в Польшу. Насильственный процесс перераспределения территории проходил авторитарными методами с привлечением армии и в достаточно сжатые календарные сроки. Небходимо отметить, что депортация украинцев проходила в период 1944-1951 годов в три ключевых этапа: первый – с 1944-го по 1946 год на территорию УССР – депортировано полмиллиона украинцев, в 1947 году во время военной операции «Висла» – 150 тысяч, в 1948-1951 гг. еще свыше 41 тысячи граждан. Всего по некоторым оценкам исследователей проблемы депортации было проведено принудительное перемещение украинцев в количестве около 700 тыс. чел.

Паралельно проходили подобные события по периметру всей государственной границы Украинской ССР и сопредельных государств: Чехословакии, Венгрии и Румынии. Интересными возникают научные проблемы для исследователей о акциях оптации украинцев с территории Чехословакии (1945-1947 гг.), который проводился два этапа: обмен населением между Пряшивщиной и Закарпатьем (1945-1946 гг.) и Волинью (1947 г.). Официальные власти УССР и ПНР в контекстах заключенного договора «Соглашение между Правительством Украинской Советской Социалистической Республики и Польским Комитетом Национального освобождения об эвакуации украинского населения с территории Польши и польских граждан с территории УССР» (подписано от Польши – председатель ПНВК Эдвард Осубка-Моравский, от Украинской ССР – председатель СНК УССР Никита Хрущёв), проводили жесткие и системные мероприятия по принудительному переселению с приграничных территорий гражданского населения, в число которых входили украинцы,

поляки и евреи [4]. Соглашения Польским комитетом национального освобождения (далее – ПКНО) были также заключены с официальными властями республик СССР: Белоруссии, Российской Федерации (по Калининградской области) и Литвы. Необходимо отметить, что основной целью коммунистических авторитарных режимов Центральной и Восточной Европы была нейтрализация национального движения на территориях, упреждение общего влияния западных стран на внутреннюю ситуацию в указанных районах, ускорить процессы коммунизации центральноевропейских стран и упредить народную поддержку этих движений (ОУН, Армия Краева, движение патриотических сил в Прибалтийских странах, восточной Пруссии и пр.). Указанный договор имел две части: открытую и закрытую, которые определяли процедуры и механизмы совместного проведения процесса депортации представителей различных народов с территории сопредельных государств.

Необходимо отметить, что принудительное выселение автохтонных украинцев проводилось с украинских земель общей площадью 19,5 тыс. кв.км, в том числе: 3,5 тыс. кв.км – Лемковщина, 4,15 тыс. кв.км – Надсянье, 6, 572 тыс. кв.км – Холмщина и 5,28 тыс. кв.км – Подляшье [5]. Граждан, которых принудительно перемещали на украинские земли в четко очерченные территории восточной и юго-восточной части Украинской ССР. Очевидно ставились цели: поэтапной русификации украинского населения среди русскоговорящего населения восточной Украины переселенного в 30-е годы, нейтрализации патриотических движений и пр.

Необходимо отметить, что в процессе принудительного переселения возникали ряд системных проблем приема и расселения. Так, в Постановлении СНК УССР и ЦК КП(б)У «О подготовке к приему, размещению и устройству украинского населения, эвакуируемого с территории Польши» (15.12.1944 г. №1678) определялось: 1.«в ряде районов Днепропетровской, Запорожской и Херсонской областей имеет место невнимательное ... отношение к прибывающим в порядке эвакуации семьям»; 2. «прибывшие эвакуированные семьи по несколько дней ожидают на станциях перевозки их на места в колхозы»; 3.«помещения и квартиры для них заранее не подготовлены, массово-разъяснительная работа среди прибывшего населения проводится недостаточно»; 4. «обязать начальника Управления по делам эвакуации при СНК УССР тов. Иванова ... представить в НКПС СССР соответствующую заявку о предоставлении ... необходимого количества вагонов ... для перевозки ... эвакуируемого с территории Польши украинского населения». Необходимо отметить, что подселение прибывших переселенцев проводилось в домах колхозников и одновременно агитировали на вступление в колхозы. В определенной степени это вызывало крайний негативизм в отношениях местного и прибывшего населения, приводило к различным формам преследования, а разность менталитета, культуры, способа ведения хозяйственной деятельности отличалась в модели западной и восточной Украины. Ведь, переселенцы – население западной Украины до 17 сентября 1939 г. не представляли традиции советской системы и коллективной модели хозяйствования через колхозы, к этому послевоенному времени в восточной Украине уже пережили всеобщую коллективизацию, классовую борьбу с капиталистическими элементами (кулаками, середняками и пр.) и организованный Голодомор 1932-1933 годов. Тем более, что в 1946-1947 г.г. произошел еще один голод на территории Украины, который еще более усугубил ситуацию в отдельных регионах края.

Как советские, так и польские власти, в большинстве случаев прибегали к силовому решению вопроса – выселению граждан, что сопровождалось насилием и человеческими

жертвами среди мирного населения, которые приводили к недоверию граждан действующей власти и уничтоженным домашним хозяйствам. Несмотря на это, переселенцы, до сих пор странами участниками мероприятий по депортации гражданского населения не рассматриваются, как жертвы репрессий на межгосударственных уровнях. Ведь историкам известны акции по репрессиям украинцев, лишению свободы, принудительным выселение в Сибирь и далее. Местной властью не учитывались особенности того, что переселенцы в социальном статусе – являлись не все крестьянами, а также по роду занятий городскими рабочими (на производстве) или людьми с высшим образованием, представителями интеллигенции. Исследователи отмечают, что со стороны переселенцев были случаи самовольных переездов, за что представителями местной власти совместно с подразделениями НКВД жестоко пресекалось. В документах Сталинского (теперь Донецкого) обласного архива отмечается, что по состоянию на 01.04.1946 г. из колхозов региона в разное время «бежало обратно» в Западную Украину – 44 семьи, и самовольно перешли из района в другой – 36 семей. Поэтому, вышестоящая власть дала указание местным советам вести решительную борьбу с антисоветскими настроениями среди переселенцев. В письме от Совнаркома УССР и ЦК КП(б)У к председателю Сталинского (теперь – Донецкого) облисполкома и секретарю обкома КП(б)У ставилось требование «принять необходимые меры к прекращению самовольных переездов ..., самовольно выехавшие ... должны быть задержаны и возвращены на прежнее место жительства, повести решительную борьбу с враждебными ... антисоветскими действиями среди широких масс переселенцев» [5; 9]. По-прежнему депортированные граждане нуждались в жилье, денежных средствах и продуктах питания.

Согласно решениям центральной власти Украины и задачам местных планов расселения «переселенцев» состоянием на 01.11.1944 года, в восточные и юго-восточные области УССР (Сумскую, Полтавскую, Харьковскую, Ворошиловградскую (теперь – Луганскую), Сталинскую (теперь – Донецкую), Днепропетровскую, Кировоградскую, Запорожскую, Херсонскую, Николаевскую и Одесскую) соответственно планировалось переселить около 70 тыс. семей, в которых было около 270 тыс. граждан [2; 7; 8]. Необходимость в организации процессов переселения была неотложенной для всех сторон: переселенцев и принимающей стороны. Модель отселения была следующей: на сборы максимум давалось 3 дня, но чаще было – несколько часов. Переселенцев везли в товарных вагонах вместе со скотом и наличным имуществом, бытом и питанием никто не занимался, поэтому гражданам приходилось переживать голод, страх и проблемы со здоровьем. В послевоенные годы вся Украина находилась еще в состоянии полной разрухи, а дорога была каждая домашняя живность, корова и уцелевший дом с хозяйственными постройками. Отмечались случаи конфликтов между «переселенцами и местными» на бытовой почве.

Проблема депортации украинцев в период 1944-1951 гг. очень малоизучена, поэтому требуется нового взгляда, оценки и работы с архивными материалами. Ранее историки больше внимания уделяли депортации крымских татар, греков, немцев, евреев, а только в средине 90-х годов XX ст. проявился интерес к проблеме депортации украинцев. Далее события развивались следующим образом, только начинаясь совместной встречи в 2004 году Президентов Польши и Украины был подписан Указ Президента Украины «О мероприятиях в связи с 60-й годовщиной начала выселения этнических украинцев с территории Польши», что способствовало процессу переосмыления трагических событий депортации украинцев и поляков, предполагалось открытие памятных знаков, представление некоторых льгот

переселенцам и их потомкам. А в 2019 году Верховный Совет Украины принял решение, что ежегодно во второе воскресенье сентября на государственном уровне определено необходимость чтения годовщины депортации автохтонных украинцев из Лемковщины, Любачевщины, Надсянья, Холмщины, Южного Подляшья, Западной Бойковщины. Польские и Украинские исследователи начали определять указанную тему современными оценками трагических событий депортации, определять ценность человека и его прав, упредить повторение подобного в истории нашей страны, поиску путей к межкультурному и межэтническому взаимопониманию, уважению и конструктивному сотрудничеству представителей украинского народа различных национальных и этнических групп.

Очерченные вопросы актуализуются в украинском социуме тем, что по результатам Всеукраинской переписи (2001 г.) и полномасштабного сопоставления этнонациональных процессов в регионах подтверждаются актуальность национальной проблемы. Ведь и сегодня на территории Украины проживают граждане различий национальных и этнических групп, верований и традиций. Так в Днепропетровской области проживает – 3.5 млн. граждан: среди них украинцев – 79.3%; русских – 17.6%; белорусов – 0.8%; евреев – 0.4%; армян – 0.3%; азербайджанцев – 0.2%; молдаване, цыгане, татары, немцы – по 0.11%; грузины, болгары, корейцы, узбеки, греки – вид 0.08 до 0.03%. За данными переписи, граждане высказались, что родным языком: украинским – 67,5%; русский – 21%; другие языки – 2,9%. Наиболее чувствительные к материнскому языку этнические русские, венгры, крымские татары, поляки, представители кавказских народов и румыны [10; 11; 12]. Соответственно, основу деятельности региональных органов власти должно направляться на совместное сотрудничество с различными этническими группами, стойких взаимоотношений в коммуникативном поле и международной толерантности, которые приведут к взаимопониманию и стабильном развитии государства.

Таким образом, по результатам исследования отмечаем, что депортация и насилие над национальными и этническими группами, нарушения прав человека, репрессии против актива национальных движений, никогда не приводили к мирному и стабильному развитию государств и территорий. Проблемы депортации украинского народа в очерченный период подтверждают преступления авторитарного сталинского и других коммунистических режимов перед украинским, польским, белорусским и другими народами. Тема актуальна и требует новых исследований по процессам депортации народов, которые проходили после Второй мировой войны в Центральной и Восточной Европе.

ЛИТЕРАТУРА

1. Snyder T. The Reconstruction of Nations. Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus. 1569-1999. Yale University Press. New Haven&London. 2003. 460p.
2. Козловський І. Встановлення україно-польського кордону 1941-1951 рр. Львів: Каменяр, 1998. 204с.
3. Переселення українців із західних територій.
https://censor.net/ru/news/3147145/segodnya_75ya_godovschina_nachala_deportatsii_ukrainsev_v_19441951_godah
4. Депортация украинцев из Польши. Годы лишений и забытья. URL:
<https://dn.archives.gov.ua/articles/stat13.htm>

5. Пам'ятаймо про депортациї 1944–1951 років. Український інститут національної пам'яті. 2020. URL: <https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/vchytelyam/metodychnirekomendaciyi/pamyataymo-pro-deportaciyi-1944-1951-rokiv>
6. Спогади волинських холмщаків Рибайл про виселення з домівки. Українське суспільне телебачення. 2019. URL:<https://vo.suspilne.media/news/37696>
7. Середа В. Злочин і реалії примирення та взаємопрошення //Українці Закерзоння. Матер. конф., Бучач, 29-30 верес. 2005 р. Львів, 2007, с. 25-26
8. Павлів Ю. Депортациї українців з польсько-українського прикордоння 1944-1951 р.р. у регіональній пам'яті України. Дисертація на здобуття наукового ступеня к.і.н., Спеціальність: 07.00.01 – Історія України. 303с.
9. Проно Т. Радянсько-польський обмін ділянками територій 1951 р.у переказах бойків степу України. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/71094/21Pron.pdf?sequence=1>
10. Енциклопедія історії України: Україна - Українці. Кн. 2 / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2019. 842 с.
11. Про кількість і склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення, 2001 рік. Державний комітет статистики України. URL: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/>
12. Безена І.М. Сучасні механізми реалізації державної етнокультурної політики в регіонах України. Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І.Вернадського. Серія: Державне управління. Том 31(70) №2, 2020. С. 43-49.

XÜLASƏ

DEPORTASIYA - SOVET İTTİFAQININ MƏDƏNİYYƏTLƏRARASI QARŞILIQLI ANLAŞMANIN VƏ MÜNAQİŞƏLƏRSİZ İNKİŞAF PRİNSİPLƏRİNİN POZULMASINA YÖNƏLİK DÖVLƏT SİYASƏTİNİN TƏMƏL FORMASI (XX ƏSRİN 40-50-Cİ İLLƏRİNDƏ UKRAYNA TORPAQLARININ TİMSALINDA)

Bezena İ.M.

İyirminci əsrin 40-50-ci illərində Ukrayna əhalisinin qonşu dövlətlərin ərazilərindən deportasiyası Ukrayna tarixinin faciəli səhifələrindən biridir. Təqdim olunan elmi problemin tədqiqinin aktuallığı SSRİ, Polşa, Çexoslovakiya, Macaristan və Rumınıya avtoritar rejimlərinin milli siyasətinin səbəblərini, proseslərini və nəticələrini müəyyənləşdirmək üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Məqalənin materialları Sovet İttifaqı və Polşanın hakim kommunist rejimləri tərəfindən həyata keçirilmiş faciəvi deportasiya hadisələrinin tədqiqinin nəticələrinə həsr edilmişdir. Qeyd edilmişdir ki, deportasiyanın təkcə Ukrayna və Polşa xalqlarının deyil, həm də hələ çox qədimlərdən əldə etdikləri ərazilərdən deportasiya edilmiş digər etnik qrupların mədəniyyətlərarası qarşılıqlı əlaqələrinin inkişafına mənfi təsiri olmuşdur. Stalin rejiminin və müttəfiqlərinin cinayətləri sonrakı qarşıdurmalar üçün şərait yaratdı. Bununla belə bu problem tədqiqatçısını və deportasiya prosesinin tam öyrənilməsini gözləyir.

Açar sözlər: deportasiya, insan hüquqlarının pozulması, köçürmə rejiminin pozulması, köçürüünlərlər üçün ərazilər, köçürüülmə planları

SUMMARY
**DEPORTATION – THE BASIC FORM OF THE STATE POLISY OF THE SOVIET
UNION AIMED AT INTRUDING THE PRINCIPLES OF INTERCULTURAL
UNDERSTANDING AND NON CONFLICT DEVELOPMENT**
**(ON THE EXAMPLE OF UKRAINIAN LANDS IN THE 40-50S OF THE
TWENTIETH CENTURY)**

Bezena I.M.

The deportation of the Ukrainian population from the territories of neighboring states in the 40-50s of the twentieth century is one of the tragic pages in the history of Ukraine. The relevance of the study of this scientific problem is of particular importance for determining the causes, processes and consequences of the national policy of the authoritarian regimes of the USSR, Poland, Czechoslovakia, Hungary and Romania. The materials of the article are devoted to the results of a study of the tragic events of deportation carried out by the ruling communist regimes of the Soviet Union and Poland. The negative consequences of deportation on the development of intercultural interaction not only of the Ukrainian and Polish peoples, but also of other ethnic groups who were also deported from their long-acquired territories, were noted. The crimes of the Stalinist regime and its allies created tendencies for subsequent conflicts. The problem awaits its researcher and a complete study of the entire process of deportation.

Key words: *deportation, violation of human rights, violation of the migrant regime, territories for migrants, resettlement plans*

**ВОЗРОЖДЕНИЕ АВТОНОМИИ РЕПРЕССИРОВАННЫХ
НАРОДОВ ЮГА РОССИИ**
Судавцов Н.Д.

Северо - Кавказский федеральный университет, Россия
249609@mail.ru

Резюме: Обострение национального вопроса на Северном Кавказе в последние десятилетия во многом связано с восстановлением национальной автономии в регионе, отмененной во время депортации народов региона во время Великой Отечественной войны. Затяжное восстановление национальной государственности вызвало недовольство народов, требующих немедленной отмены всех ограничений и восстановления справедливости. В статье исследуется проблема восстановления автономии репрессированных народов Юга России.

Ключевые слова: Россия, репрессия, народы, Ставрополь, Кавказ, ссылка

В последние десятилетия значительно обострился национальный вопрос на Северном Кавказе. Это в значительной мере связано с восстановлением в регионе национальных автономий, упразднённых в ходе депортаций народов региона в период Великой Отечественной войны. Процесс восстановления национальной государственности затянулся надолго, что вызывало недовольство народов, требовавших скорейшего снятия всех ограничений и восстановления справедливости. Медленное решение стоящих проблем,

приводило к острым конфликтам между государством и народами, что особенно проявилось в период распада СССР.

В последние десятилетия значительно обострился национальный вопрос на Северном Кавказе. Это в значительной мере связано с восстановлением в регионе национальных автономий, упразднённых в ходе депортаций народов региона в период Великой Отечественной войны. Процесс восстановления национальной государственности затянулся надолго, что вызывало недовольство народов, требовавших скорейшего снятия всех ограничений и восстановления справедливости. Медленное решение стоящих проблем, приводило к острым конфликтам между государством и народами, что особенно ярко проявилось в период и после распада СССР.

Эти события получали неоднозначную, порой противоречивую оценку в научных трудах и публицистике в зависимости от ситуации. Водораздел между ними проходит на рубеже 80- 90-х годов XX века в период распада СССР.

Исследования первого периода были строго выдержаны в идеологических рамках. В постсоветское время в вышедших работах нашли более глубокое смысловое отражение проблемы депортации, реабилитации народов, процессы общественно-политического и социально-экономического развития автономий. Этому во многом способствовало расширение источников базы, возможность более глубоко изучать рассматриваемые вопросы.

В годы Великой Отечественной войны после завершения битвы за Кавказ, часть народов Северного Кавказа была обвинена в коллаборационизме, предательстве и подвергнуты репрессиям. Но при этом были обвинены не отдельные лица, а целые народы.

В конце 1943 и начале 1944 гг. были упразднены автономии ряда народов Юга России: балкарцев, ингушей, калмыков, карачаевцев, чеченцев. Эти народы были депортированы в Среднюю Азию, Казахстан, Сибирь. В связи с этим были упразднены Калмыцкая, Чечено-Ингушская автономные республики, Карачаевская автономная область. Их территории были распределены между соседними административными образованиями: Астраханской, Ростовской, Сталинградской областями, Дагестаном, Грузией, Северной Осетией, Краснодарским и Ставропольским краями, Черкесской АО. Кабардино-Балкарская АССР стала Кабардинской. Была образована Грозненская область, в которую вошла большая часть Чечено-Ингушской АССР и Кизлярского округа Ставропольского края. На территории репрессивных народов для ведения хозяйства в плановом порядке было переселено население из других регионов.

В связи с депортацией из армии также увольняли воинов репрессивных народов и направляли по месту проживания их семей. Но так как многие из них храбро воевали, то командиры воинских частей нередко меняли им национальность и, таким образом, они оставались в действующей армии и продолжали воевать до разгрома германского фашизма и японского милитаризма.

Находясь вдали от Родины, переживая невероятные трудности, репрессивные народы, работали для победы и лелеяли надежду на то, что справедливость восторжествует и они возвратятся на родную землю. И надежды эти оправдалась.

После XX съезда КПСС, в условиях десталинизации 24 ноября 1956 года ЦК КПСС принял постановление о восстановлении национальной автономии калмыцкого, карачаевского, балкарского, чеченского и ингушского народов. В этом документе сама высылка осуждалась как акт произвола и беззакония и признавалось необходимым

восстановить национальную автономию народов, разрешив им возвращение в родные края. В постановлении также отмечалось, что ранее принятые меры по восстановлению прав высланных народов не решают задачи полной реабилитации и восстановления равноправия выселенных народов. При территориальной разобщенности, отсутствии автономного объединения отсутствуют условия для всестороннего развития этих народов, их экономики и культуры. ЦК КПСС считал необходимым восстановить национальную автономию и разрешить возвращение народов на добровольных началах. Но для того, чтобы подготовить условия для устройства возвращающихся на места, предусматривалось организованное переселение народов в течение 3-4 лет, начиная с весны 1957 года. Для калмыков, карачаевцев и балкарцев срок был установлен 1957-1958 годы, а для чеченцев и ингушей - 1957-1964 годы [6. с.44-49].

В соответствии постановлением ЦК КПСС 9 января 1957 года были изданы Указы Президиума Верховного совета РСФСР о восстановлении автономии репрессированных народов: Калмыцкой АО в составе Ставропольского края, Чечено-Ингушская АССР, Кабардино -Балкарской АССР, Карачаево – Черкесской АО [6, с.50]. Таким образом из этого видно, что, карачаевцы не получили самостоятельной автономии, а были включены в состав объединенной Карачаево-Черкесской АО. Такое решение вызвало недовольство части карачаевцев, которые увидели в этом продолжение своей дискриминации. Народам было разрешено возвратиться в родные места. Для этого даже были разработаны графики о возвращении в течение нескольких лет. Но, конечно, их никто не соблюдал. Истосковавшиеся по родне люди спешли домой.

В связи с этим в республиках и областях была проведена большая работа по приёму возвращающихся народов. Но при этом возникло немало сложностей, которые необходимо было быстро решать. Территории не в состоянии были принять в короткий срок сотни тысяч человек. К этому не была готова инфраструктура. Сразу же стали создаваться трудности с торговым, бытовым обслуживанием, жильём, в здравоохранении, образовании, обеспечении работой и т.д.

Наиболее трудное положение было в Калмыкии. В других автономиях имелись по существу функционировавшие органы республиканского, областного управления: в Чечено-Ингушетии основой республиканского управления становились органы управления Грозненской области, Кабардино -Балкарии – Кабардинской АССР, Карачаево – Черкесской АО – Черкесской АО.

Наиболее сложным положение было в отношении Калмыкии. При образовании Калмыцкой АО не существовало единой территории. В её состав передавались районы из Ставропольского края, Астраханской, Ростовской и Ставропольской областей. Поэтому Ставропольский крайком КПСС ещё в начале декабря образовал оргбюро областной партийной организации и оргкомитет по образованию областного совета депутатов трудящихся. Оргбюро возглавил секретарь Ставропольского крайкома КПСС Н.И. Жезлов. Председателем оргкомитета областного совета депутатов трудящихся был утверждён Б.Д. Утнасунов, калмык по национальности, опытный государственный и хозяйственный руководитель, хорошо знавший Калмыкию. Оргбюро и оргкомитет были наделены властными функциями на территории, воссоздаваемой автономии. Они призваны были заниматься созданием партийных и советских органов с учётом изменившихся условий. В их функции входило проведение всей организационной работы по подготовке и проведению

выборов в местные советы, восстановлению экономики, социальной сферы, культуры, приему возвращавшегося в родные места калмыцкого населения.

Поэтому нужно было сформировать областные органы управления, областные партийную, комсомольскую и другие общественные организации. Начинать необходимо было всё с нуля. В этом оргбюро и оргкомитету области большую помочь оказали Ставропольский крайисполком и крайком КПСС, которые направили в область опытных работников из краевых управлений, ведомств, городов и районов края.

Включение Калмыкии в состав Ставропольского края, на наш взгляд, не являлось случайным явлением, поскольку Ставрополье и Калмыкию связывали давние добрососедские отношения. Длительное время в состав Ставропольской губернии в XIX-начале XX века входили Малодербетовский, а затем Большедебетовский улусы. Да и в РСФСР сложилась традиция согласно которой автономные области республики входили в состав краёв.

В соответствии с принятыми законодательными актами в республиках и областях началась активная организационная работа по быстрейшему решению вопросов, государственного строительства, связанных с возвращением на родину репрессированных народов и их обустройству. Причём эта работа началась ещё до издания законодательных актов по решению ЦК КПСС в конце 1956 года.

Местные органы власти оргбюро областной организации КПСС и организационный комитет областного совета Калмыкии сразу же приступили к подготовке выборов в верховные и областные советы депутатов трудящихся, созданию управлений и ведомств.

Местные органы власти выразили готовность оказать всяческую поддержку в организационном устройстве, приёме, размещении, трудоустройстве прибывающего населения, решении социальных вопросов с условием, что государство окажет необходимую материально - техническую и финансовую помощь. И это были не просто заявления. Прибывавшие в места постоянного проживания, обычно встречали радушный прием в понимание местного населения, хотя и были некоторые издержки. Ставропольскому крайисполку и крайкуму КПСС одновременно приходилось заниматься входящей в край Карачаево-Черкесской автономной областью. В регионе была проведена большая работа по оказанию помощи специалистами, инженернотехническими и рабочими и руководящими кадрами.

Для проведения повседневной работы требовались опытные кадры. На первых порах большое внимание было уделено обеспечению области опытными руководящими кадрами различных уровней: направление советских, партийных комсомольских, профсоюзных работников, специалистов, способных решать сложные вопросы экономики, жизнеобеспечения.

Возвращавшиеся на родину люди часто длительное время жили в палатках, приспособленных помещениях, насконо построенных землянках. Складывалась очень сложная обстановка с трудоустройством, так как во многих местах не хватало рабочих мест, что вызывало недовольство населения, особенно молодёжи.

Местные органы управления, ведомства делали всё для того, чтобы возвращающиеся активно вливались в жизнь областей республик и не чувствовали себя ущемлёнными. Конечно, возвращались они не на пустые места. На территории воссоздаваемой для репатриантов были хозяйства и предприятия, многие из которых по своим экономическим показателям, инфраструктуре не уступали колхозам и совхозам в других районах.

Летом 1957 года в города Северного Кавказа, в которых были расположены высшие и средние специальные учебные заведения, приехало значительное количество молодёжи народов, возвращавшихся из Сибири, Казахстана и других мест для продолжения учёбы в них. Местные советские и партийные органы этому вопросу уделили пристальное внимание. Так, Ставропольский крайком КПСС, рассматривая 28 марта 1957 года вопрос о подготовке к приёму в высшие и средние специальные учебные заведения, предложил их руководителям организовать курсы для работающей молодёжи. При этом было подчёркнуто, что «особое внимание должно быть уделено отбору на курсы молодёжи из числа коренных национальностей Карабаево-Черкесской и Калмыцкой автономных областей». Кроме того, правительство решило вопрос о бронировании мест для приёма на обучение молодёжи из числа коренных национальностей.

Правительство и местные органы не ограничивались только установлением льгот. Принимались меры по расширению сети учебных заведений на территориях проживания репрессированных народов, расширялся приём в учебные заведения. Были открыты Карабаевский, Калмыцкий, Чечено-Ингушский педагогические институты, новые училища, техникумы, профессионально-технические училища для подготовки рабочих кадров, так как республики и области остро нуждались в рабочих, особенно строителях, поскольку значительно возросли объёмы строительных работ. Крайком и крайисполком на этот счёт приняли ряд решений, направленных на подготовку национальных кадров. Особое внимание уделялось подготовке национальных учительских кадров. Приказом от 24 апреля 1957 г. по Ставропольскому государственному педагогическому институту на основании приказа Министерства высшего образования СССР от 11 апреля 1957 г. при историко-филологическом факультете с 1 сентября 1957 было организовано отделение русского и калмыцкого языка и литературы. Прием на это отделение на 1957-1958 год установлен 50 человек, из них: 25 человек с двухгодичным и 25 чел. - с пятигодичным сроком обучения.

Придавая исключительно важное значение средствам массовой информации, их роли в воспитательной и организационной работе, мобилизации населения на выполнение стоящих задач в республиках и областях стали издаваться газеты, появилось радиовещание на национальных языках, открыты книжные издательства.

Уже первые месяцы работы по изучению положения дел показали, что жизнь вносила свои существенные корректизы в намеченные планы и обстановка в республиках и областях была намного сложнее того, как это представлялось. В значительной мере это было связано с тем, что люди нарушили то, что было заранее спланировано, составлены графики по возвращению на Родину. На это для калмыков отводились 1957 и 1958 годы. Но планы планами, а реальность вносила свои поправки.

Балкарские, ингушские, калмыцкие, карачаевские семьи, независимо от того, где они проживали, несмотря на сложные погодные условия, возможную неустроенность по месту приезда, неустроенность, трудности с жильём и бытом решительно снимались и ехали в родные места. И никакие приказы их не могли остановить. Уже зимой 1956-1957 гг., транспортной милицией были предприняты попытки ограничения приезда в республики и области «возвращенцев». Хотя поток несколько и снизился, но продолжал оставаться большим. Это потребовало от правительства РСФСР, органов управления на местах принимать экстренные меры по приёму и размещению возвращающегося населения. Необходимо было обеспечить население жильём, создать соответствующую инфраструктуру.

Поэтому оказалось, что темпы возвращения населения в область, особенно в первые месяцы, были значительно выше, чем предполагалось. Так, на место жительства к февралю 1958 г. прибыли 20 174 чеченских и ингушских семьи. Они активно включались в производство и общественную сферу. За три года на территорию Калмыкии было переселено 18158 семей численностью 72665 человек.

Конечно, возвращались они не на пустое место. На территории республик существовало городское и районное звено руководящих кадров. Здесь функционировали предприятия промышленные, сельскохозяйственные, бытового обслуживания, торговли, кооперации. Работали школы, медицинские, культурно-просветительные учреждения. На территории республик и областей имелась сложившаяся инфраструктура. Но и без того, не полностью удовлетворяя местное население, она тем более не могла удовлетворить запросы значительной массы прибывающих в родные места людей. Поэтому местные органы власти интенсивно работали над тем, чтобы оперативно решать возникающие проблемы. Для всех было очевидным, что при их решении значительно увеличивалась нагрузка на районные и городские аппараты управления, сферу обслуживания. В этих условиях руководство в центре и на местах принимало экстренные меры по укреплению всех звеньев управления, направляя в область работников из центра, соседних регионов не только республиканского, областного звена, но городского и районного. При этом особое внимание уделялось использованию на практике национальных руководящих кадров. Среди возвращавшихся на родину было немало специалистов, которые активно включались в работу во всех сферах жизнедеятельности и трудились с максимальной отдачей, проявляя творческую инициативу, находя пути повышения эффективности общественного производства.

В разрабатываемых мероприятиях и планах предусматривалось создание новых предприятий, организаций, колхозов, совхозов, поэтому и это звено нужно было существенно укреплять. Положение осложнялось ещё и тем, что население прибывало в значительно большем количестве, чем прогнозировалось. Чиновники рассчитывали, что люди будут возвращаться значительно медленнее. Но реальная жизнь внесла свои корректизы. Ведь людей, стремившихся на родную землю, ничто не могло удержать вдали от родных мест. Это сразу создало огромные трудности в приёме людей. Прежде всего, встали вопросы с обеспечением жильём, которого катастрофически не хватало.

Не справлялись с обслуживанием населения медицинские учреждения, что при большом скоплении людей создавало опасность массовых заболеваний населения. Это в свою очередь вызывало недовольство людей. Поэтому особое внимание обращалось на медицинское обслуживание населения в условиях возросшей миграции. И хотя республикам и областям была оказана большая помощь медицинскими кадрами, тем не менее, к концу 1957 года медицинские учреждения не были полностью укомплектованы медицинским персоналом, не хватало врачей и медицинских сестер. Из соседних территорий часто направлялись бригады узких специалистов, которые проводили обследования населения сельских районов и оказывали им практическую помочь в лечении больных. Наиболее тяжёлых больных направляли на консультации и лечение в специализированные медицинские учреждения соседних территорий.

Для оказания практической помощи здравоохранению республик, областей министерством здравоохранения РСФСР были дополнительно направлены высококвалифицированные медицинские работники, выпускники медицинских учебных заведений.

Большие сложности создались в системе образования. В школах не хватало ученических мест, поэтому приходилось заниматься даже в три смены. Не хватало оборудования, учебников, учителей. Для решения проблемы с учителями пошли по пути привлечения к работе студентов старших курсов педагогических институтов и училищ. В 1957 году значительную часть выпускников педагогических учебных заведений направили на работу в школы.

С первых месяцев после прибытия на родину люди включались в созидательную работу. В республиках и областях восстанавливались в своё время брошенные населённые пункты, создавались новые колхозы, совхозы, начиналось строительство предприятий. Так, в короткий срок в Карачаево –Черкесской автономной области были восстановлены и благоустроены карачаевские аулы – Хурзук, Учкулан, Карт-Джурт, Даут, Бирлик, Джингирик, Тебен-Теберда, Сары – Тюз, Эльтаркач, Даусуз, Кызыл-Карачай и другие. Одновременно для создания рабочих мест и укрепления экономики разворачивалось строительство новых предприятий. В г. Карачаевске начал строиться инструментальный завод, в Зеленчукском и Преградненском районах – деревообрабатывающие предприятия. В декабре 1957 года была сдана в эксплуатацию шахта № 35.

Исходя из поступательного развития Калмыцкой автономной области, Ставропольский крайком КПСС и крайисполком поддержали ходатайство руководства Калмыкии о преобразовании Калмыцкой АО в Калмыцкую АССР. 29 июля 1958 г. был опубликован Указ Президиума Верховного Совета СССР «О преобразовании Калмыцкой автономной области в Калмыцкую автономную советскую социалистическую республику». По этому случаю в г. Элисте состоялся митинг трудящихся Калмыкии. Участники митинга приняли обращение к Ставропольскому крайкому КПСС и крайисполку со словами благодарности за оказанную помощь в восстановлении экономики и культуры калмыцкого народа.

Получая поддержку правительства, соседних регионов России, республики и области Северного Кавказа набирали темпы в своём социально-экономическом развитии и занимали достойное место среди других народов.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бугай Н.Ф., Гонов А.М. Кавказ: народы в эшелонах (20-60-е годы). - М., 1998.
2. Депортация карачаевцев. Документы рассказывают. Сборник документов. - Черкесск: КЧИГИ, 1995. - 344 с.
3. История Чечни с древнейших времен до наших дней. В 2- т. Том II. - Грозный, 2008. – 638 с.
4. Карабаевцы: Выселение и возвращение (1943 - 1957): Материалы и документы. - Черкесск, 1993. С. 35.
5. Культурное строительство в ЧИАССР (июнь 1941-1980 гг.): сб. документов и материалов. - Грозный, 1985.
6. Реабилитация народов и граждан. 1954-1994 годы.- М., 1994.
7. Сабанчиев Х-М. А. Были высланы навечно. – Нальчик, 2004.
8. Убушаев В.Б., Убушаев К.В. Калмыки: выселение, возвращение, возрождение. 19431959 гг. –Элиста: изд-во Калмыцкого ун-та., 2007. – 496 с.
9. https://vuzlit.ru/538459/reabilitatsiya_deportirovannyh_narodov_severnogo_kavkaza

XÜLASƏ
RUSİYANIN CƏNUBUNDAN REPRESSİYA OLUNMUŞ XALQLARIN
MUXTARIYYƏTİNİN BƏRPASI
Sudavtsov N.D.

Son onilliklərdə Şimali Qafqazda kəskinləş milli məsələ demək olar ki, böyük ölçüdə bölgədə Böyük Vətən müharibəsi illərində bölgə xalqlarının deportasiyası zamanı ləğv edilmiş milli muxtariyyətlərin bərpası ilə əlaqədardır. Milli dövlətçiliyin bərpasının uzanması bütün məhdudiyyətlərin dərhal qaldırılmasını və ədalətin bərpasını tələb edən xalqların narazılığına səbəb oldu. Təqdim olunan məqalədə Rusyanın cənubundan repressiya olunmuş xalqların muxtariyyətinin bərpası problemi araşdırılır.

Açar sözlər: Rusiya, repression, peoples, Stavropol, Qafqaz, sürgün

SUMMARY
REVIVAL OF THE AUTONOMY OF THE REPRESSED PEOPLES
OF THE SOUTH OF RUSSIA
Sudavtsov N.D.

The escalation of the national issue in the North Caucasus in recent decades is largely due to the restoration of national autonomy in the region, which was abolished during the deportation of the peoples of the region during the Great Patriotic War. The protracted restoration of national statehood has caused discontent among peoples demanding the immediate lifting of all restrictions and the restoration of justice. The article examines the problem of restoring the autonomy of the repressed peoples of southern Russia.

Keywords: Russia, repression, peoples, Stavropol, Caucasus, link

**ПРОБЛЕМА ДЕПОРТАЦИИ НЕЛЕГАЛЬНЫХ МЕКСИКАНСКИХ
ИММИГРАНТОВ НА РУБЕЖЕ ХХ-ХХI ВЕКОВ**
Пантиухина Т.В.

Северо - Кавказский федеральный университет, Россия
pantyukhina@rambler.ru

Резюме: В статье исследуется иммиграционная политика США в связи с нелегальной иммиграцией в конце XX - начале ХХI веков. Анализирует законы, связанные с нелегальной иммиграцией. В статье обсуждается депортация нелегальных иммигрантов мексиканского происхождения, практика депортации и их влияние на депортированных.

Считается, что депортация негативно повлияла на депортированных и их семьи. Депортация не решает проблему нелегальной иммиграции.

Ключевые слова: депортация, нелегальная иммиграция, мексиканцы, США, миграционная политика.

Проблема нелегальной иммиграции находится в центре общественно-политического дискурса в США в течение долгого времени. Причиной тому является стремительный рост численности нелегальных иммигрантов, начавшийся в 90-х гг. ХХ в. и достигнувший пика в

12,2 млн. чел. в 2007 году. К настоящему времени эта цифра несколько сократилась и составляет 10,5 млн. чел. В потоке нелегалов преобладают выходцы из Мексики. В настоящее время их насчитывается 4,9 млн. чел., что на 2 млн. меньше, чем на пике 2007 года, когда в США находилось 6,9 млн. мексиканских нелегалов [5].

Стабильный и массивный приток нелегальных иммигрантов из соседней Мексики обусловлен рядом причин, главными из которых являются, с одной стороны, неустойчивая экономика и слабо развитая система социальной защиты в Мексике, с другой стороны – высокий спрос на низкоквалифицированную рабочую силу в США.

Руководство США впервые обратилось к проблеме нелегальной иммиграции в середине 1980-х годов, когда был сделан существенный поворот в миграционной политике. Нелегальная иммиграция была возведена в ранг проблем национальной безопасности и охарактеризована президентом Р.Рейганом как «вторжение» [10]. В 1986 г. конгресс принял Иммиграционный Акт (IRCA) – первый в истории страны закон по нелегальной иммиграции. [8].

С середины 1990-х годов конгресс США принимает ряд законов, расширяющих полномочия исполнительной власти по аресту, задержанию и депортации нелегалов. В 1996 г. администрацией президента Клинтона были инициированы законы «О реформе нелегальной иммиграции и ответственности иммигранта» (IIRIRA) и «Об антитерроризме и смертной казни» (AEDPA) [7; 3]. В 2001 г. президент Дж. Буш подписал «Патриотический Акт» [1]. В совокупности эти три документа знаменовали отказ от традиционной иммиграционной политики США, предоставляющей благоприятные условия для мигрантов и их семей.

Первый из трех законов, IIRIRA, обеспечил законодательную базу для усиления депортаций, которые отныне именовались более политкорректным термином «перемещения» (removals). Был расширен список правонарушений и преступлений, являющихся основанием для высылки из страны. К особо тяжким преступлениям были отнесены не только традиционно считавшиеся таковыми убийство и перевозка наркотиков, но также контрабанда, отмывание денег. В список были включены любые преступления, караемые сроком тюремного заключения от одного года и выше, преступления аморального характера, превышение скорости на автомобиле у контрольнопропускного пункта и т.д. Согласно IIRIRA, депортируемое лицо лишалось права на последующий въезд в США на легальных основаниях на различные сроки – от пяти лет до пожизненного, в зависимости от основания депортации. Законы IIRIRA и AEDPA ужесточили судебную процедуру депортации. До 1996 года дела о депортации рассматривались в судебном порядке, и судьи широко пользовались своим правом отсрочить депортацию на основании, что нелегально проживающий в США иммигрант был законопослушен. Кроме того, судьи принимали во внимание тот факт, что многие нелегалы за годы пребывания в США обзаводились семьями, вступая в брак с лицами, имеющими гражданство США. И если депортация могла повлечь за собой серьезное ухудшение жизненных условий супруга и родившихся в США детей, то судьи, как правило, принимали решение в пользу иммигранта. Законы IIRIRA и AEDPA фактически лишили нелегалов возможности отсрочить депортацию в судебном порядке. Кроме того, IIRIRA ввел процедуру ускоренной депортации в административном порядке, без судебного разбирательства [7].

Новая иммиграционная политика американских властей привела к резкому усилению депортаций. До середины 1990-х годов кривая депортаций оставалась стабильной на

протяжении долгого времени. С начала XX века и до 1990 г. в среднем из страны высыпалось по 20 тыс. человек в год. Эта цифра увеличилась до 40 тыс. человек в год в первой половине 1990-х годов. После принятия IIRIRA число депортированных резко возросло. С 1996 по 2005 гг. ежегодно высыпались из страны по 180 тыс. человек. В годы президентства Дж.Буша-мл. (2001-2008) в общей сложности было депортировано 2 млн. человек. В правление Б. Обамы (2009-2016) было депортировано на 1 миллион больше – 3 млн. человек. Пик депортаций пришелся на 2012 - 2014 гг., когда численность высланных превышала 400 тыс. человек в год [2; 12].

Д.Трамп в ходе предвыборной кампании озвучил намерение выслать из страны 3 мил . нелегальных иммигрантов. Фактически за первые три года его президентства численность депортированных не превысила 1 млн. чел. (287093 чел. в 2017г., 328716 чел. в 2018г., 359885 чел. в 2019г.). Хотя статистика за 2020 год в момент подготовки данного материала еще не была известна, маловероятно, что цифра будет существенно отличаться от предыдущих.

Подавляющее большинство депортированных – это иммигранты из Мексики и Центральной Америки. Основания для депортации в большинстве случаев носили некриминальный характер: нарушение иммиграционных законов, подделка документов и др.

Действующие иммиграционные законы имеют пагубные последствия для нелегальных иммигрантов и их семей. Такие выводы были сделаны на основе ряда исследований, проведенных в США [6; 9; 4]. Депортации подвергаются не только лица, задержанные при попытке незаконно пересечь границу, но и иммигранты, прожившие несколько лет в США. Как правило, обосновавшись в стране, иммигранты обзаводятся второй семьей, хотя при этом продолжают отправлять денежные переводы в Мексику, поддерживая материально свои семьи на родине. Депортация означает разрушение американской семьи иммигранта, поскольку он лишается права на въезд в течение длительного срока: от 5 лет и до пожизненного. Пострадавшей стороной выступают дети, поскольку они вынуждены остаться с одним из родителей и воспитываться в неполной семье. Согласно данным Центра Миграционных исследований Нью Йорка, в 2018г. в США насчитывалось 6,1 млн. детей в семьях «смешанного статуса», где один из родителей является нелегальным иммигрантом. В случае его депортации доход семьи уменьшается на 45%. Для 908,891 американских семей «смешанного статуса» перспектива потери кормильца означает перемещение за линию нищеты и необходимость обращения за социальным пособием [14].

Ухудшается финансовое положение не только американской семьи иммигранта, но и его родственников на родине в связи с потерей им заработка в США. Не менее пагубное влияние оказывает депортация на самого депортируемого. Многие мексиканские нелегалы покинули родину в детском возрасте, и по вынужденному возвращению они испытывают трудности реинтеграции в общество страны исхода. Согласно некоторым исследованиям, в социологических опросах большинство депортированных выражают намерение вновь вернуться с США, чтобы воссоединиться со своей американской семьей и зарабатывать деньги для денежных переводов в Мексику, выполняя свои обязательства перед родственниками на родине [11, 1609].

Вполне вероятно, что при таких условиях политика массовых депортаций не остановит поток въезжающих в США нелегально. Напротив, такая политика приведет к циркулярной миграции нелегалов и криминальных элементов.

ЛИТЕРАТУРА

1. An Act to deter and punish terrorist acts in the United States and around the world, to enhance law enforcement investigatory tools, and for other purposes URL: <https://www.govinfo.gov/content/pkg/BILLS-107hr3162enr/pdf/BILLS-107hr3162enr.pdf> (Accessed November 1, 2020).
2. Aliens Removed or Returned: Fiscal Years 1892 to 2019 // 2019 Yearbook of Immigration Statistics URL: <https://www.dhs.gov/immigration-statistics/yearbook/2019/table39#wcmsurvey-target-id> (Accessed November 1, 2020).
3. Anti-Terrorism and Effective Death Penalty Act of 1996 URL: <https://www.congress.gov/104/plaws/publ132/PLAW-104publ132.pdf> (Accessed November 14, 2020).
4. DeWaard, J., Nobles, J., Donato, K.M. Migration and Parental Absence: A Comparative Assessment of Transnational Families in Latin America // Popul Space Place. 2018. Vol. 24. No.7. URL: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC6530928/?report=classic> (Accessed November 1, 2020).
5. Facts on U.S. immigrants, 2018 URL:
<https://www.pewresearch.org/hispanic/2020/08/20/facts-on-u-s-immigrants/>
6. Hagan, J. & Eschbach, K. & Rodriguez, N. U.S. Deportation Policy, Family Separation, and Circular Migration // The International Migration Review. 2008. Vol. 42. No. 1. PP. 64-88.
7. Illegal Immigration Reform and Immigrant Responsibility Act of 1996 URL: <https://www.congress.gov/104/crp/rrpt828/CRPT-104hrpt828.pdf> (Accessed November 14, 2020).
8. Immigration Reform and Control Act of 1986 URL: <https://www.congress.gov/bill/99thcongress/senate-bill/1200> (Accessed November 14, 2020).
9. Kerwin, D., Alulema, D., Nicholson, M. Communities in Crisis: Interior Removals and Their Human Consequences // Journal on Migration and Human Security. 2018. Vol. 6. No. 4. PP. 226-242.
10. Maddux, T.R. Ronald Reagan and the Task Force on Immigration, 1981 // Pacific Historical Review 2005. Vol. 74. No. 2. PP.195-236.
11. Martínez Flores, F. The Effects of Enhanced Enforcement at Mexico's Southern Border: Evidence From Central American Deportees // Demography. 2020. Vol. 57. No. 5. PP.1597–1623.
12. Pew Research Centre. Fact-Tank. 20.08.2020 URL:
<https://www.pewresearch.org/facttank/2020/08/20/key-findings-about-u-s-immigrants/> (Accessed November 1, 2020).
13. Preston, J. A The true costs of deportation // The Marshal Project. June, 18, 2020. URL: <https://www.themarshallproject.org/2020/06/22/the-true-costs-of-deportation> (Accessed November 1, 2020).

XÜLASƏ
XX-XXI ƏSRLƏİN ASTANASINDA QEYRİ-QANUNİ MEKSİKA
İMMIQRANTLARININ DEPORTASIYA PROBLEMİ
Pantyuxina T.V.

Məqalədə ABŞ-in immiqrasiya siyasəti XX əsrin sonu - XXI əsrin əvvəllərindəki qeyriqanuni immiqrasiya ilə əlaqəli araşdırılır. Qanunsuz immiqrasiya ilə bağlı qanunları təhlil edir. Məqalədə Meksika mənşəli qeyri-qanuni immiqrantların deportasiyası, deportasiya praktikası və deportasiya olunanlara təsiri ilə bağlı müddəalar müzakirə olunur. Deportasiyaların deportasiya olunanlara və ailələrinə mənfi təsir göstərdiyi qənaətinə gəlinir. Deportasiya qanunsuz immiqrasiya problemini həll etmir.

Açar sözlər: deportasiya, qanunsuz immiqrasiya, meksikalılar, ABŞ, miqrasiya siyasəti.

SUMMARY
THE PROBLEM OF DEPORTATION OF ILLEGAL MEXICAN IMMIGRANTS
AT THE BORDER OF THE XX-XXI CENTURIES
Pantyukhina T.V.

The paper features the US immigration policies in the late XX – early XXI centuries. The Acts addressing illegal immigration are analyzed. The paper focuses on the provisions concerning deportation of unauthorized immigrants of Mexican origin, deportation practices and their impact on deportees. The conclusion is made that deportations have negative effect on established US residents (deportees), families, and communities. Deportations do not seem to solve the problem of illegal immigration.

Keywords: deportation, illegal immigration, Mexicans, the USA, immigration policy

**ДЕПОРТАЦИЯ КАРАЧАЕВЦЕВ В ОПУБЛИКОВАННЫХ
СБОРНИКАХ ДОКУМЕНТОВ**
Стрекалова Е.Н.

ФГАО ВО СКФУ «Северо-Кавказский федеральный университет»,

г. Ставрополь, Российская Федерация

strecalova-lena@yandex.ru

Резюме: Статья посвящена содержательному анализу опубликованных источников о депортации карачаевцев в 1943г. После депортации Карачаевская автономная область была ликвидирована. Карачаевцы были объявлены пособниками фашистских войск и 2 ноября 1943 года депортированы в Среднюю Азию и Казахстан. Депортация представлена как общая политика Сталинского режима в отношении многих народов СССР, применяемая для подавления всякого рода даже возможного сопротивления правящему режиму в государстве.

Ключевые слова: народы Северного Кавказа, депортация, Великая Отечественная и Вторая мировая война, карачаевцы, тоталитарный режим, выживание, голод, реабилитация

Внимание исторического сообщества России в этом году главным образом занимает тематика истории Великой Отечественной и Второй мировой войны. Юбилей «Весны сорок пятого года», в котором тяжелая Победа досталась усилиями все народов бывшего Советского Союза, актуализирует изучение истории 1941-1945гг. К обширному ряду трагических последствий войны безусловно необходимо относить и депортацию в Сибирь и Среднюю Азию населения из ряда национальных регионов СССР в 1941-1944гг..

Выселение народов в документах объяснялось потенциальной готовность к сотрудничеству, пособничеством немецким оккупантам и реальная служба на нацистские войска. Первоначально в 1941г. были депортированы ингерманландцы, финны с северозападных приграничных территорий и немцы, где депортация носила превентивный характер. В 1943г. были депортированы карачаевцы и калмыки, в 1944г. чеченцы, ингуши, балкарцы, крымские татары. Последние события происходили после контрнаступления на Северном Кавказе с января 1943 года и депортация приобрела карательные черты уже после изгнания войск немецкого вермахта из региона. Часть проживавших в этих районах народов стала на службу гитлеровских войск. Однако за время войны предатели были из разных народов, но только на Кавказе и в Крыму стало основанием для обвинения в государственной измене целых народов.

До конца советской эпохи, до Перестройки 1980-х гг. депортация народов в СССР была одной из запретных, табуированных тем. Отсутствие идеологических рамок и историкоантропологический ракурс современной российской историографии акцентирует внимание прежде всего на последствиях исторических явлений для социума на макро и микро уровнях. Депортация не только как явление, но и в большей степени как историческая память продолжает влиять на современные сообщества, потомков депортированных. Очевидно, что это трагическое историческое событие в научном плане находится на пересечении нескольких проблемных полей: социальной истории войны 1941-1945гг., проблем коллaborационизма, единоличной власти Сталина и его руководства страной, ответственности НКВД и Л.П. Берии, террора при тоталитарном режиме власти.

Остановимся на источниковой базе проблемы депортации карачаевцев, поскольку Карачаево-Черкесия длительное время до 1990 г. входила в Ставропольский край и исторически, культурно наши территории взаимосвязаны. В целом, архивные документы о депортации всех указанных выше народов впервые стали известны научному сообществу и широкой общественности России через документальный сборник 1992г. профессора Н.Ф. Бугая «Иосиф Сталин – Лаврентию Берии: «Их нужно депортировать».

Н.Ф. Бугай обращал внимание в книге-хронике, что депортация как средство урегулирования межнациональных конфликтов носили незаконный характер и восходила к единоличным решениям Сталина. Карабаевцы первыми на Северном Кавказе стали жертвой этой политики. Нацистские войска вступили на территорию области в середине августа 1942 г. и для поддержания оккупационного режима в области они опирались на окончивших немецкие разведшколы местных жителей и противников советской власти, оставшихся со времен гражданской войны [6, с.5-7]. В последствии, предательство некоторых оказалось достаточным для обоснования необходимости депортации всего карачаевского народа, включая немощных стариков и младенцев.

Документы сборника незначительно, по причине публикации источников о всех насильственных переселениях 1940-х гг., но открывали завесу над проблемой депортации карачаевцев. После освобождения Северного Кавказа в январе 1943г. НКВД и Прокуратуры

СССР приняли директиву № 52-6927 от 15 апреля 1943 г., по которой были определены к выселению 477 семей «бандглаварей» (573 человека) наиболее активно сотрудничавших с нацистами. Однако часть «бандглаварей» обратились с повинной и численность семей, подлежащих депортации, была сокращена до 110 (472 человека). В августе 1943 г. они были выселены за пределы автономной области, а в последующем эта мера распространена на весь карачаевский народ. По данным НКВД СССР 62 842 карачаевца на основании указа Президиума Верховного Совета СССР № 115-13 от 12 октября 1943 г. и постановления СНК СССР № 1118-342cc от 14 октября 1943 г. должны быть переселены в Казахскую и Киргизскую ССР. Как отмечалось в докладе управления НКВД по Ставропольскому краю на имя заместителя наркома внутренних дел СССР С. Н. Круглова, в ноябре 1943 г. из Карачаевской автономной области было депортировано 68 938 человек (14774 семьи) [6, с.5]. Автономная область как национально-государственное образование прекратила свое существование. Ее территория была разделена между соседними Грузинской ССР и Ставропольским краем.

Из справки зам. народного комиссара внутренних дел СССР В. В. Чернышева «О трудовом и хозяйственном устройстве и политико-моральном состоянии спецпереселенцев-карачаевцев» мы узнаем, что по состоянию на 1 февраля 1944 г. 24 спецкомендатуры вели организационную работу среди высланных, в том числе в ЮжноКазахстанской области—13 и Джамбульской— 11. Прибывший контингент спецпереселенцев был размещен по колхозам. В колхозы их приняли не сразу, жизнь была чрезвычайно трудной, на грани выживания. Смертность была высокой, однако сухой отчет НКВД гласил, что в связи «с отсутствием работы в колхозах в зимнее время значительная часть трудоспособных спецпереселенцев в Джамбульской обл. еще не устроена на работу». В Южно-Казахстанской обл. неработающие спецпереселенцы временно были устроены на работу: в порядке отходничества в промпредприятиях и совхозах [5, с.97].

Родственники терялись, искали друг друга. Во всех районах расселения Казахской и Киргизской ССР поступало в райотделения и комендатуры НКВД много заявок в отношении розыска членов семей и соединения с ними. Только в Джамбульской области таких заявлений поступило в 1943 г. свыше 2000 [8, с.96].

Более весомым, с точки зрения публикации документов именно по указанной нами теме, содержится в работе составленной Р. С. Тебуевым «Депортация карачаевцев. Документы рассказывают». Источники представлены распорядительными документами о проведении депортации и расселении карачаевцев на территории Казахстана и Киргизии. Статистические данные позволяют уточнить общее количество выселенных и размещение их в районах прибытия. Документы говорят, что в ноябре 1943г. были депортированы из Карачаевской области 14 774 семью, все вместе они составили 68 938 человек. Выявленные на Северном Кавказе в иных регионах еще 329 человек карачаевской национальности также были выселены в Казахстан. Итого, выселенные карачаевцы составили 69 269 человек. Поразительно, что среди выселенных больше половины составляли дети - 36.670 человек. На основании приказа ГКО № 0741 от 3 марта 1944 г. в восточные районы страны были переселены все воины карачаевской национальности, в чем было их преступление вообще не понятно [3, с.133].

Расселение карачаевцев в Джамбульской и Южно-Казахской областях Казахской ССР и Фрунзенской области Киргизской ССР закончилось к 23 ноября 1943г. путем «уплотнения местного населения». Значит, спецпереселенцев подселяли к коренному населению

республик Средней Азии. Как правило, гласит документ, «каждой спецпереселенческой семье предоставлялась отдельная комната». Где взяли свыше 14 тыс. комнат? Представляется, эта информация далека от истины. Руководили процессом расселения тройки из первых секретарей обкомов партии, председателей исполкомов и начальников местных отделов НКВД. На место депортации прибыло 34 эшелона [3, с.134].

Факты отчетов о расселении сухи и кажется были учтены необходимые для расселения граждан обстоятельства: «отремонтированы квартиры, заготовлено топливо, учтен автогужевой транспорт, определены места расселения» Однако некоторые фразы сухих отчетов открывают реальное положение дел. Создавались затруднительные ситуации с питанием, поскольку 60-70 % прибыли без продуктов. Наркомзем СССР выделил 300 т. муки и 75 т. крупы, но это могло хватить на 15-20 суток [3, с.122]. Эти фразы проливают свет на одну из причин высокой смертности среди вынужденных переселенцев.

Между тем, при выселении все имущество переселенцев сдавалось специально созданным районным комиссиям и переходило государству. Все недвижимое имущество, бытовой и хозяйственный инвентарь и предметы домашнего обихода, должны были учитываться местными комиссиями и органы власти имели право распоряжаться им. Иначе говоря, у людей изымалось, конфисковалось имущество. Скот, принимался в счет государственных обязательств по поставкам 1944г. и недоимок прошлых лет по заготовительным ценам. Часть скота изымалась в порядке обмена и высылаемым выписывалась квитанция с указанием района, совета, населенного пункта, где изъят скот для компенсации в местах расселения [3, с.140].

Документы представленные рапортами начальников оперативного отдела ГУЛАГа НКВД СССР свидетельствуют о наблюдении за настроением среди депортированных. Так сообщалось и политico-моральное состояние. Под грифом «Совершенно секретно» говорилось, что недостаток в продуктах питания, разрозненность части семей спецпереселенцев вызывали ряд «нездоровых» суждений со стороны значительной части населения. Часть людей заявляла «нас сюда завезли на явную смерть, мы здесь погибнем с голodom» [3, с.131]. Следовательно, власти контролировали настроения высланных, опасались взрыва недовольства. Однако люди по-видимому были так подавлены, унижены жестоким обращением, голодом, смертностью. Кроме того, шла война и наступала зима 1943-1944 гг., что сопротивления не возникло.

Власти стремились трудоустроить вынужденных переселенцев, старались дать возможность зарабатывать и обеспечить материальный минимум для выживания. Кроме колхозов, совхозов, в строительстве, в хозорганизациях, разрешалась работа в промысловой кооперации [3, с.146]. Важно, что спецпоселенцам не разрешалось в течение двух лет после высылки вступать в промыслово-охотничью артели и заниматься индивидуальной охотой. В этом пункте видны опасения со стороны власти того, что оружие попадет в руки озлобленных людей.

«Правила хозяйственного и трудового устройства спецпереселенцев» от 8 марта 1944г. позволяли создавать организацию промкооперативных артелей по пошиву и ремонту одежды для обслуживания нужд местных жителей. Лица с высшим и средним образованием, привлекались на те же предприятия, что и спецпоселенцы, только по своей специальности. Если такие специалисты не находили возможность трудоустроиться в местах расселения по согласованию с комендатурой им разрешалось индивидуально находить место работы по

специальности, что само по себе усматривало возможность работы для представителей карачаевской интеллигенции [3, с.148].

Интересный блок документов составляют постановления об оказании помощи спецпереселенцам Государственным комитетом обороны (ГКО)-высшим органом власти во время войны. В феврале 1944г. в целях быстрейшего устройства спецпереселенцев принимается решение о поставке 750 вагонов строительного леса, 40 тыс. кв. метров стекла, 110 тонн гвоздей ежемесячно. Важно, что в регион должны были поставить 27 тыс. кожаной мужской, 35 тыс. женской, 57 тыс. детской обуви, 62 тыс. телогреек, 27 тыс. ватных брюк, 57 тыс. детских костюмов. Эти товары, конечно, направлялись для переселенцев различной национальности, но поставки говорят о попытках на местах выселения поддержать население из выселенных регионов [3, с.148-150]. Удивляет, что власть с одной стороны уничтожала народ, а с другой оказывала ему помощь.

Весной 1944 г. постановлением Совнаркома СССР от 29 мая спецпереселенцам выдавался скот, зерно в обмен на те самые свидетельства о приемке у них на родине имущества и продовольствия, перед депортацией. По документам Народный комиссариат мясной и молочной промышленности СССР во главе со т. Смирновым обязывался возвратить 132 608 голов скота. Разрешалось в замен одной головы крупного рогатого скота передавать 200 кг мяса и 33 кг мяса в замен овец и коз. Стояло обязательство перед органами на местах каждой семье спецпереселенцев возместить по крайне мере по одной голове крупного рогатого скота, то есть по одной корове. Обувь тоже выдавалась, согласно постановлению, в счет сданных при депортации вынужденных переселенцев 4000 крупных кож и 30000 овчин. Казахской и Киргизской ССР в обязанности ставилось обеспечить выделку кож и пошив теплой одежды и обуви для нуждающихся спецпоселенцев [3. с.152].

Особый блок источников – это воспоминания, собранные после реабилитации в 1957г., в годы перестройки и постсоветской России. Эти документы свидетельствуют о тех тяжелых испытаниях, унижениях, голоде, гибели близких, трудностях новой жизни в Казахстане и Киргизии обычных карачаевцев. На железнодорожной станции при депортации терялись дети, родители «стоял плач, крик, беготня, но это было только начало испытаний, думали что все умрем от голода...» [3, с.135].

В целом, представленный анализ источников в рамках доклада не раскрывает всей проблематики указанной исследуемой темы, она гораздо многогранней и сложней. Карачаевский народ разделил судьбы многих народов Советского Союза в период руководства страной Сталина. В июле 1944 г. из докладной записки Л.П. Берии на имя И.В. Сталина говорилось, что по решению Государственного Комитета обороны (ГКО) в Казахскую и Киргизскую ССР было депортировано 602 193 жителя Северного Кавказа, из них чеченцев и ингушей 496 460, карачаевцев 68 327, балкарцев 37 406 человек [6, с.117118]. Выселения преследовали цель подавить всякого рода даже возможного, потенциального сопротивления недовольных политическим режимом. Поскольку для предания суду, тех кто сотрудничал с нацистами сознательно или из малодушия необходимо было провести судебно-следственные мероприятия, собрать доказательную базу. Необходимо было провести открытые процессы над предателями как например судебный процесс в Краснодаре в 1943г.

Хотелось бы заметить, что переселение крестьян в период коллективизации и борьбы с раскулачиванием из центральных районов России, Украины, Белоруссии и других районов СССР преследовало подобные цели – подавление воли к сопротивлению. По данным

специалиста в этой теме историка В.Н. Земского раскулаченные крестьяне второй категории, а также семьи кулаков первой категории выселялись в отдаленные районы страны на спецпоселение, или трудпоселение, иначе это называлось "кулацкой ссылкой" или "трудссылкой". В справке Отдела по спецпереселенцам ГУЛАГа ОГПУ указывалось, что в 1930-1931 гг. было выселено с отправкой на спецпоселение 381 026 семей общей численностью 1 803 392 человека (только вдумайтесь в эту цифру!) [4, с.117-118]. Убеждена, что доминирующее число «псевдокулаков» России были первым депортированным народом в советской истории. Общая судьба испытаний тоталитарным режимом и единовластием Сталина заставляет историков изучать и больше говорить современной молодежи о испытаниях наших народов и о пресечении возможности повторения подобного.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бугай Н.Ф., Гонов А.М. Кавказ: народы в эшелонах (20-60—е годы). М., ИНСАН, 1998. – 365 с.
2. Гонов А.М. Проблемы депортации и реабилитации репрессированных народов Северного Кавказа: 20-90-е годы XX века. Дис. на соиск. уч. ст. докт. ист. наук. Ростов-на-Дону, 1998.-343с.
3. Депортация карачаевцев : Док. рассказывают / Карабаево-Черкес. ин-т гуманитар. исслед. при Правительстве КЧР; Сост., авт. предисл., вступ. ст. [с. 12-43], и заключения Тебуев Р. С. Черкесск : КЧИГИ, 1997. – 340 с.
4. Земсков В.Н. "Кулацкая ссылка" в 30-е годы// Социологические исследования. 1991, N10. С.3-21 [Электронный ресурс] //<https://stalinism.ru/kollektivizatsiya/kulatskaya-ssyilka-v-30-egodyi.html> (Дата обращения 3.11.2020)
5. Из справки зам. народного комиссара внутренних дел СССР комиссара г. б. 2-го ранга В. В. Чернышева «О трудовом и хозяйственном устройстве и политико-моральном состоянии спецпереселенцев-карачаевцев» Из справки зам. народного комиссара внутренних дел СССР комиссара г. б. 2-го ранга В. В. Чернышева «О трудовом и хозяйственном устройстве и политико-моральном состоянии спецпереселенцев-карачаевцев»// Иосиф Сталин — Лаврентию Берии: «Их надо депортировать...»: Документы, факты, комментарии/ Вступ. ст., сост., послесл. Н. Бугай. М.: Дружба народов. 1992.
6. Иосиф Сталин — Лаврентию Берии: «Их надо депортировать...»: Документы, факты, комментарии/ Вступ. ст., сост., послесл. Н. Бугай. М.: Дружба народов. 1992.- 288с.
7. Койчуев А.Д. Карабаевская автономная область в годы Великой Отечественной войны. М., 2000. С. 168с.
8. Справка на имя народного комиссара внутренних дел СССР Л. П. Берии «О настроениях в связи с переселением карачаевцев» Декабрь 1943 г. Справка на имя народного комиссара внутренних дел СССР Л. П. Берии «О настроениях в связи с переселением карачаевцев» Декабрь 1943 г./ Иосиф Сталин — Лаврентию Берии: «Их надо депортировать...»: Документы, факты, комментарии/ Вступ. ст., сост., послесл. Н. Бугай. М.: Дружба народов. 1992.

XÜLASƏ
QARAÇAYLARIN DEPORTASIYASI NƏŞR EDİLMİŞ SƏNƏDLƏR TOPLUSUNDA
Strekalova E.N.

Məqalə, 1943-cü ildə Karaçayların sürgün edilməsinə dair nəşr edilmiş mənbələrin analizinə həsr edilmişdir. Sürgündən sonra Qaraçay Muxtar Bölgəsi ləğv edildi. Karaçaylar faşistlərlə şərīklikdə ittiham olunaraq 2 Noyabr 1943-cü ildə Orta Asiya və Qazaxıstana sürgün edildilər. Deportasiya, Stalin rejiminin SSRİ-nin bir çox xalqları ilə əlaqəli, dövlətdəki hakim rejimə qarşı hər cür mümkün müqaviməti yatırmaq üçün istifadə olunan ümumi bir siyaset kimi təqdim olunur.

Açar sözlər: Şimali Qafqaz xalqları, sürgün, Böyük Vətən Müharibəsi və II Dünya Müharibəsi, Karaçaylar, totalitar rejim, sağ qalma, acliq, reabilitasiya

SUMMARY
DEPORTATION OF THE KARACHAYEVS IN THE PUBLISHED COLLECTIONS OF
DOCUMENTS
Strekalova E.N.

The article is devoted to a meaningful analysis of published sources on the deportation of Karachais in 1943. After the deportation, the Karachay Autonomous Region was liquidated. The Karachais were declared accomplices of the fascist troops and on November 2, 1943, they were deported to Central Asia and Kazakhstan. Deportation is presented as a general policy of the Stalinist regime in relation to many peoples of the USSR, used to suppress all kinds of even possible resistance to the ruling regime in the state.

Key words: peoples of the North Caucasus, deportation, the Great Patriotic War and World War II, Karachais, totalitarian regime, survival, hunger, rehabilitation

II BÖLMƏ
AZƏRBAYCAN XALQINA QARŞI DEPORTASIYALAR: TARİXİ VƏ MÜASİR
DÖVRÜ

II СЕКЦИЯ

ДЕПОРТАЦИИ В ОТНОШЕНИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО НАРОДА: ИСТОРИЯ
И СОВРЕМЕННОСТЬ

II SECTION

DEPORTATIONS IN RELATION TO THE AZERBAIJANI PEOPLE: HISTORICAL
AND CONTEMPORARY PERIOD

QƏRΒİ AZƏRBAYCANDAN AZƏRBAYCANLILARIN DEPORTASIYASININ YENİ
MƏRHƏLƏSİ VƏ NƏTİCƏLƏRİ

Baxşəliyev A.B.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

sdu.adil@gmail.com

Xülasə: Məqalədə bildirilir ki, azərbəqcanlıların deportasiyasının kütləvi mərhələlərindən biri də 1948-1953-cü illərə təsadüf edir. Çox təəssüf ki, uzun müddət bu hadisələr haqqında həqiqətlər gizlədilmiş, hətta ondan bəhs edilməsi yasaq edilmişdi. 8 dekabr 1997-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev “1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistən SSR ərazisindəki tarixi etnik torpaqlarından kütləvi deportasiya edilməsi haqqında” imzaladığı xüsusi bir fərman məsələ ilə bağlı tədqiqatları sürətləndirmişdir. Qeyd edilir ki, son 44 günlük müharibədəki qələbəmiz qəti şəkildə bütün dünyaya göstərdi ki, biz hamılıqla tarixi torpaqlarımıza qayıdacaqıq.

Açar sözlər: *deportasiya, hadisələr, köçürmə, ərazi, qərar, məsələ*

Azərbaycan xalqı tarix boyu çox çətinliklərlə üzbəüz qalmış, lakin hər dəfə özündə güc taparaq onları geridə qoymağın nail olmuşdur. Bunlardan biri də vaxtı ilə torpaqlarımıza gətirilib məskunlaşdırılmış ermənilərin zaman – zaman etdikləri ərazi iddiaları nəticəsində baş verənlərdir. Həmvətənlərimizin sovet rejiminin əli ilə əzəli yurdlarından deportasiya olunmaları özündən sonra ağır və ağırlı nəticələrlə yadda qalmışdır. Mərhələrlə baş vermiş deportasiyaların ilk kütləvi və ən ədalətsiz mərhələlərindən biri də 1948-1953-cü illərə təsadüf edir.

Çox təəssüf ki, uzun müddət bu hadisələr haqqında həqiqətlər gizlədilmiş, hətta ondan bəhs edilməsi yasaq edilmişdi. Dövlət müstəqilliyi bərpa edildikdən sonra yalnız 8 dekabr 1997-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev “1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistən SSR ərazisindəki tarixi etnik torpaqlarından kütləvi deportasiya edilməsi haqqında” xüsusi bir fərman imzaladı(9).

Fərman deportasiya ilə bağlı bir çox qaranlıq məqamlara aydınlıq gətirilməsinə təkan vermiş, məsələ ilə bağlı tədqiqatları sürətləndirmişdir (2, 4; 8; 1). Lakin indiyədək məsələ ilə bağlı arxivlərdə saxlanılan materialların və digər əhəmiyyətli faktların təhlilinə yenə də ehtiyac duyulur.

Məqalənin yazılmاسında 2020-ci il sentyabrın 27-dən başlayıb 44 gün davam etmiş Vətən müharibəsinin son mərhələsində xalqımızın tarixi qələbəsi azərbaycanlıların vaxtı ilə üçüncü tərəfin əli ilə Ermənistana bağışlanmış torpaqlarımıza qayıdışına yaranmış ümidişimiz də müəyyən rol oynamışdır.

Deportasiyanın bu mərhələsinə 1947-ci ildə qərar verilsə də, məsələnin kökləri bir qədər əvvəlki illərə gedib çıxır. Belə ki, 1943-cü il Tehran konfransında, İranda və digər Avropa ölkələrində yaşayan ermənilərin nümayəndələri Stalinlə görüşə bilmisdilər və Türkiyəyə ərazi iddialarını təqdim etməyin vaxtının gəldiyini xatırladıb, eyni zamanda onların Ermənistana köçmələrinə icazə verilməsini xahiş etmişdilər. Stalin isə lazımı tədbirləri görəcəyinə söz vermişdi (3, s.5).

SSRİ dəfələrlə Türkiyəni İkinci Dünya Müharibəsinə cəlb etməyə çalışırdı. 1945-ci il avqustun 1-də müharibənin sonunda "Pravda" qəzetiində, "Türkiyəyə ərazi iddialarımız" adlı bir məqalə dərc edildi və burada sonuncuya ərazi iddiaları irəli sürüldü [3, s.5]. Türkiyə ABŞ və Avropadan dəstək axtarmağa məcbur oldu. Bu fakt Sovet dövlətinin əslində çar Rusyasının təcavüzkar siyasetinin layiqli davamçısı olaraq qaldığını göstərirdi.

1972-ci ildə marşal Jukov 1944-cü ildə Mikoyanın təşəbbüsü ilə Azərbaycan xalqının Qazaxistan, Orta Asiya və Sibir köçürülməsi üçün bir plan hazırlandığını xatırladı. Təbii ki, ərazi sonradan Ermənistən və Gürcüstan arasında bölünməli idi. Lakin Mircəfər Bağırovun Beriya ilə dostluğu və ikincinin Stalinə təsir göstərməsi bu dəhşətli planın icrasına mane oldu.

1945-ci ilin noyabrında vaxtı ilə sovet rejimində ali idarəcilik strukturlarına soxulmuş A.Mikoyan və Ermənistən Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi Arutyunov, Dağlıq Qarabağın Ermənistənə verilməsi məsələsini qaldırdıqları bir məktubla Stalinə müraciət etdilər. Bununla əlaqədar olaraq konkret bir plan hazırlanır, Stalin və Malenkovun nümayəndələri Mircəfər Bağırovun razılığını almaq üçün Azərbaycana göndərilir. Bağırov, prinsipcə, Şuşanın Azərbaycanın bir hissəsi olaraq qalması və Azərbaycanın tarixi ayrılmaz hissəsi olan Zəngəzur da daxil olmaqla azərbaycanlıların yaşadığı Gürcüstan, Ermənistən və Dağıstanın sərhəd əraziləri olması şərti ilə Dağlıq Qarabağın Ermənistənə verilməsini mümkün hesab edir [3, s.5]. Bunun gözlənilməz nəticələrinin olacağını hiss edən Stalin dərhal "Qarabağ məsələsini" bağladı.

Ancaq ermənilər bununla sakitləşmədilər. Bu dəfə yenə Mikoyanın vasitəciliyi ilə azərbaycanlıları Ermənistəndən qovaraq xaricdən gətirilən ermənilərin yerləşdirilməsi üçün şərait hazırlanmağa başlayırlar. Nəticədə "millətlərin atası" Stalin 23 dekabr 1947-ci ildə SSR Nazirlər Sovetinin 4083 sayılı Fərmanını imzaladı (6). Fərmanındakı məqamlardan birində deyilirdi: "Ermənistən SSR Nazirlər Sovetinin, Ermənistən SSR-ə gələn xarici ermənilərin yerləşdirilməsi üçün Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi ilə əlaqədar olaraq Azərbaycan əhalisi tərəfindən boşaldılmış binalardan və yaşayış evlərindən istifadə etməyə icazə verin".

Bu fərmana əsasən 100 min azərbaycanlıının Ermənistən ərazisindən Azərbaycanın Kür-Araz ovalığına köçürülməsi planlaşdırıldı.

Yenə də bu azmiş kimi, 10 mart 1948-ci il tarixdə SSRİ Nazirlər Sovetinin "Kolxozçuların və digər azərbaycanlı əhalinin Ermənistən SSR-dən Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi tədbirləri haqqında" 754 nömrəli qərarı qəbul edildi (5).

Azərbaycanlıların yerləşdirilməsi işinə Azərbaycan Nazirlər Sovetinin şöbə müdürü, milliyyətcə erməni N.A. Brutents rəhbərlik etmişdi. Yeri gəlmişkən, onun 1954-cü ildə Moskvada Sosial Elmlər Akademiyasında oxumağa gedən oğlu Karo Brutents, təhsillərini başa vuraraq, o vaxt Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi olan İ.Mustafayevə Bakıya qayıtməyi istəmədiyi barədə çox kobud bir şəkildə elan etmiş və Moskvada qalmışdı. O, daha sonra Sov.İKP MK-nın beynəlxalq əlaqələr şöbəsinin müdirlərinin müavini vəzifəsinə yüksəlmiş, 1979-cu ildə Livanda terrorçu erməni muzdru ordusu "ASALA"nın təşkilində fəal iştirak etmişdi [3, s.5].

Ümumiyyətlə, 1948-1953-cü illərdə 100 min nəfər azərbaycanlı mütəşəkkil şəkildə Kür-Araz ovalığına və digər bölgələrdə yerləşdirilmişdi. Köçürünlərin digər hissəsi Azərbaycanın Gədəbəy,

Qazax, Tovuz, Ağstafa, Şəmkir, Səfərəliyev (indiki Göygöl), Dəstəfur (Daşkəsən), Bərdə, Quba, Ağdam bölgələrində, eləcə də Bakının Maştağa və Əzizbəyov rayonlarında məskunlaşdırılmışdılar.

Azərbaycanlıların deportasiyasının ardınca Ermənistan hökuməti 1947-ci ildən başlayaraq türk adları olan 60-dan çox yaşayış məntəqəsinin adını dəyişdirmişdi və Ermənistan SSR Ali Sovetinin 19 sentyabr 1950-ci il tarixli qərarı ilə əvvəllər Azərbaycan adları daşıyan bütün dəmir yolu stansiyalarının adları da dəyişdirilmişdi (7, s.119).

Sonda deyə bilərik ki, 1948-1950-ci illərdə dövlət səviyyəsində həyata keçirilmiş bu deportasiya aktının müəyyən mənada Sovet dövlətinin XX əsrin 30-40-cı illərindəki xarici siyasetinin davamı idi.

1948-1953-cü illərin deportasiyası Azərbaycan Respublikasının aran bölgəsinə köçürülmənə əhalini dəhşətli sınaqlara, kütləvi xəstəliklərə, yoxsulluğa məruz qoydu, bunun nəticəsində bir çox günahsız insan həyatını itirmiş, sağ qalanlar isə illər boyu ciddi çətinliklərə məruz qalmışdır.

Bir daha qeyd edək ki, son qələbəmiz qəti şəkildə bütün dünyaya göstərdi ki, biz hamılıqla tarixi torpaqlarımıza qayıdağıq.

ƏDƏBIYYAT

1. Azərbaycanlıların Ermənistan SSR-dən deportasiyası (1948-1953-cü illər) (sənədlər toplusu - A.Ə.Paşayevin redaktorluğu ilə) "Zərdabi LTD" MMS, Bakı: 2013., - 784 s.
2. Qurbanlı.Ə.C. Azərbaycanlıların Ermənistan SSR-dən deportasiyası tarixindən (1947-1953-cü illər). Turxan NPB. Bakı: 2018., - 168 s.
3. Məhərrəmov E. Azərbaycanlıların Qərbi Azərbaycandan deportasiyası // Xalq, 19-20 aprel. 2001., - s.5.
4. Paşayev A.Ə. Köçürülmə. Bakı: Gənclik, 1995., - 40 s.
5. SSRİ Nazirlər Soveti. Qərar № 754. 10 mart 1948-ci il. Moskva, Kreml. Kolxozçuların və digər azərbaycanlı əhalinin Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi üzrə tədbirlər haqqında / URL: <https://azerbaijan.az/portal/History/HistDocs/Documents/08.pdf>

6. SSRİ Nazirlər Soveti Qərar № 4083 23 dekabr 1947-ci il. Moskva, Kreml Kolxozçuların və digər azərbaycanlı əhalinin Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında. <https://azerbaijan.az/portal/History/HistDocs/Documents/07.pdf>
7. Vaqif Arzumanlı, Nazim Mustafa. Tarixin qara səhifələri. Deportasiya. Soyqırım. Qaçqınlıq. – Bakı: «Qartal», 1998., - 218 s.
8. Nəcəfov B. Deportasiya. Bakı: Çaşıoğlu, 1998, - 214 s.
9. Указ Президента Азербайджанской Республики Г.А.Алиева «О массовой депортации азербайджанцев с их историческиэтнических земель на территории Армянской ССР в 1948-1953 годах» / Azərbaycan, 18 dekabr. 1997., - s.1.

РЕЗЮМЕ

НОВЫЙ ЭТАП ДЕПОРТАЦИИ АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ ИЗ ЗАПАДНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА И ЕГО ПОСЛЕДСТВИЯ

Бахшалиев А.Б.

В статье говорится о том, что один из этапов массовой депортации азербайджанцев был осуществлен в 1948-1953 гг. К сожалению, правда об этих событиях долгие годы скрывалась, и даже упоминание о них было под запретом. Специальный Указ Президента

Азербайджанской Республики Гейдара Алиева от 8 декабря 1997 г. «О массовой депортации азербайджанцев с их историко-этнических земель на территории Армянской ССР в 1948-1953 годах» ускорил изучение вопроса. Отмечается, что наша победа в недавней 44-х дневной войне продемонстрировала всему миру, что мы вернемся на свои исторические земли.

Ключевые слова: депортация, события, переселение, территория, закон, вопрос

SUMMARY

NEW STAGE AND RESULTS OF DEPORTATION OF AZERBAIJANIS FROM WESTERN AZERBAIJAN

Bakhshaliyev A.B.

The article states that one of the stages of mass deportation of Azerbaijanis dates back to 1948-1953. Unfortunately, the truth about these events has long been hidden, and even forbidden to talk about it. A special decree signed by the President of the Republic of Azerbaijan Heydar Aliyev on December 8, 1997 "On the mass deportation of Azerbaijanis from the historical ethnic lands of the Armenian SSR in 1948-1953" accelerated research on the issue. It is noted that our victory in the last 44 days of the war has definitely shown the world that we will all return to our historical lands.

Key words: deportation, events, resettlement, territory, law, issue

1948-1953-CÜ İLLƏRDƏ AZƏRBAYCANLILARIN ERMƏNİSTAN SSR ƏRAZİSİNDƏKİ TARİXİ ETNİK TORPAQLARINDAN DEPORTASIYASININ SONRAKİ MƏRHƏLƏSİ

Abdullayeva N.F.

Baki Dövlət Universiteti

abdulova.99@inbox.ru

Xülasə: Məqalədə mənfur düşmənlərimiz tərəfindən xalqımıza qarşı həyata keçirilmiş və soydaşlarımız üçün faciəyə çevrilmiş 1948-1953-cü illər deportasiyasından və bu hadisənin xalqımız üçün acı nəticələrindən bəhs edilmişdir. Qafqazda məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilmiş etnik təmizləmə siyaseti nəticəsində öz dədə-baba yurdlarından didərgin düşmüş, evsiz-eşiksiz qalmış on minlərlə azərbaycanlıının deportasiyadan sonrakı dözülməz həyat tərzləri, ağır təsərrüfat həyatı, acı taleləri haqqında məlumat verilir.

Açar sözlər: deportasiya, Kür-Araz ovalığı, köckün, Stalin, "könüllülük prinsipi"

Azərbaycanın tarixi torpaqları hesabına özlərinə "dövlət" yaranan ermənilər sonrakı dövrlərdə də öz mənfur əməllərindən əl çəkməmişlər. İkinci Dünya müharibəsindən sonra ermənilər təkcə torpaqlarımızı işgal etməklə kifayətlənməmiş, azərbaycanlıları tarixən yaşadıqları dədə-baba torpaqlarından didərgin salmışlar. Ermənistən Türkiyə və İran sərhədləri, Azərbaycan və Gürcüstan sərhədləri boyunca yaşayan azərbaycanlıların say nisbətinin ermənilərdən çox olması Ermənistən rəhbərlərini narahat edirdi. Türkiyə ilə sərhəd boyu torpaqlarda və İrəvan ətrafında yaşayan azərbaycanlıların bu ərazilərdən köçürülməsi qarşıya məqsəd olaraq qoyulmuşdu. 1943-cü il Tehran konfransında bu məsələ qaldırılmışdı. 1945-ci ildə yenidən gündəmə gələn məsələ M.C.Bağirovun səyi nəticəsində arxa plana atılır. Lakin ermənilər "Türksüz Ermənistən" planını

həyata keçirmək üçün bəhanə tapdılar. Güya xaricdə yaşayan ermənilər Ermənistana dönmək istəyirdilər və onları yerləşdirmək üçün Ermənistan SSR-də torpaq az idi. 1945-ci ildə SSR Nazirlər Soveti Kür-Araz ovalığının yenidən qurulması haqqında qərar vermişdi. Güya Azərbaycanın pambıq yetişdirilən rayonlarında, Mil-Muğan düzənliyində işçi qüvvəsi azlıq təşkil edirdi. Ermənistanda yaşayan azərbaycanlı əhalinin buraya köçürülməsi bütün problemlərin həll yolu idi. Beləliklə pambıq əkilən rayonlar işçi qüvvəsi ilə təmin olunur, xaricdən gələn ermənilərin yerləşməsi üçün boş torpaq sahələri yaranacaqdı. Stalinin göstərişi, Beriya və Mikoyanın səyi nəticəsində 1947-ci il dekabrın 27-də SSR Nazirlər Soveti “Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və başqa əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında” 4083 nömrəli qərar qəbul edildi [2,s.91]. Bu sənəd qəfil tez-tələsik, giriş və izahat verilmədən hazırlanmışdı. Bu qərar azərbaycanlılara qarşı açıq deportasiya siyasetinin bariz nümunəsi idi. SSR Nazirlər Soveti 1948-ci il 10 martda 4083 nömrəli qərara əlavə olaraq “Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və digər azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi ilə əlaqədar tədbirlər haqqında 754 nömrəli qərar qəbul edildi [2,s.92]. Tədbirlər planına görə 1948-1950-ci illərdə “könüllülük prinsipi əsasında” Ermənistan SSR-də yaşayan 100 min azərbaycanlı əhali Kür-Araz ovalığına köçürülməli idi [5,s.121]. 1948-ci ildə 10 min nəfərin, 1949-cu ildə 40 min nəfərin, 1950-ci ildə 50 min nəfərin köçürülməsi planlaşdırılmışdı [7,s.9].

1946-1948-ci illərdə xaricdən Ermənistana 100 min erməni gəlmişdi. Qərarın 11-ci bəndinə görə Kür-Araz ovalığına köçürülən əhalinin boşaltdıqları obyektlər və yaşayış evləri xaricdən gələn ermənilərin istifadəsinə verilirdi. Azərbaycanlılar evlərinin materiallarını daşıya bilməz, şəxsi evlərini sata bilməzdilər. Salyan, Sabirabad, Saatlı, Xılli, Puşkin, Ağcabədi rayon icraiyyə komitələri yaradılmışdı. Bu komitələrin vəzifəsi 1948-ci il fevralın 15-dək köçürünlərin yerləşdiriləcəyi kolxozlarda olan boş evlərin təmiri üçün tikinti briqadaları yaratmaq, nəqliyyat vasitəsilə təchiz etmək, yaşayış evlərinin bir qismini gələnlərə vermək istəyənləri uçota almaq, izahat işləri aparmaq idi. Qərarın icra edilməsi məcburi xarakter daşıyırıldı. Qərarın 3-cü bəndinə görə Kür-Araz ovalığına köçürülən əhalinin işdən azad edilməsi vəzifəsi idarə və müəssisələrin rəhbərlərinə tapşırılmışdı [6,s.36]. Ermənilər bu bənddən istifadə edərək deportasiyaya dəxli olamayan azərbaycanlıları da işdən azad edirdilər. Qərarın 4-cü bəndinə görə Kür-Araz ovalığına köçürülmüş ailələrin məskunlaşdığı yerlərdə, ailə başçısına 1.5 sentner və ailənin hər bir üzvünə 0.5 sentner bugda satılmalı idi [7,s.27]. Göründüyü kimi hətta bugda belə köçürünlər üçün ayrılmırkı onlara pulla satılırdı. Buğdanın satılması üçün qiymət müəyyən edilməmişdi. Müharibədən sonra ölkədə vəziyyət yetəri qədər çətin idi və buğdanın qiyməti çox baha idi. Köçürülən əhali buğdanı ala bilmirdi. Azərbaycanlılar köçərkən öz taxil və kartoflarını taxil tədarükü orqanlarına, mal qaralarını isə ot birliklərinə təhvil verdikdən sonra qəbz almalı idilər. Bu məsulların və mal-qaranın qiymətini qəsdən aşağı salmışdılar. Beləliklə azərbaycanlı əhali öz zəhmətlərini dəyər-dəyməzə satırlılar. Qərara görə köçürülən əhaliyə ev tikmək üçün 20 min manat, mal-qara almaq üçün 3 min manat kredit verilməli idi. Kreditlər onlar verildikdən 3 il sonra ödənilməli idi. Köçürülən ailələrin ailə başçısına 1000 manat, ailə üzvlərinə 300 manat ayrılrırdı. 1948-ci il 10 mart qərarında göstərilirdi ki, köçürülən kolxozçular əsas istehsal vasitələrini, nəqliyyat vasitələrini, ev heyvanlarını və quşları özləri ilə apara bilərdilər. Köç zamanı kəndlilərin mal-qarası yollarda sahibinin gözü qabağında ölürdü. Köçürülmə zamanı kolxozçuların 1816 baş iribuynuzlu mal-qaranın 1369 başı məskunlaşma yerinə çatmış, qalanları it-bat olmuşdu[7,s.26].

Köçürülən əhali mal-qaranın məskunlaşma yerinə gedib çatmayıcağıını, qeyri-münəsaib şəraitə görə sağ qalmayıcağıını bilirdilər. Ona görə də mal-qaranı dəyər-dəyməzə satır ya da kəsirdilər. 1948-ci il 13 may qərarına görə İrəvanın Spandaryan, Stalin, Basarkeçər, Artaşad, Vedi,

Noyenberyan, Oktenberyan, Zəngibasar rayonundan 2757 təsərrüfat (12171 nəfər) köçürülməli, onlardan 6215 nəfər Kür-Araz ovalığında, 5962 nəfər digər rayonlarda məskunlaşdırılmalı idi. Köçürünlənlər Bakının Voroşilov, Əzizbəyov rayonlarında, Gədəbəy, Şamxor, Xanlar, Göyçay, Ucar, Ağstafa, Quba, Bərdə, Ağcabədi, Salyan rayonlarında məskunlaşdırılması planlaşdırılmışdı. Kür-Araz ovalığına köçürünlən əhalı üçün yaşayış binaları kifayət qədər deyildi buna görə əhalinin bir hissəsi digər rayonlarda yerləşdirilməsi labüb hal almışdı. Bunun üçün 1948-ci ilin iyulun 5-də Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin sədri T.Quliyev Molotova məktubla müraciət etdi. Köcüb gələn əhalinin çox hissəsi dağ rayonlarından olduğu üçün Kür-Araz ovalığının iqliminə uyğunlaşa bilmirdilər. Məktuba müsbət cavab verilməmişdi. Müləyim iqlim şəraitinə, bulaq suyuna öyrəşmiş əhalı ictimai binalarda yaşaya bilmirdilər. Əhalı müxtəlif xəstəliklərdən, qızdırmadan, yatalaqdan, malyariyadan ölürdülər. 1948-ci ildə respublika büdcəsindən 13 milyon manat sırf köçürmə xərcləri üçün ayrılmışdı. İlk köçkünlər 1948-ci ilin iyundan gəlmişdilər. İyunun 19-da gələn 44 azərbaycanlı ailə Jdanov rayonundakı kolxozlara yerləşdirilmişdi. 1949-cu ildə 40 min nəfərin köçürülməsi planlaşdırılmışdı [1,s.17]. Bu qədər insani yerləşdirmək hecdə asan məsələ deyildi. Nəzərə alsaq ki, 1948-ci ildə köçürünlənlər 10 min nəfər idi lakin onların çoxu mal-qara tövlələrində yaşayırdılar. Vəziyyətin dözülməz olduğunu nəzərə alan Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti həmin ildə köçürülmə planının 10 min nəfərə endirilməsi üçün 1949-cu ilin sentyabrın 21-də SSR Nazirlər Sovetinə müraciət edir. İş o yerə gəlib çatmışdı ki, Ermənistanda benzin çatışmadığı üçün, köçürmə planını yerinə yetirmək məqsədilə əhalini dəmiryol stansiyalarına daşımaq üçün Azərbaycan öz yanacaq fondundan 60 min ton benzin ayırmışdı. 1948-1950-ci illərdə köçürünlən ailələrdən yalnız 4878-ni yaşayış evləri ilə təmin etmək mümkün olmuş, geri qalanların aqibəti ilə maraqlanan olmamışdı. 1949-cu ildə 3278 təsərrüfat, 15276 nəfər köçürülməli idi [1,s.17].

Kotay və Oktemberyan rayonlarındakı 416 adam və 103 təsərrüfat köçməyə qəti şəkildə etiraz edirdilər. Onların zor gücünə köçürülməsi Moskvanın planlarına uyğun gəlmirdi. Çünkü bu hadisə böyük sensassiya doğura bilərdi. Ona görə də SSR Nazirlər soveti elə göstərdi ki, güya bu təsərrüfatlar öz xahişləri ilə yerlərində saxlanılır. Bu təsərrüfatlarda yaşayan kolxozçular könüllülük prinsipinin pozulduğu mərkəzə şikayət məktubları yolluyurdular. 1949-cu ildə köçürünlən əhalı Əli Bayramlı, Zərdab, Kürdəmir, Sabirabad, Göyçay, Salyan, Yevlax, Mirbəşirdə məskunlaşdırılmışdı. Plana görə 1950-ci ildə 3500 təsərrüfat, 15 min nəfər köçürülməli idi. Köçürünlənlər üçün 3500 ev lazım idi. Amma cəmi 470 ev tikilmişdi. 1950-ci ildə 2907 təsərrüfat və ya 12932 nəfər köçürülmüşdü. Köçürülmənin ən ağır ili 1950-ci il hesab olunur. Köçürünlənləri yerləşdirmək üçün yaşayış evləri yox dərəcəsində idi. 1950-ci ilə aid Ucardan alınmış teleqramda məlumat verilir ki, Zərdaba köçürülmək üçün Ucar stansiyasına gətirilən 52 ailə bir aydan artıq idi ki, açıq səma altında gecələməyə məcbur olurdular. Bu dövrdə köçürünlən əhalinin bir hissəsi geri qayıtmaga başlamışdı. 1951-ci ilin əvvəllərindən etibarən köçürünlən əhalinin çox hissəsi Ermənistən boşaldılmış kəndlərinə geri qayıdırıldılar. Xaricdən gələn erməniləri yerləşdirmək üçün boşaldılmış bu kəndlərdə məskunlaşma yox dərəcəsində idi. Ermənistən rəhbərliyi əhalinin geri qayıtmasını qətiyyən qəbul etmirdilər. O dövrdə azərbaycanlıların yaşadığı kəndlər sosial-iqtisadi baxımından bərbad vəziyyətdə idi. Xaricdən gələn ermənilər bu kəndlərdə yaşamaq istəmir, özlərini yalan vədlərlə aldadılmış hesab edirdilər. Gələnlərin çox hissəsi şəhərdə yaşamağa can atırdılar. Digərləri gəldikləri ölkələrə geri qayıtmak istəyirdilər. Ermənistən SSR Nazirlər Soveti sədri S.Karapetyanın verdiyi məlumata görə, 376 ailə geri qayıtmışdı [1,s.21]. Qayıdan ailələrin köçürülməmiş əhalı arasında təbliğat aparmaları hakimiyyəti narahat edirdi. Azərbaycan SSR rəhbərliyi köçürmə idarəsinə geri qayıdanlarının sayını dəqiqləşdirməyi tapşırılmışdı. Köçürmə idarəsinin tərtib etdiyi arayışlara görə geri qayıdan ailələrin sayı erməni rəhbərlərinin dedikləri saya uyğun gəlmirdi. Yəni

bu say 376 yox 215 olmuşdur. Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti 1951-ci il iyunun 7-də bu məsələni müzakirəyə çıxardı. Bütün günahlar Köçürmə idarəsinin üzərinə atıldı və rəhbər şəxslər cəzalandırıldı. Daha sonra 1951-ci ilin iyun-iyul aylarında Köçürmə idarəsinin işçiləri tərəfindən dəqiq məlumatlar verildi. İyun ayının 1-nə qədər 376 yox 217 təsərrüfat (872) nəfər geri qayıtmışdı [7,s.25].

1951-ci il üçün hazırlanan plana görə Kür-Araz ovalığına köçürülməli olan 1500 ailədən 400-ü İrəvan şəhərinin sakinləri idi. Hakimiyyətin güclü səyi nəticəsində köçürülmə tempi sürətlənmişdi. Planda 300 təsərrüfat olmasına baxmayaraq, 311 təsərrüfat yəni 103.6% köçürülmüşdü. 1952-ci ilin yekun nəticələrinə görə 1257 təsərrüfat yəni 5512 nəfər köçürülmüşdü. Planın 124.6 %-ni, köçürürlən əhalilər üçün evlərin tikilməsi üzrə planın 80.6 % yerinə yetirilməsi haqqında sənəd imzalanmışdı[7,s.27]. Deportasiyanın “zirvəsi” 1952-1953-cü illər hesab olunur. Ümumiyyətlə bu illər ərzində Ermənistandan 144654 nəfər dədə-baba yurdlarından zorla köçürülməyə məcbur olmuşdular. Bütün bunlara baxmayaraq 1953-cü il martın 5-də Stalinin ölümündən sonra köçürünlərin sayı sürətlə azalmağa başladı. Əslində 1953-cü ilin sonlarına doğru 1898 təsərrüfat, 8254 nəfər köçürülmüşdü. Geri qayıdanların səbəblərini araşdırmaq üçün 1954-cü ilin aprel ayında başda M.Poladov olmaqla Azərbaycan SSR Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin nümayəndələri Ermənistən SSR-in azərbaycanlılar yaşayan rayonlarına səfər edirlər. Nümayəndə heyəti səbəb olaraq Kür-Araz ovalığına köçürünlər üçün lazımı şəraitin olmadığını, dağ rayonlarından köçürürlən əhalinin ovalığın iqliminə uyğunlaşa bilməmələri kimi göstərmişdilər. 1954-cü ilin aprelinə qədər 1155 təsərrüfat geriyə, dədə-baba yurdlarına qayıtmışdılardı [2,s.24]. Bu ildə daha 749 təsərrüfat, 3368 nəfər, 1955-ci ildə 207 təsərrüfat, 965 nəfər, 1956-ci ildə 360 təsərrüfat, 1543 nəfər öz torpaqlarından zorla köçürülmüşdü [6,s.57]. Deportasiyanın sonuncu ili 1956-cı il hesab olunur.

Ermənistən SSR-dən azərbaycanlıların deportasiyası ilə eyni vaxtda azərbaycanlılara məxsus təhsil və mədəniyyət ocaqlarının bağlanması, yaşayış məntəqələrinin adlarının qəsdən dəyişdirilməsi, rayonların birləşdirilməsi siyaseti aparılırdı. 1947-1953-cü illərdə 60-dan çox məntəqənin adı erməniləşdirilmişdi. Ermənistən SSR Ali Sovetinin 1950-ci il 19 sentyabr fərmanı ilə Ələyəz-Araqats, Kolagirən-Tumanyan, Ortakilsə-Maisyan, Hamamlı-Spitak, Qaraqula-Gedap, Qaraburun-Qarmraşen, Tomardaş-Vardakar, Buğdaşen-Baqravan, Arpaçay-Axuryan, Qamışlı-Sovetaşen, Şirazlı-Ayqavan, Uluxanlı-Masis, İmanşahlı-Mxçyan, Qəmərli-Artəşat- bu rayonların adları erməniləşdirilmişdi [2,s.94]. Rayonların birləşdirilməsi prosesində isə 19 mart 1951-ci il fərmanı ilə Əzizbəyov rayonu Mikoyan rayonu ilə, Dilican İcəvanla, Ələyəz Abaranla, Qukasyan Amasiya ilə Qarabağlar Vedi ilə birləşdirilmişdi [2,s.94]. Bu rayonların ərazilərində azərbaycanlı işçi kadrlar uzaqlaşdırıldıqdan sonra rayonlardan bəziləri yenidən ayrılmışdılardı. Zorla köçürülmə siyasetindən sonra bu ərazilərdə turkdilli əhalinin sayının azaldığını səbəb gətirən ermənilər dövlət səviyyəli işlərdə turkdilli kadrları ermənilərlə əvəz edirdilər. Zəngibasar, Krasnoselo, Vedi, Qarabağlar rayonlarının partiya komitələrinin 1-ci katibləri, qalan on rayonda 2-ci və 3-cü katiblər işdən azad edilib yerlərinə ermənilər yerləşdirilmişdi. Sonrakı dövrlərdə Ermənistən Kommunist Partiyası MK-nin təşkilat məsələləri üzrə katibi Məmməd İsgəndərov, Mərkəzi Komitənin məsul təşkilatçısı Cümşüd Sultanov, kənd təsərrüfatı şöbəsinin müdər müavini Rəhim Allahverdiyev, Ermənistən SSR Ali Sovetinin sədr müavini Mirzə Bəşirov, kənd təsərrüfatı nazirinin müavini Hüseyn Məmmədov vəzifələrindən kənarlaşdırıldılar. Məsul vəzifələrdə işləmiş azərbaycanlılar Azərbaycana axın edirdilər. Mədəniyyət sahəsində də azərbaycanlı əhalil səxişdirilirdi. 13 rayonda Azərbaycan dilində olan qəzetlərdən 9-u fəaliyyətini dayandırmışdı. Azərbaycan teatr sənətinin nadir incisi İrəvan teatrı köçürülmənin hər cür əzablarını görmüşdü.

Lakin bütün bunlara baxmayaraq 1948-1949-cu illərdə “Leyli və Məcnun”, “Məşədi İbad”, “Şah İsmayıł”, “Eşq və intiqam” əsərləri tamaşaçılara təqdim olunmuşdu. İrəvan teatrı sonradan Basarkeçər rayonunun ermənilər yaşayan hissəsinə daşınmışdı. Ermənistanda ali təhsilli azərbaycanlı kadrların çoxalmasına imkan verilmirdi. Ermənistan Dövlət Qiyabi Pedoqoji İnstitutunun və X.Aboyan adına İrəvan Pedoqoji İnstitutunun Azərbaycan dilində tədris keçən tarix, dil-ədəbiyyat, coğrafiya, fizika-riyaziyyat fakültələri Bakıya köçürülmüşdü. İrəvan Pedoqoji Texnikumu Xanlar rayonuna köçürüldü. Leninakan-Gümrädə yerləşən Zaqqafqaziyada yeganə olan Süd Sənaye texnikomunun Azərbaycan şöbəsi fəaliyyətini dayandırılmışdı. Xaricdən köçmüş erməniləri yerləşdirmək bəhanəsi ilə Naxçıvanla Ermənistən arasında xeyli sayıda erməni məskunlaşdırılmışdı. İrəvan ətrafında Qarabağlar, Əştərək, Eçmədzin, Hoktemberyan, Qəmərli, Zəngibasar, Vedi rayonlarının və Goyçə ətrafında rayonların müsəlmanlar yaşayan səfali torpaqları ermənilərə verilmişdi. Türkiyə ilə sərhəddə yerləşən Hoktemberyan, Zəngibasar, Vedi rayonlarının əhalisi xüsusilə son nəfərinə qədər köçürülmüşdü. Çünkü bu ərazilər sərhəd zolağını təşkil edirdilər. Ermənistən hakimiyyəti bu zolağın təhlükəsizliyini təmin etməyi bacarmışdı. “Ermənistən Sibiri” adlandırılan Amasiya rayonu xüsusi önəm kəsb edirdi. Çünkü bu rayon bir tərəfdən türkiyə, bir tərəfdən Gürcüstanın ermənilər yaşayan Axılkələk, Boqdanovka rayonları arasında yerləşirdi. Rayonun Qızılıkənd, Şurabad, Qarabulaq, Daşkörpü kəndlərinin sakinləri də deportasiya siyasetinin qurbanı olmuşdular. Köçürülən kəndlərə kənardan heç bir erməni gəlib yaşamadığından Amasiyadan köçürülmə sonrakı dövrlərdə dayandırılmışdı. Bu kəndlərin məskunlaşmamış, boş qalması iqtisadi cəhətdən Ermənistən hökuməti üçün əlverişli deyildi. Amasiyanın başqa bir özəlliyi də Ermənistəni heyvandarlıq məhsulları ilə təmin etməsində idi. 1948-1953-cü illərdə 150 minə yaxın əhali deportasiyanın qurbanı olmuşdu. Rəhbər kadrlar vəzifələrindən kənarlaşdırılmış, mədəni-maarif ocaqları yerlə-yeksan olmuşdu. Əgər bütün bunlar baş verməsə idi 80-ci illərin sonunda Ermənistənə azərbaycanlı əhalinin sayı ermənilərin sayına bərabər olacaqdı və bu Ermənistən mənafeyinə zidd idi. Deportasiya siyaseti yuxarılar tərəfindən məhz buna görə keçirilmişdi. O dövrün erməni mətbuatı, “Sovet Ermənistəni” qəzeti köçürülmə barədə heç bir məlumat dərc etməmişdilər. 1948-1953-cü illər azərbaycanlıların Ermənistən SSR-dən tarixi-etnik torpaqlarından deportasiyası haqqında SSR-nin qərarı artıqlaması ilə yerinə yetirilmişdi. Belə ki, 23 rayondan 100 min əhalinin “könüllü” köçürülməsi nəzərdə tutulmasına baxmayaraq, əslində isə bu qərar zorla həyata keçirilmiş, 24 rayondan və İrəvanın 200 yaşayış məntəqəsindən 150 minə yaxın azərbaycanlı deportasiyanın qurbanına çevrilmişdi. 1989-cu ildə SSR hökumətinin 40-ci illərdə deportasiyaya məruz qalmış xalqlar haqqında qərar qəbul etməsinə baxmayaraq azərbaycanlıların adı bu siyahıya daxil edilməmişdi. 1948-1953-cü illər deportasiyasına ilk dəfə hüquqi-siyasi qiyməti Heydər Əliyev 18 dekabr 1997-ci ildə imzaladığı fermanla verir. Beləliklə ilk dəfə 1948-1953-cü il deportasiyası beynəlxalq ictimaiyyətin nəzərinə çatdırılır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Milli Arxiv idarəsi. Azərbaycanlıların Ermənistən SSR-dən deportasiyası (1948-1953-cü illər). Bakı, “Zərdabi LTD” MMC, 2013, 782 s
2. Arzumanlı V., Mustafa N. Tarixin qara səhifələri. Deportasiya. soyqırım. qaçqınlıq. Bakı: Qartal, 1998, 280 s.
3. Deportasiya. Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası, 1998, 440 s.
4. Ermənistən azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası. Bakı, Gənclik, 1995, 464 s.
5. Məmmədov Nazim. Dağlıq Qarabağ gerçəkləri: soyqırımı, terror, deportasiya, işgal: XX yüzillik. Bakı, Təhsil, 2009, 272s.

6. Nəcəfov B. Deportasiya. Bakı: Çəşioğlu, 1998, 214 s.
7. Paşayev A. Köçürülmə. Bakı, 1995, 31 s.
8. Vandalizm: Tarixi adlara qarşı soyqırımı. Bakı, Turxan NPB, 2014, 128 s.

РЕЗЮМЕ

ОЧЕРЕДНОЙ ЭТАП ДЕПОРТАЦИИ АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ С ИСТОРИЧЕСКИХ ЭТНИЧЕСКИХ ЗЕМЕЛЬ НА ТЕРРИТОРИИ АРМЯНСКОЙ ССР В 1948-1953 гг.

Абдуллаева Н.Ф.

В статье рассматривается депортация 1948-1953 годов, осуществленная нашими ненавистными врагами против нашего народа и обернувшаяся трагедией для наших соотечественников, и горькие последствия этого события для нашего народа. В результате целенаправленной политики этнической чистки на Кавказе десятки тысяч азербайджанцев, перемещенных с исконных земель и оставшихся без крова, узнают о невыносимом образе жизни, тяжелой экономической жизни и горькой судьбе после депортации.

Ключевые слова: *депортация, Кура-Аразская низменность, переселенец, Сталин, «принцип добровольности»*

SUMMARY

THE NEXT STAGE OF THE DEPORTATION OF AZERBAIJANIS FROM THE HISTORICAL ETHNIC LANDS IN THE TERRITORY OF THE ARMENIAN SSR IN 1948-1953

Abdullayeva N.F.

In this article was said about 1948-1953's deportation which was carried out by our hated enemies against our people and turned into a tragedy for our compatriots, and the bitter consequences of this event for our people. The purposefully managed policy of ethnic conditions in the Caucasus provides information about the intolerable lifestyles, difficult living conditions and bitter fates after the deportation of tens of thousands of homeless Azerbaijanis who were expelled from their ancestral lands.

Key words: *deportation, Kur-Araz lowland, displaced, Stalin, "The principle of voluntariness"*

“БÖYÜK ERMƏNİSTAN” REALLIQLARI: TARİXİ HADİSƏLƏR VƏ FAKTLAR

Abdullayeva Z.H.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

abdullayeva_fuad_2018@mail.ru

Xülasə: Məqalədə xalqımızın tarixən üzləşdiyi məhrumiyyətlər, mərhələ-mərhələ doğma ərazilərindən zorla qovulması, yaxın qonşularımızın “beynəlmiləlçilik” pərdəsi adı altında apardığı çirkin siyaset, Ermənistən SSR-də terrorizmin dövlət səviyyəsində həyata keçirilməsi kimi məsələlər öz əksini tapmışdır. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutu və Zaqafqaziyənin sovetləşməsinin ermənilər üçün əlverişli şərait yaratması nəticəsində Zəngəzurun və Azərbaycanın bir sıra digər torpaqlarının Ermənistən SSR-in ərazisinə verilməsi kimi məsələlər məqalədə şərh edilmişdir.

Məqalədə A.Mikoyanın təşəbbüsü ilə XX əsrin 40-cı illərində Ermənistanda "Qarabağ hərəkatı"nın yaradılması və azərbaycanlılara qarşı apardığı mərhələli təcəvüzkar siyaset haqqında məlumat verilir. Məqalənin sonunda xalqımıza qarşı aparılan mərhələli təcəvüzün dəf edildiyi, cəsur ordumuzun və milli sərkərdəmiz Ali Baş komandan İlham Əliyevin böyük səyi nəticəsində şanlı tariximizin yazılması haqqında məlumat verilir.

Açar sözlər: erməni separatizmi, Dağlıq Qarabağ, köçürülmə prosesi, "Böyük Ermənistən", "millətçilik"

Türk xalqlarının coğrafi cəhətdən yayılması, onların dünya sivilizasiyasındaki tutduğu yeri və mövqeyi, avropalılara türk sivilizasiyasının təsiri, şərəfli və qəhrəmanlıqla dolu tarixi haqqında məlumatlar tarix boyu saxtalaşdırılmış, onlar qaniçən, vəhşi kimi təsvir edilmiş, onlara "köçəri" damgası vurulmuşdur. Bədxah ermənilər bu sahədə daha çox canfəsanlıq etmiş və ağ yalan danışmaqdan çəkinməmişlər. Onlar Azərbaycan türklərinin XIII əsirdə Qafqaza gəldiyini qeyd edirlər. Bu barədə M.K. Atatürk demişdir: "biz türklər tarixi yaratdıq, amma onu yazmağı başqalarına tapşırıdıq".

Tarix boyu siyasi güc mərkəzləri öz geosiyasi maraqlarına uyğun olaraq dövətlərarası və dövlətdaxili separatizmə əl atmışlar. Azərbaycan xalqı dünyada separatizmdən, onun dəhşətli nəticələrindən ən çox zərər çəkmiş xalqlardan biridir. Erməni separatizmi tarix boyu xalqımıza qarşı mübarizə aparmış, "Dənizdən dənizə Böyük Ermənistən" planlarını reallaşdırmaq üçün havadarlarının hərbi və ideoloji köməyindən istifadə etmişlər. Terrorizmi dövlət siyaseti səviyyəsinə qaldıran ermənilər XIX əsrənən başlayaraq Türkiyə ərazisində və Qafqazda işgalçılıq niyyətlərini həyata keçirmişlər.

XIX əsrin birinci yarısında Rusiya və İran arasında baş verən müharibələrin nəticəsində Azərbaycan torpaqları ikiyə bölünmüş və o zamandan etibarən ermənilərin Osmanlı və İran ərazisindən Cənubi Qafqaza köçürülməsi prosesi həyata keçirilməyə başlanılmışdır. O zaman məqsədli şəkildə azərbaycanlıların öz doğma torpaqlarından sıxışdırıllaraq çıxarılmasına və həmin ərazilərdə ermənilərin yerləşdirilməsinə start verilmişdir. Elə erməni-azərbaycan ziddiyyətlərinin tarixi də bu dövrdən başlamışdır. Erməni təcəvüzkarlığının tarixinə nəzər saldıqda, onun köklərini araşdırıldığda görürük ki, bəzi dövlətlər öz müstəmləkəçilik niyyətlərinin həyata keçirilməsində erməni amilindən bir alət kimi istifadə etmişlər.

Rusyanın Van və Ərzurumdağı baş konsulu Mayevskinin xatirələrində göstərildiyi kimi, qanlı hadisələr həmişə ermənilərin təşəbbüsü ilə baş vermişdir. Erməni millətçilərinin Türkiyə və Azərbaycan ərazilərində "Böyük Ermənistən" yaratmaq iddaları bu xalqlar arasında ziddiyyətlərə səbəb olurdu. 1905-1907 və 1914-1920-ci illərdə Zəngəzur bölgəsində silahlı erməni dəstələrinin torətdiyi qırğınlarda nəticəsində təxminən yarım milyon müsəlman həlak olmuşdur.[6, 45s.]

Yüz minlərlə soydaşımız 1918-1920-ci illərdə öz yurdlarını tərk etmək məcburiyyətində qalmış və qətlə yetirilmişdir. Yaşayış məntəqələrimizdən çox hissəsi yerlə-yeşsan olunmuş, yer üzündən silinmişdir. Ermənilərin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Qarabağ və Zəngəzuru mənimsemək üçün irəli sürdüyü ərazi iddaları kütləvi qırğınlara səbəb olmuşdur. Azərbaycan hökuməti 1919-cu il yanvarın 15-də Şuşa, Cəbrayıł, Cavanşir və Zəngəzur qəzalarını Gəncə quberniyasından ayırib, mərkəzi Şuşa şəhəri olmaqla həmin qəzalardan ibarət Qarabağ general-qubernatorluğunu yaratmış və Xosrov bəy Sultanov general-qubernator təyin edilmişdir.

Erməni komandanı Andronik bu dövrdə öz silahlı qüvvələri ilə bərabər Gorus, Laçın, Şuşa istiqamətindən Qarabağa daxil olmaq, oranın erməni əhalisini Azərbaycan hökumətinə qarşı

qaldırmaq, təxribatlar törətmək, itaətsizlik yaratmaq məqsədilə bir neçə minlik ordu ilə Laçının Zabux kəndi istiqamətində irəliləyir.

Bu zaman bölgənin nufuz sahiblərindən biri – Qarabağ genral qubernatoru Xosrov bəy Sultanovun qardaşı Sultan bəy Sultanov öz kiçik dəstəsilə onu mühasirəyə salır və qüvvələr nişbətinin qeyri-bərabər olmasına baxmayaraq Andranik məğlub olaraq kiçik bir dəstə ilə qaçmağa müvafiq olur. Həmin ərazi bu döyüsdən sonra “Qanlı dərə” adlandırılmışdır. Lakin bu lokal xarakterli qalibiyyətlər bizi bu tarixi bəlalardan xilas edə bilməzdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutu və Zaqafqaziyənin sovetləşməsi ermənilərə öz iyrənc məqsədlərini həyata keçirməyə əlverişli şərait yaratmışdır. Belə ki, 1920-ci ildə Sovet hakimiyyətinin köməyi ilə Zəngəzur və Azərbaycanın bir sıra digər torpaqları Ermənistən SSR-in ərazisinə daxil edilmişdir. Mənfur düşmən azərbaycanlıların bu ərazilərdən zaman-zaman deportasiya edilməsi üçün dövlət səviyyəsində qərarların verilməsinə nail olmuşlar.

Moskvanın, bilavasitə A.Mikoyanın təşəbbüsü ilə XX əsrin 40-ci illərində Ermənistanda gizli "Qarabağ hərəkatı", "Qarabağ komitəsi" yaradılır və onun məqsədi Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsinin Ermənistana verilməsini həyata keçirmək idi. Bu məqsədlə 1945-ci ilin payızında Ermənistən rəhbərliyi ÜİK(b)P MK qarşısında Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsinin Ermənistana verilməsi məqsədi ilə müraciət edir. Dağlıq Qarabağ ərazisinin iqtisadi cəhətdən daha çox Ermənistən SSR-lə bağlı olduğunu heç bir elmi və tarixi əsas olmadan sübut etməyə çalışırlar.

1945-ci il noyabrın 28-də ÜİK(b)P MK katibi G.M.Malenkov Azərbaycan K(b)P MK-nin birinci katibi M.C.Bağırova məsələ ilə bağlı məlumat verir. Lakin M.C.Bağırov tutarlı faktlarla Ermənistən Dağlıq Qarabağla bağlı irəli sürdüyü bütün iddiaların heç bir elmi, tarixi əsası olmadığını və Dağlıq Qarabağın tarixən Azərbaycan ərazisi olduğunu sübut edir.[4, 83 s.]

Azərbaycan rəhbərliyi tarixi Azərbaycan torpaqları problemini qaldıraraq, Dağlıq Qarabağın Ermənistənə güzəştə gediləcəyi təqdirdə müxtəlif vaxtlarda Ermənistən, Gürcüstənə və Sovet Rusiyasına verilmiş bir çox tarixi ərazilərin Azərbaycan SSR-ə qaytarılması məsəlesi qoyulur.

Azərbaycan rəhbərliyinin məsələyə bu cür yanaşması ermənilərin planlarını pozur. Eyni zamanda Mərkəzi hökumət problemin bü formada həllinin ölkə üçün sonsuz fəlakətlər yaradacağını başa düşərək ermənilərin iddialarını rədd etdərək məsələnin "arxivə verilməsini" tövsiyə etdi. Moskva Türkiyə ilə sərhəddə ermənilərin mövqeyini möhkəmləndirməyə başlayır.

"Böyük Ermənistən" dövləti yaratmaq xülyasında olan ermənilər tarixboyu yaranmış cüzi imkanlardan belə yararlanmağa çalışmışlar. Beləki, 1943-cü ildə SSRİ, ABŞ və İngiltərənin iştirakı ilə keçirilən Tehran konfransında SSRİ xarici işlər naziri V.Molotovdan İranda yaşayan ermənilərin SSRİ-yə köçürülməsinə icazə istəmişdilər. V.Molotov isə İ.Stalinlə danışdıqdan sonra 1946-ci il oktyabrın 19-da onların Ermənistən SSR ərazisinə köçürülməsinə razılıq vermişdi. "Daşnaksutyun" partiyasının təşəbbüsü və Qriqoryan kilsəsinin xeyir-duası ilə "azərbaycanlıların yaşadıqları torpaqların boşaldılması və Ermənistən sərhədlərinin genişləndirilməsi" hesabına köçürülmə həyata keçirilmişdir.[1, 111 s.]

Ermənilərin və onların havadarlarının səyilə SSRİ Nazirlər Soveti 23 dekabr 1947-ci ildə "Ermənistən SSR-dən kolxozçuların və başqa azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında" xüsusi qərar verilir. 1948-1953-cü illərdə "Könüllülük" prinsipi adı altında Ermənistən SSR-dən 100 min nəfərdən çox azərbaycanlı öz dədə-baba yurdlarından kütləvi surətdə zorakılıqla fərqli bir iqlim şəraiti olan əraziyə köçürülmüşdür. Təəssüf ki, onların heç birinin Dağlıq Qarabağda məskunlaşmasına icazə verilməmişdir.[4, 89s.]

İ.V.Stalinin vəfatından sonra köçürülmə dayandırılmış və əks proses başlanmışdır. Azərbaycanlıların Ermənistanın dağ rayonlarından Azərbaycanın yarımsəhra ərazisinə - Kür-Araz ovalığına köçürülməsi nəticəsində on minlərlə əhali acliq və səfalət nəticəsində həlak olmuş, təqribən 40-45 faizi isə bütün çətinliklərə və təzyiqlərə məruz qalmalarına baxmayaraq, öz doğma yurdlarına qayıtmışlar.[8, 125 s.]

Həmin tarixi dövrdə partiya və sovet orqanlarında rəhbər vəzifə tutan Markaryan, Qriqoryan, Yemelyanov, Borşov və başqalarının himayədarlıq etdiyi erməni millətçiləri azərbaycanlılara qarşı insanlığa yaraşmayan vəhşiliklər törətmışlər. Onlar ermənilərin yiğcam yaşadıqları DQMV və onun ətrafında yerləşən rayonlarda deportasiya olunanların yerləşdirilməsinə hər cür maneçilik törədir, M.C.Bağırova yalan və böhtanla dolu rəsmi arayışlar təqdim edirdilər. Kəskin iqlim şəraiti, yaritmaz infrastrukturla üzləşən azərbaycanlılar, eyni zamanda ermənilərin "millətçilik", "siyasi təxribat"ının qurbanına çevrilirdilər.[4, 117 s.]

Ermənistandan azərbaycanlıların deportasiyası 1954-1956-ci illərdə də baş vermiş və nəticədə 100 min nəfərdən çox azərbaycanlı zorla köçürülmüşdür. Azərbaycanda isə onlar fərqli iqlim şəraitində yerləşdirilmişdir. Nəticədə onların əksəriyyəti isti, quru iqlimə, məisət təminatsızlığına uyğunlaşa bilməyib, acliq və xəstəlikdən həlak olmuşlar.

Bu tarixi dövrdə hökumətin yeritdiyi antiazərbaycan siyaseti olaraq Ermənistan və Gürcüstandakı qədim Azərbaycan torpaqlarında toponimlərin özgələşdirilməsi, azərbaycanlılara məxsus abidələrin məhv edilməsi kimi qeyri humanist işlər həyata keçirilirdi.

1987-ci ilin axırlarında Ermənistandan yenidən azərbaycanlıların zorla qovulması prosesi başladı. 1988-1993-cü illərdə ölkəmiz qaçqın problemi ilə üzləşdi. 1988-1993-cü illərdə Ermənistan SSR-nin təcavüzü nəticəsində Azərbaycan SSR-nin Dağlıq Qarabağ və onun ətrafindakı 7 rayonu (Laçın, Kəlbəcər, Ağdam, Füzuli, Cəbrayıł, Qubadlı və Zəngilan) işğal edilmiş, təqribən 1 milyon nəfərdən çox insan öz vətənində qaçqın və köçküն vəziyyətinə düşmüşdür.[1, 78 s.]

Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri saysız-hesabsız soyqırım hadisələrini nəzərdən keçirdikcə daxilimizdə yaranan güclü qəzəb hissini əldə etdiyimiz və edəcəyimiz şanlı qələbələr dəf edir. Biz qalib xalq kimi əldə edilən naliyyətləri göz bəbəyimiz kimi qorумalı, gənc nəsildə tarixi həqiqətlərdən nəticə çıxara bilən, mübariz, xaqını, dövlətini sevən xüsusiyyətlər formalaşdırmağa çalışmalıyıq.

Yaşadığımız bugünkü şanlı tariximiz bizi dünyanın ikili siyasetini ifşa etməyə, real həqiqətləri dünyaya təqdim etməyə ruhlandırır. Biz tariximizin çox acı günlərini yaşadıq. Dünyanın hegemon dövlətləri bu acı həqiqətlərə göz yumaraq erməni lobbisinin maraqlarına uyğun qərarlar qəbul etdi. Özünü demokratiya carçası hesab edən Fransanın hazırkı mövqeyi də bunu sübut edir.

Məntiqli diplomatiyası və məqsədyönlü fəaliyyəti ilə millətimizin şərəfli tarixini yanan, dünya diplomatiyasında yüksək mövqedə dayanan hörmətli prezidentimiz İlham Əliyevin apardığı hazırkı siyasi xətt xaqımıza böyük şərəf gətirdi. Bir qalib dövlət kimi əldə etdiyimiz uğurları tarixboyu yaşatmalı və erməni millətçilərinin biz azərbaycanlılara qarşı törətdiyi fitnəkar əməlləri, soyqrımları, kütləvi deportasiyaları yaddan çıxarmamalıyıq, unutmamalıyıq.

Düşmən üzərində tarixi qələbəmiz, özümüzə qayidian döhma torpaqlarımız dünyanın ən gözəl hissələrini bizə bəxş edir. Bu şəhidlərimizin qanı bahasına əldə edildi, bu cənab prezidentimizin malik olduğu məntiqli diplomatiyanın, uzaqgörən siyasetin nəticəsindədir. Qısa bir zaman kəsiyində - 44 gün ərzində əldə etdiyimiz qələbə tarixdə şəxsiyyətlərin həllədici rolunu sübut etdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev Ə. Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzkarlıq siyaseti tarixindən. Bakı, 1995.
2. Abdullaev Ə. Ermənistanın Azərbaycana qarşı hərbi təcavüzü və Heydər Əliyevin sülh strategiyası. Bakı, 1999.
3. Azərbaycan tarixi 7 cild. Bakı, 2003
4. Azərbaycan Respublikasının Milli Arxiv İdarəsi. Azərbaycanlıların Ermənistən SSR-dən deportasiyası (1948-1953-cü illər) (Sənədlər toplusu). Bakı, 2013.
5. Azərbaycan Milli Ensiklopediyası. Azərbaycan. Xüsusi cild, tarix bölməsi. Bakı, 2007.
6. Paşayev A. Köçürülmə. Bakı, 1995.
7. Nəcəfov B. Deportasiya. Bakı, 1998.
8. Məmmədov L, Əsədov S. Ermənistən Azərbaycanlıları və onların acı taleyi. Bakı, 1992.

РЕЗЮМЕ

РЕАЛИИ «ВЕЛИКОЙ АРМЕНИИ»: ИСТОРИЧЕСКИЕ СОБЫТИЯ И ФАКТЫ

Абдуллаева З.Х.

В статье отражены исторические лишения нашего народа, постепенное изгнание с родных земель, безобразная политика, проводимая нашими соседями под прикрытием «интернационализма», осуществление терроризма на государственном уровне в Армянской ССР. В статье рассматриваются такие вопросы, как передача Зангезура и ряда других азербайджанских земель на территорию Армянской ССР в результате распада Азербайджанской Демократической Республики и советизации Кавказа, что создало благоприятные условия для армян.

В статье представлена информация о создании в 1940-х годах в Армении «карабахского движения» по инициативе А. Микояна и его поэтапной агрессивной политике в отношении азербайджанцев. В конце статьи дается информация о пресечении постепенной агрессии против нашего народа, написании нашей славной истории в результате огромных усилий нашей храброй армии и нашего национального главнокомандующего, Верховного главнокомандующего Ильхама Алиева.

Ключевые слова: армянский сепаратизм, Нагорный Карабах, процесс переселения, «Великая Армения», «национализм».

SUMMARY

THE REALITIES OF "GREATER ARMENIA": HISTORICAL EVENTS AND FACTS

Abdullayeva Z.H.

The article reflects the historical deprivation of our people, the gradual expulsion from their native lands, the ugly policy pursued by our neighbors under the guise of "internationalism", the implementation of terrorism at the state level in the Armenian SSR. The article comments on issues such as the transfer of Zangazur and a number of other Azerbaijani lands to the territory of the Armenian SSR as a result of the collapse of the Azerbaijan Democratic Republic and the Sovietization of the Caucasus.

The article provides information about the establishment of the "Karabakh movement" in Armenia in the 1940s on the initiative of A. Mikoyan and his step-by-step aggressive policy against Azerbaijanis. At the end of the article, information is given about the repulse of the gradual

aggression against our people, the writing of our glorious history as a result of the great efforts of our brave army and our national commander, Supreme Commander-in-Chief Ilham Aliyev.

Key words: armenian separatism, Nagorno-Karabakh, resettlement process, "Greater Armenia", "nationalism"

**TRANSMIGRATION OR DEPORTATION?
FORCED MIGRATION OF AZERBAIJANI PEOPLE BETWEEN 1948-1953.
THE IDEA OF CREATING GREATER ARMENIA WITHOUT TURKS.**

Asgarov V.

French-Azerbaijan University (UFAZ)

vazeh.asgarov@ufaz.az

Summary: The processes taking place in the XX century, namely, dissociation of USSR, integration into the West culture, establishment of democratic pluralism and political reforms, and transition to the market economy had given a way to the formation of new system of governing. A lot of problems that were unattainable till this period began to be investigated. In spite of the fact that the theme of diaspora was sufficiently new, the process of immigration and resettlement of people has been enduring for centuries. Although this issue was arduous in Soviet period, from the end of 1980-es it turned into the object of investigations and studies.

Key words: deportation, immigration, history, sociology, diaspora, migration

Deportation is a Latin word that means to be forcibly moved from one place to another. The term is used in 1791 in France to express the deportation of suspects. Rather, this process affected revolutionaries who were sent for life to uninhabited places. In France, according to the law of March 23, 1872, special zones for deportation were created. During the period of the Russian Empire and the Soviet Union, various methods of deportation were also used.

Deportation concerns people who no longer have the right to live in the territory of origin, people no longer having their nationality or residing illegally in a foreign country. On the other hand, the deportation of tens of thousands of Azerbaijani workers during the years 1948-1953 is far from the original movements for the simple reason that they were driven from their own land where they were indigenous. The Armenian policy of creating a Sea-to-Sea (Black Sea to Caspian) Greater Armenia without Turks did not fully materialize, but succeeded in building an Armenian country. This project of rebuilding a Greater Armenia from sea to sea is based on the fact that all the lands on which Armenians live or have lived are de facto Armenian and must therefore belong to Armenia. During 70 years of the Soviet Union governance, Armenia pursued a policy of reserving "Armenia for the Armenians", expanding its territory to the detriment of Azerbaijanis and using all possible means to expel Azerbaijanis from their historical and ethnic lands. During this period, the above-mentioned policy was implemented in a systematic and methodical manner [Orbaki, Gandjali, 1991].

After the installation of Soviet Union (USSR) governance in Armenia, most Azerbaijanis living in Turkey, Iran and Georgia succeeded in returning to their homeland in Armenia, that they left at the beginning of the 20th century due to the ethnic conflicts.

Until 1922, despite all the difficulties, 100,000 people were able to return to their land. According to the statistics of 1926 year, 743,573 Armenians and 840,717 Azerbaijanis lived in

Armenia. On the other hand, the Armenian authorities became increasingly concerned about the Turkish (Azerbaijani) demographic growth representing 56.8% of the population [Arzumanli, Mustafa, 1998: 105-111]. Wanting to repatriate the Armenian community to Armenia, the Armenian diaspora took advantage of the Tehran conference in 1943 to reach out to the USSR Minister of Foreign Affairs. This request initiated the beginning of the transmigration of Armenians living in Iran to the USSR. [Arzoumanli, Mustafa, 1998: 112-122].

In November 1945, the Council of Ministers of the USSR ordered the great return of Armenians living in various countries of the world. For this purpose, a committee under the armenian government was created. At the same time, the USSR sent a delegation to the countries from which the return was planned. At the beginning of 1946, 130,000 return requests had been counted. In 1946 alone, 50,900 people settled in Armenia, coming from Syria, Greece, Lebanon, Iran, Bulgaria and Romania. This figure decreased in 1947 to 35,000 Armenians coming from Palestine, Syria, France, the United States, Egypt [Qafarov, 2008]. The armenian authority explains this decrease by the fact that there is not enough housing available in the cities to settle these people. At the same time, Moscow receives daily lists of people wishing to return to Armenia.

Under the pretext of sending labor to the cotton-growing regions of the Mil-Mugan steppe in the Azerbaijan SSR, Azerbaijanis had to leave the Armenian SSR so that Armenians from abroad could be received on the lands thus freed. During the meeting between Mir JafarBaghirov (communist leader of the Azerbaijan SSR fom 1932 to 1953) and Stalin on December 23, 1947, Stalin opposed the law on the transmigration of collective farm workers and other Azerbaijanis from the Armenian SSR. On December 27, 1947, the Council of Ministers of the USSR adopted Decision No. 4083 on the collective migration of collective farm workers and other members of the Azerbaijani population from the Armenian SSR in the Koura-Araxes plain, located in the Azerbaijani SSR. On March 10, 1948, the first decision No. 754 was completed, which set out the measures planned to transfer the Azerbaijanis [Həsənli, 2008].

In 1948, a total of 10,584 Azerbaijanis left Armenia to settle in various regions of Azerbaijan. Between 1948 and 1950, 34,383 people were expelled from Armenia. This large-scale population displacement continued until Stalin's death (1953) after which the numbers began to drop. According to official statistics, 53,000 Azerbaijanis are transferred to the Koura-Araxes region alone. Most of the mountain people from the plateaus of Armenia could not adapt to the environment of the steppe of Mil-Mugan. They die, otherwise they are forced to move to other areas. Thousands of Azerbaijani families are even forced to immigrate to other republics of the USSR [Vəliyev, Muxtarov, Hüseynov, 1998]. On the other hand, on September 21, 1949, the Council of Ministers of the Azerbaijani SSR asked Moscow to reduce the deportation of the population for the current year to 10,000 people. In 1949, 54,373 people were still displaced, settled mainly in the regions of Zerdab, Ali-Bayramli, Kurdemir, Goygol, Mirbechir, Salyan, Imichli, Sabirabad and Yevlakh[Vəliyev, Muxtarov, Hüseynov, 1998]. Throughout the period of deportation from 1948-1953, it is noted that no Azerbaijanis are allowed to settle in Karabakh, in more suitable territories or climates [Arzumanli, Mustafa, 1998].

It can be concluded that the deportation of Azerbaijanis from Armenia was neither designed for the establishment of Armenians from abroad nor for the development of cotton in Azerbaijan. The deportation process ended by the time of the death of Stalin [Vəliyev, Muxtarov, Hüseynov, 1998].

On the occasion of the 60th anniversary of the mass deportation of Azerbaijanis by Stalin on 28 January 2009, the Parliamentary Assembly of the Council of Europe issued a written declaration

No. 419 on Mass deportations of Azerbaijanis from Armenia (1948-1953 and 1988). The declaration intended to put pressure on Armenia to recognize and uphold the fundamental right of Azerbaijanis deported from their historic homeland in 1948-1953 and in 1988 to return to their country of origin, Armenia.

From the year 1960, Azerbaijanis working in positions of high responsibility were replaced by Armenians. The second and third secretaries of the regional (departmental) committees were released from their posts only because they were Azerbaijani. The Jafar. Jabbarli drama theater was closed and did not work until 1966 year. Newspapers published in the Azerbaijani language were closed and then banned in several regions (Sisyan, Kafan, Vedi, Zanguibasar Kalinin etc.), but also a series of publishing houses of republican ministries and departments edited literature in the Azerbaijani language [Vəliyev, Muxtarov, Hüseynov, 1998]. If the term "transmigration" refers to USSR it will be correct to mention the systematic policy of repression against the Azerbaijani minorities living in the Republic of Armenia.

BIBLIOGRAPHY

1. Arzumanlı Vaqif, Mustafa Nazim (1998), Tarixin qara səhifələri, Deportasiya. Soyqırım. Qaçqınlıq, Bakı, Qartal.
2. Arzumanlı Vaqif (2001) Azerbaycan Diasporu, Bakı, Qartal.
3. Əliyev Zaur (2005), Dünya diasporaları, Bakı, Qismət.
4. Həsənov Cəmil (1993) Azərbaycan Beynəlxalq münasibətlər sistemində, 1918-1920, Bakı, Azərnəşr.
5. Həsənli Cəmil(2008), Azərbaycandamilliməsələ.Siyasirəhbərlikvəziyalılar 1954-1959, Bakı, Adiloğlu.
6. İbrahimli Xaləddin (1996), Azərbaycanın siyasi mühaciratı (1918 - 1991), Bakı, Elm.
7. Qafarov T. (2008), Bakı, Elm.
8. Orbakı Ramiz,Ganjali Aydin(1991),Garabag hentrele passéetle future III, Paris.
9. Rizvan Nazim (2002), Azərbaycan diaspor tarixi, Bakı, Borçalı HPM.
10. Tahirli Abid (2001), Azərbaycan mühaciratı, Bakı, Tural-Ə.
11. Tahirli Abid (2007), Azərbaycan mühacir ədəbiyyatı (1921-1991), Bakı, Çinar Çap.
12. Vəliyev Y., Muxtarov K., Hüseynov F. (1998), Deportasiya, Azərbaycanın Ermənistən ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarındand deportasiyası, Bakı, Azərbaycan Ensiklopediyası.
13. Vəlixanlı Nailə (2007), Azərbaycan tarixi II cild, Bakı, Elm.
14. Altstadt Audrey L. (1992) The Azerbaijani Turks: Power and Identity under Russian, Rule, Hoover Institution. Stanford University, Studies of Nationalities in the USSR Series.
15. AsgarovVazeh (2014) L'immigration des Azerbaïdjanaïs, L'immigration générale des Azerbaïdjanaïs, histoire et perspectives : le cas de la France, Allemagne, PAF, p.425.
16. Balçi Bayram (2008), La place de la « diaspora » azerbaïdjanaise dans la politique de l'Azerbaïdjan postsovietique : esquisse d'analyse, EurOrient, 28, pp. 185-204.
17. Constant Antoine (2002) L'Azerbaïdjan, Karthala (Méridiens), Paris.

РЕЗЮМЕ
**ТРАНСМИГРАЦИЯ ИЛИ ДЕПОРТАЦИЯ? ПРИНУДИТЕЛЬНАЯ МИГРАЦИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО НАРОДА С 1948 по 1953 год ИЛИ ИДЕЯ СОЗДАНИЯ
ВЕЛИКОЙ АРМЕНИИ БЕЗ ТЮРКОВ**
Аскеров В.

Процессы, происходящие в мире в двадцатом веке - распад Советского Союза, интеграция в западную культуру, установление демократического плюрализма и политические реформы, а также перехода к рыночной экономике привели к формированию новой системы правления. Многие проблемы, которые в течение длительного периода оставались недосягаемыми, стали предметом исследования. Несмотря на то, что тема диаспоры является относительно новой, процесс иммиграции и переселение народов длился на протяжении веков. Хотя, эта тема оставалась труднодоступной в советскую эпоху, но с конца 1980-х годов стала объектом внимания и изучения исследователей.

Ключевые слова: депортация, иммиграция, история, социология, диаспора, миграция

XÜLASƏ
**TRANSMİQRASIYA VƏ YA DEPORTASIYA? 1948-1953-cü İLLƏR
AZƏRBAYCANLILARIN DEPORTASIYASI VƏ YA TÜRKLƏRSİZ BÜYÜK
ERMƏNİSTAN YARATMAQ FİKİRİNƏ BAXIŞ**
Əsgərov V.

XX əsr dünyada gedən proseslər – sovetlər birliyinin dağılması, qərb ölkələrinin mədəniyyətlərinə integrasiya, demokratik ruhlu siyasi sistemin və pluralizmin yaradılması eləcə də bazar iqtisadiyyatına keçid yeni bir idarəetmənin formallaşmasına gətirib çıxartdı. Uzun müddət əlçatmadan qalan mövzular məhz bu dövrdən etibarən tədqiq olunmağa başlandı. Azərbaycanda diaspora mövzusu yeni olsa da mühacirət və əhalinin köçü əsrlər boyu davam edir. Buna baxmayaraq sovet dövründə bu mövzu uzun müddət əlçatmadan qalmış və yalnız 1980-ci illərin sonları tədqiqatçıları maraqlandırmağa və öyrənilməyə başlanılmışdır.

Açar sözlər: deportasiya, miqrasiya, tarix, sosiologiya, diaspora, imigrasiya

**1905-1906-CI İLLƏRDƏ CAVANŞİR QƏZASININ DEPORTASIYAYA MƏRUZ
QALMIŞ KƏNDLƏRİ HAQQINDA**

Bağırzadə C.V.

Gəncə Dövlət Universiteti

cavid.bagirzade@gdu.edu.az

Xülasə: Erməni silahlı quldur dəstələri 1905-1906-cı illərdə Cavanşir qəzasının Sırxavənd, Yeddi Qışlaqlar, Çıraqlı, Hacı Qərvənd, Məmərzalar, Arpatala, Buruc, Dəmirli, Baş Güneypəyə, Aşağı Güneypəyə, Manikli, Süleymanbəyli, Əliağalı, Kəngərli, Qarapirim, U mudlu, İmarət Qərvənd, Çobansu, Şəxavənd və Pirxud kəndlərində kütləvi qırğınılar törətmüş və əhalisini yer-yurdlarından didərgin salmışdır. Erməni müəllifi S.Zavaryanın verdiyi məlumatə görə 1905-ci ildə

Cavanşir qəzasında 15 müsəlman kəndi dağıdılmışdır. Bu kəndlərdən Dəmirli, Hacı Qərvənd, Buruc, Çıraqlı, kəndləri yer üzündən silinmişdir.

Açar sözlər: Cavanşir qəzası, Tərtərçay hövzəsi, Xaçınçay hövzəsi, Ağdərə bölgəsi, deportasiya, erməni quldur dəstələri.

XX əsrin əvvəllərində inzibati ərazi bölgüsünə görə Qarabağın mühüm hissəsi olan Tərtərçay və Xaçınçay hövzəsi, o cümlədən də müasir Ağdərə bölgəsi Gəncə quberniyasının Cavanşir qəzasının bir hissəsini təşkil edirdi. Cavanşir qəzası üç polis sahəsinə bölünmüdüdü. Birinci və ikinci sahələrdə Həsənqaya, Sərv, Yarımca, Sistula, Kaxrilar kəndləri çıxmaqla yerdə qalan kəndlər azərbaycanlıların yaşadığı kəndlər idi. Üçüncü sahə isə Dağbasar kəndlərindən ibarət olub əksəriyyəti ermənilərin yaşadığı kəndlər olmuşdur. Bu sahədə Kolanı camaatının yaşadığı Dəmirli, Hacı Qərvənd, Çıraqlı, U mudlu, İmarət Qərvənd, Xaçın çayı boyunca Şəxavənd, Güneypəyə, Əliağalı, Sırxavənd, İsmayılbəyli kimi dağlıq kəndlər vardır [2, s.53; 4, s.78].

Erməni silahlı dəstələri 1905-ci ilin avqust ayından 1906-ci ilin iyun ayına dək müəyyən fasılərlə Cavanşir qəzasının Xaçın və Tərtər çayları hövzəsində, habelə Ağdərə bölgəsində kütləvi qırğınlara törətmışlar. Həmin dövrdə Cavanşir qəzasındaki 227 kənddən yalnız 39-da ermənilər yaşayırırdılar. Erməni kəndlərindəki silahlı dəstələr bütün Cavanşir qəzasını azərbaycanlılardan təmizləmək üçün Hamazaspın komandanlığı altında hərbi əməliyyatlar həyata keçirmişdilər [5, s.159]. Hamazasp Qarabağda erməni silahlı dəstələrinin başında bir çox qırğınlarda yaxından iştirak edib olmazın vəhşiliklər göstərdiyinə görə Daşnakşütyun komitəsi ona general rütbəsi vermişdir [4, s.81]. M.S.Ordubadinin verdiyi məlumatata görə Cavanşir qəzasındaki azərbaycanlı kəndlərinin əhalisini tamamilə qırmaq və onların kəndlərini yer üzündən silməklə ermənilər İrəvan, Şuşa, Zəngəzur və Gəncədə yaşayan ermənilərinin bir-biri ilə əlaqəsini təmin etməyi planlaşdırırdılar [4, s.78]. Bununla da Daşnakşütyun partiyasının planına uyğun olaraq Cavanşir qəzasının azərbaycanlı əhalisini də məhv etməklə bu bölgənin də daxil olacağı “Ermənistən” təşkil ediləcəkdir.

Cavanşir qəzasının – Ağdərə bölgəsinin kəndlərinin qırğınlara məruz qalması, törədilmiş vəhşilik, qarət və qətlamlar, deportasiyaya məruz qalmış əhali və boşaldılmış kəndlər haqqında M.S.Ordubadinin “Qanlı illər” və erməni müəllifi A-Donun 1907-ci ildə İrəvanda erməni dilində çap olunmuş “Qafqazda erməni-türk toqquşmaları (1905-1906-ci illər). Sənədli, statistik, topoqrafik izahlarla” kitablarında məlumatlar öz əksini tapmışdır. Həmçinin 1905-1906-ci illər qırğınları ilə bağlı yerli əhalinin yaşılı nümayəndələrinin 1960-80-ci illərdə danışdıqları ağrılı-acılı xatirələri insanı dəhşətə götürir [2, s.56; 3, s.251].

1905-ci ilin noyabrın 27-də Cavanşir qəzasının Dəmirli kəndi üç tərəfdən qonşu erməni Çaylı, Madagiz və Namis kəndləri tərəfindən mühasirəyə alınır. Baş vermiş döyüşdə kənd sakinlərindən az qüvvə silah-sursatları qurtaranadək müqavimət göstərmiş, həmin gün axşama qədər kəndi mühafizə etmişlər. Bu zaman kənd camaatı düzənlərə dağılır, qonşu Çıraqlı kəndinə sığınırlar. Ermənilər kəndin qiymətli əşyalarını, mal-qarasını qarət etdikdən sonra kəndə od vurub yandırırlar [4, s.82-83]. Dəmirli kəndinin camaatı deportasiyaya məruz qalır. Dəmirli faciəsindən sonra ermənilər Çıraqlı və Hacı Qərvənd kəndlərinə hücum edirlər.

1905-ci il noyabrın 31-də sübh çəngi erməni silahlı dəstələri Çıraqlı və Hacı Qərvənd kəndlərini mühasirəyə alıb atəşə tuturlar. Silahsız camaat kəndləri müdafiəyə qadir olmadıqlarından bir çox atışmadan sonra Pirxud kəndinə çəkilirlər [4, s.84]. Bu minvalla Çıraqlı və Hacı Qərvənd kəndləri ermənilər tərəfindən yandırılır, sakinləri deportasiya olunur.

1906-ci ilin yanvarında ermənilər Cavanşir qəzasının Xaçın dərəsindəki Şixavənd kəndinə hücum təşkil edirlər. M.S.Ordubadi yazır ki, bir çox atışmadan sonra camaatı kənddən çıxarıb, qətl-

qarətdən sonra məscid və minbərə od vururlar [4, s.87]. Beləliklə, Xaçınçay dərəsində Şixavənd kəndinin əhalisi deportasiyaya məruz qalmışdır.

Çıraqlı və Hacı Qərvənd kəndləri darmadağın edilib yandırıldıqdan sonra ermənilər Pirxud kəndinə hücum edirlər. Bütövüldə 1905-ci ilin oktyabrın 3-dən başlayarq dekabrinadək Cavanşir qəzasının Tərtər çayı dərəsində yerləşən Dəmirli, Hacı Qərvənd, Çıraqlı və Pirxud kəndləri yandırılıb yer üzündən silinir.

Erməni silahlı quldur dəstələri 1905-1906-cı illərdə Cavanşir qəzasının Sırxavənd, Yeddi Qışlaqlar, Çıraqlı, Hacı Qərvənd, Məmərzalar, Arpatala, Buruc, Dəmirli, Baş və Aşağı Güneypəyələr, Manikli, Süleymanbəyli, Əliağalı, Kəngərli, Qarapirim, U mudlu, İmarət Qərvənd, Çobansu, Şəxavənd və Pirxud kəndlərində kütləvi qırğınlara törətmış və əhalinin yer-yurdlarından didərgin salmışdır [5, s.159]. Erməni müəllifi S.Zavaryanın verdiyi məlumatə görə 1905-ci ildə Cavanşir qəzasında 15 müsəlman kəndi dağdırılmışdır [1, s.51; 5, s.161]. Qafqaz canişinliyi administrasiyasının imperiyanın mərkəzi hökumət idarələrinə göndərdiyi məlumatlara əsasən Yelizavetpol quberniyasının Cavanşir qəzasının 16 kəndi tamamilə, 10 kəndi isə qismən dağdırılmışdır [6, s.134]. Bu kəndlərdən Pirxud, Məmərzalar, Qarapirim, Çobansu, Yeddi Qışlaqlar, Süleymanbəyli, Arpatala, Dəmirli, Hacı Qərvənd, Buruc, Çıraqlı, kəndləri yer üzündən silinmiş, sağ qalmış əhalisi isə deportasiyaya məruz qalmışdır. Bu kəndlərdən Dəmirli, Buruc, Hacı Qərvənd, Çıraqlı kəndlərinin sakinləri Tərtər çayının aşağı axarları boyuna pənah gətirərək Tərtər və Bərdə bölgələrində məskunlaşmışlar. Hal-hazırda Tərtər rayonunun mövcud Hacı Qərvənd və Buruc kəndləri 1905-ci il hadisələrdən sonra ata-baba yurdlarından didərgin düşmüş əhali tərəfindən salınmışdır. Kütləvi qırğınlara məruz qalmış U mudlu kəndinin sağ qalmış əhalisi isə Ağdam və Tərtər bölgəsində sığınacaq tapmış, əhalinin bir qismi isə sonralar geri qayıdaraq dağılmış, qarət edilmiş kəndi bərpa etmişlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Arzumanlı Vaqif, Nazim Mustafa. Tarixin qara səhifələri. Deportasiya. Soyqırım. Qaçqınlıq. Bakı, Qartal nəşriyyatı, 1998, 280 s.
2. Bağırzadə C.V. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda soyqırım. Bakı, Agah, 2001, 120 s.
3. Bağırzadə C. Azərbaycanın Ağdərə bölgəsinin U mudlu kəndində ermənilərin 1905-ci ildə törətdikləri kütləvi qırğınlara. / AMEA A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu, T.C. Atatürk Araştırma Mərkəzi, “XX əsrə Türk-Müsəlman xalqlarına qarşı soyqırımları” IV beynəlxalq elmi konfransın materialları, Bakı 2017, s.251-253.
4. Məmməd Səid Ordubadi. Qanlı illər. Bakı, Qarabağa Xalq Yardım Komitəsi, 1991, 144 s.
5. Nazim Mustafa. 1905-1906-cı illərdə ermənilərin Cənubi Qafqazda törətdikləri terror və qırğınlara. / AMEA A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu, T.C. Atatürk Araştırma Mərkəzi, “XX əsrə Türk-Müsəlman xalqlarına qarşı soyqırımları” IV beynəlxalq elmi konfransın materialları, Bakı 2017, s.155-163.
6. Həsənov H. 1905-1906-cı illərdə Qarabağ, Zəngəzur, Naxçıvan və İrəvandakı qırğınlara tarixindən (Rusiya Dövlət Tarix Arxivinin materialları əsasında). / AMEA A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu, T.C. Atatürk Araştırma Mərkəzi, “XX əsrə Türk-Müsəlman xalqlarına qarşı soyqırımları” IV beynəlxalq elmi konfransın materialları, Bakı 2017, s.132-136.

РЕЗЮМЕ
**ОТНОСИТЕЛЬНО СЕЛЕНИЙ ДЖАВАНШИРСКОГО УЕЗДА
ПОДВЕРГШИХСЯ ДЕПОРТАЦИИ В 1905 - 1906 ГОДАХ.**
Багирзаде Д.В.

В 1905 - 1906 гг. армянские вооружённые бандитские отряды устроили массовую резню и депортировали жителей селений Джаванширского уезда Сырхавенд, ЙеддиКышлаг, Чираглы, Хаджи Гарвенд, Мамарзы, Арпатала, Бурудж, Демирли, ВерхняяГюнейтепе, Нижняя Гюнейтепе, Маникли, Сулейманбейли, Алиагалы,Кенгерли, Карапирим, Умудлу, ИмаретГарвенд, Чобансу, Шехавенд и Пирхуд.По данным армянского автора С.Заваряна, в 1905 году в Джаванширскомуездебыла разрушено 15 мусульманских деревень.Из этих сел Демирли, Гаджи Гарвенд, Бурудж и Чираглыбыли стерты с лица земли.

Ключевые слова: Джаванширский уезд, Тартарчайский бассейн, Хачынчайский бассейн, Агдаринский район, депортация, армянские бандитские отряды.

SUMMARY
**REGARDING THE VILLAGES OF JAVANSHIR DISTRICT,
WHERE WERE DEPORTED IN 1905 - 1906.**
Bagirzade J.V.

In 1905-1906 Armenian armed gangster units staged a mass massacre and deported residents of the villages of Javanshir district of Syrkhavend, YeddyKyshlag, Chiragly, Haji Garvend, Mamarza, Arpatala, Buruj, Demirli, Upper Guneytepe, Lower Guneytepe, Manikli, Suleimanbeyli, Aliagaly, Kengerli, Karapirim, U mudlu, Imaret Garvend, Chobansu, Shehavend and Pirhud. According to the Armenian author S. Zavaryan, in 1905, 15 Muslim villages were destroyed in Javanshir district. Of these villages, Demirley, Haji Garvend, Buruj and Chiragly were wiped from the face of the earth.

Key words: Javanshir district, Tartarchay pool, Khachynchay pool, district Agdara, deportation, Armenian gangster units.

**ERMƏNİSTANDA 1988-Cİ İL TALANLARI VƏ AZƏRBAYCANLILARIN ƏZƏLİ
YURDLARINDAN DEPORTASIYASI**

Baxşəliyev F.E.

Bakı Dövlət Universiteti

bfazil4444@mail.ru

Xülasə:Məqalədə bildirilir ki, Ermənistanda 1988-ci il talanları və azərbaycanlıların əzəli yurdlarından deportasiyası ciddi nəticələr törətdi. Qeyd olunur ki, 1979-cu il siyahıya alınmasına görə, Ermənistandakı azərbaycanlılar əhalinin yalnız 6,5% -ni təşkil edirdi. Halbuki, XX əsrin əvvəllərində azərbaycanlılar burada əhalinin 40-50%-ni təşkil edirdi. Azərbaycanlıların Ermənistən SSR-dən tamamilə deportasiyası Qarabağ münaqişəsinin başlaması ilə əlaqədar idi. 1987-1990-ci illərdə Ermənistən SSR-dən 200 minə yaxın azərbaycanlı deportasiya edilmişdi. 1988-ci ildə Ermənistanda başlayan azərbaycanlıların zorla qovulması prosesi erməni millətçilərinin ölkə rəhbərliyi və xarici diasporada düşünülmüş bir addim idi.

Açar sözlər: Qarabağ, deportasiya, ərazi, əhali, məsələ, bölgə

XIX əsrin əvvəllərində, Azərbaycan xanlıqlarının Rusiya imperiyasına daxil olmasından əvvəlki dövrdə, azərbaycanlıların əzəli torpaqları o zaman İrəvan xanlığının bir hissəsi olan müasir Ermənistan ərazisinin əhalisinin əhəmiyyətli hissəsini təşkil edirdilər.

Azərbaycanlıların Ermənistandan qovulması prosesi, 60-70-ci illər də daxil olmaqla, tədricən baş verirdi. XX əsrədə Ermənistanda Azərbaycan mədəni və təhsil müəssisələri, qəzetlər bağlandıqda, azərbaycanlı əhalisinin, o cümlədən azərbaycanlı ziyahılarının Ermənistan SSR-dən deportasiyası baş verdi.

Bu proseslər nəticəsində 1987-ci ilə qədər Ermənistan SSR-də azərbaycanlı əhalisinin böyük əksəriyyəti əsasən respublikanın yüksək dağlıq bölgələrində yaşayan kəndlilərə çevrildi. 1979-cu il siyahıya alınmasına görə, Ermənistandakı azərbaycanlılar əhalinin yalnız 6,5% -ni təşkil edirdi. Halbuki, XX əsrin əvvəllərində azərbaycanlılar burada əhalinin 40-50%-ni təşkil edirdi (4).

Azərbaycanlıların Ermənistana SSR-dən tamamilə deportasiyası Qarabağ münaqişəsinin başlaması ilə əlaqədar idi. 1987-1990-ci illərdə Ermənistana SSR-dən 200 minə yaxın azərbaycanlı deportasiya edilmişdi, bunların 4 mindən çoxu 1988-ci il fevral Sumqayıt hadisələrindən əvvəl qovulmuşdu (4).

Erməni millətçilərinin azərbaycanlılara qarşı ilk təhdidləri 1986-ci ildə xaricdəki erməni diasporasının bəzi dairələrində qeyri-rəsmi olaraq "Qarabağ" məsələsi qaldırıldıqdan sonra səslənməyə başladı. Elə həmin və sonrakı 1987-ci ildə Azərbaycanda əsasən Ermənistana Qafan və Mehri bölgələrindən qaçınlar gəlməyə başladı (3).

SSRİ başçısı Mixail Qorbaçovun müşaviri akademik Abel Aganbekyanın 1987-ci ildə Parisdə "Humanite" qəzetiňə verdiyi açıqlamada "DQMVi Ermənistana bir hissəsi kimi görmək" istəyi barədə yazısı Ermənistanda M.Qorbaçovun Dağlıq Qarabağın Ermənistana birləşdirilməsinə verdiyi razılıq kimi qəbul edildi (6, s.12). Bu səhbətlər respublikada ildirim sürəti ilə yayıldı və millətlərarası qarşidurmanın başlanğıcını qoydu. Bu qığılçım çox keçmədən bütün Ermənistanda anti-Azərbaycan çıxışlarının alovunu gücləndirdi.

Şahidlərin verdiyi məlumatata görə, faciə Ermənistana cənubunda, Mehri və Qafan bölgələrində, azərbaycanlıların six yaşadığı kəndlərdə baş vermişdi. 1987-ci ilin noyabr ayında millətlərarası qarşidurma səbəbi ilə Qafandan qaçmağa məcbur olmuş azərbaycanlılarla iki yük maşını Sumqayıta gəldi.

Qafan rayon komitəsinin ikinci katibi Aramis Babayan 1987-ci ilin noyabrında azərbaycanlıların Qafan bölgəsini tərk etmələrini inkar etməyib, lakin heç bir şiddətin olmadığını iddia edərək, bildirmişdi ki, azərbaycanlılar bir şəydən qorxduqları üçün getdilər (4).

Gördüyünüz kimi, azərbaycanlıların Ermənistana SSR-dən qovulması Qarabağ münaqişəsi başlamazdan çox əvvəl və Sumqayıt hadisələrindən əvvəl başlamışdır (1, s.21).

Azərbaycanlıların Qərbi Azərbaycan ərazisindən kütləvi şəkildə qovulmasının təşkilatçısı Ermənistana Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi Suren Arutyunyan idi.

1988-ci ilin fevralına qədər bu deportasiya kampaniyasının mexanizmi nəhayət yaxşı tənzimləndi və işə başlamağa hazır oldu. Qafan komitəsinin ikinci katibi olan Aramis Babayan "1988-ci ilin fevral ayında bir gecə iki min azərbaycanının həqiqətən Qafan bölgəsini tərk etdiyini təsdiqləsə də, lakin bu kütləvi köçün səbəbinin" "şayiələr və təxribatlar" olduğunu bildirmişdi (4).

1988-ci ilin fevralında əsasən ziyalılardan ibarət Qarabağ nümayəndə heyəti Moskvaya gəldi. Bu vaxt "miatsum uğrunda" (Ermənistana və DQMVi birləşməsi) mübarizəyə başlamaq çağırışı ilə

on minə yaxın broşura Dağlıq Qarabağa çatdırılmışdı. Bütün sonrakı tədbirlər elə başladılmışdı ki, onların başlanğıcı Qarabağ nümayəndə heyətinin Moskvadan qayıdışı ilə üst-üstə düşsün (4).

Millətlərarası münaqişənin əsas təxribatçılarından biri, Qarabağ hərəkatının fəali İqor Muradyan deyirdi: "12 fevraldan 13 fevrala keçən gecə bu broşuralar istisnasız olaraq Stepanakertin (Xankəndinin) bütün poçt qutularına vuruldu. Artıq heç bir ciddi problemimiz yox idi. Onsuz da ayın 12-i günortadan sonra şəhərin bizim olduğunu başa düşdük, çünkü polis, hüquq-mühafizə orqanları, partiya işçiləri - hər kəs yanımıza gəldi və dedi: "Bizi etibar edə bilərsiniz." DTK-nin niyyətləri, kimin Bakıdan, kimin Moskvadan gələcəyi barədə bizi məlumat verdilər. Bütün məlumatlara sahib idik, bizdən heç nə gizlətmədilər" (4).

1988-1991-ci illərdə Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin katibi Ə.Daşdəmirovun ifadə etdiyi kimi, "18 fevral 1988-ci ilədək qorxu və zorakı hərəkətlər nəticəsində Ermənistani tərk etmək məcburiyyətində qalan azərbaycanlıların sayı artıq dörd min nəfəri keçmişdi" (3).

Alovlanan Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi bölgəsində dəfələrlə reportyor olmuş rus publisist Aleksandr Proxanov qeyd edir ki, 1987-ci ilin sonlarından etibarən azərbaycanlılar Ermənistən Qafan şəhərindən qovulmağa başladılar. "Bu insanlar qədim zamanlardan bəri orada yaşayırıllar, lakin azərbaycanlılar bu yerlərdən qovuldu. Ermənilər qanlı qarşidurmanın təşəbbüskarı oldular. Qafandan qovulan azərbaycanlılar dağ keçidləri ilə Azərbaycana çatdır. Uşaqlar, qadınlar, yaşılı insanların çoxu yolda öldülər. Qafan keçidi bütün Azərbaycan xalqında ağrı və nifrət ilə qarçılandı. "Qafandan qovulan azərbaycanlılar sonradan qanlı hadisələrin baş verdiyi Sumqayıta gəldilər" (5).

1983-1988-ci illərdə Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin ikinci katibi olmuş Vasily Konovalov 1987-ci ilin qışında Ermənistən SSR-in Qafan, Masis və Mehri bölgələrindən olan azərbaycanlı qaçqınların Azərbaycana gəlməyə başladığını belə bildirmişdi. "Ermənilər onları qovdular. İnsanlar gözlərinə dəyən ilk şeyləri götürüb Azərbaycan SSR ərazisinə qaçıdlar. Onlarla görüşdüm, cavabsız qalan suallarını hələ də xatırlayıram: "Niyə Moskva və Bakı bizi erməni ekstremizmindən qormadı?" (7).

V.Konovalov bildirirdi ki, "Ermənistəndən olan qaçqınlar əsasən Sumqayıtda məskunlaşdırıldılar. İnsanlar çılpaq idilər, başlarının üstündə bir dam yox idi. Üstəlik, hər gün daha çox yeni mesajlar gəlirdi ki, ermənilər azərbaycanlıları Ermənistən və Dağlıq Qarabağdan qovurlar. Sonda bütün bunlar 1988-ci ilin fevral ayında baş verən Sumqayıt hadisələri ilə nəticələndi" (7).

Yuxarıdakı çoxsaylı faktlar və ifadələr azərbaycanlıların Ermənistəndən qovulmasının kortəbi deyil, koordinasiyalı olduğunu sübut edir. "Xuliqanların" hərəkətlərinin mövcud vəziyyətdən istifadə edib Azərbaycan əhalisini Ermənistəndən tamamilə çıxarmağa qərar verən Ermənistən hakimiyyəti tərəfindən idarə olunduğunun iddia etmək üçün bütün əsaslar var (1, s.21).

1988-ci ildə Yerevandakı mitinqlərdən birində "Qarabağ" komitəsinin fəali Rafael Qazaryan açıq şəkildə səsləndi: "Əvvəlcədən yaradılan dəstələrin köməyi ilə hər tərəfdən mühacirəti təmin etmək. Bu onilliklərdə bizə ilk dəfə Ermənistəni bu türklərdən təmizləmək üçün misilsiz bir fürsət verildi. Bunu bu on ay ərzində apardığımız mübarizənin ən böyük nailiyyəti hesab edirəm" (2, s.15).

1988-ci ildəki son etnik təmizləmə nəticəsində, Ermənistən SSR-də respublikanın monoetnizasiyasının son mərhələsi həyata keçirildi. Nəticədə, erməni əhalisi Ermənistən ümumi əhalisinin 98-99%-ə çatdı (4). Bu hadisələrə görə məsuliyyət respublika rəhbərliyi ilə birlikdə erməni millətçilərinə həvalə olundu, belə ki, Sov.İKP MK-nin Siyasi Bürosunun qəbul etdiyi qətnamədə belə deyildirdi. Lakin müttəfiq rəhbərliyin qərarları Ermənistən SSR hakimiyyət orqanları

tərəfindən sakitcə nəzərə alınmadı. Xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, Mixail Qorbaçov və ətrafi Ermənistanda baş verən xaos və şiddəti yaxşı bilirdilər.

Sonda bildirək ki, 1987-ci ildə Ermənistanda başlayan azərbaycanlıların zorla qovulması prosesi erməni millətçilərinin ölkə rəhbərliyi və xarici diasporada düşünülmüş bir addım idi. Eyni zamanda, Ermənistən SSR rəhbərliyi SSRİ-nin ilk şəxslərinin - Mixail Qorbaçovun və ətrafinin bu "plana" müdaxilə etməyəcəyinə əmin idi. Əks halda erməni millətçiləri bu qədər həyasızcasına və açıq şəkildə Ermənistən azərbaycanlı əhalisini məhv etməyə, qovmağa cəsarət etməzdilər.

Bu soyuqqanlı millətçilər bununla Azərbaycanın erməni əhalisini təhlükəyə atdıqlarına tamamilə laqeyd qaldılar, əksinə - azərbaycanlıların Ermənistandan deportasiya edilməsinin məqsədlərindən biri məhz Azərbaycanın erməni əhalisi ilə qarşı-qarşıya olmaq istəyi idi.

ƏDƏBİYYAT

1.Şəmsiyyə Əliqizi. Sumqayıt hadisələri. Erməni təxribatının qara oyunları. İki sahil. - 2014.- 4 mart. - s.21.

2.Армения: двадцать месяцев борьбы. Сборник документов. Самиздат АОД. - Ереван: 1989., 215 с.

3.Архивные документы Лубянки раскрыли причины трагедии в Сумгаите.

<https://www.infox.ru/news/251/231366-arhivnye-dokumenty-lubanki-raskryli-priciny-tragedii-v-sumgaite>

4.Погромы азербайджанцев в Армении (1987-1988 гг.).

<http://iravan2018.com/ru/deportations/7/51>

5.Проханов Александр: Кровавый Кавказ.

<https://karaulovlife.ru/news/%D0%BB%D0%BA%D1%89%D0%BC%D1%84%D0%BC%D1%88-%D0%BB%D1%84%D0%BC%D0%BB%D1%84%D1%8F/13675>

6.Dünyani silkələyən 17 gün. Bakı: 2016., - 437 s.

7.Русский наместник в Баку: «Как у Азербайджана отнимали Карабах». <https://haqqin.az/news/49939>

РЕЗЮМЕ

ГРАБЕЖИ 1988 ГОДА В АРМЕНИИ И ДЕПОРТАЦИЯ АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ С ИХ ИСТОРИЧЕСКОЙ РОДИНЫ.

Бахшалиев Ф.Э.

В статье говорится о том, что грабежи 1988 года в Армении и депортация азербайджанцев с их родных земель имели серьезные последствия. Отмечается, что по переписи 1979 года азербайджанцы в Армении составляли лишь 6,5% населения. Однако в начале XX века азербайджанцы составляли здесь 40-50% населения. Полная депортация азербайджанцев из Армянской ССР была связана с началом карабахского конфликта. В 1987-1990 годах из Армянской ССР было депортировано около 200 тысяч азербайджанцев. Процесс насилиственного изгнания азербайджанцев, начавшийся в Армении в 1988 году, был запланирован руководящими страной армянскими националистами и зарубежной диаспорой.

Ключевые слова: Карабах, депортация, территория, население, вопрос, регион

SUMMARY
**THE PLUNDER IN 1988 IN ARMENIA AND THE DEPORTATION OF
AZERBAIJANIS FROM THE ANCIENT HOMELANDS**
Bakhshaliyev F.E.

The article says that the 1988 plunder in Armenia and the deportation of Azerbaijanis from their native lands had serious consequences. It is noted that according to the 1979 census, Azerbaijanis in Armenia made up only 6.5% of the population. However, in the early twentieth century, Azerbaijanis made up 40-50% of the population here. The complete deportation of Azerbaijanis from the Armenian SSR was connected with the beginning of the Karabakh conflict. In 1987-1990, about 200,000 Azerbaijanis were deported from the Armenian SSR. The process of forcible expulsion of Azerbaijanis in Armenia, which began in 1988, was a deliberate step by the Armenian nationalists in the country's leadership and in the foreign diaspora.

Key words: *Karabakh, deportation, territory, population, issue, region*

THE ARMENIAN PROBLEM IS A PART OF THE "EASTERN ISSUE"

Bakhshiyeva Y.
the Institute of Caucasus Studies of ANAS
ybakhshiyeva@gmail.com

Summary: The migration of Armenians to the Caucasus is connected with the historically multifaceted policy of European countries. From time to time, the states that raised the Armenian issues have benefited from wars, diplomatic and economic pressures for the purpose of its realization depending on the circumstances. Among the actions taken by the states trying to take advantage of the Armenian issue, the most effective use of national minorities in the Ottoman Empire and sectarian divisions within Christianity also played an important role. From this point of view, the Armenian issue can be assessed as a multifaceted international policy. The views and positions that try to "justify" the emergence of the Armenian issue with their deplorable situation in Turkey and Azerbaijan, as well as various pressures, are fundamentally wrong.

Key words: *Azerbaijan territory, the Armenian issue , "Eastern Problem", genocide, Nagorny Garabakh, Armenia.*

At the same time, today's Armenian claims are closely linked to the "Eastern Question", which has been part of the system of international relations since the late 18th century. The Ottoman Empire was chosen as the main target of the "Eastern Question". The process of the collapse of the Ottoman Empire accelerated in the 19th century due to various factors. The states that created the "Eastern problem" have brought this problem to a greater level by identifying various methods and means for its "solution".

The migration of Armenians to the Caucasus is connected with the historically multifaceted policy of European countries. From time to time, the states that raised the Armenian issues have benefited from wars, diplomatic and economic pressures for the purpose of its realization depending on the circumstances. Among the actions taken by the states trying to take advantage of the Armenian issue, the most effective use of national minorities in the Ottoman Empire and sectarian divisions within Christianity also played an important role. From this point of view, the Armenian issue can be assessed as a multifaceted international policy. The views and positions that try to

"justify" the emergence of the Armenian issue with their deplorable situation in Turkey and Azerbaijan, as well as various pressures, are fundamentally wrong.

At the same time, today's Armenian claims are closely linked to the "Eastern Question", which has been part of the system of international relations since the late 18th century. The Ottoman Empire was chosen as the main target of the "Eastern Question". The process of the collapse of the Ottoman Empire accelerated in the 19th century due to various factors. The states that created the "Eastern problem" have brought this problem to a greater level by identifying various methods and means for its "solution".

The Armenian problem, which has gone down in history as part of the "Eastern question", is a product of European political goals. Taking advantage of such opportunities, the Armenians began to settle in small groups in Eastern Anatolia and the Caucasus. European states, as well as Russia have always used them as intermediary weapons for their own purposes. As a result, the Armenians occupied the historical lands of Azerbaijan and did not back down from their claims to the Nagorno-Karabakh region.

The "Armenian question", considered the work of Europeans, was raised in the second half of the 19th century, mainly after the Russian-Turkish War of 1877-1878 by Russia, England and the Church. This problem found its first official expression in the 16th Article of the Treaty of San Stefano. And relating to this issue the 61st Article of the Berlin Treaty became the current subject of international relations.

Western countries began to promote the Armenian issue more widely in the name of protecting Christians. They unhesitatingly invented an Armenian issue in Turkey, exaggerating the ideas of Armenian nationalism. However, all this served the purpose of taking a share of Turkey's historical heritage. In fact, Europe was not interested in the real desires of the Armenians.

After a while, the demands of the Armenians for autonomy in the lands belonging to the Ottoman state became widespread. The demands and aspirations of the Armenian clergy, which exceeded the limits and were already materialized by the statesmen of the tsar, were met with sharp and justified protests of the Ottoman peace mission. Ottoman diplomats stated that they would not accept the condition of the independence of the Armenians in connection with these intentions and a specific article without the consent of the sultan. Thereby, the aspirations of the Armenians for autonomy were unequivocally rejected.[2,p.78-100]

Around this time, there was a process that would create favorable conditions for the transportation and promotion of the problems of Armenians in Europe. So, from that time onwards, the influx of missionaries from different Christian churches began to the Ottoman Empire. The activities of Christian missionaries also created sectarian divisions in the Armenian Gregorian Church and deepened this division. Moreover, the owners of sects (Gregorian, Catholic, Orthodox, Protestant) and political beliefs (Dashnak, Communist, etc.) did not separate, on the contrary, they united in the cause of the "Greater Armenia".[9,p.196-200]

In order to "save Armenia", the missionaries gave the Christian states the opportunity to interfere in the internal affairs of the Ottoman Empire. Armenian missionaries played the role of ideological and propaganda base of the Armenian issue in the Ottoman Empire with the policy of "protection of Christians". It was as a result of the missionaries' activities that the Christian subjects provided organizational, financial, and military assistance.

And in this direction, from about the 16th century, Armenian clergymen purposefully worked. This was confirmed by all Armenian clergymen in 1541, from Stepan, who was elected Catholicos

of Echmiadzin. It is noted that the Armenian patriarch of Istanbul M. Hirimyan put forward the idea of creating an autonomous Armenia within the Ottoman state.

It is also known from the history of Christianity that during the fall of the Byzantine Empire by Sultan Mehmed the Conqueror, there were three Armenian patriarchates (Gregorians in Jerusalem and Echmiadzin, and Catholics in Kilikya).[3,p.47-49]

The establishment of another Gregorian patriarchate by Fatih in Istanbul played an important role in the organization, socialization and, in general, the future of the Armenians. Thus, during the centuries-old Byzantine period, the Armenian patriarchate was never allowed in Constantinople, there was only one Armenian church in the city. It was during his visit to Jerusalem on November 9, 1517, that they were given sufficient rights and privileges by the historical decree of Sultan Salim Yavuz, who was met on the outskirts of the city by the Armenian patriarch Sarkis III and others.

However, in spite of all this, the Armenian Church, in accordance with its historical goals and from time to time in response to various external influences, has been intensifying its anti-Ottoman activities since the 16th century. Armenian clerics, on behalf of their "suffering compatriots", began to knock on the doors of the so-called spokesmen of the time and demanded a "solution to their problems." There were plans for ways to get rid of Muslim rule, and for this purpose a delegation was sent to the capitals of European countries, the Papacy. But this mission had failed.[8,p.14]

Numerous documents in the Ottoman archives of the Prime Minister's Office also indicate the anti-state actions of Armenians in various regions in the 16th century. For example: Van Beylerbeys - Pashas: According to Hussein and Alexander's information to the Divan, about a thousand Armenians gathered for three days and decided to commit corruption.

The services of Mkhitarists in bringing the "Armenian consciousness" to Europe are undeniable. This sect, founded by the Ottoman (Sivas) Armenian Mkhitar, carried out extensive propaganda through its institutions in Europe. Mkhitar, who wanted to unite the Armenian patriarchate with the Roman Church, together with his followers wrote many books about Armenians and distributed them in European countries. They also established a monastery on the island of St. Lazarus, given by the Senate of the Republic of Venice. This religious organization later began to function as the "Armenian Academy".

These events prompted the Armenian clergy to establish intensive relations with the tsar (Peter I). Thus, the return of Peter I from the march to the Caspian region, the treaties he signed with the Safavids and the Ottoman Empire (St. Petersburg - 1723, Istanbul - 1724) revealed the policy of the empire on the Armenian issue. Peter I did not establish a separate "Armenian state" in the lands of Azerbaijan, but only organized the migration of Armenians to the newly occupied territories. [10, p.10-11]

Armenian clerics also tried to take advantage of Russia's military successes in the Caucasus in the early 19th century and their geopolitical consequences. One of the main ideologues and organizers of this work was the Catholicos of the Three Churches (Echmiadzin) Nerses Ashtaraketsi. Catholicos N. Ashtaraketsi played a great role in the division of the Azerbaijani khanates during the Russian-Iranian wars.[7,p.45-52]

Conclusion

It is necessary to recall the well-known fact that the collapse of the Soviet empire was accompanied by bloody events in its outskirts, and this was manifested in the Nagorno-Garabakh conflict. Therefore, the study of the genesis of the Nagorno-Garabakh problem, the socio-political reasons for its geopolitical roots is of great theoretical and methodological importance.

The geopolitical aspect of the problem under study is closely related to Russia's historical and geopolitical position in the formation of the roots of the conflict and the realization of Russia's national interests in the South Caucasus as a whole. The political research of both Russian and Caucasian authors shows that the Caucasus was at the center of the geopolitical intentions of Russian tsarism in terms of both political and economic interests. The rich region, which connects Europe with Asia and the Caspian Sea with the Black Sea, has also attracted the attention of countries and peoples involved in Russia's foreign policy.

It is worth noting such a methodological principle that "modern conflicts between ethnic groups and states are the legacy of great historical events." From this point of view, the genesis of the Garabakh conflict can be taken as a clear example. History proves that the Armenians have always chosen such a tried and tested tactic to achieve their strategic goals. Besides, they tried to solve specific tasks through the timely and flexible replacement of military-political stages and measures.

The main content of this tactic is the launch of military operations after certain diplomatic and ideological acts, the cessation of hostilities and the process of resumption of the war, thus advancing towards the goal.

BİBLİOGRAPHY

1. «Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında» Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin fərmanı // "Azərbaycan" qəzeti, 27 mart 1998-ci il.
2. Emin Arif Şixəliyev Geosiyasi maraqların toqquşması kontekstində Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi Naxçıvan 2018. 78-100 , 382 s.
3. Emin Arif Şixəliyev Müasir Səlib yürüslərinin hədəfi: Terrorizm yoxsa İslam?! Naxçıvan 2017. 47-49, 167 s.
4. İbrahim Ethem Atnur Osmanlı idarəciliyindən sovet idarəçiliyinə qədər Naxçıvan(1918 -1921) Naxçıvan 2013 s.36-42, 496 s.
5. İsmayıllı Hacıyev, Elnur Kəlbizadə "Naxçıvanlı diplomatlar". Naxçıvan-2017. s.69-70. 128 s.
6. Musa Gasimli from "the Armenian issue" to "the armenian genocide": in search of historical truth (1724-1920). Baku-2015. p.10-11,390 p.
7. Musayev İ."Böyük dövlətlər və erməni məsələsi" Bakı-2003.
8. Svante E. Cornell, "Autonomy and Conflict: Caucasian Conflicts in Theoretical Perspective", World Politics, vol. 54 no. 2, 2002.
9. Svante E. Cornell, Autonomy and Conflict: Ethnoterritoriality and Separatism in the South Caucasus, Uppsala: Department of Peace and Conflict Research, 2002, pp. 196-213.

XÜLASƏ ERMƏNİ PROBLEMİ ŞƏRQ MƏSƏLƏSİNİN BİR HİSSƏSİDİR Baxşıyeva Y.

Ermənilərin Qafqaza köçü Avropa ölkələrinin tarixən çoxşaxəli siyasəti ilə bağlıdır. Erməni məsələlərini gündəmə gətirən dövlətlər zaman-zaman şəraitdən asılı olaraq bu planı həyata keçirmək üçün müharibələrdən, diplomatik və iqtisadi təzyiqlərdən bəhrələnirlər. Erməni məsələsindən yararlanmağa çalışan dövlətlərin həyata keçirdiyi tədbirlər arasında Osmanlı imperiyasındaki milli azlıqların və xristianlıq içərisindəki parçalanmaların ən təsirli şəkildə istifadə edilməsi də mühüm rol oynadı. Bu baxımdan, erməni məsələsi çoxşaxəli beynəlxalq siyaset kimi

qiymətləndirilə bilər. Erməni məsələsinin ortaya çıxmasını Türkiyə və Azərbaycandakı acınacaqlı vəziyyəti və müxtəlif təzyiqləri ilə "əsaslandırmağa" çalışan fikirlər və mövqelər kökündən səhvdir.

Eyni zamanda bugünkü erməni iddiaları 18-ci əsrin sonlarından bəri beynəlxalq münasibətlər sisteminin bir hissəsi olan "Şərq məsəlesi" ilə sıx bağlıdır. Osmanlı İmperiyası "Şərq məsəlesi"nin əsas hədəfi seçildi. 19-cu əsrə müxtəlif amillər səbəbiylə Osmanlı İmperiyasının çöküşü sürətləndi. Nəticədə "Şərq problemi" ni yaradan dövlətlər, "həll yolu" üçün müxtəlif metod və vasitələri müəyyən edərək bu problemi daha yüksək səviyyəyə qaldırdılar.

Açar sözlər: Azərbaycan ərazisi, erməni məsəlesi, "Şərq problemi", soyqırımı, Dağlıq Qarabağ, Ermənistən.

РЕЗЮМЕ
АРМЯНСКИЙ ВОПРОС - ЧАСТЬ ВОСТОЧНОГО ВОПРОСА
Бахшиева Е.

Миграция армян на Кавказ связана с исторически многогранной политикой европейских стран. Время от времени государства, поднимавшие армянский вопрос, в зависимости от обстоятельств получали выгоду от войн, дипломатического и экономического давления с целью его реализации. Среди действий, предпринятых государствами, пытающимися извлечь выгоду из армянского вопроса, важную роль также сыграло наиболее эффективное использование национальных меньшинств в Османской империи и сектантские разделения внутри христианства. С этой точки зрения армянский вопрос можно рассматривать как многогранную международную политику. Взгляды и позиции, которые пытаются «оправдать» возникновение армянского вопроса своим плачевным положением в Турции и Азербайджане, а также различным давлением, в корне ошибочны.

В то же время сегодняшние армянские претензии тесно связаны с «восточным вопросом», который с конца 18 века является частью системы международных отношений. Османская империя была выбрана в качестве главной цели «Восточного вопроса». Процесс распада Османской империи ускорился в 19 веке из-за различных факторов. Государства, создавшие «восточную проблему», вывели эту проблему на более высокий уровень, определив различные методы и средства ее «решения».

Ключевые слова: Территория Азербайджана, армянский вопрос, «Восточная проблема», геноцид, Нагорный Карабах, Армения.

**1918-Cİ İL ŞAMAXI SOYQIRIMI AZƏRBAYCAN XALQINA QARŞI ETNİK
TƏMİZLƏMƏ VƏ VANDALİZM SİYASƏTİ KİMİ**

Bayramov A.M., Aslanov E.M.

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
e.aslanov85@mail.ru

Xülasə: Azərbaycan xalqının həyatında elə böyük tarixi faciələr var ki, onlar haqqında hələ də gənc nəslin, eləcə də dünya ictimaiyyətinin lazımı səviyyədə məlumatı yoxdur. Bu mənada ermənilərin əsrlərdən bəri bəşəriyyət əleyhinə törətdikləri cinayətləri, xüsusiilə azərbaycanlılara

qarşı apardıqları soyqırım siyasetini araşdırıb beynəlxalq ictimaiyyətin diqqətinə çatdırmaq mühüm vəzifələrdəndir.“Böyük Ermənistan” ideyasını gerçəkləşdirmək məqsədilə soydaşlarımıza qarşı müxtəlif vaxtlarda etnik təmizləmə, deportasiya və soyqırımları həyata keçirmişlər. Azərbaycan xalqının başına gətirilən ən dəhşətli faciələrdən biri də 102 il bundan əvvəl - 1918-ci ilin mart-aprel aylarında Bakı Sovetinin mandati altında fəaliyyət göstərən daşnak-bolşevik silahlı dəstələri tərəfindən xüsusi qəddarlıqla törədilmiş kütləvi qırğınlardır.

Açar sözlər: Azərbaycan, Çar Rusiyası, köçürülmə siyasəti, Şamaxı, erməni silahlı dəstələri, Bakı Soveti, milli qırğın.

Tarixi Azərbaycan torpaqlarını iki hissəyə bölən Türkmençay müqaviləsinə (10 fevral 1828) əsasən Azərbaycanın Araz çayından şimaldakı torpaqlarının çar Rusiyası tərəfindən işgalini nəticəsində tarixi Azərbaycan torpaqlarında Türkiyədən və İrandan ermənilər köçürüülərək məqsədyönlü şəkildə ərazilərimizdə yerləşdirilməyə başlandı. Torpaqlarımızda qeyri-müsəlman əhalini yerləşdirmək çarızmin müstəmləkəcilik siyasetinin başlıca tərkib hissəsi idi. Qədim tarixə, dövlətçilik ənənələrinə malik olan mədəniyyət mərkəzi Şamaxı şəhərində də xeyli erməni əsilli əhali məskunlaşdırılmışdı [3,19].

Şamaxının Mədrəsə, Saqıyan, Meysəri, Kələxana, Zarxi və s. kimi ən səfali yerlərində ermənilər özlərinə məskən saldılar.

Günü-gündən iştah artmağa başlayan ermənilər havadarların yaxından köməyi və göstərişi ilə XIX əsrin sonlarına yaxın “Böyük Ermənistan” yaratmaq xülyasına düşdülər. 1891-ci ildə “Daşnaksütyun” adlı terror təşkilatı məhs bu məqsədlə yaradılmışdı. Bir sıra xarici dövlətlər tərəfindən maliyyələşdirilən bu terror təşkilatına dünyanın müxtəlif yerlərinə səpələnmiş millətçi ermənilər cəlb olundu. “Böyük Ermənistan” yaratmaq xülyası, ermənilərin fikrincə iki istiqamətdə həyata keçirilməlidir.

Birinci, ermənilərin göz dikdiyi türk torpaqlarının, o cümlədən də, Azərbaycan ərazilərinin müharibə, yaxud dinc yolla işgal edilib Ermənistana qatılması siyasəti, ikinci, milli qırğın törətmək yolu ilə türk xalqlarına, eləcə də azərbaycanlılara qarşı soyqırım siyasetini həyata keçirməkdən [7, 6].

XX əsrin əvvəllərində baş verən məlum hadisələrdən (Birinci dünya müharibəsi, Rusiyada baş vermiş 1917-ci il fevral və oktyabr çevrilişləri) məharətlə istifadə edən ermənilər öz iddialarını bolşevik bayrağı altında reallaşdırmaq siyasetini əsas xətt olaraq müəyyən etdilər. Əksinqilabçı ünsürlərlə mübarizə şəhəri adı altında 1918-ci ilin mart ayından etibarən Bakı Kommunası tərəfində ümumən Bakı quberniyasını azərbaycanlılardan təmizləmək məqsədi güdən mənfur plan həyata keçirilməyə başlandı [11,10]. Birinci Dünya müharibəsi illərində (1914-1918) böyük dövlətlərdən yardım alan erməni-daşnak silahlı dəstələri, qabaqcadan hazırlanmış plana uyğun olaraq, bütün Azərbaycan torpaqlarında yerli türk-müsəlman əhaliyə qarşı yenidən dəhşətli soyqırımları həyata keçirdilər [9,7].

Bakıda və Zaqafqaziyənin digər bölgələrində müsəlman qırğını törətmək üçün 1918-ci ilin yanvarından ermənilər müxtəlif fitnəkarlıqlara əl atır, Bakıda siyasi təsir üstünlüyünə nail olmaq üçün ən mühüm vəzifələrə yiylənməyə can atırlılar. Keçmiş Rus imperiyasının ərazisini yenidən bir dövlətin tərkibində birləşdirməklə Zaqafqaziyaya tam sahib çıxməq Leninin başlıca məqsədi idi. Rusiyada öz hakimiyyətlərini qoruyub saxlamaq istəyən və buna görə də vətəndaş müharibəsi aparan bolşeviklərə Bakı nefti çox lazım idi. Ona görə də Lenin başda olmaqla Moskvanın bolşevik hökuməti əli müsəlman-türk qanına batmış qaniçən St. Şaumyanə hər cür yardım etməyə çalışırdı. Bu yardımların içərisində hərbi yardım xüsusilə üstünlük təşkil edirdi. Bakıdakı seckili qurumlarda qanuni yolla üstünlük qazana bilməyəcəyini anlayan bolşeviklər hakimiyyətin ələ keçirilməsinin

yeganə yolunu hərbi zorakılıqda görürdülər. Buna görə də onlar 1918-ci ilin başlanğıcından etibarən hakimiyyətin dinc yolla ələ keçirmək mübarizəsindən silahlı mübarizəyə hazırlaşmaq taktikasına keçirlər. 1918-ci il mart qırğını ərefəsində, hətta ondan xeyli əvvəl, bolşeviklər və erməni daşnakları sürətlə silahlanmayı davam etdirirdilər [10,52-53].

St.Şaumyanı qorxudan Azərbaycanın muxtarİyyatı, Azərbaycan türklərinin müstəqil dövlət olmaq şansı idi. O, heç cür Azərbaycanın müstəqil dövlət olmasını istəmirdi.[10,70].

Bakıda azərbaycanlıların soyqırıma məruz qaldığı vaxtda, eyni vəhşiliyi və soyqırımlı siyasetini qəzalarda da həyata keçirirdilər. Lakin St.Şaumyanın fitvası ilə bolşevik-daşnak silahlı dəstələri, Şamaxıda Sovet hakimiyyəti qurmaq adı altında dəhşətli vəhşilikləri Şamaxı qəzasında da törətmisdilər. Şamaxı şəhəri və Şamaxı qəzasının azərbaycanlıların yaşadığı kəndləri 1918-ci ilin mart-aprel aylarında erməni vəhşiliyindən ən çox ziyan çəkən ərazilərindən olmuşdur. Azərbaycanın Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası tərəfindən hazırlanmış 23 qərar layihəsi və 7 cild, 952 vərəqdən ibarət təhqiqat materialları erməni silahlı dəstələri tərəfindən Şamaxı şəhəri və Şamaxı qəzası üzrə törətdikləri vəhşiliklər haqqında ətraflı məlumat verir [2,4].

S.Şaumyanın tapşırıqları ilə Şamaxıda böyük mülk, var-dövlət sahibi olan Stepan Lalayev (1905-ci ildə atası və əmisi törətdikləri əməllərin qurbanı olmuşlar) hələ 1917-ci ilin sonu 1918-ci ilin əvvəllerində başlayaraq gizlincə Şamaxıda, eləcə də Mədrəsə, Kərkənc, Saqiyən, Zarxı, Meysəri kəndlərində yaşayan ermənilərə, həmçinin də rus kəndinə - Xilmilli, Qızmeydan, Çuxuryurda gizlincə silah, sursat paylatmış, onları başdan - ayağa silahlandırma bilmişdir [8,42].

Stepan Lalayev, Gavriyil Karaoglanov, Gülbəndov, Mixail Arzumanov, Karapet Karamanov, Şuşintsə Ağamalova, Sedrak Vlasov, Samuel Daliyev, Petrosyants, İvanovlar (oğul və babası) və Şamaxının yerli erməni əhalisi tərəfindən Şamaxı qəzasında görünməmiş faciələr və qarətlər törədildi [1, 75]. Stepan Lalayev azərbaycanlılara qarşı törədilən soyqırımanın icraçılarından biri olmuşdur. Onun Şamaxıda törətdiyi dəhşətli qırğınlara rəhbərlik etməsi şahid ifadələrində və tarixi faktlarla əksini tapmışdır. Şahidlərin dediyinə görə Stepan Lalayev özünün cinayətkar silahdaşları Samson Aspirov və Saatrazbekovla birlikdə böyük bir erməni əsgər dəstəsinin başında Şamaxıya gəlmişdi. Onun quldur dəstəsi burada qadın, uşaq və qocaların da gizləndiyi məscidə od vurub yandırmış, çıxıb qaçmaq istəyənləri isə güllələmişlər. Ermənilər 1918-ci ilin mart-aprel aylarında Şamaxıya hücum zamanı 58 kənddə təxminən 7 min nəfər öldürmiş, onlardan 1653 qadın və 965 uşaq idи [1,76]. Samson Aspirov və Saatrazbəyovla birlikdə erməni əsgərlərindən ibarət böyük bir hərbi birləşmənin başında Şamaxıya gələn Lalayev müsəlman qocaların, qadınların və uşaqların gizləndikləri bütün məscidləri mühəsirəyə almayı və yandırmağı əmr edib. Küçəyə qaçmağa cəhd göstərənlər güllələnib. Məscidlərdə gizlənənlərin hamısı alov içində dəhşətli şəkildə öldürülüb. Beləliklə, Şamaxı şəhərinin bütün müsəlman hissəsi məhv edilib...[5,64].

“Hümmət”in “Şamaxı əhvalı” sərlövhəli məqaləsində qeyd olunur ki, 17 yaşından 50 yaşınadək olan Şamaxı erməniləri bolşeviklərin Qırmızı ordusunun tərkibinə qatılmışdır. Vəziyyətin acınacaqlı olduğunu qəzet bu şəkildə təsvir edir: “Şamaxı şəhəri bütünlükə yanıb”. Milli mətbuatımızda Bakıda törədilən qırğınlara yanaşı, Şamaxıda 7 mindən çox müsəlmanın qətlə yetirilməsinə diqqət yönəldilib, kəndlərində ermənilərin törətdikləri vəhşiliklər qələmə alınıb. “Azərbaycan” qəzeti Şamaxı qırğınınə iştirak edən bolşevik-erməni silahlı birləşmələrinin sayını da göstərir: “Şamaxı mahalına bir qitə göndərilib, əhalı məhv edilir. 4 min əsgərin yüzdə səksəni erməni olub” [12, 8].

“Azərbaycan” qəzeti 1918-ci il 19 sayılı buraxılışında Şamaxı hadisələri ilə bağlı gedən bir yazıda qeyd olunmuşdu ki, S.Lalayevin Şamaxı müsəlmanlarına tutduğu divan bizim bu müharibə dövründə üzləşdiyimiz bütün dəhşətləri geridə qoyur. Şamaxıda qırğına rəhbərlik edən S. Lalayevin

qəddarlığı o həddə çatmışdır ki, bu hətta onun silahdaşları olan T. Əmirov və İ. Boqomolovun da narazılığma səbəb olmuşdu [13,15].

Tarizi faktlar sübut edir ki, bu dövrə Şamaxı qəzasında 120 kənd olmuşdur ki, bunlardan da 86-sı erməni təcavüzünə məruz qalmışdı. Göründüyü kimi, komissiya öz işini dayandırğından, soyqırıma məruz qalmış digər 33 kənd haqqında məlumat toplamaq mümkün olmamışdı. Şamaxı qəzası üzrə təcavüzə məruz qalmış kəndlər hazırda Şamaxı, Qobustan, Kürdəmir, Ağsu, İslmayilli rayonlarının ərazisində yerləşir. Ermənilərin 1918-ci ildə Şamaxı qəzasında cinayət törətdikləri 86 kənd aşağıdakılardır: Qəbristan nahiyyəsi (Qobustan) (19 kənd) -Mərzəzəli, Şıxlər, Çuxanlı, Sündi, Mərzəndiyə, Nabur, Təklə-Hacı Məmməd Hüseyn, Yekəxana Talib, Qurbançı, Ərəbşahverdi, Ərəbşalbaş, Cəmcəmlı, Sıxzərli, Qaracüzlü, Təsi, Təklə-Mirzəbabə, Bəklə, Çəyirli, Ərəbqədim. Mədrəsə nahiyyəsi (41 kənd) - Güzzi, Çaylı, Mirikənd, Muğanlı, Mırtı, Taliş-Məlik-Umud, Şərədil, Qaravəlli -Vahid bəy, Məlcək, Xınıslı, Ağabəyli, Avtahi, Bico, Alpout, Osmanbəyli, Ləngəbiz, Qəşəd, Keçidinməz, Çarhan, Nüydü, Boyat, Adnali, Kürdəmic, Qonaqkənd, Həmyəli, Cabanı, Çaylı-Baxış bəy, Avaxıl, Yuxarı Çağan, Dədəgünəş, Aşağı Çağan, Əngəxaran, Gəgəli, Cavanşir, Ağsu, Şeyməzid, Gorus - Çaparlı, Bortor-Navahı, Bağırlı, Ovçulu, Göylər. Qoşun nahiyyəsi (26 kənd) - Nügədi, Nuran, Zeyla, Pur Qara-Çuxa, Suraxanı, Kiçatan, Koleybugut, Şabian, Maçahi, Taqlabiyan, Kelerarac, Koyurdıvan, Pir Əbdül-Qasım, Bizlyan, Müdji, Gaciman, Dilman, Kelva (Nevla), Hatman, Hosa-dara, Sulut, Tircan, Taliş-Nuri, Hon-kend, Sardagar, Zargava [13,18-19].

Ermənilər təkcə əhalini qətlə yetirməklə kifayətlənməmiş, şəhərin ən abad, varlı və tanınmış müsəlmanlarına məxsus evlərə od vurub yandırmış, hər şeyi talan etmiş, həmçinin Azərbaycan elminə, maarifinə, ədəbiyyatına, incəsənətinə, tarixinə də ağır zərbə vurmüşlər. Belə ki, o evlərdə elə sənədlər, elə kitablar, elə əlyazmaları məhv edilmişdir ki, onları nə tapmaq, nə bərpa etmək, nə də yenidən yaratmaq mümkün deyildi [2,23].

Beləliklə, 1917-1918-ci illərdə azərbaycanlıların soyqırıma məruz qalmalarının əsas səbəblərindən biri torpaqlarımızda qurulan hakimiyətlərin (bolşeviklərin başçılıq etdiyi Bakı Soveti, onun yaratmış olduğu Bakı Xalq Komissarları Soveti və Səntrokaspı hökuməti nəzərdə tutulur) lokal əhaliyə yad olması, onların yeritdiyi siyasetin zorakılığa söykənməsi olmuşdur. Bolşeviklər Azərbaycanda müstəqil dövlət qurmaq fikirində deyildilər, onların başlıca məqsədibü əraziləri Sovet Rusiyasının tərkibinə qatmaq, keçmiş Rusiya imperiyasının ərazisini bərpa etmək idi. Azərbaycanlılarsız Azərbaycanda qurulan bolşevik sovet hakimiyəti dövründə (1917-ci ilin noyabr - 1918-ci ilin iyul ayları) yerlərdə Sovet hakimiyəti qurmaq adı altında yürüdüyü antiazərbaycan siyasəti nəticəsində azərbaycan xalqının dərin nifrətini qazanmış oldular [2,10-11].

Ümumilikdə, 1918-ci ildə erməni silahlı qüvvələri tərəfindən Bakı quberniyasında 229 yaşayış məntəqəsi (o cümlədən Şamaxı qəzasında 58, Quba qəzasında 112), Gəncə quberniyasında 272 yaşayış məntəqəsi (Zəngəzurda 115, Qarabağda 157), İrəvan quberniyasında 211 (İrəvan qəzasında 32, Yeni-Bayaziddə 7, Sürməlidə 75, Eçmiədzində 84), Qars vilayətində 82 yaşayış məntəqəsi yerlə yeksan edilmiş, yüz minlərlə əhali qırılmış və öz etnik ərazilərindən qaçqın düşmüşdü [4, 92].

ƏDƏBİYYAT

1. Abışov V.Ş. Azərbaycanlıların soyqırımı (1917-1918-ci illər). Bakı, Nurlan, 2005, 176 s.
2. Abışov V. Şamaxı qəzasda Azərbaycan xalqına qarşı soyqırımı. Bakı: "Elm", 2017, 120 s.
3. Arzumanlı V., Həbiboglu V., Muxtarov K., 1918-ci il qırğınları. Tarixi araşdırırmalar B.: "Öyrətmən" 1995, 90 s.

- 4.Arzumanlı V., Mustafa N. Tarixin qara səhifələri. Deportasiya. Soyqırım. Qaçqınlıq. Bakı: “Qartal”, 1998, 280 s.
- 5.Erməni xəyanəti: Terror, soyqırım və deportasiya siyasəti Bakı, “Avropa nəşriyyatı servis” MMC, 2009, 121 s.
- 6.Qəniyev S. 1918-ci il Şamaxı soyqırımı. Bakı, “Nurlan”, 2003, 152 s.
- 8.Həbiboglu V. “Böyük Ermənistan” yaratmaq xülyası. “Respublika” qəzeti, 3 aprel, 1999.
8. Həbiboglu V., Azərbaycan soyqırımı təşkilatçısı, Bakı, Azərnəşr, 2001, 301 s.
- 9.Mahmudov Y.M., Şükürov K.K.Qarabağ: Real tarix, faktlar, sənədlər. Bakı, “Təhsil”, 2005, 380 s.
- 10.Məmmədzadə M.B. Milli Azərbaycan hərəkatı. Bakı, Nicat. 1992, 246 s.
- 11.Soyqırım cinayəti (Beynəlxalq aktlar, normativ sənədlər, müraciət və şərhlər toplusu). Bakı 2010, AZE Konsalting Qrup, Hüquqi İslahatlara Yardım Mərkəzi İB, 88 s.
- 12.Vəliyev A.A.(Aşırılı). 1918-ci ilin mart soyqırımı 1918-1920-ci illər mətbuatında. Bakı,“Elm və təhsil”, 2011, 100 s.
- 13.Zülfüqarlı M. Şamaxı soyqırımı 1918. Bakı, AVCİYA 2011,78 s.

РЕЗЮМЕ

ШАМАХИНСКИЙ ГЕНОЦИД 1918 ГОДА КАК ПОЛИТИКА ЭТНИЧЕСКОЙ ЧИСТКИ И ВАНДАЛИЗМА ПРОТИВ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО НАРОДА.

Байрамов А.М., Асланов Э.М.

В статье рассматривается вопрос о геноциде, совершенном вооруженными силами армян с помощью Бакинского Совета в Шемахе против азербайджанского народа в марта-апреле 1918 года. Армяне умело воспользовавшись революцией происходившей в России в феврале и октябре 1917 года в период Первой мировой войны, удалось реализовать свои претензии под большевитским флагом. Армянские вооруженные отряды в Шемахинском уезде жестоко убили тысячами мирных жителей, ограбили их имущество и сожгли их дома. Основная цель этих преступлений состояла в том, чтобы подчинить Азербайджан, который богат природными ресурсами Советской Россией, также проводила этническую чистку в Баку и его окрестностях.

Ключевые слова: Азербайджан, Царская Россия, политика переселения, Шамахы, армянские вооруженные формирования, Бакинский Совет, национальный геноцид.

SUMMARY

THE SHAMAKHI GENOCIDE OF 1918 AS ETHNIC CLEANSING AND VANDALISM POLICY AGAINST THE PEOPLE OF AZERBAIJAN.

Bayramov A.M., Aslanov E.M.

In the article deals about issue of the genocide committed by the armed forces of the armenians with the help of the Soviet of Baku in Shamakhi against the Azerbaijani people in March-April in 1918. The Armenians skillfully took advantage of the revolution that took place in Russia in February and October in 1917 during the First World War, managed to realize their claims under the Bolshevik flag. Armenian armed forces in the Shamakhi district brutally killed thousands of civilians, robbed their property and burned their homes. The main purpose of these crimes was to subjugate Azerbaijan, which is rich in natural resources, Soviet Russia, also conducted ethnic cleansing in Baku and its environs.

Key words: Azerbaijan, char Russia, relocation policy, Shamakhi, armenian armed formation, Soviet of Baku, national genocide.

AZƏRBAYCANLILARIN DEPORTASIYASININ İCTİMAİ-SİYASI VƏ TARİXİ NƏTİCƏLƏRİ

Bünyadov Z.V.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

bunyadov82@mail.ru

Xülasə: Deportasiya latın mənşəli söz olub, mənası qovulmaq, sürgün olunmaq deməkdir. Azərbaycanlıların deportasiyası bir neçə mərhələdə həyata keçirilmişdir. Bu tarix ermənilərin XIX əsrдə çar Rusiyasının müstəmləkəsinə çevrilmiş Qafqaza köçürülməsindən sonra başlanılmışdır. Türkmənçay müqaviləsindən sonra Azərbaycan ərazisinə köçürülmüş ermənilər yenice məskunlaşdıqları torpaqlardan azərbaycanlıları sıxışdırıb çıxarmağa başladılar. Bununla da azərbaycanlıların yaşadıqları ərazilərdə əhalinin milli tərkibi sürətlə dəyişdi, ermənilərin sayı durmadan artmağa başladı.

Açar sözlər: deportasiya, tarix, siyaset, ictimai, sürgün, soyqırım

Latın mənşəli söz olan deportasiyanın mənası qovulmaq, sürgün olunmaq deməkdir. İlk dəfə bu termindən istifadə Fransada burjua inqilabı illərində şübhəli şəxslər haqqında qanunda təsbit olunmuşdur. Sovet hakimiyyəti illəri ərzində SSRİ-də demək olar bütün xalqlar deportasiyaya məruz qalmışlar. Xalqlar öz doğma yurdlarından, el-obalarından, əzəli tarixi torpaqlarından zorla Mərkəzi Asiyaya, Qazaxistana və Sibirə göndərilmişdir. XX əsrin 20-30-cu illərində Stalinin repressiya siyasetinin həyata keçirildiyi dövrдə deportasiyalar daha da şiddetləndi. Heç bir təqsiri olmayan xalqlar müharibə dövründə totalitar rejim tərəfindən təqsirkar bilinərək yaşadıqları yerlərdən uzaq diyarlara sürgün olundular. Rəsmi məlumatlara görə onların arasında Volqaboyunda yaşayan almanlar, həmçinin çeçenlər, Krim tatarları, inquşlar, kalmıklar, qaraçaylılar, Axıskə türkləri, balkarlar və digər xalqların nümayəndələri var idi. Kişiilərin çoxu Böyük Vətən Müharibəsində, ön cəbhədə olduğundan köçürünlərin böyük əksəriyyəti uşaqlar, qadınlar və qocalardan ibarət olmuşdur. Onların xeyli hissəsi yolda təzyiqlərə, işgəncələrə, ağır vəziyyətə dözə bilməyib ölmüşdür. SSRİ-də repressiya və deportasiyalar demək olar ki, bütün xalqlara şamil olunsa da, türk xalqlarına, xüsusilə də azərbaycanlılara qarşı daha amansızlıqla həyata keçirilmişdir [10, 38 s].

Azərbaycanlıların əzəli torpaqlarından deportasiyası tarixdə bir neçə mərhələdə həyata keçirilmişdir. Bu tarix ermənilərin XIX əsrдə çar Rusiyasının müstəmləkəsinə çevrilmiş Qafqaza köçürülməsindən sonra başlanılmışdır. İranla Rusiya arasında imzalanan Türkmənçay müqaviləsinin 15-ci maddəsinə əsasən Azərbaycan ərazisinə köçürülmüş ermənilər yenice məskunlaşdıqları torpaqlardan azərbaycanlıları sıxışdırıb çıxarmağa başladılar. Bununla da azərbaycanlıların tarixən yaşadıqları ərazilərdə əhalinin milli tərkibi sürətlə dəyişdi, ermənilərin sayı durmadan artmağa başladı. Azərbaycanlıların öz doğma torpaqlarında soyqırıma və deportasiyaya məruz qalması faktları nəinki rəsmi sənədlərdə, həmçinin yazıçılarımızın da əsərlərində bədii çalarlarla öz əksini tapmışdır. Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, yazıçı M.S.Ordubadinin "Qanlı sənələr" və Mir Möhsün Nəvvabın 1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası kitablarında bu hadisələrə geniş yer verilmişdir. Bu kitablardan və digər saysız-hesabsız sənədlərdən aydın olur ki, Azərbaycan, İrəvan, İran ərazisində ermənilər tərəfindən mülki əhaliyə qarşı həyata keçirilən bütün

soyqırımlı hadisələri xalqımızın həyatında köçkünlük siyasetinin, yəni deportasiyanın acı nəticələrini özündə ehtiva edir. Bu siyaseti həyata keçirməkdə ermənilərin məqsədi türksüz ərazilərin yaradılması idi. Ardınca ermənilər öz havadarlarının əli ilə həmin ərazilərə erməni milliyyətindən olanları köçürür, məskunlaşdırır, bununla da süni surətdə deportasiya siyasetini həyata keçirildilər.

Böyük Vətən Müharibəsindən sonrakı illərdə Mikoyanın Stalinə açıq məktubunda Qarabağı Ermənistana birləşdirmək arzusu iflasa uğradıqdan sonra Ermənistana SSR-dən kolxozçuların və digər azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi ilə əlaqədar tədbirlər haqqında qərar qəbul edildi. 1948-ci il 10 mart tarixli qərarda köçürmə ilə əlaqədar konkret tədbirlərdən bəhs olunurdu. Maraqlıdır ki, rəsmi sənədlərdə və ictimaiyyətdə bu köçürmə könüllülük prinsipləri əsasında həyata keçirilirdi. Böyük Vətən müharibəsindən sonra Ermənistana məqsədli şəkildə dünyanın müxtəlif yerlərində ermənilərin köçürürlüb yerləşdirilməsi məsəlesi ortaya atıldıqda, Ermənistana rəhbərliyi çoxdan düşündüyü gizli bir niyyəti aşkar çıxarı. Məskunlaşdırma siyasetini həyata keçirən erməni rəhbərliyi azərbaycanlıların bir hissəsindən məhz bu yol ilə xilas olmağa çalışır. 1948-ci ildə Suriyadan, Livandan, Fransadan və Ruminiyadan 10 minə yaxın, bütünlükdə 1946-48-ci illərdə xaricdən Ermənistana təqribən 100 min erməni köçürülür. Lakin bu köçürmə 1948-ci ildə dayandırılır. Ermənistana ermənilərin köçürülməsi siyasetinin arxasında digər məqsədlər də dururdu.

Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin 1948-ci il 2 fevral tarixli qərarına əsasən 1948-ci ildə Ermənistandan köçürüləcək 10 min əhalini qəbul etmək və yerləşdirmək planlaşdırılmışdı. Qərarda Azərbaycan SSR-nin Salyan, Saatlı, Sabirabad, Əli Bayramlı, Biləsuvar, Ağcabədi və Xıllı rayon icraiyə komitələrinə aşağıdakı məsələlər tapşırılmışdı:

- 1948-ci il fevralın 15-dək köçürünlərin yerləşdiriləcəyi kolxozlarda olan boş yaşayış evlərinin təmiri və bərpası üçün tikinti briqadaları yaratmaq;
- köçürülen əhalini lazımi nəqliyyat vasitəsilə təmin etmək;
- yaşayış evlərinin bir hissəsini köçürünlərə vermək istəyən kolxozçuları aşkar etmək və qeydiyyata götürmək;
- kolxozlarda köçürülmə ilə əlaqədar geniş izahat işləri aparmaq lazımdır.

Qəbul edilən qərara əsasən Ermənistandan 1948, 1949, 1950-ci illərdə çoxlu sayıda azərbaycanlı könüllülük adı altında Azərbaycana köçürüldü. Bu siyaset sonrakı illərdə də davam etdirildi. Ümumiyyətlə, 1948-1953-cü illərdə Azərbaycanda deportasiya edilən əhalinin sayı 150 min nəfərdən çox olmuşdur. Ev-eşiyindən didərgin salınmış insanlar Azərbaycanın əsasən Aran rayonlarına göndərildi. Bu qərarı zorla icra etmək ona gətirib çıxardı ki, müləyim iqlim şəraitinə, bulaq suyuna adət etmiş əhalinin xeyli hissəsi Kür-Araz ovalığında ictimai binalarda yatalaqdan, qızdırımadan, malyariyadan və digər yoluxucu xəstəliklərdən mehv oldu. Çox təəsüflər olsun ki, Azərbaycanın həmin dövrdəki siyasi rəhbərliyi bu qərarın qəbuluna və icrasına biganə qalmışdır.

Sonrakı illərdə deportasiyaya məruz qalmış əhalinin müəyyən qismi bütün çətinliklərə, məhrumiyyətlərə baxmayaraq, yenidən öz ata-baba yurdlarına qayıtdılar. Göycə və Amasiya mahalının müləyim iqlim şəraitinə, bulaq suyuna adət etmiş əhali yeni iqlim şəraitinə uyğunlaşmaqdə çətinlik çəkməklə yanaşı, əzəli, tarixi torpaqlarına qayıtmayı daha üstün hesab etdilər. Lakin onlar 35-40 ildən sonra ermənilərin növbəti deportasiya siyasetinin qurbanına çevriləcəklərini ağıllarına belə gətirməzdilər. 1988-ci ildə ermənilər Sovet İttifaqının dağılması prosesində məharətlə istifadə etdilər. Öz havadarları olan SSRİ Prezidenti M.S.Qorbaçovun onlara olan xüsusi münasibətinə arxalanaraq, Ermənistana ərazisində bütün azərbaycanlıları deportasiya etdilər. Bununla da çoxdan arzuladıqları türksüz Ermənistana, monoetnik dövlətini yaratdılar. Bu

sonuncu deportasiya Qafan və Mehri rayonları ərazisindən həyata keçirilirdi. Deportasiya zamanı 400 nəfərdən çox azərbaycanlı ermənilər tərəfindən vəhşicəsinə qətl yetirildi [10, 41 s].

Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistən SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında 18 dekabr 1997-ci il tarixli fermanında xalqımızın bu faciəsi öz geniş əksini tapmışdır. Ulu öndərin təşəbbüsü ilə tarixdə ilk dəfə olaraq məhz bu ferman vasitəsilə azərbaycanlıların deportasiyasına siyasi-hüquqi qiymət verilmişdir. Ümummilli lider Heydər Əliyevin imzaladığı bu ferman 1948-1953-cü illəri əhatə etsə də, deportasiya tarixi ilə məşğul olan tədqiqatçılar çox yaxşı bilirlər ki, azərbaycanlılar tarixin müxtəlif mərhələlərində dəfələrlə deportasiyaya məruz qalmışlar. Fərmanda haqlı olaraq qeyd olunur ki, Son iki əsrə yəni XIX və XX əsrlərdə Qafqazda azərbaycanlılara qarşı məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilmiş etnik təmizləmə və soyqırımı nəticəsində xalqımız ağır məhrumiyyətdən milli faciə və məşəqqətlərə məruz qalmışdır. Mərhələ-mərhələ gerçəkləşdirilən belə qeyri-insani siyaset nəticəsində azərbaycanlılar indi Ermənistən adlandırılan ərazidən İrəvandan, Zəngəzurdan, Dərələyəzdən, Göyçədən, Amasiyadan, Vedibasardan, min illər boyu yaşadıqları öz doğma tarixi-etnik torpaqlarından didərgin salınaraq kütləvi qətl və qırğınlara məruz qalmış, xalqımıza məxsus minlərlə tarixi-mədəni abidə və yaşayış məskəni dağıdılib viran edilmişdir. Fərmanda ilk dəfə olaraq azərbaycanlılara qarşı həyata keçirilən deportasiya aktlarına siyasi-hüquqi qiymət verilmişdir. Belə ki, bu siyasi sənəddə göstərilir ki, SSRİ Nazirlər Sovetinin 1947-ci il 23 dekabr tarixli 4083 nömrəli və 1948-ci il 10 mart tarixli 754 nömrəli qərarları Azərbaycan xalqına qarşı növbəti tarixi cinayət aktı kimi qiymətləndirilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasbəyli A.N., Darabadi P.Q., İbrahimov Ə.G. Konfliktologiya. Bakı, 2006
2. Aslan Bayramov. Tarixi faciələrimiz. Deportasiya, repressiya və soyqırım. Bakı, 2015
3. Aslanova R. Qloballaşma və mədəni müxtəliflik. Bakı, 2004
4. Azərbaycanlıların Ermənistən SSR ərazisində tarixi torpaqlarından 1948-1953-cü illərdə kütləvi surətdə deportasiyası haqqında Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin fərmanı. Bakı, 18.12.1997
5. Elşad Mirbəşiroğlu. Siyasi münaqışələr: mahiyyəti, quruluşu, həlli. Bakı, 2009
6. Həsənov Ə.M. Azərbaycan Respublikasının milli inkişaf və təhlükəsizlik siyasetinin əsasları. Bakı, 2016
7. Mir Möhsün Nəvvab. 1905-1906-cı illərdə erməni müsəlman davası. Bakı, 1993
8. Ordubadi M.S. Qanlı illər. Bakı, 1993
9. Piriyev A. Siyasi strategiya və milli təhlükəsizlik problemi. Bakı, 2002
10. Politologiya. İzahlı lügət. Bakı, 2007

РЕЗЮМЕ

СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ И ИСТОРИЧЕСКИЕ РЕЗУЛЬТАТЫ ДЕПОРТАЦИЯ АЗЕРБАЙДЖАНЦОВ

Бунядов З. В.

Депортация - слово латинского происхождения, что означает изгнание. Депортация азербайджанцев проходила в несколько этапов. Эта история началась после переселения армян на Кавказ, который в XIX веке стал колонией царской России. После Туркменчайского договора армяне, переселившиеся в Азербайджан, начали выселять азербайджанцев со своих

вновь заселенных земель. Таким образом, национальный состав населения на территориях, населенных азербайджанцами, быстро изменился, и количество армян стало увеличиваться.

Ключевые слова: депортация, история, политика, общество, ссылка, геноцид

SUMMARY

SOCIO-POLITICAL AND HISTORICAL RESULTS DEPORTATION OF AZERBAIJANS Bunyadov Z. V.

Deportation is a word of Latin origin, which means expulsion. The deportation of Azerbaijanis was carried out in several stages. This history began after the resettlement of Armenians in the Caucasus, which became a colony of Tsarist Russia in the XIX century. After the Turkmenchay Treaty, Armenians resettled in Azerbaijan began to oust Azerbaijanis from their newly settled lands. Thus, the national composition of the population in the areas inhabited by Azerbaijanis changed rapidly, and the number of Armenians began to increase.

Key words: *deportation, history, politics, society, exile, genocide*

XX ƏSRDƏ AZƏRBAYCAN XALQINA QARŞI HƏYATA KEÇİRİLMİŞ SOYQIRIM VƏ DEPORTASIYALAR

Cəfərov P.T., Dadaşzadə Ə.I.

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan

parvizjafarov5@gmail.com

ehlimandadaszade@gmail.com

Xülasə: Tarix boyu şanlı dövlətlər yaradan Azərbaycan xalqı son 200 ildə erməni millətçilərinin davamlı şəkildə soyqırım və təcavüzkarlıq siyasetinə məruz qalmışdır. İrandan və Türkiyədən çoxlu sayıda erməni əhali İrəvan və Qarabağ xanlıqlarının ərazilərinə köçürülmüşdür. Azərbaycanlıların öz doğma torpaqlarından deportasiyası prosesi 1988-1989-cu illərə qədər davam etmişdir. Ermənilərin bütün vəhşiliklərinə Ali Baş komandan İlham Əliyev tərəfindən 27 sentyabr 2020-ci ildə başlanan Vətən müharibəsi ilə son qoyulmuşdur.

Açar sözlər: *soyqırım, deportasiya, ərazi iddiaları, tarixi torpaqlar, qaçqın, suverenlik*

Tarix boyu şanlı dövlətə yaradaraq adını qədim dövlətçilik ənənəsi olan xalqların sırasına yanan, bu siyahıda ilk yerlərdə qərar tutan, Qafqazın aborigen xalqı olan, bu ərazilərin tarixi reallığını öz silahı və mədəniyyəti ilə tarixi salnamələrə həkk elətdirən Azərbaycan xalqı son 200 ildə xarici himayədarlarına arxalanan erməni millətçilərinin davamlı şəkildə xüsusi qəddarlıq və amansızlıqla həyata keçirdikləri etnik təmizləmə, soyqırımı və təcavüzkarlıq siyasetinə məruz qalmış, öz tarixi torpaqlarından didərgin salınmışdır.

İddiası daim malik olduğu resurslardan qat-qat artıq olan, daim sonradan məskunlaşdırıldıqları ərazilərə bədbəxtliklər və faciələr gətirən, xalq və millət adlandırılmağa heç bir mənəvi haqqı olmayan bu anarxist toplum və ya kütlə – ermənilər tarixi yalanlar və təhriflərdən qaynaqlanan “Böyük Ermənistən” ideyası ilə öz miskin niyyətlərini həyata keçirməyə çalışmışlar. İrandan və Türkiyədən çoxlu sayıda erməni əhalisinin Azərbaycanın Qarabağ bölgəsinin dağlıq hissəsinə köçürülməsi prosesinə XIX əsrin əvvəllerində start verilmişdir.

1804-1813-cü, 1826-1828-ci illər Rusiya-İran və 1828-1829-cu illər Rusiya-Türkiyə müharibələrinin gedişində, həm də sonralar ermənilərin İran, Türkiyə və Cənubi Azərbaycandan kütłəvi surətdə Cənubi Qafqaza, o cümlədən Qarabağ köçürülməsi nəticəsində burada onların sayı ilbəil artmağa başladı [6,s.7].

Bütün XX əsr boyu ermənilər azərbaycanlılara qarşı etnik təmizləmə siyasəti aparmışlar. Təkcə XX əsrədə azərbaycanlılar 4 dəfə – 1905-1906-ci, 1918-1920-ci, 1948-1953-cü və 1988-1993-cü illərdə soyqırımı və etnik təmizləmələrə məruz qalmışdır [2,s.3]. Belə ki, 1905-1906-ci illərdə ermənilər Bakıda, Gəncədə, Qarabağda, İrəvanda, Naxçıvanda, Ordubadda, Şərur-Dərələyəzdə, Tiflisdə, Zəngəzurda, Qazaxda və başqa yerlərdə dinc azərbaycanlılara qarşı qırğınılar törətmiş, əhali amansızlıqla qətlə yetirilmiş, şəhər və kəndlər yandırılmış və dağıdılmışdır. Erməni silahlı dəstələri Şuşa, Zəngəzur və Cəbrayıl qəzalarında, İrəvan və Gəncə quberniyalarında azərbaycanlılar yaşayın 200-dən artıq yaşayış məntəqəsini viran qoymuş, on minlərlə soydaşımız öz doğma yurdlarından qaçqın və məcburi köçkün düşmüşlər [3, s.14].

Erməni daşnakları tərəfindən 1918-ciilin mart-aprel aylarında törədilmiş soyqırım nəticəsində Bakıda və digər Azərbaycan ərazilərində 50 minə yaxın insan xüsusi işgəncələrlə qətlə yetirilmişdir. Zəngəzur qəzasında 10 mindən çox, Şamaxı qəzasında 10 min 270 nəfər, şəhərlə birlikdə isə 18 min 270 nəfər azərbaycanlı amansızlıqla öldürülmüşdür [4, s.25].

1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılması ilə xalqımızın itirilmiş dövlətçilik ənənələri yenidən bərpa olunmuş, erməni daşnaklarının törətmiş olduqları faciələrə və soyqırımlara hüquqi qiymət verilmişdir. Bu məqsədlə yaradılan Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası ermənilərin törətdikləri cinayətləri araşdırmış və Hökumətin qərarı ilə hər il mart ayının 31-nin Matəm Günü kimi qeyd edilməsi qərara alınmış, lakin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutu ilə bu iş başa çatdırılmamış qalmışdır.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin saxta fəhlə-kəndlə hökuməti libasına bürünmüştə sovetlər tərəfindən istilasından sonra əzəli torpaqlarımızın ermənilər tərəfindən qəsbinin yeni mərhələsi başlanmış oldu. Sovet Rusiyası və Ermənistən arasında 1920-ci ilin avqustunda bağlanmış saziş Şərur-Dərələyəzin qeyd-şərtsiz Ermənistana verilməsini “qanuniləşdirdi”. 1920-ci il noyabrın 30-da Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Ermənistən bir dövlət kimi yox olmaqdan xilas edildi. Ermənistən ərazi iddiaları yeni mərhələyə qədəm qoydu. Ermənistən əssasız ərazi iddiaları tarixi torpaqlarımız Naxçıvan, Zəngəzur və Qarabağı əhatə edirdi. Sovet Ermənistənini tanımayan Daşnak hökumətinin 1920-ci il dekabrın 2-də Türkiyə ilə imzaladığı Gümrü (Aleksandropol) sülhünün şərtlərinə görə Ermənistən ərzisi 10 min kv.km. hüdudunda müəyyənləşdirilməklə Ararat vadisi və Göyçə hövzəsini əhatə edirdi. Lakin Sovet Rusiyası Gümrü müqaviləsini tanımadı. Daşnaklar 1920-ci il dekabrın 25-də «Azad Sünik hökuməti» yaratıldıqdan sonra Zəngəzurun yuxarı və şərqi hissəsi Ermənistana birləşdirildi. 1921-ci ilin yazında Sovet Ermənistəninin hücumu nəticəsində daşnakların “Azad Sünik hökuməti” ləğv olundu və Yuxarı Zəngəzur Ermənistəna birləşdirildi.

Naxçıvana qarşı ermənilərin ərazi qəsdləri həyata keçirilə bilmədi. 1924-cü il 09 fevral tarixdə Azərbaycan SSR-in tərkibində Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikası yaradıldı. Naxçıvan ərazisinin Azərbaycandan aralı salınması üçün 1929 - 1931-ci illərdə Ordubad və Zəngilan rayonlarının kəndləri alınaraq burada Ermənistənə Mehri rayonu yaradıldı.

Ermənilər sovet hakimiyyətinin sonrakı dönəmlərində də zaman-zaman öz xain niyyətlərini həyata keçirməyə çalışır və bu məqsədlərinə nail olmaq üçün istənilən fürsətdən yararlanmağa çalışırlar. Bu məqsədlə A.Mikoyanın başçılığı ilə XX əsrin 40-ci illərinin ortalarında gizli «Qarabağ komitəsi» fəaliyyətə başlamışdı. 1945-ci ilin payızında, müharibədən dərhal sonra

Ermənistana KP MK-nın katibi A.Harutyunov ÜİK(b)P MK-nın müzakirəsinə DQMV-nin Ermənistana verilməsi barədə təklif-layihə təqdim etdi, xüsusi vurğu ilə bildirdi ki, Dağlıq Qarabağın əhalisinin əksəriyyəti ermənilərdən ibarət olduğu üçün həmin ərazi Ermənistana verilməlidir. ÜİK(b)P katibliyi isə Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi M.C.Bağirovun rəyini öyrənmək üçün ona müraciət etdi. Ermənilərin dəlillərini alt-üst edən M.C.Bağirov bildirdi ki, əgər əhali çoxluğuna görə Dağlıq Qarabağın Ermənistana verilməsi məqbul sayılırsa, onda Şuşa rayonu istisna olunmaqla, DQMV-nin ərazisi Ermənistana verilə bilər. Ancaq bu şərtlə ki, azərbaycanlıların çoxluq təşkil etdiyi Ermənistən Zəngəzur bölgəsi bütövlükdə Azərbaycana qaytarılsın, habelə vaxtilə Gürcüstanə verilən Borçalı və Dağıstanə verilən Dərbənd və Məhərrəmkənd rayonları da Azərbaycana geri qaytarılsın. Məsələnin mürəkkəbləşəcəyindən qorxan SSRİ rəhbərliyi hələlik bu məsələni bağladı [1,s.443].

Lakin erməni fitnəkarları yeni layihələrini həyata keçirməkdə davam edirdi. 1947-ci il dekabrın 23-də SSRİ Nazirlər Soveti “Ermənistən SSR-də kolxozçuların və başqa azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında” 4083 sayılı qərar qəbul edərək 1948-1953-cü illərdə on minlərlə azərbaycanının doğma torpaqlarından deportasiya edilməsinə nail oldular. Xalqımızın tarixində ən agrılı-acılı səhifələrdən biri olan bu hadisələrə yalnız 1993-cü ildə ümummilli lider Heydər Əliyev siyasi hakimiyyətə yenidən qayıtdıqdan sonra siyasi-hüquqi qiymət verilmişdir. Ümummilli Liderin “1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistən SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında” 1997-ci il 18 dekabr tarixli Fərmanı bu cinayətə hüquqi-siyasi qiymət verilməsi eləcə də erməni şovinizmi və terrorizminin ifşa olunması və onun beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırılması baxımından çox qiymətlidir.

Saxta faktlara istinadlar üzərində qurulan və yalnız özlərinin inandıqları “Böyük Ermənistən” xülyasını həyata keçirmək üçün ermənilər XX əsrin 80-ci illərinin ikinci yarısından başlayaraq yeni yaranmış fürsətdən istifadə edərək əməli fəaliyyətə keçdilər. Bu dövrdə etnik təmizləmə nəticəsində Ermənistəndəki 185 azərbaycanlı kəndindən 250 min nəfərə qədər azərbaycanlı təcavüze məruz qalaraq zoraklıqla doğma yurdlarından qovuldu. Nəticədə, Ermənistəni azərbaycanlılardan təmizləmək aksiyası həyata keçirilərək 216 azərbaycanlı vəhşicəsinə qətlə yetirilmiş, minlərlə qadın, uşaq və qoca bədən xəsarəti almış, on minlərlə ailənin əmlakı qarət olunmuşdur [2, s.68].

Ermənistən SSR Ali Soveti Azərbaycanın suverenliyini kobud surətdə pozaraq 1989-cu il dekabrın 1-də DQMV-nin Ermənistən SSR-ə birləşdirilməsi haqqında Konstitusiyaya zidd qərar qəbul etməsi ilə DQMV və Azərbaycanın Ermənistənla həmsərhəd bölgələrində erməni təcavüzünün miqyası daha da genişləndi. Bu qanunsuz addımla faktiki olaraq DQMV Azərbaycandan ayrılaraq Ermənistəna birləşdirilmiş oldu. Sovet rəhbərliyinin fəaliyyətsizliyi, daha düzgün ifadə etsək himayədarlığı 1990-cı ilin sonu-1991-ci ilin əvvəllərində münaqişə zonasında vəziyyəti daha da kəskinləşdirdi.

1992-ci ilin Fevralın 13-dən 17-dək Xocavənd rayonunun Qaradağlı kəndində erməni faşistləri tərəfindən daha bir faciə törədildi. Erməni faşistləri kəndə hückum edərək 118 nəfəri (uşaq, qadın, qoca) əsir götürmiş, 33 nəfər güllələmiş, əsir götürülənlərdən 68 nəfəri amansızlıqla qətlə yetirmişlər. 1992-ci il fevralın 25-dən 26-na keçən gecə Ermənistən silahlı qüvvələri tərəfindən Xocalı şəhərində XX əsrin ən faciəli hadisələrindən biri olan Xocalı soyqırımı törədildi. Erməni cəlladları Xankəndidə yerləşən sovet ordusundan qalmış 366-ci motoatıcı alayın şəxsi heyətinin və ağır texnikasının iştirakı ilə Xocalı şəhərinə hückum edərək şəhərin dinc sakinlərinə qarşı misli görünməmiş qırğın törətdilər. Xocalı soyqırımı nəticəsində 63 nəfəri uşaq, 106 nəfəri qadın, 70 nəfəri isə qoca olmaqla 613 nəfər öldürülmüşdür. Soyqırım zamanı 8 ailə tamamilə məhv edilmiş,

487 nəfər şikəst olmuşdu ki, onlardan da 76-sı uşaqdır. Bundan əlavə, Xocalı sakinlərindən 1275 nəfər əsir götürülmüşdü ki, onlardan 150 nəfərin taleyi indiyə kimi naməlumdur. Xocalıda soyqırımı XX əsrin sonunda ermənilərin bütün insanlığa və bəşəriyyətə qarşı törətdikləri ən ağır cinayətlərdən biri kimi tarixə düşməsdür. Xocalı faciəsi zamanı qətlə yetirilən dinc insanların yeganə günahı onların milli mənsubiyətləri olmuşdur. BMT Baş Məclisinin 1948-ci il 9 dekabr tarixli 260 sayılı qətnaməsində və 1951-ci ildən qüvvəyə minən “Soyqırımı cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında” Konvensiyada soyqırımı cinayətinin hüquqi əsası təsbit olunmuşdur ki, Xocalı soyqırımı zamanı həmin konvensiyada təsbit edilmiş soyqırımı cinayətini təşkil edən bütün əməller azərbaycanlılar qarşı həyata keçirilmişdir. 1993-cü ildə ümummilli lider Heydər Əliyev siyasi hakimiyətə yenidən qayıtdıqdan sonra, 1994-cü ilin fevralında Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi Xocalı soyqırımına siyasi-hüquqi qiymət vermişdir. Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı zaman-zaman törətdikləri soyqırımı ilə əlaqədar ümummilli lider Heydər Əliyevin 1998-ci il martın 26-da imzaladığı Fermanla 31 mart Azərbaycanlıların Soyqırımı Günü elan edilmişdir.

Birinci Qarabağ müharibəsində işgalçı Ermənistən Azərbaycan ərazilərinin 20 faizindən çox hissəni işgal etməyə nail olmuşdu. Müstəqillik yollarında ilk addımlarını atan Azərbaycan Respublikasının daxilində baş verən siyasi qovşaldan, xaosdan istifadə edən, xarici himayədarlarından hər cürə əməli yardım alan ermənilər Dağlıq Qarabağı və onun hüdudlarından kənarda yerləşən və onun ərazisindən 4 dəfə böyük olan Laçın, Kəlbəcər, Ağdam, Füzuli, Cəbrayıllı, Qubadlı və Zəngilan rayonlarını işgal edərək bu ərazilərdə etnik təmizləmə aparmış, eyni zamanda bu ərazilərdə bütün mövcud infrastrukturunu məhv etmişdilər.

İşgal nəticəsində 900-ə yaxın yaşayış məntəqəsi, 22 muzey və 4 rəsm qalereyası, tarixi əhəmiyyəti olan 9 saray, nadir tarixi əhəmiyyətli 40 min muzey sərvəti və eksponatı, 44 məbəd və 9 məscid dağıdılmış, talan edilmiş və yandırılmışdır. Bundan əlavə, 927 kitabxanada 4,6 milyon kitab və qiymətli tarixi əlyazmalar məhv edilmişdir [4, s.147].

Bütün dövrlərdə olduğu kimi, ermənilərin həyata keçirdiyi bu işgalçılıq siyaseti də kütləvi qırğınırla müşayiət olunmuşdur. Belə ki, 1988-1993-cü illərdə Ermənistən hərbi təcavüzü nəticəsində 20000 nəfərdən çox azərbaycanlı həlak olmuş, 100000 nəfərdən çoxu yaralanmış, 50 000 nəfər isə müxtəlif dərəcəli xəsarət alaraq əlil olmuşdur. Munaqışə dövründə 4853 nəfər itkin düşmüş, onlardan 1357 nəfəri əsirlilikdən azad edilmiş, 783 nəfəri isə hələ də Ermənistanda əsirlilikdədir. Beynəlxalq Qırmızı Xaç Komitəsinin məlumatına görə, 439 nəfər əsirlilikdə öldürülmüşdür [5, s.157].

ATƏT çərçivəsində yaradılan Minsk qrupu və bu qrupa həmsədrlik edən dövlətlər münaqışının həll olunması üçün keçən dövr ərzində “ikili standartlar” prinsipində çıxış edərək, təcavüzkar qarşı heç bir təzyiq göstərməmiş və münaqışının dinc yolla həll olunmaması üçün əllərindən gələni etmişlər. Lakin bu dövr ərzində Azərbaycan dövləti beynəlxalq təşkilatların sülh təkliflərinə hörmətlə yanaşaraq onun işində müntəzəm və əməli şəkildə iştirak etmişdir. Munaqışının nizama salınması istiqamətində beynəlxalq təşkilatların qəbul etdiyi sənədlər Azərbaycanın mövqeyini bir daha gücləndirmiş və məsələnin beynəlxalq hüquq prinsipləri əsasında həllinin təsdiqləmişdir. Bu baxımdan BMT Təhlükəsizlik Şurasının qəbul etdiyi 4 qətnamə (822, 853, 874, 884) Azərbaycanın ədalətli mövqeyinin beynəlxalq səviyyədə müdafiəsi üçün hüquqi əsas rolunu oynamışdır.

Lakin dövlətimizin bütün bu sülhsevər siyasetinə baxmayaraq, mənfur düşmən öz təxribatçı siyasetindən heç bir zaman əl çəkməmişdir. 27 sentyabr 2020-ci il tarixdə Ermənistən silahlı qüvvələrinin növbəti təxribatı zamanı Şanlı Ordumuz Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin göstərişi ilə əks-hücum əməliyyatına başlamış və bu əməliyyat zamanı düşmən işgalində olan

Dağlıq Qarabağ və ətraf rayonlarının ərazisinin çox hissəsi erməni işgalindən azad olunmuşdur. Azərbaycan Ordusunun zərbələri qarşısında aciz duruma düşmüş işgalçı Ermənistən 10 noyabr 2020-ci ildə kapitulyasiya aktını imzalamaya məcbur olmuşdur ki, bununla da Azərbaycan Respublikasının bütün ərazilərində dövlətimizin suvrenliyi bərpa edilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağasıyev İ., Səlimov Ş. Azərbaycan tarixi. Dərslik. Bakı, 2017, 527 s.
2. Arzumanlı V., Mustafa N. Tarixin qara səhifələri. Deportasiya. Soyqırım. Qaçqınlıq. Bakı, 1998, 280 s.
3. Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında(8 dildə). Bakı, 1998, 120 s.
4. Əhmədov E. Ermənistən Azərbaycana təcavüzü: təhlili xronika (1987-2011-ci illər). Bakı, 2012, 912 s.
5. Hacıyev N. Dağlıq Qarabağın tarixindən sənədlər. Bakı, 2005, 192 s.
6. Həsənov Ə. Azərbaycanlılara qarşı etnik təmizləmə və soyqırımı siyasetinin mərhələləri. Bakı, 2017, 400 s.

РЕЗЮМЕ

ГЕНОЦИД И ДЕПОРТАЦИИ ПРОТИВ НАРОДА АЗЕРБАЙДЖАНА В XX ВЕКЕ Джафаров П.Т., Дадашзаде А.И.

Народ Азербайджана, создавший славные государства на протяжении всей истории, на протяжении последних 200 лет непрерывно подвергался особой политике геноцида и агрессии со стороны армянских националистов. Большое количество Армянское население из Ирана и Турции было переселено в горную часть Карабахского региона Азербайджана. Процесс депортации азербайджанцев с родных земель продолжался до 1988-1989 годов. Все зверства армян положил конец Верховный главнокомандующий Ильхам Алиев Отечественной войной начинаящийся 27 сентября 2020 года.

Ключевые слова: геноцид, изгнание, территориальные претензии, исторические земли, беженцы, суверенитет

SUMMARY

GENOCIDE AND DEPORTATIONS AGAINST THE PEOPLE OF AZERBAIJAN

IN THE XX CENTURY

Jafarov P.T., Dadashzade A.I.

The people of Azerbaijan, who have created glorious states throughout history, have been continuously subjected to a special policy of genocide and aggression by Armenian nationalists over the past 200 years. A large number of the Armenian population from Iran and Turkey were resettled to the mountainous part of the Karabakh region of Azerbaijan. The process of deportation of Azerbaijanis from their native lands continued until 1988-1989. Supreme Commander-in-Chief Ilham Aliyev put an end to all atrocities of Armenians with the Patriotic War on September 27, 2020.

Key words: genocide, deportation, territorial claims, historical lands, refugees, sovereignty

ERMƏNİLƏRİN GÖYÇƏ MAHALINDA YAŞAYAN AZƏRBAYCANLILARA QARŞI DEPORTASIYA SİYASƏTİ VƏ ACI NƏTİCƏLƏRİ (1948-1953-cü illər)

Əhmədov B.

AMEA-nın A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu

Xülasə: XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq çar Rusiyası və onun siyasi varisi olan bolşevik Rusiyasının himayəsi ilə dəfələrlə ermənilər azərbaycanlıllara qarşı soyqırımı və deportasiya siyasəti həyata keçirmişlər. Bu cinayət əməllərindən biri də SSRİ Nazirlər Sovetinin 1947-ci il 23 dekabr tarixli 4083 nömrəli və 1948-ci il 10 mart tarixli qərarları əsasında həyata keçirilmişdir. Bu qərarlar əsasında 1948-1953-cü illərdə 100 mindən çox azərbaycanlı öz dədə-baba yurdlarından könüllülük adı altında xüsusi plan əsasında kütləvi surətdə və zorakılıqla sürgün edilmişlər. Azərbaycan Respublikasının prezidenti Heydər Əliyevin 18 dekabr 1997-ci ildə imzaladığı “1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistən SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında” və 27 mart 1998-ci ildə imzaladığı “Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında” fərmanı ilə həmin hadisələrə doğru tarixi-siyasi qiymət verilmiş və o zamankı SSRİ rəhbərlerinin cinayətkar siyasəti göstərilmişdir və həmin qərarların hüquqi-siyasi mahiyyəti beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırılmışdır.

Açar sözlər: Azərbaycan, Göyçə mahali, Azərbaycan türkləri, deportasiya, 1948-1953-cü illər

XX əsrin ortalarında azərbaycanlılara qarşı növbəti deportasiya siyasəti həyata keçirildi. SSRİ Nazirlər Sovetinin 1947-ci il 23 dekabr tarixli 4083 nömrəli və 1948-ci il 10 mart tarixli 754 nömrəli qərarları Azərbaycan xalqına qarşı növbəti tarixi cinayət aktı oldu. Bu qərarlar əsasında 1948-1953-cü illərdə yüz əlli mindən çox azərbaycanlı Ermənistən SSR ərazisindəki tarixi torpaqlarından kütləvi surətdə və zorakılıqla sürgün olundu.

1947-ci il dekabr ayının 23-də “Ermənistən SSR-dən kolxozçuların və başqa azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında” SSRİ Nazirlər Sovetinin qərarı çıxır. 1948-ci il mart ayının 10-da SSRİ Nazirlər Soveti həmin qərara əlavə olaraq ikinci bir qərar qəbul edir. Köçürmə ilə əlaqədar tədbirlər planı ikinci qərarda ətraflı şərh olunur.

SSRİ Nazirlər Sovetinin 1947-ci il 23 dekabr tarixli qərarında göstərilirdi ki, 1948-1950-ci illərdə “könüllülük prinsipləri əsasında” Ermənistən SSR-də yaşayan 100 min kolxozçu və digər azərbaycanlı əhali Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovlağına köçürülsün. Onlardan 1948-ci ildə 10 min nəfərin, 1949-cu ildə 40 min nəfərin və 1950-ci ildə isə 50 min nəfərin köçürülməsi nəzərdə tutulurdu. Azərbaycan SSR və Ermənistən SSR Nazirlər Sovetlərinə tapşırılırdı ki, köçürülcək əhali arasında köçürmənin şərtləri və köçürünlərə dövlət tərəfindən güzəştər haqqında geniş izahat işləri aparılsın. Köçürünlər ilə onların yola salınmasından ən gec 10 gün qabaq bütün hesablar aparılsın, qazandıqları əmək günlərinin haqqı ödənilsin, köçənlərin şəxsi istifadəsində olan bütün əmlakın, o cümlədən heyvan və quşların aparılmasına da şərait yaradılsın (9, 8-9).

Qərarda Ermənistən SSR və Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetlərinə tapşırılırdı ki, bir ay müddətində Ermənistəndən Kür-Araz ovalığına köçürülcək kolxozçular və digər azərbaycanlı əhalinin Ermənistəndən köçürüle bilməyən əmlakın ödənilməsi qaydaları müəyyənləşdirilsin. Bu respublikaların nazirlər sovetlərinə tapşırılırdı ki, öz əmlakını satmaqda köçürülen əhaliyə kömək etsinlər.

Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinə icazə verilirdi ki, Ermənistən SSR-dən kolxozçular və başqa əhalinin Kür-Araz ovalığına köçürülcəyi müddətdə Yerevanda özünün xüsusi nümayəndəliyini açsın. Ermənistən SSR-dən azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz

ovalığına köçürülməsi ilə əlaqədar olaraq hazırlıq işləri üçün (layihələşdirmə, köməkçi müəssisələrin tikintisi, tikinti avadanlıqlarının alınması, tikinti təşkilatlarının yaradılması və s.) 1948-ci ildə respublika üçün ayrılmış limitdənkənar vəsaitdən 11 milyon manat istifadə edilsin [9, 11].

Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin 1948-ci il 14 aprel tarixli qərarında isə SSRİ Nazirlər Sovetinin 1947-ci il 23 dekabr tarixli və 1948-ci il 10 mart tarixli qərarları və bu qərarlardan irəli gələn vəzifələr geniş izah edilir, bunların yerinə yetirilməsi üçün respublikanın ayrı-ayrı təşkilatları qarşısında duran vəzifələr dəqiqləşdirilirdi.

1948-ci ilin martında isə Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin sədri T.Quliyev və Azərbaycan K(b)P Mərkəzi Komitəsinin katibi H.Seyidov Ermənistanda oldular. Onlar Ermənistanda SSR rəhbərləri ilə azərbaycanlılar yaşayan rayonlara yollanaraq kolxozçular arasında köçürmənin qaydaları və şərtləri haqqında izahat işləri apardılar. Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin 1948-ci il 13 may tarixli qərarına əsasən həmin il Ermənistana SSR-in Yerevan şəhərinin Stalin və Spandaryan rayonlarından, habelə Basarkeçər, Vedi, Artaşad, Noyenberyan, Oktenberyan, Zəngibasar və başqa rayonlardan Azərbaycana 2757 təsərrüfatın (12177 nəfərin) köçürülməsi planlaşdırılırdı. Onlardan 6215 nəfərini Kür-Araz ovalığında, 5962 nəfərini isə Azərbaycanın digər rayonlarında yerləşdirmək nəzərdə tutulurdu. Köçürülənlər Bakının Əzizbəyov və Voroşilov rayonlarında, habelə Gədəbəy, Xanlar, Şamxor, Martuni, Səfərəliyev, Qasım İsmayılov, Göyçay, Quba, Bərdə, Ağstafa, Ucar, Ağcabədi, Salyan kənd rayonlarında yerləşdirilməli idi [9, 14].

Ermənistana SSR-dən Kür-Araz ovalığına ilk köçkünlər 1948-ci il iyunun əvvəllərində gəlir. Azərbaycan SSR Sovxozi Nazırlığının həmin il iyunun 19-da verdiyi məlumatda bildirilirdi ki, qəbul olunan ilk eşelonlarla 44 azərbaycanlı ailəsi gəlmış, onlar Jdanov rayonundakı sovxozlarda yerləşdirilmişdir. Məlumatda göstərilirdi ki, gələnlər təmir olunmuş mənzillərlə təmin edilir. Onlar özləri ilə lazımi ev əşyaları gətirmiş, sovxozi onları miçətkən ilə təmin etmiş, istəyənlər üçün bostan sahələri ayrılmış və imkan daxilində onlara toxum da verilmişdir. Əmək qabiliyyətli əhalilə işlə təmin edilmişdir. Onlar əsasən bağlarda və bostanlarda işə düzəldilmişlər. Köçürülənlər arasında bir neçə nəfər ixtisaslı traktorçu da var və onlar müvəffəqiyyətlə pambıq tarlalarında kultivasiya işi ilə məşğul olurlar. Məlumatda bildirilirdi ki, bu günlərdə əlavə 23 ailəvi qəbul etməyə hazırlanırdı [9, 16].

Göyçə mahalının inzibati ərazi vahidlərindən 1949-cu ildə azərbaycanlı əhalinin Ermənistana SSR-dən Azərbaycan SSR-ə köçürülməsi ilə bağlı nəzərdə tutulan planı aşağıdakı cədvəldə görə bilərik:

1949-cu ildə azərbaycanlı əhalinin Ermənistana SSR-dən Azərbaycan SSR-ə köçürülməsi ilə bağlı plan (1948)

Köçürmənin birinci ili Kür-Araz ovalığında hazır yaşayış evləri, həyətyanı sahələr və suvarılan torpaqlar olmadığı üçün əhalinin bir hissəsi Azərbaycanın boş yaşayış evləri olan rayonlarına köçürülür. Habelə Ermənistana SSR-in bir sıra dağ rayonları sakinlərinin tələbi ilə onlar düzən rayonlarının təbii şəraitinə davam gətirə bilməyəcəkləri üçün onları Azərbaycanın dağ rayonlarına köçürməyi xahiş edir və birinci il buna nail olurlar.

SSRİ Nazirlər Sovetinin 1947-ci il 23 dekabr tarixli qərarı ilə 1949-cu ildə Ermənistana SSR-dən Azərbaycana 40 min nəfər azərbaycanının köçürülməsi planlaşdırılırdı. 1948-ci il köçürməsinin nəticələri göstərdi ki, qırx min nəfər adamı yerləşdirmək o qədər də asan məsələ deyil. Belə ki, 1948-ci ildə köçürülən 10 min nəfər nisbətən daha çox mənzil ehtiyatı olduğu bir vaxtda köçürülməsinə, respublikanın müxtəlif rayonlarına paylanmasına baxmayaraq onların çoxu qaramal tövlələrində yerləşdirilmişdi. Belə bir şəraitdə 40 min nəfəri Kür-Araz ovalığına köçürmək

və yaşayış evləri, həyətyanı sahələrlə təmin etmək praktiki cəhətdən qeyri-mümkün idi [9, 17].

Rayonlar və kəndlər	Ümumi		O cümlədən			
	Təsərrüfat	Nüfus	Yazda		Payızda	
			Təsərrüfat	Nüfus	Təsərrüfat	Nüfus
1.Basarkeçər						
Yuxarı Zağalı	71	287	-	-	71	287
Çaxırlı	148	748	-	-	148	748
Qanlı	66	343	-	-	66	343
2. Martuni						
Mollalı	33	193	-	-	33	193
Karvansaray	25	144	-	-	25	144
3. Yeni-Bayazid						
Qeqaraksiy	18	69	-	-	18	69
Muxtan	15	80	-	-	15	80
Ağqala	31	204	-	-	31	207
Lçap	57	337	-	-	57	337

* Azərbaycanlıların Ermənistən SSRİ-dən deportasiyası (1948-1953-cü illər). Bakı: 2013. s.233.

1948-1953-cü illərdə Ermənistən SSR-nin tərkibində olan Göyçə mahalını əhatə edən Basarkeçər (Vardenis 1969), Nor Bayazid (Kamo), Aşağı Qaranlıq (Martuni) rayonlarından da azərbaycanlı əhalisi zorla köçürülməyə məruz qalmışdır.

Basarkeçər rayonundan azərbaycanlı əhalinin köçürülməsi 1951-1953-cü illərin köçürülmə planına salınmışdır. Lakin rayonun ermənilərlə qarşıq olan Yarpızlı, Qızılvəng, Yuxarı Zağallı, Kərkibaş və Qanlı kəndlərinin əhalisi 1948-ci ildə köçürülməyə məruz qalmışdır [8, 195].

Bu dövrdə Basarkeçər rayonunun PK birinci katibi Talib Musayevin və yerli azərbaycanlı əhalinin ciddi müqaviməti rayondan azərbaycanlıların kütləvi köçürülməsinə mane odu [4, 276].

Ermənistən rəhbərləri türk əhalisinin olduqca sıx yaşamış olduqları Basarkeçər rayonunun əhalisini köçürmək üçün Ermənistən SSR Nazirlər Sovetinin sədr müavini Çarçoğluyan başda olmaqla respublikanın vəzifəli şəxsləri yük maşınları ilə birgə rayona gəlib, 600 ailənin köçməsini tələb etmişlər [8, 195].

RPK-nin birinci katibi Talib Musayevin göstərişi ilə RPK-nın əməkaşları Y.Rzayev, T.Əmiraslanov, Q.Məmmədov və başqalarının səyi ilə rayonun azərbaycanlı əhalisinin müqaviməti təşkil edilmiş, komissiya üç gün rayonda qaldıqdan sonra 150 boş maşınla geri qayıtmışdır [5, 200; 6, 10].

T.Musayev köçürmə işində yol verdiyi səhv və nöqsanlara görə Ermənistən K(b)MK və Kirovakan Dairə Komitəsi bürosunda işdən azad edilərək ciddi partiya cəzası almışdır [8, 223-224].

Basarkeçər rayonunun tamamilə deportasiyaya məruz qalan kəndlərindən biri də Yarpızlı kəndi olmuşdur. 1931-ci ildə kənddə 547 nəfər azərbaycanlı, 284 nəfər erməni yaşamışdır. 1948-ci ildə bu kəndin azərbaycanlı əhalisi tamamilə köçürülmüş, kənd tamamilə erməniləşdirilmişdir [4, 288].

1918-1920-ci illərdə kütləvi ermənilər tərəfindən qırğınlara məruz qalan və Türkiyədən köçürülən ermənilərin hesabına qarışq kəndə çevrilən Qızılıvəng kəndi də deportasiya edilən kəndlər siyahısındadır. 1931-ci ildə bu kənddə 282 nəfər azərbaycanlı, 421 nəfər gəlmə erməni əhalisi yaşayırırdı. 1948-ci ildə yerli azərbaycanlı əhali zorla deportasiya edilmiş, kənd tamamilə erməniləşdirilmişdir [4, 284].

1948-1953-cü illərdə Göyçə mahalından deportasiya olunan azərbaycanlılar arasında Yeni Bayazid rayonunun əhalisi də olmuşdur. Bu rayonun azərbaycanlılar yaşayan bir neçə kəndi də köçürülməyə məruz qalmışdır [10, 107].

1948-1953-cü illərdə Yeni-Bayazid rayonunun Hacı Muxan (Tsovazard – 1978), Ördəkli (Lcaşen – 1946, Güzəcik (Lancaxpyur – 1950), Ağqala kəndlərində də azərbaycanlıların deportasiyası həyata keçirilmişdir [1, 217-220].

XIX-XX əsrdə Göyçə mahalının kütləvi şəkildə soyqırıma məruz qaldığı bölgələrdən biri də Aşağı Qaranlıq (Martuni rayonu) bölgəsi olmuşdur. Azərbaycanı Rusiya işgalinə qədər bu bölgədə əsasən azərbaycanlılar yaşasa da, sonrakı dövrdə Türkiyə ərazisindən ermənilər kütləvi şəkildə bu ərazilərə köçürülmüşdür. Bunun nəticəsi idi ki, 1922-ci ildə burada 32104 nəfər erməni, 363 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır. 1948-1953-cü illərdə Az sayda azərbaycanlılar yaşayan Karvansara, Mollalı, Mədinə, Qızılxaraba, Aşağı Alçalı (Artsvanist – 1968), Qaranlıq (Geğhovit – 1968) kəndlərində isə bütün azərbaycanlı əhali deportasiya olunmuşdur [4, 301-302; 1, 217-220].

Azərbaycanlı köçkünlərin Ermənistandan yola salınması prosesi də maraq doğuran məsələlərdən biridir. 1947-ci il dekabr ayının 23-də “Ermənistən SSR-dən kolxozçuların və başqa azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında” SSRİ Nazirlər Sovetinin qərarının yedinci bəndində Nəqliyyat Nazirliyinə bir vəzifə olaraq tapşırılırdı ki, azərbaycanlı əhalinin, onların mal-qarasının təchiz və dezinfeksiya edilmiş vəqonlarda xüsusi təşkil edilmiş eşelonlarla Azərbaycan SSR-ə daşınmasını təmin etsin [6, 96].

Bu qərardan irəli gələrək Basarkeçər, Nor-Bayazet, Axtadan köçürülənlər Uluşanlı stansiyasından yük vəqonlarına doldurulub İrəvan-Naxçıvan-Mincivan-Horadiz-Saatlı istiqamətində yola salınırdı. Köçkün əhali kütləvi surətdə Kür-Araz ovalığındakı Ucar, Zərdab, Əli-Bayramlı, Salyan, Saatlı, Ağdaş, Kürdəmir, Yevlax, Sabirabad rayonlarında yerləşdirilirdi [6, 97].

1948-1953-cü illərdə Ermənistən ərazisindən azərbaycanlı əhalinin köçürülməsi çox ciddi etirazlarla qarşılanmışdır. Bunu çoxsaylı arxiv sənədləri də təsdiq edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Arzumanlı V. və Mustafa N. Tarixin qara səhifələri. Deportasiya, Soyqırımı, Qaçqınlıq. Bakı: Qartal, 1998, 279 s.
2. Azərbaycanlıların 1948-1953-cü illərdə Ermənistən SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı // “Xalq qəzeti” Bakı: 1997, 18 dekabr.
3. Azərbaycanlıların soyqırımı və deportasiyası. Bakı: PK, 2010.
4. Ermənistən Azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası Tərtib edən S.Əsədov / B.Budaqov və Q.Qeybullayevin redaktəsi ilə. Bakı: Gənclik, 1995, 464 s.
5. Deportasiya. Bakı: ANPB, 1998, 440 s.
6. Qurbanlı, Ə.C. Azərbaycan türklərinin Ermənistəndən deportasiyası (1947-1953). Bakı: Ağrıdağ, 2004, 116 s.
7. Qurbanlı, Ə. Deportasiyanı doğuran şərait və səbəblər (1948-1953) // “Dirçəliş XX əsr”. – № 82-83, 2004-2005, s. 135-140.

8. Musayev, T. Ermənilər və faciələrimiz. Bakı: Nurlan, 2008, 320 s.
9. Paşayev, A.Ə. Köçürülmə. Bakı: ADN, 1995, 40 s.
10. Rəhimoğlu, H. Silinməz adlar, sağlamaz yaralar. Bakı: Azərnəşr, 1997, 257 s.

РЕЗЮМЕ

ПОЛИТИКА АРМЯНСКОЙ ДЕПОРТАЦИИ АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ, ПРОЖИВАЮЩИХ В ГЕЙЧАЙСКОМ РАЙОНЕ, И ЕЕ ГОРЬКИЕ ПОСЛЕДСТВИЯ (1948-1953 гг.)

Ахмедов Б.

С начала 20 века, под покровительством царской России и ее политического преемника, большевистской России, армяне неоднократно проводили политику геноцида и депортации в отношении азербайджанцев. Одна из таких крупных депортаций было реализовано на основе Постановлений Совета Министров СССР №4083 от 23 декабря 1947 г. и №754 от 10 марта 1948 г. На основе этих решений в 1948-1953 годах более 100 тысяч азербайджанцев были депортированы с исконных земель в массовом порядке и насильственно по специальному плану. В соответствии с указом Президента Азербайджанской Республики Гейдара Алиева от 18 декабря 1997 года «О массовой депортации азербайджанцев с историко-этнических земель на территории Армянской ССР в 1948-1953 годах» и 27 марта 1998 года «О геноциде азербайджанцев» этим событиям дана историко-политическая оценка, показана преступная политика руководства СССР в то время, а международному сообществу доведена правовая и политическая сущность этих решений.

Ключевые слова: Азербайджан, Гёйченский махал, азербайджанские турки, депортация, 1948-1953 гг.

SUMMARY

ARMENIAN DEPORTATION POLICY AGAINST AZERBAIJANIS LIVING IN GOYCHA DISTRICT AND ITS BITTER CONSEQUENCES (1948-1953)

Ahmadov B.

Since the beginning of the 20th century, under the patronage of Tsarist Russia and its political successor, Bolshevik Russia, the Armenians have repeatedly pursued a policy of genocide and deportation against Azerbaijanis. One of such major deportations was carried out on the basis of the resolutions No. 4083 dated December 23, 1947, and No. 754 dated March 10, 1948 of the USSR Council of Ministers. On the basis of these decisions, in 1948-1953, more than 100 thousand Azerbaijanis were deported from their ancestral lands in large numbers and forcibly according to a special plan. In accordance with the decree of the President of the Republic of Azerbaijan Heydar Aliyev dated December 18, 1997 "On the mass deportation of Azerbaijanis from their historical and ethnic lands in the territory of the Armenian SSR from 1948-1953" and on March 27, 1998 "On the genocide of Azerbaijanis", these events were given a historical and political assessment, the criminal policy of the Soviet leadership at that time is shown, and the legal and political essence of these decisions is brought to the international community.

Key words: Azerbaijan, Gokcha mahal, Azerbaijani Turks, deportation, in 1948-1953.

ERMƏNİLƏRİN ŞİMALİ AZƏRBAYCANA KÖCÜRÜLMƏSİ
(XVIII-XIX əsrlər)
Ələsgərov B.İ., Səmədov Y.A.
ADPU-nun Ağcabədi filialı

Xülasə: Ermənilərin Şimali Azərbaycan ərazilərinə köçürülməsi Rusyanın işgalçılıq və müstəmləkəçilik siyasetinin tərkib hissəsinə çevrilmişdi. I Pyotrun dövründə ermənilərin Şimali Azərbaycana köçürülməsi ilk dəfə olaraq dövlət səviyyəsində həll edildi. I Pyotrun ölümündən sonra da onun xələfləri Pyotrun başladığı siyaseti davam etdirməyə başladılar. Türkmençay müqaviləsi ilə köçürülmənin ikinci mərhəlesi başlanılmışdır. Türkmençay müqaviləsinin təsdiqindən dərhal sonra çar I Nikolayın fərmanı ilə erməni vilayəti təşkil edildi.

Açar sözlər: müstəmləkəçilik, köcürmə, məskunlaşma, müqavilə, bölgə, siyaset

XVIII əsrən başlayaraq özgə xalqların Şimali Azərbaycan ərazilərinə köçürülməsi Rusyanın işgalçılıq və müstəmləkəçilik siyasetinin tərkib hissəsinə çevrilmişdi. Rusyanın köcürmə siyaseti onun iqtisadi, siyasi və sosial maraqlarına xidmət edirdi. Çarizmin bu mürtəce siyaseti, özgə xalqların – ilk növbədə ermənilərin Şimali Azərbaycana köçürülməsi Azərbaycan xalqını ağırlı bir problemlə üz-üzə qoymuş, tarixin müəyyən dönenlərində erməni təcavüzünə məruz qalmışdır. Bu günlərdə ermənilər Azərbaycan, eləcə də Cənubi Qafqaz üçün təhlükə mənbəyi olaraq qalmaqdadır.

XVIII əsrin əvvəllərində – I Pyotrun dövründə ermənilərin Şimali Azərbaycana köçürülməsi ilk dəfə olaraq dövlət səviyyəsində həll edildi. XIX əsrə isə bu proses Pyotrun xələfləri tərəfindən daha mütəşəkkil qaydada həyata keçirilməyə başladı. Araşdırımlar göstərir ki, XVIII-XIX əsrlərdə ermənilərin Şimali Azərbaycana köçürülməsindən əvvəl onların məskunlaşması faktı hələ ilk orta əsrlərdə məlumdur. A.Bakıxanov “Gülüstanı-İrəm” əsərində yazır: “O zaman ermənilər ərəb qoşunun zülmündən qaçıb, Qarabağın çətin gedilən yerlərinə sığınmışdılar. Onların çoxu indi də bu yerlərdə yaşamaqdadır.” [1, 52 s.].

Rus-erməni siyasi əlaqələrindən bəhs edən rus tarixçisi Potto yazırı: “Böyük Pyotr ilk dəfə ermənilərə siyasi baxımdan nəzər saldı və Ermənistən taleyində Rusyanın rolunu qabaqcadan görə bildi.” [9, 714 s.].

Pyotr 1724-cü ilin may ayında Cənubi Qafqazdakı rus qoşunlarının komandanı general Matyuşkinə yazırı: “Gilanda, Mazandaranda olan erməniləri yerləşdirməyə çalışın, müsəlmanları isə uzaqlaşdırın (köçürün)” [9, 716 s.].

I Pyotr 1724-cü il noyabrın 10-da “erməni xalqına ali fərman” imzalamaqla ermənilərin Xəzərsahili vilayətlərdə məskunlaşmasını hüquqi cəhətdən rəsmiləşdirdi [4, 143 s.]. Hələ fərmandan əvvəl Böyük Pyotr 1724-cü ilin sentyabr ayında ermənilərə verdiyi vəddə göstərir ki, əgər onlar Xəzəryanı bölgələrə köçsələr onlar üçün hər cür şərait yaradılacaq. Eyni zamanda yerli əhali öz torpaqlarından köçürülcək və onların torpaqları ermənilərə paylanacaqdır [6, 105 s.].

I Pyotrun ölümündən sonra da onun xələfləri Pyotrun başladığı siyaseti davam etdirməyə başladılar. Lakin XVIII əsrin 30-cu illərində mövcud siyasi hadisələr 1732-1735-ci illərdə Rəşt və Gəncə müqavilələri bağlanmış, müqavilələrə əsasən Rusiya Xəzərsahili torpaqlardan çıxmazı ilə çarizmin planları yarımcıq qaldı. Rusiya zəbt etdiyi torpaqları Səfəvilərə qaytardı.

Rus tarixçisi Veliçko ermənilərin Şimali Azərbaycana köçürülməsi ilə bir zamanda yerli azərbaycanlıların İrana və Türkiyəyə köçürülməsi məsələsinə toxunaraq yazır ki, azərbaycanlıların deportasiyası fasılısız olaraq baş verir. Müsəlmanları gəlmə ermənilərlə əvəz etməkdə erməni

agentlərinin də günahı vardır [7, 48 s.].

Mənbə və tədqiqatlarda ermənilərin vətəni və mənşeyi haqqında dönə-dönə göstərilir ki, ermənilərin ən qədim sığınacağı Kiçik Asyanın şimal-şərqi hissəsi olmuşdur. Onların mənşeyinə gəlincə isə, ermənilər Hindistandan gələn qaraçıların bir qoludur [7]. Maraqlıdır ki, qədim erməni müəllifləri də bu faktı təsdiq edirlər.

Ümumiyyətlə, erməni-rus alyansı XIX əsr boyunca davam etmişdir. 1826-1828-ci illərdə II rus-İran müharibəsi dövründə də ermənilər əvvəl olduğu ruslara hər cür köməklik göstərmiş rusların qələbəsini alqışlamış, Türkmənçay müqaviləsi ilə köçürülmənin ikinci mərhəlesi başlanmışdır. Müharibə zamanı cəsusluq fəaliyyətini məharətlə həyata keçirən ermənilər rusların etibarını, etimadını qazansalar da, türklərin əleyhinə işləməklə özlərinin etibarsızlıqlarını sübuta yetirdilər [7, 83 s.].

Müqavilənin 15-ci maddəsində isə deyilirdi: "Hansı dinə məxsus olmasından asılı olmayaraq onlardan heç kəs öz hərəkətinə və ya müharibə ərzində, ya da rus ordusunun adı çəkilən vilayəti müvəqqəti tutduğu zaman davranışına görə təqibə, dini əqidəsinə görə təhqirə məruz qalmamalıdır. Bundan başqa o məmur sakinlərə bu gündən başlayaraq öz ailəsi ilə birlikdə Rusiyaya sərbəst keçmək, hökumət və yerli rəisliyin heç bir maneçiliyi olmadan onların satlıq malına və ya əmlakına və əşyalarına hər hansı kömrük və vergi qoyulmadan tərəpənən mülkiyyətini aparmaq və satmaq üçün bir il vaxt verilir." [4, 502 s.]

Beynəlxalq münasibətlər tarixində analoqu olmayan və nadir hadisə kimi səciyyələnən "Türkmənçay müqaviləsi" mahiyyət etibarı ilə işgalçılıq və müstəmləkəçilik xarakteri daşıyır. Köçürmə siyasetinin sənəddə öz əksini tapması Şimali Azərbaycanda ermənilərin miqdarının süni şəkildə artırılmasına xidmət edirdi ki, bu da gələcəkdə çox mətləblərdən xəbər verirdi. Əvvəlcə ermənilərin köçürülməsi, sonra erməni vilayətinin yaradılması, daha sonra erməni dövlətinin yaradılması – XVIII-XIX əsrlərdən başlayan bu proseslər XX əsrə erməni dövlətinin yaranması ilə nəticələndi.

Erməni ideoloqu, ermənipərəst S.Qlinka ermənilərin Şimali Azərbaycana köçürülməsinə "Azərbaycan ermənilərinin Rusiya hüdudlarına köçürülməsinin təsviri" adlı kitab həsr etmişdir [3, 8 s.]. S.Qlinka həmin əsərində erməni-rus münasibətlərinə toxunaraq yazar ki: "Ermənilər lap qədimdən Rusiyaya sədaqət göstərirdilər. Böyük Pyotrun çarlığı dövründə bu sədaqət daha artdı." [3, 8 s.]

Erməni məsələsi polkovnik Lazarevin Qafqaz Korpusunun komandanı Paskeviçə yazdığı hesabatında göstərirdi ki, 1828-ci il fevralın 26-da Azərbaycanda (Cənubi Azərbaycan nəzərdə tutulur) yaşayan ermənilərin İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ vilayətlərinə köçürülməsi haqqında əlahəzrətin göstərişini aldım [3, 2 s.].

Ermənilərin Qarabağ ərazisinə köçürülməsinin demoqrafik və statistik mənzərəsinə nəzər salsaq burada baş vermiş dəyişikliyi aydın görünür. Belə ki, Rusiyada keçirilən siyahıya almaya əsasən, 1823-cü ildə ermənilər Qarabağın ümumi əhalisinin doqquz faizini, doxsan bir faizini isə müsəlmanlar təşkil edirdi. Köçürmədən sonra ermənilər bölgədə 35% təşkil etmiş, əsrin sonlarında – 1880-ci ildə isə artıq üstünlük təşkil edərək 53% qalxmışdı [5]. Digər mənbə və tədqiqatlar da bu faktı təsdiq edir. P.Sisiyanovun Bakıda öldürülməsindən sonra Qafqazın yeni baş komandanı İ.Qudoviç ermənilərin Azərbaycana köçürülməsi layihəsinin əsasını qoyanlardan biri kimi çara yazardı ki, Rusiyada pərakəndə halda yaşayan ermənilərin siyahısının tərtib olunması, onların harada yaşamalarından asılı olmayaraq, Azərbaycana gəlmələrinə imkan yaratmaq lazımdır. Burada (Azərbaycanda) erməni dövləti yaratmaq üçün ermənilərin sayı kifayət qədər olmalıdır. Xristianlıq naminə biz bu işi sürətləndirməliyik [2, 144 s.].

Rusyanın köçürmə siyasetinin növbəti yeni mərhələsi Rusyanın Türkiyə üzərindəki qələbəsindən sonra başlandı. 1828-1829-cu illərdə rus-türk müharibəsində qələbə çalan Rusiya, Ədirnə sülhünün şərtlərinə görə Türkiyə ərazisində ermənilərin Rusiya ərazisini (Azərbaycana) köçürülməsinin təminatçısı idi. Müharibə qurtardıqdan sonra rus ordusunun geri çəkilməsi ilə ermənilərin də ordu ilə bərabər (Rusiya-İran müharibələrində olduğu kimi) Türkiyə ərazisini tərk etmələri nəticəsində 84 mindən çox erməni Türkiyənin Qars, Bəyazid, Ərdahan və başqa vilayətlərində Cənubi Qafqaza – Azərbaycana köçürüldü [8, 830 s.]. Erməni köckünləri 6 il müddətinə bütün vergi və mükəlləfiyyətlərdən azad edilirdilər. Bu isə ermənilərə edilən ən yüksək güzəşt idi. Ermənilər sosial tərkibinə görə kəndlərdə və şəhərlərdə yerləşdirilirdi. Köçürmənin müvafiq təlimatında göstərilirdi ki, ermənilərin müsəlman kəndlərində yerləşdirilməsi, onların bir yerdə yaşaması yolverilməzdir [8, 832s.].

Türkmənçay müqaviləsinin təsdiqindən dərhal sonra çar I Nikolayın fərmanı ilə erməni vilayəti təşkil edildi. Rusyanın ermənilərər “hədiyyə” etdiyi erməni vilayəti Azərbaycan xalqını bir sıra sosial-iqtisadi və dini-mənəvi fəsadlara məruz qoydu. Erməni vilayəti statusu gələcəkdə erməni dövləti yaradılmasının əsasını qoydu.

Erməni vilayətinin yaradılması haqqında çarın fərmanında göstərilirdi ki, İrəvan və Naxçıvan xanlıqları bundan sonra erməni vilayəti adlandırılarsın və bizim titula daxil edilsin. Vilayətin quruluşu və idarə edilməsi qaydaları haqqında hökumət lazımi göstəriş alacaqdır [6, 362 s.].

Yeni yaradılmış erməni vilayətində rus hərbiçiləri ermənilərin sayının artmasına (rus tarixçiləri isə ermənilərin sayının şisirdilməsinə) çalışırdılar. Rusiya işğal etdiyi Azərbaycan torpaqlarında ona sədaqətli olan sosial dayaqların yaradılmasına nəhayət nail oldu. Ermənilərin köçürülməsi, məskunlaşdırılması, sonra da erməni vilayətinin yaradılması, yerli Azərbaycan əhalisinə qarşı təzyiqlərin, milli-mənəvi zülmün artması ilə müşayiət olunurdu. Gəlmə ermənilərin yerli əhaliyə qarşı təzyiqləri hətta çar məmurlarını da dəhşətə götirmişdi. Rus generalı Paskeviç məktublarının birində yazdı ki, bütün vilayətin əhalisini yerli azərbaycanlılar təşkil edir. Lakin gəlmələrin özbaşınalığı, təzyiqləri, əahalini cana götirmiş və onlar İrana köçməyi bizdən xahiş etmişlər [8, 259 s.].

Erməni vilayəti təşkil edildikdən sonra onun idarə olunması qaydaları da müəyyən edilmişdi. Qaydalar hazırlanarkən ermənilərin mənafeyi nəzərə alınmışdı. Naxçıvan və İrəvan xanları “xan” statuslarını itirdikdən sonra qəza rəhbərləri kimi saxlanmışdilar. Erməni vilayətinin inzibati quruluşu – bir dairədən və iki qəzadan ibarət olmaqla təşkil edilmişdi (Naxçıvan və İrəvan qəzaları, Ordubad dairəsi). Qəzalar və dairəyə rus hərbi qulluqçuları nəzarət edirdilər. Araşdırımlar göstərir ki, hətta ermənilər Rusyanın himayədarlığı altında erməni vilayətinin gerbini də qəbul etmişdilər. Bu isə vilayət statusunun möhkəmlənməsinə xidmət edirdi. Gerbdə Ararat dağı və Rusyanın ikibaşlı qartalı təsvir edildi. Gerb 1833-cü il fevral ayında çar tərəfindən təsdiq edilmişdi [6, 367 s.].

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, köçürülmənin birinci mərhələsi başa çatdıqdan sonra da köçürmə prosesi məqsədə uyğun şəkildə davam etdirilmiş və nəticədə Azərbaycanda demoqrafik mənzərə dəyişmiş, ermənilərin sayı getdikcə artmışdır. Eyni zamanda azərbaycanlıların sayı deportasiya hesabına azalmışdır. Rusyanın iqtisadi-sosial və milli-mənəvi zülmü gücləndikcə bu proses də davam etmişdir. Beləliklə, bir-biri ilə ziddiyət təşkil edən miqrasiya və emiqrasiya hadisəsi XIX əsr ərzində davam etmişdir.

ƏDƏBİYYAT Azərbaycan dilində

1. Bakıxanov A. Gülüstani-İrəm. B., 2001.
2. Əsədov F., Kərimova S. Çarizmi Azərbaycana gətirənlər. B., 1993.
3. Qlinka S.N. Azərbaycan ermənilərinin Rusiya hüdudlarına köçürülməsi. B., 1995.
4. Mahmudov Y., Şükürov K. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər və diplomatiya tarixi (1639-1829). I c., B., 2009.
5. Məmmədov N. Erməni təcavüzü və tarixi həqiqətlər. B., 2000.-----
6. Süleymanov M. Erməni millətçiliyi və təcavüzkarlığı tarixindən. B., 2008.
7. Veliçko V. Qafqaz. B., 1995.

Rus dilində

8. Акты собранные Кавказской Археологической комиссией. Т. VII, Т., 1866.
9. Потто В.А. Кавказская война. С.П.б-1896.

РЕЗЮМЕ

РЕЗИДЕНЦИЯ АРМЯН В СЕВЕРНОМ АЗЕРБАЙДЖАНЕ (XVIII-XIX вв.)
Алескеров Б.И., Самедов Я.А.

Переселение армян на территории Северного Азербайджана стало неотъемлемой частью российской политики оккупации и колонизации. Во время правления Петра I переселение армян в Северный Азербайджан было решено на государственном уровне впервые. Даже после смерти Петра I его преемники продолжали политику, начатую Петром. Второй этап переселения начался с Туркменчайского соглашения. Сразу после утверждения Туркменчайского соглашения указом царя Николая I была создана Армянская провинция.

Ключевые слова: колонизация, переселение, поселение, договор, регион, политика.

SUMMARY

ARMENIAN RESIDENCE IN NORTHERN AZERBAIJAN (XVIII-XIX centuries)
Aleskerov B.I., Samedov Y.A.

The resettlement of Armenians in the territory of Northern Azerbaijan has become an integral part of the Russian policy of occupation and colonization. During the reign of Peter I, the resettlement of Armenians in Northern Azerbaijan was decided at the state level for the first time. Even after the death of Peter I, his successors continued politics, beginning with Peter. Even after the death of Peter I, his successors continued politics, beginning with Peter. The second stage of resettlement began with the Turkmen agreement. Immediately after the approval of the Turkmenchay agreement by the decree of Tsar Nicholas I, the Armenian province was created.

Key words: colonization, resettlement, settlement, contract, region, politics.

**AZƏRBAYCANLILARIN 1988-1991-Cİ İLLƏRDƏ ERMƏNİSTANDAN
DEPORTASIYA EDİLMƏSİ VƏ ONUN AZƏRBAYCAN SSR-DƏ İCTİMAİ - SİYASİ
VƏZİYYƏTƏ TƏSİRİ**

Əzizova R.Y.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

ezizova-r@mail.ru

Xülasə: Məqalədə deyilir ki, Azərbaycanda 1988-ci ilin noyabr ayına qədər ictimai-siyasi gərginlik, Ermənistan tərəfinin hər hansı bir müntəzəm siyasi təxribatının sürüşmə nəticələrinə səbəb ola biləcəyi həddə çatdı. Vətəndaşların milli zülmə məruz qalması faktı ilə üzləşən ölkə rəhbərliyi, insanların torpaqlardan məcburi şəkildə çıxarılması faktlarına reaksiya göstərmədi. Sonda qeyd edilir ki, 44 günlük Vətən müharibəsindəki qələbəmiz Qarabağ qaçqınlarının evlərinə qayıtmaları problemini həll etdi. Ümidvarlı ki, bir vaxtlar Qərbi Azərbaycandan deportasiya edilmiş azərbaycanlıların öz yurdlarına qayıtmaları da ən yaxın vaxtlarda həllini tapacaq.

Açar sözlər: siyasi, deportasiya, vəziyyət, deportasiya, dövlət, proses

1985-ci ildə M. Qorbaçovun hakimiyyətə gəlməsi ilə azərbaycanlıların vəziyyəti daha da pişləşdi. Bu təəccübü deyil. M.Qorbaçovun bütün mühiti - siyasi, iqtisadi məsləhətçilər, mütxəssislər milli məsələdə erməni milliyyətindən olan şəxslər – G.Şahnazaroyan, E. Baqramov, A.Aganbekyan, S.Sitaryan və başqalarından ibarət idi. M. Qorbaçovun Fransada olduğu müddətdə Aganbekyan, Sovet nümayəndə heyətinin bir üzvü olduğu üçün Parisdə erməni diasporunun nümayəndləri ilə görüşərək Dağlıq Qarabağın Ermənistana birləşdiriləcəyini və bunun üçün razılıq alındığını bildirdi [9, s.4] Bu, azərbaycanlıların 1988-1991-ci illərdə Ermənistandan deportasiya edilməsi üçün siqnal demək idi.

Məsələ ilə bağlı bu güne qədər yüzlərlə kitab, tədqiqat əsərləri mövcud olsa da [2,3,4,5], hesab edirik ki, mövzunun araşdırılması, xüsusi ilə də tarixi ədaləti bərpa edən Vətən müharibəsinin ikinci mərhələsində 44 günlük müharibədə tarixi qələbə qazanmağımızdan sonra daha da aktuallaşmışdır.

1988-ci ilin noyabr ayına qədər Azərbaycanda ictimai-siyasi gərginlik, Ermənistan tərəfinin hər hansı bir müntəzəm siyasi təxribatının sürüşmə nəticələrinə səbəb ola biləcəyi həddə çatdı. Çünkü respublika rəhbərliyinin onun ərazisində baş verən hadisələrə təsiri azaldıqca azalırdı.

Münaqişənin başladığı ilk illərdə (1980-ci illərin sonu) Ermənistanda ilk silahlı dəstələr yaradılmışdı. Həmin dəstələr Levon Ter-Petrosyanın rəhbərlik etdiyi. «Qarabağ» adlı komitəyə tabe idilər və guya Ermənistannı müxtəlif şəhərlərində erməni millətçilərinin kütləvi mitinqləri zamanı asayışı qorumaq məqsədi ilə yaradılmışdılar [7, s.19]. Lakin bu dəstələr tezliklə azərbaycanlıların Ermənistandan deportasiya edilməsinin əsas icraçı qüvvəsinə çevrildilər.

17 Noyabrda Bakıda çox sürətlə respublikaya yayılan çox günlük mitinq marafonu başladı. İnsanlar təkrar - təkrar Ermənistannı azərbaycanlı əhalisi üçün möhkəm təhlükəsizlik zəmanətləri tələb etdilər. İlk dəfə olaraq, Ermənistannı azərbaycanlı əhalisinə muxtariyyət verilməsi tələbləri irəli sürüldü. DQMVG-da qaydanın və qanunların dərhal bərpası məsələsi kəskin şəkildə qaldırıldı. Bəziləri ümumilikdə bölgənin inzibati muxtariyyətinin ləğvini tələb edirdilər [2, s.106].

Bu vəziyyətdə yerli hakimiyyət orqanları paytaxtda və bəzi digər yerlərdə komendant saatı qurulmasına qərar verildi. Bu, həqiqətən xalqla ictimai dialoq apara bilməyən, respublikadakı ağır ictimai-siyasi vəziyyətə nəzarət etməli və fövqəladə tədbirlərə əl atmalı olan hökumətin böhranının etirafı demək olan ciddi bir siyasi addım idi.

Bakıda komendant saatı tətbiq edilməsi qərarı əhalinin ciddi etirazına səbəb olmadı. Eyni zamanda müvafiq funksiyaları yerinə yetirən hərbçilərə hörmətli münasibət göstərildi. Ancaq 1988-ci ilin sonlarında hakimiyyətin siyasi, ideoloji və mənəvi qaynaqlarının tükənmə həddinə çatdığını açıq idi. Respublikadakı böhranın kökləri o qədər dərin idi ki, xüsusi vəziyyət rejimi və Azərbaycan ərazisinin əhəmiyyətli bir hissəsində komendant saatı tətbiqi tətillər və mitinqlərin avtomatik sona çatmasına səbəb olmurdu.

Bu vaxt mərkəzi və respublika rəhbərliyinin artıq həll edə bilmədiyi ən mürəkkəb həll olunmamış millətlərarası, siyasi, milli, sosial-iqtisadi problemlərə yeniləri əlavə edildi. Onların arasında qaćqın problemi ön plana çıxdı.

Ermənistən - Azərbaycan münasibətlərinin mürəkkəb çoxəsrlilik tarixində 1988-ci il noyabrın sonu - dekabr ayı Azərbaycan etnosunun Ermənistandan tam və indi son qovulmasının son mərhələsi kimi xüsusi yer tutdu. 1988-ci ilin fevral ayında Ermənistanda və Dağlıq Qarabağda "yenidən birləşmə" şüarı altında kütləvi etirazlarla başlayan Ermənistən azərbaycanlı əhalisinin tamamilə etnik təmizlənməsi ilə sona çatdı [9, s.28]. O andan etibarən Ermənistanda artıq azərbaycanlı yox idi. Gözlənilən "Ermənistən ermənilər üçün" şüarı tətbiq olundu.

Azərbaycanlıların deportasiyasının bilavasitə səbəbi Ermənistən Qukark, Gorus, Stepanavan, Kalinin, Vardenis və bir sıra digər bölgələrindəki iğtişaşlar, buradakı talanlar və evlərin yandırılması, zorakılıq, qan tökülməsi, onlarla insanın öldürülməsi idi. Yalnız üç gündə - 27-29 noyabr 1988-ci il tarixlərində Qukarkda, Spitakda və Stepanavanda 33 azərbaycanlı və ümumilikdə 100-dən çox insan öldürüldü. Ermənistən Qukark bölgəsinin Gözəldərə kəndində 21 azərbaycanlı öldürüldü. Qukarkda ümumilikdə 70 azərbaycanlı öldürülmüşdür. Bu dövrdə ümumilikdə 188 azərbaycanlı ermənilər tərəfindən öldürülmüşdür. Bu dövrdə ümumilikdə 188 azərbaycanlı ermənilər tərəfindən öldürülmüşdür [hesablamalar 4 sayılı ədəbiyyatın rəqəmləri əsasında aparılmışdır].

Ermənistən bir çox dövlət xadimləri azərbaycanlıların qovulmasında fəal iştirak etdilər. Məsələn, 27 Noyabr 1988-ci ildə, Ermənistən DTK rəhbərlərindən biri, daxili işlər şöbəsinin müdürü və yerli partiya lideri, Ermənistən şimalındaki Spitak bölgəsindəki Saral və Guraslı kəndlərini gəzdi və Azərbaycan əhalisinə "iki həftə ərzində çıxmağı" əmr etdi. Azərbaycanlılar bundan imtina etdikdə, bu kəndlər silahlı dəstələrin hücumuna məruz qaldı. Məmurlar geri döndü və təhdidlərlə onları müşayiət edərək tələblərini təkrarladı. Kəndlilər yalnız ehtiyaclarını götürərək avtobuslarda yola düşdülər; lakin yolda karvana atəş açıldı və nəticədə üç nəfər öldü [10].

Qorxu altında, zəif geyinmiş, şaxtalı havada təqibçilərindən qaçaraq minlərlə kişi, qadın, qucağında uşaqları olan qoca insanlar qar tozlarından, dağ keçidlərində donaraq öldülər. O dövrdəki hərbçilərin hesabatları Ermənistənən olan azərbaycanlı qaçqınların faciəsinin həqiqi miqyasının sənədli sübut edirdi.

Azərinformun 3 dekabr 1988-ci il tarixli mesajında qeyd olundu: "1 dekabrdan 2 dekabra keçən gecə 3800 nəfər - Masis, 400 nəfər - Spitak, 450 nəfər - Ararat, 150 nəfər - Kalinin, 482 -, 614 - Kirovakandan zorla qovuldu. Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin məlumatına görə, 2 dekabr tarixinə qaçqınların sayı 78 mini keçdi. Onların əksəriyyəti hazırda Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikası, Kirovabad, Kəlbəcər, Abşeron, Zəngilan, Mir-Bəşir, Şamaxı, Xanlar, Tovuz bölgələrindədir" [hesablamalar 4 sayılı ədəbiyyatın rəqəmləri əsasında aparılmışdır].

Sovetlər dövlətində qaçqınların görünməsi sosialist quruluşun əsaslarına, sovet adamının ortaq Sovet ölkəsi, Sovet həyat tərzinə dair fikirlərinə zidd idi. Vətəndaşların milli zülmə məruz qalması faktı ilə üzləşən ölkə rəhbərliyi, insanların əsrlər boyu yaşadıqları torpaqlardan məcburi şəkildə çıxarılması faktlarına birtəhər reaksiya göstərməli idi.

SSRİ Nazirlər Soveti Ermənistən SSR və Azərbaycan SSR-dəki gərgin vəziyyətlə əlaqədar 1988-ci il dekabrin 2-də çətin vəziyyətə düşmüş qaçqınlara yardım göstərmək, onları ərzaq, mənzil, tibbi və digər sosial xidmət növləri ilə təmin etmək, habelə məşğulluq təmin etmək üçün hökumət komissiyası yaratdı [10]. Komissiyaya SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin müavini B.E.Şerbina rəhbərlik edirdi, tərkibinə Ermənistən SSR, Azərbaycan SSR və Gürcüstan SSR Nazirlər Sovetləri sədrleri F.Sarkisyan, G.Seyidov, O.Çerkeziya, bir sıra ittifaq nazirlərinin nümayəndələri daxil idi.

6 dekabr 1988-ci ildə "Azərbaycan SSR və Ermənistan SSR yerli orqanlarının bəzi vəzifəli şəxslərinin vətəndaşları daimi yaşayış yerlərini tərk etməyə məcbur edən qəbuledilməz hərəkətləri haqqında" SSRİ Nazirlər Sovetinin yeni bir qərarı qəbul edildi [10].

Bu sənəd nə məzmunu, nə hadisələri başa düşmək, nə də təklif olunan tövsiyələr baxımından Ermənistan SSR-dəki real vəziyyətə uyğun gəlmirdi. SSRİ Konstitusiyasının kobud şəkildə pozulduğu şəraitdə qərarın müəllifləri yalnız nazirlikləri, hüquq-mühafizə orqanlarını ayrı-ayrılıqla cəzalandırmaqla, vulkan püskürməsinə bənzər güc formasında sırf siyasi prosesi dayandırmağın mümkün olduğuna əsaslandılar. Qərarın məzmunu, xoş niyyətli olsa da, mərkəzi hökumətin münaqişənin kim tərəfindən başladıldığından, ilk qəçqin axınının gəldiyi yerdən asılı olmayaraq, bütün kritik vəziyyətlərdə münaqişə tərəflərinin məsuliyyətini bərabərləşdirmə prinsipinə daim əməl etdiyinin əyani sübutu idi.

Tərəflər arasında bərabər məsuliyyət taktikası, prosesin tezliklə idarəolunmaz hala gəlməsinin əsas səbəblərindən biri idi. Qərarda azərbaycanlıların Ermənistandan tamamilə deportasiya edilməsi faktından yan keçildi. Münaqişənin həqiqi topoqrafiyası, müvəqqəti və məkan dinamikası da nəzərə alınmadı. Bundan əlavə, səlahiyyətlilər, birincisi, Ermənistandan qaçan azərbaycanlıların sayının Azərbaycandan çıxan ermənilərin sayını dəfələrlə üstələməsi faktını nəzərə almadılar. İkincisi, azərbaycanlılar torpaqlarını - tarixi yaşayış ərazisini tərk etdilər. Eyni zamanda Sumqayıtdan və Azərbaycanın bir sıra digər sənaye mərkəzlərindən çıxan ermənilər adı mənzillərini tərk etmişdilər. Bu qərarın işlənib hazırlandığı tələskənlik, Moskvanın respublikalardakı etnik status-kvonu bərpa etmək barədə düşünmədiyini göstərirdi.

2 iyun 1989-cu ildə SSRİ Xalq Deputatlarının I Qurultayında Ermənistan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi S.Arutyunyan azərbaycanlıların Ermənistandan qovulmasının nəticələrini yekunlaşdıraraq demişdi, ki, - "1 iyun 1989-cu il tarixinə Ermənistanda bir dənə də olsun azərbaycanlı; ailəsi yoxdur [8].

1988-ci il hadisələrinin nəticələri göstərir ki, Sovet rəhbərliyinin niyyətlərindən asılı olmayaraq, siyasi, təşkilati səylərinin birmənalı olmaması, getdikcə daha çox münaqişə tərəfləri arasında şiddetli polemikaya səbəb oldu və hər iki tərəfin mərkəzi hakimiyyət orqanlarına inamsızlığının artmasına səbəb oldu. 1988-ci ilin sonlarında, Sov.İKP Mərkəzi Komitəsinin Qarabağ məsələsində yürütüyü xəttin nəinki müsbət nəticələr vermədi [2, s.61]. Əksinə bunun ciddi siyasi səhv hesablamalara və itkilərə gətirib çıxardığı məlum oldu.

1988-ci ildən ortaya atılan qondarma Dağlıq Qarabağ konfliktinin ilkin mərhələsində azərbaycanlıların öz tarixi torpaqlarından qovulmasına da respublikada düzgün siyasi qiymət verilmədi. Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Ermənistandan SSR-in tərkibinə daxil edilməsi haqqında ermənilərin qeyri-konstitusion qərarını və Moskvanın əslində bu vilayəti Xüsusi İdarəetmə Komitəsi vasitəsilə Azərbaycanın tabeliyindən çıxarmasını xalqımız ciddi narazılıqla qarşıladı və mühüm siyasi aksiyalara əl atmaq məcburiyyəti qarşısında qaldı. Respublikada keçirilən mitinqlər zamanı torpaqlarımızın işğalı siyaseti qətiyyətlə pislənsə də, Azərbaycan rəhbərliyi öz passiv mövqeyindən əl çəkmədi. Məhz elə bunun nəticəsi olaraq 1990-cı ilin yanvar ayında getdikcə güclənən xalq hərəkatını boğmaq məqsədilə Bakıya qoşunlar yeridildi, yüzlərlə Azərbaycanlı məhv və şikəst edildi, yaralandı, digər fiziki təzyiqlərə məruz qoyuldu [6, s.6-7].

Azərbaycanlıların Ermənistandan deportasiya edilməsindən sonra Azərbaycan SSR-də ictimai – siyasi vəziyyət mürəkkəbləşdi. Qaçqın və köçkünlərin yerləşdirilməsi, iş yerləri ilə təmin olunması, digər sosial – məişət xarakterli promlemlərinin həll edilməsi müəyyən çətinliklər yaratmış oldu.

Bəhs edilən proseslər Azərbaycan SSR-də dövlət və cəmiyyət həyatının ən müxtəlif sahələrində bəzi yeni xüsusiyyətlər, problemlər yaratdı. O cümlədən:

- İttifaq orqanlarının Ermənistandan deportasiya olunanlara biganə münasibətindən, cəzasızlıqdan şirniklənən DQMV-dəki ermənilər azərbaycanlıların məqsədyönlü şəkildə vilayətdən qovulması prosesi başlandı;
- Bölgənin Azərbaycandan qəti olaraq ayrılması üçün möhkəm bir təməl quruldu;
- Cəmiyyətdə ictimai – siyasi gərginliyin artması fonunda Moskvanın respublikadakı vəziyyətə təsir göstərmək cəhddəri gücləndi, hadisələrin sonrakı gedisi tezliklə hər 2 respublikada rəhbərliyin dəyişməsi ilə nəticələndi;
- İctimai hərəkatın güclənməsi, sosial problemlərin müzakirəsi genişləndi.

Bu qeyd etdiklərimiz deportasiyanın Azərbaycan SSR-də ictimai – siyasi vəziyyətə təsirinin yalnız müəyyən nəticələri idi. Əsil həqiqətdə isə bu nəticələr daha çox olaraq onilliklər boyu Azərbaycan cəmiyyətində baş verən müxtəlif hadisə və proseslərin kökündə dayanırdı.

Sonda qeyd etmək istərdik ki, Vətən müharibəsinin ikinci 44 günlük müharibədəki möhtəşəm qələbəmiz Qarabağ qaçqınlarının öz evlərinə qayıtmaları promlemini həll etdi. Ümidvarıq ki, bir vaxtlar Qərbi Azərbaycandan deportasiya edilmiş azərbaycanlıların öz yurd – yuvalarına qayıtmaları da ən yaxın vaxtlarda həllini tapacaq.

ƏDƏBİYYAT

- 1.Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi Prezident kitabxanası .Azərbaycanlıların soyqırımı və deportasiyası. <http://files.preslib.az/projects/azerbaijan/g17.pdf>
- 2.Arzumanlı, Vaqif, Mustafa, Nazim. Tarixin qara səhifələri. Deportasiya. Soyqırım. Qaçqınlıq. - Bakı: Qartal, 1998., - 280 s.
- 3.Ermənistən Respublikası: Terrorizm - Dövlət siyasetinin tərkib hissəsi kimi. Faktlar və rəqəmlər. Bakı: 2002., -
- 4.Ələkbərli Əziz. Qərbi azərbaycanlıların 1988-ci il (sənədlərin dili ilə), Nurlan, Bakı: 2008., - 559 c.
- 5.Məmmədov İ., Əsədov S. Ermənistən azərbaycanlıları və onların acı taleyi. Bakı: 1992., - s.
- 6.Rövşən Novruzoğlu. GENOSID... ECOCID. Bakı, «Adiloğlu» nəşriyyatı – 2006., - 544 s.
- 7.Rüntən K.F. Ermənistən Azərbaycana təcavüzü və dünya siyaseti. Bakı: «Adiloğlu» nəşriyyatı, 2008., - 260 s.
- 8.Выселение азербайджанцев из Армении и Нагорного Карабаха.
http://www.sultanov.azeriland.com/books/azerbaijan/albom_azerbaijan/page_31.html
- 9.Исторические факты о действиях армян на азербайджанской земле. Баку: “Нурлан”, 2003., - 358 с.
- 10.Историческая призма: 1988. Правда о депортации азербайджанцев из Армении, которую хотели скрыть. <https://news.day.az/politics/506069.html>

РЕЗЮМЕ

**ДЕПОРТАЦИЯ АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ ИЗ АРМЕНИИ В 1988-1991 ГОДАХ И ЕЕ
ВЛИЯНИЕ НА ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКУЮ СИТУАЦИЮ В
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР**
Азизова Р.Ю.

В статье говорится, что до ноября 1988 года общественно-политическая напряженность в Азербайджане достигла такого уровня, что любая планомерная политическая провокация армянской стороны могла привести к срыву. Руководство страны, столкнувшееся с фактом преследования своих граждан по национальному признаку, никак не отреагировало на насильственное выселение людей из их домов. Отмечается, что наша победа в 44-дневной Отечественной войне решила проблему возвращения карабахских беженцев в свои дома. Мы надеемся, что вопрос о возвращении азербайджанцев, когда-то депортированных из Западного Азербайджана, будет решен в ближайшее время.

Ключевые слова: политическая, депортация, ситуация, депортация, государство, процесс

SUMMARY

DEPORTATION OF AZERBAIJANIS FROM ARMENIA IN 1988-1991 AND ITS IMPACT ON THE SOCIO-POLITICAL SITUATION IN THE AZERBAIJAN SSR Azizova R.Y.

The article says that until November 1988, the socio-political tensions in Azerbaijan reached such a level that any regular political provocation by the Armenian side could lead to landslides. Faced with the fact that citizens were subjected to national oppression, the country's leadership did not react to the forced eviction of people. In the end, it is noted that our victory in the 44-day second Karabakh war solved the problem of the return of Karabakh refugees to their homes. We hope that the return of Azerbaijanis once deported from Western Azerbaijan will be resolved in the near future.

Key words: political, deportation, situation, deportation, state, process

ERMƏNİ ŞOVİNİZMİ VƏ AZƏRBAYCANLILARA QARŞI TÖRƏDİLMİŞ DEPORTASIYA CİNAYƏTİ

Hacıyev O.Y.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

osmanhaciyev@mail.ru

Xülasə. Məqalədə Azərbaycan xalqına qarşı aparılan ekspansionist siyasətdən bəhs olunur. Bu yolla daima xaricdən dəstək verən ermənilər azərbaycanlılara qarşı təcavüzkar siyasət yürüdürlər. Bu təcavüz ya soyqırımı, ya da deportasiya ilə özünü göstərdi. 1905, 1918 və 1992-ci illərdə soyqırımı siyasəti təşkil edilmiş, 1948-1953 və 1988-1991-ci illərdə xalqımıza qarşı sürgün siyasəti həyata keçirilmişdir. Bu dəfə beynəlxalq birliyin susqunluğu illərlə davam etdirmək istədikləri azərbaycanlılar olmadan Qarabağ siyasətinin hərbi yolla həyata keçirilməsinə şərait yaratdı. Ancaq bu gün Azərbaycan dövlətinin və xalqının birliyi sayəsində Qarabağa qayıdırıq.

Açar sözlər: erməni şovinizmi, azərbaycanlılar, soyqırım, Qarabağ, deportasiya

Bir əsrдən artıq bir vaxtdır ki, ermənilər hər dəfə əllərinə düşən tarixi şəraitdən istifadə edərək azərbaycanlılara qarşı kütləvi qırғın, soyqırım və deportasiyalar həyata keçirirlər. Törətdikləri əməllərə görə cəzasız qalan ermənilər daha da ürəklənmiş və hər dəfə daha böyük vəhşiliklərə əl atmışlar. Biz 1905-ci il soyqırımı, 1918-ci il 31 Mart soyqırımı, Xocalı soyqırımı, buradakı vəhşiliklər haqqında saysız faktlar göstərə bilərik. Bu soyqırımlar ya Çar hökümətinin hakimiyyəti

dövründə, ya da Azərbaycanın təzəcə müstəqillik qazandığı dövrdə baş vermişdir. Sovet hakimiyəti illərində isə Azərbaycan əhalisinə silah qaldırma bilməyən ermənilər deportasiya siyasətinə əl atmışdır. Çünkü Sovet dövründə rəsmi ideologiyada “Xalqlar dostluğu” siyasəti mövcud idi, bütün xalqların mehriban qonşuluq şəraitində yaşaması qəbul olunurdu. Lakin ermənilər azərbaycanlıların Ermənistən SSR-də çoxluq təşkil etməsini qəbul edə bilməzdilər. Mütləq bu işə “əlac” tapmaq lazım idi. Nəhayət apardıqları siyaset öz bəhrəsini verdi. Bu zaman azərbaycanlı əhalini 23 dekabr 1947-ci il SSRİ Nazirlər Sovetinin 4083 nömrəli əsasnaməsinə görə “könlüllük prinsipi əsasında” Kür-Araz ovalığına köçürməyə başladılar [3]. Lakin könüllülük prinsipi sadəcə sənəd üzərində yazılmış söz birləşməsi idi. Əhali isə məcburi surətdə öz ata-baba yurdlarından didərgin salındı. Azərbaycanlıların evlərinə isə xaricdən gətirilmiş ermənilər yerləşdirilirdi. Deportasiya edilmiş əhalinin bütün məhrumiyyətlərlə bərabər ən böyük çətinliyi isə əhalinin bu ərazilərin havasına və suyuna öyrənə bilməməsi, onlarla insanın həyatının itirməsi oldu. Daha açıq şəkildə desək, bu insanlar silahın deyil, siyasetin qurbanı oldular.

Bununla ermənilər kifayətləndimi? Əsla. Artıq ermənilər zaman keçdikcə daha çox insanı öz ata-baba torpaqlarından didərgin salmaq siyaseti yürütməyə başladılar. Onlar Ermənistəni azərbaycanlılardan təmizlədikdən sonra Qarabağı - əzəli Azərbaycan torpaqlarını da yerli əhalidən təmizləmək siyaseti aparacaqdılar.

Azərbaycanlılara qarşı növbəti deportasiya 1988-ci ildə baş verdi. Sumqayıt hadisələrini bəhanə edən ermənilər (halbuki bu Azərbaycan xalqına qarşı planlaşdırılmış siyasetin bir parçası idi) artıq azərbaycanlılara qarşı açıq şəkildə aqressiv münasibətlərini biruzə verməyə başladılar. Qərbi Azərbaycanlılar yenidən öz ata yurdlarından qovuldular. Yarım əsrlik dövrdə 2 dəfə deportasiya siyaseti. Amma həmişəki kimi dünya bu hadisələrə çox soyuq, daha doğrusu çox vecsiz münasibət göstərdi.

Bu deportasiya nəticəsində Qərbi Azərbaycanın – o vaxtı Ermənistən SSR ərazisinin 22 rayonunun 300-ə yaxın yaşayış məntəqəsindən 49928 ailədə 250 min nəfər azərbaycanlı doğma yurdlarından zorla qovulmuşdur [1, 6]. Əslində bu, xalqımıza dəymış mənəvi zərbə idi. Öz elindən yuvasından qovulmaq insana psixoloji olaraq zərbə idi.

Lakin bir də bunun maddi tərəfi də var idi. Kolxozlarda azərbaycanlılara məxsus 43789 baş iribuyuzlu, 454660 baş xırdabuynuzlu mal-qara, coxsayılı ev quşları və donuzları, arı ailəleri, 170 mədəniyyət evi, 274 məktəb binası, 119 kitabxana, uşaq bağçaları, həkim məntəqələri, məscid binaları, 1381 yardımçı təsərrüfat tikintiləri, 2169 avtomaşın, 1976 traktor, 3132 kənd təsərrüfatı texnikası, minlərlə hektar üzüm və meyvə bağları ermənilərə qalmışdır [1, 7]. Bunu maddi olaraq beynəlxalq standartlara uyğun hesablaşsaq milyardlarla ABŞ dolları təşkil edər. Düzdür, bu soydaşlarımıza dəyən mənəvi ziyanın yanında çox azdır.

Bəs bu dəfə ermənilər bununla kifayətləndilərmi? Xeyr daha geniş ərazilərə sahib olmaq, Böyük Ermənistən xülyası onları daha da azgınlaşdırır və vəhşiləşdirirdi. Yeni hədəf isə azərbaycanlılarsız Qarabağ idi. Öz məkrli siyasetlərini yenidən həyata keçirən ermənilərin növbəti vəhşiliyinin böyük təzahürü Xocalı soyqırımı idi. Xalqın dirənməsini, öz torpaqlarına sahib çıxmاسını qəbul etməyən, xalqın gözünü qorxutmağa çalışan ermənilər 1992-ci il fevral ayının 25-dən 26-a keçən gecə əli yalnız, dinc əhaliyə qarşı görünməz divan tutdular. Faciə nəticəsində 613 nəfər öldürüldü. Onlardan 63 nəfəri uşaq, 106 nəfəri qadın, 70 nəfəri isə qoca idi. 8 ailə tamamilə məhv edilmiş, 487 nəfər isə şikəst edilmişdi. Bundan əlavə 1275 nəfər əsir götürülmüşdür, 150 nəfərin taleyi isə naməlum olaraq qalır [2, 235].

Dağlıq Qarabağa ərazi iddiası olan ermənilər bu torpaqları ələ keçirdikdən sonra beynəlxalq hüququ saymır, BMT-nin qəbul etdiyi heç bir qətnaməni yerinə yetirmirdi. Beynəlxalq təşkilatlar

məsələyə həmişəki kimi yenə ikili standartlarla yanaşırdılar. Dünyanın bu sükutu saxlaması ermənilərin əl-qolunu daha da açdı və 2020-ci ilin iyul ayında onlar yenidən Azərbaycan torpaqlarına qəsd etməyə cəhd etdilər. Lakin Azərbaycan ordusu bu hücumun qarşısını mətinliklə aldı. Yenidən azgınlaşan ermənilər 27 sentyabr 2020-ci ildə Azərbaycan torpaqlarına qəsd etməyə çalışdı. Lakin ordumuz nəinki bu təxribatın qarşısını aldı, eyni zamanda haqqımız olan torpaqları bizə qaytarmağa başladı. Müharibənin ilk gündündə Murov silsiləsi, Füzuli və Cəbrayıllı bir çox kəndləri işğaldan azad olundu. Oktyabr ayının 3-də Suqovşan, Talış kəndi, 4 oktyabrda Cəbrayıllı şəhəri, 9 oktyabrda Hadrut qəsəbəsi, 17 oktyabrda Füzuli şəhəri, 20 oktyabrda Zəngilan şəhəri, 25 oktyabrda Qubadlı şəhəri, nəhayət 8 noyabrda Şuşamız işğaldan azad olundu. Lakin hər qələbəmizdə erməni siyasətinin xislətinə uyğun olaraq onlar terrora əl atdır. Gəncə və Bərdə şəhərlərində baş vermiş terrorun qurbanlarının qanı döyüş meydanlarında rəşadətli Azərbaycan ordusu tərəfindən alındı. Müzəffər Azərbaycan ordusu haqq işimizin öhdəsindən ləyaqətlə gəldi. Biz haqqımız olan torpaqlara geri qayıldıraq.

ƏDƏBİYYAT

1. 1988-1992- ci illər deportasiya zamanı Qərbi Azərbaycan qaçqınlarına dəyən maddi və mənəvi ziyan, 2-ci kitab (qaçqınların fərdi təsərrüfatlarda qalan əmlakı), Bakı: "Qaya" nəşriyyatı, 2017, 80 səh
2. Преступления армянских террористических и бандитских формирований против человечества (XIX - XXI) вв. – Баку: Елм, 2002, 395 с
3. Wikipedia.org/Azərbaycanlıların_deportasiyası_(1948 – 1953)#sitat_istinad9

РЕЗЮМЕ

АРМЯНСКИЙ ШОВИНИЗМ И ПОЛИТИКА ДЕПОРТАЦИИ ПРОТИВ АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ Гаджиев О.Ю.

В статье говорится об агрессивной политике армян, проводимой против азербайджанского народа. Так, получая постоянную поддержку из за границы армяне проводили против азербайджанцев агрессивную политику. Эта агрессия показывала себя или в виде геноцида или же депортации. Подтверждением этому являются геноцид Азербайджанцев 1905 года, 31 марта 1918 года, а также Ходжалинский геноцид 1992 года. В 1918 и 1988 годах против нашего народа была проведена политика депортации. Молчание международного сообщества позволило армянам провести политику Карабах без азербайджанцев военным путём. Но сегодня в результате единства народа и государства мы вернули Карабах.

Ключевые слова: армянский шовинизм, Азербайджанцы, геноцид, Карабах, депортация

SUMMARY

ARMENIAN CHAVINISM AND DEPORTATION CRIME AGAINST AZERBAIJANS Hacıyev O.Y.

The article deals with the expansionist policy pursued against the Azerbaijani people. In this way, armenians, who always supported from abroad, pursued an aggressive policy against

Azerbaijanis. This aggression manifested itself either in genocide or deportation. The policy of genocide was organized in 1905, 1918 and 1992, and the policy of deportation was executed against our people in 1948-1953 and 1988-1991. This time, the silence of the international community created conditions for implementation of the Karabakh policy militarily without the Azerbaijanis they wanted to pursue for years. But today we are returning back to Karabakh thanks to the unity of the state and people of Azerbaijan.

Key words: Armenian chauvinism, azerbaijani, genoside, Karabakh, deportation, ethnic cleansing

DEPORTATION OF AZERBAIJANIS FROM WESTERN AZERBAIJAN IN 1948-1953

Hasanov H.N., Kafarova Z.A., Askerov-Surkhalizade L.A.,

Researcher Institute of History of ANAS

Summary: The article deals with the issue of deportation of Azerbaijanis from their ancestral lands by alien Armenians who were resettled to these lands by Russian invaders in the first half of the 19th century. The main materials are collected from sources published by Russian and Armenian authors in the 19th - first half of the 20th century. After the occupation of Northern Azerbaijan by Soviet Russia, the territory of the Goychin region, as well as Dereleyez, Zangezur, and the yaylags of the Gazakh mahal were donated to the Armenians – the so-called Armenian SSR. Taking advantage of the opportunities of pro-Armenian circles in the upper echelons of Soviet power, the Armenians tried to get Nagorno-Karabakh as well. However, due to the insistent opposition of the Azerbaijani leadership, this fraud was prevented. But in return for this, the Soviet leadership, in favor of the Armenians, decided to deport more than one hundred thousand Azerbaijanis in 1948-1953 from their ancestral West Azerbaijani lands to the low-lying regions of the Azerbaijan SSR. The last wave of deportation of Azerbaijanis began in the late 80s of the 20th century, which caused the collapse of the USSR.

Keywords: West Azerbaijan, deportation, 1948-1953, Kura-Araks lowland, Lambali, Nuwadi

In December 18, 1997 Heydar Aliyev, Azerbaijan Republic President signed special decree of “Azerbaijanis mass deportation from their historical-ethnical lands of Armenia SSR within 1948-1953” [1]. Let’s trace back stages of Azerbaijanis deportation, eviction and genocide in historical succession.

It’s common knowledge that Peter the First, Russian emperor strived for isolating Moslem countries from each others, and simultaneously creating buffer area in South Caucasus between Russia, Iran (North Azerbaijan khanates) and Turkey. In reality Russia’s intention to occupy Turkey wasn’t secret and the former desired to proclaim Istanbul under Tsargrad name.

And whom were Russians supported by in struggle against Turkey? Of course, their allies in South Caucasus had to be Christian Georgians and Armenians. Right therefore occupation of Georgia and South Caucasus was put by Russia in the forefront. These intentions ranked high in “Testament” of Peter the First. Armenians who “faithfully served” to Turkey planned established at its territory Armenia state having felt the former’s weakening. For this purpose they sent representatives with numerous gifts to negotiate with Peter. Following North Azerbaijan’s annexation by Russia there commenced mass eviction of Armenians to Azerbaijan lands. The interesting fact is that they had been settled not in desert areas, but directly in mountainous lands

inhabited by Azerbaijanis.

Enough data of this are contained in writings after Griboyedov A.S. who is our nation's violent enemy and actively worked over the eviction matter [4, p. 385-662]. The information about Armenians' settlement in West Azerbaijan (present Armenia) territories is abundant in "Overview of Russia's Transcaucasian possessions" book (Saint – Petersburg, 1836 (in Russian)), works published by Shopen I. in the middle past century and many other written sources [11; 7; 8; 3; 10].

Due to 1801 showings, in Iravan province resided 200 thousand people, 180 thousand of whom, otherwise 90 per cent made up Azerbaijanis. As a result of evicting here Armenians and physical annihilation of the indigenous dwellers among 177 thousand numbering population just 72 thousand (41 per cent) had been Azerbaijanis (according to 1832 data); without taking into account natural population increase at least 108 thousand people had been killed at this period. The survived 93 thousand ones, i.e. 52% formed Armenians. In the previous case the latters numbered 20 thousand people (10%). It's seen that only during thirty years almost 110 thousand Moslem Azerbaijanis had been undergoing genocide, physically crushed by Russians and Armenians.

It is also appropriate to mention here the name of the Russian author of the late XIX – early XX century A.E.Alektorov [2], the author of the book "Foreigners in Russia", where he also describes the Armenians as the worst people on the planet, who, after resettling to the Russian Empire, did not manage to live here even for 100 years, they thought to create in the Caucasus the so-called "great Armenia", which has never been in history.

In 1916 Azerbaijanis totalled at the respective territory 374 thousand people otherwise 33 per cent. As to Armenians their numbers augmented owing to newly settled ones till 670 thousand (60%). During the two and a half years of the dictatorship of the Dashnaktsutyun, the population of Armenia decreased by 35.5%. At the same time, the number of Turks decreased by 77% [5, p. 63], mainly due to their extermination. However, not only Armenians are to blame for the extermination of Azerbaijanis. The responsibility of Russia, which sought to create a buffer zone in this territory against Iran and Turkey, is no less.

We should stress that West Azerbaijan hadn't been consisting only of Iravan province. There was a great deal of other areas which formed its part.

Due to archives data for 1910 (i.e. after massacre in 1905 and 2nd deportation stage) 64 per cent of population of the presently called Armenia Republic made up Azerbaijanis. But as result of pro-armenian policy pursued here by Russians, common armenian nationalistic ideology's formation and dissidence of Azerbaijanis to Shiahs and Sunnites Azerbaijanis had been estranged from political activity, allowed to carry out just religious and economic (farming) practices.

The initial stage of Azerbaijanis' deportation from the present Armenia territory is the late 19th cent. Afterwards within 1905-1907 and 1916-1920 under direct participation and instigation of Russians armed to the teeth Armenians had driven out, partly annihilated multithousand peaceful Moslem residents, burned down their villages for they could never come back here.

And why didn't the foreign society pay heed to such atrocities of Armenians and Russians? In reality this reason was common knowledge: the formers were handy means for countries which craved for ruining gradually Ottoman empire, and when opportunity presented itself did their best to establish own state. "Dashnaksutun", "Gnchak" parties and respective military units highly contributed to this cause.

Following policy of West Azerbaijan areas "deturkification" Armenians had copped to become proteges of Great Powers in South Caucasus already by the late 1st international war. Thus formed background for realizing wild idea of "Great Armenia" establishment.

The total area of initial Armenia state which appeared in historical proscenium after Transcaucasian Seim disbandment in May, 1918 was only 6 thousand square kilometers. Right since that time Armenians have begun war of aggression against Azerbaijan Republic under support and incitement of Bolsheviks who had just ascended to power. We presented voluntarily as “share” some territories to Armenia. In May 29, 1918 Fatali khan Khoisky, the first prime-minister of Azerbaijan Republic wrote letter addressed to Muhammad Hasan Hajinsky, Azerbaijan Foreign Minister as below: “We settled with Armenians all disputable points, they will accept our ultimatum (about giving up their territorial claims) and the war will be over. We “ceded” them Iravan. Thus Armenia having been granted by Azerbaijanis with its future capital and later annexed Azerbaijani provinces such as Goycha, Daralayaz, Qaragoyunlu etc. formed in return for Russia military outpost and buffer area. The residents of the annexed territories had been either killed, or driven out off their forefathers’ lands.

In summer of 1918 treacherous one-eared Andronik Ozanyan first set out to Nakhchivan for cleaning pseudo-armenian areas from Turks, but having learned the impending arrival of Ottoman troops run away with fear and invaded Zangazur. Here he first demands of the local peaceful inhabitants subjecting Armenia Republic or leaving the province. It becomes clear from inquiries held in Azerbaijan’s western districts by Mikhailov, Azerbaijan Extraordinary Commission Member that isolated defenceless population of Zangazur flatly turned down the ultimatum of Andranik after what he commanded mass killing of the residents and led himself the atrocities. Trying to justify his actions Andranik who further migrated to USA wrote in his book (Boston, 1921) as below: “Due to my decree before the massacre leaflets in Armenian about Moslems’ removal were dispensed among them. But Moslems failed to obey demands listed in the leaflets”. We think unnecessary to comment upon such foolish invention. Firstly because leaflet affair was later fibbed as excuse. Secondly how would Moslem inhabitants read the leaflets in Armenian and obey his demands, if they couldn’t write, read correctly even in their native language??!

According to Andranik’s order the residents of such villages belonging to Zangazur province like Arikli, Shukur, Malikli, Pulkand, Shaki, Gyzyljyq, Irlak, Pakhlaly, Darabbas, Alili, Kurdlar, Sisian (the latter’s present name is Hatsavan, and Garakilsa name was changed into Sisian. This was done for covering any tracks of the villages, Turkic origin), Zabazadur, Hortuyuz, Arafsa and other turkic settlements had been shortly annihilated and villages themselves razed to the ground.⁴ At this period just within Zangazur over 120 Azerbaijan villages had been destroyed.

The same fate overtook many settlements of other West Azerbaijan provinces, most residents killed, the survived ones had to run away and save their souls. Marshal Bagramyan writes in his book “My reminiscences” that Mikoyan A.I. being promoted to position of USSR Supreme Council Presidium Chairman also used to battle for Andranik’s gang, partake in Turks’ eradication and deportation.

Vahram named ringleader of dashnak units, New Bayazid province’s native described heinous actions of his “dare-devils” in 1920 as below: “I was killing promiscuously Turks in Basarkechar. Sometimes I didn’t spare bullets. The best means against these dogs is gathering everyone who survived in the battle, throwing them a heavy stone so that nobody would remain. I did exactly this way: threw all men, women, children into wells stoning them...”.⁵

After proclamation of Soviet power in Armenia in November 29, 1920 Russia took by force Zangazur, Goycha, Daralayaz provinces and placed them under Armenia’s authority in December of the same year. Thus 20 thous. square km. more were added to the previous 9 thous. sq. km. to extend Armenia territory till 29 thous square kilometres. In 1929 well-known Nuvadi and other

eleven villages were transferred to jurisdiction of Armenia. Thus took place establishment of Armenia state with 29,8 thous. square kilometred area at Azerbaijan territory. As a result common frontier between Azerbaijan and Turkey stopped existing. Having realized their plans Russians declared of the national dissension's ending. Actually just Azerbaijanis believed it, Armenians again conducted secretly their former policy.

During conference of USA, USSR and England leaders since November 28 till December one of 1943 spokesmen for Iranian Armenians and those ones who lived abroad achieved Stalin's reception, requested him to permit foreign Armenians return to Armenia and told it was time to advance territorial claims to Turkey. Stalin believed them and promised to undertake corresponding activities. He had been trying repeatedly to plunge Turkey into the 2nd international war.

After its ending in "Pravda" newspaper dated August 1, 1945 there was published editorial titled as "Our territorial claim to Turkey". The latter had to look for support in the face of USA and European countries. This was confirming Soviet Russia being follower of its tsarist precursor's expansionist policy.

According to Marshal Zhukov's data for 1972 there were conducted measures for exiling Azerbaijan people to Kazakhstan, Middle Asia and Siberia in 1944 on Mikoyan's initiative. Of course, Azerbaijan with its cleaned area was to be separated between Armenia and Georgia. Just owing to Mirjafar Bahyrov's friendship with Beria and the former's managing to influence Stalin this horrible scheme had been averted. Instead Mikoyan and Arutyunov G., Armenia CP Central Committee First Secretary again raised problem of placing Upper Garabagh under Armenia authority in missive dated November, 1945. The concrete plan was projected in this view and a letter containing motions adopted by Stalin and Malenkov sent to Azerbaijan for attaining the local leadership's respective agreement. Bahyrov considered transference of Highland Garabagh to Armenia theoretically possible, provided Shusha would remain under authority of Azerbaijan, territories of Armenia SSR, Georgia SSR and Dagestan ASSR basically populated by Azerbaijan's jurisdiction. Stalin who realized that no good would come of this all deferred "Garabagh problem".

Armenians never resting content with it again by means of Mikoyan began evicting Azerbaijanis from Armenia SSR and thus by Azerbaijanis including Zangazur province be returned to paved the way for settlement here of allegedly "foreign" Armenians. As result "nations' father" Stalin signed in December 23, 1947 decree № 4083 of USSR Ministers Council. According to this resolution 100 thous. numbering Azerbaijan inhabitants were to be resettled within 1948-1953 from Armenia to Azerbaijan's Kur-Araz lowland (strange is the fact that it was categorically forbidden to place the population even at the highland areas of Azerbaijan being more accustomable for it).

The initial expatriants arrived in Kur-Araz region in June, 1948 and were accommodated in State farms of Zhdanov (present Baylagan) district.

The works for Azerbaijanis' respective eviction were headed by Brutenz N.A., Azerbaijan Ministers Council department chief, Armenian by nationality. By the way, his son Karo Brutenz who left for Moscow to study at Social Sciences Academy and graduated it in 1954 declared very rudely to Mustafayev I.D., first secretary of Azerbaijan CPSU Central Committee his unwillingness to return to Baku and remained in Moscow. Afterwards he was promoted to CPSU Local Committee Foreign Links office Head Deputy, actively partook in founding "ASALA" armenian terrorist group in Livan. Later members of this organization arrived in Yerevan and played key role in conducting terror actions in Soviet Union, including Azerbaijan, and other countries.

Further this affair was charged to another Armenian – Sevumyan R.I. As well-known Azerbaijan historian Atakhan Pashayev neatly pointed "wolf was commissioned with guarding

sheep".

In general 100 thousand Azerbaijanis within 1948-1953 had been expatriated officially to Kur-Araz region and much more Azerbaijanis evicted unofficially to other districts. Basically they were settled in Gadabay, Gazakh, Tauz, Aghstafa, Shamkir, Safarali (present Khanlar), Dastafur (Dashkasan), Barda, Quba, Aghdam districts of Azerbaijan, as well as Mashtaghy and Azizbayov districts within Baku and they were deprived of fixed "concessions".

Families who desired to settle down in Upper Garabagh had been ousted from there by means of creating insufferable conditions.

The residents of famous Lambali village, former Barany district renamed at Soviet period to Noyemberyan by Armenians were deported in frost November, 1949 in accordance with decree of Karapetyan S., Armenia SSR Ministers Council Chairman under pretext of subtropical plants collective farm establishment at the territory of the settlement. They were to be evicted to Georgian Borchaly province, but the local authorities achieved the expatriants' return. Karapetyan permits them remove to Zod village within Basarkechar district. Simultaneously over 100 families were deported from the latter settlement and placed in Azerbaijan's Khanlar province. Having displayed strong fortitude Lambalians after Stalin's death could come back with great trouble to their primordial homeland and settle down in the respective village's outskirts.

Unofficial deportation had been realized within 1950-90 ths. The last Azerbaijanis, residents of rather well-known Nuvadi settlement (Armenia) were expatriated from their motherland in August 8, 1991.

Investigating deportation stages the below inference proceeds: these developments were headed by single centre and conducted systematically. As result southern frontiers of Russia had been isolated from Turkey and Moslem countries, and Armenians enjoying the formed situation succeeded in establishing from nothing own state, like always trying to pretend "defeated party".

LITERATURE

1. 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı, 18 dekabr 1997-ci il // "Azərbaycan" qəzeti, 19 dekabr 1997, c.1.
2. Алекторов А.Е. Инородцы в России. Современные вопросы. Финляндцы, Поляки, Латыши, Евреи, Немцы, Армяне, Татары. Санкт-Петербург: Типография им. И.В.Леонтьева, 1906. 148 с.
3. Величко В.Л. Кавказ. Русское дело и междуплеменные вопросы. Санкт-Петербург: 1904. 224 с.
4. Грибоедов А.С. Сочинения. Москва: 1988, 752 с.
5. Лалаян А. Контрреволюционная роль партии Дашнакцутюн // Известия АН Азербайджанской ССР. Серия истории, философии и права. 1990, №1, с. 63.
6. Лалаян А. Контрреволюционный «Дашнакцутюн» и империалистическая война 1914-1918 гг. // Известия АН Азербайджанской ССР. Серия истории, философии и права. 1989, №4, с. 51.
7. Обозрение Российских владений за Кавказом, в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях, произведенное и изданное по высочайшему соизволению. Часть III.- Санкт Петербург: Типография департамента внешней торговли, 1836.- 392 с.
8. Описание переселения армян Аддербиджанских в пределы России, с кратким предварительным изложением исторических времен Армении. Печерпнутое из современных записок Сергеем Глинкою. Москва: 1831. 142 с.

9. Рапорт Зангезурского Уездного Начальника за №3 от 12 октября 1918 г. // ГААР, ф. 894, оп. 10, д. 104, л. 4.
10. Шавров Н.Н. Новая угроза русскому делу в Закавказье: предстоящая распродажа Мугани инородцам. Баку: 1990. 156 с.
11. Шопен И. Исторические памятники. Состояние Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи. Санкт-Петербург: 1852. 1232 с.

XÜLASƏ

AZERBAYCANLILARIN 1948-1953-ci illərdə QƏRBİ AZERBAYCANDAN DEPORTASIYASI

Həsənov H.N., Qafarova Z.A., Əsgərova-Surxəlizadə L.Ə.

Məqalədə, XIX əsrin birinci yarısında rus işgalçılari tərəfindən bu ərazilərə köçürülen gəlmə ermənilər tərəfindən azərbaycanlıların öz ata-baba torpaqlarından deportasiyası məsələsindən bəhs olunur. Əsas materiallar rus və erməni müəlliflərinin XIX-XX əsrin birinci yarısında yayılmıştıgı mənbələrdən toplanmışdır. Şimali Azərbaycan Sovet Rusiyası tərəfindən işğal edildikdən sonra Göyçə bölgəsinin ətraf rayonları, eləcə də Dərələyəz, Zəngəzur və Qazax mahalının yaylaqları qondarma Ermənistən SSR-ə bağışlandı. Sovet hakimiyyətinin yuxarı eşelonlarında ermənipərəst dairələrin imkanlarından istifadə edən ermənilər Dağlıq Qarabağı da ələ keçirməyə çalışdılar. Lakin Azərbaycan rəhbərliyinin israrlı müqaviməti sayəsində bu saxtakarlığın qarşısı alındı. Ancaq bunun əvəzində Sovet rəhbərliyi 1948-1953-cü illərdə ermənilərin lehinə yüz mindən çox azərbaycanlısı Qərbi Azərbaycan torpaqlarındaki öz ata-baba yurdlarından Azərbaycan SSR-in aran bölgələrinə sürgün etmək haqda qərarı qəbul etdi. Azərbaycanlıların deportasiyasının son dalğası 20-ci əsrin 80-ci illərinin sonlarında başladı və SSRİ-nin dağılmasına səbəb oldu.

Açar sözlər: Qərbi Azərbaycan, deportasiya, 1948-1953-cü illər, Kür-Araz ovalığı, Ləmbəli, Nüvədi.

РЕЗЮМЕ

ДЕПОРТАЦИЯ АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ ИЗ ЗАПАДНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА В 1948-1953 ГГ.

Гасанов Г.Н., Кафарова З.А., Аскерова-Сурхализаде Л.А.

В статье рассматривается вопрос депортации азербайджанцев из своих исконных земель пришлыми армянами, переселенными на эти земли русскими оккупантами в первой половине XIX в. Основные материалы собраны из источников, опубликованных русскими и армянскими авторами в XIX – первой половине XX века. После оккупации Советской России Северного Азербайджана территория Гёйчинского региона, а также Дерелейз, Зангезур, яйлаги Газахского магала были переданы в подарок армянам – так называемой Армянской ССР. Пользуясь возможностями проармянских кругов в верхних эшелонах советской власти, армяне пытались заполучить и Нагорный Карабах. Однако, благодаря настоятельному противостоянию азербайджанского руководства, эту махинацию удалось предотвратить. Но взамен этого советское руководство в угоду армянства приняло решение о депортации более ста тысяч азербайджанцев в 1948-1953 годах из своих исконных западноазербайджанских земель в низменные районы Азербайджанской ССР. Последняя волна депортации азербайджанцев началась в конце 80-х годов XX века, которая стала

причиной краха СССР.

Ключевые слова: Западный Азербайджан, депортация, 1948-1953 гг., Куро-Араксинскую низменность, Ламбали, Нулади

XX ƏSRDƏ ERMƏNİ MİLLƏTÇİLƏRİNİN AZƏRBAYCAN XALQINA QARŞI YÜRÜTDÜYÜ QANLI SİYASƏT

Hacıyeva M.C.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

umid-haciyev-2017@mail.ru

Xülasə. Məqalədə erməni millətçiliyindən, ermənilərin Azərbaycan xalqına qarşı yürütdüyü genosid siyasetindən bəhs edilir. Göstərilir ki, bir əsr ərzində Azərbaycan xalqına qarşı ermənilər tərəfindən iki dəfə deportasiya və dəfələrlə soyqırım siyaseti aparılmışdı. Bunun nəticəsində yüz minlərlə insan öz ata yurdundan didərgin düşmüş, minlərlə insan isə öldürülmüşdü. Lakin indi Azərbaycan müstəqildir, dövlət və xalqın güclü və sarsılmaz birliyi var. Artıq o özünə qarşı heç bir haqsızlığa icazə vermir, öz haqq işi - vətən torpağını düşməndən azad edir.

Açar sözlər: erməni millətçiləri, Azərbaycan xalqı, deportasiya, qanlı siyaset, etnik təmizləmə

Ümumiyyətlə son iki əsr ərzində erməni millətçiləri tərəfindən xalqımıza qarşı dəfələrlə etnik təmizləmə, soyqırım, təcavüzkar siyaset yürüdülümuş və bu hadisələr Azərbaycan xalqının qan yaddasına çox çətin, ağırlı, faciə dolu günlər kimi yazılmışdır. Bu şovinist siyasetin əsas məqsədi əzəli Azərbaycan torpaqlarında uydurma “Böyük Ermənistən” dövlətini yaratmaq xəyalları yatır. Ulu türk torpağına böyük iddiaları olan, mənimşəyən, mənimdir deyib bütün dünyaya car çəkən öz məqsədlərinə çatmaq üçün heç bir vəhşilikdən çəkinməyən erməni millətçiləri hələ başa düşmür ki, tarix heç zaman heç nəyi unutmur. Onlar bu torpaqların sahibi yox, bu əraziləri ələ keçirmək və nəzarəti əldə saxlamaq üçün hər yolu doğru görən çar Rusiyası tərəfindən XVIII əsrin sonu - XIX əsrin əsrin əvvəllərində bura köçürülmüşdülər. Əsas məqsəd Osmanlı və İrana qarşı müharibə apararkən “erməni amili”ndən siyasi alət kimi istifadə etmək idi. Bütün bunlar isə tarixin hər səhifəsinə həkk olunmuşdur.

Tarixə nəzər salduğımızda köçülürmə ilə bağlı çox sayıda faktlara rast gələ bilərik. P.D.Sisianov Gəncəni tutduqdan sonra 1805 – ci il 22 may tarixli, 19 nömrəli raportunda yazılırdı: Qarabağ özünün coğrafi mövqeyinə görə Azərbaycanın eləcə də, İranın qapısı hesab edilir, buna görə də onu itaətdə saxlamalı və mövqeyimizi möhkəmlətməyə daha çox cəhd etməliyik [5, s.16].

1805 – ci il mayın 14 – də Qarabağ xanı İbrahimxəlil xanla general P.D.Sisianov arasında Kürəkçay müqaviləsi imzalandı. Qarabağ Rusyanın tərkibinə daxil olan kimi Sisianov dərhal Qarabağda çarizmin mövqeyini möhkəmlətmək üçün Cənubi Qafqazın digər əyalətlərindən erməniləri bura köçürməyə başladı [1, s.271-272].

Ermənilərin Azərbaycan torpaqlarına olan iddialarının nə qədər əsassız olduğunu göstərmək üçün zənnimizcə yuxarıda qeyd etdiyimiz bu iki fakt kifayətdir. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, ermənilər tək Qarabağa deyil, Azərbaycanın digər ərazilərinə də köçürülmüşdülər.

“Özümə yer edim gör sənə nələr edəcəm” prinsipinə əsaslanan ermənilər Azərbaycan torpaqlarında məskunlaşdırıqca xalqımıza qarşı xəyanətlə yanaşı, kin, qısqanlığı daha da artmış, hər fürsətdə bu millətə qarşı cinayətlər törətməkdən, xəyanət etməkdən çəkinməmişlər.

Erməni silahlı dəstələri Şuşa, Zəngəzur, Cəbrayıl qəzalarında, İrəvan və Gəncə guberniyalarında azərbaycanlılar yaşayın 200-dən artıq yaşayış məntəqəsini viran qoymuş, on

minlərlə soydaşımız öz doğma yurd-yuvalarından qaçqın və məcburi köckün düşmülər [2, s.14]. Bu dəhşətli cinayətlərin törədilməsinin səbəbi çox bəsit idi. Çünkü ermənilər bu ərazilərdə qətliallar törətməklə çar Rusiyasının onlara və etdiyi torpaqlarda “Ermənistan dövlətini” qurmaq üçün etnik təmizləmə aparmağa başlamışdılar. Lakin bu qırğınlar gələcəkdə törədiləcəklərin yanında bəlkə də ən yüngülü olacaqdı.

Xalqımıza qarşı törədilən ikinci böyük soyqırım 1918-ci ilin mart ayının 31 və aprel ayının ilk günlərində olmuşdu. Həmin günlərdə erməni-bolşevik birləşmələri Bakıda 12 min dinc azərbaycanlı qətlə yetirmişdilər. Bu qanlı hadisələr zamanı insanlar evlərində diri-diri yandırılmış, eləcə də xüsusi işgəncə və amansızlıqla öldürülmüşdür [5, s.176].

1918-ci il may ayının 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yaradılarkən regionda mövcud olan geosiyasi vəziyyət ermənilər üçün əsl fürsətə çevrilmişdi. Bu, Azərbaycanın tarixi şəhəri İrəvanın 1918-ci il may ayının 29-da ermənilərə siyasi mərkəz kimi verilməsinə səbəb olmuşdu. Beləliklə, 1918-ci ildə Azərbaycan torpaqlarında – keçmiş qüdrətli İrəvan xanlığının ərazisində Ermənistən Respublikası yaradıldı.

Haqqı olmayan, bu torpaqlarda özünə dövlət quran erməni millətçilərinin yenə gözləri doymur və daha geniş ərazilərə iddialar irəli sürürdülər. Ən böyük xəyalları isə Qarabağ sahib olmaq idi. SSRİ dövründə Azərbaycanın Qarabağ bölgəsinin dağlıq hissəsində yaşayan erməni icması bütün siyasi, iqtisadi, sosial, mədəni məsələləri əhatə edən muxtarıyyətə malik olsa da, Ermənistən həmişə olduğu kimi öz ərazi iddialarından əl çəkmirdi.

1948-1953-cü illərdə arərbaycanlıların tarixi torpaqlarında, xüsusilə İrəvan və onun ətraf rayonlarından kütləvi şəkildə deportasiya olunması nəticəsində 150 minə yaxın soydaşımız zorakılıqla Azərbaycanın aran rayonlarına köçürülmüşdür. Ermənilər yenə də öz istədiklərini həyata keçirmişdilər. “Yersiz gəldi, yerli qaç” atalar sözü tam yerində çəkilmiş kəlam olardı. Azərbaycanlılar öz ata yurdlarından bir dəfə daha didərgin salınmışdı.

1988-ci ildə isə azərbaycanlılar bir daha öz doğma ata yurdlarından deportasiya edildi. Lakin acıgöz ermənilər heç aldıqlarından doymaq bilmirdi. Qarabağ sahib olmaq isə onların ən böyük arzusu idi. “Böyük Ermənistən” xəyallarını Qarabağsız təsəvvür belə etmək istəməyən ermənilər artıq 1980-ci ilin ikinci yarısından etibarən artıq öz havadarlarının köməkliyi ilə Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsinə iddialar irəli sürməyə başlamışdilar. Vəziyyət o qədər mürəkkəbləşməyə başlamışdı ki, artıq DQMV-nin azərbaycanlı əhalisinə qarşı silahlı təcavüzlər olmuşdu. 1989-cu il dekabr ayının 1-də Ermənistən SSR Ali Soveti Azərbaycanın suverenliyini kobud şəkildə pozaraq DQMV-nin Ermənistən SSR-nə birləşdirilməsi haqqında konstitusiyaya zidd qərar qəbul etdi. Sovet rəhbərliyinin etnasızlığı və ermənipərəst siyaseti vəziyyətin daha da kəskinləşməsinə və 1990-ci ilin sonu 1991-ci ilin əvvəllərində çıxılmaz hal almasına gətirib çıxarmışdı.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz məlumatlar sadəcə Azərbaycan xalqınına dəyimiş maddi ziyandır.

Bir də xalqımıza qarşı, onun hər bir övladına vurulan sağalmaz mənəvi yara var. Belə ki, 1988-1993-cü illərdə Ermənistən hərbi təcavüzü nəticəsində 20000 nəfərdən çox azərbaycanlı həlak olmuş, 100000 nəfərdən çoxu yaralanmış, 50000 nəfər müxtəlif dərəcəli xəsarət alaraq əlil olmuşdur. Münaqış dövründə 4853 nəfər itkin düşmüş, onlardan 1357 nəfəri əsirlikdən azad edilmişdir. 783 soydaşımız isə hələ də Ermənistanda əsirlikdədir. Beynəlxalq Qırmızı Xaç Komitəsinin məlumatına görə 439 nəfər əsirlikdə öldürülmüşdür [3, s.157].

Doğrudur, BMT Təhlükəsizlik Şurasının qəbul etdiyi 4 qətnamə (822, 853, 874, 884), ATƏT, Avropa Şurası və İslam Əməkdaşlıq Təşkilatının qərarları çox əhəmiyyətlidir və Azərbaycanın haqlı mövqeyini müdafiə edir. Lakin böyük dövlətlər tərəfindən münaqışəyə ikili standartlarla yanaşılması, haqlının haqqını təslim edilməməsi Azərbaycanın narazılığına səbəb olmuşdur. Artıq

Azərbaycanın güclü ordusu və onun başında duran güclü Ali Baş komandanı var. Xalqın birlik və dəstəyi ilə öz haqqımızı düşməndən alacaqıq. Artıq biz bu yolda ilk qələbəmizə 2016-cı il aprel döyüşlərində Lələtəpədən, Cəcən Mərcanlıdan başlayıb. Bugün bu məqaləni yazdığınıız vaxtda artıq Murov silsiləsi, Suqovuşan, Cəbrayıł, Füzuli, Zəngilan, Qubadlı və nəhayət Şuşa işğaldan azad edilmişdi. Əminik ki, Azərbaycan haqq işini tam qələbə ilə başa vuracaq.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar /Tərtibçilər: S.Əliyarlı, F.Mahmudov və b., Bakı: ADU nəşriyyatı, 1989, 328 s
2. Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında. Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, 1998, 120 s
3. Hacıyev N. Dağılıq Qarabağ tarixindən sənədlər. Bakı: Gənclik nəşriyyatı, 2005, 192 s
4. Xəlilov X. Qarabağ elat dünyası. Bakı : Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, 1992, 119 s
5. Məmmədov X., Məmmədov N .Türkiyə və Azərbaycanda erməni millətçilərinin cinayətləri. Bakı: Elm, 2006, 215 s

КРОВАВАЯ ПОЛИТИКА АРМЯНСКИХ НАЦИОНАЛИСТОВ ПРОТИВ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО НАРОДА, ПРОВЕДЕЁННАЯ В XX ВЕКЕ

Гаджиева М.Д.

В статье говорится об армянских националистах и о политике геноцида, проводимой армянами против азербайджанского народа. Показывается, что в течении одного века армянами несколько раз был произведён геноцид против азербайджанцев и дважды проводилась политика их депортации. В результате этого сотни тысяч людей были изгнаны из своей исторической земли, а тысячи людей были убиты. Но сейчас Азербайджан независимое государство, в котором есть несокрушимое единство народа и государства. Азербайджан не позволяет несправедливого отношения к себе и освобождает от врага свои исторические земли.

Ключевые слова: армянские националисты, Азербайджанский народ, депортация, кровавая политика, этническая чистка

THE BLOODY POLICY PURSUED BY ARMENIAN NATIONALISTS AGAINST THE AZERBAIJANI PEOPLE IN THE 20TH CENTURY

Hacıyeva M. C.

The article discusses Armenian nationalism and the genocidal policy pursued by Armenians against the Azerbaijani people. It is noted that during the last century, the Armenians carried out twice policy of deportation and repeated policy of genocide against the Azerbaijani people. As a result, hundred thousands humans were displaced and thousands were killed. But now Azerbaijan is independent, there is a strong and unshakable unity between the state and nation. Azerbaijan does not allow any injustice against himself no longer, and fulfills case of justice - liberates the homeland from the enemy.

Keywords: Armenian nationalists, Azerbaijani people, deportation, bloody policy, ethnic cleansing

AZƏRBAYCANIN QARABAĞ BÖLGƏSİNDE ERMƏNİLƏRİN TÖRƏTDİKLƏRİ SOYQIRIMLARI (1918-1920-ci illər)

Həsənov V. S.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

hasanovvakil@mail.ru

Xülasə. XX əsrin əvvəllərində ermənilərin Azərbaycan xalqına qarşı törətdikləri soyqırım və terror hərəkətləri daha kütləvi xarakter almışdır. Rusiya imperiyasının çökməsindən istifadə edən ermənilər cəbhədən qayıdan rus əsgərlərindən aldıqları silahlarla dinc Azərbaycan əhalisinə qarşı öz mənfur və terror əməllərini həyata keçirirdilər. Silahlı erməni quldurları qonşu Azərbaycan kəndlərinə hücum edir, əhalinin əmlakını qarət edir, dinc sakinləri terrora məruz qoyurdular. Ermənilər dinc sakinləri öz doğma torpaqlarından qovmaq, əraziləri ələ keçirmək niyyəti güdürdülər. Ermənilərin törətdikləri terror və soyqırımları nəticəsində minlərlə dinc sakinlər öz yaşayış yerlərini tərk etmək məcburiyyətdən qalırdılar. Sonrakı illərdə də ermənilərin terror və soyqırım siyasəti müxtəlif formalarda davam etmişdir. Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində ermənilərin törətdikləri terror və soyqırım siyasəti daha amansız xarakter kəsb etmişdir.

Açar sözlər: Azərbaycan, Qarabağ, genosid, terror, deportasiya.

XX əsrin əvvəllərində ermənilərin ən çox vəhşiliklər törətdiyi Azərbaycan ərazilərindən biri də Qarabağ bölgəsi olmuşdur. Hələ XIX əsrin əvvələrində ruslar erməniləri bu yerə köçürdükdən sonra həmişə ermənilər Azərbaycana qarşı hiylə və məkr yuvası olan Qarabağın xristian məlikləri ilə birləşərək xalqımıza qarşı əsl təhlükəyə çevrilmişdilər. Onların bu hərəkəti XX əsrin əvvələrində başlayaraq artıq sistemli şəkil alırdı.

Ermənilərin Qarabağın Şuşa, Cavanşir, Zəngəzur və Cəbrayıl qəzalarında törətdikləri vəhşiliklər Azərbaycan Cümhuriyyəti hökümətinin yaratdığı Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası tərəfindən geniş təhqiq olunmuşdur. Birinci dünya müharibəsi cəbhələrindən qayıdan ermənilər silahları ilə birlikdə gəlib Qarabag bölgəsində məskunlaşmışdır. Qarabağ bölgəsinin müsəlman əhalisi özlərinin tarixi qonşuları olan ermənilərə çox sadəlövlüklə inanır və hər ehtimala qarşı həmin silahların gələcəkdə onlara qarşı yönəldiləcəyini təsəvvürlərinə belə gətirə bilmirdilər. Nəticədə, onlar həmin silahların gətirilməsinin qarşısını almaq üçün heç bir tədbir görmürdülər. Yevlax stansiyasında və Bərdə yolu üzərində bu cür silah gətirilməsi halları azərbaycanlılar tərəfindən dəfələrlə aşkar edilmiş, lakin onlar buna o qədər də əhəmiyyət verməmiş, ermənilərin həmin silahlardan öz qonşularına qarşı istifadə edə biləcəklərini düşünmürdülər [1]. Qarabağın Cavanşir qəzasındaki azərbaycanlı kəndləri əsasən düzənlik hissələrdə yerləşirdi. Lakin Kolanlı və Avaryan kənd icmalarından birincisi Cavanşir qəzasının dağətəyi, ikincisi isə yüksək dağ zolağında yerləşirdi. Kolanlı icmasına daxil olan 12 kənd (Dəmirlər, İmarət-Qərvənd, U mudlu, Qaralar, Sırxavənd, Çıraqlı, Əliağalı və b.) hər tərəfdən erməni kəndləri ilə əhatə olunmuşdur. Bu kənd icmasına daxil olan kəndlərin əhalisi yalnız erməni kəndlərindən keçərək, digər azərbaycanlı kəndləri ilə əlaqə saxlaya bilirdilər. Avrayan icmasına daxil olan kəndlər isə yüksək dağ zirvəsində, erməni kəndlərindən hündürdə yerləşməklə, çox əlverişli vəziyyətdə idilər. Ona görə erməni hücumları zamanı onlar o qədər də zərər çəkməmişlər. Mənbələrdən göründüyü kimi erməni quldur dəstələri yalnız silahsız və tamamilə erməni kəndləri əhatəsində olan, heç yandan kömək ala

bilməyən azərbaycanlılar qarşısında özlərini güclü hiss edir və öz mənfur niyyətlərini həyata keçirə bilirdilər. Fövqəladə Komissiyanın sənədlərindən aydın olur ki, bütün Cavanşir qəzasında yalnız Kolanlı icmasına daxil olan kəndlər, demək olar ki, tamamilə ermənilər tərəfindən dağıdılmışdır. 1917-ci ilin dekarından başlayaraq erməni silalı quldur dəstələri Kolanlı icmasına daxil olan azərbaycanlı kəndlərinə hücum edir və onlardan hələ yer üzərində mövcud olmayan Ararat Respublikasına tabe olmayı tələb edir və guya öz dövlətləri üçün azərbaycanlılardan zorla vergi yiğirdilar. Bundan əlavə, onlar bir ay müddətində öz əsgərlərini yedirməyi azərbaycanlılardan tələb edir, içib keflənərək onları təhqir edir, incidir, qadınlarına sataşır, müntəzəm olaraq azərbaycanlıların mal-heyvanlarını zorla sürüb aparırdılar [2]. Cavanşir qəzasının bir neçə kəndinin, o cümlədən İmarət-Qərvənd kəndinin əhalisi və U mudlu kəndi əhalisinin bir hissəsi erməni təqiblərindən, soyqırımlardan yaxa qurtarmaq üçün payız aylarında uzun və çətin dağ yolları ilə Murov dağını böyük itkilərlə aşaraq Cavanşir qəzasının aran kəndlərinə gəlmiş və həmin qəzanın müxtəlif kəndlərində yerləşdirilmişlər. Bu cür hadisələr XX əsrin sonunda yenidən təkrar olundu. 1993-cü ildə Kəlbəcər işgal olunanda dinc əhali Murov dağını keçərək erməni vəhşiliyindən xilas ola bilmisdilər. Cavanşir qəzasının Müsəlman Milli Şurası dəfələrlə ermənilərin yanına barışq üçün nümayəndə heyəti göndərmişdi. Bu nümayəndə heyətinin rəhbərlərindən biri –Məşədi Alış İsmayılov Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasına izahatında bildirmişdi ki, ermənilər onları çox pis qarşılıyır, nümayəndə heyətinin üzvlərini hədələyir, qorxudur və təhqir edirdilər. Belə ki, Marağa kənd erməni icmasının kəndxudası azərbaycanlıları hədələyərək demişdi: "Bu hələ harasıdı, siz bir dayanın, görün hələ sizi nələr gözləyir" [3]. Ermənilərin vəhşilikləri sonrakı dövrdə daha amansız şəkil almışdı. Ermənilərin həyasızlığı o yerə çatmışdı ki, 1918-ci ilin yaz və yay aylarında Cavanşir qəzasının düzənlik hissəsinin müsəlman əhalisinə qarşı da zoraklıqlar edirdilər. Ermənilər Tərtər çayının qabağını kəsərək, başqa istiqamətə yönəldir və qəzanın aran kəndlərinin əkinlərini susuz qoyaraq, onlara böyük zərər vururdular. Bunun nəticəsi idi ki, Qarabağın aran kəndlərində içməli su belə çatışmadı. Aran kəndlərinin əhalisi 1918-ci ilin yayında öz mal-heyvanlarını yaylaqlara köçürə bilmədikləri üçün çoxlu tələfat vermişdi. Cavanşir qəzasındaki ermənilər bu qəzada onların yaşadıqları torpaqları Ermənistən Respublikasının ərazisi elan edərək, Azərbaycan Respublikasının hakimiyyətini tanımaq belə istəmirlər və əvvəlki kimi öz zoraki hərəkətlərini davam etdirirdilər. Ona görə də Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının üzvləri erməni kəndlərindən keçərək qəzanın dağətəyi ərazilərində dağıdılmış azərbaycanlı kəndlərinə baxış keçirə bilməmişlər [4]. Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində 1918-ci il və 1919-cu ilin əvvəllərində daha çox erməni vəhşiliklərinə məruz qalan qəzalardan biri də Cəbrayıl qəzası idi. Cəbrayıl qəzası 12 azərbaycanlı və 3 erməni kənd icmasından ibarət idi [5]. Yuxarı Qarabağın başqa qəzalarında olduğu kimi bu qəza da öz ərazilərinin yerləşmə vəziyyətinə görə elədir ki, düzənlikdəki kəndlər eksərən azərbaycanlı kəndləri idi. Ermənilər qorxudan buraya hücum etməyə cürət etmirdilər. Bilirdilər ki, hücum etsələr layiqli cavab alacaqlar. Ona görə də onlar dağətəyi azərbaycanlı kəndlərinə hücum etmiş və ona görə də bu kəndlərin əhalisi daha çox ziyan görmüşdülər. 1918-ci il dekabrın ilk günlərində ermənilər Cəbrayıl qəzasının azərbaycanlı əhalisinə qarşı vəhşiliklər törətməyə başladılar. Ermənilər əvvəlcə tək-tək qətlər törədir, hücum edərək azərbaycanlı kəndlərinə məxsus mal-heyvanı sürüb aparırdılar. Getdikcə azığınlaşan erməni quldur dəstələri azərbaycanlı kəndlərinə açıq silahlı basqınlar etməyə başladılar. Fövqəladə Komissiyanın materiallarında 1918-ci ilin sonları və 1919-cu ilin əvvəllerində Cəbrayıl qəzasında erməni silahlı quldur dəstələrinin azərbaycanlılar yaşıyan digər kəndlərə - Eyyazlı, Dolanlar, Şıxlardır, Məlikli və s. hücum edərək azərbaycanlı əhalinin əmlakını qarət edərək yandırıqları, mal-heyvanlarının isə sürüb apardıqları haqda çoxlu faktlar sadalanır [6]. Qarabağda ermənilərin azərbaycanlılara vurduğu ən böyük ziyan Şuşa qəzasının ərazisi və ermənilərin həmişə

əllərinə keçirməyə çalışdıqları Şuşa şəhəri idi. Çoxlu təkzib olunmaz tarixi faktlardan da məlum olduğu kimi, əvvəllər İran şahlarına yaltaqlıq edərək, dünyanın bu gözəl diyarında əllərinə mülklər keçirən ermənilər əsrlərlə bu ərazidə ermənilərin sayını artırmaq üçün dəridən-qabıqdan çıxmış, ikiüzlülüyüň, satqınlığın ən iyircə formalarından məharətlə istifadə etmişlər. Ancaq heç kimə sərr deyil ki, ermənilər bütün Qafqazda, o cümlədən də Qarabağda möhkənləndikləri ilk günlərdən başlayaraq yerli əhaliyə qarşı əvvəlcə gizli, sonra isə açıq şəkildə xəyanət etmiş, onların torpaqlarını ələ keçirmiş və dinc əhaliyə qarşı soyqırım törətmışlər. Şuşa qəzası yerləşdiyi mövqeyə görə Zəngəzur qəzası ilə həmsərhəd idi, dağlıq və dağətəyi azərbaycanlı kəndləri bir-birindən ayrı düşmüş, strateji cəhətlərdən erməni kəndləri ilə əhatə edilmişdilər. Ermənilər həmişə azərbaycanlı kəndlərinin bu vəziyyətindən istifadə etmiş və həmin kəndləri nəzarətdə saxlamaq, dağıtmaq və onlara qarşı hər cür vəhşiliklər törətməyə nail olmuşlar. Ermənilər Şuşa-Qaryagin(Fizuli) və Şuşa-Əsgəran yollarını tamamilə öz nəzarətləri altına alaraq həmin yollarla gedib-gələn azərbaycanlıları qarət edib, silahlarını əllərindən alırdılar və tədricən həmin yolları azərbaycanlıların üzünə tamamilə bağlayırdılar. Strateji cəhətdən erməni kəndlərinin əhatəsində olan Şuşanın vəziyyəti həqiqətən çox ağır idi. Əhalisinin çoxu azərbaycanlı olan şəhər və ətrafdakı bir neçə müsəlman kəndi erməni kəndləri tərəfindən əhatəyə alınmışdı. Buraya gələn yolların ermənilər tərəfindən bağlanması nəticəsində 8 ay-yəni türklər gələnə qədər Şuşa şəhəri və dağ zonasındaki azərbaycanlı kəndlərindəki əhalinin vəziyyəti həqiqətən də facieli idi. Ermənilər 1918-ci ilin payızında 33 evdən ibarət Salakətin kəndini tamamilə dağıdaraq yandırılmış, əmlaklarını qarət etmiş, mal-heyvanlarını sürüb aparmış, bağlarını məhv etmişdilər [7]. Erməni silahlı dəstələri 1918-ci ilin yayında Pərioglular kəndi yaxınlığındakı köçəri alaçıqlarına hücum edərək onları dağıtmış, qarət etmiş, Zarılı kəndinə məxsus 300 baş iribuyuzlu mal-qaranı sürüb aparmışlar. Yalnız Şuşa qəzasında dağıdılmış, yandırılmış, talan edilmiş azərbaycanlı kəndlərində öldürünlərin sayı 100 nəfərdən çox idi. Öldürünlər azərbaycanlıların cəsədləri üzərində ağlagəlməz vəhşiliklər edirdilər. Onlar süngülərlə dəlik-deşik edilir, başları kəsilir, kiçik yaşılı uşaqlar süngülərə taxılaraq vəhişiliklə öldürülür, qadınların döşü, kişilərin burun, qulaq və cinsiyət üzvləri kəsilirdi. Ermənilərin təkcə Zaqafqaziya Seymi dağlıqdən – bu ərazidə 1918-ci ildə üç müstəqil respublika yarandıqdan sonra Ermənistən Respublikasının ərazisində deyil, həm də Azərbaycanın öz ərazisində də azərbaycanlılara qarşı soyqırımı siyasətindən əl çəkməmişlər.

Azərbaycan Respublikası höküməti 1919-cu ilin yanvarında Bakıda olan ingilis komandanlığı ilə razılaşaraq Azərbaycanın mübahisəsiz ayrılmaz hissəsi olan Cavanşir, Şuşa, Cəbrayıł və Zəngəzur qəzaları ərazisində müvəqqəti general-quernatorluq yaratdı. Yanvarın 29-da doktor Xosrov bəy Sultanov oraya general qubernator təyin edildi. Lakin buna baxmayaraq, bu qəzalarda yaşayan erməni əhalisi heç cür Azərbaycan hakimiyət orqanlarına tabe olmaq istəmirdilər. Azərbaycanın bolşevik Rusiyası tərəfindən işgalinə qədər ermənilər Dağlıq Qarabağı Azəraycandan ayrıraraq daşnak Ermənistənə qatmaq iddiasından imtina etməmişlər. Azərbaycanlılara, bütövlükdə türk-müsəlman əhalisinə qarşı düşməncilik edən, həmişə eyni vaxtda bir neçə cəbhəyə işləməyi məharətlə bacaran ermənilər bu illərdə də bir tərəfdən Dağlıq Qarabağı Ermənistəna birləşdirməyə çalışırdılarsa da, digər tərəfdən gizli sürətdə Sovet Rusiyası ilə də əlaqəyə girərək bolşevik ordusunun Azərbaycanı işgal etməsini asanlaşdırmaq məqsədilə 1920-ci ilin yazında Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsində Xalq Cümhuriyyəti hökumətinə qarşı qiyam qaldırmışdilar. Ermənilərin məkrli siyasəti və Sovet Rusiyasının işgalini nəticəsində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti süqut etmişdi. Cümhuriyyət dövründə ermənilərin Qarabağ bölgəsində törətdikləri soyqırımları Azərbaycan xalqına qarşı törədilmiş ən qanlı cinayətlərdən biridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Dövlət Arxiv (ARMDA), f.970 s.1, iş 161 v 1.
2. ARMDA, v. 2.
3. ARMDA, v. 3.
4. ARMDA, v. 3.
5. ARMDA, v. 5.
6. ARMDA, v. 5-6.
7. ARMDA, f. 100, s.2, iş 791 v. 95.

РЕЗЮМЕ

ГЕНОЦИД, СОВЕРШЕННЫЙ АРМЯНАМИ, В КАРАБАХСКОМ РЕГИОНЕ АЗЕРБАЙДЖАНА (1918-1920 гг.)

Гасанов В.С.

В начале XX века совершенные армянами террористические деяния и геноцид против азербайджанского населения обрели еще более массовый характер. Воспользовавшись упадком Российской империи, армяне осуществляли свои подлые деяния при помощи русских солдат. Они нападали на села, в которых проживало мирное азербайджанское население, грабили их имущество, зверски убивали людей. Они преследовали цель изгнать азербайджанцев из этих территорий и завладеть их землями. В результате геноцида, совершенного армянами, тысячи мирных жителей покидали свои земли, подвергались геноциду. Политика геноцида продолжалась различными средствами и в последующие годы. Геноцид, совершенный армянами в Карабахском регионе, был особенно беспощадным.

Ключевые слова: Азербайджан, Гарабаг, геноцид, террор, депортация

SUMMARY

GENOCIDE COMMITTED BY ARMENIANS IN THE KARABAKH REGION OF AZERBAIJAN(1918-1920) Hasanov V.S.

At the beginning of the 20th century, the terrorist acts and genocide committed by the Armenians against the Azerbaijani population became even more widespread. Taking advantage of the decline of the Russian Empire, the Armenians carried out their vile deeds with the help of Russian soldiers. They attacked the villages in which the peaceful Azerbaijani population lived, robbed their property, and brutally killed people. They pursued the goal of expelling Azerbaijanis from these territories and seizing their lands. As a result of the genocide committed by the Armenians, thousands of civilians left their lands and were subjected to genocide. The genocidal policy continued by various means in the following years. The genocide committed by the Armenians in the Karabakh region was especially merciless.

Keywords: Azerbaijan, Garabagh, genocide, terror, deportation

XX ƏSRDƏ ERMƏNİLƏRİN AZƏRBAYCANLILARA QARŞI TÖRƏTDİYİ SOYQIRIMLAR

Hüseynova S.

AMEA-nın Qafqazşünaslıq İnstitutu

sudabeaskerova@gmail.com

Xülasə. Məqalədə XX əsrд ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdiyi soyqırımlardan bəhs edilir. Qeyd edilir ki, son iki əsrд Qafqazda həyata keçirilmiş etnik təmizləmə və soyqırımı siyaseti nəticəsində xalqımız ağır məhrumiyyətlərə, milli faciə və məşəqqətlərə məruz qalmışdır. Həyata keçirilmiş bu siyasetin əsas məqsədi azərbaycanlıları tarixi torpaqlarından qovmaq, bu ərazilərdə erməni tarixçilərinin uydurduğu “Böyük Ermənistən” dövləti yaratmaq idi. Həyata keçirilən bu siyaset kütləvi deportasiya və soyqırımı ilə müşayiət olunmuşdur. Ermənilər tarixi şəraitin verdiyi fürsətdən istifadə edərək öz niyyətlərini həyata keçirmişlər. Bədnəm ermənilər tərəfindən azərbaycanlılara qarşı dörd dəfə- 1905-1906, 1918-1920, 1948-1953 və 1988-1992-ci illərdə soyqırımı və deportasiya həyata keçirilmişdir.

Açar sözlər: *Erməni separatçıları, soyqırım, deportasiya, etnik təmizləmə, terror aktları, kütləvi qırğınlar.*

Azərbaycan torpaqları hesabına dövlət quran ermənilər tarixin bütün mərhələlərində xalqımıza qarşı insanlığa yaraşmayan qanlı əməlləri ilə yadda qalıblar. Ötən yüz ilə nəzər salsaq görərik ki, xalqımız erməni separatçıları tərəfindən vaxtaşırı, beynəlxalq hüquq normalarına zidd olaraq, insan hüquq və azadlıqlarının kütləvi şəkildə kobud pozulması, işgəncələr və qeyri-insani rəftarla müşayiət olunan etnik təmizləmə siyasetinə, ağır işgəncə, təcavüz və zülmlərə məruz qalmışdır. Ermənilərin törətdiyi vəhşilik nəticəsində yüz minlərlə azərbaycanlı milli mənsubiyyətinə görə ağır işgəncələr görmüş, vəhşicəsinə qətlə yetirilmiş, onların yaşıdlıları bir çox şəhər və kəndlər xarabalığa çevrilmişdir. Bədnəm ermənilər tərəfindən azərbaycanlılara qarşı ən yaxın tarixdə dörd dəfə-1905-1906, 1918-1920, 1948-1953 və 1988-1992-ci illərdə soyqırımı və deportasiya həyata keçirilmişdir. Ermənistən və onun havadarları 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyasını həyata keçirmişdilər.

XX əsrд azərbaycanlı əhaliyə qarşı kütləvi qırğınların ilk mərhəlesi 1905-1906-cı illəri əhatə edir. Bu terror aktlarında erməni Daşnaksütun və Hınçaq terror təşkilatlarının əsaslı rolunu olmuşdur. 1905-1906-cı illər erməni-azərbaycanlı davası haqqında Rusiya polis departamentinin arxiv sənədlərində göstərilir: “Daşnaksutyun öz qüdrətini göstərdi... Burada ikili oyun oynanılmışdı: birincisi, müsəlmanlarda olan qisasın bir qismini almaq, digər tərəfdən baş verən hadisələrin günahını mətbuat və təbliğatın köməyi ilə rus hökumətinin üzərinə yıxmaq... Nəticədə ermənilərə münasib olmayan bir çox rus məmurları və ayrı-ayrı şəxslər terror qurbanı oldular. Onların qismən nail olduqları ikinci məqsədləri ondan ibarət idi ki, Zaqqafqaziyada ermənilərlə müsəlmanların yaşıdlıları ərazilər bir-birindən ayrıldı, Türkiyədən və qismən İrandan köçən ermənilərin məskunlaşdırılması üçün torpaqlar boşaldıldı. Son 5-6 ildə onların sayı yarım milyona çatmış, 200 min nəfər isə rus idarələrinin vəkaləti ilə təbəəlik əldə etmişdi” [1, s.39].

Erməni silahlı dəstələrinin Cənubi Qafqazda törətdikləri kütləvi qırğınlar və terror aktları barədə o dövrün mətbuatında və ayrı-ayrı müəlliflərin əsərlərində kifayət qədər faktlar mövcuddur.

Ən önemlisi isə həmin faktları erməni müəlliflərinin özlərinin etiraflarıdır. 1905–1906-ci illər kütləvi qırınlar zamanı ermənilərin törətdikləri vəhşiliklər barədə əsl adı Hovannes Ter-Martirosyan olan, lakin əsərlərini “A-Do” imzası ilə çap etdirən erməni müəllifli Cənubi Qafqazın 7 şəhərinin böyük dağıntıla məruz qaldığını, 12 qəzada 252 kəndin yandırıldığını və viran qoyulduğunu, 100 min ailənin qəzalardan, bir neçə min nəfərin şəhərlərdəki ev-eşiklərindən didərgin düşdüyünü, 10 min nəfərin məhv edildiyini göstərir [3].

Göründüyü kimi ermənilər davamlı olaraq öz xülyalarını reallaşdırmaq üçün türklərə qarşı soyqırım siyasətlərini həyata keçiriblər. XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq bu qırınlar kütləvi şəkil almış və azgınlıqla həyata keçirilmişdir. Onlar 1905-ci ildə tam əmin idilər ki, Rusyanın daxili qiyamların yatırılması ilə məşğul olduğu bir vaxtda onlar öz arzularını həyata keçirəcəklər. 1905 – 1906-ci illərdə azərbaycanlılara qarşı aparılan soyqırımın davamı I Dünya müharibəsi illərində də izlənilir. Bu dövrdə Rusyanın həvəsləndirməsi və xülyalarını reallaşdırma biləcəklərinə əminlik hissi müxtəlif ölkələrdə yaşayan ermənilərin Rusiya-Osmanlı müharibəsində türklərə qarşı birləşmələrinə və geniş miqyaslı qırınlar etmələrinə gətirib çıxarmışdı. Lakin niyyətlərinə çata bilməyən ermənilər Cənubi Qafqaza kütləvi axınlar etməyə başlamışdır.

Görkəmli tarixçi Cəmil Həsənov bu dövrdə ermənilərin fəaliyyətini araşdıraraq belə qənaəet gəlmişdi ki: “1914-cü ildə başlayan Birinci Dünya müharibəsinin hədəfləri arasında sözdə Şərq məsələsinin həlli də vardı. Bu məsələ Qafqaz cəbhəsində həll edildi. Buradakı əsas döyüşən tərəflər Çar Rusiyası və Osmanlı İmperiyası idi. ...iki imperiya arasındaki qarşıdurmaya ermənilər “Böyük Ermənistən” yaratmaq fürsəti kimi baxırdılar. ...Ermənilərin könüllü dəstələri tərəfindən Şərqi Anadoluda törədilən qəllər və soyğunlar birbaşa bu mifin həqiqətə çevrilməsinə yönəlmüşdi. Çarın əmri ilə 1914-cü il oktyabrında Türkiyə ermənilərinə müraciət layihəsi hazırlandı. Müraciətdə Eçmiadzində təşkil edilmiş erməni dəstələrinin Türkiyə ərazisinə girəcəyi təqdirdə, “Böyük Rusyanın güclü himayəsi altında erməni xalqına altı erməni vilayəti və onunla əlaqəli olan Kilikiyada muxtar Ermənistən yaradılacağına zəmanət verdiyini” söyləmişdi. 1914-1915-ci illərdə ermənilər “fidainlər” adı altında Türkiyəyə qarşı hərbi əməliyyatlarda iştirak etdilər. ...Şərqi Anadoludakı hadisələrdən sonra ermənilər kütləvi şəkildə Cənubi Qafqaza axın etdilər ki, bu da regionda milli-etnik münasibətlərin kəskinləşməsinə səbəb oldu. ...Erməni könüllülərinin Türkiyədəki qanlı hərəkətləri, sui-qəsdlər, zorakılıqlar, qəsbkarlıqlar və etnik təmizləmə məntiqi sonuna çatdı. 1917-ci il inqilabından sonra Rusyanın Qafqaz cəbhəsi dağıldı. Erməni könüllüləri 1914 – 1916-ci illərdə Türkiyədəki “hərbi” təcrübələrini Qafqaza gətirdilər. 1917 – 1918-ci illərdə Cənubi Qafqaz erməni “könüllülərinin” qanlı döyüşləri meydanına çevrildi” [6, s.214].

Davamlı olaraq eyni ssenari üzrə hərəkət edən ermənilərin azərbaycanlılara qarşı növbəti soyqırım tarixi 1918-20-ci illəri əhatə edir. “1918-ci ilin mart-may aylarında Bakıda, Şamaxıda, Qubada və Goyçayda ermənilər yerli əhaliyə qarşı kütləvi qırın tədbirlərinə əl atdırı... Onlara Rusiyada V.İ.Lenin, Qafqazda isə S.Şaumyan və A.Mikoyan himayədarlıq edirdilər. Təkcə Bakıda onlar 15 minə qədər insanı qətlə yetirmişdilər. ...Hər cür vəhşilik və talanlarla yanaşı, ermənilər ən alçaq və rəzil hərəkətlərə də əl atmaqdan çəkinməmişdilər. Belə ki, qansız erməni əsgərləri Qubada şəhərin hörmətli ağsaqqallarına əmr etmişdilər ki, onlara əylənmək üçün müsəlman qadın və qızları gətirsinlər. Bununla qəti şəkildə razılaşmayan Əlipaşa Kərbəlayı Məhərrəm oğlu və onun oğlu yerindəcə vəhşicəsinə güllələnmişdilər. Bə’zən ermənilər onların əmrlərini yerinə yetirməyən kişilərin gözlerini çıxarmış, qarınlarını xəncərlə doğram-doğram etmişlər. O vaxt şəhərdə iki mindən artıq kişini öldürən azgın erməni əsgərləri yüzə yaxın qadın və qızı zorlamış, namuslarına toxunmuşlar... Şəhər əhalisinin əmlakı tar-mar edilərək oğurlanmışdı” [1, s.67].

Azərbaycanlılara qarşı ermənilər tərəfindən törədilən soyqırıım hadisələrinin növbəti tarixi XX əsrin 30-cu illərinə təsadüf edir. “30-cu illərdə Vedibasarın, Zəngibasarın, Qəmərlinin, Dərələyəzin, Ağbabanın və digər bölgələrin əlli mindən artıq türk əhalisi ailəliklə Qazaxstan çöllərinə sürgün edilmişdilər. Sərt iqlim və bərbad mənzil şəraitinə uyğunlaşa bilməyən əhalinin xeyli hissəsi tələf olmuşdu” [1, s.86].

Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı soyqırımları 1948-1953-cü illər deportasiyası dövründə davam etmişdir. Etnik təmizləmə məqsədini güdən bu aksiya həm administrativ xarakter daşıdığı üçün, həm də Ermənistanda yaşayan xalqlardan yalnız birinə – azərbaycanlılara şamil edildiyi üçün siyasi repressiya kimi xarakterizə edilməlidir.

Azərbaycan türklərinin həmin illərdə genişmiqyaslı deportasiya siyasetinə məruz qalmaması üç əsas səbəblə izah edilir. Bunlar 30-40-cı illərdə Azərbaycan türklərinin qismən deportasiyaya məruz qalması; ikincisi, Sovet İttifaqının İran siyaseti və Azərbaycan SSR-in bu siyasetdə mühüm rol oynaması; üçüncüüsü, Türkiyənin İkinci dünya müharibəsinə qoşulması ilə bağlıdır.

1960-1987-ci illərdə baş qaldıran erməni millətçiləri 1988-1989-cu illərdə Ermənistən-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsini başladılar və azərbaycanlılara qarşı yeni soyqırımlar, terrorlar tətbiq etməyə başladılar.

1988-1993-cü illər arasında Ermənistən Rusyanın havadarlığı və dəstəyi ilə Azərbaycanda davamlı kütləvi terror aktları həyata keçirmişdir: 1988-ci il Sumqayıt hadisəsi, 1990-ilin yanvarında Bakı hadisələri və 20 Yanvar faciəsi, 1991-1993-cü illərdə Azərbaycan ərazilərinin 20% -nin işğalı dövündə yerli əhaliyə qarşı törədilən soyqırıım siyaseti və 1992-ci il 26 fevral Xocalı faciəsi.

Ə.Bayramovun qeyd etdiyi kimi: “Keçən əsrin 80-90-ci illərində ermənilər dövlət terrorizmindən istifadə edərək respublikamızda 30-a qədər terror əməlini həyata keçirmiş və 2000-dən artıq azərbaycanının ölümünə səbəb olmuşlar” [2, s.374].

Erməni kilsəsi hər zaman siyasetdə iştirak etmişdir və qonşu müsəlmanlarla ermənilər arasındaki nifrətin yaranmasında və qızışdırılmasında xüsusi rola malik olmuşdur. C.Vimsin də yazdığı kimi: “xristian ermənilərlə müsəlman osmanlılar arasındaki kinin kökləri erməni kilsəsinin işi və səyləri ilə bağlıdır. ...dövlət və erməni kilsəsi birgə fəaliyyət göstərərək, özlərinin millətçi fəaliyyətlərinin lap başlangıcından terrorizmdən istifadə etməklə digər xalqların torpaqlarına soxulmuşdular. ...kilsə dövlətdən ayrırlaraq kin, intiqam və terror təlimlərindən əl götürməyənədək Yaxın Şərqdə sülh bərqərar olmayıcaq” [4, s.13].

Ermənilərin tarixinin qısa araşdırılması göstərir ki, kilsə terror aktlarını maliyyələşdirməklə yanaşı, ayrı-ayrı kilsə xadimləri müsəlmanlara qarşı qətl-qiyamda şəxsən iştirak etmişlər. Təsadüfi deyil ki, erməni tarixini yananlar və tarixi faktların falsifikasiyası ilə məşğul olanlar da kilsə xadimləri olmuşlar.

Siyasiləşmiş erməni kilsəsi tarixi həqiqətlərin falsifikasiya olunmasında əsaslı rola malik olmuşdur. Məhz erməni kilsəsinin təhribi ilə XIX əsrən etibarən erməni müəllifləri qədim mənbələrdə təqdim edilən tarixi gerçəkliyi saxtalaşdırmağa, Albaniyaya və alban kilsəsinə məxsus əraziləri özlərininki kimi təqdim etməyə başlamışlar və bunun sayəsində ermənilərin yayıldığı ərazilər “erməni dövləti” kimi göstərilmişdir.

Sovet erməni tarixçisi A.D.Papazyan tərəfindən toplanaraq 1956, 1959, 1968-ci illərdə “Matendaranın farsdilli sənədləri” adı ilə çap edilən kitablarında Azərbaycanın bir sıra ərazilərinin, həmçinin Üçkilsə torpaqlarının yerli hakim və feodallardan alqı-satqı yolu ilə mənimşənilməsi haqqında sənədlər vardır. Erməni kilsəsi Üçkilsə ərazisində möhkəmləndikdən sonra Alban kilsəsinin və yerli xristian xalqların zəngin irlisinin erməniləşdirilməsi prosesi başlandı. Bu proses XIX əsrən Azərbaycanın Rusiyaya birləşdirilməsindən sonra total xüsusiyyət aldı və ermənilər

kütləvi şəkildə Azərbaycan torpaqlarında yerləşdirilməyə başladılar. XIX – XX əsrlərdə Cənubi Qafqaza İran, Türkiyə və Yaxın Şərqi ərazilərindən 1 milyondan çox erməni köçürüldü. Həmin vaxtdan etibarən IV əsrden bəri regionun xristian xalqlarının ruhani mərkəzi olan Alban Aftokefal Kilsəsi ləğv edildi, onun məbədləri, arxivləri və ruhaniləri erməni Eçmiadzin kilsəsinə verildi [7, s.55].

Bələliklə, erməni kilsəsi yeni həyat və hakimiyyət əldə etmiş oldu. A.D.Papazyanın da qeyd etdiyi kimi “çoxdan dövlətçiliyi itirmiş erməni xalqının sosial-siyasi həyatında erməni-qriqoryan kilsəsi mühüm rol oynamış oldu” [5, s.60].

Qeyd etmək lazımdır ki, əslində erməni kilsəsinin muxtariyyət uğrundakı mübarizəsi erməni xalqının və dövlətinin maraqları üzərində olmuş və kilsənin müstəqilliyinin təmin edilməsi üçün vasitəyə çevrilmişdir. Ermənilərin bir millət kimi mövcudluğu da kilsənin öz muxtariyyatını qoruyub saxlaması ilə bağlıdır. Belə ki, xristianlığın digər təriqətlərini qəbul edən ermənilər assimiliyasiyaya uğradıqları halda, Livanda və Ermənistanda qriqoryan kilsəsi ermənilərin milli etnik xüsusiyyətlərini saxlamasına şərait yaratmış oldu. Bu mənada erməni milləti və erməni qriqoryan kilsəsi bir-birlərinin varlığını təmin edirlər və öz nüfuzunu genişləndirmək iddiasında olan kilsə “erməni məsələsinin” başlıca təşəbbüskarı olaraq çıxış edir. Ermənilərin daimi yaşayışı üçün məkanın olması katolikosluğun daimi mövcudluğunun təminatıdır və kilsə öz mövcudluğu naminə hər vasitəyə əl atmağa, xüsusilə də xristianlıq amilini vurğulamağa, “xristian ermənilərin ədalətsizliyə məruz qalması” ilə bağlı təbliğat aparmağa hazırlıdır.

Bələliklə, 1950-1980-ci illərdə fasılərlə davam edən köçürmələr Sovetlər birliyinin çökəmə ərəfəsi və müstəqillikdən sonra Ermənistandan, habelə Azərbaycanın öz ərazisi olan Dağlıq Qarabağdan kütləvi deportasiyası ilə tam başa çatdırıldı. Müasir dünyada Ermənistən monoetnikliyi ilə analoqu olmayan dövlətdir. Lakin dünya birliyi buna göz yumur.

Qarşımızda duran əsas vəzifələr xalqımıza qarşı həyata keçirilən soyqırımı haqqında indiki və gələcək nəsillərdə möhkəm milli yaddaş formalasdırmaq, bu faciələrə bütün dünyada siyasi və hüquqi qiymət verilməsinə nail olmaqdır. Bunun üçün isə yalnız möhkəm və yenilməz milli birlik tələb olunur.

ƏDƏBİYYAT

1. Arzumanlı V., Mustafa N. Tarixin qara səhifələri. Deportasiya. Soyqırım. Qaçqınlıq. Bakı: Qartal, 1998, 218 s.
2. Bayramov Ə. Etnik psixologiya. Dərslik. Bakı: Renessans, 2001, 374 s.
3. Mustafa N. 1905-1906-ci illər kütləvi qırğınlar. <http://tarixinstitutu.az/page/80/kutleviqirgin>
4. Маммадов И.М., Мусаев Т.Ф. Армяно-азербайджанский конфликт: история, право, посредничество. Тула, 2008, 196 с.
5. Персидские документы Матенадарана, II.Купчие. Выпуск первый (XIV-XVI вв.). Составлен А.Д.Папазяном. Ереван: 1968, 203 с.
6. Гасанлы Дж. Армянские добровольцы на Кавказском фронте (1914—1916) // Кавказ&глобализация, том 8, выпуск 3-4, 2014, с. 201-221.
7. Гусейнов Р. Албанская церковь Гандзасара в указах азербайджанских правителей // Полиэтнические государства и нормативно-юридические системы народов Кавказа: понятие, разновидности, историческое значение для формирования национальных государств. Материалы VII международной научно-практической конференции. Нальчик-Ростов-на-Дону, 2017, с. 53-58.

РЕЗЮМЕ
ГЕНОЦИДЫ, СОВЕРШЕННЫЕ АРМЯНАМИ ПРОТИВ
АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ В XX ВЕКЕ
Гусейнова С.

В статье рассматриваются геноциды, совершенные армянами против азербайджанцев в XX веке. Отмечается, что в результате проводимой на Кавказе в последние два века политики этнической чистки и геноцида наш народ подвергся тяжелым лишениям, национальным трагедиям и бедствиям. Основной целью проводимой политики было изгнание азербайджанцев с исторических земель, создание на этих территориях "Великой Армении", выдуманного армянскими историками. Эта политика сопровождалась массовыми депортациями и геноцидом азербайджанцев. Армяне воспользовались исторической ситуацией для реализации своих намерений. Известные своим коварством армяне четырежды - в 1905-1906, 1918-1920, 1948-1953 и 1988-1992 годах осуществляли против азербайджанцев геноцид и депортации.

Ключевые слова: армянские сепаратисты, геноцид, депортация, этническая чистка, террористические акты, массовые убийства.

SUMMARY
GENOCIDES COMMITTED BY ARMENIANS AGAINST AZERBAIJANIS
IN THE 20TH CENTURY
Huseynova S.

The article deals with the genocides committed by Armenians against Azerbaijanis in the 20th century. It is noted that as a result of the policy of ethnic cleansing and genocide pursued in the Caucasus over the past two centuries, our people have suffered severe deprivation, national tragedy and hardship. The main purpose of this policy was to expel Azerbaijanis from their historical lands, to create a "Greater Armenia" state in these territories, invented by Armenian historians. This policy was accompanied by mass deportations and genocide. Armenians took advantage of the historical situation to realize their intentions. Genocide and deportation were carried out by infamous Armenians against Azerbaijanis four times - in 1905-1906, 1918-1920, 1948-1953 and 1988-1992.

Keywords: Armenian separatists, genocide, deportation, ethnic cleansing, terrorist acts, massacres.

AZƏRBAYCANLILARIN ÖZ DOĞMA YURDLARINDAN ZORLA DEPORTASIYA
OLUNMASI TARİXİNDƏN

Hüseynova N.Ə.

Azərbaycan Texniki Universiteti
Nuranehuseynova93@mail.ru

Xülasə. Azərbaycanlıların Qərbi Azərbaycandan deportasiyası XVIII əsrden başlanmışdır. Azərbaycanlıların Qərbi Azərbaycandan kütləvi deportasiyası üç mərhələdə həyata keçirilib. Vətəndaşlarımızın Ermənistandan kütləvi deportaiyası əsasən 1948-1953-cü illərdə Stalinin əmri ilə həyata keçirildi. Azərbaycanlıların doğma yurdlarından deportasiya olunmasının yeganə səbəbi onların azərbaycanlı olması idi. Əsas məqsəd Ermənistani azərbaycanlılardan “təmizləmək” idi. Çünkü ermənilər istəyirdilər ki, mono-etnik bir dövlət yaratsınlar. Ermənilər azərbaycanlıları bu ərazidən köçürməklə yanaşı, Qərbi Azərbaycan ərazisindəki türk mənşəli yer adlarını dəyişdirərək erməniləşdirirdilər. Bütün bunlar isə planlı şəkildə həyata keçirilirdi.

Açar sözlər: deportasiya, zoraki, özbaşınalıq, kütləvi, yurd, ədalətsizlik.

Ermənilər Azərbaycan ərazisində yerləşdikləri tarixi unutmuş kimi göstərməyə çalışsalar da, əslində bu mümkün olan bir məsələ deyil. Çünkü ermənilər Azərbaycana köçürülmələrinin ilini də, gününü də abidərlə tarixləşdirmişdilər. 1978-ci ildə Maraqaşendə ermənilərin Azərbaycana ilk köçürülmələrinin 150 illiyi ilə əlaqədar olaraq obelisk ucaldılmışdı. “1991-ci ildə iddialarının əsassızlığına dəlil olmaması üçün obelisk ermənilər tərəfindən dağıdıldı. Lakin abidənin şəkli müxtəlif ensiklopedik və başqa nəşrlərdə var. Bu fakt aydın şəkildə sübut edir ki, ermənilər Dağlıq Qarabağa gəlmədirler. Onlar da bunu yaxşı bilirlər.” Ermənilərin əsas isteklərindən biri “Böyük Ermənistən” dövləti yaratmaq olub. Bu ideya erməni millətçilərinin şüuruna, əqidəsinə hopdurulmuş və yeri gəldikcə məkirli niyyət sahibləri bu məsələni qızışdırılmış, milyonlarla həmvətənlərimizin məhv olması, öz doğma yurdlarından didərgin düşməsi ilə nəticələnmişdir.

1930-cu ilin 9 sentyabrında “Ermənistən SSR ərazisinin yeni ərazi-inzibati bölgüsü”, rayonlaşdırılması başlandı. Bu prosesdə azərbaycanlı kəndləri bir-birindən ayrı salınırdı. Azərbaycanlıların mütləq əksəriyyət təşkil etdikləri bölgələri bir neçə rayona parçalayaraq onları perspektivsizləşdirdilər. Ermənilərin az-çox məskunlaşdığı bölgələrdə yaradılmış rayonların ərazisini böyütməyə və maddi-texniki bazasını möhkəmləndirməyə başladılar. Ermənilərin yaşayış məntəqələrini yeni ərazi inzibati vahidin mərkəzi təsdiq edərək azərbaycanlıların yaşadıqları daha böyük kəndləri onlardan asılı vəziyyətə saldılar.” 1935-ci il yanvarın 3-dən etibarən isə ermənilər Ermənistən ərazisindəki türk mənşəli yer-yurd adlarının kütləvi şəkildə dəyişdirilməsinə və erməniləşdirilməsinə başladılar [7, s.256]. Bu məkirli və düşünülmüş siyasetin əsas məqsədi isə azərbaycanlılara məxsus olan bütün izlərin silinməsi idi. “Ermənilər SSRİ-nin dağılmasına qədər öz respublikalarından başqa millətlərin nümayəndələrini qovaraq, 100 faizli türksüz, kürdsüz monoetnik dövlət yaratdılar.” Bizim əzəli torpağımız olan İrəvan xanlığı, Zəngəzur mahalı indi Ermənistən dövləti üçün torpaq olub.

30-cu illərin repressiyası da Ermənistanda azərbaycanlılara qarşı təqib və təzyiq üçün erməni rəhbərliyinin əlində bir vasitə oldu. On minlərlə azərbaycanlı həbs edildi, güllələndi və ya başqa yerlərdə sığınacaq axtarmaq məcburiyyətində qaldı. Ermənistəndən azərbaycanlılar yüz bəhanələrlə sıxışdırılıb, təhqir edilib və alçaldılıb qovulduqları bir vaxtda Azərbaycanda erməni millətindən olan şəxslərin respublika həyatının bütün sahələrində geniş əl-qol açmaları üçün hər cür şərait yaradılmışdı. Çoxsaylı arxiv sənədlərində görünür ki, Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduğdan sonra 1918-1920-ci illərdə ermənilərin Bakı, Şamaxı, Quba, Zəngəzur, Qarabağ və başqa yerlərdə azərbaycanlıların başına açdıqları müsibətlər undulmuş, ermənilər respublikada çox yüksək rəhbər mövqelər tutmuşlar. Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsi və Daxili İşlər Nazirliyində özlərinə isti yuva tapan ermənilər otuzuncu illərdəki repressiya və sonrakı illərdə azərbaycanlıların başına min cür oyun gətirmişdilər. Azərbaycan xalq təsərrüfatının ən çox gəlirli sahələri-ticarət, tikinti və məişət xidməti sahələri demək olar ki, ermənilər tərəfindən zəbt olunmuşdu. Maraqlıdır ki,

1920-ci illərdən başlayaraq Yerevanda azərbaycanlıların sayı get-gedə azaldıqca Bakıda ermənilərin sayı durmadan artaraq 80-ci illərdə 220 minə çatmışdı. Ermənilər Cənubi Qafqazda özlərinə yer etdikdən sonra zaman-zaman azərbaycanlıların öz doğma torpaqları olan Qərbi Azərbaycandan qovub çıxarmaq niyyətlərini həyata keçirməyə başladılar. 1905-1906, 1918-1920-ci illərdə yüzlərlə azərbaycanının yaşadığı kəndlər dağidlılıb yandırılmış, onların əhalisi məhv edilmiş, sağ qalanlar öz doğma ocaqlarından didərgin salınmışdır. 1918-1920-ci illərdə on minlərlə azərbaycanlı Zəngəzurdan qovuldu. Ermənilər sonrakı dövrlərdə də Qərbi Azərbaycan ərazisində yaşayan azərbaycanlıların deportasiya edilməsi siyasetini daha da genişləndirmək məqsədilə yeni vasitələrə əl atdırılar. Bunun üçün onlar SSRİ Nazirlər Sovetinin 23 dekabr 1947-ci il “Ermənistən SSR-dən kolxozçuların və başqa azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında” xüsusi qərarına və 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların öz tarixi torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyasına dövlət səviyyəsində nail oldular. 1948-ci ildən başlayaraq xaricdən Ermənistən SSR ərazisinə minlərlə erməni ailəsinin köçürülməsinə başlanıldı. Onların Ermənistana köçürülmələri sadəcə miqrasiya ehtiyacı ilə əlaqədar deyildi. Yeni köçürünlərin Ermənistana yerləşməsi ilə o yerlərdə yaşayan azərbaycanlılar sıxışdırıldı. Azərbaycan toponimlərinin erməniləşdirilməsi həyata keçirildi. Onlar azərbaycanlıların yalnız Ermənistandan köçürülmələri ilə kifayətlənmirdilər. “SSRİ Nazirlər Sovetinin 1947-ci il 23 dekabr tarixli 4083 nömrəli və 1948-ci il 10 mart tarixli 754 nömrəli qərarları Ermənistanda yaşayan Azərbaycan türklərinə qarşı növbəti tarixi cinayət olmuşdur. Bu qərarlar əsasında 1948-1953-cü illərdə 150 mindən çox azərbaycanlı Ermənistən SSR ərazisindəki ata-baba yurdlarından kütləvi surətdə və zorakılıqla sürgün olunmuşdur.” Bu çıxarılmanın adı “ködüllü” ifadəsi ilə işlənsə də, əslində 150 min azərbaycanlı Ermənistən SSR ərazisindəki doğma yurdlarından zorla çıxarılmışdır. Deportasiya Ermənistənin 22 rayonunu, əsasən Zəngibasar, Mikoyan, Vedi, Basarkeçər, Aştarxan rayonlarını əhatə etmişdi. Dağlıq və dağətəyi yerlərdə yerləşən bu rayonlar azərbaycanlıların kompakt və ya ermənilərlə qarışq halda yaşadıqları rayonlar idi [4, s.62]. Ermənistən rəhbərləri Stalini başa salmışdır ki, köçürürlən azərbaycanlıları Azərbaycanın pambıq yetişdirilən rayonlarında, Muğan-Mil düzənliyində yerləşdirmək iqtisadi cəhətdən sərfəlidir. Çünki 1945-ci ildə SSRİ Nazirlər Soveti Kür-Araz ovalığının yenidən qurulması haqqında qərar qəbul etmişdi. Deportasiya olunan soydaşlarımız Azərbaycanın Saatlı, Göyçay, Tərtər, İmişli, Ucar, Yevlax, Gədəbəy, Zərdab, Kürdəmir, Bərdə, Salyan, Beyləqan və Sabirabad rayonlarına köçürülmüşdülər. Köçürülmə zamanı insan hüquqları kobudcasına pozulmuşdu. Minlərlə adam, xüsusilə uşaqlar və qocalar kəskin iqlim dəyişikliyinə dözməyərək həlak olmuşdular. Qərarda hər şey göstərilirdi. “Ermənistən SSR-dən kolxozçuların və başqa azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında” xüsusi qərarı verildi. “Bu faktiki olaraq sovet vətəndaşlarının öz hökuməti tərəfindən tarixi torpaqlarından deportasiyası idi.”

Sənədlərdən aydın olur ki, həmin illərdə rəsmi köçürmə ilə yanaşı, köçürürlən yerlərə getmək istəməyənlər, yaxud Ermənistanda yaradılmış dözülməz şəraitdən, təhqirlərdən canını qurtarıb Azərbaycana pənah gətirənlər də az olmamışdır. Onlar kütləvi surətdə Azərbaycanın müxtəlif rayonlarına, əsasən isə Ermənistənla sərhəd olan Gədəbəy, Tovuz, Zəngilan və başqa rayonlarına köçmüslər. Ermənistənə məharətlə pərdələnmiş təqiblərdən baş götürüb qaçanları Azərbaycanda da gülərzə qarşılamırdılar. “Kommunist beynəlmiləlciliyi” mövqeyində sədaqətlə dayanan respublika rəhbərliyi onları incitmiş, qayıtmaq istəyənlərə mane olmuş və onları yalnız SSRİ Nazirlər Sovetinin qərarında nəzərdə tutulan Kür-Araz ovalığı rayonlarına getməyə məcbur etmişlər.

Köçürünlərin Azərbaycanda yerləşdirilməsi haqqı yerli rəhbərliyə etibar edilmirdi. Ermənistandan deportasiya olunanların DQMV-də yerləşdirilməsinə, Azərbaycanda köçürmə komissiyasına rəhbərlik edən erməni Brretens və Sevumyan hər vasitə ilə mane olmuşdular. Azərbaycanda yüksək vəzifələr tutan Markaryan, Qriqoryan, Yemelyanov, Borşov və başqaları köçən azərbaycanlıları DQMV-dən geri qaytarmışdır. DQMV-nin rəhbərliyi də, Dağlıq Qarabağa köçürülmüş azərbaycanlıları hər vasitə ilə sıxışdırırdılar. DQMV-də yaşayan ermənilər Mərkəzə böhtan dolu məktub yazaraq, köçüb gələn azərbaycanlıların ərazidə özlərini yaxşı aparmaması, oğurluq etməsi, millətlər arasında münaqişələr törətməsi və sair kimi yalan xəbərlərlə onları gözdən salırdılar. DQMV-yə köçürünlər isə çox dözülməz şəraitdə yaşıyırdılar. Əslində isə bütün bunlar ermənilər tərəfindən planlı şəkildə həyata keçirilirdi. Sonrakı illərdə də bu proses davam etdirilmişdir. DQMV-nin azərbaycanlılar yaşayan kəndlərində heç bir sosial-iqtisadi, mədəni tədbir həyata keçirilməmiş, suni surətdə acliq, yoxsulluq yaradılmış və azərbaycanlıları öz tarixi torpaqlarından köçməyə vadər etmişdilər. İstər Ermənistən SSR-dən, istərsə də DQMV-dən azərbaycanlıların zorla köçürülməsi və ya köçməyə məcbur edilməsi prosesi vaxtı xarici dövlətlərdən ermənilər bu ərazilərə gətirilmiş və boşaldılmış azərbaycanlıların evlərində yerləşdirilmişdilər. Bununla da, həmin ərazilərdə ermənilərin sayı artı və Mərkəzi hökumətin yeritdiyi anti-azərbaycan siyasəti nəticəsində həm Ermənistən, həm də DQMV-də qədim Azərbaycan toponimləri erməniləşdirilməyə, azərbaycanlılara məxsus abidələrin məhv edilməsinə rəvac verildi. Azərbaycanın yeni sənaye mərkəzlərinə - Sumqayıt, Əli Bayramlı, Mingəçevir, Daşkəsən və başqa şəhərlərinə xaricdən ermənilər köçürüldü. DQMV-də, Bakıda, Gəncədə erməni lobbisi gücləndi. Soydaşlarımıza qarşı mənəvi terror hərəkatına geniş meydən verildi.

Ermənistandan zoraki köçürülmə aksiyasını həyata keçirdikdən sonra turkdilli əhalinin azalmasını əsas götürərək rayon və respublika səviyyəli turkdilli kadrları ermənilərlə əvəz edilməyə başlamışdır. Qarabağlar, Vedi, Zəngibasar, Krasnoselo rayonlarının partiya komitələrinin birinci katibləri, digər 10 rayonda isə ikinci və üçüncü katiblər dəyişdirilərək yerinə ermənilər təyin edildilər. Ermənistanda ali təhsilli azərbaycanlı kadrların çoxalmasına imkan verməmək məqsədilə ilk növbədə X.Abovyan adına İrəvan Pedaqoji İnstitutunun Azərbaycan dilində olan fakültələri – dil-ədəbiyyat, tarix, coğrafiya, fizika-riyaziyyat fakültələri, Ermənistən Dövlət Qiyyabi Pedaqoji İnstitutunun eyniadlı fakültələri bağlanaraq Bakıdakı müvafiq institutlara köçürüldü. Azərbaycan elminə görkəmli xadimlər bəxş etmiş İrəvan Azərbaycanlı Pedaqoji Texnikumu bağlanaraq Xanlar rayonuna köçürüldü. Ermənistən rəhbərləri xaricdən gələn erməniləri yerləşdirmək bəhanəsi adı altında Naxçıvanla Ermənistən arasındaki ərazilərdə xeyli miqdarda erməni əhalisinin yerləşdirilməsinə nail oldular. İrəvan şəhərinin əhatəsindən köçürünlən azərbaycanlıların əvəzinə erməniləri məskunlaşdırıldılar. Köçürülmə nəticəsində İrəvan ətrafindakı Əştərək, Qarabağlar, Qəmərli, Vedi, Zəngibasar, Eçmiədzin rayonlarının və Arpa-Sevan (Göyçə) xətti ətrafında yerləşən rayonların müsəlmanlar yaşayan münbit torpaqları ermənilərin əlinə keçdi. Türkiyə ilə sərhəd boyunda yerləşən Vedi, Zəngibasar, Hoktemberyan rayonlarının azərbaycanlı əhalisini köçürməklə ermənilər özləri üçün “etibarlı sərhəd zolağını” təmin etdilər. Ermənistandan azərbaycanlı əhalinin köçürülməsi ilə əlaqədar o dövr Ermənistən mətbuatı, o cümlədən “Sovet Ermənistəni” qəzeti heç bir iz buraxmamışdır.

1952-ci və sonrakı 1953-cü illəri deportasiyanın “zirvəsi” hesab etmək olar. Az çox hərəkətə gəlmiş deportasiya mexanizmi 1953-cü ildən artıq inersiya üzrə hərəkət edirdi. 1953-cü il martın 5-də Stalin dünyasını dəyişdi və ölkədə olayların sonrakı inkişafını məhz bu hadisə müəyyən etdi. Qəddar diktator rejimi “yumşaldı”. Yeni kommunist rəhbərlərinin “ittifaqı” uzun sürmədi. Bir sıra kadr dəyişikliklərdən sonra liderliyi N.S.Xruşşov ələ aldı. Bu hadisələr müttəfiq respublikalara da

öz təsirini göstərdi. Stalinin ölməndən sonra “xalqlar rəhbərlərinin bir çox “yetimləri” özlərini “asılı” vəziyyətdə hiss etdirər. Onların sırasında diktatorun sadıq canışını M.C.Bağırov da var idi. Bu adam Stalinin ən başlıcası isə onun əlaltısı Lavrenti Berianın rəğbəti və köməyi sayəsində on illər boyu Azərbaycanda istədiyi kimi aqalıq etmişdir. Lakin diktatorun qüvvələr nisbətini dəyişdi. Hakimiyyət uğrunda mübarizədə məğlub olmuş Beriya “xalq düşməni” kimi güllələndi və bununla da M.C.Bağırovun mövqeyi kökündən sarsılmış oldu. Həmin illər ölkənin bütün diqqəti Kremlə “taxt-tac” uğrundakı mübarizəsinə yönəldiyindən deportasiya barədəki sərəncamlara bütün dəqiqliyi ilə əməl etmək heç kəsin ağlına belə gəlmirdi, çünkü hamı öz canının hayında idi. Lakin bürokratiya maşınının ətalət gücü o qədər böyük idi ki, deportasiya prosesi çətinliklə, ara verə-verə də olsa, öz yoluna davam etməkdə idi, baxmayaraq ki, işin özü artıq məqsədini və mənasını itirmişdi.

Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin məlumatına görə 1948-1953-cü illərdə Ermənistandan Kür-Araz ovalığına 53000 nəfər köçürülmüşdür [5, s.56]. Lakin bu göstəricilərə, deportasiya mexanizminin hələ işləməkdə davam etdiyi 1954-1956-cı illər daxil deyildir. Bundan əlavə, Ermənistandan özbaşına, köçmə biletini olmadan Kür-Araz ovalığına, oradan isə dözülməz iqlim şəraiti səbəbindən dağlıq və dağətəyi rayonlarına köçmüş kolxozçuların bu sənəddə nəzərə alınıb-alınmadığı da məlum deyildir.

Buna görə 1953-cü il öz sənəd göstəriciləri, ümumi tendensiysi ilə əvvəlki illərdən çox az fərqlənirdi. 5 fevral 1953-cü ildə Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetin həmin ilə köçürülmə planının, habelə yaşayış evlərinin tikintisi planını təsdiq etdi. Lakin artıq mart ayından başlayaraq, Ermənistana qayıdanların sayının durmadan artması barədə həyəcan siqnalları gəlməyə başladı. 1953-cü ilin yekunlarına görə müsbət nəticələr əldə edilə də (1898 təsərrüfat, 8254 nəfər) “geriye dönmə” prosesi güclənməkdə davam edirdi. 1954-cü ildə bu tendensiya nəinki zəifləmədi, əksinə, qanuna uyğun hal almağa başladı.

80-ci illərin sonlarında Ermənistanda bir nəfər də olsun azərbaycanlı qalmadı. 1991-ci il avqustun 8-də Ermənistən SSR-də sonuncu azərbaycanlı kəndi olan Nüvədi kəndinin boşaldılması ilə azərbaycanlıların əzeli torpaqlarından kütləvi şəkildə qovulmasının sonunu mərhələsi başa çatdı. 1989-cu ildə SSR hökuməti 40-cı illərdə deportasiyaya məruz qalmış xalqların hüquqlarının bərpası haqqında qərar qəbul etsə də 1948-1953-cü illərdə Ermənistandan deportasiya edilmiş azərbaycanlılar həmin xalqalrin siyahısına daxil edilmədi. Sovet rejimi şəraitində soydaşlarımızın deportasiyası adı bir dəyişiklik hesab olunmuşdu. Lakin, Azərbaycanın müstəqilliyi bərpa olunduqdan sonra tariximizin bu faciəli qara səhifəsi özünün əsl siyasi mənasını almışdır. Bu hadisələrə ilk dəfə olaraq siyasi qiyməti Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyev vermişdi. O, 1997-ci il dekabrın 18-də “1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistən SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında” fərman imzaladı. Bu fərmanla xain xislətli qonşumuz olan ermənilərin SSRİ hökumətinin və xaricdəki erməni lobbisinin dəstəyi ilə azərbaycanlılara qarşı həyata keçirdiyi növbəti soyqırımı kimi qiymətləndirilmişdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Arzumanlı Vaqif, Nazim Mustafa Tarixin qara səhifələri: Deportasiya, soyqırım, qaçqınlıq. Bakı, 1998.
2. Bayramov Aslan Tarixi faciələrimiz: deportasiya, repressiya və soyqırım Bakı, 2015.
3. Qurbanlı Əsəd Azərbaycanlıların Ermənistən SSR-dən deportasiyası tarixindən: 1947-1953-cü illər. Bakı, 2018.
4. Məmmədov Nazim Dağlıq Qarabağ gerçeklikləri: soyqırım, terror, deportasiya, işgal. Bakı, 2009.

5. Nəcəfov Bəxtiyar Düşmənin iç üzü: XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Türkiyə və Cənubi Qafqazda erməni terrorizmin tarixi. Deportasiya. Bakı, 2006.
6. Sadıqov Həsənbala Erməni məsələsi: xəyanəti, deportasiyanı, soyqırımı və işğalı pərdələyən yalan. Bakı, 2012.

РЕЗЮМЕ
**ИЗ ИСТОРИИ НАСИЛЬСТВЕННОЙ ДЕПОРТАЦИИ АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ С
 РОДНЫХ ЗЕМЕЛЬ**
Гусейнова Н.А.

Депортация азербайджанцев из Западного Азербайджана началась еще с XVIII века. Массовая депортация из Западного Азербайджана проводилась в три этапа. Депортация наших граждан из Армении претворялась в основном по указанию Сталина в 1948-1953 годах. Основная причина переселения азербайджанцев из родных мест состояла в том, что они были именно азербайджанцы. Основная цель была очистка азербайджанцев из Армении. Армяне хотели создать моноэтническое государство. Они не только довольствовались переселением азербайджанцев из этих земель, но в массовом порядке изменяли туркоязычные названия местности на армянские. Все это претворялось в жизнь планомерно.

Ключевые слова: *депортация, насилие, самопроизвол, массовость, родина, несправедливость.*

SUMMARY
**FROM THE HISTORY OF THE FORCED DEPORTATION OF AZERBAIJANIS
 FROM THEIR NATIVE LANDS**
Huseynova N.A.

The deportation of Azerbaijanis from Western Azerbaijan began in the 18th century. Mass deportation of Azerbaijanis from Western Azerbaijan was carried out in three stages. Mass deportation of our citizens from Armenia was carried out mainly in 1948-1953 on the orders of Stalin. The only reason for the deportation of Azerbaijanis from their native lands was that they were Azerbaijanis. The main purpose was to “cleanse” Armenia of Azerbaijanis. Because the Armenians wanted to create a mono-ethnic state. Armenians not only relocated Azerbaijanis from this area, but also armenianized them by changing the names of places of Turkish origin in the territory of Armenia. All this was done in a planned way.

Key words: *deportation, forced, tyranny, mass, motherland, injustice.*

**AZƏRBAYCANLILARIN ERMƏNİSTANDAN 1988-1989-CU İLLƏR
 DEPORTASIYASI**

Xəlilov E.S.

Sumqayıt Dövlət Universiteti
atiahi-sdu-hik@mail.ru

Xülasə. 1980-ci illərin ortalarında sovet ölkəsinin ictimai-siyasi, iqtisadi və mənəvi həyatında böhran yaranmışdı. Ermənistanda dövlət səviyyəsində gizli silahlı dəstələr yaradılır və azərbaycanlıları zorla qovub çıxarmaq istiqamətində iş aparılırdı. 1988-ci il yanvarında Qafan və Mehri rayonlarından ilk qaçqınlar Azərbaycana gəldilər. 19 fevral 1988-ci ildə Yerevanda ilk anti-

Azərbaycan mitinqi keçirildi. Ermənilərin əsas məqsədi Dağlıq Qarabağı Azərbaycandan ayırmaq idi və bunu hadisələrin sonrakı gedisi təsdiq etdi.

Açar sözlər: Qarabağ, hadisə, qərar, böhran, qaçqın, referendum.

1980-ci illərin ortalarında sovet ölkəsinin ictimai-siyasi, iqtisadi və mənəvi həyatında böhran yaranmışdı. Böhranlı vəziyyətin simptomları hələ 70-ci illərin ortalarından görünürdü, - elmi-texniki tərəqqi ləngiyirdi, sənayedə avadanlığın mənəvi aşınması, infrastrukturun zəifliyi, təbii ehtiyatlar hasilatının çətinləşməsi və bahalaşması, maddi ehtiyatlar qitliğinin meydana gəlməsi təzahür edirdi. Əmək məhsuldarlığının orta illik artımı 1965-1970-ci illərdəki 5,2 faizə qarşı 1981-1985-ci illərdə cəmi 3 faiz təşkil edirdi. Bu dövrdə istehsal olunan məhsulun orta illik artımı sənayedə 8,5 faizdən 3,1 faizə, kənd təsərrüfatında 4 faizdən 1,2 faizə, mal dövriyyəsi 8,2 faizdən 2,8 faizə, əsaslı vəsait qoyuluşu 7,6 faizdən 3,3 faizə enmişdi.

Böhrana əsas səbəb rəvan işləməsi üçün qüdrətli rəhbər tələb edən sosialist cəmiyyətinin uzun müddət, xüsusən 70-ci illərin ortalarından onu idarə edə biləcək, xüsusi keyfiyyətlərə sahib liderə malik olmaması idi. 1985-ci ildən sovet imperiyasına rəhbərlik edən Sov.İKP MK-nın Baş katibi M.S.Qorbaçov isə qurmağa yox, dağıtmağa çalışırdı. Sonralar, Türkiyənin Amerika Universitetindəki çıxışında o etiraf etmişdi: "Həyatının məqsədi kommunizmi məhv etmək olub" [3, s.187].

1987-ci ilin noyabrında M.Qorbaçovun Fransaya səfəri zamanı Sovet nümayəndə heyətinin tərkibində olan akademik A.Aqanbekyan bütün dünyaya Dağlıq Qarabağın Azərbaycandan alınıb, Ermənistana verilməsinə SSRİ rəhbərliyinin müsbət yanaşlığını bəyan etdi. Bundan sonra dünyadakı erməni diasporu, Ermənistanda "Qarabağ" komitəsi və Qarabağdakı "Kninq" təşkilatı açıq şəkildə Dağlıq Qarabağın Ermənistana birləşdirilməsi uğrunda mübarizəyə başladılar. Ermənistanda yaradılan silahlı quldur dəstələri tərəfindən azərbaycanlıların öz dədə-baba torpaqlarından qovulmasına başlanıldı. 1988-ci ilin başlangıcında ilk azərbaycanlı qaçqınlar Ermənistən ərazisindən qovularaq Azərbaycana gəldi. 1988-ci ilin fevralın 19-da İrəvana Azərbaycan əleyhinə təşkil edilən ilk mitinqdə "Ermənistani azərbaycanlılardan təmizləməli!", "Ermənistən, yalnız ermənilər üçündür!" kimi millətçi şuarlar səsləndirildi. 1988-ci ilin fevralın 21-də vəhşiləşmiş bir qrup erməni İrəvan məscidini yerlə - yeksan etdi. Həmin gün ağır təhqirlərə məruz qalmış 4 min nəfər azərbaycanlı öz doğma ev - eşiyini ataraq Vedibasar rayonundan böyük müsibətlərlə qarlı dağ keçidlərini aşıb, Azərbaycana gəlməyə məcbur oldu [4, s.343-344].

M.Qorbaçovun ermənipərst mövqeyindən istifadə edən ermənilər 1988-ci ilin 20 fevralında başlayaraq Xankəndidə yalnız erməni deputatlarının iştirakı ilə Xalq Deputatlar Sovetinin növbədən kənar iclasını keçirildilər. Sessiya DQMV-nin Azərbaycanın tərkibindən çıxarılması haqqında qərar qəbul etdilər. Azərbaycan SSR Ali Soveti DQMV-XDS-nin Azərbaycanın konstitusiyasına zidd qərarı rədd etdi [5, s.296].

Ermənistanda dövlət səviyyəsində gizli silahlı dəstələr yaradılır və azərbaycanlıları zorla qovub çıxarmaq istiqamətində iş aparılırdı. Qafan və Mehri rayonlarından ilk qaçqınlar 1988-ci il yanvarında Azərbaycana gəldilər. Fevral ayında İrəvana "Ermənistani türklərdən təmizləməli!" adı ilə millətçi şuarlarla mitinqlər keçirildi. Bundan ruhlanan Dağlıq Qarabağ erməniləri Stepanakertdə (Xankəndi) mitinq və nümayişlərə başladılar. Fevralın 24-də Əsgəran rayonunda emənilər 2 gənci qətlə yetirdilər və 19 nəfəri yaraladılar. Fevralın 28-də Sumqayıtda ilk cinayət hərəkətini özünü azərbaycanlı kimi qələmə verən "paşa" ləqəbli erməni E.Qriqoryan törətdi. Şəxsən 9 erməni, ümumiyyətlə 32 nəfər (6 azərbaycanlı) öldürüldü 200 mənzil qarət edilmiş, onlarca ictimai bina, avtobus, şəxsi maşınlar yandırılmışdı. Sumqayıt hadisələrinindən sonra qanlı antitürk hərəkatı daha da

genişlendi. Ermənilər Ermənistanın Quqark rayonunda 14 nəfəri ağaca sariyib yandırdılar. Leninakan uşaq evində yaşayan 70 nəfər azərbaycanlı uşağı Spitakda diri-diri borunun içində doldurub ağızını qaynaqladılar. 1988-ci ilin dekabrın 11-də Azərbaycandan Ermənistana zəlzələ zonasına köməyə gedən 78 nəfərlik İL-76 təyyarəsi ermənilər tərəfindən vuruldu [6, s.289-290].

Azərbaycanlıların Ermənistandan çıxarılması vəziyyətlə razılışmamaq, bunun qarşısının qəti şəkildə alınması qəbul edilməsi əvəzinə SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 12 yanvar (1989-cu il) tarixli qərarı ilə Dağlıq Qarabağın Azərbaycan SSR tərkibində Muxtar Vilayət Statusunu saxlamaqla A.İ.Volskinin sədrliyi ilə DQMV-nin Xüsusi İdarə Komitəsi (XİK) yaradıldı, bütün dövlət və ictimai orqanların səlahiyyəti dayandırılmış oldu. Bununla da DQMV-nə rəhbərlik Sov. İKP MK-nin, SSRİ Ali Sovetinin səlahiyyətli nümayəndəsi, tam ermənipərəst Arkadi İvanoviç Volskiyə tapşırıldı. Sovet rəhbərliyinin belə bir qərar qəbul etməsi yenə də ermənilərin mənafelərinin açıq şəkildə müdafiə edilməsi, Azərbaycanın isə hüquqlarının tapdalanması oldu. Bu Respublikanın vilayətlərində hakimiyyətini məhdudlaşdırmaq olmaqla bərabər, həm də Azərbaycan rəhbərliyi üçün alçaldıcı bir qərar oldu. Bu qərar əksinə Ermənistana Dağlıq Qarabağ məsələsinə açıq şəkildə qarışmaq imkanı verdi və ermənilər yaranmış vəziyyətdən istifadə etdilər. Bir sözlə həmin qərar Dağlıq Qarabağı Azərbaycandan ayırmak qərarı oldu. Bunu hadisələrin sonrakı gedişi təsdiq etdi [1, s.156].

Azərbaycanın keçmiş Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində vəziyyəti normal hala salmaq tədbirlərinin həyata keçirmək üçün konkret tədbirlər hazırlanarkən ən əsas amillərdən biri kimi burada yaşayan azərbaycanlıların dəqiq sayı nəzərə alınmalı idi.

1989-cu ilin yanварında keçirilmiş Ümumittifaq siyahıya alınmasının nəticələrinə düzgün və obyektiv saymaq olmaz. 1979-cu ildə DQMV-də yaşayan 162181 nəfər əhalinin 123076 nəfəri erməni (76 faiz), 37264 nəfəri (23 faiz) azərbaycanlı olmuşdur. 1989-cu ildə isə vilayətin 189029 nəfər sakininin 145450 nəfəri (77 faiz) erməni, 40632 nəfəri (21 faiz) isə azərbaycanlı olduğu göstərilir.

Bu məlumatların doğruluğuna və obyektivliyinə şübhə oyadan bir sıra amillər vardır.

Əvvəla, statistik məlumatə görə o vaxt vilayətdə yaşayan ermənilərin sayı on il ərzində 22374 nəfər, azərbaycanlıların sayı 3368 nəfər artmışdır. Və məlum olmur ki, hansı səbəbə görə Azərbaycanın muxtar vilayətində yaşayan ukraynalıların, belorusların və gürcülerin sayı müvafiq şəkildə, üç, iki yarım və dörd dəfə artdığı halda, azərbaycanlıların artım faizi onlardan xeyli aşağı düşmüştür [2, s.121].

H.Əliyev 1990-cı il iyulun 20-də Bakıya gəldi. Lakin H.Əliyevin Bakıda qalmasına icazə vermədir. Qısa bir zaman sonra H.Əliyev Azərbaycan SSR və Naxçıvan MSSR Ali Sovetlərinə deputat seçildi. 1990-cı il noyabr sessiyasında Muxtar Respublika adından “Sovet sosialist” sözü götürüldü. Muxtar Respublika Ali Soveti Ali Məclis adlandırıldı. Noyabrın 21-də Ali Məclis 20 yanvar hadisələrinə düzgün siyasi qiymət verdi, günahkarlar ifşa edildi. 1991-ci il fevralın 5-də Azərbaycan SSR Ali Soveti sessiyasının qərarı ilə ölkə “Azərbaycan Respublikası” adlandırıldı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin üçrəngli bayraqı dövlət bayraqı kimi təsdiq olundu.

SSRİ-nin saxlanılması referendumda çıxarıldığı zaman H.Əliyev onun əleyhinə çıxdı. 1991-ci il martın 17-də SSRİ-nin saxlanılması ilə əlaqədar referendum keçirildi. Səsvermə saxtalaşdırıldı. Naxçıvan MR əhalisi referendumda iştirak etmədi. Sentyabrin 8-də Respublikada keçiriləcək prezident seçimlərində H.Əliyevin qələbə calacağından ehtiyatlanan A.Mütəllibov konstitusiyaya prezidentliyə namizəd üçün maksimum yaş senzi daxil etdi və bu səbəbdən seçimlərdə öz qələbəsini təmin etdi [6, s.292].

1991-ci ilin sonlarından etibarən ermənilərin açıq-aşkar apardıqları qəsbkarlıq siyasetləri nəticəsində Muxtar Vilayətdəki azərbaycanlılar yaşayan məntəqələr işgal edildi. Kərkicahan, Qaradağlı, Malibəyli, Meşəli, Quşçular...

1992-ci il fevralın 26-da törədilən Xocalı faciəsi zamanı 600-dən artıq insan vəhşicəsinə qətlə yetirilmiş, 120 nəfər itkin düşmüş, 1300 nəfərdən artıq adam əsir götürülmüşdü. Ermənilərin güclü vəhşilik törətməkdə məqsədi Yuxarı Qarabağda yaşayan azərbaycanlıları qorxutmaq idi. Ermənilər öz çirkin əməllərini həyata keçirərkən MDB silahlı qüvvələrinin 366-cı motoatıcı alayının köməyindən istifadə etmişdilər.

İki həftə sonra isə erməni təcavüzkarları Ağdərə rayonunun azərbaycanlılar yaşayan bütün kəndlərini işgal edərək, dinc əhalini qırıldılar. May ayında Şuşa və Laçın rayonlarının işgalini ilə ermənilər bir növ öz çirkin niyyətlərinə nail oldular. [2, s.122]

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev Ə.İ. Azərbaycana qarşı erməni təcavüzü və xarici havadarlıq. Bakı, “ İqtisad Universiteti” nəşriyyatı-2014. 214 s.
2. Arzumanlı V., Mustafa N. Tarixin qara səhifələri. Deportasiya. Soyqırım. Qaçqınlıq. – Bakı: «Qartal», 1998.
3. Azərbaycan tarixi. Yeddi cilddə. VII cild (1941-2002-ci illər). Bakı. “Elm”. 2008. 608 s.
4. Azərbaycan tarixi. Dərslik. Bakı: “Bakı universiteti” nəşriyyatı, 2016, 412 s.
5. Bayramov A. Tarixi faciələrimiz: Deportasiya, Repressiya və Soyqırımı. “AM965” MMC-nin mətbəəsi, Bakı 2015, 416 s.
6. Nuriyeva İ.T. Azərbaycan tarixi (ən qədim zamanlardan – XXI əsrin əvvəllərinədək). Ali məktəblər üçün dərslik. – Bakı: “Mütərcim”, 2015, 336 s.

SUMMARY

DEPORTATION OF AZERBAIJANI PEOPLE FROM ARMENIA IN 1988-1989

Khalilov E.Sh.

In the mid-80s of the last century, a crisis arose in the socio-political, economic and spiritual life of the Soviet country. Secret armed formations were created at the state level in Armenia and work was carried out to forcibly expel Azerbaijanis. In January 1988, the first refugees arrived in Azerbaijan from the districts of Gafan and Mehri. On February 19, 1988, the first anti-Azerbaijani rally was held in Yerevan. The main goal of the Armenians was the separation of Nagorno-Karabakh from Azerbaijan, this was confirmed by the further course of events.

Key words: Karabakh, event, decision, crisis, refugee, referendum.

РЕЗЮМЕ

ДЕПОРТАЦИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО НАРОДА ИЗ АРМЕНИИ В 1988-1989 гг.

Халилов Э.Ш.

В середине 80-х годов прошлого века в общественно-политической, экономической и духовной жизни советской страны возник кризис. В Армении на государственном уровне были созданы секретные вооруженные формирования и велась работа по насильственному изгнанию азербайджанцев. В январе 1988 года в Азербайджан прибыли первые беженцы из районов Гафан и Мехри. 19 февраля 1988 года в Ереване прошел первый

антиазербайджанский митинг. Основной целью армян был отделение Нагорного Карабаха от Азербайджана , это подтвердил дальнейший ход событий.

Ключевые слова: Карабах, событие, решение, кризис, беженец, референдум.

**XX ƏSRDƏ ERMƏNİLƏRİN AZƏRBAYCANLILARA QARŞI ETNİK
TƏMİZLƏMƏ SİYASƏTİ**
İmaməliyeva Ü.M.
Baki Dövlət Universiteti
imameliyeva_ulker@mail.ru

Xülasə. Məqalədə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı apardığı deportasiya və etnik təmizləmə siyasətinin mahiyyəti və məqsədi açıqlanır. Bu proses mərhələlərlə nəzərdən keçirilir, Ermənistən işgalçılıq siyasətinə və onun Azərbaycan cəmiyyətinin həyatındakı mənfi nəticələrinə diqqət yetirilir.

Açar sözlər: deportasiya, etnik təmizləmə, soyqırım, təcavüz, məskunlaşdırma

Bu gün qloballaşan dünyada ksenofobiyanın yarandığı bir zamanda bəzi dövlətlər təhlükəli siyasət həyata keçirərək deportasiyadan hüquqi alət kimi istifadə edirlər.

ABŞ hüquqşünası Daniel Kanstroom “Xalqların deportasiyası: Amerika tarixində autsayderlər” əsərində bu qanunun vətəndaşlığı olmayan xaricilərlə yanaşı, arzuolunmaz yerli xalqlara və milli azlıqlara, etnik qruplara aid edildiyini bildirmişdir. O, deportasiyanı irqi, dini, milli və ideoloji diskriminasiya ilə əlaqələndirmiştir.

XX əsrə Azərbaycan xalqı dəfələrlə ermənilərin “etnik təmizləmə” siyasətinin qurbanına çevrilmiş, ağır işgəncələrə, təcavüzə məruz qalmış və vəhşiliklərin şahidi olmuşdur. Keçən əsrə ermənilər azərbaycanlılara qarşı 4 dəfə (1905-1907; 1918-1920; 1948-1953; 1988-1992) soyqırımı və deportasiya həyata keçirənlər də, ictimaiyyət beynəlxalq cinayətlərə öz münasibətini bildirməmiş və deportasiya “köçürülmə” faktı kimi qiymətləndirilmişdir.

Mir Mövsüm Nəvvab (1853-1918) “1905-1906-ci illərdə erməni-müsəlman davası” əsərində ermənilərin müsəlmanlıqlara (Türklər, Kürdlər, Ləzgilər) qarşı törətdikləri vəhşiliklərdən, onları öz torpaqlarını tərk etməyə məcbur etməsindən bəhs etmişdir [4].

“Kazan təqvimi”ndə (1870) İrəvanda 269, Bakıda isə 256 məscidin olduğu qeyd edilir. Bu fakt İrəvan əhalisinin əksəriyyətinin azərbaycanlılardan ibarət olduğunu təsdiq edir [2].

Azərbaycanın görkəmli yazıçısı Məmməd Səid Ordubadi “Qanlı illər” (1911) əsərində şahidi olduğu hadisələri təsvir edərək yazırkı ki, əsasən Yerevan quberniyasında əhalinin kəndləri tərk etməyə məcbur edilməsi “erməni dövləti” yaratmaq, Osmanlı Türkiyəsi ilə Qafqaz türkləri arasında xristian zolağı formalaşdırmaq məqsədi güdürdü. O, 1905-ci ildə indiki Ermənistən ərazisində ermənilərin törətdikləri soyqırımı belə səciyyələndirmiştir: «İrəvan mahalı bir yanar dağa, vulkana dönüb nəcib islam millətini yandırmaqdı idi» [3].

25 avqust 1905-ci ildə daşnak generalı Hamazasp və onun köməkçisi A. Mikoyanın terrorçu dəstəsi Cavansır (Qarabağ) qəzasına basqınlar etmiş və 100 nəfər azərbaycanlı qətlə yetirilmişdir. Daşnaklar dinc əhalini qılınclaşmış, körpələri süngərə keçirmiş və onları beşikləri ilə bir yerdə yandırmışlar.

Hüseyin Baykara “Azərbaycan istiqlal mücadiləsi tarixi” əsərində çar Rusiyasını erməni-müsəlman qırğınılarının günahkarı hesab etmişdir [1].

1905-1906-cı illərdə İrəvan və Gəncə quberniyalarında 300-dən çox azərbaycanlı yaşayış məntəqəsi viran edilmiş və əhali kütləvi məhv edilmişdir. Ümumiyyətlə, bu dövrdə ermənilər tərəfindən müsəlmanlara qarşı 500-yə yaxın cinayət hadisəsi qeydə alınmış, 158 müsəlman kəndi dağdırılmış, evlər yandırılmışdır. Müsəlmanlar yaşayan ərazilərdə törədilən milli qırğınlara polis etinasız yanaşmışdır.

Erməni S.Zavaryanın məlumatına görə, 1905-1906-cı illərdə ermənilər Qarabağda müsəlman kəndlərini (Şuşa qəzasında 12, Cavanşir qəzasında 15, Cəbrayıł qəzasında isə 5) dağıtmışlar.

1905-1906-cı illərin qırğınları içərisində ən dəhşətli “Şuşa faciəsi” olmuşdur. 1905-ci ilin yayında erməni terrorçuları Şuşada iki dəfə soyqırım həyata keçirərək yüzlərlə azərbaycanlısı qətlə yetirmişlər. Onlar Şuşa üzərinə bir neçə dəfə hückum etsələr də, müqavimətlə qarşılaşış məğlub olmuşlar. Ermənilərin məqsədi Qarabağ ərazisində yaşayan müsəlman əhalisini məhv etmək idi.

Bələliklə, 1905-1906-cı illərdə 10 min nəfərdən artıq erməni silahlı birləşmələri Azərbaycanın müxtəlif ərazilərində kütləvi qırğınlardan törətmüş və 200-dən artıq yaşayış məntəqəsini dağıtmışlar.

1905-ci və 1906-ci illərdə İrəvan quberniyasında əhalinin on illik təbii artımından 10 min nəfər artıq azərbaycanlı qətlə yetirilmişdi.

N.Şavrov “Zaqafqaziyada Rusiya mənafeyinə yeni təhlükə” adlı kitabında (1911, Peterburq) yazırıdı: “Hazırda Zaqafqaziyada yaşayan 1 milyon 300 erməninin 1 milyondan çoxu diyarın yerli əhalisinə məxsus deyil və bizim tərəfimizdən köçürülmüşdür”. O, 1828-1830-cu illərdə Zaqafqaziyaya İrandan 40 min, Türkiyədən 84 min erməninin onların azlıq təşkil etdiyi İrəvan və Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasında yerləşdirildiklərini və onlar üçün müsəlmanlardan 2 milyon manatlıq sahibkar torpağı alındığını bildirmişdir. Gelmə ermənilər Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının dağlıq hissəsində və Göyçə gölü sahilində məskunlaşdırılmışdır [5].

XX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazda və digər ərazilərdə milli azadlıq hərəkatı ideoloji və hərbi cəhətdən təşkilatlaşdırılmış ermənilər üçün əlverişli şərait yaratdı.

K.Makkarta görə, XX əsrin əvvəlində baş verən qanlı hadisələrdə 1,5 milyon müsəlman qətlə yetirilmişdir. Digər Amerika tarixçisi Stenforda görə, 1914-cü ildə ermənilər Türkiyənin müxtəlif vilayətlərində qadınlara, qocalara, uşaqlara divan tutmuş və 600 min türk qaçqın düşmüştür.

1918-ci ilin martın 30-da axşam başlanan azərbaycanlı qırğınları bir həftə davam etmiş və qırğıının ilk 3 günü erməni daşnak dəstələri azığınlıq və qəddarlıq nümayiş etdirmişlər. Bir həftə ərzində təkcə Bakıda 12 mindən çox insan, xüsusilə müsəlmanlar vəhşicəsinə qətlə yetirilmişdir.

Sovet hökümətinin 23 dekabr 1947-ci il tarixli qərarının icrası ilə əlaqədar Azərbaycan SSR Nazırılar Sovetinin sədri T.Quliyevin SSRİ Nazırılar Soveti sədrinin müavini V.M.Molotova göndərdiyi məktubda Qərbi Azərbaycandan gələn azərbaycanlıların yaşaması üçün əlverişli olan rayonlara köçürülməsinə icazə verilməsini xahiş etmişdir. Bunun üçün T.Quliyev təbii şəraiti, iqtisadi potensialı və işçi qüvvəsinə ciddi ehtiyacı olan 3 rayonu (1.Kür-Araz ovalığının qərb rayonları; 2. Quba rayonu; 3. Gədəbəy) təklif etsə də, Moskva Azərbaycan rəhbərliyinin xahişinə məhəl qoymamış və onun daxili işlərinə müdaxilə etmişdir.

SSRİ rəhbərliyi deportasiyanın mahiyyətini gizlətmək üçün məsuliyyəti Azərbaycan hökümətinin üzərinə qoymuş və tələsik qəbul olunmuş qərarlar ağır sosial və siyasi nəticələrə, köçürünlərin ciddi narazılığına səbəb olmuşdur.

Bu prosesi tənzimləmək üçün Azərbaycan rəhbərliyi 1948-ci ilin fevralın 2-də və 14-də qərarlar qəbul etmiş və 429 azərbaycanlı ailəsi Ermənistandan zorakılıqla Azərbaycana (Kür-Araz ovalığına) köçürülmüşdür.

1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların deportasiyası zamanı əsas məqsəd iqtisadi və strateji əhəmiyyətli yaşayış məntəqələrindən azərbaycanlıları çıxartmaq və həmin ərazilərdə erməniləri məskunlaşdırmaqla onların sayca üstünlüğünə nail olmaq idi.

1949-cu ildə Dağlıq Qarabağdan 132 azərbaycanlı ailəsi (549 nəfər) Göygöl rayonuna köçürülmüşdü.

1946-1949-cu illərdə Ermənistandan azərbaycanlıların çıxarılması ilə Ermənistanda xaricdən 96 min erməni məskunlaşdırılmışdır. Erməni mənbələrinə görə, 1940-1980-cı illərdə 130 minə qədər erməni Ermənistana köçürülmüşdür.

Arxiv sənədlərinə görə, 1948-1953-cü illərdə Ermənistandan 100 min azərbaycanlı deportasiya edilmişdir. Mərhələrlə davam edən bu siyaset Azərbaycan xalqına qarşı dövlət səviyyəsində həyata keçirilmiş cinayət idi.

Stalinin ölümündən sonra geri qayıdanların sayı artmışdı. Artıq 1953-cü ildə köçürülenlərdən 1115 ailə geri qayıtmışdı. Ermənilərin təkidi ilə 1951-ci ildə SSRİ Nazirlər Sovetinin qəbul etdiyi “1951-ci ildə köçürülmə planı haqqında” 605 sayılı məxfi qərarda köçürülmənin sürətləndirilməsi və qısa müddətdə başa çatdırılması nəzərdə tutulmuşdu.

SSRİ Nazirlər Sovetinin 23 dekabr 1947-ci il tarixli qərarı ilə Ermənistanın 22 rayonundan 100 min azərbaycanının köçürülməsi nəzərdə tutulsa da, nəticədə 24 rayondan və Yerevan şəhərindən 200-dən artıq yaşayış məntəqəsindən təqribən 150 mindən çox azərbaycanlı deportasiya edilmiş və bu proses 1956-ci ilədək davam etdirilmişdir.

Sonrakı illərdə daşnaklar ermənilərin məskunlaşdırılmasının qonşu dövlətlərin torpaqlarını mənimsemək hesabına həyata keçirmiş və dünya ictimaiyyətinə “Naxçıvansız Ermənistən məhvə məhkumdur” fikrini təlqin etmişlər.

Azərbaycanda əsərlərini “Hovanes Ter-Matirosyan” imzası ilə çap etdirən erməni müəllifinin verdiyi məlumatə görə, erməni silahlı dəstələrinin növbəti hədəfi Naxçıvan qəzası olmuşdur.

Azərbaycana qarşı erməni təcavüzünün əsas məqsədi “etnik təmizləmə” siyasetini həyata keçirməklə, Azərbaycan torpaqları hesabına erməni dövlətini yaratmaq və onun hüdudlarını genişləndirmək olmuşdur.

XIX əsrin birinci yarısında Türkiyə ərazisində yaşayan 300 minə yaxın erməni Azərbaycana köçürülmüş və İrəvan, Dağlıq Qarabağ, Naxçıvan, Ordubad və digər ərazilərdə yerləşdirilmişdir.

Ermənilərin həyata keçirdiyi deportasiya və işgalçılıq siyasetinin kəskin mərhəlesi 1980-ci illərin sonlarına təsadüf edir. 1986-1990-ci illərdə ermənilər Azərbaycan vətəndaşlarına qarşı çoxsaylı terror hərəkətləri həyata keçirmişlər.

1988-ci ilin yanvarından Ermənistanda “Türksüz Ermənistən” şüarı altında və Moskvanın razılığı ilə həyata keçirilən etnik təmizləmə nəticəsində Ermənistən ərazisindən 53 mindən çox ailə (250 min insan) məcburi deportasiyaya məruz qalmışdır. Kütləvi deportasiyalar qətller və işgəncələrlə müşayiət olunmuşdur. Sovet dövründə (1988-1989) ağır işgəncələrə məruz qalan 243 682 nəfər azərbaycanlı Ermənistəni tərk etməyə məcbur edilmişdir. Son deportasiya zamanı Ermənistanda 8 min kvadrat kilometr ərazidə (172 yaşayış məntəqəsi) yaşayan azərbaycanlılar doğma torpaqlarından qovulmuşdur.

Azərbaycanlılara qarşı deportasiya 1988-ci ildə Ermənistən dövləti tərəfindən təşkil edilmiş və həyata keçirilmişdir. “Böyük Ermənistən” ideyasını reallaşdırmaq üçün ermənilər “miatsum” (birləşmək) çağırışları ilə azərbaycanlıları öz tarixi torpaqlarından qovaraq Ermənistəni monoetnik dövlətə çevirmişlər.

1989-cu ilin dekabrın 1-də Ermənistən SSR Ali Soveti beynəlxalq hüquq normalarını pozaraq Dağlıq Qarabağın Ermənistəna birləşdirilməsi haqqında qeyri-qanuni qərar qəbul etmişdir. .Etnik

təmizləmə məqsədi gədən bu proses XX əsrдə mərhələlərlə həyata keçirilmiş və siyasi repressiya kimi qiymətləndirilmişdir.

Təbii ki, bütün bu proseslər ölkədə sosial-iqtisadi gərginliyi artırmış, iqtisadiyyatın əsas sahələrində ciddi problemlər yaratmışdır. 1990-cı illərin əvvəlində deportasiya olunmuş azərbaycanlıların ölkədə səmərəli yerləşdirilməsi və əmək prosesinə cəlb edilməsi mexanizminin vaxtında müəyyənləşdirilməməsi cəmiyyəti müəyyən problemlərlə üz-üzə qoymuşdur.

1991-1993-cü illərdə Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən Azərbaycan torpaqlarının 20 faizi - Dağlıq Qarabağ və ona bitişik 7 rayonun ərazisi, eləcə də Ermənistanla həmsərhəd rayonlarının 27 yaşayış məntəqəsi işgal edilmişdir. 700 mindən çox azərbaycanlı öz vətəmində məcburi köçkünləşçəvrilmiş, 20 min nəfər şəhid, 50 min nəfər əlil olmuş, 200 min nəfər müxtəlif bədən xəsarəti almış, 4 853 nəfər isə itkin və girov düşmüşdür.

Öz doğma yurdlarından didərgin düşmüş azərbaycanlı qacqın və məcburi köçkünlər respublikanın 62 şəhər və rayonunda 1600-dən çox obyektə sığınaraq 12 çadır düşərgəsində məskunlaşmış, ağır və dözülməz şəraitdə yaşamağa məcbur olmuşlar.

ATƏT missiyasının hesabatlarında verilən məlumatlara görə, XX əsrin 90-cı illərinin ortalarından 2012-ci ilə qədər Dağlıq Qarabağa və işğal altındakı digər ərazilərə 25-27 min erməni köçürülmüşdür. Köçürülmə siyaseti Ermənistan hökuməti, xaricdəki erməni diasporu tərəfindən dəsteklənmiş və maliyyələşdirilmişdir. Sonrakı illərdə (5-10 min nəfər) Suriyadan və digər yerlərdən məcburi köckünlər də burada yerləşdirilmişdir.

Heydər Əliyevin hakimiyyəti illərində (1993-2003) Azərbaycana deportasiya olunmuş azərbaycanlıların cəmiyyətə integrasiyası üçün sosial-iqtisadi sabitlik yaradılmışdı.

Prezident İlham Əliyev 2002-ci ildən etibarən məcburi köçkünlər və qaçqınların ölkənin sosial-iqtisadi həyatında rolunu artırmaq məqsədilə tədbirlər həyata keçirmiş, onlar üçün yaşayış massivləri salınmış, infrastruktur yaradılmış və islə təminata diqqət artırılmışdır.

Beləliklə, XX əsrдə azərbaycanlılara qarşı həyata keçirilən deportasiyalar bir sıra amillərlə bağlı olmuşdur:

-milli qırğınların dövlət səviyyəsində hazırlanıb həyata kecirilməsi;

-böyük dövlətlərin Qafqazda öz mövqeyini möhkəmləndirmək üçün ermənilərdən bir vasitə kimi istifadə etməsi;

-Oafqaz regionu uğrunda mübarizədə mənafelərin toqquşması:

-Rusyanın antitürk yaşıhalının etnik tərkibinin dəvəsdirilməsi siyasetini həvata keçirməsi:

-ermənilərin Azərbaycan torpaqları və “etnik təmizləmə” hesabına “Böyük Ermənistən” ideyasını reallasdırmaq cəhdləri;

Azərbaycan xalqına qarşı həyata keçirilən deportasiya və soyqırımı aktlarına vaxtında siyasi-hüquqi qiymət verilmədiyindən ermənilər hər cür yalan və böhtandan məharətlə istifadə edərək özlərini “zavallı, əzabkəş xalq” kimi təqdim etmişlər. Ataların bir məsəli var: “Yalan ayaq tutar, amma yeriməz”.

ƏDƏBİYYAT

1. Hüseyin Baykara. Azərbaycanın istiqlal mücadiləsi tarixi. İstanbul, 1975
 2. Казанский календарь. Казань, 1870, с.392
 3. Məmməd Səid Ordubadi. Qanlı illər. Bakı, 1911
 4. Mir Mövsüm Nəvvab. 1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası. Bakı, 1993
 5. Şavrov N. Zaqafqaziyada Rusiya mənafeyinə yeni təhlükə. Peterburq, 1911

РЕЗЮМЕ
ПОЛИТИКА ЭТНИЧЕСКОЙ ЧИСТКИАРМЯН
ПРОТИВ АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ В XX ВЕКЕ

Имамалиева У.

В статье раскрывается сущность и цель политики депортации и этнической чистки, проводимой армянами против азербайджанцев. Рассматривается этот процесс поэтапно, уделяется внимание на оккупационную политику Армении и ее негативным последствиям в жизнедеятельности азербайджанского общества.

Ключевые слова: депортация, этническая чистка, геноцид, агрессия, поселение

SUMMARY
ETHNIC CLEANING POLICY OF ARMENIANS AGAINST
AZERBAIJANI IN THE XX CENTURY

Imamaliyeva U.

The article describes the essence and purpose of the policy of deportation and ethnic cleaning pursued by Armenians against Azerbaijanis and considers the stages of this process. It was also paid attention to the negative effects of Armenia's occupation policy on the life of Azerbaijani society.

Keywords: deportation, ethnic cleaning, genocide, aggression, settlement

ÇAR RUSİYASI TƏRƏFİNDƏN ALMANLARIN ŞİMALI AZƏRBAYCANDA
MƏSKUNLAŞDIRILMASININ SOSİAL İQTİSADI İNKİŞAF AŞŞA TƏSİRİ

İsayev Ə. İ.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

amirxanisayev1965@gmail.com

Xülasə. Almanlar Azərbaycanın indiki Göygöl, Şəmkir və Tovuz rayonlarına çar Rusiyası tərəfindən köçürülrək məskunlaşdırılmışdır. Çar Rusiyasının almanları, Qafqaza o cümlədən Şimali Azərbaycana köçürməkdə məqsədi bu bölgələrdə xristianlığın daha da geniş yaymaq istəkləri ilə bağlı nəzərdə tutmuşdur. Şimali Azərbaycana köçürürlən ilk alman koloniyaları Yelendorf və Annenfeld olmuşdur. 1819-cu ilin kolonistləri Gəncə çayının sağ sahilində Yelenendorf koloniyasının əsasını qoymalar. Bu koloniya çar I Aleksandrın bacısı Yelena Pavlovnanın şərəfinə Yelenendorf adlandırılmışdır. Digər koloniya isə Niderland kralıçası, çar I Aleksandrın bacısı Anna Pavlovanın şərəfinə Annenfeld adlandırıldı

Açar sözlər: Almaniya koloniyası, şərabçılıq, çar rusiyası, Yelendorf, Annenfeld, iqtisadiyyat

Azərbaycan tarixində etnik deportasiyalar içərisində almanların da özünəməxsusu bir sıra ərazilərdə məskunlaşması vardır. Çar Rusiyasının Şimali Azərbaycanda bu kolonyaları yerləşdirməkdə məqsədi xristianlığın yayılması üçün nəzərdə tutmuşdur. Azərbaycanda məskunlaşmış alman koloniyaları Rus çarından onları Qüdsə köçürməkdə kömək istəsə də 1817-ci

ildə General Yermolov almanların ilk dəstələrinin Azərbaycana yerləşdirilməsinə göstəriş vermişdir.

Ümumilikdə 1817-1818-ci illərdə Qafqazda təşkil olunmuş 8 alman koloniyasından ikisi Yelendorf (indiki Göygöl şəhəri) və Anenfeld (İndiki Şəmkir şəhəri) Şimali Azərbaycanda məskunlaşdırıldı.

Almanların digər kolonyaları başqa Georqsfeld (indiki Həsənsu Ağstafa rayonu) Ayxenfeld (indiki İrməşli) Tronbenfeld (indiki Tovuz şəhəri) Yelizavetinka (indiki Ağstafa şəhəri) kimi ərazilərdə yerləşdirilmişdir. 1818-ci ilin sonlarında 209 alman ailəsinin Yelizavetpol dairəsində, Şamxorçayı ətrafi ərazilərdə məskunlaşması nəzərdə tutulmuşdu. Qışın düşməsi ilə kolonistlərin müvəqqəti qazma evlərdə, çadırlarda yaşaması mümkün olmadı və alman ailələri təcili şəkildə Yelizavetpol şəhəri və onların ətraf kəndlərində yaşayan azərbaycanlı ailələrində yerləşdirildilər. Qeyd etmək yerinə düşər ki, o vaxt rəsmi sənədlərdə “tatar” kimi adlandırılan azərbaycanlı əhalini alman mühacirlərini 3 aya yaxın bir müddət öz evlərində saxladılar. Bu birgəyaşış almanların sosial-mədəni uyğunlaşmasına müsbət təsir göstərdi, azərbaycanlılarla almanlar arasında dostluq münasibətinin təməlini qoydu. Qış fəslində bu koloniyalar müvəqqəti yerli əhalinin evlərində məskunlaşdırılmış, 1819-cu ilin baharında isə alman kolonistləri yerli əhalinin evlərini tərk edərək kazak dəstələrinin nəzarəti altında Gəncə çayının sağ sahilində Yelenendorf koloniyasının əsasını qoymuşlar. Çar I Aleksandrın bacısı Yelena Pavlovnanın şərəfinə adlandırılan bu koloniya Yelizavetpol şəhərindən 7 verst aralıqda, keçmiş Xanlıqlar kəndinin ərazisində yerləşirdi. Bu koloniyada 127 alman ailəsi məskunlaşmışdır. Onlara 2600 des. torpaq sahəsi ayrılmışdı. Azərbaycana gətirilmiş mühacirlərin qalan hissəsi Şəmkir ərazisində, Yelizavetpoldan 25 verst, Tiflisdən 155 verstlik məsaфədə yerləşdirildilər və koloniya Niderland kralıçası, çar I Aleksandrın bacısı Anna Pavlovanın şərəfinə Annenfeld adlandırıldı [1, s.84]. Annenfelddə məskunlaşan alman ailələrinin sayı barədə müxtəlif fikirlər söylənilmişdir. Bəzi tədqiqatçılar burada 67, başqları isə 90-na yaxın ailənin məskunlaşdığını göstərirler. Hesab etmək olar ki, bu o qədər də prinsipial əhəmiyyət kəsb edən məsələ deyil-arxiv sənədlərinə əsaslanaraq deyə bilərik ki, Annenfeld koloniyasında 84 alman ailəsi məskunlaşdırılmışdır. Gürcüstan və Azərbaycan ərazilərində alman mühacirlərinin yerləşdirilməsi müxtəlif xristian missionerlərinin fəaliyyəti üçün geniş imkanlar açırdı. Əsasən protestantizmə mənsub olan əcnəbi xristian missionerlərinin Qafqazda fəaliyyət göstərməsi bu regionda müstəmləkəçilik və qeyri-xristian xalqların xristianlaşdırılması siyaseti yeridən çar Rusiyasının geosiyasi maraqlarına cavab verirdi.

Alman kolonyaları Azərbaycanda kənd təsərrüfatının inkişafında böyük rol oynamışlar. 1844-cü ildən almanlar təsərrüfat fəaliyyətində uğur qazanmağa başlayırlar. Üzümçülük və şərabçılıq bu kolonyalarda əsas məşğuliyyət sahəsinə çevrilmişdir. 1941-ci ildə II Dünya müharibəsinin başlanması ilə almanlar Stalinin əmri ilə Şimali Azərbaycandan Sibir və Şimali Qazaxstana köçürülmüşdür. Almanların Şimali Azərbaycandan köçürülməsinə baxmayaraq onların inkişaf etdiridiyi üzümçülük və şərabçılıq sahələri sonrakı tarixi dövrdə də Göygöl, Şəmkir, Tovuz və s. sahələrdə yerli əhalini tərəfindən inkişaf etdirilmişdir. Azərbaycan öz müstəqilliyini əldə etdikdən sonra üzümçülük və şərabçılıq sahələrinə də geniş önəm verilmişdir. Hal-hazırda respublikanın iqtisadi-sosial inkişafında digər sahələr kimi bu sahələrində mühüm rolu vardır.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağasıyev İ. K. Almanların Qafqazda məskunlaşması tarixindən, Bakı, 2012

РЕЗЮМЕ
**ВЛИЯНИЕ ТЕРРИТОРИАЛЬНОГО РЕЗИДЕНЦИИ НЕМЦЕВ В СЕВЕРНОМ
АЗЕРБАЙДЖАНЕ НА СОЦИАЛЬНОЕ И ЭКОНОМИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ**
Исаев.А.И.

Немцы были переселены и поселены в Азербайджанские города Гёйгёль, Шамкир, Товуз Российским царством. Главной целью Российского царства в переселении немцев на Кавказ, в том числе в Северный Азербайджан, было усилит распространение христианства в этой территории. Еленендорф и Анненфельд были первыми немецкими колониями переселенными в Северный Азербайджан. В 1918 году колонисты основали колонию Еленендорф в правом берегу реки Гянджа. Эта колония была названа в честь Елены Павловны, сестры царя I Александра. Другая колония была названа Анненфельд в честь Королевы Нидерланда, сестры царя I Александра Анны Павловой.

Ключевые слова: Немецкая колония, виноделие, Российское царство, Еленендорф, Анненфельд, Экономика

SUMMARY
**THE IMPACT OF TERRITORIAL RESIDENCE OF GERMANS IN NORTHERN
AZERBAIJAN ON SOCIAL AND ECONOMIC DEVELOPMENT**
Isaev A. İ.

The Germans were relocated and settled in the Azerbaijani cities Goygol, Shamkir, Tovuz by the Tsardom of Russia. The main goal of the Tsardom of Russia in resetteling the Germans to the Caucasus, including to Northern Azerbaijan, was to strengthen the spread of Christianity in this territory. Helenendorf and Annenfeld were the first German colonies resettled in northern Azerbaijan. In 1918, the colonists founded the Yelenendorf colony on the right bank of the Ganja River. This colony was named after Elena Pavlovna, the sister of Tsar I Alexander. Another colony was named Annenfeld in honor of the Queen of the Netherlands, the sister of Tsar I Alexander, Anna Pavlova.

Keywords: German colony, winemaking, Tsardom of Russia, Helenendorf, Annenfeld, Economy

**BİRİNCİ DÜNYA MÜHARİBESİ DÖVRÜNDƏ ERMƏNİLƏRİN AZƏRBAYCAN
ƏRAZİSİNDƏ MƏSKUNLAŞDIRILMASI**

İsgəndərov V. Q.

Gəncə Dövlət Universiteti

Vusalisgndrv3@gmail.com

Xülasə. 1895-ci il hadisəsi zamanı təxminən 60 min erməni Qafqaz Rusiyasına (Cənubi Qafqaza) köçürülmüşdür. Bu dövrdə erməni quldur dəstələri Çar Rusiyasının hakim dairələrindən hərtərəfli yardım alırlılar. Azərbaycanlılar öz doğma torpqalarından deportasiya edilməyə başladılar. Ermənistən adlanan Qərbi Azərbaycan torpaqlarından azərbaycanlıların qaçqınlığı

dövrünün yeni bir mərhələsi 1918-1920-ci illər baş vermişdir. Ruslardan himayə görən ermənilər indiki Ermənistən hər yerində və Yuxarı Qarabağda müdafiəsiz olan Azərbaycan türklərini qətlə yetirmişdilər.

Açar sözlər: Qafqaz, demoqrafik vəziyyət, tarixi həqiqətlər, soyqırım, qaçqın, qoşun

1895-ci il hadisəsi zamanı təxminən 60 min erməni Qafqaz Rusiyasına (Cənubi Qafqaza) köçürülmüşdür... Birinci Dünya müharibəsi vaxtında köçmə, demək olar ki, bərabər idi, yəni 400 min müsəlman Qafqazdan, 400 min erməni Şərqi Anadoludan köçmüştür. 1917-ci ilin dekabrın ortalarında Qafqazdakı rus ordusu Ali baş komandanı və ordunun baş komandanının razılığı və icazəsi olmadan cəbhədən özbaşına getdi. Ruslar mövqelərini tərk etdikdən sonra onların yerinə gələn ermənilər nəzarətləri altında olan ərazilərdə yerli müsəlman əhalisinə qarşı qanlı qırğınılar törətdilər. Onların başında Torkon, Andranik, Canpoladyan və başqaları dururdu [8, s.6].

Verilən məlumatdan da göründüyü kimi ermənilərin Cənubi Qafqaza köçürülməsi ilə paralel olaraq Cənubi Qafqazdan da Azərbaycan türklərinin köçürülməsi prosesi gedirdi. Onların yerinə ermənilər yerləşdirilirdi. Sual oluna bilər Rusiya bu zaman iqtisadi-maliyyə böhranı içərisində böyük oldu, Birinci Dünya müharibəsi zamanı kifayət qədər maliyyə vəsaiti xərclədiyi və özünün maliyyə baxımından xarici ölkələrə möhtac olduğu bir zamanda bu qədər erməninin Azərbaycana köçürülməsi zamanı külli miqdarda pul vəsaiti xərcləməkdə nə maraqları var idi.

Birinci Dünya müharibəsi, xarici müdaxilə, ermənilər tərəfindən azərbaycanlıların soyqırımına məruz qalması və s. nəticəsində Azərbaycanın əhalisi bu dövrdə 387 min nəfər və ya 16,6 faiz azalaraq 2339,2 min nəfərdən 1952,2 min nəfərə düşmüdü [5].

Tarixi mənbələrdən bizə məlumdur ki, Azərbaycan silahlı qüvvələri Birinci Dünya müharibəsində (zabit heyəti istisna olmaqla) kütləvi şəkildə iştirak etməmişdir. Ermənilər isə əksinə Rus ordusu sıralarında kütləvi şəkildə iştirak etmişdir. Məntiqi baxımdan bu dövr ərzində ermənilərin sayı kəskin azalmalı idi. Lakin bunun əksinə olaraq müharibədə iştirak etmədikləri halda Azərbaycan türklərinin sayı xeyli şəkildə azalmışdır. Bunun əsas səbəbi Rusiyadan həbəsiyasi dəstək alan ermənilərin azərbaycanlıları tarixi torpaqlarında kütləvi şəkildə soyqırıma məruz qoymalarından irəli gəldi.

Qonşularımız (ermənilər) “əqli əmək” fədailəri tarixi həqiqətləri təhrif edə-edə erməni soyqırımı xülyasını “gerçəkləşdirir”, biz isə 1801-ci ildən çağdaş günlərimizdək ardı-arası kəsilmədən xalqımıza qarşı törədilməkdə olan fiziki və mənəvi soyqırımı faktlarını dünya ictimaiyyətinə kamil tədqiqatçı təmkini ilə təqdim edə bilməmişik. Təkcə son yüz ildə (XX əsr) indiki Ermənistən ərazisində 959 kəndimiz yerlə yexsan edilib. Ötən əsrin sonunda o yurddada 352 min azərbaycanlı yaşayıb. İndi bir nəfərin də səsi gəlmir. Bu soyqırım deyil bəs nədir? 1905-1907, 1914-1920, 1947-1953 və nəhayət 1988-1994-cü illərdə üst-üstə 2,5 milyon nəfərdən çox azərbaycanlı qətlə yetirilib, didərgin salınıb [8, s.3-4].

Hesab edirik ki, bu hadisələr bir mənalı olaraq Azərbaycan türklərinə qarşı deportasiya ilə müşahidə edilən soyqırımıdır. Ermənilərin qərəzli və haq-ədalətdən uzaq olan mövqeləri məlumdur. Lakin, Rusyanın hər hansı bir maraqlar naminə bu qədər ağır və insanlığa yad olan cinayətlərə himayədarlıq etməsinin izahını vermək mümkün deyil.

Ermənistən adlanan Qərbi Azərbaycan torpaqlarından azərbaycanlıların qaçqınlıq dövrünün yeni bir mərhələsi 1918-1920-ci illər baş vermişdir. Bu illərdə İrəvan quberniyasının Eçmiədzin (Üçkilsə), Sürməli, Yeni Bəyazid, Zəngəzur qəzalarından və digər qədim Azərbaycan torpaqlarından yüz minlərlə azərbaycanlı öz doğma torpaqlarından didərgin düşmüşdür. Hələ 1918-ci ilin əvvəllərində

Türk qoşunları sırasında məğlub olaraq geri çəkilən ermənilərin İrəvan quberniyasında törətdikləri qırğınlar nəticəsində qaçqınların sayı 80 min nəfəri keçmişdir [3, v.29].

Qaçqınlar problemi ilə məşğul olmaq üçün 1918-ci ilin martında Zaqafqaziya (Cənubi Qafqaz) Seymi nəzdindəki müsəlman fraksiyasının Qaçqınlar şöbəsi yaradılmışdır. Seym dağılıqdan sonra Qaçqınlar şöbəsinin vəsaiti Azərbaycan Respublikasının Himayəçilik Nazirliyinin himayəsinə keçmişdir. Lakin, vəsaiti almaq üçün uzun müddət Himayəçilik naziri R. X. Xoyski ilə Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyi və Gürcüstan hökuməti arasında yazışmalar getmişdir [4, v.31-32].

Ermənilər fevral inqilabından Petroqradda yaranmış müvəqqəti hökumətin və ondan sonra hakimiyyəti ələ keçirən bolşeviklərin köməyindən və müdafiəsindən istifadə edərək Çar Rusiyası qoşunlarının zəbt etdiyi türk torpaqlarında erməni dövləti yaratmaq niyyətləindən əl çəkməmişdilər. Qafqaz cəbhəsində Türkiyəyə qarşı... müharibəni davam etdirmək qətiyyətinin göstərən müvəqqəti hökumət təbiidir ki, bütün erməni təşkilatları tərəfindən tam müdafiə olundu. 1917-ci il fevral inqilabından sonra Cənubi qafqazda Rusyanın qalması ermənilər üçün çox vacib, həm də həyatı bir məsələ idi. Çünkü XVIII əsrən- XIX əsin sonlarında Qafqazda, xüsusilə Cənubi Qafqazda Azərbaycan torpaqlarında ermənilərin məskunlaşdırılması məhz Rusiya imperiyası dövründə və onun himayəsi sayesində mümkün olmuşdur [8, s.3-4].

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti hələ Gəncədə fəaliyyət göstərdiyi dövrdə Səhiyyə və Himayəçilik Nazirliyi yaradılmışdır. Xudad bəy Rəfibəyov nazir təyin edilmişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti Bakıya köçdükdən sonra bu nazirlik iki yerə-Səhiyyə və Himayəçilik Nazirliyinə bölünmişdir. Himayəçilik nazirliyi sırasında iki mühüm məsələ dururdu: 1). Qaçqınlar məsəlesi, 2). Himayəçilik məsəlesi. Bu vəzifələri həyata keçirmək üçün nazirlilikdə üç şöbə-himayəçilik, qaçqınlar və təsərrüfat şöbələri yaradılmışdır [6, s.73].

İrəvan quberniyasından və xüsusilə Zəngəzur qəzasından qovularaq Naxçıvan bölgəsinə pənah gətirən qaçqınların vəziyyəti ilə bağlı çoxlu problemlər var idi. Bu dövrdə erməni daşnaklarının vəhşiliklərindən canlarını birtəhər qurtararaq Naxçıvana gələn qaçqınların sayı çox idi. Hələ 1918-ci ilin əvvəllərində Talın rayonundan qaçqın düşən 5000 nəfər azərbaycanlı Arpaçayı keçərək Naxçıvana gəlmüşdir [7].

Erməni şovnisləri və erməni silahlı quldurları Qafqazda özlerinin sərbəst hiss edirdilər. Onlar yeni yaranmış Sovet Rusiyasının və Bakıdakı nümayəndələrinin simasında özlerinin müdafiəçilərini görürdülər. Erməni daşnakları bolşeviklərin siyasi hakimiyyətinə arxalanaraq Türkidə yarada bilmədikləri Erməni dövlətini Qafqazda Azərbaycan türklərinin torpaqları hesabına yaratmaq üçün geniş fəaliyyətə başladılar. Belə bir şəraitdə bolşeviklərin yeni, lakin bu dəfə daşnaklarla taktiki ittifaqı formalaşdı... Şaumyan “Bakının Azərbaycanın paytaxtı etmək xülyasına düşən” müsəlmanlara tamamilə başqa münasibət bəsləyirdi. Bunun əksinə bolşeviklər daşnaklara müləyim münasibət bəsləyir, ermənilər də buna qarşılıqlı məhəbbətlə cavab verirdilər. Zaqafqaziyanın (Cənubi Qafqazın) başqa yerlərinə nisbətən Bakıda daşnak-bolşevik qarşılıqlı anlaşması işgūzar xarakter daşıyırdı [8, s.11].

Azərbaycan xalqına qarşı soyqırım cinayətləri 1918-ci ildə daha mütəşəkkil və böyük qəddarlıqla həyata keçirilmişdir. 1918-ci ilin təkcə mart-aprel aylarında Bakıda, Şamaxıda, Qubada, Muğanda və Lənkəranda erməni-bolşevik silahlı dəstələri 50 min nəfərdən çox azərbaycanlı qətlə yetirmiş, on millərlə insanı yerindən-yurdundan didərgin salmışlar. Mart ayının üç günü ərzində Bakı şəhərində 30 mindən artıq azərbaycanlı xüsusi qəddarlıqla qətlə yetirilmişlər. Bakı qırğınından ardınca Şamaxı qəzasının 58 kəndi dağdırılmış, 7 minədək adam, o cümlədən, 1653 qadın, 965 uşaq qılıncdan keçirilmiş və güllələnmiş, Quba qəzasının 122 kəndi yerlə-yeşsan edilmişdir. Şərur-

Dərələyəz, Naxçıvan bölgəsində, Qarabağın dağlıq hissəsində, Zəngəzur qəzasında yüzlərlə azərbaycanlı kəndi yandırılmış, əhaliyə cinsinə və yaşına fərq qoyulmadan qəddarcasına divan tutulmuşdur. İrəvan quberniyasında azərbaycanlılara məxsus 211, Qars vilayətində 92 kənd dağıdılmış, yandırılmış və talan edilmişdir. Erməni terrorçu dəstələrinin törətdikləri vəhşiliklər, daşnak hakimiyyəti dövründə “Türksüz Ermənistan” siyasəti nəticəsində İrəvan quberniyasının azərbaycanlı əhalisinin sayı 5,3 dəfə azalaraq 1916 ildəki 375 min nəfərdən 1922 ildə 70 min nəfərə düşmüştür [2].

Ruslardan himayə görən ermənilər silahlanaraq indiki Ermənistanın hər yerində və Yuxarı Qarabağda dəfələrlə basqınlar edərək silahsız və müdafiəsiz olan Azərbaycan türklərini qırmış, əmlaklarını qarət edərək doğma yurdlarından didərgin salmışlar. Bu cür qırğınlar 1905-1906-ci və 1915-1920-ci illərdə daha kütləvi şəkil almış, demək olar ki, indiki Ermənistanın hər bölgəsində türklərə qarşı soyqırım (genosid) siyasəti həyata keçirilmişdir [1, s.5].

Nəticə olaraq aşağıdakı qeydləri bildirmək lazımdır:

- ermənilərin tarixən məskunlaşlığı ərazilərin onlara məxsus olmadığını bildikləri üçün o torpaqların əzəli məskunlarından birdəfəlik yaxa qurtqrmaq isteyirdilər;

-Azərbaycan dövlətinin tarixi torpaqlarının Rusiya və İran arasında bölündürülməsinin nəticəsi olaraq zəifləməsi və ermənilərin köçürülməsi üçün münbit şərait yaranmışdır;

-Rusiya işgal etdiyi Azərbaycan-türk torpaqlarında öz sosial bazasını möhkəmləndirmək məqsədilə ermənilərə daha çox erməni-xristian amilinə üsütlük vermişdir. Çünkü Rusiya hesab edirdi ki, ermənilər bu torpaqlara gəlmə olduqları üçün daha itaətkar olacaqlar. Lakin onlar itaətkar olmaqdan daha çox xəyanətkar yolunu tutdular. Rusiya tərəfindən bu qədər zərbə almağımıza baxmayaraq biz onlara (ruslara) ermənilər qədər nifrat bəsləmirik. Bu gün ruslar ermənilər tərəfindən daha çox ittiham olunur nəinki bizim tərəfdən;

-Zamanında xüsusilə də sovet rejimi dövründə baş verən hadisələri öz adı ilə qeyd etməmişik. Sadəcə olaraq beynəlmiləlcilik və dostluqdan danışmışıq, humanizmdən bəhs etmişik. Bu da ermənilərin ərazi iddialarına imkan yaradıbdır. Azərbaycan torpaqları hesabına özlərinə erməni dövləti qurmağa nail olublar.

ƏDƏBİYYAT

1. Arzumanlı V., Mustafa N. Tarixin qara səhifələri. Deportasiya. Soyqırım. Qaçqınlıq Bakı, “Qartal”, 1998 s.5
2. “Azərbaycan” qəzeti, 31 mart 2001-ci il, №71).
3. Azərbaycan Respublikası MDA,F. 970, siy.1, iş, vərəq 29
4. Azərbaycan Respublikası MDA,F. 879, siy.1, iş 40, vərəq 31-32
5. Muradov Ş., Sarıyev Ə. <http://economics.com.az/index.php/kitabxana/bizim-s-rl-r/meqaleler/item/1944-azaerbaydzan-lara-zharsh-soyzh-r-m-vae-deportasiya.html>
6. Mustafayev A. 1918-1920-ci illərdə qaçqınlar problemi, onların Naxçıvanda yerləşdirilməsi və yardım göstərilməsi. Tarix və onun problemləri. Bakı 2005, №1,s.73
7. SPİHDA, f274,siy. 2, iş 58, vər.69
8. Şirinoğlu V. 1918-1920-ci illərdə azərbaycanlıların soyqırımı (sənədlər və materiallar). Bakı, Qartal 2001, s. 3-4

РЕЗЮМЕ
**ВО ВРЕМЯ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ ПЕРЕСЕЛЕНИЕ АРМЯН НА
ТЕРРИТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНА**
Искандаров В. Г.

Во время событий 1895 года около 60 000 армян были переселены в Кавказскую Россию (Южный Кавказ). В этот период армянским бандам оказывалась всесторонняя помощь правящих кругов царской России. Азербайджанцев начали депортировать с родных земель. В 1918-1920 годах наступил новый этап в периоде беженцев азербайджанцев с земель Западного Азербайджана под названием Армения. Под эгидой русских армяне убивали беззащитных азербайджанских турок по всей современной Армении и в Верхнем Карабахе.

Ключевые слова: Кавказ, демографическая ситуация, исторические факты, геноцид, беженцы, войска.

SUMMARY
**DURING THE FIRST WORLD WAR THE RESIDENCE OF ARMENIANS IN THE
TERRITORY OF AZERBAIJAN**
Iskandarov V. G.

During the events of 1895, about 60,000 Armenians were relocated to Caucasian Russia (South Caucasus). During this period, Armenian gangs received comprehensive assistance from the ruling circles of Tsarist Russia. Azerbaijanis began to be deported from their native lands. A new stage in the period of refugeeship of Azerbaijanis from the lands of Western Azerbaijan called Armenia took place in 1918-1920. Under the auspices of the Russians, the Armenians killed defenseless Azerbaijani Turks all over present-day Armenia and in Upper Karabakh.

Keywords: Caucasus, demographic situation, historical facts, genocide, refugees, troops.

**İRƏVAN QUBERNİYASINDA AZƏRBAYCANLI ƏHALİYƏ QARŞI ERMƏNİ VƏ
HAVADARLARININ HƏYATA KEÇİRDİYİ SOYQIRIM - DEPORTASIYALARIN İLKİN
MƏRHƏLƏLƏRİ**

Kazimbəyli İ.F.

Azərbaycan Dillər Universiteti

ibrahimkazimbeyli@gmail.com

Xülasə. Köçkün ermənilərin ən yaxşı xəzinə torpaqlarında məskunlaşmaları, çarizmin onlara yerlərdə özünü etibarlı hərbi-siyasi dayağı kimi baxması, sonrakı mərhələlərdə yerli müsəlman-türk əhali ilə ermənilər arasında ziddiyyətlərin və münaqişələrin yaranmasına götirib çıxardı.

XIX əsrin sonlarından başlayaraq siyasi cəhətdən təşkilatlanan ermənilər, Rusyanın yardımını ilə əsrin əvvəllərindəki erməni köçkünlərdən fərqlənirdilər. Çünkü bu erməni kütləsi sivil bir toplum olmayıb, başıpozuq bir qüvvə mahiyyətində idi. Sonrakı dövrlərdə Rusiya hakimiyyət orqanları tərəfindən hər cür dəstək alan ermənilərin məskunlaşdıqları İrəvan bölgəsində və digər Azərbaycan

ərazilərində özlərinə dövlət yaratmaq uğrunda mübarizəyə başlamaları bölgədə daha gərgin və qanlı erməni-müsəlman toqquşmalarına götürib çıxardı.

Bu qanlı talanların, deportasiyaların səbəbləri, hazırlanması, həyata keçirilməsi, əsas məqam və məqsədləri əsaslandırılmış elmi dəlillərlə məqalədə geniş təhlil olunur.

Açar sözlər: *Irəvan, quberniya, inzibati, soyqırım, deportasiya, mərhələ.*

İrəvandadakı erməni-müsəlman toqquşmalarının şiddətlənməsi və ermənilərin azərbaycanlılara qarşı həyata keçirdiyi qırğın və talanlarla bağlı Osmanlı dövlətinin 1905-ci il iyunun 23-də Tiflis başşəhbəndərlərliyindən Osmanlı Xarici İşlər Nazirliyinə təfsilatlı məlumatlar daxil olduqdan sonra Osmanlı hökuməti Peterburqdakı səfiri vasitəsilə erməni silahlı dəstələrinin Osmanlı ərazilərinə keçməsinin qarşısının alınması və Qafqazdakı müsəlmanların təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün Rusiya hökuməti ilə yenidən danışıqlara başladı. [5, v.1-3] Rusyanın baş diplomatı səfirə yenə də bütün lazımı tədbirlərin görüləcəyini vəd etsə də, heç bir real tədbir görülmədi.

İyunun 1-də əldə edilən müvəqqəti sülhdən sonra İrəvan şəhərində sülh-barışiq bərpa oldusada, bu zaman erməni komitələri tərəfindən müsəlman kəndlərinə hücum əmri verildi. İrəvan mahalında iğtişaş qoparmaq üçün şəhərdən erməni başbilənləri komandanlar təyin edir və hər mənsəb sahibi öz bəlüyü ilə təyin edildiyi yerə getməkdə idi. Bu günlərdə yenə də İrəvanda qorxu və müharibə ehtimalı müsəlmanların qəlbində qalmaqda, əhali təşviş içərisində idi. Ara-sıra şəhərdə güllə səsləri hələ də eşidilməkdə idi.

Bu zaman azərbaycanlıların başı hakimiyyət bölgüsünə qarışdı. Yerli hakimiyyət orqanlarına seçkilər keçirilməsi vaxtı deyildi və bu vurnuxma ilə erməni hücumunun təhlükəsi arxa plana keçdi. İş o yerə çatdı ki, ermənilərlə müsəlmanlar arasında barışiq yaratmaq üçün şəhərə gələn şeyxüllislam hadisələrə müdaxilə etməli oldu. O, firqəbazlıq edən İrəvan əyanlarına səslənərək deyirdi: "Cammat! Biz bu şəhərə gəlmüşik iki ədavətli milləti barışdırıb sülh edək, nəinki rəhbərlik və firqəbazlıq üstə çəkişən əyanları..." [19.s.28] Rəislər və məmurlar xalqı azdıraraq çoxsaylı partiyalar və qruplaşmalar üçün tərəfdarlar toplayarkən ermənilər azərbaycanlı məhəllələrindən birini mühasirəyə aldılar və onun sakinlərini qırmağa başladılar [21, s.186].

Bu zaman mahalda erməni silahlı birləşmələri müsəlman kəndləri üzərinə hücum edərək əhalini qırmaqda idilər. Uşaq, qadın, qoca bilmədən silahsız azərbaycanlı əhali qılıncdan keçirilir, Quranlar yandırılır, müsəlmanların ən ülvi hissələri təhqir edilirdi. M.S.Ordubadi İrəvan mahalındaki vəziyyəti təsvir edərək yazırıdı: "İrəvan mahalı bir yanar dağa, vulkana dönüb nəcib islam millətini yandırmaqda və boğmaqda idi" [19, s.29].

İyunun 1-də ermənilər Qırxbulaq mahalının Gözəcik kəndinə hücum etdilər. Tirjabat adlı erməni kəndindən gerçəkləşdirilən qəfləti hücum Gözəcikdə vahiməli bir vəziyyət yaradır, çəşqin vəziyyətə düşən azərbaycanlılar tələsik kənddən çıxıb yarım verst məsafədə olan qonşu Məngus kəndində pənah apardılar. Ermənilər azərbaycanlıları təqib edib Məngus kəndinə də hücum etmək istəyirlər. Bu zaman Novruz Kazım oğlu adlı bir kənd ağsaqqalı qəhrəmanlıq nümayiş etdirdi. O, kənddən qaçan azərbaycanlılara üzünü tutaraq dedi: "Hara qaçırsınız? Düşməndən qaçmaq yox, torpağı qorumaq lazımdır... Bilirsiniz ki, bizim bu məzarlığımızda yatan babalarımızın sümükləri çıxarılib kənddə yandırıldıqdan sonra onların məzarları yerində Ermənistən təşkil ediləcəkdir. Mən axırətdə məsul olmamaq üçün müdafiəyə qalıb qüvvəm çatlığı qədər çalışacağam". Lakin heç kəs onu eşitmədi. O, tək-tənha qoşalulə təfəngi ilə müdafiə olunmaq qərarına gəldi. Bir neçə erməni öldürdü, sursatı bitdiyi üçün əsir düşdü. Ermənilər kəndə od vurdular, məscidi, minbəri və müqəddəs kitabları yandırdılar. Novruz kişi Tirjabat erməni kəndinə götürlədi və burada kəndin

erməni keşisi Ayrapet tərəfindən başı kəsildi. Daşnaklar Novruz kişinin başını “min beş yüz müsəlman sərkərdəsinin başıdır” deyə əvvəlcə Aleksandropola, sonra isə Bakı şəhərinə göndərdirilər [19, s.30-31].

İyunun 2-də 10 min nəfərlik erməni alayı Məngus kəndinə hücum edir. Ermənilər kəndi tərk etməyə macal tapmamış 80 yaşlı aqsaqqal əlili şışə taxmışdır. Kəndin kəndxudası Qaladibi kəndindən olan Cahabəx iki yoldaşı ilə birlikdə dağlarda gizlənərək ermənilərin izlədiyi qadınları qoruyurdular. Hətta, onlar iki erməni yaraqlısını da məhv edə bildilər. On min nəfərlik erməni qoşunu kəndi tutarkən, onun sakinləri Təzəkənd kəndində sığınacaq tapdılardı. Ermənilər tərəfindən dağıdılan 12 müsəlman kəndinin əhalisinin hamısı cəmi 20 evdən ibarət olan Təzəkəndə toplanmışdır.

Müsəlman kəndlərinə ermənilər tərəfindən edilən aramsız hücumların yaratdığı anarxiya və panika bölgənin bütün azərbaycanlı kəndlərində normal həyatı iflic etmişdi, əhali seksəkə içərisinsə yaşayırırdı. İyunun 4-də 150 evdən ibarət Kamal kəndinin sakinləri kəndin mövqelərinin təhlükədə olduğunu gördükərindən arvad-uşaqlarını götürüb qonşuluqdakı Damagirməz kəndinə qaçdırılar. Yaranmış panika şəraitində Damagirməz kəndinin sakinləri də onlara qoşulub 20 verst məsafədə olan Təzəkəndə pənah apardılar. Bu kənddə 18 gün ağır ehtiyac içərisində gün keçirəndən qonşu müsəlman kəndlərinin sakinləri İrəvanda əldə edilən növbəti sülhdən sonra rus əsgərlərinin mühafizəsi altında öz dağıdılmış, viran edilmiş evlərinə qayıda bildilər [19, s.31-32].

Osmanlı dövlətinin Tiflis başşəhbəndərliyindən Osmanlı Xarici İşlər Nazirliyinə daxil olan 8 fevral 1906-cı il tarixli bir sənəddə, İrəvan bölgəsində ermənilər tərəfindən dağıdlaraq yandırılan və əhalisi soyqırıma məruz qalan 25 müsəlman kəndinin adı verilir: 1. Horus, 2. Çəhri, 3. Cənnətli, 4. Tavus, 5. Bitdicə, 6. Köy-vali, 7. Saarimsəng, 8. Məngus, 9. Gözəcik, 10. Güllüçə, 11. Tonya, 12. Damagirməz, 13. Kuh, 14. Kamal, 15. Kəmərli, 16. Bozavant, 17. Torpaq-qala, 18. Masumlu, 19. İpəkli, 20. Oğru-bənli, 21. Çidəmli, 22. Novo-Bayazid (Yeni Bəyazid), 23. Dokuzlu, 24. Tutublu, 25. Hamamlı [12].

“Novoe Obozrenie” qəzetinin 6 iyun 1905-ci il tarixli nömrəsində İrəvan bölgəsinin Qırxbulaq mahalının müsəlmanlarının Bakı Dumasına ünvanlaşdırıqları 2 iyun tarixli telegram nəşr olunmuşdu. Abbas Ağayev, Süleyman Bəyov və Konbad bəy tərəfindən imzalanan telegramda göstərilirdi ki, “bu tarixdək Qırxbulaq mahalının 10 müsəlman kəndi ermənilərin hücumuna məruz qalmış və bu kəndlərdə müsəlman əhaliyə qarşı qırğın, onların əmlaklarına qarşı isə talan həyata keçirilmişdir. Canlarını qorumaq üçün digər müsəlman kəndlərinə pənah aparan bu kəndlərin müsəlman əhalisi yerli hökumətdən himayə ümidi olmadığından acliqdan ölmək təhlükəsi ilə üzədir. Yalvarıraq, yardım əlinizi uzadıb bizi ölməyə qoymayın” [6, v.1].

1905-ci il may ayının sonu – iyun ayının əvvəllərində Şərur-Dərələyəz qəzasının müsəlman kəndləri ermənilərin hücumlarına məruz qaldı. Bəhs edilən dövrdə Şərur-Dərələyəz qəzasında 163 kənd var idi ki, onlardan 109-u Dərələyəz nahiyyəsində, 54-ü isə Şərur nahiyyəsində yerləşirdi. Şərur nahiyyəsində yalnız 6 erməni kəndi və 2 qarışq kənd, Dərələyəz nahiyyəsində isə 23 erməni kəndi və 2 qarışq kənd var idi. Şərur-Dərələyəz qəzasının 76 min nəfər əhalisinin 55 min nəfərini azərbaycanlılar, 21 min nəfərini ermənilər təşkil edirdi. Azərbaycanlıların sayca üstün olmalarına baxmayaraq, ermənilərin hərbi cəhətdən hazırlıqlı olmaları və hökumət məmurlarından aldıqları hərtərəfli dəstək onları cürətləndirirdi. Ermənilərin Şərur-Dərələyəz qəzasının təkcə Hors kəndinə gerçəkləşdirildikləri 1905-ci il 27 oktyabr tarixli hücum zamanı 53 azərbaycanlı öldürülmüş, 255 ev yandırılmış, əhalinin mal-qarası və digər əmlakı talan edilərək aparılmışdı.

Eyni dövrdə Sürməli qəzasında da qırğınlar törədildi. Bu bölgələrdə də həyata keçirilən qırğınların senarisi əvvəlkilərlə eyni idi, yenə Daşnakşüyün partiyası azərbaycanlılara qarşı

törədilən milli qırğınların əsas təşkilatçısı və bu partiyanın üzvləri iştirakçıları idilər. Hökumət məmurları da yenə erməniləri azərbaycanlılara qarşı hücumlara təhrik edir, bir çox hallarda ermənilərlə birlikdə hərəkət edir, silahsız müsəlman əhalisinin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün heç bir iş görmür, ən yaxşı halda bitərəf qalır və ya qırğınlar başa çatandan sonra hadisə yerinə gəlir və əsgərlər göndərirdilər.

Bəhs edilən dövrdə ermənilərlə azərbaycanlıların qarışq yaşadıqları Eçmiədzin qəzasına daxil olan Əştərək nahiyyəsi də qanlı qırğınlar meydanına çevrilmişdi. Əştərək bölgəsində 10 sərf azərbaycanlı (Batrinc, Əkərək, Kiçikkənd, Təkiyə, Nəziravan, Uşu, Persi, Əngirsək, Kavtarlı, Hamamlı), 6 sərf erməni (Əştərək, Muğni, Karbi, Ohannavəng, İləncalan, Qalacıq) kəndi mövcud idi. Parpı, Soğomosavəng və Qotur kəndlərində isə azərbaycanlılarla ermənilər qarışq yaşayırıldılar [15, s.62-63].

1905-ci il iyunun 3-də Abaran, Şoragöl, Pəmbək və Aleksandropol erməniləri bir yerə yığışib İləncalan erməni kəndi istiqamətindən 142 evdən ibarət olan Uşu adlı azərbaycanlı kəndinə hücum etdirilər. Uşu kəndi ermənilərə ciddi müqavimət göstərdi, 8 saat davam edən şiddətli vuruşmadan sonra ermənilər davam gətirməyib bir çox tələfatdan sonra qaçmağa məcbur oldular. Ertəsi gün “bu müsəlmanları belə az qüvvələrlə məğlub etmək olmaz” deyən ermənilər döyüşü təxirə salıb ətrafdakı erməni kəndlərindən əsgər yiğmağa başladılar. Ermənilərin mühasirəsində olan azərbaycanlıların isə hər tərəfdən yolları kəsildiyindən bir nəfər də olsa onlara köməyə gelən yox idi. Qüvvələrini artırın ermənilər iyunun 5-də yenidən Uşu kəndinə hücum etsələr də, yenə məğlub olub geri çəkildilər. Bu vuruşmada azərbaycanlılardan iki nəfər qətlə edildi, bir nəfər də yaralandı.

İyunun 9-da Persi (34 ev), Nazrəvan (58 ev), Kiçikkənd (36 ev), Kötüklü, Qoşabulaq, İrgu, Əngirsək (20 ev) kəndlərinə hücum edən ermənilər bu kəndləri də viran edib, silahsız azərbaycanlı əhalini qılıncañdan keçirdilər. Ermənilərin törətdiyi vəhşiliklərlə bağlı M.S.Ordubadi yazırıdı: “Bu müharibələrdə ermənilərin şan-şöhrətinə ziyan vuran bir iş vardısa, o da müharibə vaxtında südəmər körpələri, qoca qarıları öldürmək idi” [19, s.34-35].

Həmin gün eyni zamanda 85 evdən ibarət məşhur Təkyə adlı azərbaycanlı kəndi də ermənilərin hücumuna məruz qaldı. Azərbaycanlılar tamamilə silahsız, ermənilər isə mükəmməl silahlı olduqlarından azərbaycanlılar kəndi boşaldıb, arvad-uşaqlarını götürüb yüksək təpələr başına pənah apardılar. Ermənilər kəndə od vurub yandırdılar. Bu zaman axund Məhəmməd Əli Mirzə Əbdül-Hüseyn Qazızadənin imarətində olan 200 cild Quran və digər müqəddəs kitablarla yanaşı, onun bütün kitabxanası və qazı idarəsinə məxsus kitablar da yandırıldı. Bununla yetinməyən ermənilər Quranları süngülərə keçirib məşəl kimi yandırıldılar. Azərbaycanlıların kəndin məscidinə sığındığını güman edən ermənilər əvvəlcə məscidi gülлəbaran etdirilər, daha sonra onu oda yaxdırılar. M.S.Ordubadi Eçmiədzin qəzasında ermənilər tərəfindən dağdırılan və yandırılan azərbaycanlı kəndlərin sırasına iyunun 10-da daha 9 kəndin də əlavə olunduğunu və bütün bu dəhşətlər qarşısında hökumət məmurlarının etinasızlıq göstərdiyini dilə gətirərək yazırıdı: “İyun ayının 10-da Eçmiədzində 9 məşhur islam kəndi dağdırıldı, hökumət isə heç bir tədbir görmədi. Bəzi yerlərdə hökumət etinasızlıq göstərdiyi kimi, bu mahalda da etinasız rəftar edib bir çarə qılmadı. Ümid edirəm ki, hər iki millət bunun mənasını gözəlcə başa düşür” [19, s.35].

Sənədlərdən aydın olur ki, 1905-ci il may ayının sonu - iyun ayının əvvəllərində ermənilərin Eçmiədzin qəzasındaki müsəlman kəndlərinə hücumu zamanı 9 Azərbaycan kəndi dağdırılmış, əhalisi soyqırıma məruz qalmış və öz yurd-yuvalarından didərgin salınmış və bütün bu milli qırğını aktları qarşısında hakimiyyət tərəfindən azərbaycanlı əhalini müdafiə etmək üçün heç bir tədbir görülməmişdir.

Yuxarıda da qeyd edildiyi kimi, ermənilər bir bölgədə qırğınlar törədib başa çatdırıldıqdan sonra burada sülh edib, başqa bölgələrdə əməllərini davam etdirir və sadəcə hadisələrin coğrafiyasını dəyişirdilər. 1905-ci il iyun ayının ortalarından başlayaraq Yelizavetpol quberniyasının Qarabağ və digər bölgələrində azərbaycanlılara qarşı milli qırğıñ aktları həyata keçirildi. İyun ayından başlayan qırğınlar nəticəsində Cəbrayıł-Qaryagın qəzasının Veysəlli, Qacar, Cəmənli, Arış, Qışlaq, Məzrə kəndləri darmadağın edildi [19, s.36-58]. Təkcə 16-21 avqust tarixlərində Şuşada törədilən qırğınlar zamanı 81 müsəlman öldürülmüşdü [9].

Osmanlı dövlətinin Tiflis başşəhbəndərliyindən Osmanlı Xarici İşlər Nazirliyinə daxil olan 2, 6 və 7 sentyabr 1905-ci il tarixli məlumatlarda ermənilərin Şuşada, Bakıda və digər bölgələrdə müsəlmanlara qarşı törətdiyi iğtişaş və qırğınlardan bəhs edilərək göstərilir ki, avqustun 12-də ermənilər Şuşada müsəlmanlar üzərinə qəflətən hücum etmiş, erməni məhəlləsində yaşayan bütün müsəlmanları qətl etmiş, 40 evdən ibarət bir kəndi tamamilə yandırılmışlar. Hazırda ermənilərlə müsəlmanlar arasında toqquşmalar davam etməkdədir. Ermənilər iğtişaşları yatırmaq üçün gələn Yelizavetpol vitse-qubernatoru Vladimir Nikolayeviç Baranovskini də yaralamışlar. 200 insan ölmüş və yaralanmış, 200-ə qədər ev də xarabalığa çevrilmişdir. İğtişaşlarda İran təbəələri də öldürülmüş və bununla bağlı İranın Tiflisdəki konsulu Eçmiədzin katolikosluğuna teleqram göndərərək, bu hadisənin İranda da erməni-müsəlman toqquşmalarına səbəb ola biləcəyini xatırlatmışdır. Yelizavetpol və Nuxada da iğtişaşlar törədilmişdir. Bu iğtişaşlardan ən çox əziyyət çəkən və zərərlər görən müsəlmanlardır. Bakıda da ermənilər müsəlmanlar üzərinə hücumlar etmiş, nəticədə avqustun 22-nə qədər 270 müsəlman və 130 başqa millətlərin nümayəndələri öldürülmüşdür. 300-ə qədər neft quyu yandırılmış və dağıdılmışdır [10].

Osmanlı dövlətinin Tiflis başşəhbəndərliyindən İstanbul hökumətinə göndərilən 31 yanvar 1906-ci il tarixli məlumatda ermənilərin Şuşa qəzasında dağıdırıqları 19 müsəlman kəndinin adları verilir: 1. Xankəndi, 2. Malkəndi, 3. Qacar, 4. Abdal, 5. Gülnəsi, 6. Papervənd, 7. Şelli, 8. Kuratlar, 9. Gülablı, 10. Qaradağlı, 11. Dovanalılar, 12. Dəlili, 13. Xanəzək, 14. Qaib Ali, 15. Xəlifəli, 16. Kürk Cihan, 17. Can Həsən, 18. Xocalılar, 19. Həsən Abad. [13] Bu kəndlərlə bağlı başşəhbəndərin növbəti, 5 fevral 1906-ci il tarixli teleqramında isə yandırılan 19 müsəlman kəndinin vəziyyəti haqqında məlumat verilir və bölgənin müsəlman əhalisinin acınacaqlı durumundan bəhs edilir. Bildirilir ki, “Şuşa qəzasının adı çəkilən müsəlman kəndlərinin nümayəndələri şəhbəndərliyə gəlmiş və imdad istəmişdir. Nümayəndələrin verdikləri məlumatda görə, ermənilər müsəlman kəndlərini mühasirədə saxlayaraq kənardan kəndlərə ərzaq və digər zəruri malların daxil olmasına imkan vermirlər, əhali qıtlıq çəkir. Yandırılan 19 müsəlman kəndinə gələn hökumət məmurları müsəlmanları tərksilə etmiş, ermənilərə isə toxunmamışlar” [11]. Osmanlı hökuməti Şuşa qəzasında müsəlman əhaliyə qarşı baş verənlərlə bağlı dərhal İstanbuldakı rus səfiri danışıqlar aparır, lakin rus diplomati İstanbul hökumətinin bu addımını Rusiyanın daxili işlərinə qarışmaq kimi qiymətləndirir [3, v.1-2]. Bundan sonra Osmanlı hökuməti Peterburqdakı Osmanlı səfirliliyinə təlimat göndərir ki, Rusiya hökuməti qarşısında adı çəkilən məsələni qaldırsın və müvafiq tədbirlərin görülməsinə çalışın [11]. Bu təlimat üzrə səfir Rusiya hökumət rəsmiləri ilə görüşür, baş verənlərlə bağlı Osmanlı hökumətinin narahatlığını dilə gətirir və təcili təxirəsalınmaz tədbirlərin görülməsini xahiş edir. Rusiya hökuməti Osmanlı səfirinə yənə də “müsləman əhalinin təhlükəsizliyini qorumaq üçün bütün lazımı tədbirlərin görüləcəyi” təminatını verir, lakin reallıqda heç bir iş görülmür.

Cənubi Qafqaz müsəlmanları yaxşı anlayırdılar ki, hökumətin möhkəm iradəsi və hadisələrə birbaşa müdaxiləsi olmadan diyarın bütün bölgələrini əhatə edən erməni-müsəlman toqquşmalarının qarşısını almaq mümkün olmayıacaqdır. Buna görə də 1905-ci il iyun ayının 10-da Yelizavetpol,

Bakı, Tiflis, Borçalı, Dağıstan və Batum vilayətlərinin müsəlmanlarını təmsil edən 9 nəfərdən ibarət nümayəndə heyəti Tiflisə gələrək Qafqaz valisi Vorontsov-Daşkovla görüşdülər. Görüşdə müsəlman nümayəndələr Bakı, Naxçıvan və İrəvanda baş verən erməni-müsəlman toqquşmaları haqqında məlumat verdilər və erməni-müsəlman toqquşmalarının baş verməsində müsəlmanların günahının olmadığını, günahkar tərəfin ermənilər olduğunu valinin diqqətinə çatdırıldılar, vali də öz növbəsində erməni-müsəlman toqquşmalarında müsəlmanların günahkar olmadığını bildiyini heyətə bəyan etdi [7].

Bu görüşdə müsəlman nümayəndələr eyni zamanda müsəlmanların Rusiya hökümətindən tələb və təkliflərini valinin diqqətinə çatdıraraq bildirdilər ki, müsəlmanların təhsil haqqı, mətbuat orqanları təsis etmə haqqı və digər hüquqları təmin edilməli, torpaq problemi həll edilməli, yayaq və qışlaqlardan istifadə haqqı təmin edilməli, kənd polisi ləğv edilməli, müsəlmanların banklardan yaranlanması təmin edilməli, müsəlmanlara zadəganlıq hüququ tanınmalı, müsəlmanlar da bölgənin idarəciliyində iştirak etməli və s. Qafqaz valisi isə bu tələblərin araşdırılacağına və həll ediləcəyinə söz verdi.

Lakin Qafqaz valisi tərəfindən verilən sözlərin elə söz olaraq da qalib yerinə yetirilməməsi Cənubi Qafqaz müsəlmanlarını başqa addımlar atmağa vadar edirdi. Belə ki, ermənilər tərəfindən İrəvanda, Şuşada və Bakıda müsəlmanlar üzərinə edilən son hücumlar və bu hücumlar nəticəsində müsəlmanların qırğınlara məruz qalmalarına cavab olaraq müsəlmanlar keçirdikləri toplantılarda Rusiya silahı ilə silahlanmış ermənilərin müsəlmanları qırğınlara məruz qoymaları və Rusiya hökümətinin müsəlman əhalini bu hücumlardan qorumaq üçün heç bir iş görmədiyi açıq şəkildə vurgulanmış və müsəlmanları ermənilərin hücumlarından qorumaq üçün Osmanlı sultanına və İran şahına müraciət etmək haqqında qərarlar qəbul olunmuşdu [8].

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, İrəvan bölgəsində və Cənubi Qafqazın digər bölgələrində ermənilərin müsəlmanlara qarşı mütəmadi hücumları bölgənin müsəlman əhalisinin Osmanlı dövlətinə mühacirət etməsinə təkan verdi. Təkcə 1905-ci il iyul ayının ilk ongünüyündə Cənubi Qafqaz müsəlmanlarından 250 nəfərdən ibarət 34 ailə Osmanlı ərazilərinə keçərək Osmanlı təbəəliyinə qəbul etmək üçün müraciət etmişdilər. Mühacirlərin müraciətləri təmin edilmişdi [2, v.1-2]. 1905-ci ilin sentyabrında Ərzuruma gələn 75 ailədən ibarət Qarabağ mühacirləri Osmanlı hökümətinin göstərişi ilə Adanaya yerləşdirilmiş və onlara yardımçılar göstərilmişdi [4, v.2].

1905-ci il sentyabrın 18-də İrəvanda sayca üçüncü erməni-müsəlman toqquşması baş verdi. Lakin bu dəfə İrəvan qubernatoru tərəfindən iğtişaşların genişlənməsinin qarşısı alındı. Bununla belə, bu iğtişaşlar da tələfatsız ötüşmədi. İrəvan quberniyası general-qubernatorunun verdiyi 19 sentyabr 1905-ci il tarixli məlumatda deyilir ki, baş verən kütləvi iğtişaşlar zamanı 8 müsəlman, 2 erməni öldürülülmüş, 3 müsəlman, 8 erməni isə yaralanmışdır [16, s.95-96].

Erməni-müsəlman qırğınlarına son qoymaq məqsədilə 1906-ci ilin fevralında Qafqaz canişini İ.Vorontsov-Daşkovun təşəbbüsü ilə Tiflisdə daşnak liderləri və azərbaycanlı ictimai fikrinin tanınmış nümayəndələrinin iştirakı ilə konfrans çağırıldı. O dövrün mətbuatında “Erməni-müsəlman qurultayı” adlandırılın həmin konfransda canişinliyin bütün heyəti, Tiflis, Yelizavetpol və İrəvan qubernatorları, ermənilərin 28, müsəlmanların 29 nümayəndəsi, iki qazı və iki yepiskop iştirak edirdi. Burada azərbaycanlıları Əhməd bəy Ağayev, Əsrafil Hacıyev, Əli Mərdan bəy Topçubaşov, Məhəmməd ağa Vəkilov, Qarabəy Qarabəyov, Ələkbər bəy Xasməmmədov, Adil xan Ziyadxanov və b. təmsil edirdilər. İrəvan quberniyasının müsəlmanlarını Ağa xan İrəvanski, Abbasqulu bəy Hacıbəylinski və şahzadə Şahqulu Mirzə təmsil edirdilər.

Erməniləri isə, “Mşak” qəzətinin müdürü Kalantar, Aleksandr Xatisov, Samson Artyunov, Muşeksyan, Stepanov, Arakelyan, Taqiyanusov, Ter-Avanesov, arximandrit Muradyan və b. təmsil edirdilər.

Bu toplantıda azərbaycanlı nümayəndələr “Daşnaksüyun” partiyasının niyyətlərini və planlarını ifşa edib, onun Cənubi Qafqazda törədilən qırğınların əsas təşkilatçısı və icraçısı olduğunu, hökumət dairələrinin isə bu təşkilatın əməllərinə və törədilən müsəlman qırğınlara göz yumduqlarını faktlarla sübuta yetirdilər. Azərbaycan nümayəndələrindən Şahmaliyev açıq şəkildə bəyan etdi ki, “dövlət adamları terrordan qorxub erməni tərəfini müdafiə edirlər...” [19, s.113]. Uzun-uzadı aparılan qarşılıqlı ittihamlarla müşaiyət olunan müzakirələrin yekununda hökumət tərəfindən Cənubi Qafqazda terrorun aradan qaldırılması, ictimai asayışın təmin edilməsi və silahlı dəstələr saxlayan siyasi partiyaların ləğvi haqqında qərarlar qəbul edildi. Lakin hadisələrin sonrakı axarı bu yiğincığın Qafqaz canişini tərəfindən gözdən pərdə asmaq, Azərbaycan ictimai rəyini öyrənmək üçün təşkil edildiyini göstərdi. Belə ki, bundan sonra ermənilərin törətdiyi milli qırğın nəinki səngidi, əksinə, daha da genişləndi və artıq çar məmurları da hadisələrdə ermənilərin tərəfində açıq-aşkar iştirak etməyə başladılar [18, s.223-224].

Tiflisdə keçirilən konfransın nəticəsi olaraq erməni-müsəlman barışq komissiyası yaradılmışdı. Lakin toqquşmaların səngiməsindən bir qədər sonra erməni silahlı dəstələri yenidən qırğınlara başlıdır. Erməni müəllifi A-donun verdiyi məlumatata görə, İrəvan şəhərində dördüncü erməni-müsəlman toqquşması 1906-cı il mayın 27-də və iyunun 8-9-da baş verdi. Toqquşma mayın 27-də İrəvandakı Qantar (Tərəzi) meydanında başladı. Atışma çox qısa davam etdi. Köməyə gələn qoşunlar qayda-qanunu bərpa etdilər. Lakin 36 nəfər ölü və yaralı verdikdən sonra, öldürülən 22 nəfərdən 13-ü erməni, 7-si azərbaycanlı, 1-i molokan, 1-i yəhudü olmuşdur. 14 yaralının 7-si erməni, 4-ü azərbaycanlı, qalanları başqa millətlərin nümayəndələri olmuşlar. İyunun 8-də İrəvanda yenidən toqquşma başlasa da, qoşunların qəti tədbirlərə əl atması sayesində tezliklə yutırıldı. Bu dəfəki toqquşmada hər iki tərəfdən 10 nəfər öldürüldü. Qətlə yetirilənlərdən 5-i azərbaycanlı, 3-ü erməni, 1-i kurd, 1-i yəhudü idi. 19 yaralıdan isə 13-ü azərbaycanlı, 6-sı erməni idi. İyunun 9-da səhər güclü atəşlə açılsa da, itki olmadı [17].

1906-cı il iyulun 29-da erməni daşnakları Zəngəzur qəzasının Mədən bazarında Səfyar bəyi vəhşicəsinə qətlə yetirib, daha sonra Qafan dərəsində yerləşən Karxana kəndinə hücum etdilər. Kəndin əhalisi tamamilə məhv edilir. Karxana qırğınları ilə bağlı M.S.Ordubadi yazır: “Erməni camaati daş diblərindən, kol aralarından müsəlmanları bir-bir tapıb əsir alır, yainki qətlə yetirirdilər. Bu vaxt bir daşın arxasında 30-a qədər övrət-uşaq və bir neçə hərbi silahını əldən vermiş kişi tayfası gizlənmişdir. Bu pünhan olmuş övrətlərin arasında Pakizə xanım adlanan cavan bir övrətin döşündə Füruzə adlı südəmər qızı var imiş. Məsum qız açılan güllələrin sədasından anasının döşündən dartinib qeyri-ixtiyar qorxudan ağlamaqda idi. Bu cocuğun ağlamaq sədasını ermənilər eşidib gəlib hamısını həlak edirlər...” [19, s.120].

Karxana kəndinin əhalisini bütünlükə qətl edən ermənilər elə həmin gün Lov, Xələc, Saldaşlı, İncəvar, Daşnov kəndlərinə hücum edib bu kəndləri viran etdilər. Bu kəndlərin əhalisinin canlarını qurtara bilmiş hissəsi Qatar kəndinə pənah apardı. Ermənilər Qatar kəndinə hücum etdilər. Qatarlılar qəhrəmanlıq göstərərək 8 min nəfərlik erməni silahlıları qarşısında 9 gün ərzində kəndi müdafiə etdilər. Qüvvələr nisbətinin qeyri-bərabər olması, azərbaycanlılara kənardan kömək gəlməməsi və iranlı fəhlələrin satqınlıq edərək ermənilərə kömək etməsi Qatar kəndinin taleyini həll etdi. Avqustun 9-da kəndə girən ermənilər kəndi tamamilə yandırdılar. Qatar kəndinin əhalisi Kəllədağ kəndinə pənah aparmalı oldu. Bundan sonra ermənilər Oxçu-Şəbədək dağ silsiləsində yerləşən müsəlman kəndlərinə hücum etdilər. Erməni hücumuna məruz qalan müsəlman kəndlərin

sakinlərinin cəmləşdiyi Saqqarsu kəndinə hücum edən erməni silahlı birləşmələri burada dəhşətli soyqırımla həyata keçirdilər. 1906-cı il iyulun 29-dan başlayaraq sentyabr ayının ortalar nadək erməni silahlı birləşmələri Zəngəzurun Xələc, Karxana, Lov, Daşnov, Qatar, İncəvar, Çölli, Yeməzli, Saldaşlı, Mollalar, Batuman, Oxçu, Şəbədək, Atqız, Pürdavud, Zurul, Güman, İyilli, Sənalı, Minənəvür, Fərcan, Qalaboynu, Əcəbli, Buğacıq, Panuslu, Girdəkan, Kəllədağ kəndlərini dağıdıb və ya yandıraraq viran etdilər, əhalisini qətlə yetirdilər, əmlaklarını talan etdilər [19.s.136]. Bu kəndlərin canlarını qurtara bilən azərbaycanlıları digər kəndlərə, əsasən də Ordubada pənah apardılar.

Ermənilərin soyqırımdan canını qurtarıb Ordubada gələn qaçqınların verdikləri məlumatə əsasən ordubadlılar Qafan dərəsində, Saqqarsuda və digər ərazilərdə ermənilərin qətlə yetirdikləri insanların meyitlərini gətirmək üçün dəstələr təşkil etdilər. Ordubad könüllüləri avqustun 16-da Saqqarsuda Molla Həsən Əfəndinin özü ilə bərabər kənddən çıxardığı 62 qadın və uşaqın meyitlərini tapdilar. İki gün sonra isə yenicə ailə qurmuş iki gəncin, Molla Həsən Əfəndinin yandırılmış cəsədlərinə, 15 körpə uşaqın palaza bükülmüş və bir-birinə qarışmış kəsilmiş başlarına və digər bədən üzvlərinə rast gəldi [14, s.29-30].

Ordubad əhalisi çarizmin erməniləri müdafiə və himayə etdiyini başa düşərək Zəngəzur kəndlərini azad etmək üçün könüllülərdən ibarət silahlı dəstələrin təşkilinə başladılar. 1000 nəfəri qaçqılardan, 800 nəfəri isə yerli əhalidən olmaqla 1800 nəfərlik hərbi dəstələr Saqqarsuya doğru hərəkət etdilər. 1906-cı il sentyabrın 16-da erməni silahlı qüvvələri ilə həllədici döyüsdə qalib gələn könüllülər Zəngəzurun bütün işgal olunmuş kəndlərindən erməniləri qovub çıxardılar. Lakin ermənilər işgal etdikləri bütün Zəngəzur kəndlərini yandırıb viran qoymuşdular. Vəziyyətin azərbaycanlıların xeyrinə dəyişdiyini görən rus hakimiyyət dairələrinin göndərdiyi 500 nəfərlik kazak ordusu bölgəyə gələrək qaçqınların guya onlar tərəfindən öz kəndlərinə qaytarıldığı görüntüsünü yaratmağa başladılar. Bu zaman fürsətdən istifadə edən ermənilər yenidən hücumaya keçdilər. Lakin Girdəkan-Panuslu döyüşü də Ordubad könüllülərinin qələbəsi ilə başa çatdı [18, s.225-226].

Beləliklə, bütün bunları ümumiləşdirərək qeyd edə bilərik ki, XX əsrin ilk illərindən başlayaraq erməni siyasi təşkilatları olan Daşnaksütün və Qıraq partiyalarının rəhbərliyi ilə ermənilər Cənubi Qafqazda türk-müsəlman əhalisinə qarşı sistemli soyqırım aktları həyata keçirmişlər. Türk-müsəlman əhalisinə qarşı həyata keçirilən bu soyqırım aktları XX əsin ilk illərindən başlayaraq 1910-cu ilə qədər davam etmiş, 1905-1906-cı illər isə bu soyqırım aktlarının ən qızğıın, ən dəhşətli dövrü olmuşdur.

Erməni müəllifi S.Zavaryanın verdiyi məlumatə görə, bəhs olunan dövrdə Şuşa qəzasında 12, Cavanşir qəzasında 15, Cəbrayıl qəzasında 5, Zəngəzur qəzasında 43 (cəmi 75) müsəlman kəndi dağıdılmışdı. [1, s.51] T.Svyatovskinin məlumatına görə isə, bəhs olunan hadisələr zamanı 128 erməni və 158 müsəlman kəndi dağıdıldı və ya talan edildi. İnsan tələfatı 3000-dən 10000 nəfərə çatırdı. [20, s.55-56] Lakin baş verən soyqırım aktlarının detallarının araşdırılması göstərir ki, bu rəqəmlər hadisələrin miqyasını tam əhatə etmir. Belə ki, 1897-ci ildə İrəvan quberniyasında azərbaycanlı əhalinin sayı 313176 nəfər olduğu halda, 10 ildən sonra - yəni 1907-ci ildə 302965 nəfər qalmışdı. Deməli, 1905-ci və 1906-cı illərdə təkcə İrəvan quberniyasında əhalinin 10 illik təbii artımından 10 min nəfər artıq azərbaycanlı qətlə yetirilmişdir [1, s.50].

Bütövlükdə İrəvan və Yelizavetpol quberniyaları ərazilərində ermənilərin hücumuna məruz qalan, talan edilən, dağıdılan və ya yandırılan, əhalisi isə qətlə edilən və ya qaçqına çevrilən Azərbaycan kəndlərinin sayı 200-dən çox olmuşdur. İrəvan quberniyasının ərasizi daşnak silahlı birləşmələrinin və Osmanlı ərazilərindən Cənubi Qafqaza keçən erməni terrorçularının əsas

istinadgahı olduğundan bu bölgənin türk-müsəlman əhalisi soyqırım aktlarının ən dəhşətli səhnələrinə şahidlik etmişdir. XX əsrin əvvəllərinə qədər İrəvan şəhərinin özündə azərbaycanlı və erməni əhalisinin sayı təxminən bərabər olduğu halda, 1905-1906-cı illər qırğınlarından sonra şəhər əhalisinin etnik tərkibi ermənilərin xeyrinə dəyişdi.

Erməni daşnaklarının Azərbaycan qəzalarında, xüsusilə də İrəvan quberniyasında və Yelizavetpol quberniyasının dağlıq hissəsində türk-müsəlman əhalisinə qarşı törətdiyi qırğınlar onların bu bölgədə türk-müsəlman əhalisini məhv edib özlərinin etnik üstünlüklerini təmin etmək və siyasi cəhətdən dövlət kimi istinad olunacaq ərazi yaratmaq, növbəti mərhələdə isə bu ərazilərdə siyasi hakimiyyəti ələ almaq və dövlət yaratmaq planları ilə birbaşa bağlı idi. Erməni siyasi təşkilatlarının bu planları Rusyanın bölgədə yeritdiyi siyasətə uyğunlaşdırıldı və nəticədə türk-müsəlman əhalisinə qarşı sistemli soyqırım-deportasiya aktları həyata keçirildi. Ermənilərin türk-müsəlman əhalisinin üzərinə qaldırılması, planlı şəkildə erməni-müsəlman münaqişəsinin törədilməsi, türk-müsəlman kəndlərinə gerçəkləşdirilən erməni hücumları zamanı Rusyanın bölgədəki siyasi və hərbi hakimiyyət nümayəndələrinin ermənilərə hərtərəfli dəstək verməsi və ya ən yaxşı halda hadisələri sadəcə müşahidə edib azərbaycanlı əhalinin təhlükəsizliyini qorunması Rusyanın dövlət siyaseti olduğu və bütün bunların planlı şəkildə Cənubi Qafqazı inqilabi proseslərdən kənarda saxlamaq və çarizmin digər strateji planları ilə bağlı olduğu faktlarla sübuta yetirilmişdir. Bu mənada, azərbaycanlılara qarşı həyata keçirilən soyqırım-deportasiyaların bilavasitə və birbaşa icraçıları ermənilər olsalar da, həmin illərdə bu bölgədə dövlət hakimiyyətini həyata keçirən çarizm və onun yerlərdəki məmurları da ən azı ermənilər qədər məsuliyyət daşıyırlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Arzumanlı V., Mustafa N. Tarixin qara səhifələri: Deportasiya. Soyqırım. Qaçqınlıq. Bakı, Qartal, 1998. səh. 51.
2. BEO, no. 2620/196439, v. 1-2.
3. BEO, no. 2757/206702, v. 1-2.
4. BOA, A.MKT.MHM, no. 527/32, v. 2.
5. BOA, A.MKT.MHM, no. 549/24, v. 1-3.
6. BOA, HR.TO, no. 359/40, v. 1.
7. BOA, Y.A.HUS, no. 491/80.
8. BOA, Y.A.HUS, no. 492/96.
9. BOA, Y.A.HUS, no. 493/110.
10. BOA, Y.A.HUS, no. 494/36.
11. BOA, Y.A.HUS, no. 499/57.
12. BOA, Y.A.HUS, no. 500/6.
13. BOA, Y.A.HUS, no. 500/21.
14. Məmmədov İ., Əsədov S. Ermənistən azərbaycanlıları və onların acı taleyi. (Qısa tarixi oçerk). Bakı, Azərbaycan nəşriyyatı, 1992, s. 29-30.
15. Mustafa N. Ermənilərin 1905-ci ildə Eçmiədzin qəzasında törətdikləri qırğınlar // Tarix və onun problemləri, № 4, 2013, s. 62-63.
16. Mustafa N. Erməni silahlı dəstələrinin 1905-1906-cı illərdə Cənubi Qafqazda törətdikləri qırğınlar // “Hərbi bilik” hərbi elmi-nəzəri, publisistik jurnal, Bakı, 2013, № 5, s. 95-96.
17. Mustafa N. İrəvan şəhəri. Bakı, 2013 //Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi Prezident kitabxanası, http://www.iravan.info/1905-1906_qirginlar.html
18. Naxçıvan tarixi. Üç cilddə, II cild, s. 223-224.

19. Ordubadi M.S. Qanlı illər. 1905-1906-cı illərdə Qafqazda baş verən erməni-müsəlman (azərbaycanlı) davasının tarixi. Bakı. 1991. 190.səh.
20. Svyatoçovski T. Rusiya və Azərbaycan: sərhədyanı bölgə keçid dövründə . Bakı, Xəzər Universiteti, 2000, s. 55-56.
21. Наджафов Б. Лицо врага. История армянского национализма в Закавказье в конце XIX – начале XX в. Часть I, с. 186.

SUMMARY

THE ARMENIAN GENOCIDE AGAINST AZERBAIJANI PEOPLE IN YEREVAN PROVINCE –THE INITIAL STAGES OF DEPORTATIONS

Kazimbayli İ.F.

The settlement of Armenians in the best treasury lands, the tsarism's view of them as its reliable military-political support on the ground, in the following stages it led to contradictions and conflicts between the local Muslim-Turkish population and the Armenians. Being politically organized since the end of the 19th century, with the help of Russia, they differed from the Armenian immigrants of the beginning of the century. Because this Armenian mass was not a civilized society, it was an unruly force.

In the following periods, in the Yerevan region and other Azerbaijani territories inhabited by Armenians who received all kinds of support from the Russian authorities and their struggle to establish a state in these territories led to more intense and bloody Armenian-Muslim clashes in the region.

The causes, preparation, implementation, main points and purposes of these bloody looting, deportations are extensively analyzed with substantiated scientific evidence.

Key words: Yerevan, province, administrative, genocide, deportation, stage.

РЕЗЮМЕ

НАЧАЛЬНЫЕ ЭТАПЫ ГЕНОЦИДА-ПЕРЕСЕЛЕНИЯ, СОВЕРШЕННОГО АРМЯНАМИ И ИХ СТОРОННИКАМИ, В ОТНОШЕНИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО НАСЕЛЕНИЯ В ИРЕВАСКОЙ ГУБЕРНИИ

Казымбейли И.Ф.

Размещение переселенных армян на лучших землях, отношение к ним царя как к надежной военной и политической опоре, привели к возникновению на более поздних этапах противоречий и конфликтов между местным мусульмано-турецким населением и армянами.

Политически организованные с помощью России армяне в конце XIX века отличались от армянских переселенцев начала века. Так как это армянское население не представляло собой цивилизованное общество, это была неуправляемая масса. В последующие годы борьба армян, получивших всевозможную поддержку со стороны российских властей, за создание государства в Иреванской области и на других территориях Азербайджана, привела к более ожесточенным и кровопролитным армяно-мусульманским столкновениям в регионе.

Причины, подготовка, реализация, основные моменты и цели этих кровавых актов и депортаций подробно анализируются в статье на основании научных доказательств.

Ключевые слова: Иреван, губерния, административный, геноцид, депортация, этап.

AZƏRBAYCAN XALQINA QARŞI ETNİK TƏMİZLƏMƏ SİYASƏTİNİN DAVAM ETDİRİLMƏSİ (1948-1953-cü illər)

Qasimbəyli C.Q.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

gasimbeyli.ceyhun@mail.ru

Xülasə. Tarix boyu xalqımıza qarşı yadelli düşmənlər tərəfindən hücumlar olmuş, torpaqlarımız talan edilmiş, mənfur düşmənlər doğma torpaqlarımıza göz dikmişlər. Zaman-zaman bizlərə qarşı qətlam və soyqırımların törədilməsində iştirak etmişlər. Çox heyif ki, ermənilər xalqımızın rəhmliliyi, əliaçıqlılığından sui-istifadə etmiş və bu tip vəhşiliklər etmişdir. Məqalədə xalqımıza qarşı törədilən deportasiyalar ətraflı, geniş şəkildə, sübutlar, dəlillərlə işıqlandırılmışdır. Bu tip araşdırımlar göstərir ki, azərbaycanlıların indiki Ermənistən ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından köçürülməsi (deportasiyası) haqqında SSRİ Nazirlər Sovetinin 23 dekabr 1947-ci il tarixli qərarı artıqlaması ilə yerinə yetirilib.

Açar sözlər; *Ümummilli lider Heydər Əliyev, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi, deportasiya, köçürülmə planı, Azərbaycan, Ermənistən*

Ermənilər Qafqazın yerli xalqı olmamışlar. Onların bu ərazilərə başqa ərazilərdən gəlmələri tarixçilər tərəfindən çoxdan sübut edilmiş bir faktdır. XX əsrin əvvəllərinə kimi Ermənilərin Qafqazda heç bir dövləti yox idi. “Dənizdən-dənizə böyük Ermənistən” isə sadəcə xülya idi. “Dənizdən dənizə böyük Ermənistən” iddiasında olan ermənilər daima qonşu dövlətlərin ərazilərini öz genişlənmə arealı olaraq görmüşdür. Bu mənfur siyasetin nəticəsidir ki, ermənilər bu gün də Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsi ilə yanaşı, İranın şimal ostanlarına, Türkiyənin şərqi əyalətlərinə və Gürcüstanın Cavaxetiya bölgəsinə ərazi iddiaları irəli sürür. Səpələnmiş şəkildə Qafqazda az sayda da yaşayan ermənilər daim düşmən üçün Qafqazda bir siyasi alət rolunu oynamışdır. Rus alimi Şavrov 1911-ci ildə nəşr etdirdiyi kitabında yazar ki, 1828-ci ildə Türkmençay müqaviləsinin imzalanmasına qədər Qafqazda 300 min nəfərə qədər erməni yaşayırırdı. XX əsrin əvvəllərində isə onların bu ərazidə sayı 1 milyon 300 min nəfərə çatmışdı. Bunun da 1 milyon nəfərdən çoxu Rusiya inzibati idarələri tərəfindən buraya köçürülen əhali idi. Onlara vəsait ayrılır və yerli əhalini deportasiya etməklə həmin ərazilərdə erməniləri yerləşdirirdilər [5].

XIX əsrin əsrin əvvəllərində çar Rusiyası qədim Azərbaycan torpaqlarında bufer zona yaratmaq məqsədi ilə “Erməni dövləti” qurmaq planını həyata keçirməyə başlamışdır. Lakin ermənilər köçürülsə də, hər zaman öz doğma torpaqlarında azərbaycanlılar sayca üstünlük təşkil etmişdir. Ermənistanda azərbaycanlılara qarşı 1918-1920-illərdə soyqırım və 1937-1941-ci illərdə kütləvi repressiya və sürgün aksiyaları həyata keçirilməsinə baxmayaraq, Ermənistən Türkisi və İran sərhədləri, eləcə də Azərbaycan və Gürcüstan sərhədləri boyunca yenə də əsasən azərbaycanlılar yaşayırırdılar. İrəvan şəhərinin ətraf rayonları ən münbit torpaqlar hesab edilirdi və həmin rayonlarda da azərbaycanlılar əksəriyyət təşkil edirdilər. Elə bu səbəbdən də ermənilər Rusiya tərəfindən həmişə gizli silahlı dəstələr təşkil edilməklə silahlandırılmış, Rusiyanın himayəsi altında dinc əhaliyə qarşı zorakılıq, vəhşiliklər tətbiq edilmiş, indiki Ermənistən və Dağlıq Qarabağ ərazisindən azərbaycanlıların kütləvi çıxarılması geniş vüsət almışdır. Azərbaycan tarixən dünyanın ən qədim sivilizasiya mərkəzlərindən, mədəni və tarixi məkanlarından biri olmuşdur. Əlverişli mövqedə yerləşən torpaqları hər zaman diqqət mərkəzində olmuş və maraq cəlb etmişdir. Bu gözəl torpaqlarda, gözəl ürəkli, savadlı, insanlar doğulmuşdur. Çox heyif ki,

xalqımızın bu qonaqpərvərliyi, rəhmliliyi bəzilərinin bundan sui-istifadə etməsinə gətirib çıxarmışdır. Tarix boyu bu xalqa yadelli düşmənlər tərəfindən hücumlar olmuş, talanlar edilmiş amma hər dəfə də bu xalqın müqaviməti ilə üzləşmiş və xalqın əzmini qırı bilməmişlər. Belə xalqlardan biri olan ermənilərdə bu torpaqlarda bizlərə qarşı talan və soyğunçuluqlar etmiş, bu xalqın əzmini qırmaq üçün yadelli güclərin əlində bir alət olmuşdular. Zaman-zaman bizlərə qarşı qətlam və soyqırımların törədilməsində iştirak etmişlər. Çox heyif ki, ermənilər xalqımızın rəhmliliyi, əliaçıqlılığından sui-istifadə etmiş və bu tip vəhşiliklər etmişdir. İçlərində olan düşməncilik, nifrət toxumlarını hər zaman diri saxlamış və yaxşılığa, qonaqpərvərliyə qarşı öz mənfur xislətlərini ortaya qoymuşlar. Azərbaycan xalqı çox böyük xalqdır. Bu xalq hər zaman məzlumun, əzilənin tərəfində olub. Ona dəstək olub. Ermənilər isə bizdən fərqli olaraq güclünün, əzənin tərəfində olub. Məhz bu fərq sonradan ermənilərin soyqırım törətməsində, fərqli qüvvələrin əlində alətə çevrilməsində əsas rol oynayıb. İşgalçi qüvvələr də hər zaman bunu yaxşı dəyərləndirmiş və ermənilərdən öz cirkin məqsədləri üçün istifadə etmişlər. Belə hadisələr xüsusən də son bir əsrədə daha çox baş vermişdir. Ermənistən ərazisindən azərbaycanlıların köçürülməsi müxtəlif zamanlarda mərhələli və planlı şəkildə 1905, 1918-1920, 1948-1956, 1987-1988-ci illərdə vicdansız şəkildə həyata keçirilmişdir.

1948-1953-cü illərdə zorakı üsulla 24 rayon və İrəvan şəhərindən 150 min azərbaycanlı ailəsinin öz doğma obasından-Qərbi Azərbaycandan (indiki Ermənistəndən) deportasiya edilməsi ilə nəticələndi. Deportasiya nəticəsində azərbaycanlılar zorla bu ərazilərdən çıxarıldı, həmin torpaqlarda köçürülen ermənilər məskunlaşdırılırdı. Əslində əsl məqsəd xaricdən gələn ermənilərə yer hazırlamaq deyildi. Əsas məqsəd azərbaycanlıları, oranın yerli əhalisini həmin torpaqlardan deportasiya etmək idi.

Deportasiyalar məcburi idi. Deportasiya olunmuş əhalinin 10 mini 1948-ci il, 40 mini 1949 - cu il, 50 mini isə 1950-ci ilin payına düşündü.

Səfərəliyev və Ağcabədi rayonları üzrə 1948-ci ilin yekunlarından danışılan arayışda qeyd edilir ki, 1948-ci ilin yay mövsümü ərzində Ağcabədi rayonunun 12 kolxozuna Ermənistən SSR-dən 1122 nəfər və Səfərəliyev rayonunun 5 kolxozuna 728 nəfər, kolxoçu və digər azərbaycanlı əhalisi deportasiya edilmişdir [3, 40 s.].

1949-cu ildə köçürülməli adamların və təsərrüfatların dəqiqliyi 15713 nəfər və 3818 təsərrüfat olmaqla müəyyən edildi. Bu adamlardan 5420 nəfərini yazda, 10293 nəfərini isə payızda köçürmək nəzərdə tutulurdu [3, 45 s.].

1948-1953-cü illərdə Ermənistəndən Kür-Araz ovalığına (Saatlı, Sabirabad) 11914 təsərrüfat (53000 nəfər) köçürülmüşdür [7].

1950-ci il martın 14-də Azərbaycan və Ermənistən respublikalarının nazirlər sovetləri həmin ilin yazında köçürülmə planını, avqustun 25-də isə həmin ilin payız dövrü üçün anoloji planı təsdiq etdilər [7].

Qeyd edək ki, köçürülmə planına əsasən 4 il ərzində (1948-1951-ci illərdə) Ermənistəndən Azərbaycana 100 min adamın deportasiyasını nəzərdə tutulmuşdu. [3.s.51]

Təkcə 1962-1973-cü illərdə xarici ölkələrdən Ermənistən ərazisinə 26 min erməni köçürüldü [4, 417-418 s.].

Əsas məqsədləri Azərbaycanlıları bu ərazilərdən deportasiya etmək idi. Ermənilər Dağlıq Qarabağ ilə bağlı əsassız ərazi iddiaları irəli sürür və Ermənistən deyilən ərazilərdən azərbaycanlıları zorla çıxarırdılar [2, 280 s.].

XX əsrin 80-ci illərinin ikinci yarısından başlayaraq bu proses intensivləşir. 1988-ci ilin əvvəllərindən erməni millətçiləri sübutu olmayan yersiz və əsassız ərazi iddiaları irəli sürürdülər.

Onlar yenə də öz xəyal və istəklərini reallaşdırmağa, Azərbaycan Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətini Ermənistana birləşdirməyə nail olmaq istəyirdilər. 1989-cu il dekabrın 1-də Ermənistan SSR Ali Soveti “Ermənistan SSR və Dağlıq Qarabağı birləşdirmək haqqında” qərar qəbul etdi. 1988-1993-cü illərdə etnik təmizləmə məqsədilə Ermənistandan 250 min nəfər azərbaycanlı deportasiya edildi. Nəticədə, rəsmi Yeravanın ardıcıl və davamlı şəkildə apardığı etnik təmizləmə siyaseti nəticəsində bu ölkə ərazisində bir nəfər də olsun azərbaycanlı qalmadı. Azərbaycanlılar öldürüldü, işgəncələrə məruz qaldı. Azərbaycanın Xankəndi şəhərində Ermənistan bayrağı qaldırıldı. Azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindən deportasiya olunması 1988-ci ildə başa çatdırıldı. 1988-ci ilin noyabr ayının sonu 10 günlüyü azərbaycanlıların köçürülməsinin son mərhələsi idi. Amasiya rayonunda blokada şəraitində qalan 10 min nəfərdən artıq azərbaycanlı əhalini çıxmaq şərtilə Ermənistanda azərbaycanlı qalmamışdı. 1988-ci ilin dekabrınadək azərbaycanlılar və müsəlman kürdləri Ermənistan SSRİ-dən deportasiya edildilər. [6] Deportasiya həmişə olduğu kimi saxta əsaslarla, məcburi olaraq aparılmışdı. Proses başa çatdıqdan sonra 2 dekabr 1988-ci ildə SSRİ Nazirlər Soveti Sədrinin müavini Şerbinanın rəhbərliyi ilə qaçqınlara yardım etmək üçün hökumət komissiyası yaradılmışdı. 1988-ci il dekabrın 6-da Sov. İKP MK Ermənistan SSR-in yerli orqanlarının ayrı-ayrı vəzifəli şəxslərinin yolverilməz və qanunsuz hərəkətləri haqqında qərar qəbul etmişdi. Bunlar demək olar ki, artıq heç bir önəm kəsb etmirdi. İrəvanda öz yaşıdagı mənzillərini ermənilərlə dəyişə bilməmə səbəbindən 3, 5 min azərbaycanlıdan cəmi 4-5 nəfər azərbaycanlı qalmışdı. Deportasiya 1988-ci ilin sonunda başa çatdırılsa da, 1990-ci illərin yanvar ayına kimi ermənilər Azərbaycanda, xüsusən də Bakıda normal həyat tərzində yaşayırdılar [7].

Ümummilli lider Heydər Əliyev bu hadisələrə siyasi-hüquqi qiymət verilmişdir. Onun 1998-ci il martın 26-da imzaladığı Fərmanla 31 mart günü Azərbaycanlıların Soyqırımı Günü elan edilmişdir. Həmçinin, “1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında” Azərbaycan Respublikasının Prezidenti 1997-ci il 18 dekabr tarixli Fərman vermişdir. Bu fərمانlar azərbaycanlılara qarşı müxtəlif vaxtlarda ermənilər tərəfindən həyata keçirilən etnik təmizləmə, soyqırımı və işgalçılıq siyasetinin beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırılması, həqiqətlərin üzə çıxarılması, erməni yalanlarının ifşası baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ümummilli lider Heydər Əliyevin siyasi kursunu uğurla davam etdirən, Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqışosunun nizama salınmasına xüsusi diqqət yetirən Prezident İlham Əliyev bu məsələdə respublikamızın milli və dövlətçilik maraqlarını daim üstün tutmuşdur [1].

Cənab Prezident İlham Əliyevin 2020-ci ildə apardığı uğurlu və məğrur siyaseti nəticəsində “Dənizdən dənizə böyük Ermənistən” iddiasında olan ermənilərin Cənubi Qafqazla bağlı olan bütün planları iflasa uğramış və Dağlıq Qarabağla bağlı bütün arzuları darmadağın edilmişdir. Məhz bu uğurların nəticəsidir ki, ermənilərin Qarabağla bağlı dövlət qurmaq xəyalları puça çıxdı. Ali baş komandan İlham Əliyev öz çıxışlarında dəfələrlə bildirmişdir ki, Azərbaycan ərazisində ikinci erməni dövlətinin yaranmasına imkan vermiyəcəyik. Azərbaycan ordusu 27 sentyabr 2020-ci il tarixində başlayan II Qarabağ müharibəsi ilə düşmənin bu tip utopik xəyallarını məhv etdi. 28 il yarımla işgal altında qalan Şuşa azad olundu. 2020-ci ilin noyabrın 8-i Azərbaycan tarixinə əbədi həkk edildi. O gün bizim tariximizə ZƏFƏR günü kimi yazılıdı. Əsgərlərimizin, zabitlərimizin canı, qanı bahasına torpaqlarımız düşməndən azad edildi. 10 dekabr tarixində keçirilən Ordu Paradı isə nəinki ermənilərə, həmdə onların havadarlarına verilmiş ən böyük cavablardan biri oldu.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1997-ci il fərmanı

2. Arzumanlı V., Mustafa N. Tarixin qara səhifələri. Deportasiya.Soyqırım. Qaçqınçılıq.Bakı: Qartal, 1998, 280s.
3. Nəcəfov Bəxtiyar İsgəndər oğlu. Deportasiya . III hissə , Bakı , “Çaşioğlu” ,2006.-320 səh
4. История Армянского народа.Эреван, 1980 .
5. Шавров. Н.Н. Новая угроза русскому делу в Закавказье.С.Пб.,1911,с.59-61
6. www.iravan.info
7. 1905.az

РЕЗЮМЕ
ПРОДОЛЖЕНИЕ ПОЛИТИКИ ЭТНИЧЕСКОЙ ЧИСТКИ ПРОТИВ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО НАРОДА (1948-1953 гг.)
Гасымбейли Дж.Г.

На протяжении всей истории наш народ подвергался нападениям иностранных врагов, наши земли были разграблены, а ненавистные враги устремились на наши родные земли. Время от времени они участвовали в массовых убийствах и геноцидах против нас. Жалко, что армяне злоупотребили состраданием и щедростью нашего народа и совершили такие зверства. В статье подробно, широко и с доказательствами освещаются депортации нашего народа. Исследования показывают, что постановление Совета Министров СССР от 23 декабря 1947 года о депортации азербайджанцев с исторических и этнических земель нынешней Армении было выполнено в чрезмерном объеме.

Ключевые слова: *Общенациональный лидер Гейдар Алиев, Нагорно-Карабахский конфликт, депортация, план переселения, Азербайджан, Армения*

SUMMARY
CONTINUATION OF THE POLICY OF ETHNIC CLEANSING AGAINST THE
AZERBAIJANI PEOPLE (1948-1953)
Gasimbeyli J.G.

Throughout history, our people have been attacked by foreign enemies, our lands have been plundered, and hated enemies have set their sights on our native lands. Armenians, one of such nations, also looted and plundered us in these lands, and became a tool in the hands of foreign forces to break the will of this people. From time to time they took part in massacres and genocides against us. They have always kept alive the seeds of enmity and hatred in them and have shown their abominable qualities towards kindness and hospitality. The article covers the deportations against our people in detail, extensively, with evidence. Research shows that the decision of the USSR Council of Ministers of December 23, 1947 on the deportation of Azerbaijanis from the historical and ethnic lands of present-day Armenia was carried out in excess.

Key words; *National leader Heydar Aliyev, Nagorno-Karabakh conflict, deportation, resettlement plan, Azerbaijan, Armenia*

AZƏRBAYCANLILARIN TARİXİ TORPAQLARINDAN DEPORTASIYASI MULTİKULTURALİZMƏ TƏHDİDDİR

Qəhrəmanova Z. N.

Azərbaycan Dövlət Ağrар Universiteti

zumrud.q@mail.ru

Xülasə. Tarixin bütün mərhələlərində Azərbaycan çoxmədəniyyətli bir dövlət olmuşdur. Onun ərazisində müxtəlif xalqların nümayəndələri birgə əminənənlilik içərsində yaşamışlar. Burada məskunlaşmış milli azlıqlar etnik, dini, irqi mənsubiyətlərinə etnik-mədəni dəyərlərinə görə əhalinin çoxluğunu təşkil edən və titul xalq olan Azərbaycan türkləri tərəfindən təqib olunmamış və ayrı seçkiliyə məruz qalmamışdır. Bu, multikulturalizmin Azərbaycan xalqının həyat tərzi olmasından xəbər verir. Ancaq Azərbaycan torpaqlarına göz dikən erməni millətçiləri monoetnik və "Türksüz Ermənistən" uğrunda qərinələr boyu gizli və bəzən leqlə mühəribələr aparmışlar və azərbaycanlılara qarşı genişmiqyaslı qəllər və vəhşiliklər törətmışlər. Məhz ermənilərin insalığa siğmayan hərəkətləri multikulturalizm təhdiddir.

Açar sözlər: Deportasiya, soyqırım, qəddarlıq, tarixi faktlar, multikulturalizm

Tarixin bütün mərhələlərində Azərbaycan çoxmədəniyyətli bir dövlət olmuşdur. Onun ərazisində müxtəlif xalqların nümayəndələri birgə əmin amanlıq içərsində yaşamışlar. Burada məskunlaşmış milli azlıqlar etnik, dini, irqi mənsubiyətlərinə etnik-mədəni dəyərlərinə görə əhalinin çoxluğunu təşkil edən və titul xalq olan Azərbaycan türkləri tərəfindən təqib olunmamış və ayrı seçkiliyə məruz qalmamışdır. Bu, multikulturalizmin Azərbaycan xalqının həyat tərzi olmasından xəbər verir. Azərbaycan tarixinin müxtəlif mərhələlərində ölkə başçıları cəmiyyətdəki etnik, irqi, mədəni müxtəliflikləri elə tənzimləmişdilər ki, heç bir etnik dini münaqişə baş verməmişdir. Azərbaycan daim multikultural və tolerant ölkə olmuşdur. Tarixə nəzər salsaq görərik ki, təqib olunan xalqların çoxu Azərbaycanda sığınacaq tapmışdır. Azərbaycan xaqı həmin xalqların nümayəndələrinə mehriban humanist, bəşəri dəyərlərə malik ülvi hissələrlə yanaşmışlar. Ancaq çox təssüf ki erməni nümayəndələri bu rahatlıqdan sui istifadə edərək nəinki torpaqlarımızda rahat yaşayıb, yeyib içib, hətta Azərbaycan xalqını öz yerində yurdundan didərgin salmışdır. Azərbaycan xalqına qarşı soyqırım etmişdilər. Bədnəm qonşumuz olan Ermənilərin Azərbaycanlılara qarşı deportasiyası hələ XIX əsrədə Çar Rusiyası tərəfindən Osmanlı və İran ərazisindən ermənilərin kütləvi şəkildə Cənubi Qafqaza köçürülməsi ilə başlanmışdı. Hansı ki, 1828-ci ildə Türkmençay müqaviləsinin XV maddəsinə əsasən ermənilərin Qarabağda yerləşməsi ilə bu bədbəxtliyin əsası qoyuldu. Bu dövrdən Azərbaycana erməni axını başladı. Hələ 1804-1813-cü, 1826-1828-ci illər Rusiya-İran mühəribələrinin gedişidə, həm də sonralar ermənilərin İran, Türkiyə və Cənubi Azərbaycandan Ön Qafqaza, o cümlədən Qarabağa köçürülməsi nəticəsində burda onların sayı süni surətdə artırılmışdı. Qarabağ ərazisinə 18 min erməni ailəsi köçürülmüşdü [2, s.582].

XX əsrin əvvəllərində azərbaycanlılara qarşı məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilmiş etnik təmizləmə, soyqırımı siyasəti nəticəsində xalqımız ağır məhrumiyyətlərlə, faciələrlə üzləşib. Mərhələ-mərhələ gerçəkləşdirilən bu plan nəticəsində azərbaycanlılar indi Ermənistən adlandırılan ərazidən-min illər boyu yaşadıqları öz doğma tarixi torpaqlarından qovularaq kütləvi qətl və qırğınlara məruz qalıb, xalqımıza məxsus tarixi-mədəni abidə və yaşayış məskənləri məhv edilib [6, s.7].

Azərbaycan torpaqlarına göz dikən erməni millətçiləri monoetnik və "Türksüz Ermənistən" uğrunda qərinələr boyu gizli və bəzən leqlə mühəribələr aparmışlar. Onlar ən alçaq və rəzil mübarizə formalarından istifadə edərək "böyük Ermənistən" ideyasını gerçəkləşdirmək üçün saxta

ideoloji tezislər formalaşdırılmış, terrorçu təşkilatlar yaratmış, türk xalqlarına və azərbaycanlılara qarşı genişmiqyaslı qətller və vəhşiliklər törətmışlər.

Törətdikləri vəhşiliklər nəticəsində 1918-1920-ci illərdə Ermənistanda yaşayan 575 min azərbaycanının 565 mini öldürilmiş və ya öz yerlərindən qovulmuşdu. Sonrakı dövrdə bu ərazilərdəki azərbaycanlıların deportasiya edilməsi siyasetini daha da genişləndirmək məqsədilə yeni vasitələrə əl atıblar. Bunun üçün onlar SSRİ Nazirlər Sovetinin 23 dekabr 1947-ci il "Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və başqa azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında" xüsusi qərarının əsasında 1948-1953-cü illərdə 150 mindən çox azərbaycanlı Ermənistən SSR ərazisindəki doğma torpaqlarından kütləvi surətdə və zorakılıqla sürgün olunub. Bu qərara görə, 111 100 min azərbaycanlı 1948-1950-ci illərdə; 1948-ci ildə 10 min, 1949-cu ildə 40 min, 1950-ci ildə isə 50 min nəfər "könlüllük prinsipinə əsasən" Azərbaycana köçürülməli idi [1, s.136]. Azərbaycana köçürünlərin sayı ilə əlaqədar bir məsələyə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Sənədlərdən aydın olur ki, həmin illərdə rəsmi köçürmə ilə yanaşı, Ermənistanda yaradılmış dözülməz şəraitdən, təhqirdən canını qurtarıb Azərbaycana pənah gətirənlər də az olmamışdır. Hətta yerli rəhbərlər qərarda göstəriləndən daha çox azərbaycanlı müxtəlif yollarla torpaqlarından qovmağa çalışırlılar. Əksər hallarda erməni daşnakları və silahlı dəstələri azərbaycanlı ailələrin evlərinə soxulub onları təhqir edir, incidir və köçməyəcəkləri təqdirə öldürməklə, mal-mülklərini dağıtmaqla hədələyirdilər.

1985-ci ildə Mixail Qorbaçov Sov.İKP baş katibi vəzifəsinə seçiləndən sonra azərbaycanlılara qarşı erməni ekspansiyasının növbəti mərhələsi başlayır [2]. Dekabr ayının 1-də Ermənistən SSR-nin Ali Soveti qeyri-qanuni şəkildə «Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti»nin Ermənistən SSR-yə birləşdirilməsi haqqında» qərar qəbul etdi [1, s.136].

1988-1989-cu illərdə son etnik təmizlənmə vaxtı isə yerdə qalanlar qovuldular. . Bu hərbi təcavüz nəticəsində Azərbaycan ərazilərinin 20 faizi işgal edilmiş, 20 mindən çox insan qətlə yetirilmiş, 50 mindən artıq adam yaralanmış və şikəst olmuşdur. Bir milyondan artıq insan məcburi köçküñ vəziyyətində yaşamaqdadır. İşgal nəticəsində 900-ə yaxın yaşayış məntəqəsi, 22 muzey Nadir tarixi əhəmiyyətli 40 min muzey sərvəti-çox qiymətli əşyalar, nadir eksponatlar talan olunmuş və oğurlanmışdır. Belə ki, postsovət məkanında yeganə olan Ağdam Çörək Muzeyi bütbüüt dağdırılmışdır. Kəlbəcər muzeyinin 13 min, Laçın Tarix-Diyarşunaslıq Muzeyinin isə 45 min qiymətli eksponatı Ermənistən Respublikasına aparılmışdır. Eyni zamanda, Şuşa Tarix Muzeyinin 500 eksponatı, Azərbaycan Dövlət Xalçaçılıq və Xalq Yaradıcılığı Muzeyinin Şuşa filialının eksponatları, Qarabağ Tarix Muzeyinin 1000, dahi Azərbaycan bəstəkarı Üzeyir Hacıbəylinin ev-muzeyinin 300, vokal sənətinin görkəmli nümayəndəsi Bülbülün ev-muzeyinin 400, görkəmli müsiqiçi və rəssam Mir Möhsün Nəvvabın ev-muzeyinin 100, Ağdam TarixDiyarşunaslıq Muzeyinin 2000, Qubadlı Tarix Diyarşunaslıq Muzeyinin 96, Zəngilan Tarix Diyarşunaslıq Muzeyinin 6000 eksponatı qarət edilmişdir. Eyni zamanda 4 rəsm qalereyası, tarixi əhəmiyyəti olan 9 saray, 44 Alban məbədi və 9 məscid dağdırılmış, talan edilmiş və yandırılmışdır. Bundan əlavə, 927 kitabxanada 4, 6 milyon kitab və qiymətli tarixi əlyazmalar məhv edilmişdir [3.s 95].

Qaniçən ermənilərin tarixdə Azərbaycan xalqının başına gətirdiyi müsibətlər nəinki insan haqlarına, multikulturalizmə, tolerantlığa bir sözlə insanlığa təhdiddir. Xüsussən, Xocalı faciəsi ermənilərin xəstə təfəkküründən doğan niyyətlərinə çatmaq üçün Azərbaycan xalqına qarşı həyata keçirdikləri işgalçılıq siyasetinin ən qanlı səhifələrindən biridir. Erməni vandallarının, terroristlərinin bu əməlləri nəinki Azərbaycan xalqına, hətta Bəşəriyyət üçün tarixi cinayətdir. Bu kütləvi və insanlığa yaraşmayan amansız qırğınlar erməni qəsbkarlarının Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini,

ərazi bütövlüyünü hədəfə almış, məqsədyönlü iftiraçı siyasetin yeni bir mərhələsi olmaqla, qeyri-insani cəza üsulları və ağlagəlməz vəhşi qəddarlığı ilə bəşər tarixində qara ləkə kimi qalacaqdır.

Azərbaycan müxtəlif xalqların dinc, dostluq, qardaşlıq şəraitində yaşadığı, sevinci kədəri birgə bölgüsündə məkandır. Bu məkanı qədim Qafqaz albanlanlarının bugünkü varisləri olan udinlər, talişlar, ruslar, avarlar, ləzgilər, gürcülər, kürdlər, almanlar və digər etnik qruplar öz ortaq vətənlərinə çevirə biliblər. Bu gün Azərbaycana əssassız torpaq iddiyası ilə çıxış edən separatçılarla eyni millətdən olan, ancaq bu separatçıların əsassız ideyalarını qəbul etməyən Azərbaycan erməniləri də buranı öz vətənləri sayırlar [4, s.284]. Azərbaycada yaşayan bütün xalqları və etnik qrupların nümayədələrini bu gün müstəqil Azərbaycanın hər bir sahəsində-siyasətdə, iqtisadi sferada, təhsildə, mədəni-mənəvi müstəvidə bir sözlə bütün sahələrdə görmək mümkündür [5, s.126].

Məhz tarixi yaradan da, yaşıdan da xalqın özüdür. Hər hansı bir xalqın tarixi dünya xalqları içərsində o vaxt özünə yer tutur ki, bu tarix vətən və millət məfhumu ilə bağlı olsun, vətənpərvərlik onun tarixində ana xətt kimi keçsin. Müasir dünyamızın pozitiv institutlarından olan multikulturalizm müasir dünyamızda “qara zolaq” olan erməni terrorizmi ilə qarşıdurmadə olaraq, bəşəriyyətin tarix boyu əldə etdiyi nailiyyətləri qormaq, tolerantlıq prinsiplərini əsas götürərək polietnik tərkibli cəmiyyətlərin birgəyaşış qaydalarını nizamlamağa, insanlığın maddi-mədəni irsinin qorunması istiqamətində əməli tədbirlər görməsini məqsəd olaraq qarşıya qoyur. Bu məqsədin yerinə yetirilməi vəzifələrindən biri də qondarma “Dağlıq Qarabağ” probleminin əməli həlli məsəlesi idi. Necə ki hal hazırda bizim Tarix yazan sərkərdəmiz, Ali baş Komandanımızın rəhbərliyi ilə rəşadətli Yenilməz Azərbaycan Ordusu Azərbaycan torpaqlarını erməni işalçılarından azad etdi. Yenə də Azərbaycan dövlətinin prezideti Cənab İlham Əliyev öz multikulturallığını və tolerantlığını göstərərək ermənilərin Azərbaycan dövlətinin sərhədləri daxilində yaşamağına icazə verdi. Bu bir daha dunyaya Azərbaycan xalqının necə multikultural və tolerant olmasını sübut etdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi 7 cildlik. 7 cild, Bakı 2007, s
2. Azərbaycan tarixi Z.Bunyadov Bakı, 1994. 687 s
3. Azərbaycan Multikulturalizmi Bakı, 2017. 416 s
4. Multikulturalizmə Giriş. Bakı 2019. 430 s
5. H.Əliyev “Müstəqilliyimiz Əbədidir” Bakı, Azərnəşr , 2006. 345 s
6. Z.Sultanov “Qarabağın qara günləri” Bakı, Yaziçi, 1992. 234 s
7. Əsədov B. Ermənilər əzabkeş xalq yox, soyqırımı törədən xalqdır: 31 Mart – Azərbaycanlıların soyqırımı günüdür. Azərbaycan, 2006, 29 mart, s.7.
8. A.Bayramov.S.Abdullayev. Z.Qəhrəmanova “Xocalı Soyqırımı” Elm və təhsil, Bakı, 2015. 349 s.
9. <http://az.wikipedia.org/>

РЕЗЮМЕ

**ДЕПОРТАЦИЯ АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ С ИХ ИСТОРИЧЕСКИХ ЗЕМЕЛЬ
ПРЕДСТАВЛЯЕТ СОБОЙ УГРОЗУ МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМУ**

Гахраманова З. Н.

На всех этапах истории Азербайджан был многокультурным государством. На его территории в мире и согласии жили представители разных народов. Проживающие здесь национальные меньшинства не подвергались преследованиям или дискриминации из-

за своей этнической, религиозной, расовой принадлежности этно-культурных ценностей со стороны азербайджанских турок, которые составляют большинство населения. Это показывает, что мультикультурализм - это образ жизни азербайджанского народа. Однако армянские националисты, направившие свои взоры на азербайджанские земли, вели тайные, а иногда и легальные войны ради моноэтнической и «нетурецкой Армении», совершили масштабные убийства и зверства против азербайджанцев. Именно бесчеловечные действия армян грожают мультикультурализму.

Ключевые слова: депортация, геноцид, жестокость, исторические факты, мультикультурализм

SUMMARY

DEPORTATION OF AZERBAIJANIS FROM THEIR HISTORIC LANDS POSES A THREAT TO MULTICULTURALISM

Gahramanova Z. N.

At all stages of history, Azerbaijan has been a multicultural state. Representatives of different peoples lived on its territory in peace and harmony. National minorities living here have not been persecuted or discriminated against because of their ethnic, religious, racial, ethno-cultural values from the Azerbaijani Turks, who make up the majority of the population. This shows that multiculturalism is a way of life for the Azerbaijani people. However, the Armenian nationalists, who turned their eyes to the Azerbaijani lands, waged secret and sometimes legal wars for the sake of mono-ethnic and "non-Turkish Armenia", committed large-scale murders and atrocities against Azerbaijanis. It is the inhuman actions of the Armenians that threaten multiculturalism.

Key words: deportation, genocide, cruelty, historical facts, multiculturalism

SOVET İMPERİYASININ SÜQUTUNA TƏSİR EDƏN AMİLLƏR

Qocayev S.M.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

samin-qocayev@mail.ru

Xülasə. SSRİ-nin süqutu səbəblərini araşdırarkən bir çox məsələlərə toxunulsa da, əsas səbəblər kimi ölkələrdə baş verən milli-azadlıq hərəkatlarını göstərmək olar. Azərbaycanda 1988-ci ildən başlayan və bütün ölkəni əhatə edən milli-azadlıq hərəkatını yatrımaq üçün SSRİ rəhbərliyi imperialist dövlətlərin ənənəvi “parçala və hökmranlıq et” siyasetindən istifadə edərək Azərbaycan və Ermənistən arasında milli münaqişəni yenidən alovlandırdı. Bunu özləri üçün tarixi şans kimi dəyərləndirən cinayətkar Ermənistən hökumətinin hücumları nəticəsində Ermənistən SSR-dən 1988-1991-ci illərdə 300 min azərbaycanlı öz tarixi dədə-baba yurdlarından didərgin salındılar. Beləliklə, Azərbaycanda başlayan sonradan isə digər sovet ölkələrində də genişlənən bu proseslər 1991-ci ilin dekabrında SSRİ-nin süqutu ilə nəticələndi.

Açar sözlər: SSRİ, Soyuq müharibə, “Yenidənqurma siyasəti”, deportasiya, Qarabağ münaqişəsi

Sovet imperiyasının süqutu XX əsrin sonlarında dünyanın siyasi tarixində baş vermiş ən mühüm hadisə idi. Bu hadisə təbii ki, birdən-birə baş verməmişdir. Tədqiqatçılar hələ də, bu məsələ

ilə bağlı mübahisələr edir, bəziləri bunu sırf iqtisadi amillərlə, bəziləri siyasi, bəziləri ideoloji, bəziləri isə məsələyə kompleks şəkildə yanaşmayı daşı məqsədə uyğun hesab edir. Ona görə də bu məqalədə mən dünyanın ən böyük imperiyasının, çox böyük hərbi sənaye kompleksinə malik olan, təxminən 50 il müddətində ABŞ-la dünyani iki qütbə bölən SSRİ-nin süqutu səbəblərinə aydınlıq gətirməyə çalışacam.

I Dünya müharibəsi ərefəsində çar Rusiyasında iqtisadi-siyasi vəziyyət son dərəcə gərgin idi. Onsuzda əhalinin pis olan güzəranı Rusyanın Antanta bloku tərəfindən müharibəyə qoşulması ilə biraz da pisləşdi. 1917-ci il fevral ayının sonlarında bütün imperiyani bürümüş mitinq və tətillər nəticəsində çar rejimi devrildi, hakimiyyət eser, menşevik, kadet partiyası və digər siyasi partiyalardan təşkil edilmiş Q.Y.Lvovun başçılıq etdiyi Müvəqqəti Hökumətin əlinə keçdi. Antanta bloku ölkələrinin də dəstəklədiyi yeni quruluş müharibəni davam etdirmək fikrində idi. İnsanlar arasında müharibə əleyhidarlarının günü-gündən artması nəticəsində bolşeviklərin siyasi nüfuzu xeyli artmışdı. Fevral inqilabından sonra siyasi mühacirətdə olan V.I.Lenin, Q.Y.Zinovyev, N.İ.Buxarin və L.D.Trotskinin vətənə qayıtması bu nüfuzu daha da artırdı. 1917-ci ilin oktyabrında bolşeviklər bütün rəqiblərini məğlub edərək hakimiyyəti ələ aldılar. Onlar elə hakimiyyətlərinin ilk günlərindən müharibədən çıxməq istədiklərini bildirdilər və 1917-ci ilin dekabrından danışqlara başladılar. Nəhayət, 1918-ci il mart ayının 3-də Sovet Rusiyası “Dördlər İttifaqı” ilə Brest-Litovsk müqaviləsini imzalayaraq müharibədən çıxdığını elan etdi. Bu hadisədən sonra Antanta bloku ölkələri Sovet Rusyasını xəyanətkarlıqda günahlandıraraq, hətta onu Paris sülh konfransına da dəvət etmədilər. Lakin, 1921-ci ilin sonlarından etibarən Sovet Rusyasına qarşı olan təcridçilik siyaseti aradan qaldırılmağa başlandı [4, s.47].

Sovet Rusiyası ilk günlərdən artıq iç üzünü göstərməyə başlamışdı. Belə ki, 1920-ci ildə vətəndaş müharibəsindən də qələbə ilə ayrılan bolşevik Rusiyası çar Rusyasının işgalçılıq siyasetini davam etdirərək bir sıra müstəqil dövlətləri, o cümlədən Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətini də işğal etdilər. Sonradan Azərbaycanın da iştirak etdiyi 3 müttəfiq respublikadan ibarət Zaqafqaziya Sovet Federativ Sosialist Respublikası da SSRİ-nin yaradılmasında iştirak etdi. Belə ki, 1922-ci il dekabr ayının 30-da I Sovetlər qurultayında Rusiya SSR, Ukrayna SSR, Belorusiya SSR və ZSFSR-in birləşməsi nəticəsində yaranan SSRİ tez bir zamanda sənayesini və hərbi qüdrətini yenidən quraraq əsas güc mərkəzlərindən birinə çevrildi.

II Dünya müharibəsindən SSRİ-nin qalib ayrılması onun nüfuzunu xeyli yüksəltti. Eyni zamanda sosialzmi digər regionlara yaymaq istəyi, onu müharibə dövründə əsas müttəfiqləri olan ABŞ və Böyük Britaniya ilə üzbüüz qoydu. Bu fikir ayrılıqları elə müharibə bitəndən bir neçə ay sonra özünü göstərməyə başladı. Belə ki, Potsdam konfransının gedişində də tərəflər arasında bəzi məsələlərdə fikir ayrılıqları özünü kəskin şəkildə göstərdi. Bu proses 1946-ci il martın 5-də Böyük Britaniyanın keçmiş baş naziri olan U.Çörçilin ABŞ-ın Fulton şəhərindəki Vestminister kollecindeki nitqindən sonra daha da alovlandı. Tələbələr qarşısında çıxışı zamanı U.Çörçill bütün dövlətləri yeni bir dünya müharibəsi təhlükəsi ilə bağlı xəbərdarlıq edərək, bu təhlükənin SSRİ olduğunu, ona qarşı dünya dövlətlərini birləşməyə çağıraraq hərbi ittifaq yaratmağa səslədi [7, s.151]. Bununla da tarixə “Soyuq müharibə” kimi düşən və 45 il davam edən yeni bir dünya düzəni başladı. Bu illər ərzində tərəflər öz silah arsenallarını və tərəfdarlarının sayını artırmağa çalışır, dünyada baş verən bütün münaqişələrin ya təşkilatçıları, ya da iştirakçıları olurdular. İ.Stalin, N.Xruşşov, L.Brejnev'in SSRİ baş katibləri olduqları dövrdə beynəlxalq aləmdə bir sıra ciddi hadisələr baş verdi, bunların içərisində QİYŞ, NATO kimi təşkilatların yaranması, Koreya müharibəsi, Kuba inqilabı, Karib böhrəni, Qərbi Berlin məsələsi, Vyetnam müharibəsi, Budapeşt və Praqa inqilabları, SSRİ-Çin sərhəd qarşılurmaşı, ilk kosmik fətlər və digər hadisələri misal göstərə

bilərik. Əgər 50-70-ci illərdə baş verən bu hadisələrdə SSRİ daha fəal iştirak edirdi, artıq 80-ci illərdin əvvəllerindən başlayaraq vəziyyət xeyli pisləşdi. Neftin qiymətinin kəskin şəkildə düşməsi, hökumətin iqtisadiyyatı dörçəltmək üçün heç bir real addım atmaması ölkəni böyük bir böhranla üz-üzə qoydu. Andropov və Çernenkonun da bununla bağlı gördüyü tədbirlər heç bir nəticə vermədi [3, s.151].

1985-ci ildə daha gənc və daha istəkli M.Qorbaçov hakimiyyətə gəldi ki, onun əsas vəzifəsi SSRİ-ni böhrandan çıxarmaq və labüd tənəzzülün qarşısını almaq idi. Bu məqsədlə o, 1985-ci il aprelin 23-də plenumda çıxış edərək cəmiyyətin hərtərəfli yenilənməsi və sosial-iqtisadi cəhətdən geriliyi aradan qaldırmaq üçün islahatların keçirilməsinin vacibliyini qeyd etdi. Qorbaçov tərəfindən irəli sürülən “aşkarlıq” və “yenidənqurma” siyasəti SSRİ-ni daha böyük böhrana sürükləməklə yanaşı, xalqlararası münaqişələri də alovlandırdı. Sovet respublikalarında milli-azadlıq hərəkatları genişlənir, xalqların suverenlik tələbləri artırdı. Qorbaçov hökuməti bunun qarşısını müxtəlif yollarla almağa çalışsa da, çox vaxt bu əks effekt verirdi. İlk belə qarşılurmalar Yakutiyada başladı. Belə ki, 1986-ci ilin aprel-may aylarında yakut və rus tələbələr arasında kütləvi toqquşmalar baş verdi [5, s.120].

80-ci illərin sonunda azərbaycanlılar və ermənilər arasında da milli ədavətin qızışlığı bir vaxtda, Qorbaçov hökuməti bunun qarşısın almaq əvəzinə ermənilərin tərəfin tutmaqla bu ədavəti daha da alovlandırdı. 1988-ci ildən etibarən Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində yaşayan ermənilər bu vilayətin Ermənistana birləşdirilməsi tələbi ilə çıxış etdilər. Xankəndi və Yerevanda millətçilər mitinq təşkil edərək “Ermənistani türklərdən təmizlə” şuarları səsləndirməyə başladılar. 1988-ci ilin sonlarından etibarən azərbaycanlıları öz dədə-baba yurdlarından qovmağa başladılar. Bu proses çox qəddar şəkildə həyata keçirilirdi. Həmin hadisələrin iştirakçılarının verdikləri məlumatlara görə, dağ yolları ilə öz vətənlərini tərk etməyə məcbur edilən azərbaycanlılardan yüzlərlə insan həlak olmuşdur. Deportasiya 1991-ci ilə kimi davam etdi, nəticədə 300 min insan qaçqın vəziyyətinə düşdü [1, s.85-86].

Bu arada Dağlıq Qarabağda da vəziyyət son dərəcə gərgin idi. 1988-ci il sentyabrın 18-21-də Dağlıq Qarabağda azərbaycanlı və ermənilər arasında silahlı toqquşmalar oldu. Qorbaçov hakimiyyəti Azərbaycana qarşı təzyiqləri artırmaq məqsədilə noyabrın 24-də Bakı, Naxçıvan və Gəncədə xüsusi vəziyyət elan etdi. 1990-ci ilin əvvəllərində Bakıda vəziyyət biraz da pisləşdi. Qorbaçov hakimiyyətinin anti-Azərbaycan siyasəti və ermənilərin daha da azğınllaşması Bakıda mitinqlərin başlanmasına səbəb oldu. 1990-ci il yanvarın 19-da SSRİ Alı Sovetinin Rəyasət heyəti yanvarın 20-də saat 00:00 dan etibarən “Bakı şəhərində fövqəladə vəziyyət tətbiq edilməsi barədə” fərman verdi. Yanvarın 19-dan 20-nə keçən gecə sovet qoşunları Bakıya daxil olaraq dinc sakinlərə atəş açaraq 131 nəfəri öldürdü. Azərbaycana qarşı törədilmiş bu hadisə Qorbaçov hakimiyyətinə qarşı mübarizəni daha da gücləndirdi [2, s.389].

Bakıdakı 20 Yanvar hadisələrindən sonra Gürcüstanda, Baltikyanı ölkələrdə, Mərkəzi Asiya ölkələrində də Sovet hakimiyyəti əleyhinə mitinqlər və çıxışlar bir-birini əvəz etməyə başladı. SSRİ-nin dağılmasının qarşısını almağa çalışan M.Qorbaçov yeni ittifaq müqaviləsi bağlamaq təklifi etdi və 1990-ci ilin noyabrında bu məsələnin müzakirəsinə başladı. Yeni dövləti güclü mərkəz olmaqla federasiya formasında yaratmaq nəzərdə tutulurdu. Gürcüstan və Baltikyanı ölkələr müstəqillik kursunu tutduqlarına görə bu müzakirələrdə iştirak etmirdi. Mərkəzi hakimiyyət yenidən güc tətbiq etməklə məsələni həll etmək niyyətində idi. Lakin Qorbaçovun güc tətbiq etməsi Litva və Latviyada əhalinin çox güclü müqaviməti ilə qarşılandı. Böyük bir müqavimətlə üzləşən M. Qorbaçov formal olaraq Baltikyanı respublikalardakı hadisələrə onun deyil, müstəqillik elan edən yerli hökumətlərin cavabdeh olduğunu bildirdi. Eyni zamanda sözdə guya aşkarlıq edən

Qorbaçov höküməti söz azadlığını məhdudlaşdıraraq mətbuat haqqında qanunun fəaliyyətini dayandırdı.

Baltikyanı ölkələrdəki hadisələr Rusiya hakimiyyətində narazılığa səbəb oldu. Bundan istifadə edən B.Yeltsin öz siyasi nüfuzunu daha da artırdı. 1991-ci ilin əvvəllərindən etibarən respublikada vəziyyət daha da gərginləşdi, hətta vətəndaş müharibəsi təhlükəsi yarandı. 1991-ci iyulun 10-da B.Yeltsin RSFSR prezidenti seçildi. M.Qorbaçov yenidən hakimiyyəti geri qaytarmaq üçün avqust 19-21-də cəhd göstərsə də, heç bir nəticə əldə edilmədi.

1991-ci il sentyabrın 2-dən SSRİ Xalq deputatlarının V qurultayı keçirildi, qurultay keçid dövründə hakimiyyət haqqında, Konstitusiya qanunu qəbul edərək öz funksiyalarını SSRİ Dövlət Şurasına verdi. 1991-ci il noyabrın 14-də M.Qorbaçov Novo-Oqoryovda Dövlət Şurasının iclasında 7 respublikanın nümayəndələri ilə yeni siyasi ittifaqın yaradılması haqqında razılığa gəlsə də, uğur qazana bilmədi. Günü-gündən dərinləşən iqtisadi böhran şəraitində ayrı-ayrı respublikalar belə hesab edirdilər ki, təkbaşına onlar əhalini ərzaq və gündəlik tələbat malları ilə daha asan təmin edə bilərlər. Dekabrın 5-də təzəcə Ukrayna prezidenti seçilən L.M.Kravçuk 1922-ci il ittifaqından çıxdığını bildirdi. SSRİ-nin sakit dağılması prosesi başladı. 1991-ci il dekabrın 8-də Rusyanın prezidenti B.N.Yeltsin, Ukraynanın prezidenti L.M.Kravçuk və Belorusiya Ali Sovetinin sədri S.İ.Şuşkeviç Minsk yaxınlığında “Belaya Veja” adlı yerdə SSRİ-nin fəaliyyətinin dayandırılması və üç respublikanın daxil olduğu Müstəqil Dövlətlər Birliyinin yaradılması haqqında müqavilə imzaladılar. 1991-ci il dekabrın 25-də M.Qorbaçov televiziya ilə çıxış edərək, SSRİ prezidenti kimi fəaliyyətini dayandırdığını elan etdi. Çıxışdan yarım saat sonra Kreml üzərindəki SSRİ-nin qırmızı bayrağı üç rəngli Rusiya bayrağı ilə əvəz olundu və bununla da SSRİ hüquqi cəhətdən də öz fəaliyyətini dayandırdı.

ƏDƏBİYYAT

1. Arzumanlı V., Mustafa N. Tarixin qara səhifələri: deportasiya, soyqırım, qaçqançılıq. Bakı, 1998, 228 s.
2. Azərbaycan tarixi 7 cilddə. 7-ci cild. Bakı, 2008, 608 s.
3. Baxşəliyev T.Ş. Slavyan Ölkələri tarixi. 1917-2015. Bakı, 2016, 372 s.
4. Барсенков А.С. История России. 1917-2009. Москва, 2010, 640 с.
5. Исмаилов Э.Р. Очерки истории России советского периода. Баку, 2008, 248 с.
6. Медведев Р. Советский Союз. Последние годы жизни. Москва, 2010, 640 с.
7. Чешко С.В. Распад Советского Союза. Москва, 1996, 309 с.

РЕЗЮМЕ

ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА ПАДЕНИЕ СОВЕТСКОЙ ИМПЕРИИ

Годжаев.С.М.

Хотя многие вопросы были затронуты при изучении причин распада СССР, главными причинами является национально-освободительные движения в странах. Чтобы подавить национально-освободительное движение в Азербайджане в 1988-м году и распространившееся по стране, руководство СССР использовало традиционную политику империалистических государств «разделяй и властвуй», чтобы разжечь национальной конфликт между Азербайджаном и Арменией. И в результате нападений преступного правительства Армении, посчитавшего это исторической возможностью, в 1988-1991 годах 300.000 азербайджанцев были изгнаны со своих исторических исконных земель в Армянской ССР. Таким образом, эти процессы, начавшиеся в Азербайджане, а затем

распространившиеся на другие советские страны, привели к распаду СССР в декабре 1991 года.

Ключевые слова: СССР, Холодная война, Перестройка, депортация, Карабахский конфликт

SUMMARY
FACTORS AFFECTING THE FALL OF THE SOVIET EMPIRE
Qocayev S.M.

Although many issues are touched upon in the investigation of the causes of the collapse of the USSR, the main reasons are the national liberation movements in the countries. In order to suppress the national liberation movement in Azerbaijan in 1988 and spread across the country, the leadership of the traditional policy of the imperialist states “divide and dominate” the country. As a result of the attacks of the criminal Armenian government, which considered this a historic opportunity, 300.000 Azerbaijanis were expelled from their historical ancestral lands in the Armenian SSR in 1988-1991. Thus, these processes, which began in Azerbaijan and later expanded to other Soviet countries, resulted in the collapse of the USSR in December 1991.

Key words: USSR, Cold war, Reconstruction, deportation, Karabakh conflict

**AZƏRBAYCAN XALQINA QARŞI DEPORTASIYALAR:TARİXİ VƏ MÜASİR
DÖVRÜ**

Məcnunov R.M., Qasimzadə Ə.H.

Daxili İşlər Nazirliyinin Polis Akademiyası

rehim.mecnunov@mail.ru, efqan.qasimov@mail.ru

Xülasə. Məqalədə azərbaycanlılara qarşı XIX əsrden etibarən həyata keçirilməyə başlanmış və XX əsr boyu davam etdirilmiş deportasiyalardan bəhs olunur. Xalqımız xüsusilə keçən əsrde-1905-1920-ci illər, 1948-1953-cü illər və 1988-1992-ci illərdə geniş miqyasda deportasiya və soyqırım aktlarına məruz qalmış, illər boyu bunun çətinlikləri və ağrı-acıları ilə yaşamışdır. Azərbaycanlıların üzləşdiyi bu ümumbaşəri cinayətlərə yalnız ümummilli lider Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlməsindən sonra siyasi və hüquqi qiymət verilmişdir.

Açar sözlər: Azərbaycan, deportasiya, xalq, torpaq, zorakılıq, ərazi.

Dünyanın deportasiyalara məruz qalmış bir neçə xalqı içərisində azərbaycanlıları da göstərmək olar. Hansı ki, dəfələrlə doğma torpaqlarından deportasiya edilmiş Azərbaycan xalqı tarix boyu bunun çətinlikləri və ağrı-acıları ilə yaşamışdır. Xalqımızın doğma torpaqlarından məcburi olaraq çıxarıılması konkret məqsədlərə xidmət etmişdir. Təsadüfi deyildir ki, azərbaycan türlerinin hələ XIX əsrin əvvəlindən başlanmış qaçqınlıq dövrü qeyd olunanların bariz nümunəsidir.

Məlum olduğu kimi XIX əsrde Qafqaz özünün əlverişli strateji və coğrafi mövqeyi nöqtəyinə-nəzərdən Rusyanın işgalçılıq planlarında xüsusi yer tuturdu. Belə ki, Rusiya 1801-ci ildə Şərqi Gürcüstanı tutdu. Bu işgal bir sırada ərazilərin ələ keçirilməsi ilə nəticələndi. Bölğənin işgalini ilə təsadüfi deyildir ki, xeyli miqdarda azərbaycanlı ailəsi doğma torpaqlarından didərgin düşmüş oldu.

Əsas etibarilə Şəmsəddin, Loru-Pəmbək, Qazax, Borçalı, Şörəyel bölgələri rusların əlinə keçməklə azərbaycan türlerinin ilkin deportasiyası başlanmış oldu [1, s.49].

Azərbaycan xalqının XIX əsrən başlayaraq deportasiya və soyqırım siyasetinə məruz qalmasının xronikasına nəzər salsaq bu siyasetin mərhələli şəkildə, rus-bolşevik himayədarlarına güvənən erməni-daşnak qüvvələri tərəfindən həyata keçirilməsi tarixi faktlarla öz təsdiqini tapmışdır. Azərbaycanlılar 1801-ci ildən sonra da davamlı olaraq 1830, 1875, 1905-1906, 1918-1920, 1930-1936, 1948-1953, 1988-ci illərdə deportasiyalara, soyqırımlara məruz qalmışdır.

Azərbaycanlıların Ermənistandan (Qərbi Azərbaycandan) deportasiyası kütləvi şəkildə 1905-1920-ci illər, 1948-1953-ci illər və 1988-1992-ci illərdə geniş miqyasda həyata keçirilmişdir.

Həyata keçirilmiş deportasiya siyaseti Qafqazda heç bir tarixi və mədəni köklərə malik olmayan və bütün bunlara baxmayaraq Büyük Ermənistən xülyası ilə yaşayan bu bədnəm qüvvələr tərəfindən müəyyən məqsədlərə xidmət etməklə planlı şəkildə təşkil edilmişdir.

XX əsrin əvvəlində, xüsusilə 1905-1906-ci ildə xalqımıza qarşı həyata keçirilmiş qırğın siyasetinə nəzər salarkən məlum olur ki, erməni millətçilərinin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri bu qanlı qırğın digər məqsədlərlə yanaşı, həm də əhalini dəhşətə salmaq məqsədi güdürdü. Lakin, 1918-1920-ci illərdə əsasən azərbaycanlıların məskunlaşduğu Azərbaycan torpaqları hesabına yaradılmış Ermənistən Respublikasında daşnak hökümətinin utanmadan elan etdiyi “Türksüz Ermənistən” siyaseti dövlət siyaseti səviyyəsinə qaldırılmış, yüzlərlə azərbaycanlı kəndlərinin dağıdılması, yandırılması, ölüm təhdidi altında doğma yurdlarından qovulması ilə nəticələnmişdi [3, s.6-7].

Ümumiyyətlə, hələ təkcə 1918-ci ildə Azərbaycanın bir sıra şəhər və rayonlarında dinc sakinlərə qarşı misli görünməmiş soyqırım siyaseti həyata keçirildi. Hansı ki, bu soyqırım siyaseti 1993-cü ildən sonra ətraflı tədqiq olunmaqla tarixi faktlarla dünya ictimaiyyətinə çatdırılmış oldu.

Azərbaycanlıların tarixən yaşadıqları doğma torpaqlarından, hətta ermənilərin guya say etibarilə üstünlüyə malik olduğu Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətindən məcburi olaraq çıxarılması XX əsr tariximizin faciəli səhifələrindən biridir. Halbuki Cənubi Qafqazın aborigen əhalisi olmayan, Azərbaycanın tarixi ərazilərində yerləşmiş, sonradan isə müxtəlif qüvvələr tərəfindən himayə olunmuş ermənilər bütün XX əsr boyu deportasiya siyasetini həyata keçirməkdə davam etmişlər. Tarixi torpağımız olan Zəngəzurdan çoxlu sayıda azərbaycanının qovulması da bu bədnəm siyasetin tərkib hissəsi idi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqtundan sonra sovet hakimiyyətinin mövcud olduğu təqribən 70 illik bir dövr ərzində demək olar ki, azərbaycanlıların deportasiyası ardıcıl, məqsədli və planlı şəkildə həyata keçirilməkdə davam etmişdir.

1947-ci il dekabr ayının 23-də SSRİ Nazirlər Soveti “Ermənistən SSR-dən kolxozçuların və başqa azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında” qərar verdi. 1948-ci il 10 mart tarixli daha bir qərarla bu işi həyata keçirmək üçün konkret tədbirlər planı müəyyən olundu. Qərara görə 100 min azərbaycanlı 1948-1950-ci illərdə “könüllülük prinsipinə əsasən” Azərbaycana köçürülməli idi. Sovet hökuməti azərbaycanlıların çıxarıldığı ərazilərdə xaricdən gələn ermənilərin-axbarların yerləşdirilməsinə icazə verdi [4, s.383].

Lakin, təəssüflər olsun ki, bu köçürülmə zamanı konkret məqsədlər güdülməklə azərbaycanlılar zorla yaşadıqları ərazilərdən çıxarılaraq Azərbaycan SSR-nin ərazisinə köçürüldülər. Bu köçürülmədən sonra Kür-Araz ovalığında məskunlaşan əhali ağır həyat şəraitində yaşamaqla yanaşı, eyni zamanda mövcud yerli şəraitə uyğunlaşa bilməmələri onların bir qisminin tələfatı ilə nəticələndi.

1948-1953-cü illərdə həyata keçirilmiş deportasiyadan sonra Azərbaycanlıların Ermənistandan, o cümlədən də İrəvan şəhərindən son kütləvi deportasiyasına hazırlıq hələ 1960-ci illərin ortalarından başlayıb. Sonrakı illərdə M. Qorbaçov tərəfindən ermənilərin himayə olunması

onların bu şovinist mövqeyini yeni səhifəyə keçirmiş oldu. Belə ki, 1988-ci ilin fevral ayından etibarən baş verənlərin qısa xronikası kütłəvi və qabaqcadan hazırlanmış deportasiyanın nəyə xidmət etdiyi açıq-aydın göstərir.

Azərbaycan xalqının taleyində 1988-ci ildən növbəti dəfə həyata keçirilən deportasiya və bununla yanaşı beynəlxalq hüquq normalarının kobud şəkildə pozulması ilə müşahidə olunan zoraklığın növbəti mərhələsi başlanmış oldu. Dəfələrlə bu siyaseti həyata keçirən ermənilər dünya miqyasında onlara heç bir təzyiq və təsirin olmamasından istifadə etməklə 1988-ci ilin fevral ayından artıq məkərli siyasetlərini həyata keçirməyə başlıdilar. Onların məhz fevral ayında İrəvanda mitinq keçirməsi də təsadüfi deyildi. Bu mitinq xarakteri etibarilə tamamilə antiazərbaycan xarakteri daşıyırırdı.

Ermənilərin tarix boyu həyata keçirdikləri bədnam siyasetin əsas tərəflərindən birini də onların tarix və mədəniyyət abidələrinə, dini və milli-mənivi dəyərlərə heç bir əhəmiyyət verməyərək onları məhv etmək təşkil edir. Bu özünü bir daha 1988-ci ildən başlayaraq həyata keçirilən hadisələrdə də əyani şəkildə göstəmiş oldu.

Belə ki, ermənilər 1988-ci il fevralın 21-də İrəvanda qalmış son məscidə hücum edib onu dağıtdılar, Aşıq Ələsgərin Basarkeçərdəki qəbrini təhqir etdilər, Səməd Vurğunun abidəsini uçurdular [2, s.224].

Ümumiyyətlə 1988-ci ildən başlayaraq xalqımıza qarşı həyata keçirilən bu siyasetin nəticəsində azərbaycanlılar tarixi torpaqlarından qovulmaqla yanaşı, qadınlara, qocalara, uşaqlara məhəl qoymadan çoxlu sayıda azərbaycanlı insanlığa yaraşmayan əzab və işgəncələrə məruz qalmaqla qətlə yetirildi, əhalinin əmlakı isə mənimşənildi. Göründüyü ki, deportasiya zamanı ermənilər məqsədli şəkildə əhalini doğma torpaqlarından qovmaqla onlara heç bir aman vermirdilər.

Xalqımızın məruz qaldığı deportasiya aktına ümummilli lider Heydər Əliyevin Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçilməsindən sonra hüquqi qiymət verilmiş oldu. Prezident Heydər Əliyev “1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistən SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütłəvi surətdə deportasiyası haqqında” 1997-ci il dekabr ayının 18-də Fərman imzalamış oldu. Bu fərman xalqımıza qarşı həyata keçirilmiş deportasiya faktının hərtərəfli araşdırılıb öyrənilməsində böyük tarixi və hüquqi əhəmiyyətə malikdir. [1, s.8-9].

Göründüyü kimi, xalqımıza qarşı mərhələli şəkildə həyata keçirilmiş deportasiya və soyqırımlara baxmayaraq Azərbaycan xalqı XX əsrə ikinci dəfə müstəqilliyini elan etməyə müvəffəq olmuş, eyni zamanda xalqımıza qarşı həyata keçirilmiş bu əməllər beynəlxalq təşkilatlar və dünyanın aparıcı dövlətləri səviyyəsində dünya ictimaiyətinə çatdırılmışdır.

Dəfələrlə tarixin məşəqqətli sınaqlarından çıxmış, zəngin dövlətçilik tarixinə və ənənələrinə malik olan Azərbaycan Respublikası Ali Baş Komandan, möhtərəm Prezidentimiz cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi, onun siyasi və diplomatik iradəsi, həmcinin Azərbaycan Ordusunun qüvvəsi ilə 27 sentyabr 2020-ci il tarixdə Ermənistən tərəfindən işğal olunmuş torpaqlarımızın geri qaytarılması üçün “Vətən müharibəsi”nə başladı. 44 günlük qalibiyyətli zəfərlərdən sonra doğma torpaqlarımız işğaldan azad edildi. Bu qələbə bütün dünya azərbaycanlılarının tarixi qələbəsi olmaqla yanaşı, həm ermənilərə, həm də ermənipərəst qüvvələrə Azərbaycan dövlətinin gücünü, xalqımızın isə vətənpərvər və qürurlu bir xalq olduğunu bir daha göstərmiş oldu.

ƏDƏBİYYAT

- 1.Bayramov,A Tarixi faciələrimiz: Deportasiya, repressiya, soyqırımı.-Bakı, 2015.- 416 s.
- 2.Məmmədov, İ, Məmmədov Ç Azərbaycan tarixi.-Bakı: Çəşioğlu, 2004.-000 s.
- 3.Vəliyev,İ, Muxtarov, K Deportasiya.- Bakı, 1998.-440 s.

4.Yusifov,Y.B, Vəliyev,T.T XX əsr Azərbaycan tarixi.-Bakı: Çəşioğlu, 2004.-558 s.

РЕЗЮМЕ
ДЕПОРТАЦИИ ПРОТИВ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО НАРОДА: ИСТОРИЯ И
СОВРЕМЕННЫЙ ПЕРИОД
Меджнунов Р.М., Касымзаде Э.Г.

В статье затронуты проблемы депортации азербайджанцев, которые начались осуществляться в 19 веке и продолжались на протяжении всего 20 века. Наш народ, особенно в прошлом веке - 1905-1920, 1948-1953 и 1988-1992 годах - подвергался масштабным депортациям и актам геноцида и долгие годы жил с трудностями и страданиями этого процесса. Политико-правовая оценка этим универсальным преступлениям, с которыми сталкивались азербайджанцы, была дана только после прихода к власти общенационального лидера Гейдара Алиева.

Ключевые слова: Азербайджан, депортация, народ, земля, насилие, территория.

SUMMARY
DEPORTATIONS AGAINST THE PEOPLE OF AZERBAIJAN: HISTORY AND
MODERN PERIOD
Мәjnunov R.M., Qasimzadə E.H.

The article deals with the deportations against Azerbaijani people that began in the 19th century and continued throughout the 20th century. Our people, especially in the last century –in 1905-1920, in 1948-1953 and in 1988-1992 - were subjected to large-scale deportations and acts of genocide, and lived through its difficulties and sufferings for many years. These universal crimes faced by Azerbaijanis were given a political and legal assessment only after the coming to authority of national leader Heydar Aliyev.

Keywords: Azerbaijan, deportation, people, land, violence, territory.

AZƏRBAYCANLILARIN ERMƏNİSTAN SSR ƏRAZİSİNDƏKİ TARİXİ-ETNİK
TORPAQLARINDAN KÜTLƏVİ SURƏTDƏ DEPORTASIYASI
(1948-1953-CÜ İLLƏRDƏ)
Məhərrəmov S.Q.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
meherremovsamir394@gmail.com

Xülasə. Ermənistən rəhbərlərinin qarşısında duran başlıca vəzifə İrəvan ətrafında və Türkiyə ilə sərhəd boyu münbit torpaqlarda yaşayan azərbaycanlıları həmin ərazilərdən köçürməyə nail olmaqdan ibarət idi. Azərbaycanlıların Qərbi Azərbaycandakı doğma yurdlarından kütləvi deportasiyası 1953-cü ilədək davam etmişdi. Bu müddətdə Ermənistandan 144 mindən çox azərbaycanlı deportasiya edilmişdi. Azərbaycanlıların öz vətənlərindən deportasiyası Stalin öldükdən sonra dayandırıldı. 1980-ci illərin sonunda azərbaycanlılar Ermənistən ərazisindən sonuncu nəfərinə qədər zorla qovuldular.

Açar sözlər: Deportasiya, soyqırım, ərazi, lobbi, məcbur, əhali

XX əsrin birinci yarısında azərbaycanlılara qarşı Ermənistanda soyqırım və repressiya aksiyası həyata keçirilməsinə baxmayaraq, Ermənistanın Türkiyə və İran sərhədləri, eləcə də Azərbaycan və Gürcüstan sərhədləri boyunca yenə də əsasən azərbaycanlılar məskunlaşmışdılar.

Ermənistən rəhbərlərinin məqsədi İrəvan ətrafında və Türkiyə ilə sərhəd boyu münbit torpaqlarda yaşayan azərbaycanlıları həmin ərazilərdən köçürməyə nail olmaqdan ibarət idi. Bununla əlaqədar olaraq ilk növbədə Moskvanın razılığı alınmalı idi. Xarici ölkələrdə yaşayan ermənilər Ermənistən ərazisində yaşamaq istədiklərini Stalinə yazdıqları məktubda bildirirdilər. Məsələdə çıxış yolunu türklərin Azərbaycanın aran rayonlarına köçürülməsində göründülər. [2, s.89]

Qonşuluqda yaşadığı ölkələrdən qopardığı, güzəşt edildiyi ərazilər hesabına müstəqil dövlət olmuş Ermənistən İkinci Dünya müharibəsindən sonra da Azərbaycana, hətta Türkiyəyə torpaq iddialarından əl çəkmək istəmirdilər. O, Türkiyədən Şərqi Türkiyə torpaqlarına, Azərbaycandan Dağlıq Qarabağ iddialarında idi. Fürsətdən istifadə edən ermənilər Dağlıq Qarabağın Ermənistənə birləşdirilməsinə nail olmaq üçün Mikoyanın təşəbbüsü və Moskvanın dəstəyi ilə gizli olaraq xüsusi "Qarabağ Komitəsi" yaratmışdılar. Ermənistən başçıları Mikoyanın xeyir-duası ilə 1945-ci ilin payızında rəsmi olaraq SSRİ rəhbərliyinə Dağlıq Qarabağın Azərbaycan SSR-dən alınıb Ermənistən SSR-ə verilməsi barədə məsələ qaldırılmışdır. Onların fikrincə, Dağlıq Qarabağ iqtisadi cəhətdən Azərbaycan SSR-dən çox, Ermənistən SSR ilə bağlı idi. [5, s.416]

Müharibə bitən kimi SSRİ-nin rəhbəri İ. Stalin və sovet dövlətində böyük vəzifə tutan A.Mikoyanın təşəbbüsü ilə Ermənistən SSR Türkiyə və Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları ilə çıxış etməyə başladı. Ermənistən rəhbərliyi 1945-ci ildə İ. Stalinə müraciət edərək Dağlıq Qarabağ "əhalisinin arzusunu" və bu bölənin Ermənistən tərkibində daha əlverişli şəraitdə inkişaf edəcəyini nəzərə alıb, DQMV-nin Azərbaycanın tərkibindən çıxarılması və Ermənistənə verilməsi məsələsinə baxılmasını xahiş etmişdi. 10 dekabr 1945-ci ildə M.C.Bağirov Moskvaya göndərdiyi cavab məktubunda Ermənistənən Dağlıq Qarabağın iddialarının tamamilə əsassızlığı, Yuxarı Qarabağın qədimdən Azərbaycan torpağı olması çox sanballı dəlillərlə sübuta yetirilmişdi. M.C.Bağirov Ermənistən təklifi ilə bağlı Şuşanı çıxmaqla, DQMV ərazisinin Ermənistənə verilməsinə bu şərtlə razılıq verirdi ki, Ermənistən tamamilə azərbaycanlılar yaşayan və 3 rayonunu əhatə edən Zəngəzur bölgəsi bütövlükdə Azərbaycana qaytarılsın. [4, s.330-331]

Moskvada mikoyanların, tevosyanların rəhbərlik etdiyi erməni lobbisi təbii ki, bununla barişa bilməzdi. Onlar manevr etməli olurlar. Əgər Azərbaycan Dağlıq Qarabağ müqabilində öz sərhədlərinə yaxın rayonlardakı azərbaycanlılar yaşayan torpaqları tələb edirsə, onda niyə tezliklə taktika dəyişdirilməsin? Belə də edirlər. Azərbaycanda heç kəsin gözləmədiyi bir anda 1947-ci il dekabr ayının 23-də "Ermənistən SSR-dən kolxozçuların və başqa azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında" SSRİ Nazirlər Sovetinin qərarı çıxır. İ. Stalinin imzaladığı heç bir girişsiz, izahsız yalnız birdən-birə qərar hissəsindən başlayan bu səhəd, məzmunundan da göründüyü kimi, çox tələsik hazırlanmışdı. SSRİ Nazirlər Soveti 1948-ci il mart ayının 10-da həmin qərara əlavə olaraq ikinci bir qərar qəbul edir. Özü də köçürmə ilə əlaqədar tədbirlər planı ikinci qərarda ətraflı şərh olunur. [6, s. 6]

SSRİ Nazirlər Soveti 1947-ci il dekabrın 23-də "Ermənistən SSR-dən kolxozçuların və başqa azərbaycanlı əhalisinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında" 4083 sayılı qərar verdi. SSRI Nazirlər Sovetinin 1948-ci il 10 mart "Ermənistən SSR-dən kolxozçuların və digər azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi ilə əlaqədar tədbirlər haqqında" daha bir qərarı ilə konkret tədbirlər planı müəyyən olundu. 1948-ci ildə 10 min, 1949-cu ildə 40 min, 1950-ci ildə isə 50 min nəfər "könlüllük prinsipinə əsasən" Azərbaycana

köçürülmeli idi. II maddədə ayrıca göstərilirdi ki, Ermənistan SSR Nazirlər Sovetinə icazə verilsin ki azərbaycanlı əhalinin köçürülməsi ilə əlaqədar onların boşaldıqları tikililərdən, yaşayış evlərindən xaricdən gələn erməniləri yerləşdirmək üçün istifadə etsinlər. 1948-ci ildə Ermənistan SSR-dən mütəşəkkil surətdə Azərbaycan SSR-ə 1799 təsərrüfat, 7747 nəfər köçürüldü. [3, s.110-111]

Həmin ilin dekabrında isə Ermənistandan əlavə olaraq 120 təsərrüfatda birləşən 462 nəfər köçür. Onlardan 65 təsərrüfatda birləşən 209 nəfəri Noyanberyan rayonunun Körpülü kəndinin, 64 təsərrüfatda birləşən 253 nəfəri isə 13 Yerevan şəhərinin sakinləri idi.

Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinə, Azərbaycan K/b/P MK-ya verilmiş məlumatlardan görünür ki, bir sıra rayonlara, o cümlədən Tovuz rayonuna köçürünlər çox soyuq qarşılanmış, onların bir hissəsi tövlələrdə yerləşdirilmişlər. Ona görə də Aşağı Körpülüdən köçürünlərdən 16 təsərrüfat qonşu Gürcüstan SSR-in Borçalı rayonuna getmiş, 5 təsərrüfat Yuxarı Körpülü kəndinə qayıtmış, 2 təsərrüfat isə Alaverdi mədənlərində işə düzəlmüşdir.

Köçürmənin birinci ili Kür-Araz ovalığında hazır yaşayış evləri, həyətyani sahələr və suvarılan torpaqlar olmadığı üçün əhalinin bir hissəsi Azərbaycanın boş yaşayış evləri olan rayonlarına köçürülür. Habelə Ermənistan SSR-in bir sıra dağ rayonları sakinlərinin tələbi ilə onlar düzən rayonlarının təbii şəraitinə davam gətirə bilməyəcəkləri üçün onları Azərbaycanın dağ rayonlarına köçürməyi xahiş edir və birinci il buna nail olurlar. [6, s.12-13]

1949-cu ilin oktyabr ayına əsasən 100000 min nəfər köçürülmüş, bəzilərinə böyük təsərrüfatı birləşdirən köçürülmə biletleri verilmişdi. Ermənistanda benzin çatışmadığından köçürmə planını yerinə yetirmək məqsədilə Azərbaycan öz yanacaq fondundan əhalini dəmiryol stansiyalarına gətirmək üçün bir neçə ton benzin ayırır. Köçürünlər əsasən mərkəzi aran rayonlarında yerləşdirilir.

Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti 1950-ci ildə qəbul etdiyi qərara əsasən, o dövrə 65 min nəfərə qədər erməni bu ərazilərə köçürülür. Bu dövrə Ermənistan SSR-dən köçürülmüş ailələrdən 4878-ni yaşayış evləri ilə təmin etmək mümkün olur. [2, s.93]

1950-ci il martın 14-də və avqustun 25-də Azərbaycan və Ermənistan respublikalarının Nazirlər Sovetləri həmin ilin yazında və payızında müvafiq olaraq Azərbaycana 3500 təsərrüfatın və 15000 nəfər adamın köçürülməsi barədə qərar qəbul etmişdilər. Ermənilərin mütəşəkkil deportasiya planı erməni millətçilərin istədikləri sürətlə həyata keçirilmirdi. Respublikanın qısa müddətdə bu yerlərdə kifayət qədər mənzil tikmək imkanı olmadığına görə deportasiya olunanların sosial və məişət problemləri lazımlıca həll edilmirdi. Yerlərdə buna süni maneələr yaradıldığı üçün 1950-ci ildə Azərbaycandan Ermənistana - öz keçmiş yaşayış yerlərinə qayıtma prosesi başlanılmışdı. 1950-ci ildə Ermənistandan Azərbaycana çoxlu sayıda təsərrüfat və ya adam köçürülmüşdü. Bu, əvvəlki illərlə müqayisədə ən yüksək göstərici idi. Erməni millətçiləri və onların himayədarları SSRİ Nazirlər Sovetinin 1947-ci il 23 dekabr və 1948-ci il 10 mart tarixli qərarlarının yerinə yetirilməsi vəziyyətindən qəti narazı idilər. Onların təkidi ilə 1951-ci il fevralın 28-də SSRİ Nazirlər Soveti "1951-ci ildə köçürülmə planı haqqında" 605 sayılı məxfi qərar qəbul etmişdi. Bu rəsmi sənəddə köçürmə prosesinin sürətləndirilməsi tələb olunurdu. Əksinə, hətta 1951-ci ildə erməni millətçilərinin istəyinin əksinə olaraq, köçürünlərin geriyə qaytarılması halları çoxaldı. Ermənistan SSR Nazirlər Soveti yanında Köçürmə İdarəsinin rəisi 1951-ci mayın 27-də verdiyi məlumatda 35-37 azərbaycanlı ailəsinin geriyə qayıtdığını göstərirdi. [3, s.111]

Azərbaycanlıların Qərbi Azərbaycandakı doğma yurdlarından kütləvi deportasiyası 1953-cü ilədək davam etmişdi. Bu müddətdə Ermənistandan 144 mindən çox azərbaycanlı deportasiya edilmişdi. Onlar guya xaricdən kütləvi axınla gələn erməniləri torpaq çatışmamazlığı üzündən Ermənistan SSR-də yerləşdirməyin mümkün olmadığı bəhanəsi ilə deportasiya olunmuşdular.

Əslində xaricdən, Ermənistən SSR-ə gələn ermənilər azərbaycanlılardan boşaldılmış kənd yerlərində deyil, özlərinin təkidi ilə şəhər və qəsəbələrdə yerləşdirilirdilər. [5, s.417-418]

Azərbaycanlıların öz vətənlərindən deportasiyası Stalin öldükdən sonra dayandırıldı. 1980-ci illərin sonunda azərbaycanlılar Ermənistən ərazisindən sonuncu nəfərinə qədər zorla qovuldular. Azərbaycan Respublikasının prezidenti Heydər Əliyev 1997-ci il dekabrın 18-də “1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistən SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında” fərman imzaladı və deportasiya azərbaycanlılara qarşı soyqırımı kimi qiymətləndirildi. [1, s.473]

ƏDƏBİYYAT

1. Ağasıyev İ.K., Səlimov Ş.D. Azərbaycan tarixi. Dərslik. Bakı, 2017, 527 s.
2. Arzumanlı V., Mustafa N. Tarixin qara səhifələri. Deportasiya. Soyqırım. Qaçqınlıq. Bakı: «Qartal», 1998.
3. Azərbaycan tarixi. Yeddi cilddə. VII cild (1941-2002-ci illər). Bakı. “Elm”. 2008. 608 s.
4. Azərbaycan tarixi. Dərslik. Bakı: “Bakı universiteti” nəşriyyatı, 2016, 412 s.
5. Qəniyev H.Q. Azərbaycan tarixi (ən qədim zamanlardan – XXI əsrin ilk onilliklərinədək). Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı. 2019, “Elm və Təhsil nəşriyyatı”, 499 s.
6. Paşayev A.Ə. Köçürülmə. Bakı, Azərnəşr, 1995, 40 s.

РЕЗЮМЕ

МАССОВАЯ ДЕПОРТАЦИЯ АЗЕРБАЙДЖАНОВ ИЗ ИСТОРИКО-ЭТНИЧЕСКИХ ЗЕМЕЛЬ АРМЯНСКОЙ ССР (1948-1953 гг.)

Магеррамов С.Г.

Основной задачей, стоявшей перед руководством Армении, было добиться переселения азербайджанцев с этих территорий, проживающих на плодородных землях вокруг Еревана и вдоль границы с Турцией. Массовая депортация азербайджанцев с их родных земель в Западном Азербайджане продолжалась до 1953 года. В процессе из Армении было депортировано более 144 тысяч азербайджанцев. Депортация азербайджанцев с их родины была прекращена после смерти. В конце 1980-х азербайджанцы были насильно Армении высланы из до последнего человека.

Ключевые слова: Депортация, геноцид, площадь, лобби, вынужденный, численность, населения

SUMMARY

MASS DEPORTATION OF AZERBAIJANIS FROM THE HISTORICAL AND ETHNIC LANDS OF THE ARMENIAN SSR (1948-1953)

Maherramov S.Q.

The main task facing the leadership of Armenia was to achieve the resettlement of Azerbaijanis from these territories, living in the fertile lands around Yerevan and along the border with Turkey. Mass deportation of Azerbaijanis from their native lands in Western Azerbaijan continued until 1953. More than 144,000 Azerbaijanis were deported from Armenia. The deportation of Azerbaijanis from their homeland was stopped after their death. At the end of the 1980s, Azerbaijanis were forcibly expelled from Armenia until the last man.

Key words: Deportation, genocide, territory, lobbying, coercion, population

1920-Cİ İLLƏRDƏ AZƏRBAYCAN SSR-DƏ BAŞ VERMİŞ MÜQAVİMƏT HƏRƏKATINDA SİYASI MÜHACİRƏTİN ROLUNA DAİR

Məmmədov Ə.F.

AMEA-nın A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu

mammadovanvar1969@mail.ru

Xülasə. Məqalədə 1920-ci illərdə Azərbaycan SSR-də baş vermiş müqavimət hərəkatında bolşevik xüsusi xidmət orqanlarının davamlı təqibləri şəraitində mübarizə aparmış siyasi mühacirlərimizin iştirakı problemi araşdırılmışdır. İlk mənbələrə görə Türkiyədə, Fransada və Polşada məskunlaşmış siyasi mühacirət nümayəndələrimizin Azərbaycanda antisovet qiyamların hazırlanmasında xüsusi rolü olduğu qənaətinə gəlinmişdir. Məqalədə bu ölkələrdə Azərbaycan siyasi mühacirətinin fəal iştirakı ilə yaradılan müxtəlif təşkilatların fəaliyyəti də araşdırılmışdır.

Açar sözlər: Azərbaycan SSR, antisovet təşkilatlar, siyasi mühacirət, üsyən, Xüsusi şöbə, partiya

1920-ci illərdə Azərbaycan SSR-də getmiş müqavimət hərəkatından bəhs edərkən siyasi mühacirətin fəaliyyətinə toxunmamaq mümkün deyil. Beləki, Azərbaycan SSR-də bolşevik hakimiyyətinə qarşı baş vermiş müqavimət hərəkatında siyasi mühacirətimizin də xüsusi rolu olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, 20-ci illərdə istər istiqlal məfkurəsi uğrunda mübarizə, istər təşəkkül tapmaqda olan totalitarizmə müqavimət, istərsə də yeni quruluşun bölgələrdə eybəcərliklərinin doğurduğu çıxışlar gah güclənsə, gah səngisə də ara verirdi. Belə bir vəziyyətdə siyasi mühacirətimiz sovet xüsusi xidmət orqanlarının mütəmadi təqibləri altında mücadilə aparırdılar.

Azərbaycan siyasi mühacirətinin nümayəndələri Topçubaşov, Xasməmmədov, Rəfiyev, Rizvanov və Şeyxülislamovun yaxından iştirakı ilə 1921-ci ilin iyunun 10-da Parisdə Qafqaz Dövlətlərinin İttifaqı yaranır. Azərbaycan, Gürcüstan və Dağlı respublikalarının birliyi olan bu ittifaqın başlıca məqsədi Sovet İttifaqına qarşı fəal mübarizə aparmaqla Qafqazda müstəqil respublikaların qurulmasına nail olmaq elan olunmuşdu [9, v. 3].

Azərbaycan, Gürcüstan və Şimali Qafqazın xaricdəki siyasi xadimlərinin fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi məqsədilə 1921-ci ilin sentyabrın 4-də keçirilmiş müşavirədə 1) Azərbaycan, Gürcüstan və Şimali Qafqazın siyasi xadimlərindən ibarət daimi orqan yaratmaq; 2) Daimi orqana hər ölkədən iki nümayəndə daxil etmək; 3) Bu xüsusi orqana erməni siyasi qrupunun nümayəndələrinin də cəlb edilməsinə cəhd göstərmək; 5) Yerlərdə ümumi vəziyyət və əhalinin əhval-ruhiyyəsi barədə bir-birilərini məlumatlandırmaq qərara alınmışdı.

Müşavirədə belə bir orqanın yaradılması barədə Parisi və hər üç respublikanın müvafiq orqanlarını, eləcə də Türkiyə və Avropada ictimai fikri məlumatlandırmaq məqsədi ilə M.Rüstəmbəyov, Ə.Tsalikov və D.Şaraşidzedən ibarət qrupun da yaradılması qərara alınmışdı [8, v. 16 – 16 arxa].

Siyasi mühacirətimizin Türkiyədə qərar tutmuş nümayəndələri arasında təşkilatlanma və qarşılıqlı əlaqə işinin aparılması məqsədi ilə xüsusi komissiyalar fəaliyyət göstərirdi. Təkcə İstanbulda olan Azərbaycan siyasi mühacirətinin sədr, 5 nəfər üzvdən ibarət komissiyanın aylıq məsrəfi 3235 lirə olmaqla bu məbləğin 1500 lirəsi Vətəndə təbliğati iş aparmaq, 600 lirə isə kəşfiyyat məqsədləri üçün ayrılmışdı [10, v. 1].

1924-cü ilin avqust-sentyabr aylarında Qərbi Gürcüstanın bir sıra bölgələrini, Şərqi Gürcüstanın isə ayrı-ayrı kəndlərini bürümüş güclü antisovet üsyənin yatırılmasından sonra Qafqaz

mühacirətinin birləşməsi prosesi başlayır. Beləki, həmin vaxta kimi ayrı-ayrılıqda fəaliyyət göstərən Qafqaz mühacirətinin nümayəndələri başa düşürər ki, sovet işgalinə qarşı mübarizədə qüvvələri birləşdirmədən əhəmiyyətli nəticəyə nail olmaq mümkün deyil. Bu barədə Qafqaz mühacirətinin nümayəndələrindən biri yazırkı ki, cəmi 41 min kvadrat kilometr ərazisi, protestantlıq, katoliklik və kalvinizm kimi üç dinə etiqad edən fransızlar, almanlar və italyanlardan ibarət əhalisi olan İsvəçrədə bu xalqlar öz aralarında razılığa gəlib dünyaya nümunə olacaq demokratik dövlət yarada biliblərsə, biz Qafqaz xalqları niyə bunu edə bilməməliyik [12, s. 121]. Mühacirətin fəaliyyət göstərdiyi dövlətlərdə də başa düşürdülər ki, Qafqaz xalqlarının ümumi çıxışını təşkil etmədən bolşeviklərə qarşı effektli mübarizə aparmaq çətindir. Məhz həmin vaxtdan etibarən Qafqaz xalqlarının konfederasiyası ideyası gündəmə gəlir.

1924-cü ilin payızında Polşa Xarici İşlər Nazirliyinin hərtərəfli dəstəyi ilə Qafqaz siyasi mühacirətinin nümayəndələrinin əksər hissəsinin cəmləşdiyi Parisdə Birləşmiş Qafqaz Konfederativ Komitəsi təşkil olunur. Komitənin idarə heyətinə Qafqaz respublikalarının hərəsindən 3 nəfər – Xosrov bəy Sultanov, Əbdüləli Əmircan, Ə.Seyxülişlamov (Azərbaycan), A.Asatiani, D.Vaçnadze, M.Sereteli (Gürcüstan), A.Kantemir, V.Q.Dcabəqi, A.Halitov (Dağlı respublikası) daxil olurlar. Komitənin rəhbər orqanı Sultanov, Vaçnadze və Dcabəqinin daxil olduğu rəyasət heyəti idi. Təbliğati və kəşfiyyat işlərinin aparılması məqsədilə İstanbulda bu komitənin özəyi təşkil olunurdu.

Komitənin qəbul etdiyi sənəddə “Qafqaz xalqlarının qələbə anı onların Rusiyaya qarşı və bütün dünya qarşısında vahid konfederativ dövlət kimi birgə çıxış edəcəkləri anda baş verəcəkdir. Yalnız bu halda onlar Avropa ölkələrinin dəstəyi ilə təmin olunacaqlar” deyilirdi.

1925-ci ilin martında Qafqaz respublikaları ilə gizli əlaqənin yaradılması məqsədilə Sultanov İrana, Kantemir Qarsa, Vaçnadze Artvin-Ərdahan rayonuna göndərilir. Dcabəqi isə Komitənin orqanının nəşr olunması məqsədilə İstanbulda qalır [13, s. 151 - 156].

Bununla bərabər təbliğati işin və kəşfiyyat əməliyyatlarının aparılması məqsədilə Qafqaza yaxın ərazidə operativ mərkəzin yaradılması qərara alınır. Bu məqsədlə 1925-ci ilin oktyabrında Türkiyədəki polyak nümayəndəsi Roman Knollun təşəbbüsü ilə İstanbulda Birləşmiş Qafqaz Konfederasiyası Komitəsinin yaradılması qərara alınır [11, s. 7].

Mühacirətə olan bütün Qafqaz mühacirətinin fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi məqsədi ilə 1926-cı ilin iyulun 15-də İstanbulda birləşmiş Qafqaz mərkəzi təşkilatı olan Qafqazın Müstəqilliyi Komitəsi təşkil olunur. Bu təşkilata M.Ə.Rəsulzadə, M.Vəkilov (Azərbaycan), N.Ramışvili, N.Moqalaşvili (Gürcüstan), Səid bəy Şamil (İmam Şamilin nəvəsi), A.Kantemir (Dağlı respublikası) daxil oldular. Komitəyə Rəsulzadə, Ramışvili və Səid bəy Şamil həmsədr seçilirlər. Komitə Türkiyə, İstanbuldakı Polşa səfirliyi və Parisdəki Qafqaz nümayəndələri, eləcə də Qafqazdakı üşyançı qüvvələrlə gizli əlaqə saxlamalı idi [11, s. 8].

Qafqazın Müstəqilliyi Komitəsininin nizamnaməsində göstərilirdi ki, Komitənin başlıca məqsədi Qafqaz xalqlarını konfederativ əsasda birləşdirmək və Qafqaz respublikalarının müstəqilliyinin bərpa edilməsi məqsədilə mübarizəyə hazırlamaq və təşkilatlanması üçün praktiki aksiyaların aparılması təşkil edir [13, s. 162 - 164].

Azərbaycanda 1930-cu il üşyanlarının hazırlanmasında rolu olmuş təşkilatlardan bəhs edərkən 1926-cı ildə Parisdə M.Ə.Rəsulzadənin də yaxından iştirakı ilə yaradılmış beynəlxalq təşkilat olan “Prometey” hərəkatının da adını qeyd etmək lazımdır. Beləki, 20-ci illərin ortalarından Sovet İttifaqının Qafqaz mühacirətinin toplaşlığı Türkiyəyə artan təzyiqləri nəticəsində Parisə köçmək məcburiyyətində qalmış Qafqazın Müstəqilliyi Komitəsi burada 1926-cı ilin noyabrında ilk nömrəsi çıxmışla komitənin orqanı olan “Prometey” jurnalını buraxmağa başlayır və keçmiş Rusiya imperiyasının ayrı-ayrı xalqlarının, Azərbaycan, Gürcüstan, Kareliya, Komi, Krim, Kuban,

Povoljye, Şimali Qafqaz, Türküstan, Ukrayna, Uralın mühacirətdə olan nümayəndələrinin birləşdiyi bu hərəkat həm də Prometey hərəkatı kimi də adlanmağa başlayır. Bu təşkilatın başlıca vəzifəsi:

- 1) Öz xalqlarında siyasi şüuru oyatmaq və onları öz talelərini həll etməyə hazırlamaq;
- 2) Avropa və dünya ictimaiyyətinə Sovetlər Birliyində yaşayan qeyri-rus xalqların problemlərini çatdırmaq;
- 3) Bolşevik diktaturasını ifşa etmək;
- 4) İlk vaxtlarda müxtəlif xalqlarla birgə mübarizə aparmaq səylərini birləşdirmək idi [7, s. 200].

1927-ci ilin yayından etibarən Qafqazın Müstəqilliyi Komitəsi “Qafqazın Müstəqilliyi Komitəsinin bülleteni”ni nəşr etməyə başlamışdır ki, artıq bu bülleten yalnız Qafqaz məsələləri ilə məşğul olurdu. Bülletenin tirajının bir hissəsi Qafqazda yayılması üçün nəzərdə tutulmuşdu [11, s. 18 - 19].

1927-ci ilin fevralın 26-da Parisdə M.Ə.Rəsulzadə, X.B.Xasməmmədov və A.Əmircanovun rəhbərliyi ilə Azərbaycan Milli Mərkəzi təşkil olunur. 1930-cu ilin fevralın 6-dan 12-ə kimi Varşavada Azərbaycan, Gürcüstan və Dağlı respublikalarının milli mərkəzlərinin iclası keçirilir. Burada Qafqazın Müstəqilliyi Təşkilatının mərkəzi qərargahının Varşavada yerləşməsi, kəşfiyyat işlərinin aparılması məqsədilə İstanbulda bu komitənin xüsusi seksiyasının yaradılması qərara alınır [13, s. 211].

İyirminci illərin ortalarından etibarən əvvəlki illərlə müqayisədə respublikada siyasi baxımdan nisbi sabitlik dönəmi qədəm basmışdı. Bu, əvvəla, onunla izah oluna bilər ki, Yeni İqtisadi Siyasət çərçivəsində tədbirlərin həyata keçirilməsi, xalq təsərrüfatının bərpası istiqamətində addımlar müəyyən iqtisadi artıma və əhalinin rifahında cüzi də olsa irəliləyişə səbəb olmuşdu. Bu isə antisovet qüvvələrin sosial bazasını xeyli daraltmışdı. Həmçinin əhəmiyyətli dərəcədə möhkəmlənmiş rejim vəziyyətə tam nəzarət edirdi və artıq öz fəal əleyhdarlarını preventiv ölçülərlə zərərsizləşdirmək iqtidarında idi.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi Siyasi Sənədlər Arxivisi (ARPİİSSA), f. 1, siy. 88, iş 69
2. Bünyadov Z. Qırmızı terror. Bakı: Azərnəşr, 1993, 331 s.
3. Əsədov Q. Şəki və onun təbabət tarixi. Bakı: Qanun Nəşriyyatı, 2016, 328 s.
4. İbrahimli X. Azərbaycan siyasi mühacirəti. Bakı: Elm, 1996, 308 s.
5. Məmmədzadə M.B. Milli Azərbaycan hərəkatı. Bakı, Nicat, 1992, 246 s.
6. Rəfiyev B. Aysberqin sualtı hissəsi. Bakı: Azərnəşr, 1995, 56 s.
7. Yaqublu N. “Prometey” jurnalında azərbaycanlı mühacirlərin fəaliyyəti. Bakı Universitetinin xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası. 2009, №4, s. 198-203
8. Государственный Архив Российской Федерации (ГАРФ), ф. 6144, оп. 1, д. 1
9. ГАРФ, ф. 6144, оп. 1, д. 2
10. ГАРФ, ф. 6144, оп. 1, д. 5
11. Кавказская Конфедерация в официальных декларациях, тайной переписке и секретных документах движения «Прометей». Сборник документов. Сост., пред., пер., прим. Г.Г.Мамулия. М.: изд-во «Социально-политическая Мысль», 2012, 240 с.
12. Кавтарадзе В. На путях к конфедерации Кавказа. Варшава, 1933. 133 с.
13. Мамулия Г.Г. Борьба за свободу и независимость Кавказа (1921-1945). Тбилиси, изд-во Меридиани, 2012, 603 с.
14. Российский Государственный Военный Архив (РГВА), ф. 25873, оп. 1, д. 1206

РЕЗЮМЕ
**О РОЛИ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЭМИГРАЦИИ В ДВИЖЕНИИ СОПРОТИВЛЕНИЯ
В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР В 1920-е гг.**
Мамедов А.Ф.

В статье исследуется проблема участия наших политэмигрантов в движении сопротивления в Азербайджанской ССР в 1920-е гг., которые боролись в условиях постоянных преследований со стороны большевистских спецслужб. По данным первоисточников, был сделан вывод, что представители нашей политической эмиграции, обосновавшиеся в Турции, Франции, а также Польше, сыграли особую роль в подготовке антисоветских восстаний в Азербайджане. В статье также рассматривается деятельность различных организаций, созданных в этих странах при активном участии азербайджанской политической эмиграции.

Ключевые слова: Азербайджанская ССР, антисоветские организации, политическая эмиграция, восстание, Особый отдел, партия

SUMMARY
**ON THE ROLE OF POLITICAL EMIGRATION IN THE RESISTANCE
MOVEMENT IN THE AZERBAIJAN SSR IN THE 1920s**
Mammadov AF

The article examines the problem of the participation of our political emigrants in the resistance movement in the Azerbaijan SSR in the 1920s, who fought under conditions of constant persecution by the Bolshevik special services. According to primary sources, it was concluded that representatives of our political emigration, who settled in Turkey, France, and Poland, had a special role in the preparation of anti-Soviet uprisings in Azerbaijan. The article also examines the activities of various organizations established in these countries with the active participation of the Azerbaijani political emigration.

Key words: Azerbaijan SSR, anti-Soviet organizations, political emigration, uprising, Special department, party

**AZƏRBAYCAN XALQINA QARŞI DEPORTASIYALAR:
TARİXİ VƏ MÜASİR DÖVRÜ**
Mirzəzadə Ə.A.

Azərbaycan Dövlət Universitetinin Cəlilabad filialı
mirzezade.elesger@mail.ru

Xülasə. Məqalədə ermənilərin qısa tarixi, köçəri həyatı, başqa torpaqlara sızması, son araşdırılmalara uyğun olaraq araşdırılmış və yazılmışdır. Məqaləyə görə, Cənubi Qafqazdağı yerli Azərbaycan türklərinə qarşı insanlığa zidd törədilən cinayətlər - insanları evlərində yandırmaqla, insanları evlərindən qovmaq (deportasiya), əraziləri işgal etmək üçün soyqırım törətməklə, mənimsemə hadisələrindən bəhs edilir.

Açar sözlər: erməni vəhşiliyi, deportasiya, soy qətləməsi, işgal, son qələbə.

Əsassız ərazi iddiaları!... Amansız terror!... Haqsız deportasiya!... Və kütləvi soyqırım!..

Bütün bu hadisələr XX və XXI əsrin faciələri içərisində Cənubi Qafqazda Azərbaycan xalqına qarşı hay-ermənilər tərəfindən törədilmiş növbəti bəşəri cinayət və işgalçılıq planları idi.

Bəs kimlərdir bu haylar, sonradan “Armanian” adını özlərinə yapışdırınlar?

Bunlar nə Anadolunun, nə Qafqazların, nə də Azərbaycanın yerli əhalisi deyil və heç vaxt da olmayıb! Bunu dünyanın bir çox kitabxana və arxivlərində, o cümlədən, Rusiya, Türkiyə, İtaliya kitabxanalarında saxlanılan səlnamələr, kitablar, həmçinin son vaxtlar arxivlərdən əldə edilən sənədlər sübut edir [14]. Erməni əsilli ermənilər Q.Kapansyanın, Caukyanın və bu gün Moskvada yaşayan Filipp Ekozyansın tədqiqat əsərləri göstərir ki, erməni kimi tanıdığımız bu haylar göstərilən bu ərazilərin sakinləri deyil, nə də onların XX əsrə qədər fəaliyyət göstərən real bir dövləti olmamışdır. (*F.Ekozyans – rus telekanallarına və Azərbaycanın ITV kanalına (09.X.2020) verdiyi müsahibələrdən və tədqiqatlarından*).

AMEA Tarix institutunun əməkdaşı, dəyərli alim Ramin Əlizadənin və digərlərinin tədqiqatlarına əsasən, hay erməniləri e. ə. II minilliyyin əvvəllerində hind-avropana xalqlarının kökü zamanı Hindistandan Orta Asiyaya, oradan da Xəzər və Qara dənizin şimalı ilə hərəkət edərək Balkan yarımadاسında “Hayas” adında bir bölgədə məskunlaşırlar.

Heredot “Tarix” əsərində **hayların** Balkan yarımadاسında, sonra Fəratın başlangıcında yaşayan, qədim xalq olan “firiq”lərin bir qolu olduğu haqqında məlumat verir(Геродот. История, М., 2001, с.79-85.). Bu qaraçı tayfalar bir müddət sonra mənfi emosiya və xislətləri nəticəsində oradan da köç edərək, keçmiş Hett, indiki Türkiyə ərazisindəki Anadoluda qərar tuturlar. Burada tez-tez hetləri narahat edən haylar sonda Het ordusu tərəfindən zərbə alaraq, Fərat çayının yuxarı axarında Kapodokiya deyilən ərazidə dağ kahalarında, mağaralarda gizlənməyə məcbur olurlar. Mənbələrdə göstərilir ki, Hett hökmdarı onların ağsaqqalını yanına dəvət edir. Gələn nümayəndə qohum olmayı təklif edir. Hett hökmdarı deyir: “Qızımı sənin oğluna, bir şərtlə verərəm ki, o öz anası, bacısı ilə evlənməsin”.

Buradakı danışıqlar sübut edir ki, haylar, çoxnígahlılıq-polimaqiya adət-ənənəsinə malik və çılpaq şəkildə dağlarda, kahalarda, mağaralarda qəbilə formalı həyat tərzi keçirən məxluqlar olmuşlar. Bu gün onların Azərbaycanın azad olunmuş ərazilərində çıxarkən törətdikləri vəhşilik, xain xislətləri (evləri, meşələri yandırma, əllərində saxladıqları heyvanları məhv etmə) onların əvvəldən sivilizasiyadan, normal mədəniyyətdən uzaq olduğunu göstərir.

Bəs necə oldu, bu soysuzlar sivil dövlətçilik tarixinə və ənənələrinə malik (**Albaniya, Sacılər, Salarılar..., Səfəvilər..., Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti...**) qədim Oğuz yurduna – Azərbaycanın şimal torpaqlarına göz dikdilər?

Dediymiz kimi, mənşə etibarilə Qafqaz xalqları sırasına mənsub olmayan bu hay-ermənilərin indiki Ermənistən adlanan əraziyə yayılmaları uzun və mürəkkəb bir tarixi yol keçmişdir. Onlar tarix boyu ən alçaq və rəzil üsullardan istifadə edərək qonşu xalqların torpaqlarını zəbt etmək və onları özlərinin dədə-baba yurdu adlandırmaq üçün hər cür riyakarlılıqdan çəkinməmişlər. Erməni kilsəsi bu işlərin aparıcı istinadgahı sayılırdı. Kilsə vaxtaşırı saxta sənədlərlə öz “başbilənlərini” Avropa ölkələrinə, Rusiyaya, İrana və digər yerlərə göndərməklə “Böyük Ermənistən” layihəsini həyata keçirmək istəyirdi. Bu ölkələrdən biri - alman knyazı İohann Vilhelm bu sənədlərlə tanış olan kimi ermənilərin hiyləsini və niyyətini başa düşüb onları **iti qovan kimi** saraydan qovdurur.

Avropadan əli boş qayıdan erməni başbilənləri Keşiş oğlu İsrail Ori XVIII əsrin birinci ilində (1701) katalikos Minası da yanına alıb Rusiyaya - I Pyotrun görüşünə yollanır. Almaniya knyazı İohann Vilhelmə təqdim etdikləri xəritə - “proqramı” bir qədər təkmilləşdirilmiş formada qiymətli hədiyyələrlə rus çarı I Pyotra təqdim edirlər.

Xəritədə Azərbaycanın qədim İrəvan xanlığı, Zəngəzur, Qarabağ mahalları, həmçinin Anadolunun şimal-şərqi hissəsinin ermənilərə verilməsi öz əksini tapmışdı. Ermənilərlə maraqları üst-üstə düşən I Pyotr onlara havadarlığı boynuna götürür. Layihə sonrakı rus hakimlərinin dövründə də dəstəklənərək, mərhələ-mərhələ həyata keçirilir və bundan hər iki tərəf bəhrələnirdi...

Zaman keçdi, Çar Rusiyası Gülüstan və Türkmençay müqaviləsi ilə Azərbaycanın şimal torpaqlarını işgal etdi. 1829-cu ildə Osmanlı Türkiyəsi ilə öz xeyrinə Ədirnə sülh müqaviləsini imzaladı. Hər iki tərəfin müqavilələrində İran və Türkiyə ərazilərindən ermənilərin kütləvi şəkildə Cənubi Qafqaza, “layihədə” öz əksini tapan ərazilər köçürülməsi məsələsi də var idi. 1828-ci ildə çar Rusiyası və İran arasında imzalanmış Türkmençay müqaviləsindən sonra Azərbaycan əraziləri kütləvi şəkildə gəlmə ermənilərin “vətəninə” çevrilməyə başladı. İstər aparılan araşdırmaclar, istərsə də arxiv materiallarından məlum olur ki, 1826-1828-ci il Rusiya- İran və 1828-1829-cu illər Rusiya- Türkiyə müharibələrindən sonra Qərbi Azərbaycan ərazisinə köçürürlən ermənilərin sayı süni şəkildə yerli türk-müsəlman əhalisinin sayına çatdırılmışdı. Təkcə İrəvan şəhərində köçürülmədən sonra 11436 nəfərlik əhalinin 6000-ə yaxınını ermənilər təşkil edirdi.

“Sülh müqaviləsi” kimi tanınan bədnam “Gülüstan” (1813), “Türkmençay” (1828) və “Ədimə” (1829) müqavilələri ilə Azərbaycan türklərinin faciələri başladı. Məhz bu müqavilələr nəticəsində bütöv Azərbaycan parçalandı. Soyqırımı, deportasiya, qaçqınlıq və köçkünlük ölkəmizi öz ağuşuna aldı. İrəvanın ələ keçirilməsində xüsusi xidmətlərinə görə Xüsusi Qafqaz korpusunun komandanı general İ.F.Paskeviçə çar I Nikolayın fərmanı ilə “Qraf Erivanski” titulu verildi və 20 mart 1828-ci ildə çarın əmriylə Erməni vilayəti yaradıldı [5, 61]. O vaxtdan 200 ilə yaxın keçməsinə baxmayaraq, müqavilələrin ağrlarını hələ bu gün də çəkirik.

1801-1830-cu illərdə Qərbi Azərbaycandan azərbaycanlıların deportasiyası, soyqırımı, və ermənisiz “erməni vilayəti yaradıldı. 1905-1920-ci illərdə Azərbaycan türk müsəlmanlarının qanlı faciələri baş verdi. İnsanlar yurd-yuvalarından didərgin düşdülər. XX əsrin əvvəllərində Zaqqafqaziyənin sovetləşməsindən öz çirkin məqsədləri üçün istifadə edən ermənilər 1920-ci ildə Zəngəzuru və Azərbaycanın bir sıra digər torpaqlarını Sovet hakimiyyətinin köməyi ilə İrəvan xanlığının ərazisində yaradılmış Ermənistən SSR-nin ərazisinə birləşdirməyə nail oldular. Bunun nəticəsində, 1918-20-ci illərdə yüz minlərlə azərbaycanlı qətlə yetirildi, öz dədə-baba yurdlarını tərk edərək qaçqına çevrildi, yüzlərlə Azərbaycan kəndi və adları erməni təcavüzü nəticəsində yer üzündə silindi və erməniləşdirilməyə başlandı.

Bu cür faciələr Qafqazda özlərinə yer etmiş erməni soysuzları tərəfindən hər 10-15 ildən bir həyata keçirilmişdir. Azərbaycanlıların ermənilər tərəfindən **1948-1953, 1988-1994-cü** illərdəki faciələri sovet rəhbərliyinin himayədarlığı ilə həyata keçirilən növbəti deportasiyası və soyqırımı əməlləri idi. Cənubi Qafqazda qonşularından qopardığı və onlara müəyyən maraqlar hesabına güzəştər edildiyi ərazilər naminə müstəqil dövlət olmuş Ermənistən İkinci Dünya müharibəsindən sonra da Azərbaycana, habelə qardaş Türkiyə respublikasına torpaq iddialarından əl çəkmirdi. Onlar Türkiyədə Şərqi Türkiyə torpaqlarına, Azərbaycanda isə Dağlıq Qarabağa iddiali idi.

Moskva hakimiyyəti millətçi xalqlar üzərində nüfuzunu gücləndirmək, xalqları bir-birinə qarşı qoymaq və onlar üzərində hakim mövqeyini saxlamaq naminə milli münaqişə ocaqları yaratmaq siyaseti yürüdürdü. Fürsətdən istifadə edən ermənilər Dağlıq Qarabağın Ermənistana

birləşdirilməsinə nail olmaq üçün Mikoyanın təşəbbüsü və SSRİ rəhbərliyinin dəstəyi ilə gizli olaraq xüsusi “Qarabağ Komitəsi” də yaratdılar [3, s.6].

İ.Stalin 40-cı illərdə Qars və Ərdahan vilayətlərini yenidən Türkiyədən qoparmaq istəyirdi. İ.Cuqaşvilib ışı həyata keçirmək üçün Eçmiədzin kilsəsinin arxiyepiskopu G.Cörəkçyanı, Ermənistan KP MK-nın birinci katibi Q.Arutinovu və ÜİK(b)P MK-nın ikinci katibi G.Malenkovu bu işə qoşur. Arutinov İ. Stalinlə görüşərkən 300 mindən artıq erməninin Sovet Ermənistənə can atdığını, lakin ilk öncə Dağlıq Qarabağ və Naxçıvan məsələsinin həll edilməsini, Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Ermənistənə birləşdirilməsini məktubla xahiş edir. Bundan bir həftə sonra ÜİK(b)P MK-nın ikinci katibi G.Malenkov Dağlıq Qarabağın Ermənistən tərkibinə daxil edilməsi barədə Arutinovun Stalin qarşısında qaldırıldığı vəsatəti Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi M.C.Bağirova göndərir. 1945-ci il dekabrın 10-da M.C.Bağirov həmin məktuba cavab olaraq bildirir ki, Dağlıq Qarabağ əzəli Azərbaycan torpağıdır və bunun heç bir elmi əsası yoxdur. O, Ermənistənə bu şərtlə güzəştə gedə bilər ki, müxtəlif vaxtlarda Ermənistənə, Gürcüstənə və Sovet Rusiyasına verilmiş (**Zəngəzur, Dərələyəz, Vedibasar, Sürməli, Göycə, Dilican, Borçalı, Qara çöp, Dərbənd və.s.**) əraziləri Azərbaycan SSR-ə qaytarılsın. Bu cavab ermənilərin Dağlıq Qarabağı ələ keçirmək planlarını puç etdi. Mərkəzi hökumət problemin bütün ölkə üçün sonsuz fəlakətlər gətirəcəyini sonda anlayır. Məhz buna görə də, Mərkəzi hökumət məsələnin “arxivə verilməsini” vacib saydı [2. s.6].

Moskva 1946-cı ilin oktyabrında xaricdə yaşayan ermənilərin Ermənistənə köçürülməsi haqqında qərar qəbul etdi. Bu köçürülmə azərbaycanlıların yaşadıqları torpaqların boşaldılması hesabına həyata keçirilməli idi və bu belə də oldu. SSRİ Nazirlər Soveti 1947-ci il dekabrın 23-də **“Ermənistən SSR-dən kolxozçuların və başqa azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSRİ-nin Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında”** qərar qəbul etdi. İşin həyata keçirilməsi üçün 1948-ci il 10 mart tarixli yeni bir qərar verildi. Qərarlara əsasən, 1949-cu ildə 40 min, 1950-ci ildə 50 min nəfər guya “könlüllük prinsipinə əsasən” Azərbaycana köçürülməli idi. Bu müdhiş hadisə baş verdi. Azərbaycanlıların 1948-1953-cü illərdə Ermənistən SSR-də yaşayan azərbaycanlıların 150 min nəfəri doğma yurdlarından zorla çıxarıldı, insan hüquqları kobudcasına pozuldu. Dədə-baba yurdlarından deportasiya olunanlar Azərbaycanın Saatlı, İmişli, Göyçay, Kürdəmir, Sabirabad kimi aran rayonlarında yerləşdirildi. Minlərlə adam, xüsusilə uşaqlar və qocalar kəskin iqlim dəyişikliyinə dözməyərək həlak oldular, xəstəliyə düşər oldular, ilan zəhərinə tuş gəldilər [1, 1995.] Belə deportasiyalar, həmin illərdə, nəinki Qərbi Azərbaycanda, həmçinin, Azərbaycanın İranla (C.Azərbaycan) həmsərhəd olan Cənub rayonlarında da aparıldı.

Deportasiya tədbirləri Qərbi Azərbaycanın 22 rayonunda həyata keçirildi. Deportasiya nəticəsində Ermənistanda azərbaycanlıların sayı xeyli azaldı, Azərbaycanda isə ermənilərin sayı günü-gündən artırıldı. Yuxarı Qarabağda, Gəncədə, Bakıda erməni lobbisi gücləndi. Ermənistən qalan həmvətənlərimizə qarşı isə mənəvi terror hərəkatına meydan verildi. Oğuz yurdu toponimik dəyişikliyə uğradı. Azərbaycan adları erməni adlarına dəyişdirildi. Mərkəzi hakimiyyət bütün bunlara göz yummaqdə davam edirdi.

1988-1989-cu illər deportasiyası daha ağır, daha faciəli həyata keçirilmişdi. Fevralın 26-da Kremlə Sov.İKP MK-nın baş katibi M.Qorbaçov erməni fəallar Silva Kaputikyanı və Zori Balayani qəbul etmişdi. Saat yarım müddətdə onlar M.Qorbaçova türk dünyasının xəritəsini və saxta tarixi arayışlar təqdim etmiş, onu DQMV-nin Azərbaycanın tərkibində qalmasının mümkünşüzlüyünə inandırmağa çalışmışlar. Lakin Qorbaçov onlara Dağlıq Qarabağın Ermənistənə veriləcəyini tam vəd etmir, amma gündilikdə qalacağını onlara çatdırır. DQMV-nin sosial-iqtisadi inkişafı üçün 400 milyon rubl ayırlaşagini vəd edir. Çünkü Qorbaçov bilirdi ki, SSRİ ərazisində 19

potensial milli münaqişə ocağı mövcuddur və sərhədlərin dəyişdirilməsi yolu ilə Dağlıq Qarabağın Ermənistana verilməsi SSRİ-nin süqutuna gətirib çıxara bilər.

Fevralın 27-də Sov.İKP MK-nın beynəlxalq əlaqələr şöbəsi müdirinin birinci müavini Karen Brutens Xankəndinə gələrək erməni separatçılarının rəhbərləri ilə tam məxfi görüş keçirmiş, onlara təzyiqləri artırmağı və tələblərindən geri çəkilməməyi məsləhət görmüşdü. Bundan sonra, erməni millətçiləri azərbaycanlıların Ermənistandan qovulması üçün hər yerdə mitinqlər təşkil etməyə başladılar. Ermənistən EA-nın müxbir üzvü, "Qarabağ" hərəkatının liderlərindən biri Rafael Kazaryan 1988-ci il noyabrın 4-də İrəvanda keçirilən mitinqdə demişdi: "Dəstələrin köməyi ilə emiqrasiyani (*yəni azərbaycanlıların qovulmasını*) təmin etmək lazımdır. Bizə bütün onilliklər ərzində ilk dəfə Ermənistəni təmizləmək imkanı verilmişdir. Mən bunu bu on aylıq mübarizəmizin ən böyük nailiyyəti hesab edirəm.[9, 1905.az sayt]

Rusiya tarixçisi Yuri Pompeev 1988-ci ilin payızında azərbaycanlıların Ermənistəndən deportasiyasını belə təsvir edir: "Müdafisiz, silahsız azərbaycanlıları adətən çılpaq və əliyalın evlərindən qovaraq deyirdilər: "Ləənətə gəlmış türklər, rədd olun Ermənistəndə!" Ermənistəndə azərbaycanlıların yaşadıqları şəhər və kəndlərin içərisində ən ağır vəziyyət İrəvan şəhərində yaranmışdı. Mitinqlər həftələrlə və fasiləsiz davam etdiyi üçün azərbaycanlılar evlərindən bayırı çıxa, iş yerlərinə və bazar-dükana gedə bilmirdilər. Sumqayıtı tərk edib İrəvana gələn ermənilər azərbaycanlı ailələrinin ünvanlarını öyrənir, silahlı dəstələrin köməyi ilə onları mənzillərindən qovur və həmin mənzillərdə yerləşirlər. Mənzillərini Azərbaycanda yaşayan ermənilərlə dəyişdirən ailələrin ev əşyalarının yükləndiyi maşınları erməni silahlıları yollarda saxlayır, onları qarət edir və yaxud yandırır, maşını müşayiət edən azərbaycanlıları ya öldürür, ya da ağır bədən xəsarəti yetirirdilər.

1988-ci il noyabrın ortalarında Ermənistəndən Azərbaycana 80 mindən artıq qaçqın pənah gətirmişdi. Əslində isə onlara tapşırıq verilmişdi ki, bir həftə ərzində Ermənistəndən azərbaycanlıları təmizləmək aksiyasını həyata keçirsinlər. Erməni silahlı dəstələri 1918-1920-ci illərdə olduğu kimi, azərbaycanlı yaşayış məntəqələrinə hücumlar edir, əhalini silah gücünə qovur, əmlaklarını talayırılar.

1988-ci ilin noyabr ayının sonuncu ongünüyü Ermənistəndə azərbaycanlıların sonuncu deportasiyasının sonuncu mərhələsi idi. Amasiya rayonunda blokada şəraitində qalan 10 min nəfərdən artıq azərbaycanlı əhali istisna olmaqla, Ermənistəndə demək olar ki, azərbaycanlı qalmamışdı.

Ümumiyyətlə, 1988-ci il noyabrın 22-dən dekabrın 7-dək ötən müddət ərzində azərbaycanlılar yaşayan 22 rayonda 170 sırf və 94 qarışiq (ermənilərlə) yaşayış məskənləri boşaldılmış, nəticədə 250 min azərbaycanlı əhali tarixi-etnik torpaqlarından qovulmuşdur. Həmin vaxt 216 azərbaycanlı vəhşicəsinə qətlə yetirilmiş, minlərlə qadın, uşaq və qoca bədən xəsarəti almış, on minlərlə ailənin əmlakı qarət olunmuşdur.

18 sentyabr 2013-cü ildə Prezident İlham Əliyev Quba Soyqırımı Memorial Kompleksinin açılışında sözlərini Azərbaycan xalqına ünvanlayaraq demişdir: "Azərbaycanın ərazi bütövlüyü tam şəkildə bərpa edilməlidir, Şuşada, Xankəndidə Azərbaycanın dövlət bayrağı qaldırılmalıdır və gələcəkdə azərbaycanlılar bütün tarixi torpaqlarında yaşamlıdır...Buna nail olmaq üçün hər birimiz öz səylərimizi qoymalı, hər birimiz öz işimizlə o müqəddəs günü yaxınlaşdırılmalıdır".(10, "Respublika" qəz., 25 oktyabr 2016).

Artıq 7 ildən sonra o müqəddəs gün yetişdi. Bayraqlarımız artıq Şuşa və digər işgal olunmuş ərazilərdə dalğalanmaqdadır. **27 sentyabr – 10 noyabr 2020-ci il tarixi** müasir Azərbaycan tarixində unudulmaz və şərəfli bir tarixə çevrildi. 30 ilə yaxın erməni dığalarının və onların

havadarlarının sayəsində işğalda qalan 7 rayon və Yuxarı Qarabağ ərazilərimiz işğaldan azad edildi. Ali Baş Komandanımız İ. Əliyevin əmri ilə Müzəffər Şanlı Ordumuz **273 ildə** tariximizdə belə qazanılmayan qələbə sevincini bizə yaşatdı. Azərbaycan xalqı tarixdə görünməyən birlik, əzmkarlıq, mehribanlılıq nümayiş etdirdi. Ölkdə fəaliyyət göstərən 52 siyasi partiyanın, hamısı Ali Baş Komandanın yanında oldu. Türkiyə, Pakistan kimi qardaş ölkələr də Azərbaycanın yanında olduqlarını bəyan etdilər. Prezident bu birliyə arxalanaraq, hər çıxışlarında düşmən tərəfə ultimatumlar verir, beynəlxalq qanunları pozan Fransa, Almaniya kimi tərəf saxlayan ölkələri, o cümlədən ATƏT-i və onun Minsk qrupunu tənqid atəşinə tuturdu.

Hal-hazırda atəşkəsdir. Noyabrın 10-da Rusiya, Azərbaycan, Ermənistən arasında müharibənin başa çatması ilə bağlı Bəyannamə imzalandı. Erməni Baş Naziri qeyri-şərtsiz kapitulyasiya sənədini imzaladı. Qəbul edilmiş Bəyannamə qanunlarına əsasən erməni silahlı birləşmələri-terrorist qruplar və Azərbaycan torpaqlarını zəbt etmiş gəlmə ermənilər sonu dekabrın 1-dək ərazilərdən rədd olub çıxmışdır. Laçın koridoru və digər münaqişəli yerlərdə qərar tutan Sülhməramlı rus və türk orduları ərazidə öz missiyalarını yerinə yetirirlər.

Mən bu məqaləni yazarkiən, haylar (ermənilər) ərazini tərk etdikcə hələ də vandalizm, xislətlərində olan vəhşilik siyasetini davam etdirirlər. Müzəffər Ordumuz şəhər və kəndlərimizi azad edərkən, dəhşətli səhnələrlə üzləşirlər. Şəhər və kəndlər yerlə yeksan edilmiş, abidələr dağıdılmış, müqəddəs yerlərimiz – qəbirüstü abidələrimiz uçurulmuş, məhv edilmiş məscidləri donuz fermasına çevirmişdilər. Sülh şəraitində Kəlbəcər, Ağdam boşaldıllarkən, evlər yandırılır, həyat-bacalara, meşələrə od vurulur. Öz əllərində saxladıqları heyvanları “Türk” əlinə kecməsin deyə, güllələməkdən vaz keçmirlər. Bunlara insan demək olarmı?

Amma ölkə Prezidenti İ. Əliyev bu vandalizmə qarşı Azərbaycan xalqını təmkinli, səbrli olmağa çağırır, bir neçə ilə bütün bu ərazilərin gülüstana çevriləcəyini vəd edir. Çünkü ölkənin iqtisadi potensialı, xalqın birliyi, Vətənə olan məhəbbət buna imkanlar verir!

Yaşasın Müzəffər Ordumuz! Yaşasın Azərbaycan! Qarabağ bizimdir!
Qarabağ Azərbaycandır!

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev Ə. Ermənistən Azərbaycana qarşı təcavüzkarlıq siyaseti tarixindən. Bakı, 1995.
2. Arzumanlı V., Mustafa N. Tarixin qara səhifələri: Deportasiya. Soyqırım. Qaçqınlıq. Bakı, “Qartal” mətbəəsi, 1998
3. Армянский геноцид: миф и реальность. Сборник фактов и документов. Баку, 1992
4. Bayramov A. Tarixi faciələrimiz: deportasiya, repressiya və soyqırımı. Bakı, AM965 MMC mətbəəsi, 2015.
6. Məmmədov L, Əsədov S. Ermənistən Azərbaycanlıları və onların acı taleyi. Bakı, 1992.
7. Məmmədov N. Azərbaycanlıların kütləvi deportasiyası soyqırımı siyasetidir. Azərbaycan jur.-2009.-3 aprel.-S.6.
8. Mirzəzadə Ə. Tarix və zaman. Bakı, Elm və təhsil mətbəəsi, 2017 – səh. 78
9. Mustafa N. Azərbaycanlıların əzəli torpaqlarından sonuncu – 1988-1989-cu illər deportasiyası ... Respublika qəz. 25 oktyabr 2016., 1905.az sayılı, 27.04.2018.
10. Nəcəfov B. Deportasiya. Bakı, 1998. 11. Yaqublu N. Ermənilər türklərə qarşı (Rusiya arxiv sənədləri). Bakı, 2013

РЕЗЮМЕ
ДЕПОРТАЦИИ ПРОТИВ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО НАРОДА:
ИСТОРИЧЕСКИЙ И СОВРЕМЕННЫЙ ПЕРИОД
Мирзазаде А.А.

Краткая история армян в статье, кочевой образ жизни, проникновение в другие земли, приобретение территории путем поиска поддержки события были расследованы и зарегистрированы в статье соответсвии с последними исследованиями. Статья на Южном Кавказе против местных Азербайджанских тюркок, преступления, совершенные против человечности – сжигая людей в домах, совершая геноцид выгнать людей из домов (депортация), оккупировать территории, рассказывает о событиях присвоения. В статье отражены события и победы Второй Отечественной войны, охватившей оккупированные территории Азербайджана в современных условиях.

Ключевые слова: армянская дикость, депортация, геноцид, оккупация, окончательная победа

SUMMARY
DEPORTATIONS AGAINST THE AZERBAIJANI PEOPLE:
HISTORICAL AND MODERN PERIOD
Mirzazadeh A.A.

A brief history of the Armenians in the article, nomadic life, infiltration into other lands, bask to themselves, finding support land acquisition events researched and written in accordance with the latest research. According to the article, against local Azerbaijani Turks in the South Caucasus crimes committed against humanity – by burning people in their homes, by committing genocide to drive people out of their homes (deportation), to occupy territories, talks about the events of appropriation. The article also covers the okkupied territories of Azerbaijan illuminated in terms of the modern period, events and viktories of the Sekond Patriotic War reflected.

Key words: Armenian savagery, deportation, genoside, occupation, final victory

**XX ƏSRDƏ AZƏRBAYCANLILARA QARŞI TÖRƏDİLƏN SOYQIRIM VƏ ONUN
İCTİMAİ-SİYASİ NƏTİCƏLƏRİ**

Muradova K.V.

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Fəlsəfə, sosiologiya və politologiya kafedrası
konul.muradova.73@mail.ru

Xülasə. Son iki yüz ildə xalqımız dəfələrlə kütləvi qırğınlara və soyqırımlara məruz qalmışdır. XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq kütləvi və məqsədli şəkildə Cənubi Qafqaza köçürürlən ermənilər havadarlarının köməyi ilə soydaşlarımızın yaşadıqları minlərlə yaşayış məntəqəsini viran etmiş, bir milyondan artıq soydaşımızı soyqırıma məruz qoymuşlar. İlk mənbə və tarixi ədəbiyyatların təhlili göstərir ki, Azərbaycan xalqına qarşı erməni təcavüzünün başlıca məqsədi tarixi Azərbaycan torpaqları hesabına erməni dövlətinin əsasını qoymaq və sonradan müxtəlif yollarla onu genişləndirməklə “Böyük Ermənistən” yaratmaqdan ibarət olmuşdur.

Açar sözlər: soyqırım, xalq, hökümət, vətəndaş, tarix, müqavilə

Son iki əsrə xalqımız dəfələrlə kütləvi qırğınlara və soyqırımlara məruz qalmışdır. XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq kütləvi və məqsədli şəkildə Cənubi Qafqaza köçürülən ermənilər havadarları Rusyanın köməyi ilə soydaşlarımızın yaşıdlıları minlərlə yaşayış məntəqəsini viran etmiş, bir milyondan artıq soydaşımızı soyqırıma məruz qoymuşlar.

İlkin mənbə və tarixi ədəbiyyatların təhlili göstərir ki, Azərbaycan xalqına qarşı erməni təcavüzünün başlıca məqsədi tarixi Azərbaycan torpaqları hesabına erməni dövlətinin əsasını qoymaq idi. Sonradan müxtəlif yollarla dövləti genişləndirməklə xəyallarında arzuladıqları “Böyük Ermənistən” yaratmaqdən ibarət olmuşdur. Ermənilərin bu niyyətlərinin qismən də olsa reallaşmasında Rusyanın və bəzi Qərb dövlətlərinin müstəsna rolu olmuşdur. 1826-1828-ci illər Rusiya-İran, 1828-1829-cu illər Rusiya-Osmanlı müharibələrindən dərhal sonra İran və Türkiyədən köçürülən 130 minə yaxın erməni əsasən İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ xanlıqlarının ərazilərində məskunlaşdırılmışdı. Hətta köçürülən erməni əhalisi 6 il müddətində vergi və mükəlləfiyyətlərdən azad edilmişdilər. Bu köçürmə siyasəti müvafiq olaraq Türkmençay və Ədirnə sülh müqavilələrində öz əksini tapmışdı. Rusyanın İran və Osmanlı ilə apardığı müharibələr nəticəsində 359 müsəlman kəndi dağıdılmış, əhalisinin xeyli hissəsi qırılmış, qalanları isə qonşu ölkələrə qaçqın düşmüdüllər. Türkmençay müqaviləsindən sonra İrəvan və Naxçıvan xanlıqları ərazisində təşkil edilən Erməni vilayətində mövcud olan 1111 yaşayış məntəqəsindən cəmisi 62 kənddə (erməni kilsələrinin ətrafında) ermənilər yaşadılar.

Son iki əsrə indiki Ermənistən ərazisində Azərbaycan türklərinə qarşı həyata keçirilən qırğınlar, deportasiya və soyqırımları nəticəsində onların yaşıdlıları iki minə yaxın yaşayış məskənləri zorla boşaldılmışdır. Azərbaycanlıların öz əzəli torpaqlarından qovulması ilə paralel ermənilərin onların yerində məskunlaşdırılma kompaniyası XIX əsrin sonunda Osmanlıda baş qaldıran erməni separatizminin yatırılmasından sonra daha geniş vüsət almışdır. 20-ci əsrin əvvəllərində siyahıyalma zamanı Zaqqafqaziyada yaşayan 1,3 milyon erməninin 1 milyonu xaricdən gələn ermənilərdən ibarət olmuşdur. Həmin dövrdə “Daşnakşutyun” partiyası öz programında dəyişiklik etmişdir. Fəaliyyətinin ağırlıq mərkəzini Cənubi Qafqaza keçirən erməni partiyası müstəqil erməni dövləti qurmaq məqsədilə silahlı birləşmələr təşkil etmişdi. Rusyanın rəsmi dairələrinin ermənipərəst mövqeyindən istifadə edən “Daşnakşutyun” partiyası İrəvan, Gəncə və Tiflis quberniyalarında Azərbaycan türkləri yaşayan əraziləri təmizləmək və orada erməniləri məskunlaşdırmaq məqsədilə xalqımıza qarşı kütləvi qırğınlar törətmüşdi. 1905-1906-ci illərdə Rusiyada baş verən iqtisادlardan fürsət kimi istifadə edən ermənilər əvvəlcə Bakıda, sonra isə İrəvanda, Naxçıvanda, Gəncədə, Qarabağda, Zəngəzurda, Qazaxda və Tiflisdə dinc azərbaycanlılara qarşı kütləvi qırğınlar törətmüşdir. Erməni silahlı dəstələri İrəvan-Naxçıvan-Zəngəzur-Qarabağ istiqamətində yerləşən mülki azərbaycanlıların yaşayış məskənlərinin əhalisini qırmaqla, qovmaqla və həmin ərazilərdə erməniləri məskunlaşdırmaqla gələcək Ermənistən dövlətinin əsasını qoymaq istəyirdilər. Sayları on min silahlıdan artıq olan erməni birləşmələri İrəvan şəhərində və onun ətraf kəndlərində, Eçmiədzin (Üçkilsə) və Şərur-Dərələyəzdə, Gəncə quberniyasının Zəngəzur qəzasının Gorus, Qapan və Qarakilsə nahiyələrində, Şuşa, Cavanşir, Cəbrayıł, Qazax qəzalarında kütləvi soyqırım törətmüş, 200-dən artıq azərbaycanlı kəndini viran qoymuşlar. 1914-cü ildə Rusiya-Osmanlı müharibəsinin başlanmasından istifadə edərək “Daşnakşutyun” partiyası rus ordusunun tərkibində dörd böyük silahlı birləşmə təşkil etmişdi. Cəllad Andranikin başçılığı etdiyi erməni dəstələri Cənubi Azərbaycanın Xoy, Urmiya və Səlmas əyalətlərində 150 minə yaxın, sonra isə Şərqi Anadolunun Qars, Ərzurum və Ərdahan bölgələrində iki yüz mindən artıq Azərbaycan türklərini uşaq, qoca, qadın arasında fərq qoymadan qətlə yetirmiş, həmin əraziləri Çar Rusyasının

ermənilərə vəd etdiyi Ermənistən dövlətini qurmaq üçün türklərdən təmizləmişdilər. Rusiyada 1917-ci il oktyabr çevrilişindən sonra özlərini Qafqazda bolşevik hakimiyətinin qanuni nümayəndələri hesab edən ermənilər əsasən Türkiyədən qaçıb gələn erməniləri silahlandıraraq Sovet hakimiyətini qurmaq adı altında Bakıda hakimiyəti ələ keçirmişdilər.

1918-ci il mart və aprel aylarında Rusyanın hərbi yardımını ilə bolşevik qiyafəsinə bürünən ermənilər Şəumyanın rəhbərliyi ilə Bakıda soyqırım törədərək 15 min müsəlmanı qətlə yetirmişdilər. Məqsəd Bakını ələ keçirmək, onun neft sərvətinə sahib çıxmadaqdan ibarət idi. Həmin ilin mart-aprel-may aylarında ermənilər Şamaxıda, Qubada, Xaçmazda, Ağsuda, Kürdəmirdə, Salyanda, Lənkəranda Amazaspın, Lalayanın və digər erməni daşnaklarının başçılığı ilə kütləvi qırğınlar törətmış, 50 mindən artıq soydaşımızı ən vəhişi üsullarla qətlə yetirmişdilər. Qırğınlar İrəvan quberniyası ərazisində, Qarabağda, Zəngəzurda, Naxçıvanda daha amansız şəkildə törədilmişdi. Şamaxı və Quba qəzasında, Gəncə və İrəvan quberniyasında, həmçinin Qars vilayətində yaşayış məntəqələri erməni qudlurları tərəfindən yerlə-yeksan edilmiş, yüz minlərlə azərbaycanlı qətlə yetirilmiş, bir milyona yaxın əhali öz tarixi-etnik torpaqlarından didərgin salınmışdı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qurulduğdan sonra baş verən tarixi faciələrimizə siyasi-hüquqi qiymət verilməsi məqsədilə, fəvqəladə istintaq komissiyası yaradılmış və ermənilərin xalqımızın başına gətirdikləri müsibətlər şahid ifadələri əsasında sənədləşdirilmişdir [5, s. 42].

Cümhuriyyət hökumətinin qərarı ilə hər il martın 31-ni matəm günü kimi qeyd etmək qərara alınmışdı. Erməni təcavüzünün qurbanlarının xatırəsi 1919-cu və 1920-ci il martın 31-də matəm kimi qeyd edilmişdi. 1920-ci ildən sonra Ermənistanda Azərbaycan türklərinə qarşı deportasiya siyaseti “dostluq” və “beynəlmiləçilik” pərdəsi altında davam etdirilmişdir. 1930-1937-ci illərdə Ermənistən Türkiyə və İranla sərhəd boyunda yaşayan 50 minə yaxın azərbaycanlı repressiyaya məruz qalaraq həbs edilmiş, Qazaxıstan və Sibir çöllərinə sürgün edilmişlər. Rəsmi Ermənistən azərbaycanlılara qarşı soyqırım həyata keçirərək, onları tarixi-etnik torpaqlarından təmizlədikdən sonra mənəvi soyqırım, türk mənşəli toponimləri ermənilələşdirmək aksiyasını həyata keçirmişdir. Son vaxtlara qədər mövcud olan türk mənşəli toponimin hamısı dəyişdirilmiş və yaxud soydaşlarımızın yaşıdlıları kəndlər ölü zonaya çevrilərək, yaşayış məntəqələrinin siyahısından silinmişdir.

Monoetnik Ermənistən dövləti yaratmağa nail olan Ermənistən rəhbərləri onu dəstəkləyən dövlətlərin hərbi-sənaye potensialından qidalanaraq əhalisinin 30 faizini azərbaycanlılar təşkil edən Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətini, habelə, 7 ətraf rayonu işğal edib xarabazara çevirmiş, əhalini soyqırımına məruz qoymuşlar. Ermənistən silahlı qüvvələri Azərbaycanın 12 rayonunu işğal etmiş, 20 minə yaxın Azərbaycan vətəndaşını öldürmiş, 4 minə yaxın əhalini girov götürmişlər ki, onların da eksəriyyəti uşaqlar, qadınlar və qocalar təşkil edirlər. 1992-ci il fevralın 26-da törədilən Xocalı soyqırımı dünya tarixində analoqu olmayan vəhşiliyin nümunəsidir. Bir milyona yaxın azərbaycanlı erməni təcavüzü nəticəsində öz torpaqlarından qaçqın düşmüşdür. İşğal edilmiş ərazilərdə 4 mindən çox sənaye və kənd təsərrüfatı obyekti, 724 şəhər, kənd və qəsəbə qarət edilmiş, ümumi sahəsi 6 milyon kv. metr olan 180 mindən artıq mənzil və şəxsi ev, minə yaxın təlim tərbiyə müəssisəsi, 3 minə yaxın mədəni-maarif ocağı, 700-dən artıq tibb müəssisəsi erməni vandalları tərəfindən dağıdılmışdır [5, s. 43].

Təkcə XX yüzillikdə bir milyona yaxın azərbaycanlı ermənilər tərəfindən vəhşicəsinə öldürülmiş, 1,5 milyondan artıq soydaşlarımız indiki Ermənistən ərazisindən deportasiya edilmişdir. 1918-ci ildə imzalanan Batum müqaviləsinə əsasən cəmisi 9 min kv. km. ərazisi olan Ermənistən 1988-ci ildə onu 30 min kv. km.-ə çatdırılmış, hazırda isə işğal etdiyi ərazilərlə birlikdə azı 45 min kv. km. əzəli Azərbaycan torpaqlarını öz nəzarəti altına almışdır. Ermənistən silahlı

güvvələrinin işgal olunmuş Azərbaycan ərazilərindən qeyd-şərtsiz çıxarılması haqqında BMT Təhlükəsizlik Şurası 4 qətnamə qəbul etmişdir. Ermənistan Respublikası həmin qətnamələrin tələblərinə indiyədək əməl etməmişdir.

Ermənilərin XIX-XX əsrlərdə azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırım və kütləvi repressiya aksiyalarına hüquqi-siyasi qiymət vermək məqsədilə Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev 26 mart 1998-ci ildə “Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında” fərman imzalamış və bütün soyqırım faciələrini yad etmək məqsədilə 31 mart Azərbaycanlıların Soyqırım günü elan edilmişdir. Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin istər “Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında” 26 mart 1998-ci il fərmanı, istər “1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında” 18 dekabr 1987-ci il tarixli fərmanı, istərsə də həmin fərmanların icrası ilə bağlı imzaladığı sərəncamlar və eləcə də dövlətimizin başçısı İlham Əliyevin hər il soyqırım günü ərəfəsində etdiyi müraciətlər qan yaddaşımızın oyanmasına, tarixi keçmişimizə qarşı biganəliyimizə son qoymağa xidmət edir.

Ermənilər xalqımızın qan yaddaşının bərpa olmasından, tarixi keçmişində ona qarşı edilən zülmlərdən xəbərdar olmasından, erməni şovinizminin, erməni terrorizminin ifşa olunmasından çox narahatdırılar. Digər tərəfdən, Azərbaycanın bir dövlət kimi qüdrətlənməsi, onun regionun aparıcı dövlətinə çevriləməsi, Ermənistanın isə bütün beynəlxalq layihələrdən təcrid olunması, insan ehtiyatlarının tükənməsi onun bir dövlət kimi perspektivsizliyindən xəbər verir. Azərbaycan isə sülhpərvər, beynəlxalq hüquq normalarına hörmət edən, separatizmin və terrorçuluğun əleyhinə ardıcıl mübarizə aparan bir dövlət imici qazanıb. Azərbaycanın haqq işi, o cümlədən ona qarşı edilən tarixi ədalətsizliyin bərpası istiqamətində atdığı addımlar tədricən beynəlxalq ictimaiyyət tərəfindən anlaşılır və qəbul edilir. Azərbaycanlılara qarşı ermənilərin törətdikləri soyqırımların tanınması da gec-tez tarixi ədalətsizliyə verilən hüquqi-siyasi qiymət kimi dünya dövlətləri tərəfindən qəbul ediləcəkdir. Ermənilər “soyqırıma məruz qalan xalq” kimi deyil, məhz soyqırım törədən xalq imicini qazanacağı tarix çox da uzaqda deyil.

Məhz Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ali Baş Komandan, Cənab İlham Əliyevin başçılığı ilə ordumuzun Ermənistan Respublikasına qarşı aparılan 44 günlük Vətən müharibəsi böyük qələbə ilə nəticələndi. Azərbaycan Respublikasının işgal altındaki torpaqları azad edildi. Azərbaycan Respublikası beynəlxalq hüquq çərçivəsində tanınan sərhədlərini yenidən bərpa etdi. Artıq Azərbaycan Bayrağı Şuşada, Laçında, Kəlbəcərdə və digər işğaldan azad olunmuş torpaqlarımızda dalğalanır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasbəyli A.N., Darabadi P.Q., İbrahimov Ə.G. Konfliktologiya. Bakı, 2006
2. Elşad Mirbəşiroğlu. Siyasi münaqışlər: mahiyəti, quruluşu, həlli. Bakı, 2009
3. Həsənov Ə.M. Azərbaycan Respublikasının milli inkişaf və təhlükəsizlik siyasetinin əsasları. Bakı, 2016
4. Piriyev A. Siyasi strategiya və milli təhlükəsizlik problemi. Bakı, 2002
5. Politologiya. İzahlı lügət. Bakı, 2007

РЕЗЮМЕ
ГЕНОЦИД ПРОТИВ АЗЕРБАЙДЖАНА В XX ВЕКЕ И ЕГО
СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ ПОСЛЕДСТВИЯ
Мурадова К.В.

За последние двести лет наш народ неоднократно подвергался резне и геноциду. С начала 19 века армяне, массово и целенаправленно переселенные на Южный Кавказ с помощью своих покровителей, разрушили тысячи населенных нашими соотечественниками населенных пунктов и подвергли геноциду более миллиона наших соотечественников. Анализ первоисточников и исторической литературы показывает, что основной целью агрессии Армении против азербайджанского народа было создание армянского государства за счет исторических азербайджанских земель и создание «Великой Армении» путем ее расширения различными способами.

Ключевые слова: геноцид, народ, власть, гражданин, история, договор

SUMMARY
THE GENOCIDE AGAINST AZERBAIJANI IN THE XX CENTURY AND ITS
SOCIO-POLITICAL CONSEQUENCES
Muradova K.V.

Over the past two hundred years, our people have repeatedly been subjected to massacres and genocides. Since the beginning of the 19th century, Armenians, who were massively and purposefully relocated to the South Caucasus, with the help of their patrons, destroyed thousands of settlements inhabited by our compatriots and subjected more than a million of our compatriots to genocide. The analysis of primary sources and historical literature shows that the main purpose of the Armenian aggression against the Azerbaijani people was to establish the Armenian state at the expense of the historical Azerbaijani lands and to create a "Greater Armenia" by expanding it in various ways.

Keywords: genocide, people, government, citizen, history, contract

ZƏNGƏZUR QƏZASININ DEMOQRAFİK VƏZİYYƏTİ VƏ
AZƏRBAYCANLILARIN DEPORTASIYASI
Nərimanoğlu H.

Zəngəzur Cəmiyyətləri İctimai Birliyi
haci_narimanoglu@mail.ru

Xülasə. Məqalədə Azərbaycanın bir hissəsi olan Zəngəzur bölgəsindəki demoqrafik dəyişikliklər təhlil edilmişdir. Məqalədə, eyni zamanda bölgənin etnik tərkibində baş verən dəyişikliklər, ermənilərin köçürülməsi, Çar Rusiyasının müstəmləkəçilik siyasetinə uyğun olaraq XIX-XX əsrlərdə azərbaycanlıların soyqırımı və deportasiya edilməsi barədə faktlar və konkret sənədlər əsasında müqayisəli və analitik bir araştırma aparılmışdır.

Açar sözlər: Zəngəzurun demografiyası, Zəngəzurda soyqırım və deportasiya

XIX əsrin sonlarından etibarən dünya güclərinin hərbi-siyasi planlarına uyğun və fəal dəstəyi ilə yaradılan erməni milli terror təşkilatları, nizami qoşun hissələri, ardınca tarixi Azərbaycan-türk torpaqlarında qurulan Ermənistən Respublikası mifik “Böyük Ermənistən” ideyasını gerçəkləşdirmək məqsədilə ötən yüzillikdə soydaşlarımıza qarşı ardıcıl etnik təmizləmə, deportasiya və soyqırımları həyata keçirmişlər. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Hökuməti 1918-20-ci illərdə ermənilərin Bakı, Naxçıvan, Quba, Zəngəzur və digər bölgələrdə törətdikləri ağır cinayətlərin araşdırılması üçün Fövqəladə İstintaq Komissiyası yaratmış, üzə çıxarılan həqiqətlərin xalqın yaddaşında hifz edilməsi və dünya ictimaiyyətinə çatdırılması üçün bir sıra tədbirlər görmüşdür. Lakin Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra bu proses dayandırılmış, baş verənlərin sona qədər təhqiq edilməsinin və ona müvafiq siyasi-hüquqi qiymət verilməsinin qarşısı alınmışdır. Yalnız 80 il sonra - 1998-ci il martın 26-da ümummilli lider Heydər Əliyevin imzaladığı “Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında” Fərmando həmin dəhşətli hadisələrə adekvat siyasi qiymət verilmiş və 31 mart “Azərbaycanlıların Soyqırımı Günü” elan edilmişdir [1].

Yalnız bundan sonra tarixşunaslığımızda XX əsrд ermənilərin azərbaycanlılara qarşı apardığı soyqırımı və deportasiyanın elmi şəkildə öyrənilməsinə başlanmışdır.

Azərbaycanın tarixi Zəngəzur bölgəsində erməni silahlı quldur dəstələrinin əvvəlcədən planlaşdıraraq 1905-1906, 1917-1920, 1948-1953, 1988-1994-cü illərdə törətdikləri etnik təmizləmə, deportasiyanın arxiv sənədləri əsasında sistemli tədqiqi bu cəhətdən tarixşunaslığımızda mühüm yer tutur.

Zəngəzur qəzası ayrıca inzibati ərazi vahidi kimi 1861-ci ildə yaradılıb. 1867-ci ilin dekabrında Yelizavetpol (Gəncə) quberniyası yaradıldıqda Zəngəzur qəzası (mərkəzi, Gorus) onun tərkibinə daxil edilmişdi. Cavanşir, Şuşa, Naxçıvan qəzaları, cənubdan Araz çayı boyunca İranla əhatə olunmuşdu. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə (1918-1920) Qarabağ general-qubernatorluğunun 4 qəzasından biri olmuş Zəngəzurun sahəsi 7.824 kv. km idi. Qəzanın ərazisi indiki Ermənistən Respublikasının Gorus, Sisian, Qafan, Mehri və Azərbaycan Respublikasının Laçın, Qubadlı, Zəngilan rayonlarının torpaqlarını əhatə edib [5, s.3].

Azərbaycan XIX əsrin ilk otuzilliyində romanovlar Rusiyası tərəfindən işğalı və işğaldan sonrakı müstəmləkə əsarəti dövründə Vətənimiz çox ciddi sosial-iqtisadi, ictimai-siyasi və b. təbəddülatlara məruz qalmışdır. Hələ işğalın gedişində və ondan dərhal sonra imperianın yeni cızılmış sərhədləri boyunca cənubdakı iki müsəlman-türk səltənəti – Qacarlar və Osmanlı dövlətləri ilə Quzey Azərbaycanın müsəlman əhalisi arasında xristian əhalisindən «sanitar kordon» yaratmaq üçün çar Rusiyası erməniləri kütləvi şəkildə bu dövlətlərin ərazisindən Şimali Azərbaycana köçürüb onları bu ölkənin aborigen türk-müsəlman əhalisinin ən yaxşı torpaqlarında yerləşdirib özünə sadıq xristian plasdarmı yaratmaq siyasetini yürütmüşdür. Nəticədə bütövlükdə Quzey Azərbaycanın, habelə onun ayrı-ayrı bölgələrinin, o cümlədən Zəngəzurun demoqrafik durumunda köklü mürtəce dəyişikliklərin əsası qoyulmuşdur. Çar işgalları ərefəsində və onun gedişində Qarabağ xanlığının, daha sonra isə əsasən Qarabağ əyalətinin, eləcə də Zəngəzur bölgəsinin əhalisi haqqında XIX əsrin əvvəllərinə aid məlumatlarda göstərilir ki, 1823-cü ildə Zəngəzur bölgəsinin əsas hissəsini özündə birləşdirmiş Sisian mahalının xəzinə torpaqlarında 203, Bərgüşəd mahalının torpaqlarında 146, Püşyan mahalında isə 887 ailə qeydə alınmışdır [6, 208].

1828-1829-cu illərdə Qarabağ əyalətinə köçürülüb gətirilmiş 16-17 min nəfərlik erməni əhalisinin müəyyən hissəsinin Zəngəzurda yerləşdirilməsi ilə burada köklü demoqrafik dəyişikliklərin əsası qoyulmuşdur. Doğrudur, Qacaqlar səltənətinin Qaradağ, Germəli, Xoy və Səlmas bölgələrindən ermənilərin köçürülməsinədək də Zəngəzurun Mehri, Sisian (Əhlətyan, Pirnəkan, Şinətağ v.b. kəndlərdə) yerli xristian əhalisi yaşayırıdı, ancaq onlar alban əsilli idilər və

onları erməni saymaq düzgün deyil. Yeni gətirilən köçkünlər isə Zəngəzur bölgəsinin Bələk, Məzrə, Şələk, Qarakilsə, Əlili, Əngəlyurd, Quşutəzəkənd, Qafan, Uz və b. kəndlərində məskunlaşdırıldı. Bir qədər sonra bölgəyə az sayda rus əhalisi də köçürüldü. Mənsub olduqları təriqətə uyğun “duxoborlar” adlanan bu ruslar Sisianın Bazarçay kəndində məskunlaşdırılmışdılar. Erməni köçləri sonralar da davam etmişdir. Belə ki, 1874-cü ilin kameral siyahıyaalmalarının məlumatlarına görə, Zəngəzur qəzasının 168 xəzinə kəndindən artıq 42 kənd sərf erməni, 1 kənd rus, 5 kənd isə əhalinin qarışığı, qalanı müsəlman türk-azərbaycanlıların yaşadığı kəndlər idi. Həmin il qəzada qeydə alınmış 8563 həyətdə cəmi 20516 nəfər yaşayırırdı [6, s.208].

1884-1885-ci illərdə, Cənubi Qafqaz xəzinə kəndlilərinin iqtisadi möişətinin öyrənilməsi üçün aparılmış tədqiqatların nəticəsinə görə isə, Yelizavetpol quberniyasının Zəngəzur mahalının dörd sahəsində – Mehri, Qafan, Zəngəzur və Sisian sahələrində 293 yaşayış məntəqəsi qeydə alınmışdır ki, bunlardan da 49-u -16%-ı erməni, 1-i rus, 7-si isə qarışık əhalili kəndlər idi [6, s.209]. XIX əsrin 80-ci illərinin ortalarında qəzada qeydə alınmış 10828 həyətdə birləşmiş 70015 nəfər əhalinin artıq 36%-ni ermənilər, 63%-ni isə müsəlmanlar təşkil edirdilər. 1886-cı il ailə siyahıyaalmalarına görə Zəngəzur qəzasında əhalinin 53,3 faizini müsəlmanlar, 46, 3 faizini ermənilər təşkil edirdi [6, s.209]. Qəzadakı 326 kəndin yalnız 81-də ermənilər yaşayırırdı. Digər mənbədə göstərilir ki, 1 yanvar 1886-cı il tarixinə Yelizavetpol quberniyası əhalisinin qəzalar üzrə bölgüsündə Zəngəzurun sahəsi 6 644 verst, əhalisi 96 902 nəfər olmuşdur [6, s.210]. S.Zelinskiyə görə, 1886-cı ildə qəzada olan 161 dövlət kəndindən 111-i müsəlman, 49-u erməni kəndi idi. Əhalinin 38 712-i müsəlman, 30 850-i erməni idi. 1890-cı ildə Zəngəzur qəzasındaki 326 kənddə 19447 həyət, 123997 nəfər əhali qeydə alınmışdır. Romanovlar səltənətinin bütün mövcudluğu dövründə aparılmış çoxsaylı və çoxçəsidi əhali və b. sayımlar içərisində ən mükəmməli, sistemli və daha çox məlumatvericiliyi ilə seçilən 1897-ci il əhali sayımının nəşr edilmiş nəticələrində də Zəngəzur qəzasının demoqrafik durumu haqqında maraqlı, əhatəli məlumatlar vardır [6, s.210]. Çar II Aleksandrın 1867-ci il 9 dekabr tarixli fərmani ilə Yelizavetpol quberniyası yaradıldı. Qubernianın tərkibindəki Zəngəzur qəzasının ərazisi 6 829,7 kv. verst idi, qəza mərkəzi Gorus kəndi idi. Quberniyada qeydə alınmış 878 415 nəfər əhalidən 137 871 nəfəri Zəngəzur qəzasında yaşayırırdı [6, s.209]. 1897-ci ildə bu qəzada qeydə alınmış əhali içərisində 1783 nəfər xarici dövlət təbəəsi və 1623 nəfər müvəqqəti məskunlaşmış əhali olmuşdur. 1897-ci ilin digər məlumatına görə, 142 min nəfərlik qəza əhalisinin 71, 2 mini müsəlman, 63, 6 mini erməni, 1 807-i kürd, 1236-i digər (rus, ukraynalı, alman, dağıstanlı idi. 1897-ci ildə ermənilərin böyük əksəriyyəti artıq «yerli əhali» qrupuna aid edilirdi. XIX əsrin 90-ci illərinin ortalarında xarici havadarlarının qısqırtması ilə Anadoluda qaldırılmış erməni qiyamları Osmanlı hakimiyyəti tərəfindən qətiyyətlə yatırıldıqda Cənubi Qafqaza yeni erməni qaçqın kütlələri yönəlmış və onların da əksər hissəsi yenə də Azərbaycan torpaqlarında – İrəvanda, Naxçıvanda, Qarabağda, habelə Zəngəzurda yerləşmişdi. 1901-ci ildə qəzada 294753 nəfər əhalinin 197066-i müsəlman (67 faizi), 97204-ü erməni-qriqoryan (32,9 faizi), 483-ü digər millətlər idi. 1905-ci il yanvarın 1-nə olan məlumatata görə, qəzada 151140 nəfər yaşamışdır ki, onlardan 77.433 nəfərini türklər, 66181 nəfərini ermənilər, 6655 nəfərini kürdlər, 785 nəfərini ruslar və 76 nəfərini Avropa xalqlarının nümayəndələri təşkil etmişdilər. 1908-ci ildə Yelizavetpol quberniyası üzrə statistik məlumatlarda Zəngəzur qəzası əhalisinin 294 min 753 nəfər olduğu göstərilir. Bunlardan 197 mini müsəlman, 97 mini erməni idi. Qəzada mövcud olan 406 kənddən 314-də müsəlmanlar, 92-də ermənilər yaşayırdılar. XX əsrin əvvəllərində xristian imperiyasının hərtərəfli dəstəyi şəraitində Şimali Azərbaycanda kök salmış ermənilər «Qoy özümə yer eləyim, gör sənə neylərəm!» – prinsipini rəhbər tutaraq hakimiyyət orqanlarının cinayətkar fəaliyyətsizliyi, bəzi hallarda isə açıq-aşkar xristian təəssübkeşliyindən faydalananaraq, Quzey Azərbaycanın İrəvan,

Naxçıvan, Bakı, Gəncə, Qarabağ və b. bölgələri kimi Zəngəzurda da bu torpaqların tarixi sahibləri, aborigen sakinləri olan türk-müsəlman əhalisinə qarşı görünməmiş vəhşiliklər törətdilər. Bu qanlı-qadəli illərdən sonra Zəngəzur qəzasının əhalisi təbii artım, inzibati-ərazi dəyişiklikləri hesabına artmaqda davam etmişdir. 1910-cu ildə 187 851 nəfərə, Birinci dünya savaşı ərefəsində isə 220 186 nəfərə çatmışdır. Bu dövrdə müsəlman əhalisi Zəngəzur qəzasında başlıca demoqrafik toplum olaraq qalmaqdır idi. Belə ki, müsəlmanların sayı təxminən 132 min nəfər olduğu halda, ermənilərin sayı 87 min nəfər, rusların sayı isə cəmisi 1,7 min nəfər təşkil edirdi [6, s.214]. 1917-ci ilə aid statistik məlumatlara görə, Zəngəzurda azərbaycanlılar 123085 (55 faiz), ermənilər isə 99257, (44,3 faiz) təşkil edirdi. 1917-ci ildə qəzanın 109 kəndi dağdırılmış, qəzanın şərq bölgələrində yaşayan müsəlman əhalisinin sayı çəkisi xeyli azalmışdır. 1918-1919-cu illərdə daşnak Ermənistəninin təcavüzü nəticəsində qəzada 10 min nəfərdən çox müsəlman qətlə yetirilsə də, yenə əhalinin yarıdan çoxu müsəlman türklər idi. 1920-ci ildə Zəngəzur qəzasına daxil olan Qafan, Gorus, Sisyan, Mehri, Zəngilan, Qubadlı və Laçın rayonları 2233 təsərrüfatı birləşdirmiş, 224197 nəfər əhalisi olmuşdur, əhalinin 70 %-i Azərbaycanlı idilər.

Ermənilərin Zəngəzurda törətdikləri qanlı qırğınlar, soyqırımı və deportasiya erməni müəlliflərinin əsərlərində də faktlarla təsdiq və etiraf olunmuşdur. Tanınmış erməni tarixçisi T.Hacıkoğlu Sovet Ermənistəninin rus ordusu tərəfindən tutulmasının 10-cu ildönümü münasibətli ilə nəşr etdirdiyi kitabçasında bu dövrdə erməni xalqının törətdikləri vəhşilikləri belə təsvir edirdi: «Şərəfsiz daşnak «cümhuriyyəti»nin qısa dövründə Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə ilə aparılan döyüşlərdə daşnakların qanlı əlləri ilə minlərlə türkү məhv etdikləri, kəndlərini yandırıb külə çevirdikləri Zəngəzur, Şərur, Dərələyəz, Megri, Ağbaba, Zəngibasar, Böyük Vedidəki türk kəndlərində yaşanan vəhşiliklər, qətlamlar, soyğunçuluqlar hələ də yaddaşlardan silinməyib....1920-ci ildə isə ermənilər fəhlə və kəndlilərinin may qiyamının yatırılmasından sonra daşnaksutun «müsəlmanlar bizim düşmənimizdir» şəhəri altında azərbaycanlı və kurd kəndlərini bombalayaraq minlərlə sadə insanları məhv etdi. Əsgərlərdə yaltaqlıq, keyfiyyətsizlik, çalıb-çapmaq, başqasının hesabına yaşama, günahsız və çarəsiz insanları öldürmə psixologiyası kök atmışdır» [4, s. 54].

1918-1920-ci illər hadisələrinin Cənubi Qafqazda yerli əhalinin etnik tərkibinə təsirini Zəngəzur qəzasının nümunəsində apardığı tədqiqatlarla izləyərək şəhər edən rus tədqiqatçı N.Q.Volkova yazırıdı: “1897-ci ildə 137, 9 min əhalinin 71,2 mini (51,7%) azərbaycanlılar, 63,6 mini (46,2%) ermənilər, 1,8 mini (1,3%) kürdlər olmuşdur. 1922-ci ilin siyahıya alınmasına görə, Zəngəzurda cəmi 65, 5 min nəfər yaşayırı ki, bunun da 56,9 mini (89,5%) erməni, cəmi 6,5 mini (10,2%) azərbaycanlı idi.” 1917-1920-ci illərdə Zəngəzurda 10 mindən çox müsəlman azərbaycanlı soyqırımına məruz qalmış, 50 mindən çox azərbaycanlı bütün var-yoxunu itirərək qəzadan deportasiya edilmiş, sonradan onların yalnız 5 mini öz vətəninə dönmüşdü. 1917-ci ildə Zəngəzur qəzasında 123085 nəfər təşkil edən azərbaycanlıların 1926-ci il siyahıya alınma göstəricilərinə görə sayı təxminən 2,5 dəfə azalmışdır [8, s.54].

1945-ci il noyabrın 21-də Ermənistən hökumətinin vəsadəti nəzərə alınmaqla, azərbaycanlıların Ermənistənə köçürülməsi, xaricdəki ermənilərin də Ermənistənə köçürülməsi barədə SSRİ hökumətinin qərarı qəbul edildi. Qərarın icrası ilə bağlı xeyli yeni qərarlar da verildi. Bu qərarlara qarşı Zəngəzurda güclü müqavimət oldu, yalnız Gorus rayonunun 5 kəndindən- Şurnuxu, Ağbulaq, Qurdqalaq, Şahverdilər, Şamsız kəndlərindən cəmi 131 ailə - 712 nəfər Mingəçevir şəhərinə bitişik Hürülüşağı kəndinə köçürüldülər, orda məskunlaşdırıldılar. Bir-birindən ayrı düşən qohum-əqrəbalar 1993-cü ilə qədər Mingəçevirlə Zəngəzurun arasında qalmışdır [5, s.151].

Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən 1988-ci ildən başlayaraq Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Dağlıq Qarabağın, eləcə də ona bitişik olan 7 rayonun ərazisi işgal olunmuş, 700 min nəfərədək azərbaycanlı öz daimi yaşayış yerlərindən məhrum olaraq məcburi köçküň düşmüş və respublikanın 62 şəhər və rayonunda, 1600-dən çox sıx məskunlaşma obyektində müvəqqəti məskunlaşmışdır. Ermənistanın hərbi təcavüzü nəticəsində 20 min nəfər azərbaycanlı həlak olmuş, 100 min nəfər yaralanmış, 50 min nəfər müxtəlif dərəcəli xəsarət alaraq əlil olmuş, 4011 nəfər itkin düşmüşdür. Ermənistan silahlı qüvvələrinin hərbi təcavüzü nəticəsində ölkəyə dəymmiş ziyan təxminən 800 milyard ABŞ dollarından çoxdur [2]. İndi Ermənistan dünyada ən böyük insan orqanı ixracatçısıdır. Qarabağ müharibəsində itkin düşmüş Əsir və itkin düşmüş, girov götürülmüş vətəndaşlarla əlaqədar Dövlət Komissiyasında qeydiyyatda olan azərbaycanlıların sayı 3890 nəfərdir [3].

27 sentyabr 2020-ci ildən başlanan 44 gün davam edən Vətən müharibəsi 10 noyabrda böyük Zəfərlə - Ermənistanın hərbi kapitulyasiyası ilə başa çatdı. Azərbaycan Prezidenti, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin siyasi iradəsi, Azərbaycan silhalı qüvvələri tərkibində döyüşən əsgər və zabitlərimizin sarsılmaz cəsarəti, ığidliyi, ordumuzun ən müasir silahlarla təchizatı və idarə edilməsi sahəsində qazanılmış təcrübə, xalq-ordu birliyi və qardaş Türkiyənin siyasi dəstəyi nəticəsində Zəngəzurun Zəngilan, Qubadlı, Laçın bölgələri də daxil olmaqla, işgal altındakı torpaqlarımızın azad edilməsini şərtləndirən bəyanatın imzalanması ilə Azərbaycan tarixində, o cümlədən Zəngəzur bölgəsinin həyatında yeni dövr başlanmışdır [7].

ƏDƏBİYYAT

1. https://az.wikipedia.org/wiki/Mart_soyqırımı
2. http://idp.gov.az/uploads/files/Dagliq_Qarabag_munaqishesi.pdf
3. <http://human.gov.az/az/view-page/27/>
4. Nərimanoğlu H. Türk, ya erməni soyqırımı? gerçək tarix rus, ingilis, fransız, amerikan, yəhudü, gürcü ... erməni şahidlərin gözü, sözü ilə. Bakı: QHT nəşriyyatı, 2015, 128 s.
5. Nərimanoğlu H. Zəngəzur: 100 sual, 100 cavab. Bakı, QHT nəşriyyatı , 2019, 184 səh.
6. Nərimanoğlu H. Zəngəzur: köç, deportasiya, soyqırım, işgal tarixi, Bakı, QHT nəşriyyatı-2008, 240 səh.
7. <https://president.az/articles/45924>
8. Волкова Н.Г. Этнические процессы в Закавказье в XIX-XX вв. // Кавказский этнографический сборник. Вып. IV. Москва: 1969, с.154

РЕЗЮМЕ

ДЕМОГРАФИЧЕСКАЯ СИТУАЦИЯ В ЗАНГЕЗУРСКОМ УЕЗДЕ

И ДЕПОРТАЦИЯ АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ

Нариманоглу Г.

Статья анализирует демографические изменения в Зангезурском уезде, который полностью являлся частью Азербайджана. Также в статье проводится сравнительное и аналитическое исследование изменений, происходящих в этническом составе региона, переселение армян, геноцид и депортации азербайджанцев 19 и 20 веков в соответствии с колониальной политикой царской России на основе фактов и конкретных документов.

Ключевые слова. демография Зангезура, геноцид и депортация в Зангезуре

SUMMARY
DEMOGRAPHIC SITUATION IN ZANGEZUR DISTRICT AND
DEPORTATION OF AZERBAIJANIS
Nərimanoglu H.

Summary. The article analyzes demographic changes taking place in Zangezur district which was a part of Azerbaijan. The study also provides comparative and analytical investigation of changes taking place in the ethnic composition of the region, the resettlement of Armenians, and the genocide and deportation of Azerbaijanis of the 19th and 20th centuries in accordance with the colonial policy of Tsarist Russia based on facts and specific documents.

Keywords: demography of Zangezur, genocide and deportation in Zangezur

**ERMƏNİLƏRİN “ETNİK TƏMİZLƏMƏ” SİYASƏTİ VƏ XX ƏSRİN
DEPORTASIYALARI**

Nuruşova G.Q.

Bakı Dövlət Universiteti

gunelnursoy1990@outlook.com

Xülasə. İki Rusya-Qacar müharibəsindən sonra burada məskunlaşan ermənilər tərəfindən XX əsrдə azərbaycanlılar öz tarixi ərazilərindən deportasiya edilmişdi. Xalqımızın tarixini, etnogenezini, toponimikasını öyrənərkən Qərbi Azərbaycandan (Ermənistən) olan soydaşlarımızın üç kütləvi təqib və deportasiya ilə rastlaşıraq. Davam edən deportasiya siyasəti nəticəsində erməni rəhbərləri azərbaycanlıların qovulmasına nail olmuş və bununla da Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü pozaraq işğala başlamışdilar.

Açar sözlər: deportasiya, azərbaycanlılar, etnik kimlik, tarixi torpaq, soyqırım

Etnik kimliyimizin, xalq kimi formalaşaraq, tarixi ərazilərimizdə yaratdığımız qədim mədəni irsimizin öyrənilməsi və təbliğində “deportasiya” xüsusi diqqət verilməli problemlərdəndir. XX əsrin həm əvvəllərində, həm sonunda tarixi Azərbaycan torpaqlarından ermənilər tərəfindən deportasiyaya məruz qalmış azərbaycanlılar böyük dövlətlərin siyasi-ideoloji prinsiplərinin qurbanına çevrilərək, dünya xalqlarının sahib olduğu yaşam hüququndan məhrum edilmişdilər.

Azərbaycanın şimal torpaqlarının Rusiya imperiyası tərəfindən işğalı etnik strukturlarda və etnoslararası əlaqələr sistemində yeni proseslərin başlanğıcını qoymuşdur. Çar hökumətinin müstəmləkə siyasetinin istiqamətlərindən əsasını təşkil edən köçürmələr nəticəsində burada ermənilərin kompakt yaşayışı üçün zəmin yaradılmış və miqrant axını ilə Azərbaycanın müxtəlif ərazilərində məskunlaşdırılan ermənilər üçün sonrakı dövrdə ayrıca “dövlət” yaradılmışdı. Qafqaz bölgəsinə, o cümlədən Azərbaycana daim təsir edə bilmək üçün “alət” hesab olunan ermənilər əslində etnik baxımdan tarixi kökə malik olmayan və digər xalqlar tərəfindən mənfi xarakterinə görə məzəmmət olunan bir toplum olmuşdur. Bu fikri rus tədqiqatçısı L.V. Veliçkonun ermənilərlə bağlı yazılarından da görmək mümkündür “....ta qədim zamanlardan ermənilər haqqında pis fikir formalışmış, bunun səbəbi zaman-zaman onların nəsildən – nəsilə ötürüdükləri genetik vərdişləri ilə bağlıdır. Onlar istər öz tayfalarının, istərsə də qonşu tayfaların daxilində yaxşı nə varsa mənimsəyir, pis isə özgələrinə şamil edirlər”, deməklə kifayətlənməyib, erməniləri xaraktersiz, başqalarının adı, geyimi və adət-ənənələri hesabına formalışmış xalq adlandırır. “.... Gürcüstanda ermənilər kütləvi

şəkildə “şvili” sonluğu ilə soyadlar qəbul etmiş, müsəlman əyalətlərində Yusif-bəylər, Qara-bəylər, İbrahim-xanlar adı altında gizlənmiş və Rusiyada Krasilnikov, Sapožnikov, Popov familyaları ilə erməni kökənli rus kimliyi ilə peyda olublar”, deyə yazsa da, məhz belə bir etnik kimliksiz toplumun fəaliyyəti xalqımızın tarixi torpaqlarından deportasiya edilmədi ilə nəticələnmişdir [2, s.57-60].

Məlumdur ki, Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin daxili və xarici siyasetində ermənilərlə münaqişənin həll edilməsi mühüm yer tutmuş, Ermənistən tərəfinin Qarabağda, Zəngəzurda həyata keçirdiyi irimiqyaslı hərbi və “etnik təmizləmə” əməliyyatları barədə həm rəsmi İrəvan, həm də Qərb dövlətlərinin regiondakı nümayəndəlikləri qarşısında məssələlər qaldırılmışdır. Cumhuriyyət Xarici İşlər Nazirliyinin Ermənistana ünvünlədiyi 1919-cu il 29 noyabr tarixli (4798 sayılı) notada 23 noyabr sazişinə əməl edilməməsi, Zəngəzurda qətl və qarətlər törətmələrinin, habelə Dərələyəz qəzasında xeyli kəndi dağitmalarının qanunsuz olduğu bildirilir və bu halların qarşısının alınması tələb olunurdu. Təbii ki, dinc əhaliyə qarşı amansız rəftar etməklə, onların “qaçqın”lara çevriləməsi planına müvafiq olaraq, bu dövrə azərbaycanlıların kütləvi sıxışdırılması davam etdirilirdi. Xalq Cumhuriyyəti dövründə qaçqın düşən əhalinin bir hissəsi Gürcüstan sərhəddindən keçərək, hökümətin ayrdığı vəsait hesabına Azərbaycana gəlmişdi. Bu məqsədlə, Azərbaycan hökumətinin Gürcüstana 171 vaqon və bilet sıfariş vermişdir. Həmin dövrə 200 mindən artıq azərbaycanlı deportasiyaya məruz qalmışdı, bir o qədər də soyqırıma məruz qalmışdı. 1918-1920-ci illər ərzində baş verən bu proseslər nəticəsində Qərbi Azərbaycandakı tarixi torpaqlarımızda yaşayan 575 min nəfərdən artıq soydaşımızdan cəmi 10-12 min nəfər öz yurdunda qala bilmişdi [3].

Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin birinci onilliyində də “Azərbaycan-Ermənistən münasibətləri” məsəlesi Azərbaycan ərazilərinin böyük bir hissəsinin Ermənistən “hədiyyə” edilməsi ilə yadda qalmışdır. Bu hakimiyyətin ortalarında və sonunda da eyni proses davam etdirilmiş, kütləvi deportasiya təşkil olunmuşdur. XX əsrin 40-50-ci illərində 250 min, 80-ci illərdə isə 680 mindən artıq azərbaycanlı deportasiyaya məruz qalmışdı. Deportasiya həm də tariximizin həmin ərazilərdən silinməsi ilə davam etdirilmiş, yer adları, tarixi-mədəni abidələrimiz tamamilə dağıdılmışdır.

XX əsrin ən yadda qalan “etnik təmizləmə”si rəsmi qərarlarla həyata keçirilmişdir. O dövrkü Sovet hökuməti iki qərarı ilə xaricdə yaşayan erməniləri Ermənistən SSR-də yerləşdirmək və eyni zamanda, boş ərazilər əldə edə bilmək üçün azərbaycanlıların tarixi torpaqlarından çıxarılması (deportasiyası) üçün Nazirlər Şurası səviyyəsində qərar qəbul etmişdi. Belə ki, 1947-ci ilin 23 dekabrında “Ermənistən SSR-dən kolxoçuları və digər azərbaycanlı əhalini Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi” və köçürülmə ilə bağlı tədbirlər haqqında 4083 sayılı və 754 sayılı rəsmi sənədlə “könülli” adı altında “deportasiya” həyata keçirildi [1, s.19-23]. Qərbi Azərbaycanın bu dövrə tam erməniləşdirilməsi mümkün olmadıqından, 1988-ci ildən başlayaraq, bu proseslər təkrar və daha qəddarlıqla davam etdirildi, nəticədə azərbaycanlıların öz torpaqlarından çıxarılması başa çatdırıldı.

ƏDƏBİYYAT

1. Muradov Şahbaz, Azərbaycan Respublikası əhalisinin dinamikası və quruluşu: əsas demoqrafik və etno-demoqrafik dəyişikliklər (1897-2007-ci illər), Bakı, ”Elm”, 2008, 235 s.
2. Величко В.Л. Кавказ. Русское дело и междуплеменные вопросы СПб, 1904, т. 1, 111 ст
3. www.xalqqazeti.com/az/news/social/22363

РЕЗЮМЕ
ПОЛИТИКА «ЭТНИЧЕСКОЙ ЧИСТКИ» АРМЯН И ДЕПОРТАЦИИ XX ВЕКА
Нурушова Г.Г.

В течении XX века азербайджанцы были депортированы из исконных исторических территориях армянами, которые заселились здесь в последствии двух русско-каджарских войн. Изучая этническую историю, этногенеза, топонимику, сталкиваемся третья массовыми гонениями и депортациями наших соотечественников из Западного Азербайджана (Армении). В результате проводимой депортационной политике Армянские руководители добились изгнанию азербайджанцев и тем самым, начали оккупацию, нарушая территориальную целостность Азербайджана.

Ключевые слова: *депортация, азербайджанцы, этническая принадлежность, исторические земли, геноцид*

SUMMARY
POLICY OF "ETHNIC CLEANSING" OF ARMENIANS AND DEPORTATION
OF 20th CENTURY
Nurushova G.G.

During the 20th century, Azerbaijanis were deported from the original historical territories by Armenians who settled here in the aftermath of the two Russo-Kajar wars. Studying ethnic history, ethnogenesis, toponymy, we are engaged in three mass persecution and deportation of our compatriots from Western Azerbaijan (Armenia). As a result of the deportation policy, the Armenian leaders achieved the expulsion of Azerbaijanis and thereby began the occupation, violating the territorial integrity of Azerbaijan.

Key words: *deportation, Azerbaijanis, ethnicity, historical lands, genocide*

AZƏRBAYCANLILARA QARŞI ETNİK TƏMİZLƏMƏ SİYASƏTİ: ERMƏNİ
SEPARATİZMİ VƏ RUSİYA HİMAYƏDARLIĞI

Salahov F.Z., Hüseynov R.S.

Heydər Əliyev adına AAHM

ramidhuseynov82@gmail.com

Xülasə. Məqalədə Ermənistanın azərbaycanlılara qarşı etnik təmizləmə siyasəti, erməni separatizmi və Rusyanın himayədarlığı barədə məsələlər əks olunmuşdur. Azərbaycanlıların milli zəmində deportasiya edilməsi ermənilərin separatçı mahiyyətinin göstəricisi olduğu vurğulanır. Diqqəti çəkən müümət məsələlərdən biri kimi Rusyanın himayədarlığına arxalanan Ermənistanın Azərbaycanın tarixi torpaqlarında öz dövlətini qurmasından sonra davam etdirikləri işgalçılıq fəaliyyəti araşdırma predmeti kimi öyrənilir. Elmi işin aparılmasında politoogi elmin ümumməntiqi metodlarından istifadə edilmişdir.

Açar sözlər: *deportasiya, azərbaycanlılar, erməni separatizmi, etnik təmizləmə, Rusiya*

Cənubi Qafqazda ermənilər və onların himayədarları tərəfindən etnik azərbaycanlılara qarşı planlı formada, məqsədli şəkildə həyata keçirilmiş etnik təmizləmə və soyqırımı siyasəti xalqımız

üçün tarix-siyasi-sosial nəticələrə səbəb olmuşdur. Ermənilərin məqsədyönlü formada Cənubi Qafqaza köçürmək planları, onların bu regionda dövlətlərinin yaradılması şübhəsiz ki, Azərbaycanın tarixi torpaqlarının işgali, etnik azərbaycanlıların öz doğma yurdlarından deportasiya edilməsi hesabına baş vermişdir. Məhz XIX əsrin əvvəllərindən müasir dövrümüzə kimi davam etmiş bu siyasetin ən böyük himayədəri qismində Rusiya dövləti çıxış etmişdir.

Xüsusilə də 1813-ci il Gülistan, 1828-ci il Türkmençay müqavilərinə əsasən İran və hazırkı Türkiyə ərazisindən Azərbaycan ərazilərinə kütləvi formada köçürülmüş ermənilər, bilavasitə Rusyanın köməyi və dəstəyi ilə 1905-1906, 1918, 1948-1953, 1988-ci illərdə azərbaycanlıları öz doğma yurdlarından deportasiya etmişlər.

Hələ II Dünya müharibəsindən sonra sovet rejiminin şovinist və millətçilik siyasetinin güclənməsi xalqlar arasında tez-tez münaqişə və toqquşmaların yaranmasına səbəb olurdu. SSRİ rəhbərliyi Cənubi Qafqazı nəzarətdə saxlamaq, təsir imkanlarını genişləndirmək baxımından Azərbaycan, erməni, gürçü və başqa xalqları bir-birinə qarşı qoymaq, münaqişə ocaqlarını yaratmaq siyasetini yürüdürdü. Qondarma “Dağlıq Qarabağ” konfliktinin süni surətdə kəskinləşdirilməsi bu siyasetin həyata keçirilməsinə bariz nümunə idi.

1. Rusyanın Qafqaz siyasetində erməni amilindən istifadəsi

Hələ I Pyotr dan başlamış Qafqaz siyaseti, bu regionda möhkəmlənmək, geosiyasi-geoiqtisadi maraqları təmin etmək XIX əsr də daha geniş formada davam etmişdir. Heç şübhəsiz ki, bu siyasetin arxasında həm də etnik münasibətlərin tənzimlənməsi məqsədi daşıyırırdı. Belə ki, Cənubi Qafqazda əsasən azərbaycanlıların yaşadıqları ərazilərə digər yerlərdən gətirilmiş erməniləri yerləşdirməklə onların xeyrinə demokratik dəyişikliyə nail olmaq siyaseti həyata keçirilmişdir. XIX əsr dən etibarən planlı formada erməni ailələrinin köçürülməsi və mütəmadi olaraq sayının artırılması artıq XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq əsl məqsədin həyata keçirilməsini - Azərbaycana qarşı ərazi iddialarını qaldırmış oldular.

“Böyük Ermənistən” xülyasını reallaşdırmağa istiqamətlənmiş fəaliyyət XIX əsrin sonlarında erməni millətçilərinin yaradıqları “Daşnaksütun” partiyasının programının əsas qayəsini təşkil edirdi[7]. Bu plana əsasən ata-baba torpaqlarında yaşayan azərbaycanlıları planlı surətdə doğma yurdlarından qovmaqla etnik təmizləmə və soyqırımı siyasetini həyata keçirməyə başladılar.

Çar Rusyasının, daha sonralar isə Sovet rəhbərliyinin birbaşa dəstəyi və himayədarlığı ilə ermənilər vaxtaşırı olaraq etnik azərbaycanlılara qarşı milli və dini zəmində ayrıseçkilik fəaliyyətini davam etdirmişlər. Bununla belə, ermənilərin bu fəaliyyətinin həyata keçirilməsində bir vasitə olaraq Rusyanın hakim dairələri də istifadə etmişlər. Belə ki, 1905-1906-ci illər erməni-müsəlman iğtişaslarından məqsədyönlü formada istifadə etməklə əsl niyyətlərini həyata keçirmişlər. Çar məmurları Qafqazda güclənən narazılıq dalğasının hökumət əleyhinə istiqamətlənəcəyindən qorxduqlarından, ermənilərin müsəlmanların yaşadığı ərazilərdə törətdikləri qırğınlara biganə qalmış, bəzi hallarda isə onların tərəfini saxlamaqla hər iki tərəfin gücünün etnik toqquşmalara sərf edilməsinə nail olmuşdular[4]. 1905-1906-ci illərdə ermənilər Gəncədə, Qarabağda, İrəvanda, Qazaxda, Naxçıvanda, Ordubadda, Şərur-Dərələyəzdə, Zəngəzurda, Bakıda və başqa yerlərdə dinc azərbaycanlı əhalisini amansızlıqla qətlə yetirilmiş, şəhərləri və kəndləri viran qoymuş, dağıntılar törətmİŞlər[9, s. 7]. Şuşa, Zəngəzur və Cəbrayıllı qəzalarında, habelə İrəvan və Gəncə quberniyalarında erməni silahlı quldur birləşmələri azərbaycanlıların məskunlaşdıığı 200-dən çox yaşayış yerini xarabalığa çevirmiş, 10000-dən çox vətəndaş doğma yurdlarından qaçqın və məcburi köçküն düşmüslər[3, s.14].

V.Lenin tərəfindən 1917-ci ilin dekabrında Qafqaz işləri üzrə müvəqqəti fövqəladə komissar təyin edilən S.Şaumyan azərbaycanlıların kütləvi qırğınının təşkilatçısı və rəhbərinə çevrilmişdi [1, s.34].

Müstəmləkəcilik siyasetinin tərkib hissəsi olaraq 1813 və 1828-ci il müqavilələrindən başlayaraq köçürülmə prosesinə himayədarlıq etmiş Çar Rusiyası erməniləri Qarabağın dağlıq hissəsində yerləşdirməklə sünə surətdə onların çoxaldılmasına rəvac vermişdir. Rusların himayədarlığına sığınan və bundan böyük məharətlə istifadə edən ermənilər heç şübhəsiz ki, məskunlaşdıqları qədim Azərbaycan torpaqlarını əsasən də Qarabağı ələ keçirməyi planlaşdırırlar. Sonrakı dövrlərdə işğal planlarını həyata keçirmək məqsədilə ermənilər oraya silahlı qüvvələr göndərdilər. Məhz silahlı qüvvələrin hücumu nəticəsində Qarabağ torpaqlarını ələ keçirməyə çalışın ermənilər, yaşayış məntəqəsini dağdırıb, minlərlə dinc azərbaycanlı əhalisini qəddarcasına məhv etdilər. Daşnak Ermənistən hökuməti Qarabağla əlaqədar 1919-cu ilin yanvarında Azərbaycana qarşı ərazi iddiası irəli sürdü. İlk dəfə olaraq ərazinin dağlıq hissəsinin Ermənistana birləşdirilməsinə cəhd edildi. Azərbaycan hökuməti dəfələrlə problemin dinc vasitələrlə həll edilməsi üçün təkliflərlə çıxış etməsinə baxmayaraq, daşnaklar istənilən təklifdən imtina etdilər.

Ötən əsrin 40-cı illərində Anastas Mikoyanın təşəbbüsü ilə Ermənistanda partiya elitasının fəal iştirakı ilə gizli “Qarabağ hərəkatı”, “Qarabağ komitəsi” yaradılmışdır. Ermənistən rəhbərliyi işgalçılıq iddiası ilə çıxış edərək 1945-ci ildə növbəti dəfə Ümmüttifaq Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin qarşısında Dağlıq Qarabağın Ermənistana birləşdirilməsi məsələsini qaldırır. Ermənistən Kommunist Partiyası MK və XKS-nin Stalinə heçbir elmi, tarixi əsasi olmayan müraciətində iqtisadi baxımdan həmin ərazinin guya daha çox əlaqəli olduğunu sübut etməyə çalışırdı. ÜİK(b)P MK katibi G.Malenkov məsələyə dərhal reaksiya verərək 28 noyabr 1945-ci il tarixində Mircəfər Bağırova (Azərbaycan KP MK-nin birinci katibi) göndərdiyi məktubunda bu məsələ ilə bağlı onun rəyini öyrənmək üçün ona məlumat verir. 10 dekabr 1945-ci il tarixində M.Bağırov cavab məktubunu ona göndərir. Məktubda Dağlıq Qarabağın tarixən əzəli Azərbaycan ərazisi olduğunu və Ermənistənla hər hansı tarixi, iqtisadi və mədəni bağlılığının olmadığını təkzibəilməz faktlarla sübut edir.

2. Deportasiya şərait yaradan mühüm səbəblər

Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı etnik təmizlənmə siyasetinin əsasında dayanan mühüm səbəblərindən biri də, onların Azərbaycan ərazilərinə kütləvi formada köçürülməsi olmuşdur. Məhz köçürülmə prosesinin məqsədli formada həyata keçirilməsi gələcəkdə azərbacanlıların bu ərazilərdən deportasiya edilməsini nəzərə tutmuşdur.

Pavel Sisianov (Qafqazdakı rus qoşunlarının baş komandanı) Gəncəni tutduqdan sonra 22 may 1805-ci il tarixli, 19 nömrəli raportunda qeyd edirdi ki, Qarabağ özünün coğrafi mövqeyinə görə Azərbaycanın, eləcə də İranın qapısı hesab edilir, buna görə də onu itaətdə saxlamalı və burada mövqeyimizi möhkəmlətməyə daha çox cəhd göstərməliyik [6, s.16]. Məhz buna uyğun olaraq Qarabağ xanı İbrahim xanla general Sisianov arasında 14 may 1805-ci il tarixində müqavilə imzalandı. P.Sisianov Qarabağ xanlığının Rusyanın tərkibinə daxil olmasından dərhal sonra çarizmin mövqeyini gücləndirmək məqsədilə Zaqafqaziyanın müxtəlif ərazilərindən erməni ailələrini bura köçürməyə başladı [2, s.271-272].

Çar Rusiyasının hakimiyyət təmsilçiləri olan Yermolov və Mogilyovskinin tərtib etdikləri “Qarabağ əyalətinin təsviri” adlı sənəd Qarabağ əhalisinin etnik tərkibi və sayı haqqında geniş informasiyaya malikdir. Bu sənədə istinad etsək əmin oluruq ki, Türkmençay müqaviləsindən 5 il əvvəlki dövrə qədər Qarabağ ərazisində yaşayan 20095 ailənin 15729 azərbaycanlı və 4366 erməni ailəsi olmuşdur (bunlarda köçürülmə hesabına) [6, s.17]. Amma demoqrafik vəziyyətin ermənilərin

xeyrinə dəyişməsi Cənubi Qafqazın Rusiya tərəfindən işgal edilməsindən sonra baş vermişdir. Xüsusilə də Rusiya-İran (1826-1828) və Rusiya-Türkiyə (1828-1829) müharibələrinin gedişində və ondan sonrakı dövrdə qonşu ölkələrdən Cənubi Qafqaza, o cümlədən Azərbaycanın Qarabağ bölgəsinə kütləvi formada eməni ailələrinin köçürülməsi onların saylarını artırılmışdır.

Çar Rusyanın Cənubi Qafqazdakı müstəmləkəciliğin siyasəti haqqında araşdırma aparan rus qafqazşunası N.Şavrov yazır: “Müstəmləkəcilik fəaliyyətimizə Cənubi Qafqazda rusların deyil, bizi yad olan xalqların yerləşdirilməsindən başladığ. Rusiya-İran müharibəsinin qurtarmasından sonrakı iki il ərzində, yəni 1828-ci ildən 1830-cu ilədək Cənubi Qafqaza İrandan 40000 və Türkiyədən 84000 erməni köçürmüştər və onları ermənilərin daha az olduğu Yelizavetpol və İrəvan quberniyalarının ən yaxşı dövlət torpaqlarında yerləşdirmişdik. Rəsmi formada köçürüldən 124000 erməni ilə yanaşı, qeyri-rəsmi şəkildə köçənlər də kifayət qədər çoxluq təşkil etmişdir. Ümumilikdə hesablaşsaq köçən ermənilərin sayı 200 min nəfərdən çox idi” [10, s. 61].

N. Şavrov qeyd edir ki, “XX əsrin əvvəlində Cənubi Qafqazda yaşayan 1300000 ermənidən 1000000 yerli əhali deyil, rusların vasitəsilə məskunlaşdırılmışdı. Sonrakı dövrdə, Sovet İttifaqının mövcud olduğu dövr ərzində Ümumittifaq ərazisindən kənarda yaşayan 100000 çox erməni Ermənistana köçüb etmişdir” [10, s. 64]. Məhz rəsmi statistik sənədlərə və bütün tarixi faktlara istinad etsək görərik ki, indiki Ermənistana adlanan dövlətin ərazisində məskunlaşan ermənilərin sələflərinin hamısının vaxtilə İrandan və Türkiyədən, son dövrlərdə isə əsasən Livan, Yunanistan, Suriya, Bolqarıstan və Ruminiyadan köçüb gələnlərdir [5, s. 16-21]

Erməni əsilli Z.Korkodyan müəllifi olduğu “Sovet Ermənistənin əhalisi 1831-1931” kitabında (1932-ci ildə İrəvanda nəşr olunub) qeyd edir ki, İrəvan quberniyasında, Tiflis quberniyasında və Yelizavetpol quberniyasında 2310 yaşayış məntəqəsindən 2000-i azərbaycanlılara məxsus idi. Təkcə bir faktı demək kifayət edir ki, 10000 nəfər əhalinin 7000-nin azərbaycanlı olduğu İrəvanda, idarəetmədə olan 40 nəfərin hamısı azərbaycanlılar olmuşdur [8, s.22].

Göründüyü kimi Çar Rusyasının, daha sonra Sovet hakimiyyətinin birbaşa himayəsi ilə bu uydurma dövlətin Azərbaycan torpaqlarında yaradılması azərbaycan-müsəlman əhaliyə qarşı şovinist bir siyasetin həyata keçirilməsinə gətirib çıxarmışdı. Digər tərəfdən geosiyasi nəzarəti həyata keçirmək üçün ermənilərdən bir vasitə olaraq istifadə edilməsi onların separatçı və işgalçi fəaliyyətinə şərait yaratmışdır. Zaman keçdikcə, müəyyən imkanlara sahib olmuş bu terrorçu qruplaşmalar özlərini Cənubi Qafqazın yerli xalqları hesab etməyə və azərbaycanlılara qarşı separatçı mövqe sərgiləməyə çalışmışlar.

3. 1948-1953, 1988-ci illərdə azərbaycanlıların Ermənistandən deportasiyası

Hələ 1943-cü il noyabrın 28-dən dekabrın 1-dək SSRİ ABŞ və İngiltərənin iştirakı ilə keçirilən Tehran konfransında Sovet-İran münasibətləri müzakirə edilərkən, gələcəkdə uydurma “Böyük Ermənistən” dövləti yaratmaq iddiasında olan ermənilər daha çox münbit, iqtisadi cəhətdən böyük üstünlüklərə malik ərazilərdən istifadə etmək üçün, SSRİ-nin xarici işlər naziri V.Molotova müraciət edərək, İranda yaşayan ermənilərin Azərbaycana köçürülməsinə razılıq verməsini xahiş etmişdilər. V.Molotov məsələ ilə bağlı SSRİ rəhbərliyi ilə danışdıqdan sonra SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 19 oktyabr 1946-cı il tarixli fərmanına əsasən xaricdə yaşayan ermənilərin Ermənistən SSR ərazisinə köçürülməsinə razılıq verilmişdir. Az keçməmiş Qeyd etmək lazımdır ki, məhz “Daşnaksütün” partiyasının 1947-ci ildə keçirilmiş 14-cü konqresində köçürmə ilə bağlı qərarlar qəbul edilmişdir. Heç şübhəsiz ki, qəbul edilmiş qərara erməni Qriqoryan kilsəsinin xeyir-dua verənisi bu köçürmə planının məqsədyönlü və düşünülmüş iş olduğu bir daha sübut olunur.

1947-ci il dekabrin 23-də SSRİ Nazirlər Soveti “Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və başqa azərbaycanlı əhalisinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında” qərar verdi. Növbəti belə qərar 1948-ci il 10 mart tarixində qəbul edilməklə konkret tədbirlər planının müəyyən edilməsi nəzərdə tutulurdu.

Göründüyü kimi, etnik təmizləməyə prosesi SSRİ-nin mövcud olduğu son dövrlərə qədər davam etmişdir. Sonuncu belə addım XX əsrin 80-cı illərində həyata keçirilmişdir. SSRİ rəhbərliyinin himayədarlığına sığınan separatçı ermənilər hazırkı Ermənistan ərazisində yaşayan sonuncu azərbaycanlı ailələrini deportasiya etməyə başladılar. Belə ki, etnik azərbaycanlılara qarşı təqiblərə, işgəncələrə, hədə-qorxulara start verildi. Etnik azərbaycanlıların yaşadıqları kənd və qəsəbələr boşaldıldı, onlara qarşı silahlı qırğınılar, terror aktları həyata keçirildi. Bu cür formada azərbaycanlıların deportasiya edilməsi, həm də onlara qarşı soyqırım siyasetinin həyata keçirilməsi məqsədini daşıyırırdı.

ƏDƏBİYYAT

1. Arzumanlı, V., Mustafa, N. Tarixin qara səhifələri. Deportasiya. Soyqırım. Qaçqınlıq / Bakı: Qartal, - 1998. - 280 s.
2. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar /Tərtibçilər: S.Əliyarov, F.Mahmudov və b. / Bakı, - 1989. - 328 s.
3. Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında(8 dildə) / Bakı, - 1998. - 120 s.
4. <http://tarixinstitutu.az/page/80/kutleviqirgin>
5. Hüseynov, R., Məmmədov, Ş. Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı soyqırım siyasetinin mühüm tərəfləri // H.Əliyev adına AAHM-in Elmi əsərlər məcmuəsi jurnalı. № 2 (33), - Bakı, - 2019, - s. 16-21.
6. Xəlilov, X. Qarabağın elat dünyası / Bakı, - 1992. - 119 s.
7. Mahmudov, Y. “Böyük Ermənistan” uydurması: terror, soyqırımları və özgə torpaqlarına yiyələnmək “ideologiyası”/
http://anl.az/down/meqale/xalqqazeti/xalqqazeti_yanvar2009/65874.htm
8. Məmmədov, İ., Əsədov, S. Ermənistən azərbaycanlıları və onların acı taleyi (qısa tarixi očerk) /- Bakı, - 1992. - 72 s.
9. Ordubadi, M.S. “Qanlı illər” / Bakı, - 1991. - s. 7
10. Шавров, Н.Новая угроза русскому делу в Закавказье: Предстоящая распродажа в Муганиинорадцам / Баку, - 1990. - 156 с.

РЕЗЮМЕ

ПОЛИТИКА ЭТНИЧЕСКОГО ОЧИСТКИ В ОТНОШЕНИИ АЗЕРБАЙДЖАНОВ: АРМЯНСКИЙ СЕПАРАТИЗМ И РОССИЙСКАЯ ЗАЩИТА

Салахов Ф.З., Гусейнов Р.С.

В статье освещается политика Армении по этнической чистке против азербайджанцев, армянский сепаратизм и покровительство России. Подчеркивается, что депортация азербайджанцев по национальному признаку является показателем сепаратистского характера армян. Одним из важнейших вопросов является оккупация Армении под эгидой России после создания ее государства на исторических землях Азербайджана. При проведении научной работы использовались общелогические методы политологии.

Ключевые слова: депортация, азербайджанцы, армянский сепаратизм, этнические чистки, Россия

SUMMARY

POLITICS OF ETHNIC PURITY IN RELATIONS WITH AZERBAIJAN: ARMENIAN SEPARATISM AND RUSSIAN PROTECTION

Salakhov F.Z., Huseynov R.S.

The article covers Armenia's policy of ethnic cleansing against Azerbaijanis, Armenian separatism and Russia's patronage. It is emphasized that the deportation of Azerbaijanis on national grounds is an indicator of the separatist nature of Armenians. One of the most important issues is the occupation of Armenia under the auspices of Russia after the establishment of its state in the historical lands of Azerbaijan. General logical methods of political science were used in conducting scientific work.

Keywords: deportation, azerbaijanis, armenian separatism, ethnic cleansing, Russian

NAXÇIVAN AZƏRBAYCAN TÜRKLƏRİNİN ERMƏNİSTANDAN DEPORTASIYASI DÖVRÜNDƏ (1988-1989-cu illər)

Seyidov A. Q.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

abbas.seyidov@gmail.com

Xülasə. XX əsrin 80-ci illərində sovetlər imperiyası çökməkdə idi. Imperiyani saxlamaq üçün sovet rəhbərliyi müxtəlif bölgələrdə milli münaqişələri qızışdırmaq, xalqlar arasında qanlı toqquşmalar yaratmağa çalışırdı. Bu münaqişələrdən biri də Ermənistən-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi oldu. Ermənistənin siyasi rəhbərliyi Dağlıq Qarabağı Ermənistana ilhaq etməyə cəhd göstərdi. Bu da qanlı münaqişəyə, Azərbaycan türklərinin öz doğma yurdlarından – Ermənistən SSR ərazisindən qovulması ilə nəticələndi.

Təkcə 1988-ci ildə Ermənistəndə Naxçıvana gələn 17.000 nəfərdən artıq qaçqın muxtar respublikanın ayrı-ayrı rayonlarında yerləşdirilmiş və dövlət qayğısı ilə əhatə olunmuşdu. Münaqişə nəticəsində 1988-1992-ci illərdə Azərbaycana üz tutan azərbaycanlı qaçqın və məcburi köçkünlərin sayı 1 138 450 nəfər olmuşdur ki, onlardan 250 min nəfəri Ermənistəndən qovulmuş qaçqınlardır.

Məqalədə 1988-1989-cu illərdə Naxçıvan Muxtar Respublikasına pənah gətirən azərbaycanlı qaçqınların keçdiyi yoldan bəhs edilir.

Açar sözlər: Naxçıvan, deportasiya, Ermənistən-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi, erməni vandalizmi, İkinci Qarabağ müharibəsi

XX əsrin 80-ci illərində yetmiş ildən artıq mövcud olan nəhəng sovetlər imperiyası çökməkdə idi. Sov.İKP MK-nın Baş katibi M.S.Qorbaçovun “yenidənqurma” siyasəti və digər cəhdlər heç bir nəticə vermədi. Müttəfiq respublikalarda başlayan oyanış hərəkatları SSRİ-nin daha tez dağılması üçün zəmin yaratdı. Bu dövrdə mərkəzdənqaçma meylləri güclənirdi. Imperiyani qorxu, qırğın və daha nələrinsə bahasına olursa olsun saxlamaq cəhdləri uğursuz alındığı üçün, sovet rəhbərliyi gizli şəkildə müxtəlif bölgələrdə milli münaqişələrin qızışdırılmasına şərait yarada biləcək amilləri götür-qoy edir, xalqlar arasında qanlı toqquşmalar yaratmağa çalışırdı.

Ümummilli lider Heydər Əliyev 1987-ci ilin oktyabr ayında Sov.İKP MK Siyasi Bürosu üzvlüyündən və SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini vəzifəsindən istefa verdikdən bir neçə gün sonra pusquda dayanan ermənilərin əl-qolu açıldı. Rusiyada və xaricdə olan havadarlarının dəstəyi ilə onlar Azərbaycanın tərkib hissəsi olan Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinə və Naxçıvan Muxtar Respublikasına qarşı ərazi iddiaları ilə çıxışlar edərək, təcavüzkar siyaset həyata keçirməyə başladılar.

“Qarabağ Komitə”sinin 1987-ci ilin oktyabrndə İrəvanın Puşkin meydanında keçirdiyi mitinqdə və ondan bir ay sonra - noyabr ayında Fransanın “Humanite” qəzetinin 18 noyabr 1987-ci il tarixli sayında A.Aqanbekyanın müsahibəsində Dağlıq Qarabağın Ermənistana birləşdirilməsinin məqsədə uyğun olması açıq şəkildə bəyan edildi [4, s.20, 24].

Qeyd edək ki, 1988-1991-ci illərdə Qərbi Azərbaycanın (müasir Ermənistan Respublikası) 185 kənd və digər yaşayış yerlərindən ərazinin aborigen sakinləri olan 230-min Azərbaycan türkү vəhşicəsinə qovuldu. Onlara məxsus 31 min ev, şəxsi təsərrüfat, 165 kolxoz və sovxozen əmlakı talandı, 225 nəfər öldürdü, 1154 nəfər yaralandı, yüzlərlə adama işgəncə verildi, bədən əzaları kəsildi, gözləri çıxarıldı [1, s.66].

Məlum olduğu kimi, istər 12 fevral 1988-ci ildə İrəvanda “Ermənistan türklərdən təmizlənməli!”, “Ermənistanda ermənilər yaşamalıdır!” kimi millətçi şüarlarla müşayiət olunan mitinq, istər Ermənistan SSR Ali Sovetinin 15 iyun 1988-ci il tarixli qərarı ilə Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Ermənistən tərkibinə qatılmasına razılıq verilməsi, istər 21 iyun tarixli fövqəladə sessiyada SSRİ Ali Sovetinə müraciətlə Dağlıq Qarabağın Ermənistən SSR-ə verilməsi xahişi və 12 iyulda vilayət sovetinin sessiyasında Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Azərbaycan SSR-in tərkibindən çıxmazı barədə qəbul olunan qeyri-qanuni qərarlar, həmçinin havadarlarının onlara arxa durması erməni vandallarının əl-qolunu açdı, on minlərlə soydaşımızın qaçqın və məcburi köçküն düşməsinə şərait yaratdı [3, s.277].

Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin başlanması, Ermənistan Respublikasının Azərbaycan torpaqlarını zorla öz ərazilərinə qatması uğrunda silahlı mübarizəsi erməni vandallarının vəhşiliklərinə səbəb olmuş, bölgənin on minlərlə avtoxton əhalisinin silah və zor gücünə qaçqına çevriləsinə şərait yaratmışdır. Ermənilərə dünya ölkələri tərəfindən heç bir təzyiq göstərilmədiyi üçün, onların bu hərəkətləri intensiv xarakter almışdır.

Fiziki cəhətdən məhv olmaq təhlükəsi ilə üz-üzə qalan Azərbaycan türkləri Azərbaycan Ermənistan sərhədinin ən yaxın hissələrindən keçərək, qaçqınlara çevrildilər. Bu, təkcə XX əsrдə azərbaycanlıların erməni qaniçənlərinin mənfur əməlləri nəticəsində öz dogma, tarixi ata-baba torpaqlarından üçüncü dəfə kütləvi şəkildə qovulması və Naxçıvana pənah gətirmələri idi [2, s. 42-44].

1988-ci ilin mart ayından başlayaraq Ermənistan SSR-in Ararat, Əzizbəyov, Yexeqnadzor, Artaşat rayonlarından, eləcə də, İrəvan, Göyçə, Vedibasar, Zəngəzurdan (həmçinin Qarmraşen və Xalisə kəndləri) canlarını qurtarıb, yarı döyülmüş, yarı ac vəziyyətdə dinc, günahsız qovulmuş əhali Naxçıvana pənah gətirdi. O zamankı hadisələrin canlı şahidi kimi deyə bilərəm ki, həmişə təmasda olduğumuz insanların bir qismi ilə söhbətlərimizdə söyləyirdilər ki, ermənilər onların əllərində, boğazlarında olan zinət əşyalarını, pullarını və digər qiymətli gözə görünən nələri var idisə, hamısını bir-bir yoxlayıb, əllərindən aldıqdan sonra, işgəncələr verərək yola salırıldılar. Və hadisələr başlamazdan bir qədər öncə, kimin evində ov tūfəngi var idisə, hamısını yenidən qeydiyyatdan keçirmək adı altında toplamışdılar.

Müşahidələrimdən biri də odur ki, Ermənistan ərazisindəki Azərbaycan türklərinin yaşadığı kəndlərdə XX əsrin 80-ci illərinin ortalarında yaşayış binalarının görkəmi yaxşıya doğru xeyli dəyişmişdi. Belə ki, yerli sakinlərin qeyd etdiyi və visual müşahidələrdən görünürdü ki, ermənilərin

məkrli planları hələ bir neçə il əvvəl meydana çıxmışdı. Onlar azərbaycanlılar yaşayın kəndlərin əhalisinə “kömək” etmək məqsədilə bildirirdilər ki, bu köhnə, yararsız evlərdən yaxa qurtarmaq, onların yerində daşdan daha möhtəşəmlərini tikmək lazımdır. Bilirdilər ki, tezliklə yerli sakinləri qovub, mal-mülklərinə sahib olacaqlar. Odur ki, azərbaycanlıların vəsaiti hesabına onları tikinti materialları ilə maneəsiz təmin edir və daha yaraşıqlı evlər tikməyə həvəsləndirirdilər.

1988-ci ilin ilk üç ayı ərzində Ermənistan SSR-dən Naxçıvan Muxtar Respublikasına 9088 nəfər qaçqın (1853 ailə) gəlmişdi ki, onlardan da 2493 nəfəri (427 ailə) müvəqqəti olaraq, sərhəd bölgəsində yerləşən Sədərək kəndində, yerli sakinlərin evlərində, müxtəlif ictimai binalarda, məktəblərdə yerləşdirilmişdi. Həmin ilin aprel ayından başlayaraq iyul ayına qədər muxtar respublikaya əlavə 8 mindən çox qaçqın gəlmişdi. Qaçqınların yerləşdirilməsi üçün xüsusi komissiya yaradılmışdı. Bu komissiyanın fəaliyyəti nəticəsində muxtar respublikaya pənah gətirmiş hər bir ailəyə maddi yardım göstərilmiş, onlar yaşayış yerləri və ərzaqla təmin olunmuşdular. Ən çox qaçqın Şərur rayonu ərazisində yerləşdirilmişdi. Belə ki, rayonun 60-a yaxın kəndində 800 ailəni təmsil edən 2100 nəfər üçün şərait yaradılmışdı. Eyni ilə muxtar respublikanın Babək rayonunda 2500, Ordubad rayonunda 500, Culfa rayonunda 300, Şahbuz rayonunda 1500 qaçqın yerləşdirilmişdi. Şahbuz rayonuna gələn qaçqınlar, əsasən Ermənistan SSR-in Əzizbəyov, Yexeqnadzor və Sisyan rayonlarından idi. Onların əksəriyyəti başqa bölgələrə getdiyindən, 1989-cu ilin ortalarında Şahbuzda 362 qaçqın qalmışdı. Əsasən 1989-cu ilin sonlarından başlayaraq Naxçıvanda məskunlaşmış qaçqınların bir qismi Baki şəhərinə köçməyə başlamışdı. Muxtar respublika ərazisində yaşamağı qərara alan qaçqınlar burada daimi passport qeydiyyatına alınmış, onlara müavinətlər, torpaq sahələri (hər ailəyə 1200 kv.m) verilmişdir. Təkcə Naxçıvan şəhərində daimi qeydiyyata alınan qaçqınların sayı 825 nəfər olmuşdu [3, s.278-280].

Qaçqınların və Məcburi Köckünlərin İşləri üzrə Dövlət Komitəsinin məlumatına görə, Ermənistanın 1988-1992-ci illərdə planlı şəkildə həyata keçirdiyi son etnik təmizləmə siyaseti nəticəsində tarixən o ərazidə yaşayan azərbaycanlılar son nəfərədək öz doğma yurdlarından zorla qovulmuşlar. Eyni zamanda 1990-ci ildə Orta Asiyadan didərgin salınmış 50 min nəfərədək Məshəti türkү də Azərbaycanda sığınacaq tapmışdır. Hazırda münaqişə nəticəsində ölkədə 1 138 450 nəfər qaçqın və məcburi köckün vardır. Ermənistan silahlı qüvvələrinin 1988-1993-cü illərdə ölkəmizə hərbi təcavüzü nəticəsində Dağlıq Qarabağdan, eləcə də ona bitişik olan 7 rayondan olan yaşayış məntəqələrindən zorla qovulmuş məcburi köckünlərin sayı 788 950 nəfər təşkil edir. 1988-1992-ci illər ərzində Ermənistanın hərbi təcavüzü nəticəsində 20 min nəfər azərbaycanlı həlak olmuş, 100 min nəfər yaralanmış, 50 min nəfər müxtəlif dərəcəli xəsarət alaraq, əlil olmuşdur [5].

2020-ci ilin sentyabr ayının 27-dən Ali Baş Komandan, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi, Şanlı Azərbaycan Ordusunun iradəsi, gücü ilə başlayan və 44 gün davam edən İkinci Qarabağ mühəribəsində, əks hücum əməliyyatı nəticəsində düşmənə bu günədək görmədiyi sarsıcı zərbə vurulmuş, yüzlərlə zirehli texnikası sıradan çıxarılmış, minlərlə döyüçüsü məhv edilmiş, Dağlıq Qarabağ ətrafinda olan 7 rayon işğalçılardan azad edilmiş, Cənubi Qafqazın incisi, Azərbaycan mədəniyyətinin şah əsəri olan tarixi Şuşa şəhəri azad olunmuşdur. 10 noyabr, 2020-ci il tarixdə üçtərəfli razılaşmaya əsasən (Azərbaycan-Rusiya-Ermənistan) Ermənistan rəhbərliyi təslimcilik Bəyanatına imza atmağa məcbur edilmişdir.

Bu döyüslərdə həyatını itirmiş şəhidlərimizə Allahdan rəhmət diləyirik. Var olsun Ali Baş Komandan! Yaşasın Müzəffər Azərbaycan Ordusu! Qarabağ Azərbaycandır!

ƏDƏBİYYAT

- Azərbaycan Respublikası 1991-2001, Bakı: XXI – Yeni Nəşrlər Evi, 2001.

2. Azərbaycan Respublikası Naxçıvan Tarixi Atlası, Bakı, 2010.
3. Naxçıvan tarixi, Üç Cilddə, III cild, Naxçıvan, “Əcəmi”, 2015.
4. Помпеев Ю.А. Карабахский дневник. М; «Канон+», РООИ «Реабилитация», 2020, с.20, 24.
5. <https://azerbaijan.az/related-information/115>

РЕЗЮМЕ
НАХЧЫВАН В ПЕРИОД ДЕПОРТАЦИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ТЮРКОВ
ИЗ АРМЕНИИ (1988-1989)
Сейдов А.Г.

В 80-е годы советская империя рушилась. Чтобы удержать империю, советское руководство пыталось разжигать национальные конфликты и кровавые столкновения между народами в различных регионах. Одним из них был армяно-азербайджанский нагорно-карабахский конфликт. Политическое руководство Армении пыталось аннексировать Нагорный Карабах к Армении. Это привело к кровавому конфликту – изгнанию тюрков-азербайджанцев из их родных земель на территории Армянской ССР.

Только в 1988 году более 17 000 тюрок бежали из Армении в Нахчыван и были размещены в разных регионах автономной республики под опекой государства. В результате конфликта 1 138 450 азербайджанцев-беженцев и вынужденных переселенцев перебрались в Азербайджан в 1988-1992 годах, 350 000 из которых были беженцами, изгнанными из Армении.

В статье рассматривается путь азербайджанских беженцев, размещенных в Нахчыванской Автономной Республике в 1988-1989 годах.

Ключевые слова: Нахчыван, депортация, армяно-азербайджанский нагорно-карабахский конфликт, армянский вандализм, Вторая карабахская война

SUMMARY
NAHCHIVAN DURING THE PERIOD OF DEPORTATION OF AZERBAIJANI
TURKIC FROM ARMENIA (1988-1989)
Seyidov A.

In the 1980s, the Soviet empire was collapsing. In order to retain the empire, the Soviet leadership tried to incite national conflicts in various regions by sparkling bloody clashes between peoples. One of these was the Armenian-Azerbaijani Nagorno-Karabakh conflict. The Armenian political leadership tried to annex Nagorno-Karabakh to Armenia. This resulted in a bloody conflict – the expulsion of Azerbaijani Turkic from their homes in the Armenian SSR.

Only in 1988, more than 17,000 Turkic people fled from Armenia to Nahchivan, and were placed in different regions of the autonomous republic, being covered by state care. As a result of the conflict, 1,138,450 Azerbaijani refugees and IDPs moved to Azerbaijan during 1988-1992, 350,000 of which were Azerbaijani refugees expelled from Armenia.

The article discusses the path of the Azerbaijani refugees who were hosted in the Nahchivan Autonomous Republic in 1988-1989.

Keywords: Nahchivan, deportation, Armenian-Azerbaijani Nagorno-Karabakh conflict, Armenian vandalism, The Second Karabakh War

BİRİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİ DÖVRÜNDƏ ERMƏNİLƏRİN ANTİ-TÜRK SİYASƏTİ

Süleymanov N. M.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

nizamisuleynmanovunec@gmail.com

Xülasə. Məqalədə XX əsrin əvvəllərində Yaxın Şərqdə öz nüfuz dairəsini genişləndirmək uğrunda böyük dövlətlər arasında mübarizənin kəskinləşdiyi və 1-ci Dünya Müharibəsi dövründə çar Rusiyasının himayəsindən yararlanan ermənilərin antitürk siyasəti, Qafqaz canişini Voronsov-Daşkov tərəfindən Cənubi Qafqazda erməni könüllü dəstələrinin yaradılması və silahlandırmasında fəaliyyəti, erməni quldur dəstələrinin Ərzurum, Qars və Ərdəhanda yerli ermənilərlə birləşərək türk əhaliyə qarşı soyqırım həyata keçirməkləri həmçinin Bakı, Şamaxı, Quba, Zəngəzur, İrəvan, Urmiya, Maku və Xoyda Azərbaycan türklərinə qarşı törətdikləri qırğınlardan təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: soyqırım, ermənilər, Daşnaksiyut, türklər, Qars, Ərdəhan

I Dünya müharibəsi başlamışdan xeyli əvvəl çar Rusiyası erməni faktorundan türklərə qarşı məharətlə istifadə edirdi. Rusiya həmin dövrdə öz geosiyasi məqsədlərini həyata keçirmək üçün ermənilərdən alət kimi istifadə edir və ermənilərin müharibəyə cəlb edilməsi üçün geniş kompaniya apırırdı. Bu məqsədlə 1912-ci ildə “Daşnaksiyut” partiyası tərəfindən “Milli büro” yaradılmışdı. “Milli Büroya” Tiflis erməni burjuaziyasının rəhbəri Peiskop Mesrop, 1918-1920-ci illərdə daşnak hökumətinin başçısı olmuş doktor Zavriyev, “Daşnaksiyut” partiyasının fəal üzvləri Samcon Harutyunov, Drastamat Kananyan və avantürist Andranik daxil idilər. Milli büronun üzvləri Qafqaz canişini Vorontsov – Daşkovla görüşdükdən sonra Rusyanın Türkiyə ilə müharibə aparacağı təqdirdə hər biri 400 nəfərdən ibarət dörd erməni könüllü dəstəsi hazırlamaq üçün razılıq almışdır [1,s.94-94].

Qafqaz canişini, Qafqaz cəbhəsinin baş komandanı Vorontsov – Daşkov Cənubi Qafqazın yerli könüllülərini silahlandırmaq məqsədi ilə Rusyanın hərbi naziri Suxomlinova 10 avqust 1914-cü ildə Qafqaz dairəsinə 5000 tüfəng və 50 milyon gülü gəndərilməsi ilə əlaqədar müraciət etmişdi. Bundan əlavə, o Türkiyədəki anitürk ünsürləri olan ermənilər və yunanları silahlandırmaq üçün 25 min tüfəng və 12 milyon gülü gətirmişdi [2.s.78]. Göründüyü kimi, çar Rusiyası Türkiyə ilə müharibəyə başlayacağı təqdirdə xristianlar, xüsusilə ermənilər arasında hazırlıq işləri aparırdı.

Qafqazda yaşayan ermənilərdən ibarət könüllü silahlı dəstələrdən başqa, xarici ölkələrdə yaşayan ermənilərdən də belə dəstələr hazırlanır və Rusiya rəsmi dairələrinin köməyi ilə Qafqaza gətirilirdi. Fransadan, Amerikadan, Bolqarıstandan və digər ölkələrdən türk qoşunlarına arxadan zərbə vurmaq üçün erməni könüllü dəstələri gətirilirdi. “Milli büro” Türkiyənin Şərq vilayətlərini ələ keçirmək üçün 10000 nəfərlik dəstə təşkil etmişdi [1, s. 84; 2, s. 95].

Erməni könüllü dəstələrinin Şərqi Anadoluya doğru hərəkətindən ruhlanan Türkiyə erməniləri hər yerdə silahlı basqınlar törədərək türkləri qırmağa başlamışdır. İngilis tarixçisi Stenford Ç.Sou tarixi sənədlərə əsaslanaraq yazar: “Erməni konüllülərinin köməyi ilə rus ordusu Van istiqamətində hücumu keçərək mayın 14-də oranı tutan kimi 2-gün ərzində yerli müsəlman əhalisini kütləvi surətdə qırmağa başladılar... Rusların himayəsi altında Vanda erməni hökuməti qurulmuşdu. İyulun ortalarında hər tərəfdən 250 min erməni Vanda toplanmışdı (halbuki müharibənin əvvələrində vilayətdə ermənilərin sayı 33789 nəfər təşkil etmişdir”[3, s.229].

Türkiyə hökuməti məcburiyyət qarşısında qalaraq müharibə rayonlarında yaşayan erməniləri ölkənin içərilərinə köçürmək haqqında qərar qəbul etdi. 1915-ci il aprelin 24-də İstanbulda və başqa

şəhərlərdən türklərə qarşı xəyanət edən erməni təşkilatlarının təcili olaraq bağlanması, onların rəhbərlərinin həbs edilməsi və sənədlərinin ələ keçirilməsi haqqında daxili işlər naziri əmr vermişdi. Bundan sonra 2345 erməni xəyanətə görə həbs edilmişdi [2, s.120]. Köç haqqında qərardan sonra “Qərbi Ermənistən” yaratmaq istədikləri 6 vilayətdə ermənilərin sayı azaldı və onların “Böyük Ermənistən” dövləti yaratmaq iddiaları puça çıxdı [4, s.33]. Ona görə də ermənilər aprelin 24-nü “genosid günü kimi qeyd edərək iddia edirlər ki, guya həmin dövrdə türklər 1,5 milyon ermənini qətlə yetirmişlər. Əksinə rus qoşunlarının ələ keçirdiyi Türkiyə ərazilərində erməni könüllü dəstələri dəhşətli qırğınlar törədirdilər”. 1915-ci ilin əvvəllərində etibarən üç ay ərzində rusların işğal etdiyi Qars vilayətində ermənilər silahsız türk-müsəlman əhalisini qırıb qurtarmaqla məşğul oldu. Ən azı 40000 türk qətl edildi [5, s.554].

1915-ci ilin martında Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti Qars ətrafındaki hərbzadələrə yardım üçün Xosrov bəy Sultanovun rəhbərliyi ilə komissiya göndərmişdi. Xosrov bəy Sultanov 1915-ci il aprelin 8-də Ərdəhandan “Kaspi” qəzetinə yazdı: “Bütün müsəlman yaşayış məntəqələrində bir nəfər də olsa, canlı insan tapmaq mümkün deyil. Yalnız iki məntəqəyə 500-600 qadın və uşaq yığılmışdır. Onların içərisində cəmisi 6 kişi vardır ki, onlar da əldən düşmüş qocalardır”. İndiki Ermənistən ərazisindən və ona bitişik Şərqi Anadolunun rus-erməni işğalı altında olan ərazilərdən canını salamat qurtarıb qaça bilən kimsesiz uşaq və qadınların bir hissəsi Azərbaycana pənah gətirmişdilər.

Rusiyada 1917-ci il fevral inqilabından sonra çar üsul-idarəsi yixılmış, müvəqqəti hökumət yaradılmışdı. 1917-ci il oktyabrın 25-də isə bolşeviklər çevriliş edərək Rusiyada Sovet hökumətini qurdular. Sovet hökuməti sülh haqqında dekret qəbul etməsinə baxmayaraq, dekabrin 29-da “Türkiyə Ermənistəni” haqqında dekret qəbul etdi. İstər çar Rusiyası, istərsə də Sovet Rusiyası erməni könüllü dəstələrini maliyyələşdirirdilər. Erməni könüllü dəstələri İrəvan guberniyasının və Qars vilayətinin ərazilərində yaşayan türk kəndlərinə hücum edərək əhalini qətlə yetirirdilər.

1918-ci il fevralın 12-də türk ordusu erməni qırğınlarının qarşısını almaq məqsədi ilə hücuma keçir. Cənubi Qafqaz Komissarlığı Andraniki və doktor Zovriyevi ermənilərə kömək məqsədi ilə Ərzuruma göndərir. Bundan sonra erməni dəstələri daha da azğınllaşır. Ermənilərin törətdiyi qırğınlar martın 12-də türk qoşunları tərəfindən Ərzurum azad edilən zaman daha da şiddətlənir. Həmin hadisələri 15-ci Qafqaz ordusu komandanı Kazım Qarabəkir paşa öz raportunda belə yazmışdı: “Ərzurumda elə acı mənzərələr gördük ki, insanı insanlıqdan iyrəndirirdi. Xalq gözü yaşılı ora-bura qaçaraq kimi oğlunu, kimi atasını, kimi arvadını süngülənmiş və ya yandırılmış tapır, saçlarını yolurdular. Bir çox küçələrdə həyat yox idi. Yerlərdə çocuq, qadın, qoca qanlar içinde yatırlılar. Yalnız son gecə (11-12 mart 1918-ci il) üç min müsəlman kəsdiklərini ermənilər öyünərək ruslara bildirmişdilər...” [5, s. 84-85].

Andranikin quldur dəstələri 1918-ci ilin yayında Zəngəzura soxuldular, bircə uşağı belə sağ buraxmayıb məhv etdilər. 115 kəndini, 3257 kişini, 2276 qadını, 2196 uşağı və s. qəddarlıqla məhv etdilər. 50 min insan isə doğma yurdlarını atıb qaçmalı oldular 400 yerli azərbaycan türkү xilas olmaq üçün məscidə gizləndi. Lakin ermənilər onların çıxışını bağlayaraq əl qumbaraları ataraq hamisini məhv etdilər. Şəki kəndinin küçələrində döşləri kəsilmiş qadınların və ikiyə bölünmüş balaca uşaqların cəsədləri səpələnmişdi [6, f. 970, iş 1, s.1].

Erməni tarixçisi A.A.Lalayanın hesablamalarına görə “özünün 30 aylıq hökmranlığı dövründə (may 1918-noyabr 1920) daşnakşüyun təkcə Ermənistanda azərbaycanlı əhalinin 60 faizini yer üzündən silib” [7, s.90].

1918-ci ilin mart ayından başlayaraq ermənilər “Daşnakşüyun” partiyasının rəhbərliyi ilə Bakıda, Şamaxıda, Qubada, Lənkəranda, Urmiyada, Maku və Xoyda böyük qırğınlar törətdilər.

Təhqiqat Komissiyasının Sənədlərinə əsasən 1918-ci ilin soyqırım zamanı Bakıda 11 min, Şamaxıda 8027, Quba qəzasında 16 mindən çox, Lənkəranda 2 min türk-müsəlman vəhşicəsinə qətlə yetirilmişdir [8, s.67, 115, 123, 126]. Ermənilər tərəfindən Quba qəzasında törədilən qırğın zamanı 12 minədək ləzgi, 4 mindən çox azəri türkü və müsəlman tat əhalisi öldürülmüşdü. 1918-ci ilin qırğınları zamanı daşnak-bolşevik birləşmələri tərəfindən Quba qəzasında 162 kənd dağıdılmış, bu kəndlərdən 35-i hazırda mövcud deyildir. Qubada ermənilər tərəfindən 3 minə qədər yəhudinin həyatına son qoyulmuşdur [8, s. 123].

1918-ci ildə rus qoşunlarının Cənubi Azərbaycanı işgal etməsindən istifadə edən daşnak birləşmələri Maku, Xoy, Urmiya və Səlmasda kütləvi qırğınlardır. Ermənilər, təkcə bir gecənin içində 1500 nəfər azərbaycanlılığını öldürdülər [9, s.58].

Beləliklə, 1918-ci ildə Osmanlı ordusunun xilaskarlıq yürüyü Azərbaycanın Şimal hissəsində və Cənubunda yaşayan, türk-müsəlman əhalisinin erməni daşnakları tərəfindən həyata keçirilən qırğıının qarşısını alsa da, Birinci Dünya Müharibəsi dövründə ermənilər Türkiyə ərazisində və Azərbaycanda türk-müsəlman xalqlarına qarşı kütləvi qırğınlardır. Onların doğma yurdlarından didərgin düşmələri ilə nəticələnən qarət və qətlər törədilmiş, 10 minlərlə türk-müsəlman əhalisi deportasiyaya məruz qalmışlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Историческая география Азербайджана. Баку: 1990.
2. Qlinka S.N.Azərbaycan ermənilərinin Rusiya hüdudlarına köçürülməsinin təsviri. Bakı: Azərbaycan, 1995, 128 s.
3. Арскиж Р. Кавказ и его значение для Советской России. Петроград: 1921.
4. Ибрагимбейи Х. Россия и Азербайджан в первой трети XIX века (из военно-политической истории). Москва: Наука, 1969, 287 с.
5. Kırzığlu F. Surmeli çukurunda. Tuzluca Ayrumluları // Türk dili dergisi, 1964, 1-ci cild, sayı 155, 826 s.
6. AR MDA. F. 970, iş 1, s.1.
7. Исторические записка, т.2 Москва, 1978.
8. İsgəndərli A. Azərbaycan həqiqətləri. 1917-1920. Bakı, "Elm və təhsil", 2012, 228 s.
9. Onullahi S. Erməni millətçiləri və İran. Bakı, 2002 (Seyid Əhməd Kəsrəvinin "Tarixi Hicdən Sale-ye Azərbaycan əsərinə istinadən").

РЕЗЮМЕ

АНТИТУРЕЦКАЯ ПОЛИТИКА АРМЯН В ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Сулайманов Н. М.

В статье рассматривается антитурецкая политика армян, которые в начале XX века усилили борьбу между великими державами за расширение своей сферы влияния на Ближнем Востоке и пользовались защитой царской России во время Первой мировой войны. против турецкого населения в Эрзуруме, Карсе и Ардахане местными военнослужащими, а также были проанализированы массовые убийства, совершенные против азербайджанских турок в Баку, Шамахе, Губе, Зангезуре, Ереване, Урмии, Маку и Хое.

Ключевые слова: геноцид, Армяне, Дашнакцутюн, Турки, Карс, Ардахан

SUMMARY
ANTI-TURKISH POLICY OF ARMENIANS DURING THE FIRST WORLD WAR
Süleymanov N. M.

The article deals with the anti-Turkish policy of Armenians, who intensified the struggle between the great powers to expand their sphere of influence in the Middle East in the early twentieth century and enjoyed the protection of Tsarist Russia during World War I. The genocide committed against the Turkish population in Erzurum, Kars and Ardahan by local emermin, as well as the massacres committed against Azerbaijani Turks in Baku, Shamakhi, Guba, Zangazur, Yerevan, Urmia, Maku and Khoy were analyzed.

Keywords: *genocide, Armenians, Dashnaksutyun, Turks, Kars, Ardahan*

**ERMƏNİSTAN-AZƏRBAYCAN DAĞLIQ QARABAĞ MÜNAQİŞƏSİNİN
NİZAMLANMASI VƏ AZƏRBAYCAN ƏHALİSİNƏ QARŞI HƏYATA KEÇİRİLMİŞ
ETNİK DEPORTASIYALARIN ARADAN QALDIRILMASI MƏQSƏDİLƏ HƏYATA
KEÇİRİLƏN ƏSAS VASİTƏÇİLİK MİSSİYALARI**

Tağıyeva H.H

Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi

taghiyeva.humay@gmail.com

Xülasə. Ermənistan – Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizamlanma prosesi də xeyli vasitəçilik missiyalarının “sınaq meydANI” və “təcrübə laboratoriyası” olaraq seçilmişdir. Nəticədə bu münaqişənin tənzimlənməsi ilə bağlı çoxsaylı, təkrarçı və bəzən də, qərəzli vasitəçilik səyləri göstərilmişdir. ATƏT-in Minsk Qrupunun Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizamlanmasına dair xüsusi missiyanın – uğursuzluğu, yəni “fəaliyyəti”nin nəticəsizliyi məsələləri beynəlxalq vasitəçilik institutu kontekstində ayrıca hərtərəfli və obyektiv təhlil edilməlidir.

Açar sözlər: *münaqişə, vasitəçilik, ATƏT, Dağlıq Qarabağ, nizamlanma*

XX əsrin sonlarında SSRİ-də baş verən iqtisadi tənəzzül və “yenidənqurma” adı ilə həyata keçirilən dəyişikliklər onun daxilindəki respublikalarda qarşıqlıqlarla nəticələndi. “Böyük Ermənistan” ideyasını reallaşdırmaq üçün şəraitin yetişdiyini zənn edən Ermənistan hakimiyyəti Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ vilayətinə ərazi iddiaları irəli sürməyə, orada qətllər törətməyə, yaşayış məskənlərini dağıtmaga, etnik təmizləmə siyasetini həyata keçirməyə başladı. 1992-ci ilin əvvəllərindən etibarən Azərbaycan torpaqlarının Ermənistan tərəfindən işğalı prosesi genişləndi.

Münaqişənin ilk vaxtlarından etibarən onun nizamlanması istiqamətdə çoxlu beynəlxalq səylər göstərilmişdir. Onları, əsasən, 2 qrupa bölmək olar:

1. Ayrı-ayrı dövlətlərin vasitəçilik səyləri.
2. Beynəlxalq təşkilatların vasitəçilik missiyaları.

Müasir etnosiyasi münaqişələrin eksəriyyətinin nizamlanmasında rast gəlindiyi kimi Dağlıq Qarabağ probleminin də həllinə yönəlik vasitəçilik səyləri çoxşaxəlidir. Bu kontekstdə böyük, qonşu dövlətlər (Rusiya, ABŞ, Türkiyə, İran) və beynəlxalq təşkilatlar (BMT, ATƏT, Aİ) tərəfindən gerçəkləşdirilən çoxsaylı vasitəçilik missiyaları bir sıra ümumi və fərqli cəhətləri, nəticələri ilə diqqəti çəkir;

- Rusiya - böyük bir coğrafiyada xeyli münaqişələr törədən dövlətdir. “Dağlıq Qarabağ

problemi” də onun geostrategiyasının “şah əsər”lərindən biridir. Rusiya məqsədli yaratdığı bu münaqişənin həm də “planlı həlli”nin hələki baş faktorudur. Rəsmi Moskvanın vasitəçilik missiyalarının “nəticələri” gözönündədir. Bu vasitəçi dövlətin missiyalarının yekunlarına onun baş diplomatının (S.Lavrovun) belə bir dəyərləndirilməsi ilə də xülasə vermək olar: münaqişə həllə yönümlüdür, ancaq tərəflər ümumi anlaşmaya gəlməkdən çox uzaqdırlar [3, s.84];

- **ABŞ** - münaqişələrin nizamlanması prosesinin vasitəçilik missiyaları mərhələsində sözsahibi, baş münsif olmaq yarışı-rəqabətini Rusiyaya hələlik uduzur (ya da, birinciliyə tələsmir). Belə ki, o, vaxtaşırı müəyyən vasitəçilik təşəbbüsleri göstərsə də, münaqişənin tezliklə və ədalətlı həllində fəal iştiraka çox da həvəslə və maraqlı görünmür. Amma son zamanlar Qarabağ danışqlarında “ABŞ mərhələsi”nin başlanacağından da bəhs olunur;

- **Türkiyə** - Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün təmin olunmasında bilavasitə və ən çox maraqlı olan dövlətdir. Onun nizamlama – vasitəçilik fəaliyyətində öncüllərdən olma səyləri bir çox səbəblərə görə müxtəlif yönlərdən ciddi maneələrlə üzləşir (Məsələn, ATƏT-in Minsk Qrupunda həmsədr dövlət olma və s.);

- **İran** - özünün barışdırıcılıq missiyasının uğursuzluğunu səbəblərini Rusyanın vasitəçilik inhisarını heç kimlə bölüşməmək istəyi ilə yanaşı özünün apardığı ikili siyaset-oyunda görməlidir. Yəni, Rusyanın hərbi-diplomatik səciyyəli əkstədbirləri öz yerində, İranın sözdə Azərbaycanın tərəfini tutaraq, işdə “Mehri dəhlizi ilə Ermənistana oksigen dəhlizi” (L.Ter-Petrosyan) açması onun “vasitəciliyi”ni bəri başdan və təbii olaraq, iflasa uğramış oldu.

- **BMT** – nizamlamaya fəallıqla başlasa da, özünün iş üslubuna sadiq qalaraq və, bir növ, gücsüzlüyü ilə razılaşaraq – digər münaqişələrdə də olduğu kimi – fəaliyyətini zəiflətdi və “vasitəçilik estafeti”ni ATƏT-ə ötürdü. Belə ki, TŞ-nin məlum qətnamələri, Baş katibin (B.Butros-Qalının) Güney Qafqaza turnesi və fəaliyyətlərlə başlayan tənzimləmə - barışdırıcılıq prosesi davamlı, təsirli tədbirlərlə müşayiət olunmadı;

- **ATƏT** - beynəlxalq vasitəçilik institutuna öz töhfələrini Minsk Qrupunu yaratmaqla və onun həmsədlərini müəyyənləşdirməklə vermişdir. Ancaq günümüzdə çoxlu diplomatın rəyi-qənaətinə görə, qrupun fəaliyyətinin nəticəsizliyi əsla şübhə doğurmur (Bu barədə irəlidə ətraflı bəhs olunur).

- **Aİ və AŞ** - vasitəçilik səylərini, əsasən, xeyli bəyanatları ilə göstərirdilər. Ədalət naminə qeyd olunasıdır ki, onların da əksəriyyətində Azərbaycanın haqlı tələbləri dəstəklənir və onun sülhpərvər mövqeyi bəyənilir.

Ermənistən-Azərbaycan münaqişəsinin nizamlanmasına dair sülh prosesində aparıcı vasitəçi təşkilat ATƏT hesab olunur. Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizamlanmasına yönəlik səyləri ATƏT-in ilk vasitəçilik missiyası və sülhyaratma təcrübəsi sayılır [4; 5]. Sülh prosesinin idarəolunması və çoxtərəfli vasitəçilik fəaliyyətinin səmərəli əlaqələndirilməsindən ötrü 1992-ci ilin martında ATƏT-in Minsk Qrupu təşkil olundu. Bununla da Minsk prosesinin əsası qoyuldu [2, s. 30].

1992-ci ilin əvvəllərindən başlayan və indi də davam edən bu vasitəçilik missiyasını müəyyən məntiqi mülahizələrə əsasən və şərti olaraq, aşağıdakı mərhələlərə ayırmaq mümkündür:

- 1-cisi, “Minsk prosesi”ndən “Praqa prosesi”nə qədərki dönəm.
- 2-cisi, “Praqa prosesi”ndən “Madrid sənədi – prinsipləri”, yəni “Madrid prosesi”nədək olan müddət.
- 3-cüsü, “Madrid sənədi”ndən 2019-cu il Vyana danışqlarına kimi keçən dövr.

Minsk Qrupunun əsas vəzifəsi Ermənistən-Azərbaycan konfliktini nizamlamaqdandır, DQ

probleminin dinc vasitələrlə həlli üçün müvafiq sənəd hazırlamaqdan və Minsk konfransını çağırmaqla münaqişəni birdəfəlik aradan qalıdırmaqdan ibarətdir. Ona həmsədrlik hazırda Rusiya, ABŞ və Fransanın nümayəndələri tərəfindən həyata keçirilir [1, s.159].

Sülh prosesinin ilkin mərhələsində başlıca diqqət münaqişənin tezliklə nizamlanmasının siyasi-hüquqi bazasının yaradılmasına yönəldildi. Bu məqsədlə də bir xeyli sənəd hazırlanı. Onların ən önemlilərindən birini 1993-cü ilin martında razılışdırılan “Təxirəsalınmaz Tədbirlərin Cədvəli” təşkil edir. Diplomatik ədəbiyyatda “Roma cədvəli” kimi də tanınan həmin sənədin əsasında isə 1993-cü ilin payızında “Paris cədvəli” və “Vyana cədvəli” işləndi.

1) ATƏT münaqişənin nizamlanması sahəsindəki fəaliyyətini: vasitəçilik missiyalarını, ideya-təkliflərini, görüş-müzakirələrini, əsasən, özünün yaratdığı Minsk Qrupunun çərçivəsində və müstəvisində gerçəkləşdirmək xəttinə üstünlük verir. Qrupun fəaliyyətinin ilkin çağlarında bəzi müsbət nəticələr əldə edildi. Budapeşt və Lissabon sammitlərinin qərarları, “Mərhələli həll” təklif-variantı və s. onlara misal ola bilər. Ancaq bu kimi səmərəli fəaliyyətdə ardıcılıq və davamlılıq olmadı.

2) Nəticədə Minsk Qrupu əslində uğursuzluq təhlükəsi ilə üz-üzədir və proseslərin indiyə qədərki gedışatının davamı qurumun iflic olmasından və təbii iflasından xəbər verir. Belə bir arzuolunmaz, ancaq, bəzi amillərin təsiri üzündən gözlənilən yarışonluğun-finalın bir sıra səbəbləri vardır. Bizcə, həmin səbəbləri aşağıdakı iki məqam üzrə qruplaşdırmaq olar:

a) Qrupun yaradılması və rəhbər orqanlarının formalasdırılması ilə əlaqədar təşkilati məsələlər kontekstində;

- ona üzv dövlətlərin tərkibinin peşəkarlıqla, siyasi-məntiqi deyil, səthi və məqsədli yanaşmalarla müəyənləşdirilməsi;

- həmsədr dövlətlərin qərəzli “yanlışlıq”la seçilməsi: üç ermənipərəstin bir araya gətirilməsi;

- ən əsası da, Rusyanın daimi həmsədrliklə mükafatlandırılması;

- b) qrupun fəaliyyəti ilə bağlı siyasi-diplomatik məqamlar müstəvisində:

- həmsədr dövlətlərin uzaqgedən məqsədlərinin vasitəçilik missiyalarının fəaliyyətlərinə təsirinin xeyli ciddi problemlər yaratması;

- bir-birlərini ciddi uğursuzluqlarla və nəticəsizliklərə əvəzləyən nizamlama proseslərinin (Minsk, Praqa, Madrid) dərslərinin nəzərə alınmaması;

- ermənilərin nizamlanmanı və problemin həllini əngəlləmələri və ləngitmələrinə imkan verilməsi;

- “Madrid sənədi”nin 4-cü bəndinin AR-ə yaratdığı çətinliklərə lazımı diqqət yetirilməməsi;

- Qrupun və həmsədrlərin tərkibindəki vaxtaşırı, səmərəli və prinsipial dəyişikliklərin zəruriliyinin etiraf olunmaması;

- “nizamlama-vasitəçilik fəaliyyətlərinin nəticəsizliyi növbəti irimiqyaslı müharibələrə aparır” qənaətinin pragmatik olaraq dəyərləndirilməməsi və s.

c) Minsk Qrupunun fəaliyyətinin nəticəsizliyi Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin tezliklə və dinc yolla həllinə inamı xeyli azaldır. Bu cür dəyərləndirmələri beynəlxalq politoloji-diplomatik araşdırmalar sahəsində sözsahibi kimi tanınan Z.Bjezinski də bölüşür və belə ifadə edir: təəssüf ki, mən Dağlıq Qarabağ probleminin tezliklə həllini tapacağına inanan adamlar cərgəsinə aid deyiləm; xüsusilə də indi, yəni Rusyanın orada manipulyasiya imkanlarının böyük olduğu bir zamanda [3].

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan və ATƏT: Dərs vəsaiti / B.Abdullayevin redaktəsi ilə. Bakı: İqtisad Universiteti, 2010, 159 s.
2. Dağlıq Qarabağ münaqişəsi. Tam mətnli elektron materiallar məcmuəsi, II fəsil. / Dağlıq Qarabağ problemi beynəlxalq təşkilatların müzakirələrində. Bakı: Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi. Prezident Kitabxanası. 2005, 227 s.,
3. Qarabağ gündəliyi, 17 sayılı bülleten. Bakı: QAT, 2017, 252 s.
4. Казимиров В. Россия и МГ СБСЕ / Газ. «Сегодня», Москва, 1994, 14 октября.
5. Грибанова А.А. Посредническая роль Р Ф в урегулировании Нагорно Карабахского конфликта (март 2016 г.) // <http://qje.su/otraslevaya-i-regionalnaya-ekonomika/posrednickeskaya-rol-rossijskoj-federatsiej-v-uregulirovaniii-nagorno-karabahskogo-konflikta/> (Son baxış: 01.06.2019).

РЕЗЮМЕ

РЕГУЛИРОВАНИЕ АРМЯНО-АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО КОНФЛИКТА НА ГОРНОМ КАРАБАХЕ И УСТРАНЕНИЕ ЭТНИЧЕСКИХ ДЕПОРТАЦИЙ ПРОТИВ НАСЕЛЕНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНА

Тагиева Х.Х.

Армения-Азербайджан, Нагорно-Карабахский конфликт был выбран "тестовой площадкой" и "экспериментальной лабораторией" для множества посреднических миссий. В результате, было приложено много повторных, а иногда даже пристрастных усилий для урегулирования конфликта. Неудача, то есть безрезультатная активность Минской Группы ОБСЕ в урегулировании Нагорно-Карабахского конфликта должна быть отдельно всесторонне и объективно исследована международным институтом посредничества.

Ключевые слова: конфликт, посредничество, ОБСЕ, Нагорный Карабах, регулирование

SUMMARY

REGULATION OF THE ARMENIAN-AZERBAIJANI MOUNTAIN KARABAKH CONFLICT AND THE ELIMINATION OF ETHNIC DEPORTATIONS AGAINST THE POPULATION OF AZERBAIJAN

Taghiyeva H. H.

Armenia-Azerbaijan, Nagorno-Karabakh conflict was chosen as "test platform" or "experimental laboratory" for many intermediaries. As a result, there were many repetitive and sometimes even biased efforts put into regulating the conflict. Failure, i.e. ineffective activity of OSCE Minsk Group should be comprehensively and objectively researched by international intermediation institutions.

Keywords: conflict, intermediation, OSCE, Nagorno-Karabakh, regulation

AZƏRBAYCAN TÜRKLƏRİNİN QƏRBİ AZƏRBAYCAN (ERMƏNİSTAN) TORPAQLARINDAN DEPORTASIYASININ III MƏRHƏLƏSİ (1988-1992-ci illər)

Tağıyeva Z.V.

Azərbaycan Dillər Universiteti

mina.tagieva.1910@inbox.ru

Xülasə. 1988-ci ilin yanvarından ermənilər “Türksüz Ermənistən” şəhəri altında etnik təmizləmə siyasetini həyata keçirməyə başladılar. SSRİ rəhbərliyinin havadarlığı ilə Ermənistən höküməti, “Krunk” komitəti və Eçmiədzin kilsə nümayəndəliyi azərbaycanlıların deportasiyası prosesində bir sıra qanlı aksiyalara qol qoydular. Etnik təmizləmə nəticəsində 185 azərbaycanlı yaşayış məntəqələri dağdırılıb, 250.000 azərbaycanlı və 18.000 kürd öz doğma ocaqlarından qovulub, 226 azərbaycanlı qətlə yetirilib. Onlardan 49-u ermənilərdən qaçarkən dağlarda donub, 41 nəfər amansızlıqla döyülrək öldürülüb, 35 nəfər xüsusi işgəncələrə məruz qalaraq öldürülüb, 15 nəfər diri-dirə yandırılıb, 29 nəfər güllələnib, 10 nəfər işgəncələrə dözməyərək infarkt keçirərək ölüb, 7 nəfər xəstəxanalarda həkimlər tərəfindən öldürülüb, qalan qətlə yetirilən soydaşlarımız içərisində asılaraq, boğularaq, elektrik cərəyanına qoşularaq, başları kəsilərək öldürülənlər vardır.

Açar sözlər: Azərbaycan türkləri, Qərbi Azərbaycan, qədim türk izləri, ərazinin milli tərkibi, deportasiya, etnik təmizləmə.

Qərbi Azərbaycan və Azərbaycan türklərinin öz doğma yurdlarından deportasiyası haqqında tarixi faktlara əsaslanan yazılar, deyilən fikirlərə tabu qoyulmamalı, əksinə daha çox işıqlandırılmalıdır ki, Vətən torpaqlarımız milli yaddaşlardan silinməsin, gələcək nəsil itirilən torpaqlara görə bizi qınasa da, heç olmasa unutqanlığa görə qınamasın.

Tədqiqatçı alımların araşdırıldıqları faktlara əsasən Azərbaycan türklərinin Qərbi Azərbaycan torpaqlarından (indiki Ermənistən) deportasiyası XVIII əsrin əvvəllərindən başlaşa da, bu prosesi əks etdirən 3 tarixi dövr daha çox öyrənilmişdir [1., s. 112-115]:

- I TARİXİ DÖVR 1905-1920-ci illər,
- II TARİXİ DÖVR 1948-1953-cü illər,
- III TARİXİ DÖVR 1988-1992-ci illər.

Yuxarıda göstərilən 3 mərhələdə Qərbi Azərbaycandan 1,5 milyondan çox Azərbaycan türkü kütləvi deportasiyaya məruz qalmışdır [1., s.116-118]. Latin dilindən tərcümədə deportasiya “deportatio”-qovulma, sürgün edilmə deməkdir.

Azərbaycan dövlətinin sələfi olan Qərbi Azərbaycan, indiki “Ermənistən” adlanan qədim türk torpağı tarixi faktlara söykənərək başdan-binadan Türk ruhu üçün yaranmış və Türk xalqına məxsus olmuşdur. İndiki Ermənistən yerləşdiyi 29.800 km^2 -lik ərazi 180 il bundan əvvəl tarixi Azərbaycan torpaqları olub. Azərbaycan-türk torpaqlarına ermənilər XX əsrin əvvəllərində gəliblər və bu heç də uzaq tarix deyil. İndiki ermənilərin mənşəyi müəmmalıdır, tarixçilərin fikrinə görə Balkan yarımadasında yaşamış friq, kimmer tayfaları və bir sıra digər tayfaların qarışmasından əmələ gələn indiki ermənilər Balkanlardan qovularaq Kiçik Asiyaya, oradan da şərqə, Qafqaza gəlmişlər [3., s.13-24]. Ermənilərin Qafqaza gəlmə-koloniya olmasını nəinki başqa xalqların tarixçiləri, hətta öz tarixçiləri də təsdiq edir. Mənfur kütlənin alim və tarixçiləri belə, öz etnogenetikasını açmaqdə aciz qalıb, bu koloniyanın tarixdə qoyduqları rüsvayıcı izləri ört-basdır etmək üçün müxtəlif uydurmala müraciət etməli olmuşlar. Kiçik Asiyada ermənilər tamamilə

başqa dil və mədəniyyətə mənsub olan subar türklərinin “ərmən” və ya “arman” adlı boyunun soy adını özlərinə götürməklə, iyrənc xislətlərinə sadıq qalaraq bu adla özlərini tarixə salmağa çalışmışlar [4., s.24-27]. Cənubi Qafqaza-Azərbaycan xanlıqlarına ermənilər XIX əsrin sonları və XX əsrin əvvəllərində Kiçik Asiyadan gələrək “Böyük Ermənistən” xülyalarını həyata keçirməyə başlamışlar. Bir çox tarixçilər, qədim türkləri tarixi yurdlarından sıxışdırmaq hesabına mümbət məkan axtaran, xüsusi qəddarlıqla malik, tör-töküntü, qarışq etnogenetikaya sahib hayların XVIII-XIX əsrlərdə, Qafqazdan 1000 km uzaqlıqda yerləşən Fərat çayının (Ön Asiya) yuxarı axarlarında məskunlaşmağa başlaması haqqında məlumatlar vermişlər [2., s. 3-7].

Qədim türk etnik-mədəni sisteminin tərkib hissəsi olan Qərbi Azərbaycan torpaqlarının maddi və mədəni irsi zaman-zaman ermənilər tərəfindən qəsb olunub, talanlara məruz qalmış və bu milli irsi düşmən daima öz adına çıxartmışdır. Bu dövlətin varlığına milli və dini zəmində iğtişaşlar yaratmaqla son qoyan Rusiya 1918-ci ildə Göyçə, Gümrü, Zəngibasar, Dərələyəz, İrəvan, Zəngəzur və digər əraziləri ermənilərə verməklə Ermənistən ərazisi 9000 km^2 -dən 29.000 km^2 -ə qədər artmışdır. Moskvanın qərarlarına əsasən azərbaycanlılara qarşı 1918-ci ildən başlanan 1948-53-cü illəri əhatə edən və 1988-ci ildə başa çatan deportasiyanın həyata keçirilməsi nəticəsində 1 nəfər belə azərbaycanlı həmin ərazilərdə qalmamışdır [1., s. 117-135]. Tarix boyu deportasiyalar soydaşlarımıza üçün dəfələrlə təkrarlanmışdır. Deportasiyanın II, III mərhələlərindəki hadisələr, 1918-1920-ci illərdə 10.000-lərlə Azərbaycan türklərinin qədim türk torpağı Zəngəzurdan vəhşicəsinə qovulmasının ardını təşkil edir. Türklərə qarşı etnik təmizləmə siyaseti Sovet dönəmində daha çox vüsət aldı. Rus şovinistləri ermənilərin qəddar, qaniçən etnopsixologiyasından, ermənilər isə rusların mövcud hakim gücündə yararlanaraq 100 illər boyunca bizim soydaşlarımıza qarşı tarixdə misli görünməmiş qətlamlar törətmüş, genosid və deportasiyalar həyata keçirmişlər. Sovet rəhbərləri daima “Türkə nifrət” siyasetinə sadıq qalmışlar. Stalinin rəhbərliyi ilə 1948-1953-cü illərdə Qərbi Azərbaycan türklərinə qarşı deportasiya davam etdirilmiş, Sovet dönəmində SSRİ Nazirlər Kabinetinin çox sayılı sərəncamı ilə Qərbi Azərbaycan torpağının 2000-dən çox türk mənşəli yer adları dəyişdirilmişdir [3. s.6-32].

Azərbaycan türklərinin tarixi dədə-baba yurdlarından çıxarılması, həmin regionun milli tərkibinin dəyişdirilməsi siyasetini ermənilər rus şovinizminə, rus hakim dairələrinin hiyləgər siyasetinə arxalanaraq 100 illər boyunca xüsusi plan əsasında həyata keçirmişlər. Azərbaycan torpaqlarında qədim türk izlərini kökündən itirmək, planın 1-ci hissəsini təşkil edirdi. Sovetlər dönəmində Ermənistən Ali Sovetinin təcili verilmiş qərarı ilə 940 Azərbaycan yaşayış məntəqələrinin 698-nin adı dəyişdirilib erməniləşdi. Qalan 91 Azərbaycan yaşayış məntəqəsinin türk adlarının erməniləşdirilməsi prosesi isə aprelin 9-u, 1991-ci ildə Ter Petrosyanın verdiyi qərara əsasən tamamlandı. Planın 2-ci hissəsi Qərbi Azərbaycan türklərinə qarşı mənəvi və fiziki terrorun başlaması idi. Baş verən deportasiyalar, ağır və dəhşətli qırğınılar, insan faciələri arxiv və istintaq materiallarında əksini tapmaqla yanaşı, hadisələrin canlı şahidləri olan soydaşlarımıızın yaddaşında dərin, silinməz izlər qoymuşdur. 1988-ci il tariximizə Qərbi Azərbaycan torpaqlarının itirilməsi ilə düşdü. Mənfur düşmən Qərbi Azərbaycan torpaqlarında kütləvi deportasiyanı apardıqdan sonra, rus hərbiçilərinin köməyi ilə 1988- 1994 -cü illərdə Azərbaycanın Qarabağ və ətrafindakı rayonlardan ibarət olan 17.000 km^2 -lik ərazisini işgal etdi, insanlığa qarşı misilsiz vəhşilik aktı olan Xocalı soyqırımı (26 fevral, 1992) törətdi. Deportasiyanın III mərhələsinin başlangıcında, yəni 1988-1989-cu illərdə Erməni höküməti, “Krunk” komitəti və Eçmiədzin kilsəsinin havadarlığı ilə Qərbi Azərbaycan türklərinin 100-lərlə yaşayış məntəqəsi, 30.000 evi qəsb edilib, 140.000 azərbaycanlı (körpə, uşaq, qadın, qoca daxil olmaqla) qətlə yetirilib, 750.000 azərbaycanlı didərgin salınıb. Bu illərdə 2000-dən çox qəbiristanlıq dağıdılib, o cümlədən qədim və müqəddəs məkan sayılan Urud

qəbiristanlığını itirmək üçün üzərinə 2 metr hündürlüyündə torpaq töküblər, qədim türk izlərini itirmək üçün 1000-lərlə tarixi-mədəni abidələr, dini məbədlər yerlə yeksan edilib [4. s., 41-44]. Aprelin 24-ü, 1987-ci il, Ermənistanın Masis rayonunda azərbaycanlı qəbiristanlığına olan basqınlar hadisələrə təkan oldu. 1988-ci ildən başlayaraq "Türksüz Ermənistan" süarı altında etnik təmizləmə siyaseti, əsasən bütün tarixi dövrlərdə olduğu kimi rus şovinistlərinin dəstəyi ilə həyata keçirildi. Erməni dövlət xadimlərindən olan Manuk Vardanyana görə tam təmizləmə siyaseti 2007-ci ildə sona çatmalı idi, lakin onlar bu mənfur niyyətlərini daha tez həyata keçirdilər. Həmin ilin noyabr ayının 13-də Hamamlı (Spitak) rayon rəhbərliyi erməni silahlı dəstələri ilə birgə azərbaycanlı evlərinə basqınlar etdirilər. Noyabr ayının 27-29 tarixlərində Ermənistanın Böyük Qarakilsə (Quqark), Hamamlı (Spitak), Cəlaloğlu (Stepanavan) şəhərlərində azərbaycanlıların deportasiyası davam etdi və 3 gün ərzində 33 azərbaycanlı xüsusi qəddarlıqla qətlə yetirilmişdi [1. s., 135-142]. 1988-ci il mart-noyabr soyqırımı erməni quzdurları polis, rayon rəhbərləri və əsasən də rus hərbiçilərinin iştirakı ilə Azərbaycan türklərinin evlərinə basqınlar təşkil edir, onların təcili şəkildə çıxıb getmələrini tələb edirdilər. Bu dönəmdə şahidlərin dediklərinə görə, basqınların təşkili və deportasiyanın həyata keçirilməsində ermənilər dəstəyi rus hakim dairələrindən, rus hərbiçilərindən alırdılar. Azərbaycanlılar iş yerlərinə, məktəblilər məktəbə buraxılmırıldı, dükan, bazarlarda azərbaycanlılara ərzaq satılmırıldı, onların yaşadıqları yerlərdə işiq, qaz, su, telefon xətlərini kəsirdilər. Azərbaycanlıların evlərinə ermənilər aşağı qiymətlər qoymaqla, hədə-qorxu gəlməklə evləri dəyərindən çox ucuz almağa çalışırdılar, istəklərinə nail olmadıqda evlərə od vurub yandırırdılar. Bu əsl psixoloji, mənəvi terror idi və fiziki terrorla birgə həyata keçirilirdi. Azərbaycanlılar yaşayan kəndlərə tez-tez silahlı basqınlar olurdu. Basqınların 1988-ci ilin noyabr-dekabr aylarında daha intensiv hal alması soydaşlarımızın Ermənistani tərk etməsinə səbəb oldu. Bununla kifayətlənməyən ermənilər qaçqın düşən azərbaycanlılara yollarda divan tutur, əmlaklarını qarət edirdilər. Azərbaycan Qaçqınlar Cəmiyyətinin 1990-ci ildə tərtib etdiyi siyahıya əsasən 226 nəfər vəhşicəsinə qətlə yetirilmiş, 400 nəfərdən çox insan aldıqları xəsarət nəticəsində ölmüş, 41 nəfər işgəncə ilə, 29 nəfər odlu silahla öldürülmiş, 15 nəfər diri-diriyandırılmış, 27 nəfər maşın təkərlərinin altına salınıb öldürülmiş, 7 nəfər həkimlər tərəfindən qəsdən öldürülmiş, 1 nəfər asılıb, 1 nəfər elektrik cərəyanına qoşularaq öldürülüb, 1 nəfər özünü öldürmiş, 3 nəfər doğranıb, 10 nəfər işgəncələrə tab gətirməyərək infark nəticəsində ölmüşdür, 49 nəfər dağlarda donub ölmüşdür, 8 nəfər itkin düşmüştür. Öldürünlərin 57-si qadın, 23-ü uşaq olmuşdur. Hamamlı (Spitak) zəlzələsinin baş verməsi İlahi tərəfdən bizim soydaşlarımıza bir dəstək oldu. Belə olmasayıd itkilər daha çox, verilən işgəncələr daha dəhşətli olardı [1. s., 130-135]. 1988-ci ildə Qərbi Azərbaycanda 261 Azərbaycan kəndi və qəsəbəsi boşaldılıb, burada 49.928 ailə-250.000 azərbaycanlı yaşayırdılar [2. s., 8-14].

Azərbaycanlıların kolxozlarda olan illik əmək haqqını, banklarda olan əmanətlərini ermənilər mənimsemmiş, öz geniş bağ-bağatlı evlərini Azərbaycanda dövlət binalarında əlverişsiz, kiçik mənzillərlə dəyişməli olmuşlar. Soydaşlarımızın fərdi təsərrüfatlardakı əmlakı da bütünlükə ermənilər tərəfindən mənimsemənmişdir. Azərbaycan Qaçqınlar Cəmiyyətində toplanmış sənədlər əsasında təxminən ziyan 2,5 milyard ABŞ dolları, ümumi maddi ziyan isə 20 milyard ABŞ dolları müəyyən edilmişdir. Erməni işgalçlarının soydaşlarımızi tarixi torpaqlarımız olan Qərbi Azərbaycandan son nəfərinədək qovub-çıkarılmasından 30 il keçir. 200 ildən bəri erməniləşmə siyaseti nəticəsində o torpaqlar bu gün, bütövlükdə erməni işgalı altındadır [1. s., 112-114]. 1988-ci il, bize babalardan miras qalmış, lakin qoruya bilmədiyimiz Qərbi Azərbaycanı itirdiyimiz tarixdir. Yaşlı nəsil Vətən həsrəti ilə bu dünyadan köçür, orta nəsil o torpaqlara qayıtmaq ümidiyi itirir, gənc nəsil ata-baba yurdları haqqında olan söhbətləri nağıl sanır. Qərbi Azərbaycan probleminə laqeydlik

mənəvi genosidi törədə bilər. Zaman gözləmir, o dəhşətli, qanlı hadisələrin şahidləri dünyasını dəyişirlər. Millət olaraq çalışmalıyıq ki, erməni işğalı altında olan tarixi torpaqlarımıza-Qərbi Azərbaycana mənəvi bağlılığımız qırılmasın. II Qarabağ müharibəsində şəhidlərimizin qanı, qazilərimiz canı bahasına Xalqımızın əldə etdiyi üstünlük Qərbi Azərbaycan türkləri ilə bağlı bir sıra problemlərə işiq sala bilər. Qafqazda siyasi və hərbi gücünü son hadisələrdə də nümayiş etdirən Rusiya öz “sülhməramlılarını” Qəhrəman Ordumuzun yarımcıq qalmış hərb yollarına yürütmək, “humanitar dəhliz” yaratmaqla, qaranlıq siyasətinə son qoymayıb mənfur erməniləri (hətta yerli olmayan erməniləri) yenidən Qarabağda məskunlaşdırmağa başlarsa, danışıqlar masasının bir tərəfində Qarabağ ermənilərinin şəxsində Azərbaycanın erməni icmasının oturması tələbi olarsa masanın digər tərəfində Qərbi Azərbaycandan (indiki Ermənistən) dəhşətli vəhşiliklə qovulmuş azərbaycanlıların şəxsində Ermənistən azərbaycanlı icmasının oturması tələbi irəli sürülməlidir. Qərbi Azərbaycan türklərinin nə vaxtsa qanunsuz ləğv olunmuş 2-li vətəndaşlığı geri qaytarılmalıdır. Vətənimizin gözü olan Qarabağa düşmənin ərazi-yaşamaq iddialarına qarşı, ermənilərin Qərbi Azərbaycanda törətdikləri dəhşətli genosid və deportasiyalar qaldırılmalıdır. Türk torpaqlarına qarşı xüsusi iştahı olan düşmən, 180 il ərzində Qərbi Azərbaycanla bağlı öz qəsbkarlığının cavabsız qaldığını görüb, daha da azğınlıdı. 44 günlük II Qarabag müharibəsində qəhrəman ordumuz xalqımızın neçə illik acılarının qisasını alaraq, mənfur düşmənin cavabını öz qanları, canları ilə verərək, şanlı bir tarix yazdırılar. Torpaqlarımıza qarşı düşmən hücumları, ərazi iddiaları cavabsız qalmamalı, ermənilər və onların havadarlarının xalqımıza yaşıtlıqlarını unutmamalıydıq.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi, Prezident kitabxanası “Azərbaycanlıların soyqırımı və deportasiyası”. 2008
2. İsmayılov Hacıyev “Ermənilərin Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları və qanlı cinayətləri”. 2012.
3. Kamran İmanov “Erməni tarixi uydurmalarının tarixinə giriş”. Bakı-2018.
4. Kənül Səmədova “Qərbi Azərbaycan etnotoponimlərinin arealları”. Bakı-2008

РЕЗЮМЕ

III ЭТАП ДЕПОРТАЦИИ АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ ИЗ ЗАПАДНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА (из современной Армении) Тагиева З.В.

Начиная с января 1988 года, началось осуществление планомерной политики «Армения без тюрков». Правительство Армении, комитет «Крунк» и представители Эчмиадзинской церкви при покровительстве руководства СССР спровоцировали тысячи кровавых акций в процессе изгнания азербайджанцев.

В результате этнической чистки были освобождены 185 населенных пунктов, свыше 250.000 азербайджанцев и 18.000 курдов были насильственно изгнаны из родных очагов, 226 азербайджанцев было убито армянами. Из них 49 человек умерло от обморожения в горах, спасаясь от армян, 41 человек был убит в результате чудовищных избиений, 35 человек убиты пытками, 15 человек сожжены, 29 расстреляны, 10 умерло от инфаркта, не выдержав истязаний и пыток, 7 человек были убиты врачами в больнице, остальные же были потоплены, повешены, убиты электрическим током, обезглавлены.

Ключевые слова: Азербайджанские тюрки, Западный Азербайджан, следы древних тюрков, национальный состав территории, депортация, этническая чистка.

SUMMARY

III STAGE OF DEPORTATION OF AZERBAIJANIS FROM WESTERN AZERBAIJAN (from modern Armenia)

Tagiyeva Z.V.

Starting from January 1988, implementation of the planned policy «Armenia without the Turks» begin. The Armenian government, the «Krunk» committee and representatives of the Echmiadzin Church under the patronage of the USSR leadership provoked thousands of bloody actions in the process of expelling Azerbaijanis. As a result of ethnic cleansing, 185 settlements were liberated, more than 250.000 Azerbaijanis and 18.000 Kurds were forcibly expelled from their homes, and 226 Azerbaijanis were killed by Armenians. Of them 49 people died of frostbite in the mountains, rescuing from the armenians, 41 people were killed as a result of monstrous riots, 35 people were killed by torture, 15 people were burned, 29 were shot, 10 died of a heart attack, died of a by doctors in the hospital, the rest were drenched, hanged, killed by electric current, beheaded.

Keywords: Azeri turks, Western Azerbaijan, traces of the ancient Turks, national composition of the territory, deportation, ethnic cleansing.

AZƏRBAYCAN TÜRKLƏRİNİN TARİXİ-ETNİK TORPAQLARINDAN DEPORTASIYASI

Cəbiyeva G.Ə.

Sumqayıt Dövlət Universiteti
gunaycebiyeva0@gmail.com

Xülasə. Məqalədə XIX əsrin əvvələrindən başlayaraq Azərbaycan torpaqlarına köçürülməyə başlayan erməni qəsbkarlarının 2 əsrə yaxın Azərbaycan xalqına qarşı həyata keçirdikləri deportasiya və soyqırım tarixinə qısa nəzər salınır. Xalqımıza qarşı məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilən bu qanlı siyasetin növbəti mərhəlesi 1948-1953-cü illərdə həyata keçirilmişdir. Nəticədə 150 mindən çox azərbaycanlı Ermənistən SSR ərazisindəki dədə-baba yurdlarından kütləvi şəkildə zorakılıqla sürgün olunmuşdur. Azərbaycanlıların üzləşdiyi bu ümumbəşəri cinayətlərə yalnız ümummilli lider Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlməsindən sonra siyasi və hüquqi qiymət verilmişdir.

Uzun illər tarixi haqsızlığa uğrayan xalqımızın qisası, bu günlərdə döyük meydanında alınır. Azərbaycan dövləti və xalqı Prezident İlham Əliyevin dediyi kimi dəmir yumruq kimi birləşərək tarixi ədaləti bərpa edir: Qarabağda Azərbaycanın şanlı üç rəngli bayrağı dalgalanır.

Açar sözlər: Azərbaycan, deportasiya, Kür-Araz ovalığı, zorakılıq, tarixi torpaqlar

Azərbaycan xalqı dünyanın ən qədim dövlətçilik ənənələrinə malik xalqlarından biridir. Xalqımız 5 min illik dövlətçilik tarixinə malikdir. Bu qədim xalqın tarixində deportasiya və soyqırımları xalqımızın qan yaddışı adlandırsaq heç də yanılmarıq. Bu hadisələrin yaşandığı illərdə xalqımız kütləvi qırğınlara məruz qalmış, minlərlə şəhid vermişdir.

Rus çarı I Pyotrun hakimiyyəti dövründən ermənilərin Cənubi Qafqaza köçürülməsi prosesi başlamışdı. XIX əsrin əvvəllərində ermənilərin Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi kütləvi hal

almağa başlayır. Belə ki, 1805 – ci ildə Qarabağ xanı İbrahimxəlil xanla general P.D.Sisianov arasında Kürəkçay müqaviləsi imzalandıqdan sonra, Qarabağ Rusyanın tərkibinə daxil olduqdan sonra Sisianov Qarabağda çarizmin mövqeyini möhkəmlətmək üçün Cənubi Qafqazın digər əyalətlərindən erməniləri bura köçürməyə başladı. Tarixi torpaqlarımızın bölünməsinin əsasını Gülistan və Türkmençay müqavilələrinin imzalanması ilə XIX əsrin əvvəlində başlanan ermənilərin Azərbaycana köçürülməsi prosesi daha geniş hal aldı. 1828-1832-ci illər ərzində Rusiya tərəfindən Osmanlı ərazisindən 84 min, İran ərazisindən isə 40 min erməni köçürüülərək Azərbaycanın tarixi torpaqlarında yerləşdirildi. Bununla da Azərbaycan xalqının milli faciəsinin davamı olaraq onun torpaqlarının zəbtinə başlanıldı. Cox qısa bir zamanda ermənilərin kütləvi surətdə Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi ilə paralel olaraq Azərbaycan əhalisinin münbət torpaqlardan sıxışdırılıb çıxarılması prosesi amansızlıqla həyata keçirilirdi. Bu da Rusyanın bütövlükdə Cənubi Qafqazda milli mənafelərinin həyata keçirilməsi ilə sıx bağlı olmuşdur.

XX əsrin əvvəllərindən Şimali Azərbaycanda erməni-Azərbaycan münaqişəsini törətməklə yenidən ermənilərin Azərbaycanda məskunlaşdırılmasına başlanılmışdı. 1905-1907-ci illər bu proses daha da sürətləndirilmişdi. 1918-ci ilin mart soyqırımı da Rusiya tərəfindən himayə edilən ermənilərin məkrli siyasetinin nəticəsi idi. Bu zaman Azərbaycanın qədim şəhəri olan Bakının ruslaşdırılması və erməniləşdirilməsi siyaseti həyata keçirilirdi. Lakin o zaman qardaş Türkiyənin yaxından hərbi-siyasi yardımının nəticəsi olaraq Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılması və torpaqlarımızın düşmən tapdağından azad edilməsi rus və erməni birləşmələrinin işgalçılıq niyyətlərini pozdu.

Lakin Cənubi Qafqazda sovetləşmədən məkrli niyyətləri üçün istifadə edən ermənilər Sovet rəhbərliyinin razılığı ilə 1920-ci ildə Zəngəzuru və Azərbaycanın bir sıra torpaqlarını Ermənistən SSR-in ərazisinə daxil etməyə nail oldular. 1920-1921-ci illərdə erməni-rus məmurları tərəfindən azərbaycanlılara qarşı əsl soyqırım törədildi. Tarixi mənbələrin verdiyi məlumatlara görə bu qısa zaman çərçivəsində Şimali Azərbaycanda 48 min vətənpərvər insanlar “troyka” deyilən qrup tərəfindən məhv edildi.

Öz çirkin əməllərinə tarix boyu davam edən erməni şovinistləri XX əsrin 40-cı illərində A.Mikoyanın təşəbbüsü ilə gizli “Qarabağ komitəsi” yaratmışdır. 1945-ci ilin payızında Ermənistən K(b)P MK-nin katibi A.Harutyunov DQMV-nin Ermənistana verilməsi haqqında təklif layihəsini ÜİK(b)P MK-nin müzakirəsinə təqdim etdi. Ermənistən K(b)P MK və XKS-nin Stalinə müraciətində heç bir əsas olmadan Dağlıq Qarabağ ərazisinin Azərbaycan SSR-lə deyil, Ermənistən SSR-lə bağlı olduğunu sübut etmək cəhdlərinin qarşısı Azərbaycan K(b)P MK-nin birinci katibi M.C.Bağirovun ÜİK(b)P katibliyinə verdiyi tutarlı cavabla alındı və mərkəzi hökumət ermənilərin iddialarını rədd etməli oldu. Cünki sovet hakimiyyəti illərində ilk dəfə Azərbaycan rəhbəri tarixi Azərbaycan torpaqları problemini qaldıraraq Dağlıq Qarabağın Ermənistana veriləcəyi təqdirdə müxtəlif dövrlərdə Gürcüstana, Ermənistana və Sovet Rusiyasına verilmiş Azərbaycanın tarixi ərazilərinin əzəli sahibinə qaytarılmasının vacib olduğunu bildirdi. Eyni zamanda Ermənistən Dağlıq Qarabağla bağlı irəli sürdüyü iddiaların heç bir əsası olmadığı və Dağlıq Qarabağın Azərbaycanın tarixi əzəli torpaqları olduğu tutarlı faktlarla M.C.Bağirov tərəfindən məktubda sübuta yetirilirdi. Azərbaycan rəhbərliyinin məsələnin bu şəkildə müzakirə olunmasına razılaşması erməni şovinistlərinin planlarını pozdu və məsələnin mürəkkəbləşəcəyindən qorxuya düşən SSR rəhbərliyi müvəqqəti olaraq bu məsələni bağladı.

XX əsrin 40-cı illərində Ermənistən rəhbərlərinin qarşısında duran başlıca vəzifələrdən biri İrəvan ətrafında və Türkiyə ilə sərhəd ərazilərdə yaşayan azərbaycanlıların həmin ərazilərdən köçürülməsinə nail olmaqdan ibarət idi. Bunun üçün isə ilk olaraq Moskvadan razılıq almak lazım idi.

Xaricdə yaşayan ermənilərin Ermənistanda yaşamaq arzusunda olduğunu, lakin onları yerləşdirmək üçün ərazilərin azlıq təşkil etdiyini Stalinin nəzərinə çatdırmaq lazımlı gəldi. Çıxış yolunu isə türklərin Azərbaycanın aran rayonlarına köçürülməsində göründülər. [1, 112]

SSRİ Nazirlər Sovetinin 1947-ci il 23 dekabr tarixli 4083 nömrəli və 1948-ci il 10 mart tarixli 754 nömrəli qərarları ilə Azərbaycan xalqına qarşı növbəti tarixi cinayət aktı həyata keçirildi. Bu qərarların icrasına əsasən 1948-1953-cü illərdə 150 mindən çox azərbaycanlı Ermənistən SSR ərazisindəki dədə-baba yurdlarından kütləvi surətdə zorla sürgün edilmişdir. Ermənilər deportasiya planını həyata keçirməyə başlamazdan əvvəl bunun üçün xüsusi siyaset yürütmüşlər. Azərbaycanlılar isə həmin vaxtlar ermənilərin bu riyakar siyasetinin arxasında duran məqsədləri anlaya bilmirdilər. Çar Rusiyasının İrəvana köçürüyü ermənilər əvvəlcə məskunlaşdıqları kənd, rayon, qəsəbə, mahal və digər yerlərin adlarını dəyişərək erməniləşdirərək, ərazidəki azərbaycanlı yer adlarını öz adları ilə əvəzləyirdilər. O vaxt Qərbi Azərbaycanın 34 rayonunun adı dəyişdirilmişdir. Beynəlxalq hüquq normalarına zidd olan bu qərarlar həyata keçirilərkən minlərlə insan ağır şəraitə, kəskin iqlim dəyişikliyinə dözməyib həlak olmuşdur. Rus hakim dairələri Mikoyanın vasitəciliyi ilə azərbaycanlıları Ermənistən qovaraq xaricdən gətirilən ermənilərin yerləşdirilməsi üçün şərait hazırlamağa başlayırlar. Belə ki, 4083 nömrəli fərmandada Ermənistən SSR Nazirlər Sovetinə, Ermənistən SSR-ə gələn xarici ermənilərin yerləşdirilməsi üçün Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi ilə əlaqədar olaraq Azərbaycan əhalisi tərəfindən boşaldılmış binalardan və yaşayış evlərindən istifadə etməyə icazə verilməsi qeyd olunurdu.

Uzun illər susduqdan sonra öz etnik torpaqlarından qovulmuş həmvətənlərimizin çəkdiyi əzab-əziyyətlərin öyrənilməsi, xalqımızın məruz qaldığı bu etnik deportasiyalar barədə dünya ictimaiyyətini məlumatlandırmaq üçün yeni üfüqlər açıldı. Belə ki, ilk dəfə ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən bu ədalətsizliyə, hüquqi-siyasi qiymət verilmişdir. Ulu öndər tərəfindən 1997-ci ilin dekabrın 18-də “1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistən ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında” imzalanan fərmandada haqlı olaraq göstərilir ki, son iki əsrə Qafqazda azərbaycanlılara qarşı məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilən etnik təmizləmə siyaseti xalqımız üçün ağır faciə ilə nəticələnmişdir. Bununla da uzun illər gizli saxlanılan, üzərinə qadağa qoyulmuş həqiqətlər açılır, təhrif edilmiş hadisələr özünü əsl qiymətini alır. Bundan əlavə Heydər Əliyevin 26 mart 1998-ci il tarixli “Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında” və 22 avqust 2001-ci ildə “Erməni millətçilərinin apardığı etnik təmizləmə nəticəsində Ermənistən ərazisindəki öz tarixi torpaqlarından didərgin salınmış azərbaycanlıların məskunlaşması problemlərinin həlli haqqında” fərmanları da çox dəyərli və tarixi addım olmuşdur.

Mərhələlərlə həyata keçirilən qeyri-insani sürgün siyaseti nəticəsində azərbaycanlılar öz doğma tarixi-etnik torpaqlarından didərgin salınaraq kütləvi qırğınlara məruz qalmış, yurdyuvalarından qovulmuş, minlərlə tarixi-mədəni abidə və yaşayış məskəni yerlə yeksan edilmişdir. Ulu öndər tərəfindən imzalanan 22 avqust 2001-ci il tarixində fərmandada göstərilir: “Tarixi saxtalasdırmaq, təhrif etmək və Azərbaycan torpaqlarının tarixi adlarını dəyişdirmək, sünü surətdə Ermənistən monoetnik dövlətə çevirmək siyasetinin tərkib hissəsini təşkil edirdi. 1935-1989 - cu illərdə Ermənistəndə hətta yer adlarına qarşı qərəzli siyaset tətbiq edilmiş və minlərlə Azərbaycan toponimi xəritələrdən silinmişdir” [2,183]. Lakin, bu gün ümummilli lider Heydər Əliyevin layiqli davamçısı Prezident İlham Əliyev İrəvan şəhərinin tarixi Azərbaycan torpağı olması haqqında həqiqətləri, o cümlədən ermənilərin azərbaycanlılara qarşı tarix boyu törətdikləri cinayətləri dünya ictimaiyyətinə çatdırılması, bu hadisələrin tanınması üçün məqsədyönlü fəaliyyət göstərir. Bu ardıcıl siyasetin nəticəsidir ki, bu gün Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı ata vəsiyyətini layiqincə yerinə yetirərək “Qarabağ Azərbaycandır” şəhəri ilə

torpaqlarımızı erməni işgalçılardan azad etdi və müzəffər ordumuzun qəhrəman əsgərləri Azərbaycan bayrağını müqəddəs Qarabağ torpaqlarında dalğalandırdı.

ƏDƏBİYYAT

1. Arzumanlı V. , Mustafa N. Tarixin qara səhifələri . Deportasiya , Soyqırım, Qaçqınlıq. Bakı: Qartal, 1998, 280 s.
2. Əliyev H. Müstəqilliyimiz əbədidir. B., Azərnəşr, 2011, 520 s.

РЕЗЮМЕ ДЕПОРТАЦИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ТУРКОВ ИЗ ИСТОРИКО-ЭТНИЧЕСКОЙ ЗЕМЛИ Джабиева Г.А.

В статье дается краткий обзор истории депортаций и геноцида, совершенных армянскими захватчиками против азербайджанского народа на протяжении почти двух веков, начиная с начала 19 века. Следующий этап этой кровавой политики, целенаправленно проводимой против нашего народа, был проведен в 1948–1953 годах. В результате более 150 тысяч азербайджанцев были насильно депортированы со своих исконных земель в Армянской ССР. Политическая и правовая оценка этим универсальным преступлениям азербайджанцев была дана только после прихода к власти общенационального лидера Гейдара Алиева.

В наши дни на поле боя осуществляется месть нашего народа, на протяжении многих лет страдавшего от исторической несправедливости. Как сказал Президент Ильхам Алиев, государство и народ Азербайджана объединяются, как железный кулак, для восстановления исторической справедливости: в Карабахе развевается славный трехцветный флаг Азербайджана.

Ключевые слова: Азербайджан, депортация, Кура-Араксинскую низменность, насилие, исторические земли

SUMMARY DEPORTATION OF AZERBAIJANI TURKS FROM HISTORICAL AND ETHNIC LAND Jabiyeva G.A.

The article gives a brief overview of the history of deportation and genocide committed by Armenian invaders against the Azerbaijani people for nearly two centuries, who began to be resettled to Azerbaijani lands in the early 19th century. The next stage of this bloody policy, which was purposefully carried out against our people, was carried out in 1948-1953. As a result, more than 150,000 Azerbaijanis were forcibly deported from their ancestral lands in the Armenian SSR. These crimes against humanity were given a political and legal assessment only after the coming to power of national leader Heydar Aliyev.

The revenge of our people, who have suffered historical injustice for many years, is being taken on the battlefield these days. The state and people of Azerbaijan, as President Ilham Aliyev said, are uniting like an iron fist to restore historical justice: the glorious tricolor flag of Azerbaijan is waving in Karabakh.

Keywords: Azerbaijan, deportation, Kura-Araks lowland, violence, historical lands

TARİXİ REALLIĞIN İZİ İLƏ: ERMƏNİ ƏFSANƏLƏRİNİN ACI HƏQİQƏTLƏRİ Verdiyeva H.Y.

AMEA-nın Hüquq və İnsan Haqları İnstitutu

Hacar2002@yahoo.com

Məqalə. Araşdırılan tədqiqat obyekti XX əsr də erməniliyin Azərbaycan torpaqlarına əsassız iddialarını göstərmışdır. İkinci dünya müharibəsi illərində və müharibədən sonrakı dövrdə “Böyük Ermənistən” əfsanəsinin ana xəttindən imtina etməyən erməni millətçiləri ”Urartu” konsepsiyasını inkişaf etdirmiş, Qarabağa olan iddialarını gündəmə gətirmişlər. Qarşıya qoyulan məqsədə çatmadıqda isə ermənilik 1948-1953-cü illərdə Ermənistən SSR-də etnik təmizləmə aparmış, Azərbaycan türkləri deportasiya olunmuşlar. Bu cinayət aktına düzgün qiymət ilk dəfə Ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən verilmişdir.

Açar sözlər: Azərbaycan, Zəngəzur, Dağlıq Qarabağ, “Böyük Ermənistən”, Qafqaz, Urartu, ABŞ.

Qafqazda allohton əhali olan, kökləri uzaq Balkanlara çıxan, e.ə. VIII - VII əsrlərdə gedən miqrasiya dalgaları nəticəsində fəratətrafi məkanda yerləşən pərakəndə ermənilər IV əsrin sonlarında dövlətçiliklərini itirdikdən sonra erməni-qriqorian kilsəsinin ətrafında birləşmiş, orta əsrlərdə bu kilsənin uydurduğu “erməni məsələsi”, “Böyük Ermənistən” dövləti yaratmaq əfsanəsi ilə yaşamışlar. Araşdırılan tədqiqat obyekti bu uydurma “erməni məsələsi”nin əsas istiqamətlərinin Azərbaycan tarixinin çağdaş dövründə hərəkətini diqqətə çəkəcək. Bu istiqamətlər Qarabağ və İrəvan məkanıdır. Eyni zamanda erməniliyin Şərqi Anadoluya olan iddiaları da bu araşdırımda önə çəkiləcək.

XX əsrin əvvəllərində “erməni məsələsi”ni Qafqaza keçirən ermənilik Azərbaycana qarşı əsassız iddialarla çıxış etmişdir. 1918-ci ilin mayında tarixi Azərbaycan torpaqlarında, İrəvan məkanında, özlərinin dövlətini quran erməni millətçiləri Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə qarşı apardıqları məqsədyönlü siyaseti dayandırmamış və 1920-ci ilin dekabrın 1-də Zəngəzuru ələ keçirmişlər. Lakin Zəngəzurla kifayətlənməyən erməni millətçiləri 1918-1920-ci illərdə Qarabağın dağlıq hissəsinə qarşı apardığı iddialardan əl çəkməyərək, bolşeviklərin dəstəyi ilə, 1923-cü il iyulun 7-də Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin (DQMV) elan edilməsinə nail olmuşlar.

Tarixin sonrakı mərhələsində “erməni məsələsi”nin ana xəttinə əsaslanan ermənilik əldə olunanlarla kifayətlənməmiş, erməni bolşevik liderləri erməniliyin əfsanəvi arzularını reallaşdırmaq məqsədi ilə İkinci dünya müharibəsi illərində mxitarçı ənənələri davam etdirərək, “Böyük Ermənistən” xülyasını davamlı olaraq təbliğ etmiş, erməni-qriqorian kilsəsinin nüfuzunu SSRİ rəhbərliyi qarşısında qaldırmağa çalışmışdı. Bu istiqamətdə Ermənistən KP MK-nin birinci katibi Q. Arutyunov xüsusi fəallığı ilə seçilmişdi. 1943-cü ilin oktyabrında İ. Stalinlə görüşü zamanı Q. Arutyunov erməni-qriqorian kilsəsinin faşizmə qarşı apardığı mübarizədən və Ermənistən SSR-ə etdiyi yardım haqqında məlumat vermiş və Stalindən erməni-qriqorian kilsəsinin İsləri üzrə Şuranın yaradılmasını xahiş etmişdi. 1943-cü ilin noyabrında Şura işə başlamış, arxiyepiskop Vicar Gevorg Çorekçyanın arzusu ilə Şuraya dilçi Rachiy Açaryan və memar Karo Kafadryan da daxil edilmişdilər [13]. Eyni zamanda “erməni məsələsi”nin ana xəttinə söykənən Q. Arutyunov 1944-cü ilin iyununda tanınmış sovet tarixçisi, akademik Yevgeni Tarleni İrəvana dəvət etmiş və Şərqi

Anadolunun sovet Ermənistəni ilə birləşməsi məsələsini müzakirə etmişdi. Lakin bu müzakirə erməniliyin gözlədiyi nəticəni verməmiş, mərkəz heç bir qərar qəbul etməmişdi [13]. Öz əfsanəvi arzularına ölkə rəhbərliyini və ictimaiyyəti inandırmaq və Şərqi Anadoluya olan iddialarını “elmi” cəhətdən əsaslandırmaq üçün ermənilik ənənəvi vasisəyə – tarixi saxtalaşdırmağa əl atır və XIX əsr Rusiya şərqsünası və ermənişünası K.Patkanovun konsepsiyasını əsas götürür. Bu konsepsiyaya görə ermənilərin əcdadları, qədim yunan mənbələrinin armenlər kimi göstərdikləri müşklər antik müəlliflərin yazdığını kimi Şərqə Balkanlardan e.ə. VIII-VII- əsrlərdə deyil, e.ə. XII əsrə gəlmış və Urartu dövləti yaranmamışdan öncə, e.ə. XI-X əsrlərdə Kiçik Asiya ərazisində məskunlaşmış və Urartunun köklü əhalisi hurrilər – alaroidlərlə Nairi vilayətində çulğalaşaraq, Urartunun qədim əhalisi olan hurri tayfaları ilə eynilik təşkil etmişlər [16,148,149]. K.Patkanovun Kiçik Asiya məkanının ermənilərin “ana vətəni” olduğu konsepsiyasına söykənən tarixi saxtalaşdırıcılar bildirirlər ki, qədim dünyanın qüdrətli dövlətlərindən olan Urartu erməni dövləti olmuşdur. “Urartu” konsepsiyasının müdafiəçiləri sırasında məşhur sovet tarixçəli B.B.Piotrovski və Q.Kapansyan xüsusilə seçilirlər. Onlar ermənilərin əcdadlarını hurri tayfalarından olan hayk tayfalarına bağlayaraq, ermənilərin Urartu mədəniyyətinin varisi olduğunu iddia edirlər [17,25;15,236]. İkinci dünya müharibəsi illərində Türkiyədən revanş götürmək istəyi ilə çıxış edən ermənilik üçün “Urartu” konsepsiyası çox vacib idi. Bu zaman “Urartu” konsepsiyası Türkiyədən ərazi istəyən SSRİ rəhbərliyinin maraqlarına tam uyğun olduğundan bu konsepsiya sovet tarixşunaslığında münbit bir zəmin taparaq inkişaf etməyə başladı. Belə ki, Hitler Almaniyası ilə müharibədə qələbəyə çox yaxın olan SSRİ hökuməti qarşıya Romanovlar Rusiyasının Birinci dünya müharibəsi ərəfəsində olan cənub sərhədlərini bərpa etmək məqsədini qoymuş, Türkiyədən Qars və Ərdəhan vilayətlərini istəmiş və bu siyaset “erməni məsələsi”nin ana xətti ilə – Şərqi Anadoluya olan iddiası ilə üst-üstə düşmüş və bu zaman dünyaya səpələnmiş erməniləri Ermənistən SSR-ə toplamaq məsəlesi aktual bir məsələ olaraq gündəmə gəlmişdi. Xaricdə yaşayan ermənilərin Ermənistən SSR-ə köçürülməsi məsələsinin müzakirəsi 1944-cü ildə başlasa da əməli addımlar 1945-ci ilin aprelində atılmağa başlamışdı. Xaricdə erməni diasporasını təmsil edən erməni təşkilatları Birləşmiş Millətlər Təşkilatının 1945-ci il aprelin 25-26-da çağırılmış konfransına müraciət edib, erməni terrorçuları Njdenin, Dronun və digər daşnakların Hitler Almaniyasına göstərdikləri xidmətləri unudub, öz müraciətlərində bildirirdilər ki, “ermənilər müttəfiqlərlə bir yerdə hərəkət etmiş və buna görə də Türkiyə ərazisindəki “erməni torpaqları sovet Ermənistənə birləşməlidir” [7, 227].

Müharibənin sonunda Türkiyə ilə qarşıdurma siyasetinə keçən SSRİ rəhbərliyi diplomatiyanın incəliklərini nəzərə alaraq, erməni-qriqorian kilsəsi amilini diqqətə almışdı. 1945-ci il aprelin 19-da İ. Stalin Moskvada erməni-qriqorian kilsəsinin arxiyepiskopu Gevorq Çorekçyanı qəbul etmiş, dünyaya səpələnmiş ermənilərin SSRİ-nin Türkiyədən almaq istədiyi torpaqlarda məskunlaşmalarına erməni-qriqorian kilsəsinin köməklik göstərəcəyinə ümid etdiyini bildirmişdi[15]. Bu görüşdə İ. Stalin G. Chorençyanın xahişini: ruhani seminariyasının açılması, kilsəyə Matenadaran kitabxanasının qaytarılmasını, mətbəənin bərpası, Üçkilsə kilsəsinin spürklə (diaspora) əlaqələrin genişləndirilməsi, bankda kilsənin valyuta hesabının açılması, bağlanmış kilsə və monastırların fəaliyyətinin bərpa edilməsini qəbul etmişdi [14].

Yaranmış vəziyyətdən istifadə etməyi qərara alan ermənilik Potsdam konfransı ərəfəsində Azərbaycan torpaqlarına olan əsassız iddiaların gerçəkləşməsi üçün hərəkətə keçir və Q. Arutyunov 1945-ci il iyunun 6-da Stalinin qəbulunda olarkən Osmanlı və Rusiya imperiyalarının 1914-cü il sərhədlərinə uyğun vəziyyətin bərpası məsələsi ilə bağlı ona məktubla müraciət edir[13]. Ərazi məsələsinin həllini kütləvi repatriasiya ilə birgə keçirməyin mümkünüyünü diqqətə götürən SSRİ XIXK “Sovet-Türkiyə münasibətlərinə dair” arayış hazırlayıır və Türkiyədən 26 min kv. km. ərazi

istəyir. Bu ərazi iddiası repatriasiya məsələsi ilə bağlılırdı. İddia edilən ərazilərin 20,5 min kv.km. Ermənistən SSR-ə, 5,5 min kv.km. Gürcüstan SSR-ə verilməli idi [8,117].

Potsdam konfransında SSRİ Türkiyədən ərazi əldə edə bilmir. Lakin ermənilik aktivliyini dayandırırmır və öz məqsədinə çatmaq üçün nəzər-diqqəti yenidən tarixi Azərbaycan torpaqlarına yönəldir. İ. Stalin 1945-ci il oktyabrın 27-də qəbulunda olan Q.Arutyunova Sovet İttifaqının Türkiyəyə olan ərazi iddialarından imtina etmədiyini və “erməni məsələsi”nin gündəmdə qaldığını, erməni amilinin SSRİ üçün önəmlı olduğunu bildirir. Öz növbəsində Q.Arutyunov 300 mindən artıq erməninin Ermənistən SSR-ə can atdığını deyir və Dağlıq Qarabağ və Naxçıvan məsələlərinin ermənilərin xeyrinə həll olunmasını İ.Stalindən xahiş edir[13]. Bu zaman Q.Arutyunov belə bir tarixi həqiqəti unutmuşdu ki, nə Qarabağ, nə də Naxçıvan erməni xalqının tarixi ilə bağlı olmamış, ermənilər Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda allohton əhali olmuşlar. Belə ki, Türkmençay və Ədirnə müqavilələri bağlandıqdan sonra erməni-qriqorian kilsəsi Rusiya imperiyasını işgal etdiyi Qafqaz meqaregionunda, o cümlədən Azərbaycanın Arazdan şimalda yerləşən torpaqlarında siyasi hakimiyətinin bərqərar olmasında ermənilərin müstəsna yeri olduğunu inanıdır bilmış, nəticədə 1828-1830-cu illər ərzində İran və Osmanlı dövlətlərindən 120 minə yaxın erməni İrəvan, Naxçıvan, Ordubad, Qarabağ torpaqlarına kütləvi şəkildə köçürülmüş, tarixin sonrakı mərhələlərində ermənilərin ölkəyə kökü davam etmiş və XX əsrin əvvəlləri üçün erməni-qriqorianların çəki yükü ölkə əhalisinin etnik nomenklaturasında 32,8%-ə çatmışdı. Halbuki XIX əsrin birinci otuzilliyində erməni-qriqorianların çəki yükü ölkədə 9,37% təşkil edirdi[9,320] və bu göstəriciyə orta əsrlərdən başlayaraq qriqorianlaşmağa məruz qalmış udilər də aid idi. Erməni lobbisi ilə tandemdə olan erməni-qriqorian kilsəsi bölgədə baş verən demoqrafik dəyişikliklərdən “Böyük Ermənistən” efsanəsinin alqoritmləri üçün istifadə etməyi qarşıya məqsəd qoyur. XX əsrin əvvəllərində tarixi Azərbaycan torpaqlarında – İrəvan məkanında erməni dövlətçiliyini qurmaqla kifayətlənməyən ermənilik Azərbaycana qarşı ərazi iddialarını davam etdirir, qondarma «Dağlıq Qarabağ» problemini Azərbaycan tarixinə gətirir və diqqətə almir ki, Qarabağ bir anlayış kimi heç bir zaman axarında «dağlıq» və «düzənlik» məfhumlarına bölünməmişdir [5,100].

1945-ci ilin payızında Q.Arutyunov ÜİK(b)P MK qarşısında Azərbaycan torpaqlarının bir hissəsinin – Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin (DQMV) Ermənistən SSR-ə birləşdirilməsi haqqında məsələ qaldırır. Mərkəzdə bu məsələyə dərhal münasibət bildirilir və ÜİK(b)P MK katibi K.M.Malenkov Azərbaycan K(b) MK-nin 1-ci katibi Mircəfər Bağırova yazdığı 28 noyabr 1945-ci il tarixli məktubunda bu məsələ ilə bağlı ermənilərin istəyini göstərir və onun rəyini bilmək istəyir (1,3) .M.Bağırov öz növbəsində K.M.Malenkova 10 dekabr 1945-ci il tarixli cavab məktubunda Ermənistən SSR rəhbərliyinin Dağlıq Qarabağla bağlı irəli sürdüyü iddiaların heç bir elmi, tarixi əsası olmadığı göstərir və onu da bildirir ki, əhalisinin əksəriyyətini azərbaycanlılar təşkil edən Şuşa istisna olmaqla , Dağlıq Qarabağ vilayəti o halda Ermənistən SSR-ə verilə bilər ki, əhalisinin əksəriyyətini Azərbaycan türkləri təşkil edən Ermənistən SSR-in Əzizbəyov, Vedi və Qarabağlar rayonları bütövlüklə Azərbaycan SSR-ə qaytarılsın [1,5]. Bu təklifə nə mərkəzi hakimiyyət, nə də Ermənistən SSR rəhbərliyi razı olmur, çünki bu halda tarixi Azərbaycan torpaqları hesabına yaradılmış uydurulma “erməni dövləti” mexaniki olaraq ləğv edilirdi. Lakin ermənilik dayanır. Pərakəndə ermənilərin domeni – Fəratətrafi məkanını unudan Ermənistən SSR rəhbərliyi erməni lobbisi ilə tandemdə çıxış edərək, dünyaya səpələnmiş erməniləri İrəvan məkanına yığmaq məqsədi ilə 1945-ci ilin noyabrında xaricdə yaşayan ermənilərin repatriasiyası ilə bağlı layihə hazırlayırdı. Bu layihə əsasında 1945-ci il noyabrın 21-də SSRİ Xalq Komissarları Sovetinin sədri İ.Stalin və XKS-nin işlər müdürü M.Smirtykov 4 bənddən ibarət 2947 sayılı “Xaricdə yaşayan ermənilərin sovet Ermənistənə köçürülməsinin praktik tədbirləri haqqında” qərar qəbul edir və

Ermənistan SSR Xalq Komissarları Sovetinə xaricdən gəlmək istəyən ermənilərin gətirilməsinin təşkil olunmasına icazə verilir [7,230]. Bu qərardan sonra ABŞ erməni lobbisi daha da aktivləşir. ABŞ-ın 16 erməni təşkilatı BMT-nin Baş katibi Trüqve Liyə müraciət edərək, "erməni məsələsi"ni Təhlükəsizlik Şurasının gündəliyinə salınmasını diqqətə çatdırır [10]. Bu zaman dünyaya səpələnmiş ermənilər Ermənistan SSR-ə üz tutur. 1946-ci il iyunun 27-də Dəməşq və Beyrutdan 1.806 erməni "Transilvanya" gəmisi ilə Batum limanına gəlir [13]. 1946-ci il iyulun 28-də Bolqarıstandan 789 erməni Ermənistan SSR-ə gəlir. Ruminiyadan 1.742 nəfərdən ibarət ilk erməni karvanı Ermənistan SSR-ə 1946-ci ilin əvvəllerində çatır [11]. Ərəb ölkələrində geniş yayılan spürkdən 1946-ci il sentyabrın 19-da Ermənistan SSR-ə getmək üçün "Vyaçeslav Molotov" gəmisində 2.427 erməni Suriya və Livandan Batuma gəlir [12]. Lakin xaricdən gələn erməni karvanları gözlənilən nəticəni göstərmədi. Belə ki, 1947-ci il üçün Ermənistan SSR-ə 63 min erməninin immiqrasiyası nəzərdə tutulmuşdusa da, praktiki olaraq Ermənistan SSR-ə 35,4 min erməni gəlmişdi. 1948-ci ilin iyun ayının göstəricilərinə görə SSRİ-yə xaricdən 86.346 erməni gəlmişdi [8,118]. Bu göstəricilər isə Q.Arutyunovon 1945-ci il oktyabrın 27-də İ. Stalinin qəbulunda bildirdiyi kimi "300 mindən artıq erməninin Ermənistan SSR-ə can atlığı" proqnozla isə üst-üstə düşmürdü.

Türkiyə "Marşall planı"nın əsas subyektlərindən birinə çevrildikdən sonra SSRİ Türkiyəyə olan ərazi iddialarından imtina etmək məcburiyyətində qalır. Bu zaman ermənilik Azərbaycanın tarixi torpağı İrəvan məkanında etnik təmizləmə aparmaq planını gündəmə gətirir və Azərbaycan türklərinin Ermənistan SSR ərazisindəki ata-baba torpaqlarından qovulmasının növbəti mərhələsi başlanır. Köçürülmənin həyata keçirilməsi 1947-ci il dekabrın 23-də SSRİ Nazirlər Sovetinin "Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və başqa azərbaycanlı əhalisinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında" qəbul etdiyi 4083 sayılı qərarla rəsmiləşdirilir [2,14]. Bu qərara görə 100 min azərbaycanlı 1948-1950-ci illərdə, 1948-ci ildə 10 min, 1949-cu ildə 40 min, 1950-ci ildə isə 50 min nəfər "könüllülük prinsipinə əsasən" Azərbaycan SSR-ə köçürülməli idi. Bu prosesin həyata keçirilməsini sürətləndirmək üçün SSRİ Nazirlər Soveti 1948-ci il 10 mart tarixli "Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və digər azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi ilə əlaqədar tədbirlər haqqında" qərarı ilə konkret tədbirlər planı hazırlanır [2,21]. Köçürülmə Ermənistan SSR-in geniş məkanını: Artaşat, Basarkeçər, Üçkilsə, Noyamberyan(Barana), Oktemberyan(Sərdarabad), Beriya, Zəngibasar, Ararat rayonlarını və İrəvan şəhərini əhatə etmişdi [2,7]. Ümumilikdə 1948-1951-ci illərdə Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-ə 37.387 azərbaycanlı köçürülmüşdü [3, 10]. Deportasiya sonrakı illərdə də davam etmiş və 1956-ci il üçün Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına və digər rayonlara köçürülenlərin sayı 58.421 nəfərə çatmışdı. Lakin aparlan statistika bir sıra xətalarla üzləşdiyindən yekun göstəricini yalnız şərti qəbul etmək olar [4, 208]. 1947-ci il 23 dekabr və 1948-ci il 10 mart tarixli qərarların icrası nəticəsində Ermənistan SSR-də Azərbaycan türklərinin sayı kəskin şəkilsə azalsa da, erməni millətçilərinin xaricdə yaşayan erməniləri Ermənistan SSR-də toplamaq planı onların gözlədikləri nəticəni vermədi. Belə ki, kənd təsərrüfatından uzaq olan erməni – miqrantlar rayonlarda deyil, əsasən İrəvan və İrəvan ətrafi ərazilərdə yerləşdilər və bir çox kəndlər boş qaldı [6,156]. Yuxarıda göstərilənlərə əsaslanaraq, belə bir reallığı diqqətə çatdırmaq lazımdır ki, Potsdam konfransı ərəfəsində və konfransdan sonrakı dövrdə erməniliyin layihələrinin acı həqiqətlərini yaşamaq məcburiyyətində qalan Azərbaycan türkləri 1948-1953-ci illərdə Ermənistan SSR-dən deportasiya olunmuş və bu cinayət aktına beynəlxalq hüquq institutu qəbul olunmuş konvensiyalar əsasında hüquqi qiymət verməmişdir. İrəvan məkanında yaşayan soydaşlarımızın faciəsinə düzgün qiymət ilk dəfə olaraq, Ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən verilmişdir. O,

1997-ci il dekabrin 18-də “1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında” fərmanı imzalamış və XX əsrin ortalarında Ermənistan SSR ərazisində azərbaycanlılara qarşı aparılan etnik təmizləmə və soyqırım siyasetinin cinayətkar mahiyyəti respublika və beynəlxalq ictimaiyyətin diqqətinə çatdırılmışdır [18].

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Siyasi sənədlər Arxiv (bundan sonra - AR Pİİ SSA), F.1. Siy. 31. Sax. v.186a.
2. AR Pİİ SSA,F.1.Siy.33.Sax. v.227.
3. AR Pİİ SSA, F. 1. Siy.33. Sax. v.230.
4. Nəcəfov B. Deportasiya.III hissə. Bakı,2006.
5. Piriyev Vaqif. Azərbaycanın tarixi coğrafiyası. Bakı, 2002.
6. Siyasi tarix. II hissə. Bakı, 1998.
7. Qasimlı M. Ermənistanın sovetləşdirilməsindən Azərbaycan ərazilərinin işgalinadək erməni iddiaları: tarix-olduğu kimi (1920-1994-cü illər).Bakı, 2016.
8. Аблажей Н.Н. Репатриация и депортация армян во второй половине 1940-х годов. /Вестник НГУ. Серия: История, филология.2011.Том 10, выпуск 1: История.
9. Вердиева Х.Ю. Переселенческая политика Российской империи в Северном Азербайджане (XIX-начале XXв.) Историко-демографическое исследование(II издание, с изменениями, дополнениями). Баку,2016.
10. Газета «Коммунист», (изданная в Армянской ССР на русском яз.), 9 мая 1946г.
11. Газета «Коммунист», (изданная в Армянской ССР на русском яз.), 11 августа 1946г.
12. Газета «Коммунист», (изданная в Армянской ССР на русском яз.), 21 сентября 1946г.
13. Газета «Ноев Ковчег», №3(138), март 2009.
14. Геворгян Паргев. В борьбе за существование. Газета «Армянский Вестник», №9(56),сентябрь 1993.
15. Капанцян Г.А. Хаяса – колыбель армян. Ереван, Изд. АН Армянской ССР,1947.
16. Патканов К.Ванские надписи и значение их для истории Передней Азии. СПб. тип. В.С. Балашева, 1881.
17. Пиотровский Б.Б. О происхождении армянского народа. Ереван, 1946.
18. <http://1905.az/1948-1953-cu-ill%C9%99rd%C9%99-q%C9%99rbi-az%C9%99rbaycan-torpaqlarindan-deportasiya-2/>

РЕЗЮМЕ ПО СЛЕДАМ ИСТОРИЧЕСКОЙ РЕАЛЬНОСТИ: ГОРЬКИЕ ИСТИНЫ АРМЯНСКИХ ЛЕГЕНД Вердиева Х.Ю.

Данный объект исследования показывает необоснованные притязания армянства на исконные земли Азербайджана. В годы Второй мировой войны и послевоенные годы армянские националисты действуя по контурам мифической «Великой Армении» развивали «урартийскую» концепцию и вновь предъявляли притязания на Гарабаг. Не достигнув поставленной цели армянство в 1948-1953-м годах провело этническую чистку в Армянской

ССР и депортировало азербайджанских тюрков с их исконных земель. Общенациональный лидер Гейдар Алиев впервые дал объективную оценку этому преступному акту.

Ключевые слова: Азербайджан, Зангезур, Нагорный Карабах, «Великая Армения», Кавказ, Урарту, США.

SUMMARY
IN THE FOOTSTEPS OF HISTORICAL REALITY: THE BITTER TRUTHS
OF ARMENIAN LEGENDS
Verdiyeva H.Y.

The object of research showed the groundless claims of Armenians to the lands of Azerbaijan in the twentieth century. During the Second World War and in the post-war period, the Armenian nationalists, who did not abandon the main line of the legend of "Great Armenia", developed the concept of "Urartu", what happened to Karabakh and raised their claims to Karabakh. When the goal was not achieved, the armenians carried out ethnic cleansing in the Armenian SSR in 1948-1953, and the Azerbaijani Turks were deported. For the first time, the national leader Heydar Aliyev gave the most correct assessment to this criminal act. of crim.

Keywords: Azerbaijan, Zangazur, Nagorno-Karabakh, "Great Armenia", Caucasus, Urartu, USA.

1948-1953. YILLARDA AZERBAYCANLILARIN TEHCİR EDİLMESİ
Yusifli İ.

Erciyes Üniversitesi, Türkiye

ilaha.yusifli@yahoo.com <https://orcid.org/0000-0003-0594-6121>

Özet. Azerbaycan yerleştiği coğrafi konumu, doğal kaynakları, onlarla çeşitli dil, din ve kültüre sahip olan etnik gruplar barındırması nedeni ile her zaman büyük devletlerin ilgisini çekmiştir. Tarihin farklı dönemlerinde bu bölgede yaşayan halklar savaş, açlık, doğal afetler ve diğer nedenlerle çeşitli zorluklarla karşılaşmıştır. Tarih boyunca bölgede oldukça sık yaşanan göçler olduğu gözlenmektedir. Bölgede yaşanan göçleri zorunlu ve kendi istekleri ile göç edenler olarak ikiye ayırmak mümkündür. Savaş, doğal afetler, işgaller ve diğer sebeplerden dolayı bölge halklarının birçoğu zorunlu olarak bin yıldır yaşadıkları toprakları terk etmek zorunda kalmıştır. Bu göçlerden biri de tarihi Azerbaycan toprağı olan Erivan'dan aborojen halk olan Azerbaycan Türklerine zorla yaptırılan göçtür. Çalışmamızda 1948-1953.yıllarındaki Azerbaycan Türklerinin tehcir edilmesi incelenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Erivan, tehcir, SSCB

Tarih boyunca insanlar çeşitli sebeplerden dolayı yaşadıkları yeri terk ederek göç etmiştir. Peki, göç nedir? "Anlamlı bir uzaklık ve etki yaratacak kadar bir süre içinde gerçekleşen bütün yer değiştirmelerdir". Göçü amaç itibarı ile iki yere ayrılmaktadır: zorunlu ve gönüllü göç.

Zorunlu göç: savaş, doğal afetler, işgaller ve b. sebeplerden yapılan göçlerdir.

Gönüllü göç ise, daha iyi bir yaşam arayışı, beyin göçü, siyasi ve ya dini anlaşmazlık sebebi ile yapılan göçlerdir.

Azerbaycan tarihindeki zorunlu göç örneklerinden biri de, eski Azerbaycan toprağı olan Erivan ve etraf bölgelerden azerbaycanlıların tehcir edilmesidir.

Azerbaycan topraklarında “Büyük Ermenistan” kurmak isteyen Ermeniler, Batı'nın ve Rusya'nın yardımını ile Azerbaycan halkını kendi topraklarından sürgün etmiştir. 1826-1828. yıllarda Rusya-İran, 1828-1829. yıllarda Rusya-Osmanlı savaşlarından sonra yaklaşık 130 bin Ermeni Azerbaycan'ının Nahçıvan, Karabağ ve Erivan bölgelerine göç ettirmiştir. Göç sonucunda belirtilen bölgelerde Ermeni nüfusu artmaya başlamıştır. Ayrıca, belirtmek gerekiyor ki, göç eden Ermeniler aborojen halk olan Azerbaycan Türklerine fırsat buldukça soykırım yapıyordu. Buna örnek olarak, Ermeniler 1905-1906 yıllarında Bakü, Erivan, Nahçıvan, Gence, Karabağ, Zengezur, Kazakh ve Tiflis'te Azerbaycan'lilara karşı soykırım yapmıştır. Diğer örnek ise, 1918 senesinde 30-31 Mart ve 1 Nisan tarihinde ise, Rusya'nın yardımını ile 15 bin müslüman katl edilmiştir. Şamahı, Kuba, Haçmaz, Akhsu, Kürdemir, Salyan ve Lenkeran'da 50 binden fazla Azerbaycan vatandaşını acımasızca katl ettiler.

Belirttiğimiz gibi, Ermeniler “Büyük Ermenistan” kurmak istiyorlardı. Onların bu plana esasen, başlıca amaçları Erivan bölgesine yurt dışında yaşayan Ermenileri göç ettirmekti. Dönemde hakim Rusya olduğundan resmi olarak Moskova'nın iznini almak gerekiyordu. 1943 senesinde Tahran konferansında Ermeniler SSCB dış işleri bakanı Vyaçeslav Molotov'a tekliflerini söylediler. Dönemi incelediğimizde, Ermeniler ile Rusların hedef ve amaçlarının aynı olduğunu göre biliriz. Stalin Osmanlı ile 1914 senesindeki sınırları yeniden onarmak, Kars ve Ardahan'ı kontroluna almak, bölgeye de yurt dışında yaşayan Ermenileri göç ettirmek istiyordu. Stalin planını gerçekleştirmek için Eçmiedzin kilisesinin Başpiskopos, Katolikos görevi için gerçek aday G.Çörekçyan ile 19 Nisan 1945 senesinde Moskova'da buluşuyor. İki taraf konunu müzakere ettikten sonra, Stalin yaklaşık 100 bin Ermeninin göçünü ve bu göçte de karşı tarafın yardımını istedi. Taraflar anlaştıktan sonra Azerbaycan'liların tehcir edilmesi ardından da, ermenilerin de bölgeye göçü planı için işleme geçildi.

1945 senesi 15 Mayıs'ta Ermenistan Kommunist Partisinin Merkezi Komitesinin birinci katibi G.Arutinov mektupla Stalin'den Ermeni'lerin “kendi topraklarına geri dönüşü için” kararın kabul edilmesini rica etti. 27 Ekim tarihinde G. Arutinov Stalin'e “tarihi adaletsizliği” aradan kaldırmayı, yani Dağlık Karabağ ve Nahçıvan'ın Ermenistan'a birleşmesini istedи. G.Malenkov Arutinov'un Stalin'e Dağlık Karabağ'ı Ermenistan'a dahil etmesi için dilekçesi Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesi Birinci Sekreteri M. Bagirov'a gönderildi. M. Bagirov, 10 Aralık 1945 tarihinde gönderdiği bir mektupta, Buna cevaben, Azerbaycan lideri Sovyet döneminde tarihi Azerbaycan toprakları konusunu ilk kez gündeme getirdi ve Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a devredilmesi durumunda farklı zamanlarda Ermenistan, Gürcistan ve Sovyet Rusya'ya verilen birçok tarihi bölgenin Azerbaycan SSC'ye geri dönmesinin önemli olduğunu düşündüğünü belirtti. Bagirov Ermenilerin bu planına engel ola bilse de, Azerbaycan'liların tehcir edilmesi planına engel olamadı.

Plana esasen, 1946 senesinde Suriya, Yunanistan, Livan, İran, Bolqarıstan ve Rumanya'dan 50.9 bin kişi, 1947 senesinde ise, Filistin, Suriye, Fransa, Amerika Birleşik Devletleri, Yunanistan, Mısır, İran ve Lübnan'dan 35.4 bin kişi ermeni gelerek Ermenistan'a yerlesilmeliydi. Ermeni yetkililer gelenlerin önceden şehirde yaşıdıkları esas getirerek dağlık bölgede yaşayamayacaklarını bahane ettiler. Dolayısı ile onlara “uygun” yer Erivan ve etrafydı. Ayrıca, Azerbaycan'liların evine gelen Ermeniler taşınacaktı.

1947 senesi 23 Aralık tarihinde SSCB'deki Bakanlar Kurulu'nun 4083 numaralı kanununa esasen, Ermenistan SSC'deki kollektif çiftçilerin ve diğer Azerbaycanlıların Azerbaycan SSC'in

Kür-Aras ovasına yerleştirilmesi üzerine kanun verildi. Kanun acele hazırlandığı için giriş ve ayrıntı kısmı da yoktu. Bu kanun aslında etnik temizlemeden başka bir şey değildi.

Kararın icrasından sonra Azerbaycan Türkleri Kür Aras ırmağı etrafındaki Saatlı, Göyçay, Terter, İmişli, Şirvan, Zerdab, Kürdemir, Haldan, Sabirabad, Beylegan, Yevlakh, Ucar, Gedebey ve Berde'ye yerleştirildi. Alışıkları hayattan, iklimden farklı ortama düşen bazı kişiler adapte olamadığı için hayatını kaybetmiştir. 1948 yılının sonunda, Azerbaycan SSC Bakanlar Kurulu Başkanı T. Gulyev, 27 Aralık 1947 ve 10 Mart 1948 tarihli kararların Kür-Aras ırmağına uygulanmasına ilişkin SSCB Bakanlar Kurulu Başkan Yardımcısı V. Malenkov'a yeniden yerleştirilen nüfus için bölgelerde uygun yaşamın olmadığını belirtti. Azerbaycanlıların Ermenistan SSC'sinden yeniden yerleştirilmesi planını 15.000'i geçmeyecek şekilde değiştirmesi ve Ermenistan'ın dağlık bölgelerinden Azerbaycanlıların Azerbaycan'ın dağlık bölgelerine yerleştirilmesine izin verilmesi istendi. Fakat, T. Gulyev olumlu dönüş almadı. Yönetim halkın Kür Aras ırmağı etrafına tehcir edilmesine "bölgenin geliştirilmesi için" bahanesini ürettiler.

1948 senesinde Ermenistan'dan Azerbaycan'a 6298 aile (24631 kişi) göç etmiştir.

Azerbaycan SSC Bakanlar Sovyeti 1950 senesinde 2419 ailenin (14361 kişi) göç edilmesi için karar kabul edilmiştir. Fakat aynı sene 65 bin kişi göç edildi. 1948-1950 senelerinde göç edilen halkın sadece 4878 kişi konut evleri ile sağlandı. Bunu gören insanlar Ermenistan'a geri döndü. Ermeniler Azerbaycan Türklerinin geri dönmesinden rahatsız oldular. Geri dönen vatandaşlara zorluk çıkararak, onları topraklarını yeniden terk etmek zorunda kalmalarını sağlıyorlardı.

1951 senesinde ise, Ermenistan'dan 1500 ailenin Kür-Aras ırmağına göç edilmesi planlaştırılıyordu. 400 aile Erivan şehrinin sakinleri idi. Resmi verilere baktığımızda, 1948-1953 yıllarında 144654 kişi evlerinden zorla göç ettirildi. Fakat bu seneler içinde gayri-resmi şekilde binlerle kişi Ermenilerin zorakılık ve ayrımcılığından Azerbaycan'a geldi. Tehcir edilen Azerbaycanlılara ev verileceğine dair söz verilse de, insanlar evsiz kaldı.

Ermenilerin yerli halkı evinden zorla çıkarması yetmezmiş gibi, tarihi yaşam yerlerinin ismi değiştirildi ve ilçeler birleştirildi. 1947-1953 yıllarında 60'dan fazla yaşam yerinin ismi değiştirildi. Bölgede Türk halkın sayı "azaldıkça" Ermeniler önemli konumlara Ermenileri atamaya başladılar.

Etnik temizleme her alanda yapılmıyordu. Mesela, 13 ilçede Azerbaycan Türkçesinde yayımlanan gazetelerden 9'unun yayımı durduruldu. 1948-1953'te Ermenistan'ın 24 bölgесinden ve Erivan şehrinden (200'den fazla yerleşim yeri) resmen yerleştirilen Azerbaycanlılarla birlikte, evlerinden ayrılan ve Azerbaycan'a taşınan toplam insan sayısı yaklaşık 100.000 idi.

Azerbaycan bağımsızlık kazandıktan sonra bu tehcir hukuki-siyasi değer verildi. Şöyle ki, Azerbaycan'ın eski Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev, 18 Aralık 1997 senesinde '1948-1953 senelerinde Azerbaycanlıların Ermenistan SSC bölgесinden tarihi-etnik topraklarından toplu halde sınır dışı edilmesi hakkında' fermanı imzaladı. Bununla birlikte halkımıza yapılan bu tehcir siyasetine ilk kez hukuki-siyasi değer verildi.

Ekler

XÜLASƏ
1948-1953-CÜ İLLƏRDƏ AZƏRBAYCANLILARIN DEPORTASIYA EDİLMƏSİ
Yusifli İ.

Azərbaycan yerləşdiyi coğrafi yeri, təbii sərvətləri, onlarla müxtəlif dil, din və mədəniyyətə sahib olan etnik qruplar yerləşdirməsi səbəbi ilə hər zaman böyük dövlətlərin diqqət mərkəzində olmuşdur. Tarixin müxtəlif dövrlərində bu bölgədə yaşayan xalqlar mühəribə, acliq, təbii fəlakətlər və digər səbəblərə görə çətinliklərlə qarşılaşmışlar. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, tarix boyu bölgədə miqrasiya və imiqrasiya olmuşdur. Edilən miqrasiyanı könüllü və məcburi olmaq üzərə iki yerə ayırmak mümkündür. Mühəribə, təbii fəlakətlər, işgallar və digər səbəblərdən insanlar yaşaadiği torpağı tərk etmək məcburiyyətində qalmışdır. Bu köçlərdən biri də, tarixi Azərbaycan torpağı olan İrəvandan aborogen xalq olan azərbaycanlılara qarşı edilən deportasiyadır. Məqaləmizdə 1948-1953-cü illərdəki Azərbaycan türklərinə qarşı edilən deportasiya əməliyyatından bəhs edəcəyik.

Açar sözlər: Azərbaycan, İrəvan, deportasiya, SSRİ

РЕЗЮМЕ
ДЕПОРТАЦИЯ АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ В 1948-1953 ГГ.
Юсифли И.

Азербайджан всегда привлекал внимание великих государств своим географическим положением, природными ресурсами и этническими группами с различными языками, религиями и культурами. Народы, проживающие в этом регионе в разные периоды истории, сталкивались с различными трудностями из-за войн, голода, стихийных бедствий и других причин. Замечено, что на протяжении истории в этом регионе происходили частые миграции. Эти миграции можно разделить на две части принудительных и добровольных. Из-за войны, стихийных бедствий, вторжений и других причин многие жители региона были вынуждены покинуть свои земли, где они жили тысячи лет. Одна из таких миграций - это вынужденное переселение азербайджанцев с исторической азербайджанской земли Ереван. В нашем исследовании рассматривается вынужденная миграция азербайджанских турок в 1948-1953 гг.

Ключевые слова: Азербайджан, Эривань, депортация, СССР.

**НАСИЛЬСТВЕННАЯ ДЕПОРТАЦИЯ АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ – ПРОЯВЛЕНИЕ
АРМЯНСКОГО ШОВИНИЗМА**

Кулиев Р.Ш.

Азербайджанский Технический Университет
rovshan5901@gmail.com

Резюме. В статье говорится о враждебной политике руководства страны по отношению к азербайджанскому народу в период существования Советского государства. Эта антиазербайджанская акция насилиственной депортации азербайджанцев из Армении в 1948-

1953 годах привела к осуществлению вековой мечты армян, насильственному изгнанию сотен тысяч азербайджанцев из родных мест.

Ключевые слова: депортация, постановление, переселение, республика, руководство, азербайджанское население

В результате политики этнической чистки и геноцида, целенаправленно осуществляющейся за последние два века в Азербайджане, азербайджанский народ пережил тяготы, национальную трагедию и лишения. В результате этой поэтапно осуществляющейся бесчеловечной политики азербайджанцы, став изгнанниками с территории ныне называемой Армении - со своих исконных историко-этнических земель, где они жили тысячелетиями, подверглись массовым убийствам и резне, разрушены тысячи историко-культурных памятников и поселений, принадлежавших азербайджанскому народу.

В годы советской власти армяне продолжали политику, которая стала традиционной - политику постоянного выживания азербайджанцев с территории Армянской ССР, попыток расширения своей территории за счет Азербайджана. В этих действиях армяне, живущие в Армении и за рубежом проявляли общую согласованность действий, что свидетельствовало о наличии глобальной стратегии для достижения бредовой идеи о "Великой Армении".

Вопрос о переселении азербайджанского населения из Армении в Азербайджан был тесно связан с попытками советского руководства после Второй мировой войны расширить свои границы в южном направлении за счет территорий Турции. И.Сталин предъявил претензии на часть территории Турции, которые он представил, как желание армян восстановить "историческую" справедливость путем возвращения якобы исконно принадлежавших им территорий. Однако руководителю Советского государства Сталину не удалось реализовать свои планы отторжения части территории Турции. Турция отвергла все притязания советского руководства, сохранив свою территориальную целостность.

В конце Второй мировой войны армянская диаспора получила согласие советского руководства на переселение в СССР армян проживавших заграницей. 21 ноября 1945 г. Совет Народных Комиссаров СССР принял решение «О мероприятиях по вопросу возвращения зарубежных армян в Советскую Армению», приуроченное к 25-летию советизации Армении. В связи с этим 27 ноября 1945 г. вышло обращение армянского католикоса к религиозным деятелям диаспоры, на которых была «возложена особенно ответственная обязанность своим авторитетом, искусственным языком и внушительной речью» содействовать успешному проведению данной акции. Армянский католикос обратился к главам трех великих держав – Советского Союза, США и Англии, прося давить на Турцию, чтобы та вернула Советской Армении «армянские территории». [2, с.278]

Вдохновленные этим руководство Армении осенью 1945 года обращается в ЦК ВКП(б) с просьбой о передаче Нагорно-Карабахского региона Азербайджана Армении. В обращении ЦК КП (б) Армении к Сталину без каких-либо научных, исторических оснований делается попытка доказать, что территория Нагорного Карабаха якобы экономически больше была связана не с Азербайджанской ССР, а с Армянской ССР. По инициативе Москвы, непосредственно А. Микояна при активном участии партийной элиты в Армении в 40-е годы были созданы подпольные "Карабахское движение", "карабахский комитет".

В письме направленном руководству страны, М.Д.Багиров дал обстоятельную и обоснованную информацию о Нагорном Карабахе, указав на то, что он является исторической и неотъемлемой частью Азербайджана, в заключении пишет, что Азербайджан

не возражает против данного предложения, исключая город Шушу, но при одном условии, что территории Армянской ССР, Грузинской ССР и Дагестанской АССР с преобладающим азербайджанским населением, граничащие с Азербайджаном, и исторически являющиеся азербайджанскими, будут возвращены Азербайджану. Таким образом, в этом вопросе была поставлена точка, и армянская просьба осталась неудовлетворенной. [7, с.73]

В конце 1945 года стало ясно что мечта армян неосуществима, тогда руководство Армении начало плести новые интриги. Первый секретарь ЦК КП Армении Г.Арутюнов посыпает в Москву жалобы на то, что ему негде размещать и нечем кормить репатриантов, которых пригласили из расчета новых территорий. Наверное, тогда и появилась мысль о компенсации несбыившихся надежд армян на расширение «исторической родины» за счет унижения и попрания прав азербайджанского меньшинства в Армении.

Чтобы в какой-то мере компенсировать неудачу попыток расширить территорию Армянской ССР, Сталин принимает весьма неожиданное и коварное решение. Под предлогом необходимости размещения на территории Армянской ССР прибывающих репатриантов, правительство СССР 23 декабря 1947 г. принимает специальное постановление “О переселении колхозников и другого азербайджанского населения в Кура-Араксинскую низменность Азербайджанской ССР”. [7, с.74]

Это постановление по своей сути было политикой открытой депортации азербайджанцев из Западного Азербайджана. 10 марта 1948 г. в дополнение к этому постановлению Советом Министров СССР принимается второе постановление. Во втором постановлении мероприятия и планы, связанные с переселением, трактуются более широко и обстоятельно. [7, с.74].

Советское руководство для того чтобы представить данную акцию ненасильственной и чисто добровольной, решило устроить дело так, как будто инициатива исходила от самих республик, которые предварительно согласовали его между собой. Для этого было составлено письмо на имя И.Сталина от имени секретарей ЦК КП(б) Азербайджана и Армении, в котором обосновывались причины переселения азербайджанцев из Армянской ССР и выдвигались практические предложения в связи с этим. Было решено переселить азербайджанское население Армянской ССР в хлопководческие районы Азербайджана, на их место заселить переселяющихся из заграницы армян. Тем не менее ни о каком добровольном характере переселения не могло быть и речи. Людей насильно изгоняли из родных мест, совершенно не считаясь с их мнением.

Согласно решению Совета Министров СССР от 23 декабря 1947-го года «О переселении колхозников и другого азербайджанского населения из Армянской ССР в Куринско-Аракскую низменность Азербайджанской ССР» начался процесс депортации азербайджанцев с земель, тысячелетиями, веками принадлежащих их предкам и переданных им. Согласно п Совета Министров СССР в 1948 году намечалось переселить 10 тысяч человек, в 1949 году 40 тысяч и 50 тысяч человек переселить в 1950 году. В обоих постановлениях рассматривались условия переселения, были определены организации, задействованные в этом деле, установлены их должностные обязанности. Переселение в 1948-1950 гг. проживающих в Армянской ССР 100 тысяч колхозников и другого азербайджанского населения в Кура-Аракинскую низменность Азербайджанской ССР осуществлялось на «основе принципа добровольности». [7, с.74-75].

С точки зрения конституционного права эти акты не имели юридической силы, так как сам предмет возникших правоотношений и характер этих отношений требуют их

обязательного оформления через высшие органы власти. Одним словом, депортация сыграла едва ли не решающую роль в интересах и судьбах большого количества людей и организаций в обеих республиках, более того, вызвала моральные раздоры, панику.

Очевидно, что такие широкомасштабные процессы должны были регулироваться на высшем законодательном уровне - для этого требовался законодательный акт союзного масштаба, так как затрагивались важные вопросы, касающиеся как Азербайджана, так и Армении. Но это конституционное требование было грубо проигнорировано кремлевскими властными кругами, судьбоносный вопрос был решен "через голову" Верховного Совета СССР, Верховного Совета Азербайджана и Армении, подписанного лично Сталиным.

В канун депортации, по подсчётом, в Армении проживало свыше 170 000 (ста семидесяти тысяч) азербайджанцев, а в районах Азизбеков, Веди, Гарабаглар, Гукасян, Басаркечяр, Гафан и др. они составляли абсолютное большинство населения. [3, с.100]. Население 220 колхозов в 24 районах Армянской ССР составляли только азербайджанские тюрки, компактно проживающие в этих землях, а в 63 колхозах – жили смешанно с армянами. [5, с.59].

В связи с депортацией азербайджанцев из Армении там было создано Управление по Депортации. ЦК КП (б) Азербайджана, в свою очередь, с целью оперативного решения проблемы депортации на месте открыл в Ереване Особый Отдел представительства Совета Министров, возглавляемый М.Н.Мамедовым [9, д.48, лл.19-21]. Процесс депортации азербайджанских тюрок с территории Армянской ССР начал осуществляться с 1948-го года. Депортация охватывала 22 района, 53 населённые пункты республики [12, д.734, лл.21-27].

В справке министра Внутренних Дел Армянской ССР Х.Григоряна от 3 мая 1948-го года «О настроениях азербайджанского населения Армянской ССР о переселении в Азербайджанскую ССР», посланной первому секретарю ЦККП (б) Азербайджана Мир ДжадаруБагирову говорится: «Характерно, что после оповещения населения о предстоящем переселении и объяснения на общем собрании колхозникам целей этого мероприятия, приняв и одобрав единогласно это решение правительства, они, в большинстве своём, между собою и наедине выражают своё недовольство им». [10, д.5, л.21].

Отрицательное отношение, негативная реакция азербайджанского населения к известному решению Совета Министров СССР охватило все районы компактного и смежного проживания азербайджанцев. Азербайджанцы не согласны были покидать родные земли, на которых их предки проживали на протяжении тысячелетий. Резко отрицательное отношение к политике депортации выражало население районов Зангебасар, Амасья, Нойомберьян, Басаркечяр, Сисьян, Веди, Гарабаглар, Арташат, Октомберьян, Гафан, Мегри и других пунктов. [11, д.5, лл.21-28].

Одна из причин, вызывающая недовольство азербайджанского населения заключалась в том, что низменность – место будущего обитания, его климатические условия были губительны для жителей гор и предгорий. Среди населения, подлежащего депортации, было немало жертв трагических событий 1905, 1918-1920-х годов – беженцев, познавших страшное горе тех лет: нечеловеческие условия жизни безводной степи, тропическую жару, малярию, уносящую человеческие жизни. Люди открыто выражали беспокойство по поводу климатических условий района переселения, просили правительство заменить предстоящую территорию низменности горными районами и предгорьями. Они просили расселить их в Кировабаде – ныне Гянджа, Шамхоре – ныне Шемкир, Товузе, Акстафе, Газахе и под Гянджой

Постановлением Совета Министров Азербайджанской ССР от 13 мая 1948 г. планировалось в текущем году переселить в Азербайджан из Сталинского, Спандарянского районов Еревана, а также из Басаркечарского, Вединского, Арташатского, Ноенберянского, Октемберянского, Зангибасарского и других районов 2 757 хозяйств (12 171 человек). 6 215 человек из них предполагалось расселить в Кура-Араксинской низменности, а оставшихся 5 962 - в других районах Азербайджана. [8, с.79].

В начале июня 1948 года из Армянской ССР в Кура-Араксинскую низменность прибыли 44 азербайджанские семьи, которые были расселены в совхозах Ждановского (нынешний Бейлаганский) района. Уже к 1 ноября 1948 г. из Армянской ССР в Азербайджанскую ССР были переселены 1799 хозяйств, объединивших 7 747 человек. В этот же период из Армянской ССР в Азербайджан самовольно переселилось 429 семей, 2 228 человек. Таким образом, на 1 ноября 1948 г. в Азербайджан прибыло 10 584 человека, объединенных в 2228 хозяйствах. [8, с.81].

Параллельно с насильственной депортацией азербайджанцев из Армении, начались мероприятия по изменению названий населённых пунктов, закрытию центров просвещения и культуры, объединению районов.

В 1947 году более 60 населённых пунктов с тюркскими названиями было переименовано в армянское, а решением Верховного Совета Армянской ССР от 19 сентября 1950-го года были переименованы, изменены названия всех железнодорожных станций, ранее носивших азербайджанские имена, в армянские. [1, с.119]. В общей сложности в 1921-1988 гг. в Армении были изменены наименования тюркского происхождения сотен мест проживания.

В официальном сообщении Управления по делам Переселенцев при Совете Министров Азербайджанской ССР указывается, что свыше 100 000 (ста тысяч) азербайджанских тюрок насильно депортировано в эти места [8, с.23]. Исследования разных лет динамики среднего годового роста азербайджанского населения Армянской ССР подтверждают цифру, указанную выше в официальном сообщении Совета министров Азербайджана.

Свидетельством не справедливого и враждебного отношения советского руководства по отношению к азербайджанскому народу говорит тот факт, что ни один из переселенных азербайджанцев, не был размещен в Нагорном Карабахе. Наоборот из Нагорного Карабаха в другие районы Азербайджана были переселены несколько сотен азербайджанских семей, что привело к уменьшению численности азербайджанского населения региона.

И только со смертью И.Сталина в 1953 году процесс депортации азербайджанцев из Армении был заморожен. Однако антиазербайджанская политика Советского руководства нанесла азербайджанскому населению подвергшихся депортации моральную и психологическую травму. От которой они еще долго не могли оправиться.

Руководство Азербайджана во время проведения насильственной депортации закрывало глаза на все армянские действия, не принимало никаких решительных мер для пресечения их, а со стороны руководства СССР для армян создавались все необходимые условия.

И только 27 мая 1997 г. общенациональный лидер Азербайджана Гейдар Алиев дал резкую и правдивую оценку этой проблеме, которая обрела политическую значимость, стала рассматриваться на общенациональном уровне. Выражая свое отношение к такому безразличию, беспамятству, наш общенациональный лидер Гейдар Алиев, говоря о депортации 1948-1953 годов, отмечал: «Да, народ наш за эти 70 лет пережил много потерю».

Мы должны это знать, должны знать это и будущие поколения, чтобы впредь пресекать такого рода действия, предательство и агрессию против Азербайджана». [4]

ЛИТЕРАТУРА

1. Арзуманлы В. Мустафа Н. Черные страницы истории. Б.1998. (на азерб.яз.).
2. ГасанлиДж.П. СССР-Турция: от нейтралитета к холодной войне (1939-1953) М.2008.
3. Гасanova Л.Л. Население Азербайджана во второй половине XX столетия. Б. 2003. (на азербяз.).
4. Газ. «Азербайджан». 28 мая 1997.
5. Исаакян Г. Армянская ССР (краткий исторический очерк). Б.1960. (на азерб.яз.).
6. Нифталиев И. Депортация азербайджанцев из Армянской ССР. с.2.
7. Пашаев А.А. Геноцид, депортации и территориальные претензии армян к азербайджанскому народу (XIX-XX вв.). Б.2013.
8. Пашаев А.А. Переселение. Б. 1995. (на азерб. яз.).
9. ЦАППОДАР, ф.1.оп.222, д.48. лл.19-21.
10. ЦАППОДАР, ф.1. оп.221, д.5, л.21.
11. Там же,лл. 21-28.
12. ЦГИААР, ф.411. оп.9, д.734. лл.21-27.

ERMƏNİSTAN ŞOVİNİZMİNİN TƏQDİMATI AZƏRBAYCANLILARIN ZORLU DEPORTASIYASI Kuliev R.Ş.

Məqalədə Sovet dövləti mövcud olduğu müddətdə Azərbaycan xalqına qarşı ölkə rəhbərliyinin düşmənçilik siyasəti aparıldığı haqqında danışılır. 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistandan zorla deportasiyası bu antiazərbaycan aksiyası ermənilərin əsrlərdən bəri davam edən arzusunun həyata keçirilməsinə, yüz minlərlə azərbaycanının öz doğma yerlərindən zorla qovulmasına səbəb olmuşdur.

Açar sözlər: deportation, qərar, köçürmə, Respublika, rəhbərlik, Azərbaycan əhalisi

MASS DEPORTATION of AZERBAIJANIS from ARMENIA (1948-1950) Quliyev R.Sh.

The article says that during the existence of the Soviet state, the country's leadership pursued a hostile policy towards the Azerbaijani people. This is confirmed by the forced deportation of Azerbaijanis from Armenia in 1948-1953. This anti-Azerbaijani action marked the beginning of the realization of the age-old dream of Armenians, the forcible expulsion of hundreds of thousands of Azerbaijanis from their native places.

Key words: *deportation, ruling, relocation, Republic of, the leadership, the Azerbaijani population*

III BÖLMƏ
DEPORTASIYALAR – MULTİKULTURALİZMƏ TƏHDİD KİMİ
III СЕКЦИЯ
ДЕПОРТАЦИИ КАК УГРОЗА МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМУ
III SECTION
DEPORTATIONS AS A THREAT TO MULTICULTURALISM

DİNİ RADİKALİZM MULTİKULTURALİZMƏ TƏHDİDDİR

Bədəlova N.S.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

nargilebedelova@gmail.com

Xülasə: Azərbaycanda dini və milli zəmində ayrı-seçkilik yoxdur və ölkəmizdə yaşayan bütün xalqlar və dinlər bir-birlərinə qarşı dözümlüdürlər. Ölkəmizdə hökm süren multikulturalizm və dinlərarası tolerantlıq mühiti üçün əsas təhdidlərdən biri dini radikalizmdir. Dini radikalizmin ortaya çıxmasının səbəblərindən biri də İslami bilməmək və onun təhrif edilməsidir. Gəncləri dini radikal qrupların təsirindən qorumaq üçün onlara düzgün şəkildə din təqdim etmək vacibdir.

Açar sözlər: *din, radikalizm, ekstremizm, multikulturalizm, tolerant.*

Məlumdur ki, tarixən din cəmiyyət həyatının vacib bir komponenti kimi meydana gəlmış, dəyərlərin, insan münasibətlərinin formallaşmasına, insanın təbiət, cəmiyyət haqqında təsəvvürlərinə müəyyən təsir göstərmişdir. Müqəddəs kitablar, o cümlədən Qurani-Kərimdə əksini tapmış əxlaqi-mənəvi dəyərlər həmişə diqqət mərkəzində olmuş və insanın şəxsiyyətinin səciyyəvi xüsusiyyətindən biri kimi nəzərə alınmışdır. Lakin cəmiyyət üçün həmişə və bu gün də narahatlıq doğuran hal odur ki, bəzən dindən siyasi məqsədlər üçün istifadə olunmuş, insanları xurafata, fanatizmə sürükləməyə cəhd göstərilmiş, din pərdəsi altında radikal və ekstremist meyillər mənəvi cəhətdən sağlam həyat tərzini korlamağa, vətəndaş həmrəyliyini pozmağa, xalqın tarixi ənənələrinə, milli düşüncə sistemini zərbə vurmağa hədəflənmişdir. [1]

Mənası “kök” olan “radikal” sözü latin dilində götürülüb. Radikal hərəkatlar cəmiyyətdə köklü dəyişiklik etmək istədikləri üçün özlərini bu adla adlandırılıb.

Bildiyimiz kimi, dini radikalizm bəşəriyyətdə yeni ictimai hadisə deyil. Tarix boyu din və məzhəb zəminində qanlı münaqışələr baş verib, günahsız insanların qanı axıdır. Müasir dövrümüzdə də dini radikalizm aktuallığını itirməyib, əksinə, yeni qiyafəyələrdə qlobal təhlükəyə çevrilib.

Dini savadsızlıq, cəhalət, xurafat olan yerdə dini radikalizmin yayılması qaçınılmaz haldır. Dində əsası olmayan düşüncələr mövhumat və xurafatı, bunlar isə öz növbəsində cəhalət ilə üsyənləri doğurur. İnsanların inanclarından istifadə edərək böyük gücə çevrilməyə çalışan qanuntanımlar bəşəriyyətə və cəmiyyətə təhlükəli hadislərə təşkilatçılıq edirlər.

Dini radikalizmi yaranan səbəblərdən biri kimi psixoloji problemlər göstərilir. Ailədə, məktəbdə, universitetdə, yaxud iş yerində laqeydlik və diqqətsizliklə üzləşən, təzyiqlərə məruz qalanlar, xüsusilə də psixoloji cəhətdən hələ tam formalşamamış gənclər getdikcə özlərinə qapanır, cəmiyyətə yadlaşırlar. Bu yadlaşma onlarda mənəvi yoxsulluq doğurur, empatiya, yəni özünü başqalarının yerinə qoya bilmə duyğusunu məhv edir. Həmçinin, problemlərin həll edilə bilməməsi insanlarda natamamlıq kompleksi yaradır və belə bir psixoloji durumda onlar asanlıqla radikalların

qurbanına çevrilirlər. Çünkü radikallar qarşılardakını ələ keçirmək üçünbu psixoloji zəiflikdən istifadə edərək ilk növbədə həmin şəxsə özünənam hissi aşılayırlar.

Dini radikalizmi yaradan daha bir səbəb kimi sosai ədalətsizliyi göstərə bilərik. Cəmiyyətdə baş verən mənfi hadisələr narazılıqlara gətirib çıxarır. Sosial ədalətsizlik dini radikalizmin inkişafı üçün münbət mühitdir. Müxtəlif radikal qruplar tərəfindən bacarıqla istifadə edilərək ictimai-siyasi hadisələrin axarına öz təsirini göstərir.

İşsizlik və yoxsulluq radikal qrupların təbliğatına mənfi tərəfdən öz təsirini göstərir. Onlar formalaşmamış, həyat təcrübəsi və dini bilikləri az olan, emosional, sosial statusundan narazı bəzi gəncləri mövcud sosial problemlərə qarşı dini etiraz aləti kimi istifadə edirlər. Cihad, “şəhid olmaq” və ya “əbədi qurtuluş”a çatmaq kimi ekstremist ideyalar da bu zaman onlar üçün dünyəvi məhrumiyyətləri kompensasiya edən rolunu oynayır.

Bu gün bəzi qüvvələr dinlərdən terrorizmə və radikalizmə təhrik vasitəsi kimi istifadə edirlər. Bu kimi halların qarşısının alınması üçün cəmiyyətin bütün təbəqələri, xüsusilə siyasetçilər, alımlər, dindarlar və din xadimləri bütün səylərini ortaya qoymalıdır. Terroru aradan qaldırmağın əsas yolu insanlar arasında sevgi, xoşgörü, tolerantlıq, sülh kimi anlayışların təbliğ edilməsidir. Allah-Təalanın Öz elçiləri vasitəsilə göndərdiyi bütün haqq dinlər bu istiqamətdə əsas yolvericidirlər. İstər Qurani-Kərimdə, istərsə də Tövrat və İncildə terror səmavi dinlər tərəfindən qadağan olunub, lənətlənib.

Ölkəmizdə dünyaya nümunə ola biləcək multikulturalizm və tolerantlıq mühiti var. Azərbaycanda dini və milli zəmində ayrı-seçkilik yoxdur və ölkəmizdə yaşayan bütün xalqların, dinlərin nümayəndələri arasında bir-birinə tolerant yanaşma mövcuddur. Ölkəmizdə hökm sürən multikulturalizm və dinlərarası tolerantlıq mühitinə qarşı əsas təhdidlərdən biri dini radikalizmdir. Dini radikalizmin yaranmasının səbəblərindən biri İslam haqqında məlumatsızlıq və İslamın düzgün təqdim olunmamasıdır. Gəncləri dini radikal qrupların təsirindən qorumaq üçün dinin onlara düzgün şəkildə çatdırılması vacibdir. [3]

Azərbaycan Respublikası dünyəvi, demokratik dövlətdir. Ölkə Konstitusiyasına görə din dövlətdən ayridır. Xalq milli ənənələrini, milli-mənəvi dəyərləri yaşatmağa çalışır, multikultural dəyərlərə böyük hörmətlə yanaşır. Ölkəmizdə heç bir din nümayəndəsinin başqa dinlərin nümayəndələri ilə problemi yoxdur. Konfessiyalararası problemlərimiz də yoxdur. Biz dinin siyasiləşdirilməsini dünən də istəməmişik, bu gün də, gələcəkdə də bunu istəmirik. Sadəcə olaraq dünyada cərəyan edən hadisələr, bəzi xarici ölkələrdə dinlər, məzhəblər arasında ayrı-seçkiliyin yaradılması, bəzi gənclərin bu işə cəlb olunması cəmiyyətimizdə ciddi narahatlıq doğurur.

Xalqımızın ümummilli lideri Heydər Əliyev və ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyev öz məruzə və çıxışlarında həmişə milli-dini-mənəvi dəyərlərə yüksək qiymət vermiş, bu dəyərlərin qorunması, tarixi ənənələrimizin yaşadılması və gənclərin milli ruhda şəxsiyyət kimi formalasdırılmasının zəruriliyini əsaslandırmışlar.

Ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyev dinin cəmiyyət həyatındaki rolundan bəhs edərkən demişdir: “Dinin cəmiyyət həyatında, xüsusən də gənclərin mənəvi-əxlaqi tərbiyəsində yeri və rolu düzgün istiqamətləndirilməli, mütərəqqi islami dəyərlərin təbliği və təşviqi müasir tələblər səviyyəsində aparılmalı, dindən siyasi məqsədlər üçün istifadəyə yol verilməməlidir”. [2]

Milli dəyərlərimizin ana xəttinin əsasını ulu öndərimiz Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş Azərbaycançılıq məfkurəsi, Azərbaycançılıq ideologiyasıdır. Yəni, dini dəyərlər Azərbaycançılıq konsepsiyasına zidd ola bilməz və zidd deyil. Təhsil prosesində milli-dini dəyərlərin öyrənilməsi məhz Azərbaycançılıq konsepsiyasına əsaslanmalı, millətimizə xas olmayan yad elementlərə imkan

yaratılmamalı, dini radikalizm və ekstremizmin cəmiyyət üçün çox ciddi fəsadlar törədə biləcəyi tələbələrə məqsədə uyğun şəkildə izah edilməlidir.

Tolerant ölkə kimi tanınan Azərbaycan hər zaman bir xalq, millət kimi başqa xalqlara, başqa dinlərə də hörmət göstərmişik. Lakin bəzi ölkələrdə ekstremizm elementlərinin güclənməsi təhlükə mənbəyi kimi bizi də narahat edir. Ona görə də mövcud ənənələrimizi yaşatmaq, milli birliyimizi möhkəmləndirmək üçün təhsil almaq, elmi biliklərə yiyələnmək, bu və ya digər məsələyə yanaşmada elmə üstünlük verməklə yanaşı, milli-dini dəyərlərə əsaslanmaq vacib və zəruri şərtdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Kamal Abdulla. Azərbaycan multikulturalizmi: Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, 2017.
2. Mübariz Qurbanov. "Azərbaycan" qəzeti. 01 noyabr 2018-ci il
3. Rəmiz Məhtiев. Национальная идея Азербайджана в эпоху глобальных трансформаций. (Книга II). Москва, 2017

РЕЗЮМЕ

РЕЛИГИОЗНЫЙ РАДИКАЛИЗМ -УГРОЗА МУЛЬТИКУЛТУРАЛИЗМУ

Бадалова Н.С.

В Азербайджане нет дискриминации по религиозным и национальным признакам, и все народы и религии, проживающие в нашей стране, относятся друг к другу толерантно. Одной из главных угроз преобладающей в нашей стране среде мультикультурализма и межрелигиозной толерантности является религиозный радикализм. Одна из причин появления религиозного радикализма – незнание ислама и его искажение. Чтобы защитить молодёжь от влияния религиозных радикальных групп, важно, чтобы им правильно преподносилась религия.

Ключевые слова: религия, радикализм, экстремизм, мультикультурализм, терпимый.

SUMMARY

RELIGIOUS RADICALISM IS A THREAT TO MULTICULTURALISM

Badalova N.S.

There is no discrimination on religious and national grounds in Azerbaijan, and all peoples and religions living in our country are tolerant of each other. One of the main threats to the prevailing environment of multiculturalism and interreligious tolerance in our country is religious radicalism. One of the reasons for the emergence of religious radicalism is ignorance of Islam and its distortion. To protect young people from the influence of religious radical groups, it is important that they are properly presented with religion.

Key words: religion, radicalism, extremism, multiculturalism, tolerant

AZƏRBAYCANA TƏTBİQ EDİLƏN KÖCÜRMƏ SİYASƏTLƏRİNİN MULTİKULTURAL MÜHİTƏ TƏSİRİ

Bünyadov Z.V.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

bunyadov82@mail.ru

Xülasə: Azərbaycanın strateji-coğrafi mövqeyi hər zaman bu ərazini işgalçı dövlətlər üçün cəlbedici etmişdir. Azərbaycanı işgal edən dövlətlər müxtəlif məqsədlər üçün bu əraziyə köçürmə siyasəti həyata keçirmişlər. Sasani imperiyası, Ərəb xilafəti və Çar Rusiyasının müxtəlif tarixi dövrlərdə Azərbaycana köçürmə siyasəti nəticəsində ölkəmizin etnik, dini və mədəni müxtəlifliyi dəyişmişdir. Lakin yerli əhali köçürürlən xalqlara qarşı hər zaman tolerant münasibət bəsləmişdir. Yerli əhali köçürürlən xalqların dini baxışlarına və etnik mənsubiyətinə dözümlülük nümayiş etdirərək hörmətlə yanaşmışlar.

Açar sözlər: *siyaset, köçürmə, multikulturalizm, etnos, assimiliyasiya*

Azərbaycan Respublikasının strateji-coğrafi mövqeyi bu ərazini qəsbkar dövlətlər üçün cəlbedici etmişdir. Ölkəmizi işgal edən dövlətlər müxtəlif məqsədlər üçün bu əraziyə köçürmə siyasəti həyata keçirmişlər. Erkən orta əsrlərdə Sasani imperiyası tərəfindən işgal edilən Atropatena və Albaniya dövlətləri Sasani şahı I Xosrovun dövründə həyata keçirilən inzibati islahat nəticəsində şimal kustakına aid edildilər. Məhz VI əsrədə Sasani şahı I Xosrov ölkəmizə mənşəyi farsdilli olan tayfaların köçürmə siyasətini həyata keçirdi. Bu siyasetin əsas məqsədləri özlərinə etnik dayaq yaratmaq, torpaqsız iran kəndlilərini münbət torpaqlarla təmin etmək və Azərbaycanda mövqeyini möhkəmləndirmək idi.

Sasani imperiyasını süquta uğradan Ərəb xilafəti də Azərbaycanı işgal etdikdən sonra özlərinə etibarlı dayaq yaratmaq, əhalini ərəbləşdirmək, Xəzər xaqanlığının hücumlarının qarşısını almaq, hakimiyyətini və mövqeyini bu ərazilərdə möhkəmləndirmək məqsədilə köçürmə siyasəti həyata keçirmişdi. Azərbaycana ərəb tayfaları daha çox Suriya və İraq ərazisindən köçürülmüşdür. Qafqazda ən çox ərəb ailəsi yerləşdirilən bölgə Azərbaycanın Xəzəryanı bölgələri, xüsusən də Dərbənd, Şirvan və onun ətrafi olmuşdu. Azərbaycana köçürürlən ərəbləri Xilafət münbət torpaqlarda yerləşdirirdi. Ancaq gəlmə ərəblər vaxt keçdikcə yerli əhalinin içərisində assimiliyasiyaya məruz qalaraq “əriyib” xalqın içində qarışdılar.

XIX və XX əsrin əvvəllərində Çar Rusiyası Şimali Azərbaycanda müstəmləkə siyasəti aparırdı. Bu siyasetin tərkib hissəsi olan köçürmə siyasəti nəticəsində ölkə əhalisinin etnik tərkibində ciddi demoqrafik dəyişikliklər baş verdi. Belə ki, Rusiya ilə İran arasında imzalanan Türkmençay müqaviləsindən sonra İran ərazisində minlərlə erməni ailəsi Qarabağ, Naxçıvan, İrəvan və Borçalı mahalında yerləşdirildi. Bu proses Rusiya ilə Osmanlı arasında imzalanan Ədirnə müqaviləsi ilə davam etdirildi. Bu zaman isə Şərqi Anadoludan erməni ailələrinin Rusiya imperiyasının işgal etdiyi Azərbaycanın şimal torpaqlarında yerləşdirilməsi prosesinə davam edildi. Rusiya Azərbaycanda özünün siyasi hakimiyyətini bərqərar etmək, işgal etdiyi müsəlman ölkəsində etnik dayaq yaratmaq məqsədini güdürdü. Bu siyasetin mahiyyəti, vətən torpaqlarını imperiya coğrafi çərçivəsində əridib, burada yadelli, yaddilli, yaddinli etnosları yerləşdirib, bölgədə özünə sosial dayaq yaratmaq idi. Rusyanın hakim dairələri köçürmə siyasətini apararkən ermənilərə böyük ümidiərək bəsləmişdi. Çar Rusiyasının bu mövqeyini P.D.Sisianov belə izah etmişdi ki, ermənilər xristian olduqları üçün şəxsi mənafeləri naminə rus hökumətinə sədaqət nümayiş etdirəcəklər. Bu baxımdan ermənilər Rusiya dövlətinin yeni ərazilərdə hökmranlığının bərqərar

olmasını görmək istəyirlər. Azərbaycan tarixinin sonrakı mərhələlərində də ermənilərin ölkəyə köçmələri davam etmiş və XX əsrin əvvəlləri üçün onların çəki yükü ölkə əhalisinin etnik nomenklaturasında 32.65%-ə çatmışdı, halbuki XIX əsrin birinci otuzilliyində erməni qriqoryanların çəki yükü Şimali Azərbaycan əhalisinin 9% ni təşkil edirdi ki, onların əksəriyyəti qriqoryanlaşmış albanlardan ibarət idi [1, 78 s].

Köçürmə siyasəti aparan Rusiya, ölkə əhalisinin tərkibinə yeni etnoslar almanları və rusları da gətirdi. XIX əsrin I rübündə Azərbaycanın şimal torpaqlarını işğal edən Çar Rusiyasının apardığı müstəmləkə siyasətinin əsas istiqaməti işğal olunmuş əraziyə xristian xalqları köçürmək və xristian elementinin çəki yükünü artırmaq idi. Yadəlli xristian etnoslardan ilk olaraq Azərbaycanın şimal torpaqlarına almanlar köçürülmüşdü. Almanlar ölkənin sosial-iqtisadi sferasına mütərəqqi qərb elementlərini daxil edə bilmişdi. Kənd təsərrüfatında üzümçülük, şərabçılıq, tütünçülük kimi sahələrin inkişafı, süni mineral suların hazırlanması məhz onların adı ilə bağlı olmuşdur. İmperiya çərçivəsində bütün xalqlara millətçi mövqeyindən yanaşan Çar Rusiyası XX əsrin əvvəllerinə qədəm qoyduqda konfessional cəhətə varmayaraq, özünün qeyri-rus təbəələrinə birtərəfli münasibət göstərmiş və bu baxımdan almanlar da istisna təşkil etməmişdilər.

Azərbaycan torpaqlarını özünün müstəmləkə sisteminə qatan Rusiya siyasi hakimiyyətini bölgədə bərqərar etmək məqsədi ilə işğal etdiyi ərazidə mövcud islam sistemini pozmaq siyasəti həyata keçirirdi. Bu zaman əsas vasitə kimi götürdüyü xristian elementini artırmaq üçün müstəmləkə siyasətinin tərkib hissəsi olan xristianlaşdırma siyasətini məqsədyönlü olaraq aparmışdır. Belə ki, müsəlman ölkəsi olan Azərbaycanda Rusiya mütləqiyyəti yaddilli, yaddinli, yadtəbiətli əhalinin assimiliyasiyaya uğramasında mütləq vasitə kimi xristianlıq dininin yayılmasını əsas götürmüştü. Rusiya imperiyasının hakim dairələri hesab edirdi ki, ölkənin köklü əhalisi yadəlli işgalla barışmayacaq. Bu barışmazlığın dayaq nöqtəsi isə islam dini idi. Çünkü, minillik bir tarixi dövr boyunca islam dininə etiqad edən xalq, xristian dövlətin hakimiyyətini asanlıqla qəbul etməyəcəkdi.

Rusiya imperiyasının Şimali Azərbaycanı tərkib hissəsinə çevirmək məqsədi ilə xristianlaşdırma siyasətini aparan mütləqiyyət bölgədə xristian missioner cəmiyyətlərinin fəaliyyəti üçün şərait yaradırdı. Missioner cəmiyyətləri yalnız pravoslav deyil, habelə qeyri-pravoslav yönümlü idilər. Sonuncuların fəaliyyət məkanına Bazel missionerləri cəlb olunmuşdular. Lakin Rusiya hakim dairələrində qeyri-pravoslav missioner cəmiyyətlərə, o cümlədən Bazel missioner cəmiyyətinə münasibət qeyri-loyal duruma gəlmişdi. Nəticədə Bazel missioner cəmiyyətinin fəaliyyətinə qadağa qoyulmuşdu. Verilən qərarla razılaşmayan Bazel missionerləri hakimiyyət dairələrini inandırmağa çalışırdı ki, onların cəmiyyətinin əsas məqsədi müsəlmanları xristianlaşdırmaqdır. Bunun üçün isə əsas vasitə olaraq İncilin bölgədə təbliği və yayılması məqsədə uyğun hesab edilmişdi. Onların fikrincə dinin və dini baxışlarının dəyişilməsi üçün “nəinki onilliklər, hətta əslər gərəkdir”.

Rusiya imperiyası ölkədə məqsədyönlü şəkildə xristianlığı yaymaq siyasətini həyata keçirməyə çalışırdı. Rusiya Qafqazda pravoslavlığı yayan “Osetin komissiyası”nın fəaliyyəti ilə kifayətlənməyib, “Qafqazda pravoslavlığı yayan cəmiyyəti” təsis edir. Bu qurum xristianlığı ölkədə yayarkən, mütləqiyyət diqqəti Azərbaycanın şimal-qərb torpaqlarına yönəldir. Məhz bu ərazidə multikultural mühit çox zəngin idi. Hakim dairələr Alban kilsə tarixi-abidələrinin mövcud olduğu həmin ərazilərdə xristianlaşdırma siyasətinin uğurlu nəticələrlə sonuclanması qənaətinə gəlir. “Qafqazda pravoslavlığı yayan cəmiyyəti”n fəaliyyəti nəticəsində Zaqtala dairəsində kilsələr tikilməyə başlayır. Nəticədə isə alban-İngiloy xalqlarının bir çox nümayəndələri xaç suyunə salınır. Əhali mütləqiyyətin apardığı xristianlaşdırma siyasəti ilə barışmir və Zaqtalada üsyən başlayır. Bu

üşyanın əsas səbəblərindən biri məhz xristianlaşdırma siyaseti olur. Bölgedə sosial-siyasi durumu sabitləşdirmək məqsədi ilə Qafqaz Canişinliyi “xristianlığı qəbul etmişlərə yenidən İslam dininə qayıtmağa icazə verir”. Nəticədə, bir-neçə il ərzində Zaqatala dairəsində 7 məhəllə kilsəsi, o cümlədən Balakən kilsəsi bağlanılır. Beləliklə, Çar Rusiyasının Azərbaycanın əzəli torpaqlarında apardığı xristianlaşdırma siyaseti mütləqiyyətin gözlədiyi nəticəni vermir. Bunun isə əsas səbəbi Azərbaycan xalqının İslam dininə olan bağlılığı olur. Bununla belə mütləqiyyət sonrakı illərdə də Azərbaycanda xristianlaşdırma siyasetini davam etdirir [4, 85 s].

Xristianlaşdırma siyaseti ilə paralel olaraq, mütləqiyyət Şimali Azərbaycana Rusiya imperiyasının mərkəzi quberniyalarından təriqətçi və bidətçi rus əhalisini də köçürürdü. Məqsəd ölkənin köklü əhalisini, azərbaycanlıları, assimilyasiyaya uğratmaq idi. Ruslaşdırma siyasetini XIX əsrin birinci otuzilliyindən aparan mütləqiyyət, Rusiya dövlətçiliyi üçün təhlükə amili kimi qəbul edən rus təriqətçilərini Şimali Azərbaycana köçürsə də, XIX əsrin sonlarından etibarən pravoslavlığın yayılmasında rus təriqətçilərinin deyil, rus pravoslav əhalisinin önəmli rol oynadığını əsas götürüb, pravoslav rusların bölgəyə köçürülməsinə üstünlük verir.

Beləliklə, XIX əsrin birinci otuzilliyində Azərbaycan torpaqlarını işğal edən Çar Rusiyası:

- ölkədə siyasi hakimiyyətini bərqərar etmək üçün köçürmə siyaseti aparsa da;
- əhalinin etnokonfessional tərkibində ermənilərin sayını artırırsa da;
- əhalinin tərkibinə yeni xristian elementləri olan almanları və rusları gətirsə də, Azərbaycan xalqının çəki yükü 54,9% qalmışdır.

Bütün bunlara baxmayaraq, Azərbaycan əhalisi etnokonfessional tərkibində dominant olaraq qalmış, özünün əzəli tarixi torpaqlarında yaşamaqda davam etmiş, mental dəyərlərini, maddi-mənəvi mədəniyyətini, etnik özünüdərkini, konfessional tolerantlığını qoruyub saxlamış, Şərqi-Qərb mədəniyyətlərinin sintezi prosesində özünəməxsus rol oynamış, multikulturalizm ənənələrini inkişaf etdirmiştir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan multikulturalizmi. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, 2017
2. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı, 2007
3. Kərim Şükürov. “Azərbaycan tarixi” II hissə. Bakı, 1998
4. Multikulturalizmə giriş. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, 2019

РЕЗЮМЕ

ВЛИЯНИЕ МУЛЬТИКУЛЬТУРНОЙ СРЕДЫ НА ПРИМЕНЯЕМУЮ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ ПОЛИТИКУ ОТСТАВКИ

Бунядов З.В.

Стратегическое и географическое положение Азербайджана всегда делало этот район привлекательным для оккупирующих держав. Государства, оккупирующие Азербайджан, проводят политику расселения в этом районе для различных целей. В результате политики переселения Сасанидской империи, Арабского халифата и царской России в Азербайджан в разные исторические периоды изменилось этническое, религиозное и культурное разнообразие нашей страны. Однако местное население всегда терпимо относилось к переселенцам. Коренные народы терпимо относились к религиозным взглядам и этнической принадлежности перемещенных народов.

Ключевые слова: политика, переселение, мультикультурализм, этнос, ассимиляция

SUMMARY
**THE EFFECT OF THE MULTICULTURAL ENVIRONMENT ON THE
RESIGNATION POLICIES APPLIED IN AZERBAIJAN**
Bunyadov Z.V.

Azerbaijan's strategic and geographical position has always made this area attractive for the occupying powers. The states occupying Azerbaijan have pursued a policy of resettlement in this area for various purposes. As a result of the policy of resettlement of the Sassanid Empire, the Arab Caliphate and Tsarist Russia in Azerbaijan in different historical periods, the ethnic, religious and cultural diversity of our country has changed. However, the local population has always been tolerant of displaced people. Indigenous peoples were tolerant of the religious views and ethnicity of the displaced peoples.

Key words: politics, resettlement, multiculturalism, ethnos, assimilation

İNTERKULTURALİZM AZƏRBAYCANIN UNİKAL XÜSUSİYYƏTİDİR

Fərhadova J. F.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

cale80@mail.ru

Xülasə: İnterkulturalizm termini tez-tez onun daha müasir versiyası, mədəniyyətlərarası ilə əvəz olunur. Multikulturalizm dinc, yanaşı yaşamaq və mədəni və ya etnik fərqlərə dəstək deməkdir. Konsepsiyanın bu izahı mübahisəli olduğunu göstərir. Digər tərəfdən, mədəniyyətlərarası mədəniyyət müxtəlif mədəniyyət strukturları ilə sosial qrupların qarşılıqlı əlaqəsi anlayışı kimi qəbul edilməlidir.

Açar sözlər: multikulturalizm, tolerant, interkulturalizm, birgəyaşayış, cəmiyyət.

Bildiyiniz kimi, "miltikulturalizm" anlayışı nisbətən yaxılarda əmələ gəlib və əgər biz bu termin haqqında danışmaq istəyiriksə, bilməliyik ki, bu terminin yaranmasından öncə uzun tarixi dövrdə bu hadisə özü artıq mövcud idi. Bu belədir, çünki qədim filosoflar, xüsusən, qədim yunan filosofu Platon varlığı və dünya qavrayışını idealistcəsinə izah edirdilər. Platonun yer üzündə bütün canlıları birləşdirən vahid bütöv yanaşması var idi.

Bu, bəlkə də, bugünkü elmi nöqtəyi-nəzərdən kifayət qədər mübahisəli və müəyyən mənada arxaik hesab olunsa da, möhtəşəm qlobal yanaşma idi. Ancaq Platon artıq isbatlayıb ki, bu anlayış kütləvi şüurdan başqa yaranışdan insan təbiətinə xasdır. Yəni, bu həm də qeyri-şüuri amildir. Bu formula ilə razılaşsaq, belə çıxır ki, bəşəriyyətin inkişafının bütün mərhələlərində multikulturalizm, bu termin və hadisənin, indi istifadə etdiyimiz mənada, obyektiv dünyaya aid olduğuna dair bir çox nümunələr taparıq. Və belə demək mümkünsə, dünya heç bir vaxt bu təzahürdən təcrid olunmayıb. [1]

Multikulturalizmin, tolerantlığın və interkulturalizmin əhəmiyyəti zamanın tələbidir və gözümüzün önündə genişlənir. Bu tələb etno-konfessiyalar arasında çıxan münaqışlərə verilən reaksiyadır. Şimali Afrikada, Yaxın Şərqdə və Ukraynada baş verən hadisələr əslində ona şahidlik edir ki, hətta yalnız iqtisadi-ticarət məqsədi üçün də insan faktorunun nəzərə alınmaması çoxəsrlik tarixi mədəniyyət ənənələrinə malik olan xalqlar arasında regional vətəndaş müharibəsinə səbəb ola bilir.

Multikulturalizm bir siyaset kimi azlıqlara və onlara məxsus olan etnik-mədəni dəyərlərə münasibətdə titul xalq tərəfindən döyümlülüyün nümayış etdirilməsini nəzərdə tutur.

İnterkulturalizm isə həm ölkə daxilində, həm də ölkə xaricində müxtəlif, çeşidli və fərqli mədəniyyətlər və sivilizasiyalar arasında dialoq və anlaşmanı təşviq etdirən fəaliyyətlərdir. Azərbaycanın bu məsələlərdə unikallığı ondan ibarətdir ki, xalqımız əsrərdir ki, həm milli, dini multikultural tərkibə, həm də Qərb və Şərqi ənənələrinin müsbət təmayüllərinin daşıyıcısı kimi islam və xristian dünyasının malik olduğu beynəlxalq təsisatların üzvü olmaqla interkultural fəaliyyət imkanlarına sahibdir. Ölkəmizdə bu istiqamətdə həyata keçirilən çoxşaxəli tədbirlər və layihələr bu səbəblərdən qaynaqlanır.

Uğurla qorunan və dəstəklənən multikulturalizm ənənələri Azərbaycan, İsvəçrə, Belçika və Rusiya Federasiyası kimi çoxmillətli və çoxkonfessiyalı ölkələrdə etnik millətlərarası münasibətlərin effektiv həll olunması siyasetinin nəticəsidir. Milli liderlər, hökumət başçıları, siyasi və ictimai xadimlərdən çox şey asılıdır. Onlarda mənfi impulsları öncədən görmək və preventiv tədbirlər hazırlanmaq qabiliyyəti olmalıdır. Ölkədaxili iqtisadi, sosial, dini və mədəni siyaset balanslaşdırılmış və gələcəyə dayaq olmalıdır. Söhbət milli azlıqların korporativ maraqlarına xidmət edən siyasetdən getmir, əksinə, hər bir fərdin mədəni kimliyinə verilən təminatdan gedir.

Azərbaycan üçüncü dünya ölkələrindən çoxsaylı miqrant axını qəbul edən ölkələrdən olmasa da, millətin formalışmasının keçdiyi uzun tarixi yolda müxtəlif etnik, mədəni və dini qruplarla qarşılaşır. Əlverişli coğrafi mühit, yerli insanların xoşgörülü davranışları və siyasi konyukturun münasibliyi bu qrupların bəzilərinin Azərbaycanı uzun müddətli və ya daimi vətən seçməsinə səbəb olub. Əhalinin ümumi sayında etnik və dini qrupların payının çox geniş olmamasına baxmayaraq, Azərbaycanı çoxsaylı fərqli etnik və dini qrupların yaşadığı multikultural cəmiyyət hesab etmək olar.

İnterkulturalizmin yeni konseptual ideya olaraq ortaya çıxmاسını şərtləndirən iki amili qeyd etmək lazımdır. Birincisi, xüsusilə Avropa mühitində intişar tapan interkulturalizm diskursiv olaraq mənfi çalar daşıyan multikulturalizmdən uzaqlaşmağa və fərqli ad altında oxşar modelin yenidən gündəmə gətirilməsinə imkan yaradır. İkincisi, interkulturalizm həqiqətən liberal demokratik cəmiyyətlərdə multikulturalizmin həll etməyə çətinlik çəkdiyi problemlər üçün yeni çözüm yolları təklif edir.

Azərbaycanda tez-tez multikulturalizm kimi dilə gətirilən məhfumu müasir termin olan interkulturalizm adlandırısaq səhv etmərik. Multikulturalizm bir cəmiyyətdə bir neçə fərqli mədəni və ya etnik qrupun mövcudluğu, bu mövcudluğun dəstəklənməsi deməkdir. Bu anlayışı belə izahı onun ayırıcı olmasını göstərir. İnterkulturalizm isə bir neçə mədəniyyəti birdən daşımaq və ya həmin mədəniyyətlərin arasında yer almaq kimi qəbul olunmalıdır. [3]

Dövlət multikulturalizmi özünün prioritet siyaset istiqaməti kimi müəyyənləşdirib. Lakin, fikrimizcə Azərbaycanda müxtəlifliyin idarə olunması multikulturalizmdən daha çox interkulturalizm ideyasına uyğun gəlir. Ainterkulturalizmlə tanışlıqdan görmək olar ki, bu ideya cəmiyyətdə azlıqların cəmiyyət həyatının bütün sferalarında iştirakçılıq və təmsilçilik üçün imkanlar yaradılmasını nəzərdə tutmaqla yanaşı, onların cəmiyyətə xüsusilə dialoq vasitəsilə integrasiyasını və bunun nəticəsi olaraq vəhdətin yaranmasını əsas şərt kimi önə sürür. Respublikamızda formalılmış birgə-yaşayış mədəniyyəti azlıq-çoxluq, biz-onlar dualizmini, demək olar ki, istisna edir. Azərbaycanda azlıq hesab oluna biləcək etnik qruplar dominant etnik qrupla üzvü vəhdətdədir. Bu vəhdətin əsasında isə vətəndaşlıq prinsipləri və Azərbaycanlıq məfkurəsi dayanır. Bu prinsip və məfkurə əsasında uzun müddətli birgəyaşayış hamı tərəfindən paylaşılan ortaq dəyərlərin və vahid mədəniyyətin formallaşmasına gətirib çıxarmışdır. Azərbaycanda interkulturalizmin ana xəttini təşkil edən cəmiyyət vəhdəti özünü bütün etnik və dini qrupların ümumi baxışa və ümumi mənsubiyət hissinə malik olmalarında biruzə verir. Həm də bu zaman insanların

fərqlilikləri yüksək qiymətləndirilir və pozitiv dəyərləndirilir. İnterkulturalizmə xas olan digər mühüm cəhət-fərqli etno-mədəni və dini kimliyə malik insanların eyni imkanlara malik olması—Azərbaycanda tam dolğunluğu ilə öz əksini tapır. Nəhayət birgəyaşışın bu forması dövlət siyaseti vasitəsilə möhkəmləndirilərək bütün qrupları ümumi məqsədlər naminə qarşılıqlı fəaliyyətə təşviq edir. Bütün bunları nəzərə alaraq tərəddüsüz iddia edə bilərik ki, Azərbaycanda birgəyaşışın forması və müxtəlifliyin idarə edilməsi interkulturalizm modelinə tam uyğun gəlir. [2]

Azərbaycan cəmiyyəti unikal xüsusiyyətlərə malikdir. Anadan olan gündən Azərbaycanlılara “qonşunu özünü sevdiyin kimi sev” tərbiyəsi verilir. İnterkulturalizm Azərbaycanın genetik xüsusiyyəti və həyat tərzidir.

ƏDƏBİYYAT

1. <https://bakuforum.az/az/multikulturalizm-nailiyyetler-ve-problemler/?fid=2258>
2. Nicat Məmmədli. Multikulturalizm: Panaseya yoxsa alternativ. Bakı. 2016.
3. Nurit Greenger News Blase. A week long jurnal. 14 aprel 2018.

РЕЗЮМЕ

ИНТЕРКУЛЬТУРАЛИЗМ - УНИКАЛЬНАЯ ОСОБЕННОСТЬ АЗЕРБАЙДЖАНА

Farhadova J.F.

Термин интеркультураллизм часто заменяется его более современным вариантом – интеркультурализм. Мультикультурализм означает мирное сосуществование и поддержка культурных или этнических различий. Такое объяснение этой концепции показывает, что она вызывает разногласия. С другой стороны, интеркультураллизм следует рассматривать как понятие о взаимодействии социальных групп с различными культурными укладами.

Ключевые слова: мультикультурализм, терпимый, межкультурность, совместное проживание, общество

SUMMARY

INTERCULTURALISM IS A UNIQUE FEATURE OF AZERBAIJAN

Фархадова Ж.Ф.

Term interculturalism is often replaced by its more modern version – interculturalism. Multiculturalism means peaceful coexistence and support for cultural or ethnic differences. This explanation of this concept shows that it is controversial. On the other hand, interculturalism should be considered as the concept of interaction of social groups with different cultural structures.

Key words: multiculturalism, tolerant, interculturalism, cohabitation, society

SIFIR TOLERANTLIQ – ERMƏNİLƏRİN AZƏRBAYCANLILARA QARŞI DÖZÜMSÜZLÜK SİYASƏTİ

Həsənova Ə.A.

Sumqayıt Dövlət Universiteti
amina.gasanova5@mail.ru

Xülasə: Tarixən Azərbaycan torpaqlarına göz dikən ermənilər əllərinə düşən fürsətlərdən istifadə edərək soydaşlarımızı dədə-baba yurdlarından deportasiya etmiş, soyqırıma məruz qoymuşdular. Ermənilərin “erməniçilik” xəstəliyi və azərbaycan türkünə qarşı nifrətinin nəticəsidir ki, indiki Ermənistən adlanan Qərbi Azərbaycan monoetnik dövlətdir.

Açar sözlər: “erməniçilik” xəstəliyi, mono etnik, deportasiya, nifrət, dözümsüzlük

Xalqların multukultural dəyərlər mühitində yanaşı yaşaması bir dövlətin zənginliyidir. Cənubi Qafqaz regionu xalqlar muzeyi hesab edilsə də, bu ifadəni Ermənistana şamil etmək qeyri mümkündür. Qloballaşma şəraitində xalqların ümumi Vətəninə çevrilməyə doğru gedən dünyada Ermənistən “erməniçilik” və “Böyük Ermənistən” xəstəliyi tarixi Azərbaycan torpaqları olmuş Qərbi Azərbaycanda bütün xalqların nümayəndələrinə dözümsüzlük, ayrıseçkilik, deportasiya və soyqırımı siyaseti ilə nəticələnmişdir.

Belə ki, 1989-cu ilin martında Ermənistən Qafan rayonunda Azərbaycan xalqının qəddar düşməni Zəngəzurun və Şərur-Dərələyəz mahalının azərbaycanlılarını qanına qəltən edən daşnak Njdehə abidə qoyulmuş və abidənin açılışında rayon partiya komitəsinin birinci katibi Mkrtçyan yüzillik arzularının həyata keçirildiyindən bəhs edən nitq söyləyərək demişdi: “Siz çox zəhmət çəkdiniz, lakin respublikanı türklərdən təmizləyə bilmədiniz, Sizin böyük arzunuzu nəvələriniz yerinə yetirdi. İndi Ermənistənə heç bir türk qalmayıb” [4, s.11].

Doğrudan da, Mkrtçyanın dediyi kimi Nüvədi kəndi istisna olmaqla 1989-cu ilin sonu üçün Ermənistən tamamilə türksüzləşdirilmiş və həmin ilin dekabrın 1-də Ermənistən Ali Soveti DQMVi (16 avqust 1989-cu ildə Xankəndidə DQMVi əhalisinin səlahiyyətli nümayəndələrinin qurultayı deyilən qurultay keçirilmişdi. Qurultay Azərbaycan SSR-nin tərkibində Muxtar vilayət kimi Dağlıq Qarabağın statusunu tanımaqdən imtina etmiş, Azərbaycan SSR konstitusiyasını və Respublikanın digər qanunlarının icrasının dayandırıldığını və “müstəqil ittifaq” ərazisi yaradığını e'lan etmişdilər). Ermənistənə birləşdirilməsi haqqında qərar qəbul etmişdi [6, s.6]. Bu qərar, erməni ideoloqlarını əsrlər uzunu Azərbaycana qarşı əsassız torpaq iddialarının, təcavüzkar birləşmələrin sərhədlərimizə basqın edərək elan olunmamış hərbi əməliyyatlar aparmasının, təcavüzün ilk qurbanları kimi Ermənistənə yaşamış azərbaycanlılara qarşı aparteid, milli ayrıseçkilik, etnik təmizləmə, türksüzləşdirmə siyasetinin nəticəsi idi.

Qarabağ və onun ətrafında hadisələr açıq cərəyan etdiyi andan e`tibarən azərbaycanlıların Ermənistənə tarixi torpaqlarından qovulması kütləviləşdirildi. Belə ki, 1987-ci ilin sonu üçün Azərbaycana ilk qaçqınlar dəstəsi gəlmış və 1988-ci ilin yanvarında onların sayı 4 min nəfər olmuşdu. Bu zaman erməni hərbi quldur dəstələri kəndlərə basqın etmiş, azərbaycanlıları hədələyərək onların qorxu içində yaşamaqlarına səbəb olmuşdular. 1988-ci ilin fevral, mart aylarında soydaşlarımıza qarşı geniş hücum planları başlanmışdır. Belə ki, erməni quldur dəstələrinin azərbaycanlılara qarşı qeyri insani cəza tədbirləri, vəhşilikləri və onların əmlaklarının qarət olunması ilə müşaiyyət olunurdu. Artıq qətl-qırğının kompaniyasının miqyası genişlənərək bütün Ermənistən ərazisini əhatə etmişdi. May ayının əvvəllərində 50 mindən çox azərbaycanlı [1, s.71] erməni millətçilərinin tə`qib və hədələrindən, böyük qətl qırğından sonra əlacsız qalaraq yurd

yerlərini tərk edib qaćqına çevrilmişdilər. Vəziyyət hər gün ağırlaşaraq silah gücünə kütləvi qovulma prosesi sürətlənirdi. Belə ki, iyun ayında Ararat rayonunun Vedi, Şirazlı, Xalsa, Şidli və neçə-neçə digər kəndlərə basqın edilmiş, onlarla adam yaralanmış, 100-dən çox ev talan edilib yandırılmış, soydaşlarımız canlarını qurtarmaq üçün qaćib Türkiyə sərhədlərinə sıyrılmışdır [7, s.58]. İyun ayının 3 günü ərzində yalnız Masis rayonunun Mehmandar, Qaraqışlaq, Dəmirçi, Rəncbər, Dostluq, Şöllü, Zəngilər, Necimli kəndlərində 14 nəfər öldürilmiş, 112 nəfər yaralanmış, 50-dən çox ev talan edilib yandırılmış, 500 ailə öz evindən vəhşicəsinə qovulmuşdu. Bundan başqa iyun ayında 250 azərbaycanlı (3 min nəfər) ailəsi yaşayan Cermux şəhərində bir nəfər də olsun azərbaycanlı qalmamışdı [5, s.136]. Mə'lum payız fəslində erməni vəhşiliyi və türksüzləşdirmə siyaseti özünün kulliminasiya nöqtəsinə çatmışdı. Belə ki, 1988-ci il oktyabrın 23-də Basarkeçər rayonunun Böyük Məzrə kəndində rayon üzrə kolxoz və sovxozi sədirlərinin ilk yiğincəgi keçirilmişdi. Bu yiğincədə Ermənistən SSR Nazirlər Soveti sədrinin I müavini respublika Aqrar-Sənaye komitəsinin sədri Movsesyan da iştirak etmiş və o, öz çıxışında azərbaycanlılara xıtabən demişdi: "Sizin burada yaşamığınız qeyri mümkündür, lakin siz Azərbaycandakı ermənilərə girov saxlanılırsınız" [5, s.141-142].

Doğrudan da, Ermənistən SSR rəhbərləri SSRİ və Azərbaycan SSR rəhbərlərindən Azərbaycanda yaşayan ermənilərin təhlükəsizliyi haqqında və'd alıqdən sonra münaqişə zonalarına yerləşdirilmiş SSRİ qoşun hissələrinin birtərəfli siyaseti və gözü qarşısında azərbaycanlıların Oğuz yurdundan sonuncu dəfə kütləvi qovulmaları 22 noyabrdan - 1 dekabra qədər reallaşdırıldı. Demək olar ki, 10 gün ərzində Ermənistanda yaşayan 250 min azərbaycanlı (bu rəqəm tam dəqiqləşdirilməyib) böyük məhrumiyyətlərə, erməni təcavüzünə mə'ruz qalaraq qarlıboranlı günlərdə çətin keçilən dağ aşırımları, meşə yolları ilə ayaq-yalın, başı açıq, zülmlə Azərbaycana qaçaraq tarixi torpaqlarından, uzun illər əziyyətlə qurub - yaratdıqları evlərindən məhrum oldular. Bu zaman azərbaycanlılarla bərabər kürdlər, ruslar, ukrainlər, aysorlar da Ermənistəndən qovulmuşdular.

Özlərini "əzabkeş", "zavallı" kimi qələmə verən ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri qeyri insanı vəhşilikləri, cinayətləri, müsibətləri təsvir etmək belə çətindir. Erməni vəhşiliyinin ümumi mənzərəsini yaratmaq üçün təcavüzkarların Quqark rayonu ərazisində Vartana kənd sakinlərinə qarşı həyata keçirdikləri soyqırım aksiyasını qeyd etmək kifayətdir. Hadisə 1988-ci il noyabrin 25-dən 26-na keçən gecə baş vermişdi. Həmin gecə erməni quldur dəstələri Vartana kəndinə silahlı basqın edirlər. Heç bir silaha, özünü müdafiə etmək imkanına malik olmayan kənd camaatı canlarını qurtarmaq üçün güclü qarda, boranda evlərini tərk edib meşəyə çəkilməyə məcbur olmuşdular. Bu zaman qatillər kənddə rastlarına çıxan Mehralı İsgəndərovu ağaca bağlayır, onun gözləri qarşısında arvadı Xanım İsgəndərovanın boynuna kəndir keçirib hər cür təhqir edərək kəndin içərisində gəzdirirlər. Onların 14 yaşılı oğlu Alim hadisədən xəbər tutur və qədimdən qalma ov tüfəngi taparaq kəndə enir. O, ata-anasını xilas etmək üçün yuxarı atəş açır. Alimi görən qisasçı ermənilər güllələri onun üzərinə dolu kimi yağıdırırlar, sonra yaralı Alimi ata-anasının gözü qarşısında tonqalın içəinə atırlar. Bu dəhşəti görməmək üçün anası Xanım özünü çaya atır, onu çaydan çıxarıb işkəncə ilə öldürürler. Bundan sonra vəhşicəsinə döyülib hər cür təhqirlərə mə'ruz qalan Mehralı İsgəndərov da işgəncə ilə öldürülmüşdü [Deportasiya, s.122]. Həmin gecə Vartana kəndindən 14 nəfər azərbaycanlı vəhşicəsinə qətlə yetirilmiş və yandırılmışdı. Kəndin sağ qalan əhalisi qarlı çovğunlu günlərdə dağlarla, meşələrlə gündüz gizlənib yalnız gecələr yol gedərək 13-14 gün ərzində Azərbaycana çatmışdır. Bu zaman onlarla vartanalı dağlarda itkin düşmüş, toqquşma zamanı aldıqları bədən xəsarətindən yollarda tutulduqları xəstəlikdən vəfat etmiş, neçəsi sıkəst olmuşdu. Ermənistən Ali Sovetinin 22 noyabr sessiyasında verilən göstərişdən sonrakı ilk

günlərdə Quqark rayonunda 30 nəfər azərbaycanlı erməni təcavüzü nəticəsində vəhşicəsinə qətlə yetirilmişdi. Qətl-qırğıın, etnik təmizləmə siyaseti planı şəkildə bütün Ermənistən ərazisini əhatə etmiş və nəticədə 217 nəfər azərbaycanlı öldürülmüşdü [Dövran qəz].

Azərbaycanlılara qarşı bu qətl-qırğınlardan Ermənistən SSR Mərkəzi hökumət və Azərbaycan SSR rəhbərliyi tərəfindən etinəsiz qarşılanaraq faktlar gizlədilmiş, təşkilatçılar, icraçılar cinayət məs`uliyyətindən kənardə qalmışdılar. Lakin ermənilər tərəfindən həyata keçirilmiş Sumqayıt hadisələri zamanı 26 nəfərin öldürülməsində 96 nəfər günahkar hesab edilərək məhkum olunmuş ölüm cəzası tətbiq edilmişdi.

1990-cı ilin avqustun 9-da Azərbaycan Respublikası Ali Sovet SSRİ Prokurorluğununa 05-01-208 nömrəli məktubla müraciət edərək Ermənistanda milli münaqişələr zəminində hadisələr zamanı həlak olmuş azərbaycanlılar haqqında mə'lumat verməyi xahiş etmişdi. SSRİ Baş Prokurorluğunun müavini I dərəcəli ədliyyə müşaviri V.İ.Kvartsovun 4 oktyabr 1990-cı il 15-1502-90 nömrəli cavab məktubunda bildirmişdi: "Sizin məktubunuzla əlaqədar olaraq bildirirəm ki, 1988-1989-cu illərdə Ermənistən SSR-də milli münaqişə zəminində baş verən cinayət faktları üzrə 675 cinayət işi qaldırılmışdır ki, onlardan 283-ü istintaq aidiyatı üzrə Azərbaycana göndərilmişdir. Eyni zamanda Azərbaycan SSR-dən Ermənistana təhqiqat 138 cinayət işi daxil olmuşdur. 1989-cu il dekabrın 31-də olan mə'lumata görə Ermənistən hüquq-mühafizə orqanlarının icrasında olan bu qəbildən 530 cinayət işindən 200 iş üzrə cinayət açılmamış və istintaq dayandırılmışdır" [1, s.120; 3].

Ümumiyyətlə isə baş vermiş qətl-qiyam aksiyalarına görə V.İ.Kvartsovun cavab məktubu və 530 cinayət işi üzrə 200 iş üzrə cinayətin açılması və istintaqın dayandırılması baş verən hadisələrə SSRİ prokurorluğunun nəzarətsizliyindən xəbər verir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz qeyri qanuni, insanlığa sığmayan vəhşi aksiyalar həyata keçirən erməni millətçilərinin təcavüzkar, separatçı hərəkətlərini mərkəzi hökumət sanki görməmiş və onlara qarşı heç bir əks tədbir həyata keçirməmişdi. Məhz ermənilərin "erməniçilik" xəstəliyi və azərbaycan türkünə qarşı nifrətinin nəticəsidir ki, indiki Ermənistən monoetnik dövlətdir.

ƏDƏBIYYAT

1. Deportasiya: Azərbaycanlıların Ermənistən ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından deportasiyası / Buraxılışa məsul və ön sözün müəllifi: R.Mehdiyev; Tərt.: İ.Vəliyev, K.Muxtarov, F.Hüseynov.- Bakı: "Azərbaycan Ensiklopediyası" NPB, 1998, 440 s.
2. Dövran qəz.., Bakı; 1997, №39
3. Dövran qəz.., Bakı; 1997, №40
4. Əroğlu Əlisahib. "Erməni daşnak faşizmi və Azərbaycan" (bədii publisistika). Bakı: "Təhsil", 2007, 412 s. http://elibrary.bsu.az/books_460/N_167.pdf 327 s
5. İsayev Vidiadi. Haradan gəlir bu köç. Bakı: "Azərnəşr", 1995, 166 s.
6. Rüstəmov Aydın. Erməni təcavüzünün xronikası. Bakı: Elm, 1994, 24 s.
7. Vəlizadə İ., Muradov B. Ermənistən azərbaycanlılarının soyqırımı. Bakı: Gənclik, 1996, 172 s

РЕЗЮМЕ

НУЛЕВАЯ ТЕРПИМОСТЬ - ПОЛИТИКА ТЕРПИМОСТИ АРМЯН К АЗЕРБАЙДЖНАМ Гасанова А.А.

Исторически сложилось так, что армяне, смотревшие на земли Азербайджана, воспользовались возможностью депортировать наших соотечественников с их исконных

земель и подвергнуть их геноциду. В результате болезни армян «армянизм» и их ненависти к азербайджанским туркам Западный Азербайджан, ныне именуемый Арменией, является моноэтническим государством.

Ключевые слова: Болезнь "армянизма", моноэтничность, депортация, ненависть, нетерпимость.

SUMMARY
ZERO TOLERANCE - POLICY OF ARMENIANS TOLERANCE AGAINST
AZERBAIJANS
Hasanova A.A.

Historically, Armenians, who looked at the lands of Azerbaijan, took the opportunity to deport our compatriots from their ancestral lands and subject them to genocide. As a result of the "Armenianism" disease of Armenians and their hatred of Azerbaijani Turks, Western Azerbaijan, now called Armenia, is a monoethnic state.

Key words: "Armenianism" disease, mono-ethnicity, deportation, hatred, intolerance

AZƏRBAYCANLILARIN DEPORTASIYASI TARİXİ VƏ ONLARA QARŞI EDİLƏN
MULTİKULTURAL TƏHĐİDLƏR

Qasimova N. Z.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

kulturolog1@gmail.com

Xülasə: Tarix boyu həyata keçirilən tədricən siyaset nəticəsində azərbaycanlılar Ermənistandakı doğma torpaqlarından deportasiya edildi. Multikultural təhdidlərə məruz qalan dinc azərbaycanlılar ermənilər tərəfindən təhqir və işgəncələrə məruz qaldılar. Tarixən etnomədəni əlaqələrdən uzaq olan ermənilər yeni torpaqlar işğal etməyə çalışıllar. Azərbaycan xalqı həmişə müxtəlif xalqların mədəniyyətinə hörmət edərək tolerantlıq nümunəsi göstərmişdir. Azərbaycan fərqli sivilizasiyaların və mədəniyyətlərin bir məkanı, sülh və qarşılıqlı anlaşma şəraitində yaşayış bir ölkə kimi tanınır.

Açar sözlər: deportasiya, soyqırım, tolerantlıq, milli münasibət, din, insan hüquqları, ərazi birlüyü

Azərbaycan qədim tarixi dövrlərdən bu günümüze qədər yaşadığımız coğrafi ərazilərdə qaynar həyat tərzi yaşamış, böyük mədəni irs yaratmış oğuz türklərinə aid olsa da ümumtürk kültürüünün daşıyıcısı olmuşdur. Yaşadığımız hazırkı coğrafi ərazilər türksoyu Azərbaycan xalqının tarixi vətəni, dünyanın etnokulturoloji mərkəzlərindəndir. Dünyada yaşayan bütün xalqlar öz genində, canında, qanında öz milli mənsubiyyətini daşıyır. Əhəmiyyətli bir geosiyasi mövqedə yerləşən Azərbaycan tarix boyu xarici siyasetini xalqın mənafeyinə uyğun olmaqla mövqeyini davamlı şəkildə aparıb. Lakin hər zaman mehriban münasibətlərin qurulması prinsipinə sadıq qalan Azərbaycan xalqı heç bir vaxt tarixi torpaqlarının işgalı ilə barışmamışdır. Keçmişimizin tarixini diqqətlə nəzərdən keçirsek, nə qədər kölgə salılmış səhifələrimizin olduğunu görərik. Etnoqrafik cəhətdən Azərbaycanda yaşayan xalqlar buranı özlərinin vətəni, milli mənlik məfkurəsi kimi qəbul etmişlər. Belə demək olar ki, hazırda sivil bir ölkə yaratmaq üçün onun əsasında multikulturalizm siyaseti dayanmalıdır, prezident İlham Əliyevin təbirincə desək, onun alternativi yoxdur. Ayri-

seçkilik, ksenofobiya, islamofobiya, antisemitizm çox təhlükəli amillərdir. Çünkü, bunlar bəşəriyyət tarixində həmişə sivilizasiyaların və cəmiyyətlərin dağılımasına xidmət edib. Azərbaycan isə tarix boyu multikultural dəyərlərin mərkəzi olmuşdur. Əsrlər boyu burada yaşayan tatlar, yəhudilər, malakanlar, ləzgilər, həpişlər, kürdlər, talışlar, udinlər, saxurlar, avarlar və digər azsaylı xalqların nümayəndələri azərbaycan xalqı ilə birgə yaşamışlar. Təxminən 200 illik bir tarixi özündə yaşatmağa nail olan erməni xalqı isə yuxarıda adlarını çekdiyimiz xalqlardan tam fərqli bir şəkildə özlərini biruzə vermişlər. Onlar Azərbaycanda yaşayan digər xalqlardan fərqli olaraq qeyri-insani psixologiyaya mənsub olduqlarını göstərmişlər. Tarix boyu başqa bir xalqın torpaqlarında gözü olan bu millət daha geniş torpaqlarda yaşamaq kimi sərsəm ideyalarını “xristian himayəciliyi” pərdəsi altında Rusiya ilə maraqlarını bölüşdürümdür. [1] Yaxın keçmişimiz dedikdə 70 illik Sovet rejiminin mənfur ideologiyası milli mədəniyyətimizdən tutmuş tarixi şəxsiyyətlərimizə qədər antimilli münasibəti uzun müddət davam etmişdir. Keçmişinə sadıq qalan Azərbaycan 1990-ci illərdən başlayaraq yeni bir şərəfli tarixi dövr yaşamağa nail olmuşdur. Məhz bu tarixi dövrdən başlayaraq xalq öz müqəddəratını həll etmək istəyini göstərdi və bu istəyin əsasında ümummilli lider Heydər Əliyevin gəlişi dayandı. Tarix səhnəsində Azərbaycanın fərəhli, şərəfli günləri çox olmuşdur. Lakin bununla bərabər bir xalq olaraq qan yaddımıza faciə ilə yazılın tarixi günlərimiz də az olmamışdır. Belə bir tarixi şərait məhz müstəqillik zəruriyyətinin yaranmasına böyük zəmin yaratmış oldu. XX əsr Azərbaycan tarixinin ağırlı-acılı, faciələrlə dolu olan tarixi dövrlərindən olmuşdur. Xalqımızın qan yaddımıza yazılın ən ağırlı səhifə deportasiya və soyqırım bəłası oldu. Son iki əsrə Qafqazda azərbaycanlılara qarşı məqsədyönlü olaraq həyata keçirilmiş soyqırım, etnik təmizləmə siyasəti nəticəsində xalqımız milli faciə və ağır məhrumiyyətlərə məruz qalmışdır. Tarix boyu mərhələ-mərhələ gerçəkləşdirilən qeyri-insani siyasət nəticəsində azərbaycanlılar Ermənistən adlandırılın yerdən tarixi, öz əedadlarının yaşadığı doğma torpaqlarından didərgin olunaraq, sürgün edilmişlər. Etnik təmizləmə siyasəti yürüdən Ermənistən azərbaycanlılara məxsus yüzlərlə, minlərlə tarixi-mədəni abidə və yaşayış məskənlərini darmadağın edərək viran etmişdilər. Ermənilərin bu riyakarlığının arxasında çox məkirli siyasət dayanmışdır. Tarixə bəllidir ki, erməni millətçilərinin şofinist siyasəti bütün XIX-XX əsrlər boyu ardıcılıqla davam etdirilmiş və dinc azərbaycanlılara qarşı amansızcasına divan tutulmuşdur. Azərbaycanlıların ilk qaćqınlıq tarixi 1801-ci ildən başlamışdır. 1813-cü ildə isə Rusiya və İran arasında bağlanan Gülüstən müqaviləsinə əsasən Şəmşədil, Pəmbək əyalətləri, Gəncə, Qarabağ, Şəki, Şirvan, Bakı, Quba, Dərbənd, Talış xanlığı həmişəlik Rusyanın tərkibinə daxil edilir. [3] Qədimdə olduğu kimi sovetlər dönəmində də daima Azərbaycan torpaqlarına göz dikməklə erməni millətçiləri monoetnik “Türksüz Ermənistən” uğrunda gizli bəzən də açıq müharibələr aparmışlar. “Böyük Ermənistən” ideyası onların təfəkkürünə, ideologiyalarına yerləşdirilmişdir. Tarixi həqiqətlər də sübut etmişdir ki, əslində yerli olmayan bu mənfur xalq çox böyük bir hiylə ilə Qafqazda özlərinə məskən salmış və müəyyən tarixi dövrlərdə hissə-hissə torpaqlar qopararaq qondarma bir dövlət yaratmışdır. Hələ keçən əsrin əvvəllərində orada yaşayan, əhalinin böyük əksəriyyətinin azərbaycanlılar olduğu Pəmpək, Zəngəzur, Göyçə mahallalarında kütləvi qətilyamlar törədərək bu torpaqları ələ keçirməyə cəhd etdilər və azərbaycanlılar öz ata-baba yurtlarından deportasiya olundular. Beləcə, həmişə özgə torpaqlarında gözü olan ermənilərin “Böyük Ermənistən” yaratmaq həvəsləri sönməmiş, əksinə sərsəm ideyaları “xristian himayəciliyi” pərdəsi altında daha da geniş siyasət aparmaq niyyətində olmuşlar. Bəllidir ki, 1928-ci ildə Rusiya ilə İran arasında imzalanan Türkmençay müqaviləsinə əsasən Naxçıvan və İrəvan xanlıqları ərazisində Erməni vilayəti yaradılmışdır. Bu ərazilərə İrandan eləcə də Türkiyədən kütləvi şəkildə ermənilər köçürülmüşdür ki, bu da tarixi bir ədalətsizliyə yol açmışdır. Təbii ki, deportasiya tarixi bir neçə dəfə təkrarlandı. Azərbaycanlıların daha geniş kütləvi deportasiyası

1948-1953-cü illəri əhatə etmişdi. Bu tarixi hadisədən sonra erməni millətçiləri, xüsusən 1950-ci ildən etibarən xalqımıza qarşı kəskin mənəvi təcavüzə başladılar. İlk öncə Azərbaycan kəndlərinin tarixi adları dəyişdirilərək müasir erməni adları ilə əvəz olundu. 1988-ci ildən başlayaraq Qərbin bir sıra qüvvələrinə, ən əsası da Rusyanın hərbi potensialına arxalanan ermənilər Qarabağda və ətraf ərazilərdə Azərbaycanlılara qarşı kütləvi hücum və soyqırım həyata keçirməyə başladılar. Ermənistən ərazilərdən, öz ata-baba yurdlarından azərbaycanlıların kütləvi deportasiyası 1988-1989-cu illərdə daha da genişləndirildi. Bir daha ermənilər azərbaycanlıların deportasiya edilməsi siyasetini daha da genişləndirmək məqsədilə yeni yollara əl atmış oldular. Ermənilər tərəfindən xalqımızın mənəviyyatına, milli qüruruna və mənliyinə yönəlmış böhtanlar, yalanlar azərbaycanlılara qarşı siyasi və hərbi təcavüz üçün ideoloji zəmin yaratdı. Bu tarixi deportasiyada isə təxminən 250 mindən çox azərbaycanlılar torpaqlarından didərgin düşdü. Ümummilli lider H.Əliyevin 1997-ci il 18 dekabr tarixli “1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistən SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi deportasiya haqqında” və 26 mart 1998-ci il tarixli “Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında” fərmanları dəyərli bir tarixi addımdır. Qarabağ Azərbaycanın qədim, zəngin mədəniyyət besiyi olan tarixi vilayətlərdən biridir. Məhz 1988-ci ilin soyuq fevralından başlayaraq növbəti dəfə azərbaycanlılara qarşı deportasiya, soyqırım törədən ermənilər qanlı cinayətlərə əl atdır və öz vəhşi əməllərini dünyaya göstərmiş oldular. Qərbi Ermənistən azərbaycanlılarının deportasiyası başa çatdıqdan sonra erməni millətçiləri daha geniş Dağlıq Qarabağda azərbaycanlılara qarşı etnik təmizləmə, soyqırım mərhələsinə başladılar. Hər dəfə kənardan olan qüvvə Qarabağa dair ərazi iddiaları məhz Ermənistən təbliği, təzyiqi ilə ortaya atıldı. Şübhə yox ki, ermənilərin bu yerə hədsiz marağının və ərazi iddiaları birdən deyil, Yerevanda, xüsusən də Qərbədə olan himayədarları tərəfindən hələ xeyli əvvəl böyük bir plan əsasında hazırlanmışdır. Həmçinin erməni ideoloqları Azərbaycanın tarixi, iqtisadi inkişafı haqqında bütün İttifaq miqyasında yayıldır. Onların mərkəzdəki himayədarları Qarabağın iqtisadi geriliyini göstərərək yalan pərdəsi altında uzun müddət hazırladıqları plan üzrə Xankəndidə və Yerevanda ardıcıl olaraq tətillər keçirirdilər. Məhz bu tətillərin nəticəsində Kərkicahan və Xocalı üzərinə ermənilər kütləvi hücum etdilər. Xüsusən Xankəndidən 15 minə qədər azərbaycanlıları şəhərdən zorakılıqla çıxardaraq onların evlərini talan edib yandırdılar. Beləcə 1991-ci ildən Qarabağda baş verən hadisələrin gərginliyi və coğrafi ərazisi getdikcə artmağa başladı. Təbii ki, bu dövrdə keçmiş İttifaq orqanları azərbaycanlılarının Ermənistən deportasiya edildiklərinə sadəcə seyrçi münasibəst göstərmişdilər. Bu tarixi hadisə azərbaycanlıları yeni qaçqınlıq dalğasına bürüdü. Ermənistənda millətçilər ən münbət torpaqlardan 200 mindən artıq azərbaycanlıını deportasiya etmək, Dağlıq Qarabağ problemini öz xeyirlərinə həll etmək qədər önemli idi. 1992-ci ilin əvvəllerindən başlayaraq erməni ordusu Qarabağda azərbaycanlılar yaşayan ən sonuncu məntəqələrini də işğal etdilər. Ən dəhşətli soyqırım divanı isə Xocalı şəhərində törədilərək 613 azərbaycanlı qətlə yetirdilər. [4] Məlum dövrdə etnik təmizləmə nəticəsində Ermənistəndəki azərbaycanlılar təxminən 185 yaşayış məntəqəsindən zorakılıqla qovuldular. Təkcə onu demək olar ki, XX əsrin sonunda ermənilərin Xocalıda törətdikləri soyqırımı bütün insanlığa və bəşəriyyətə qarşı yönəldilmiş ən ağır cinayətlərdən biri kimi dəyərləndirilir. Bu hadisə bütün dünyanın gözü qarşısında baş verdi və dəhşətli soyqırımın əsl mahiyyəti 1993-cü ildə yalnız ulu öndər Heydər Əliyev hakimiyyətə qayıtdıqdan sonra açıqlandı. Heydər Əliyev bu soyqırımın siyasi-hüquqi qiymət almasına nail oldu. Ermənilərin tarix boyu azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırımı ilə əlaqədar ümummilli lider Heydər Əliyev 1998-ci il martın 26-da imzaladığı fərmanla 31 mart Azərbaycanlıların Soyqırımı günü elan etmişdir. Heç zaman tolerantlıq nümunəsi göstərməyən erməni xalqı azərbaycanlılara qarşı yalnız etnik təmizləmə siyaseti aparmışdır. Milli mədəni irsimiz

olan tarixi abidələrimiz erməni vandallığı nəticəsində dağdırılmışdır. Ermənilərin işgal etdikləri torpaqlarımızdakı tarixi məzarlıqların və dini abidələrimizin izləri belə silinmək təhlükəsi altında qalmışdır. Bu siyaset yüzilliklər boyu erməni millətinin azərbaycanlılara qarşı, onların mədəni dəyərlərinə, irlərinə qarşı etdikləri təhdidlərdir. Etno-mədəni münasibətlərdən uzaq olan ermənilər azərbaycanlıları yaşadıqları torpaqlardan deportasiya edib özlərinin yerlərini geniş istəyərək, yeni torpaqlar əldə etməyə çalışmışlar. Ermənilər həmişə göstərmişdilər ki, onların ölkəsi teror ölkəsidir və ermənilərdən başqa ölkələrində başqa millətlərə yer yoxdur. Azərbaycan bu günün tolerant ölkəsi deyil, uzun əsrlər boyu bunu əməli şəkildə sübut etmişdir. Bu etnik təmizləmə dünyada XX yüzilliyn tarixinə ən faciəli münaqışələrdən biri kimi daxil olaraq, onun nəticələri milyonlarla insanların taleyinə ciddi, sarsıcı zərbə vurdu. Təkcə insanlara qarşı deyil, milli mədəni dəyərlərimizi, tarixi mədəni, dini abidələrimizi də məhv etmişdilər. Dağıda bilmədikləri tarixi məbədləri isə erməniləşdirməyə çalışmışdır. Ermənilər işgal etdiyi torpaqlarımızda Suşada, Xocalıda, Zəngilanda, Qubadlıda, Laçında, Kəlbəcər və Ağdamda qədim tarixi-mədəni abidələrimizi dağdıraraq viran ediblər. Bu Azərbaycan mədəniyyətinə, tarixinə qarşı bağışlanmayan bir təcavüzdür. Misal olaraq demək olar ki, VIII-VII əsrə aid Xocalıda “Yeddi kilsə”, Ağdamdakı XII əsrə aid gümbəz, Zəngilanda “Məhəmmədbəyli” türbəsi, Qubadlıdakı V əsrə aid olan “Qalalı”, “Göyqala” abidəleri və yüzlərlə belə tarixi mədəni abidələrimiz erməni vandalizminin qurbanı olmuşdur. Eləcə də Şuşada tarixi memarlıq qoruğunun ərazisində işgalçı vandallar “Gövhərağa”, “Köçərli”, Mir Mövsün Nəvvabın evini və digər abidələri məhv etmişlər. [5]

Qarabağda məhv edilən mədəni irlərimizin qəsbkarları olan ermənilər beynəlxalq hüquq sırasında cavab verməyə məhkumdurular. Yüzilliklər boyu Azərbaycanda multikulturalizmin təməl prinsipi tolerantlıq, sülh, qarşılıqlı münasibət nümunəsinə köklənmişdir. Coğrafi baxımdan əlverişli mövqeyə malik, Böyük ipək yolu üzərində olması zəngin təbii resusları daim bu məmləkətə maraq yaratmışdır. Qədim dövrlərdən başlayaraq insanların fikir və düşüncələrinə dözümlü yanaşma mədəniyyəti, tolerantlıq və qarşılıqlı anlaşma Azərbaycanda sivil birgəyaşayışın təmin olunmasında həllədici amilə çevrilmişdir. Əsrlərdir burada dinindən, dilindən, milli mənsubiyyətdən asılı olmayaraq yaşayan xalqların mədəniyyətlərinə mənsub olan mədəni, dini, tarixi abidələri qorunub saxlanılmışdır. Eləcə də erməni xalqına mənsub olan tarixi yerlər, o cümlədən kilsələr və s. hazırkı günümüzə qədər saxlanılmışdır. Tarixən Azərbaycanda bütün dirlərin, etnik xalqların nümayəndələri bir ailə kimi, qarşılıqlı anlaşma şəraitində yaşamışlar. Demək olar ki, tolerantlıq düşüncəsi və multikultural dəyərlər hər bir xalqın keçdiyi inkişaf yolundan, qarşıya qoyduğu məqsədlərdən, habelə yerləşdiyi coğrafi məkandan asılı olaraq formalıdır. Tolerantlıq başqa xalqların dininə, inancına rəğbat bəsləmək, düşüncələrinə hörmət etməkdir. Ermənilər isə bu insani hissələrdən, hüquqlardan məhrum olmuş bir xalqdır. Bir sözlə demokratik və hümanist prinsiplərə köklənmiş ideologiya olaraq multikulturalizmsiz tolerantlıq olmadan yüksək fərdi və beynəlxalq münasibətlər mədəniyyəti, insanlar arasında dostluq və əməkdaşlıq mümkün deyil. Hazırda tolerant münasibət, multikultural dəyərlərə hörmət Azərbaycanın xarici siyasətinin əsas istiqamətlərdən biri kimi müəyyənləşdirilmiş və bu istiqamətdə uğurlu siyaset aparılmaqdadır. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin apardığı uğurlu xarici siyaset nəticəsində bir çox beynəlxalq təşkilatların qəbul etdiyi sənədlərdə Ermənistən işgalçı dövlət kimi tanınmışdır. [2]

Hindistan azadlıq hərəkatının və ruhani lideri Mahatma Qandinin bir kəlamı var. O demişdir ki, “Tolerantlıq sözü mənim xoşuma gəlmir, lakin mən bundan yaxşı söz tanımırıam”. Bəli, dini dözümlülük, inanc və sağlam əqidəyə köklənən insan hüquqları azadlığa bağlıdır. Azərbaycanın dövlət siyasətinə çevrilən multikulturalizm anlayışı ayrı-ayrı ölkələrdə deyil, bütövlükdə bütün dünyada mədəni müxtəlifliyin qorunmasına, fərqli din və mədəniyyətlərin qarşılıqlı faydalı

əməkdaşlığına yönəldilmiş nəzəriyyədir. Ermənilərin mədəniyyətimizə etdiyi təhdidləri Azərbaycan xalqı onlara heç zaman bağışlamayacaq. Multikultural təhdid bir xalqın tarixi keçmişinə, mədəniyyətinə edilən hörmətsizlikdir. Çünkü mədəni irs xalqın kimliyi və tarixi mədəniyyətinin cövhəridir. Milli maraqlarımızın müdafiəsində sonadək dayanan Prezidentimizin olması xalqımızın qürur mənbəyidir. Azərbaycan xalqı yeni bir qəhrəmanlıq dastanı yazdı. Bu gün Azərbaycan dövləti öz ərazi bütövlüyünün, sərhədlərinin toxunulmazlığının təmin olunması və dünya müstəvisində mədəniyyətimizin tanıtılması istiqamətində fəal xarici siyaset yürüdür. Həmçinin zəngin multikultural keçmişini bugünkü tolerant yaşam tərzi ilə deyil, həm də yaratmış olduğu ədəbi-bədii, elmi-fəlsəfi, siyasi-hüquqi qaynaqlarda, sənədlərdə yaşıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. <https://news.milli.az> >xəbərlər
2. N.Abbasov Müasir şəraitdə Azərbaycan dövlətinin mədəniyyət siyaseti və mənəvi dəyərlərin inkişaf amilləri. Bakı-2008, Təknur MMC, səh 240.
3. Sarıyeva İradə. Etnik-dini müxtəliflik azərbaycanlıq ideologiyasında parlaq tərkib hissə kimi və yüz il əvvəl başlanmış proses. Bakı. Xəbər-2020. №169.
4. Vəliyev G. Dağlıq Qarabağ: Tarixi faktlar, hadisələr. Bakı, 1989-cu il.
5. V.Arzumanlı. N.Mustafa. Tarixin qara səhifələri. Deportasiya. Soyqırım. Qaçqınlıq. Bakı-“QARTAL”-1998, 280 s.

РЕЗЮМЕ

ИСТОРИЯ ДЕПОРТАЦИИ АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ И МУЛЬТИКУЛЬТУРНЫЕ

УГРОЗЫ ИХ АДРЕС

Касумова Н.З

В результате поэтапной политики, проводившейся на протяжении всей истории, азербайджанцы были депортированы с их родных земель в Армению. Мирные азербайджанцы, подвергавшиеся угрозам мультикультурности, подвергались оскорблений и пыткам со стороны армян. Исторически далекие от этнокультурных связей армяне пытались осваивать новые земли. Азербайджанский народ всегда показывал пример толерантности, уважая культуру разных народов. Азербайджан известен как место разных цивилизаций и культур, страна, живущая в условиях мира и взаимопонимания.

Ключевые слова: депортация, толерантность, национальное отношение, религия, права человека, территориальный союз и др.

SUMMARY

HISTORY OF DEPORTATION OF AZERBAIJANIS AND MULTICULTURAL

THREATS AGAINST THE

Casimova N.Z.

As a result of the policy pursued step by step throughout history, Azerbaijanis were deported from their native lands from Armenia. Azerbaijanis who have historically been exposed to multicultural threats have been insulted and tortured. Historically far from ethno-cultural relations, Armenians have always tried to acquire new lands. The people of Azerbaijan have always set an

example of tolerance, respecting the cultures of different nations. Azerbaijan is recognized as a place of different civilizations and cultures as a country living in peace and mutual understanding.

Key words: deportation, genocide, tolerance, national attitude, religion, human rights, territorial union and etc.

DEPORTASIYALAR – MULTİKULTURALİZMƏ TƏHDİD KİMİ

Mədədzadə K.M.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

konulmededzade@mail.ru

Xülasə: Məqalədə multikulturalizm konsepsiyasının mahiyyəti araşdırılır və onun müxtəlif modelləri araşdırılır. Dünyanın bəzi inkişaf etmiş ölkələrində multikulturalizm modellərinin müqayisəli təhlili. Bundan əlavə, milli təhlükəsizlik maraqları ilə multikulturalizmlə əlaqəli ölkələr və təmkinli siyaset yürüdənlər nəzərə alınır. Multikulturalizm siyasetinin millətlərə uyğun gəlməsi lazımlığı qeyd olunur. Sonuncunun prinsipial bir məqam olaraq irəlidə olduğu ölkənin maraqları və təhlükəsizliyi. Başqa sözlə, gələcəkdə etnik və dini müxtəlifliyin inkişafı üçün yaradılan şərait separatizmə yol açmamalı və ölkənin suverenliyini təhdid etməməlidir.

Açar sözlər: Deportasiya, multikulturalizm, tolerantlıq, dövlət, modellər

Dünyanın tolerant dəyərlərə və multikulturalizmə sadıq ölkələrində bərqərar olan modelləri nəzəri baxımdan iki hissəyə ayırmaq olar. Bu modellərdən biri biganəliyə, digəri isə anlaşmaya əsaslanır. Hər iki əsas üzərində uğur qazanan kifayət qədər modellər mövcuddur. Birinci modeldə hansısa səbəbdən aboregen (yerli) əhalilə hamiya qarşı biganədir – fərqində deyil ki, kimlərsə yad mədəniyyətlərin və dinlərin nümayəndələridir. Təcrubi baxımdan belə modellərin iflasa uğraması faktı dünyada qeydə alınmasa da, əksər sosial, mədəni və siyasi elmlərin araşdırıcıları sözügedən modelin hər an dağılma ehtimalının olduğunu istisna etmir. Alımlər bunu onunla izah edirlər ki, bigənə toplumların haçansa özünə qayıdışı baş verərsə, sözsüz ki, onlarda digər toplumlar kimi milli dəyərlərini qorumaq instinktləri güclənəcək və bu güclənmə yad mədəniyyətlərə və ya dinlərə qarşı etirazla müşahidə oluna bilər. Buna bənzər hallar lokal şəkildə olsa da, ötən əsrin 80-90-cı illərində bir sıra Afrika tayfaları arasında yaşanıb. Uzun illər eyni bölgədə yaşayan iki və üç tayfa bir -birinə və Avropa kökənli insanlara qarşı aqressiya nümayiş etdirməyə başlayıb. Duzdür, bu qarşidurma çox qısa zaman davam edib və dövri mətbuatda çox yaygın işıqlandırılıb, buna görə də beynəlxalq ictimaiyyət bu barədə çox az məlumatla malikdir.

Bununla yanaşı, ötən əsrin 90-cı illərində Orta Asiyada eyni dindən, eyni kökdən olan toplumların qarşidurmasını müşahidə etdi. Əvvəl özbəklərlə Mesxeti türkləri arasında qanlı savaş başladı. Halbuki, bir-biri ilə qohum olan iki millət 30-40 il birlikdə qarşılıqlı anlaşma şəraitində yaşayandan sonra aralarında qarşidurma, münaqışə başladı. Nəticədə, bütün Mesxeti türkləri Özbəkistandan didərgin salındı. Yeri gəlmışkən, qeyd edək ki, həmin Mesxeti türklərinin bir hissəsi də Azərbaycana pənah gətirdi və onlar indi də ölkəmizdə yaşamaqdadırlar.

Bu yerdə bir haşıyə çıxaq ki, Vikipediyada yerləşdirilən informasiyaya əsasən, Axısqə türklərinin və ya Mesxeti türklərinin deportasiyası – Gürcüstan SSR-in (indiki Gürcüstan Respublikası) Mesxetiya regionunda yaşayan bütün Axısqə türklərinin 14 noyabr 1944-cü il tarixində sovet hökuməti tərəfindən Mərkəzi Asiyaya məcburi şəkildə köçürülməsi ilə başlayıb. Deportasiya zamanı 212 kənddə yaşayan 92.307-94.955 arası Axısqə türkü öz yurd-yuvalarından

məcburi şəkildə çıxarıllaraq Orta Asiyaya köçürülüb. Onlar mal-qara üçün nəzərdə tutulan vaqonlara yerləşdirilərək, əsasən Özbəkistan SSR-ə göndəriliblər. Bu əməliyyat çərvivəsində digər etnik qrupların üzvləri də deportasiyaya məruz qalıblar. Kürdlər və həmşinlər (müsəlman ermənilər) də daxil olmaqla, əməliyyat zamanı 115.000 nəfərə yaxın şəxs deportasiya edilib. Deportasiya olunanlar xüsusi yaşayış məntəqələrinə yerləşdirilib, orada məcburi əməyə cəlb olunublar. Deportasiya və sürgünün ağır şərtlərinə dözüm gətirə bilməyən 50.000 insan bu acınacaqlı şəraitdə həyata gözlərini əbədi yumublar.

Avstraliya və Kanadadan fərqli olaraq ABŞ-da multikulturalizm hökumət tərəfindən, yəni yuxarıdan deyil, dörd etnik qrupun – polyakların, yunanların, italyanların və slovakların sosial hərəkatının fəallaşmasının nəticəsi kimi aşağıdan irəli sürülmüşdür. Bu, hökumətə təkcə agdərili anqlo-saksonlara deyil, həmçinin ölkənin qaradərili vətəndaşlarına da münasibətdə siyaseti yenidən nəzərdən keçirməyə imkan verən çox mühüm bir presedent idi. Onu da qeyd edək ki, qaradərili lərin hərəkatı həllədici anda azsaylı, lakin olduqca güclü təsir imkanlarına malik yəhudi əhalisi və nüfuza malik tələbə hərəkatı tərəfindən dəsteklənmişdi.

Qaradərili əhali ilə dövlət arasında münaqişənin siyasi səviyyədə nəzərdən keçirilması ağ qeyri-anglosakson vətəndaşlarla münasibətlərdə də defaktō legal siyasi disfunksiyanın mövcudluğunu ortaşa qoymuş oldu və bu problemi siyasi sferadan (yani dövlətlə etnik qruplar arasındaki şaquli münasibətlərdən) mədəniyyət sahəsinə keçirməyə imkan verdi. Amerikada multikultural cəmiyyətin tanınmasında legal məsələlərdən mədəni müstəviyə keçid istər qaradərili lərin, istərsə də agdərili lərin vətəndaş hüquqları uğrunda mübarizəsini siyasətsizləşdirmək imkanını yaratdı. Amerika cəmiyyətinə integrasiya olunmuş əvvəlki migrant qruplarından fərqli olaraq, katoliklər ispan dilini iki nəsil boyu qoruyub saxlaya bildilər. Amerikanın bəzi ştatlarında ispan dili ikinci rəsmi dilə çevrilmişdir. Cənub ştatlarının şəhərlərində Latin Amerikasından olanların üstünlük təşkil etməsi belə fikrə gəlməyə imkan verir ki, onlar öz mədəniyyətlərini və fərqli identiklərini qorumaq əzmindədirler. T.Eriksenin yazdığı kimi, “əgər ispan dilini öz ana dili kimi saxlamaqda müvəffəqiyyətə nail olsa, biz Amerika dövlətinin qurulmasının yeni fazasının şahidi olacaq ki, bu vaxt lingvistik müxtəliflik millətin varlığının şərtinə çevrilmiş olur”.

Lakin Amerika multikulturalizmi timsalında bu, linquistik və mədəni plurallizmdən daha çox etnikliyin artan rolundan xəbər verir. Amerika dövləti etnik cəhətdən strukturlaşmış cəmiyyətin bariz nümunəsidir. Burada etnikliyin qurulması pan-etnik qrup strukturlarının yaradılması istiqamətin də baş verir ki, bu da onların siyasi çəkisinin və imkanlarının böyüməsinə imkan verir. Məsələn, etnik koreyalılar, vyetnamlılar və çinlilər arasında mövcud olan o qədər da mühüm olmayan fərqlər onlara ümumi siyasi maraqlar nəminə “Amerika asiyalıları” adı altında birləşməyə mane olmur. Oxşar vəziyyət amerikalı qaradərili lər arasında da mövcuddur. Belə ki, qrup maraqları nöqtəyi-nəzərindən Karib hövzəsindən olan qaralar mərkəzi Afrikadan olan miqrantlardan özlərini elə də fərqləndirmirlər. Beləliklə, ABŞ-da hazırda qüvvədə olan multikulturalizm dövlət ideologiyasının mühüm komponenti rolunda çıxış edir.

Deportasiya SSRİ Nazirlər Sovetinin sədri İosif Stalinin birbaşa əmriylə SSRİ Xalq Daxili İşlər Komissarlığı (NKVD) Komissarı Lavrenti Beriya və daha 4.000 NKVD personalı tərəfindən icra olunub. Əməliyyatın yerinə yetirilməsi üçün 34.000.000 rubl ayrılib. Bu, 1930-cu illərdən 1950-ci illərə qədər sovet etnik azlıqlarının bir neçə milyon üzvünə təsir göstərib, SSRİ hökumətinin məcburi yerləşdirmə programının və əhali köçürmələrinin bir hissəsi olaraq həyata keçirilib. Deportasiya prosesi tamamlandıqdan sonra SSRİ hökuməti, əsasən xristian ermənilərdən ibarət olan 32.000 nəfəri Mesxetiya ərazisində yerləşdirib.

Hazırda Özbəkistanda artıq Mesxeti türkü qalmayıb, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, 90-cı illərin əvvəllərində özbəklər tərəfindən onların hamısı ölkədən qovulub. Məhz sovet hökumətinin cəza aparatının qorxusu altında, biganəlik üzərində qurulan süni tolerantlıq, SSRİ-nin dağılması və qorxu hissinin aradan qalxması ilə anindaca darmadağın oldu. Dünyanın müxtəlif guşələrində bu cür despotik hökumətlərin yaratdığı müvəqqəti “tolerantlıq”ın ömrü də, elə həmin hökumətlərin ömrü qədər olur.

Azərbaycanda isə tolerantlıq, dözümlülük və multikulturalizm dəyərləri əsrlərlə inkişaf mərhələsi keçib, yüzilliklərin təlatümü ilə cilalanaraq bu günümüzə qədər gəlib çıxb. Ölkəmizdəki multikulturalizm modeli qarşılıqlı anlaşmaya əsaslanan bir platforma üzərində formalaşıb. Multikulturalizm Azərbaycanın dövlət siyasetidir. Azərbaycan dövlətinin multikulturalizm siyasetinin əsasında ölkənin etnik, dini, dil və mədəni müxtəlifliklərinin qorunması dayanır. Multikulturalizm siyaseti dövlətin integrasiya siyasetini də möhkəmləndirir. Ərazisi cəmi 86,6 min kvadrat kilometr olan bu məməkətdə 20-dən çox millət, 50-dən çox etnik qrup yaşayır. Dövlət olaraq, yalnız mənfur qonşumuz olan Ermənistandan başqa heç bir ölkə hökuməti ilə həllədilməz problemə malik deyilik. Ermənistana isə problem konkret ondan ibarətdir ki, bu dövlət Azərbaycanın beynəlxalq səviyyədə tanınan ərazilərinin 20 faizinə qədərini işgal edib və hələ də ərazilərimiz işgal altında, həmin ərazilərdə yaşayan əhalisi isə məcburi köçkün həyatı yaşamaq məcburiyyətində qalıb. Buna baxmayaraq, ölkəmizdə on minlərlə erməni yaşayır. Halbuki, Ermənistanda bir nəfər də olsun azərbaycanlı yaşamır. Hazırda ölkəmizdə Ermənistandan qovularaq qaçqın həyatı yaşayan bir milyondan çox soydaşımız var. Tarixi ədalətsizlik göz önündədir – bütün millətlərə, mədəniyyətlərə və dinlərə qucaq açan Azərbaycan xalqı ermənilər tərəfindən aqressiyaya, təcavüzə və işğala məruz qalıb.

Bütün bunlara rəğmən, respublikamızda multikulturalizmin inkişaf etdirilməsi və bütün dünyaya yayılması dövlətin prioritet siyasi hədəflərində birinə çevrilib. Dövlətin multikulturalizm siyasetini əsasən Mədəniyyət Nazirliyi, Dini Qrumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsi, Qafqaz Müsəlmanları İdarəsi və Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi həyata keçirir. Siyasetin əsas ağırlığı isə Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin (BBMM) üzərinə düşür. BBMM həm də multikulturalizmin Azərbaycan modelini dünyaya yaymaqla məşğuldur. BBMM dövlətin multikulturalizm siyasetinin həyata keçirilməsində əhəmiyyətli yerə və rola malikdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2014-cü il 15 may tarixli Fərmani ilə yaradılan Multikulturalizm Mərkəzi artıq 6 ildir ki, uğurla fəaliyyət göstərir. Qurumun internet səhifəsində vurğulanır ki, mərkəzin yaradılmasında əsas məqsəd Azərbaycanın tarixən sahib olduğu multikultural dəyərlərin, mədəniyyətlərərası və xalqlararası dostluğun müasir mərhələdə təbliğ edilməsidir: “Müasir dövrə Multikulturalizm Mərkəzi Azərbaycanın ictimai-siyasi, mədəni həyatında və multikulturalizm siyasetinin həyata keçirilməsində mühüm rol oynayır. Dövlət başçısının həyata keçirdiyi uğurlu siyaseti nəticəsində Azərbaycan həqiqətlərinin dünyaya yayılması, eləcə də ölkəmizin imicinin daha da yaxşılaşdırılması baxımından BBMM önəmli bazaya çevrilib. Bu istiqamətdə Mərkəz bir sıra uğurlu layihələr həyata keçirir. Bu layihələr içərisində “Azərbaycan multikulturalizmi” və “Multikulturalizmə giriş” fənlərinin yerli və xarici universitetlərdə tədrisi, yay və qış beynəlxalq multikulturalizm məktəbləri, “Terror multikulturalizmə qarşı”, “Qafqaz Albaniyası” və digərlərini xüsusi qeyd etmək olar. Bu gün 9 xarici ölkədə BBMM-in filialı fəaliyyət göstərir. Respublikamızın bütün universitetlərində, eləcə də dünyanın 22 nüfuzlu ali məktəbində (Almaniya, Rusiya, İndoneziya, Türkiyə, Yaponiya, İtaliya, Braziliya, Portuqaliya, Hindistan, Gürcüstan, Ukrayna və s.) Azərbaycan multikulturalizm modeli tədris edilir. Beynəlxalq yay və qış multikulturalizm məktəbi iştirakçılarının yaratdığı

“Azərbaycanın gənc dostları” klubu xarici ölkələrdə Azərbaycanın maraqlarını müdafiə edir. Hər il onlarla uğurlu elmi nəşr təqdim edən Multikulturalizm Mərkəzi, həm də yerli və xarici tədqiqatçılar üçün araşdırma mərkəzi rolunu oynayır. BBMM-in nəşrləri sırasında “Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev multikulturalizmin Azərbaycan modeli haqqında” (Azərbaycan, rus, ingilis, fransız, ispan, italyan dillərində), “Azərbaycan multikulturalizminin ədəbi-bədii qaynaqları” (Azərbaycan, rus, ingilis dillərində) kitabları, eləcə də “Azərbaycan multikulturalizmi” (Azərbaycan, ingilis dillərində) və “Multikulturalizmə giriş” dərslikləri xüsusilə diqqətə layiqdir. Onu da əlavə edək ki, BBMM-in ildə 4 dəfə nəşr olunan “Multikulturalizm” jurnalı və ayda iki dəfə Mədəniyyət telekanalı ilə birgə təqdim etdiyi “Multikulturalizm” adlı verilişi də fəaliyyət göstərir. Bu yaxınlarda isə mərkəzin “International Journal of Multiculturalism” (Beynəlxalq Multikulturalizm Jurnalı) adlı yeni beynəlxalq elmi jurnalı ingilis dilində nəşrə başlayıb”.

Dövlət başçısının da vurğuladığı kimi, bu gün Azərbaycan dünyada multikulturalizmin ünvanlarından biri kimi tanınır. Bu, Azərbaycanın dövlət siyasetinin əsas istiqamətlərindən biri və ölkə başçısının həyata keçirdiyi uğurlu siyasetin nəticəsidir. Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi də bu siyasetə öz töhfəsini verir. Mərkəz artıq dünya ictimaiyyəti tərəfindən təqdir edilən, multikulturalizmin bu funksiyasını daşıyan, aparıcı bir qurum statusunu qazana bilib.

Sözügedən dövlət qrupları ilə yanaşı, Azərbaycan dövlətinin multikulturalizm siyasetinə vətəndaş cəmiyyəti institutları – media, qeyri-hökumət təşkilatları, dini icmalar və mədəniyyət mərkəzləri dəstək verir.

ƏDƏBIYYAT

1. Abdullayev K.M. Azərbaycan multikultural təhlükəsizlik prinsiplər”. “Yeni Azərbaycan” qəz., Bakı, 2015, 24 iyun
2. Castles S. Sozialwissenschaften und ethnische Minderheiten in Australien // Ethizität Wissenschaft und Minderheiten / Hrsg. E. Dittich, F.-O. Radtke. Opladen, 1990
3. Erikson T. Ethnicity and Nationalism: Anthropological Perspectives. London: Pluton, 1993
4. Куропятник А.И. Мультикультурализм: идеология и политика социальной стабильности полигэтнических обществ. Журнал социологии и социальной антропологии. 2000, Том 3, № 2
5. <http://www.independent.co.uk/news/uk/politics/cameron-my-war-Multiculturalism2205074.html>
The Independent. Thursday 29 January 2015

РЕЗЮМЕ ДЕПОРТАЦИИ КАК УГРОЗА МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМУ Медетзаде К.М.

В статье раскрывается сущность понятия мультикультурализма и рассматриваются его различные модели. Проводится сравнительный анализ моделей мультикультурализма в некоторых развитых странах мира. Кроме того, рассматриваются страны относящиеся к мультикультурализму через интересы национальной безопасности, а также проводящие сдержанную политику. Отмечается, что политика мультикультурализма должна соответствовать национальным интересам и безопасности страны. Где последние будучи принципиальным моментом должны быть опережающими. Другими словами, условия, созданные для развития этнического, религиозного разнообразия в будущем, не должны приводить к сепаратизму и создавать угрозу суверенитету страны.

Ключевые слова: Депортация, мультикультурализм, толерантность, состояние, модели

SUMMARY
DEPORTATIONS-AS A THREAT TO MULTICULTURALISM
Madadzadeh K.M.

The article studies the concept of multiculturalism and examines its various models. It comparatively analyzes the models of multiculturalism in some developed countries. At the same time, it analyzes the countries which approach the multiculturalism through the national security interests and conduct safe policy. It is noted that the multiculturalism policy must conform to the national interests and security of the country, and the last ones as the fundamental point should be ahead. Therefore, the conditions created for the development of the Ethnic, religious diversity should not open the way to separatism and creat a threat to the sovereignty of the country in future.

Key words: *Deportation, multiculturalism, tolerance, state, models*

**ERMƏNİSTANIN VANDALİZM SİYASƏTİ VƏ AZƏRBAYCANDA
MULTİKULTURALİZM TƏNTƏNƏSİ**

Məmiyev C.M.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

cmmiyev@mail.ru

Xülasə: Əsrlər boyu azərbaycanlılar müxtəlif millətlərin nümayəndələri ilə six temasda olmuşlar. Ölkədə heç vaxt etnik qrupların multikulturalizm prinsiplərinə zidd olması halları olmayıb. Azərbaycan xalqı tarixən dinlərə qarşı tolerantlıq mədəniyyətini formalasdırılmışdır. Əsası ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş multikulturalizm siyasəti müasir dövrdə Prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir. Azərbaycan dövləti, ərazisində yaşayan bütün xalqların dostluq və mehribanlıq şəraitində yaşamasının, inkişafının, adət və ənənələrinin qorunmasının qarantıdır.

Açar sözlər: *döziümlülüük, milli – mənəvi dəyərlər, multikulturalizm, Ulu öndər, tolerantlıq, mədəni müxtəliflik, konfessiya*

Dünyada dini ayrı – seçkiliyin gücləndiyi və dini zəmində qarşidurmaların artdığı bir dövrdə tolerantlıq Azərbaycanda dövlət siyasetinin tərkib hissəsidir. Bu gün dünya ölkələrində demokratik dəyərlərdən biri kimi təbliğ olunan dini düzümlülük xalqımızın əsrlər boyu formalaşan və bir çoxlarına örnək olan xarakterik xüsusiyyətidir.

Azərbaycan xalqının milli – mənəvi dəyərlərinin əsasını təşkil edən, zəngin tarixə malik İslam dini ölkəmizdə VII əsrin ortalarından yayılmağa başlamış, ictimai şüurda hakim yer tutmuşdur. İslam özümdən əvvəlki dinlərə nəinki qadağa qoymuş, əksinə ayrı – ayrı dinlərə etiqad edən insanların vicdan azadlığının, öz məbədlərində dini ayin və mərasimlərini sərbəst yerinə yetirmək haqqının toxunulmazlığını təmin etmişdir. İslam dünyasına qovuşan Azərbaycanda bütün xalqlar öz dini etiqadlarını, adət - ənənələrini günümüzədək qoruyub saxlaya bilmişlər. Ölkəmizdə bu gün də bir çox dinlərin milli – mənəvi dəyərləri, abidələri bərpa və mühafizə olunur. Bütün bunlar ölkədə

güclü tolerantlıq ənənələrinin, multikulturalizmin təşəkkülünə, möhkəmlənməsinə və inkişafına gətirib çıxarmışdır.

Azərbaycanlılar əsrlər boyu müxtəlif xalqların nümayəndələri ilə çox sıx əlaqədə yaşayıblar. Heç bir zaman ölkədəki etnik qruplar arasında multikulturalizmin prinsiplərinə tərs olaraq təpki müşahidə olunmayıb. Azərbaycanda ləzgi, tat, taliş, yəhudü, rus, gürcü, alman, udin, buduq, ingeloy, avar və digər xalqlar, etnik qruplar tarixin müəyyən dövrlərində yaşayıb və hələdə birlikdə yaşamaqdadırlar. Məsələnin daha incə məqamlarına toxunsaq, hətta erməni əsilli vətəndaşların hazırda Azərbaycanda birgə yaşadıqlarını demək olar. Bu, Azərbaycan modelinin sadəcə etnik və milli tərkibidir.

Azərbaycan xalqının tarixən yaşadığı konfessional təkamülü ona polikonfessional mədəniyyət çalarları gətirmişdir. Ölkə ərazisində zərdüştlük, xristian və islam abidələri qorunub saxlanılır. Azərbaycan Respublikasının şimal – qərb, cənub – qərb bölgələrində qorunub saxlanılan alban – xristian abidələri xalqımızın tarixi yaddaşı üçün bir sübutdur ki, Azərbaycan torpaqları yalnız Azərbaycan xalqına məxsusdur. Əcdadlarımızın keçdiyi tarixi yol multikultural ənənələrin yaranması üçün zəmin olub, Azərbaycan xalqında tarixən konfessiyalara olan tolerantlıq mədəniyyətini formalaşdırılmışdır.

Ölkə əhalisinin etnik alloxton qrupuna aid etnoslardan olan ermənilər II Tiqrən apardığı işgalçi siyasetində başlayaraq fasılələrlə ölkənin bir sıra bölgələrində cüzi sayıda məskunlaşsalar da Rusiya imperiyasının apardığı köçürmə siyaseti nəticəsində XIX əsrin birinci otuzilliyində ermənilər İran və Osmanlı dövlətlərindən kütłəvi şəkildə Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülmüşlər.

Türkmənçay və Ədirnə müqavilələri bağlandıqdan sonra, çar Rusyasının köçürmə siyaseti nəticəsində kütłəvi şəkildə Azərbaycan torpaqlarının ayrı-ayrı bölgələrinə, o cümlədən Qarabağa köçürürlən ermənilərin sayı yerli azərbaycanlılarla müqayisədə az idi. XIX əsr boyu Azərbaycan torpaqlarına kütłəvi və mütəmadi köçmələrinə baxmayaraq, ermənilər Qarabağda dominant etnos ola bilməmiş, gəlmə əhali olmuşlar.

Rusiyada cərəyan edən sonrakı sosial – siyasi proseslər erməni millətçilərinin Azərbaycanın ərazi bütövlüyüünə qarşı apardığı siyasetini dayandırmadı. Tarixi reallıqla hesablaşmayan erməni separatçıları bolşeviklərin dəstəyinə arxalanaraq 1920 – ci il dekabrın 1- də Zəngəzuru ələ keçirir və bununla da Azərbaycanla Naxçıvanın quru yol əlaqələri kəsilir. Bununla kifayətlənməyən ermənilər Qarabağın dağlıq hissəsinə olan iddialarından əl çəkmir və bolşeviklərin dəstəyi ilə 1923 – cü il iyulun 7 – də Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin elan edilməsinə nail olur. Beləliklə, gələcəkdə Qarabağın bu hissəsinin də Azərbaycandan qoparılması planının birinci mərhələsi həyata keçirilir və 1988 – 1994 – cü illər hadisəleri üçün “münbit” şərait yaranmış olur.

Ermənilərin separatçı fəaliyyəti nəticəsində 1988 -ci ilin fevralında qondarma “Dağlıq Qarabağ problemi”nin növbəti fazası başlanır. Heç bir sosial – siyasi əsasa malik olmayan erməni separatçıları DQMV – nin Ermənistən SSR tərkibinə daxil olması tələbi ilə çıxış edirlər. Paralel olaraq, tarixi Azərbaycan torpaqlarına iddialarından əl çəkməyən ermənilər Ermənistən SSR – də etnik təmizləmə aparır və 1988 – ci ilin noyabr ayının sonlarında azərbaycanlıları tarixi torpaqlarından çıxarırlar. Özlərini dünyaya “məzлum”, “mədəni” xalq kimi qələmə verən erməni millətçiləri multikultural prinsipləri pozaraq, azərbaycanlıları öz ata – baba yurdlarında yaşamaq hüququndan məhrum edirlər.

1991 – ci il oktyabrın 18 – də öz müstəqilliyini bərpa edən Azərbaycan Respublikası erməni separatçılığının hərbi təzyiqi ilə qarşılaşır. Erməni lobbisinin dəstəyi ilə silahlanmış erməni yaraqlılarının Azərbaycan torpaqlarına basqınlarının və hücumlarının qarşısını almaq üçün müstəqil

respublikamız ölkənin ərazi bütövlüyünü qorumağı dövlətin əsas vəzifəsi olaraq qarşıya məqsəd qoyur.

SSRİ dağılıqdan sonra öz məkrli niyyətlərini həyata keçirmək məqsədi ilə 1991 – ci ilin sonlarından etibarən erməni millətçiləri Qarabağ mühəribəsinə başlayırlar. Mühəribə nəticəsində erməni hərbi qüvvələri 870 yaşayış məntəqəsini, o cümlədən 10 rayon mərkəzini dağmış, bir sıra mühüm obyektləri ələ keçirməklə yanaşı, Azərbaycan xalqının tarixi irlərinə zərbə endirmiş, mədəni – dini abidələri və maddi sərvətləri məhv etmişdir. İşgal zonasında qalan Alban xristian məbədləri, məscidlər erməni vandalizminə məruz qalmış, Azərbaycan mədəniyyətinin nümayəndələri Molla Pənah Vəqifin, Xurşudbanu Natəvanın, Üzeyir Hacıbəyovun, Bülbülün abidələri dağılmış, mədəniyyət ocaqları yerlə - yeksan edilmişdir. Bəşər sivilizasiyasının nadir nümunələrindən olan Azıx mağarası da erməni vəhşiliyinə məruz qalmışdır. Bu faktlar ermənilərin multikultural mədəniyyətdən uzaq olan vandal təbiətinə şahidlik edir.

Azərbaycanın çağdaş tarixinə Xocalı faciəsini yaşıdan ermənilər həmin dövrdə beynəlxalq təşkilatların səbatsız addımlarına arxalanırdı. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Xocalı faciəsindən sonra beynəlxalq təşkilatlara rəsmi müraciətlər göndərsə də, bu qurumlar Ermənistən adlı dövləti təcavüzkar kimi qiymətləndirmir, problemin həllini ilk növbədə regional təşkilat olan ATƏT – lə bağlayırdılar.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin siyasi hakimiyyətə qayıdışından sonra, separatçı qüvvələrə qarşı əməli tədbirlər görmüş, millətlərarası münasibətlər siyasetini demokratik prinsiplər əsasında inkişaf etdirmək istiqamətini əsas götürərək, azsaylı xalqların hüquq və azadlıqlarını qorumağı dövlətçilik quruculuğunun ümdə vəzifəsi kimi qarşıya məqsəd qoymuşdu. Ulu öndər Azərbaycanın gələcək uğurlu inkişafı üçün dəqiq ideoloji hədəf seçdi və müdrik siyaseti ilə əsrlər boyu formalaşan çox mədəniyyətlilik ənənəsini inkişaf etdirərək onu keyfiyyətcə yeni mərhələyə qaldırdı.

Əsası Ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən qoyulan multikulturalizm siyaseti cənab Prezident İlham Əliyev tərəfindən bu gün də uğurla davam etdirilir. Ölkəmizdəki tolerantlıq mühitinin əsasında duran mühüm amillərdən danışarkən, ilk növbədə siyasi sabitliyi, sosial və iqtisadi inkişafi qeyd etmək vacibdir. Ölkə başçısı müxtəlif tədbirlərdə, irimiqyaslı beynəlxalq toplantılarında çıxışları zamanı mütləq multikulturalizm məsələsinə yer ayırır və bunun vacibliyini vurğulayır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev 2016 – ci ili ölkəmizdə “Multikulturalizm ili” elan etməklə dünyaya sülh mesajı verdi. Eyni zamanda, bu addımla bir daha təsdiq olundu ki, Azərbaycan dövləti öz ərazisində məskunlaşan bütün xalqların mehriban və dostluq şəraitində birgə yaşayışının, onların inkişafının, adət və ənənələrinin qorunmasının təminatçısıdır.

Müasir dövrdə dünyanın bir çox ölkələrində insanların məskunlaşmasında onların dini və milli mənsubiyəti əsas meyar kimi götürülür. Yəhudi, xristian və müsəlmanlar bir çox dövlətlərdə ayrı – ayrı məhəllələrdə yaşadığı halda bu gün ölkəmizdə müxtəlif din və təriqətlərə mənsub insanlar bir küçədə, bir həyətdə, hətta bir evdə sərbəst yaşayır və bir – birlərinin bayramlarında, dini ayın və mərasimlərində bir ailə kimi yaxından iştirak edirlər. Onlar nəinki özlərini Azərbaycanda yad hiss etmir, hətta yerli əhalii ilə qaynayıb – qarışaraq qohumluq əlaqəsi qururlar.

Hazırda Azərbaycan xalqının və dövlətinin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri bu zəngin irlərin və mədəniyyətin qorunub saxlanması, gələcək nəsillərə çatdırılmasıdır. Müasir dövrdə tolerantlıq Azərbaycanın əvəzsiz, dünyanın bir çox ölkələrinin həsəd apardığı milli – mənəvi sərvətinə çevrilmişdir. Bu ənənənin zəiflədilməsinə yönələn bütün cəhdlərin qarşısı dövlət tərəfindən davamlı olaraq alınır. Bu işdə dövlət qurumları ilə yanaşı ictimai təşkilatlar da fəal iştirak etməlidirlər.

Mövcud milli – mədəni müxtəliflik və etnik – dini dözümlülük mühiti Azərbaycanı çoxmillətli, çox konfessiyalı diyar, dünya miqyasında mədəniyyətlərarası dialoqun bənzərsiz məkanı etmişdir. Bu gün həmin mədəni, linqvistik, etnik rəngarəngliyin qorunmasına yönələn və uğurla həyata keçirilən dövlət siyaseti multikulturalizm sahəsində əsrlərdən bəri toplanmış böyük tarixi təcrübənin xüsusi qayğı ilə əhatə olunmasını, zənginləşdirilməsini, cəmiyyətdə bu istiqamətdə qazanılmış unikal nailiyyətlərin beynəlxalq aləmdə təbliğinin gücləndirilməsini zəruri edir. Multikulturalizmin həyat tərzinə çevrildiyi Azərbaycanın dünyaya tolerantlıq nümunəsi olaraq daha geniş tanıdılmasının vacibliyi, eləcə də ayrı – ayrı ölkələrdəki müxtəlif multikultural modellərə xas fəlsəfi, sosial, siyasi və digər aspektlərin Azərbaycan reallığında təhlili və təşviqinin əhəmiyyətini nəzərə alaraq Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi yaradılmışdır. Belə bir Mərkəzin yaradılması multikulturalizmin Azərbaycanda əsrlərdən bəri formalaşan, eyni zamanda, bədii, psixoloji – mənəvi müstəvidən kənara çıxmayan dəyərlər toplusu kimi mövcud olduğunu göstərir.

Beləliklə, multikulturalizm bu gün Azərbaycanda gedən demokratik proseslərin və dövlət siyasetinin ayrılmaz tərkib hissəsi, Azərbaycan xalqının isə həyat tərzidir. Bu çərçivədə keçirilən tədbirlər və görülən işlər isə ölkəmizdə multikultural təhlükəsizliyin intellektual göstəricilərinin artıq formalaşdığını təsdiqləyir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycanlıq ideyasının konseptual aspektləri: monoqrafiya. Ə.İ.Ibrahimov; elmi red. Ə.Tağıyev; elmi məsləhətçi Ə. Abbasov – Bakı: Avropa, 2016.
2. Heydər Əliyev. Dinimiz xalqımızın milli – mənəvi sərvətidir. Bakı, Əbilov, Zeynalov və oğulları, 1999.
3. Hüseynov Sakit. Azərbaycanda dini tolerantlıq mədəniyyəti: tarix və müasirlik, Bakı, Təknur, 2012.
4. Heydər Əliyev, “Müstəqillik yolu” Seçilmiş fikirlər. Bakı, 1997.
5. Quluzadə Musa. Azərbaycanda dövlət – din münasibətləri (İslam dininin timsalında 1920 – 2000 – ci illər), Bakı, Açıq dünya, 2002.

РЕЗЮМЕ

ПОЛИТИКА ВАНДАЛИЗМА АРМЕНИИ И ПРОСЛАВЛЕНИЕ МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Мамиев С.М.

На протяжении веков азербайджанцы жили в тесном контакте с представителями разных народов. В стране никогда не было случаев, когда этнические группы противоречили принципам мультикультурализма. Азербайджанский народ исторически сформировал культуру толерантности к религиям. Политика мультикультурализма, основанная великим лидером Гейдаром Алиевым, успешно проводится Президентом Ильхамом Алиевым в наше время. Азербайджанское государство является гарантом существования всех народов, проживающих на его территории, в дружественной и дружеской атмосфере, их развития, защиты обычаев и традиций.

Ключевые слова: толерантность, национально-нравственные ценности, мультикультурализм, великий лидер, толерантность, культурное разнообразие, религия

SUMMARY
ARMENIA'S VANDALISM POLICY AND THE CELEBRATION OF
MULTICULTURALISM IN AZERBAIJAN
Mamiyev C.M.

For centuries, Azerbaijanis have lived in close contact with representatives of different nations. There have never been cases of ethnic groups in the country contradicting the principles of multiculturalism. The Azerbaijani people have historically formed a culture of tolerance towards religions. The policy of multiculturalism, founded by the great leader Heydar Aliyev, is successfully pursued by President Ilham Aliyev in modern times. The Azerbaijani state is the guarantor of the coexistence of all peoples living in its territory in a friendly and friendly atmosphere, their development, protection of customs and traditions.

Key words: *tolerance, national and moral values, multiculturalism, great leader, tolerance, cultural diversity, religion*

СОЦИАЛЬНЫЙ СТАТУС ПАРТИЙНОЙ НОМЕНКЛАТУРЫ СЕВЕРНОГО КАВКАЗА В УСЛОВИЯХ МАССОВЫХ ПОЛИТИЧЕСКИХ РЕПРЕССИЙ В СССР

Арапханова Л. Я., Долгиева М. Б., Яндиева Т.У.

Ингушский государственный университет, Россия

Резюме: В исследовании проблем формирования управляемской касты у северокавказских народов в период становления их национальной государственности в 30-40-х годах XX столетия, а также в период Великой Отечественной войны, когда балкарцы, ингуши, карачаевцы и чеченцы были totally депортированы в Среднюю Азию и Казахстан, до сих пор остается много открытых вопросов. Компаративный анализ изучения отличий управляемских страт до депортации и в период депортации показал пагубность второго как для отдельных народов, так и для государства в целом. В связи с чем, в работе предпринята попытка оценить способности и дать социально-статусные характеристики субъектов политического процесса, повлиявших на процесс формирования профессионального самосознания, самооценку, мотивацию к использованию собственных возможностей вопреки созданным жестким условиям ограничений прав и свобод со стороны государства.

Ключевые слова: *Северный Кавказ, Казахстан, Киргизия, депортация, спецпереселенцы, политические репрессии, партийная номенклатура.*

Сложности создавало то обстоятельство, что общественный статус у всех был один – спецпереселенец и выселялись также на общих основаниях. Поэтому, имеются множественные факты трудоустройства не по специальности образованных комсомольцев и партийных работников.

В период totalных депортаций народов времен ВОВ вышли ключевые документы, конструировавшие иерархию различий на внутренконтингентном и межконтингентном уровнях [8, с. 45]. К административно-управляемской структуре системы спецпоселений следует, очевидно, относить и существовавшие в спецпоселках организации ВКП(б) и ВЛКСМ (показательно, что при этом членство спецпереселенцев в профсоюзах не

допускалось). Партийные и комсомольские ячейки создавались в основном среди депортированных во время «переселения народов», представителям которых, за некоторыми исключениями, позволялось сохранять членство в ВКП(б) или ВЛКСМ. Так, в марте 1949 г. среди находившихся в наличии взрослых спецпоселенцев насчитывалось 7 659 коммунистов (членов и кандидатов ВКП/б/), состоявших на учете в местных партийных органах, в том числе: ... «северокавказцев» – 2 128 (из них чеченцев – 1 003, карачаевцев – 393, балкарцев – 357, ингушей – 337, других – 38) [1, л. 98].

Среди членов ВЛКСМ значились: ... «северокавказцы» – 1 896 (из них чеченцы – 873, карачаевцы – 420, балкарцы – 369, ингуши – 198, другие – 36) [1, л. 99].

Необходимо также отметить, что комсомольские и партийные работники из числа спецпереселенцев не могли участвовать в выездных совещаниях и конференциях в силу установленных ограничений режима спецпоселения.

Институт советской номенклатуры в указанный период был устроен таким образом, что в него было легче попасть, чем продвигаться по нему. Главным условием отбора была партийная принадлежность кандидата, потом графа образование и социальное происхождение. Если номенклатурный работник от первой ступени до возможно высшей проходил за 5-7 лет, то в условиях массовых репрессий и депортации элиты названных выше народов за редким исключением оставались на низших ступенях карьерного роста, либо просто не доживали до «верхних», периодически попадая под репрессии.

Институт продвижения ответственных номенклатурных работников сталинского периода был строго регламентирован по срокам и включал все ступени карьерного роста от номенклатуры парткома первичной организации до номенклатуры ЦК. Однако, для той категории лиц, о которых идет речь в данной статье, адаптация и интеграция в новых условиях стала тяжелым испытанием судьбы. Тем не менее, необходимость их вовлечения в управлеченческий процесс была очевидна, учитывая образование, опыт, характер и отношение к работе новых поселенцев.

В настоящее время в российской историографии этой проблеме уделяется больше внимания, восстанавливаются имена репрессированных партийных, советских работников и связанные с ними истории.

Накануне Великой Отечественной войны система органов государственной власти в республиках была организована в соответствии с их Конституциями, а структура областных, республиканских, городских и районных партийных организаций формировалась в соответствии с уставом ВКП (б) 1939 года, которая провозглашала, что «Советская интеллигенция - это вчерашние рабочие и крестьяне и сыновья рабочих и крестьян, выдвинувшиеся на командные посты. Советская интеллигенция служит не капитализму, как старая интеллигенция, а социализму и является равноправным членом социалистического общества» [10].

Попадая под жернова репрессий многие из них меняли статус на спецпереселенцев. Их дальнейшая жизнь строилась согласно инструкциям НКВД - НКГБ СССР и регламентировалась постановлениями Государственного комитета обороны (ГКО) и положением от 8 января 1945 года «О спецкомендатуре».

Главная особенность формирования нормативной базы «спецпереселенчества» в этот период заключается в том, что формально-правовая составляющая здесь была вторичной: юридическое обоснование депортаций следовало, как правило, за применением репрессии. Естественно, в этих условиях набор юридических инструментов для реализации принятых

политических решений сводился руководством страны к предельному минимуму. Он ограничивался секретными директивами Политбюро ЦК или решениями Центрального Комитета ВКП(б), в соответствии с которыми принимались секретные же указы Президиума Верховного Совета СССР и постановления Правительства. ... Регламентировали весь процесс ведомственные документы (приказы, директивы, инструкции и распоряжения НКВД–НКГБ СССР) [6, с. 66].

Многие нормативные акты, в том числе постановления правительства, решения наркоматов и т.п. принимались в целях решения практических, хозяйственных вопросов, жилищного и бытового устройства, но решались они самым худшим образом.

Под углом зрения экономической целесообразности массовые переселения народов являлись делом нерентабельным, затратным и служили одним из факторов, сдерживающих рост их жизненного уровня. Впрочем, при проведении принудительных депортаций преследовались в первую очередь политические цели, в подчиненном положении к которым находились экономические, демографические и другие задачи.

8 января 1945 г., одновременно двумя постановлениями СНК СССР: № 34-14с – «О спецкомендатурах НКВД» и № 35 – «О правовом положении спецпереселенцев» были установлены правила и права спецпереселенцев. В последнем постановлении констатировалось, что «спецпереселенцы пользуются всеми правами граждан СССР», помимо того, что они должны были в обязательном порядке «заниматься общественно полезным трудом», строго соблюдать установленный для них режим и общественный порядок в местах поселения, подчиняться всем распоряжениям комендатуры НКВД [9, с. 120].

Общей особенностью большинства этнических выселений военных лет было то, что они имели административный, то есть внесудебный характер. Документы, подтверждающие «обоснованность» высылки, а также личные дела репрессированных оформлялись уже после депортации, что называется «постфактум» [6, с. 67]. После выхода в свет Указа Президиума Верховного Совета СССР от 26 ноября 1948 г. Комендантский режим спецпоселения был еще более ужесточен, личные дела стали заводиться на всех депортированных старше 16 лет.

С заведением личных дел при анкетировании спецкомендатуры получили возможность подсчитать количество образованных, партийных и других категорий лиц. В марте 1949 г. в спецпоселениях было проведено обследование уровня грамотности и образования «учетных контингентов». Уровень этот оказался значительно ниже, чем в среднем по стране (впрочем, за основу брались результаты переписи населения СССР 1939 г. Согласно данным обследования в 1949 г., среди взрослых спецпоселенцев значилось лишь 0,6 % людей с высшим образованием, 4,3 % имели среднее, 71,0 % – низшее образование, а 24,1 % – неграмотны. Причем последних среди поселенцев-кавказцев больше половины, а среди немцев, например, – только 11,1 %. Значительно выше среднего уровня показатели образования у прибалтов [7, с. 173].

Можно предположить, что в дальнейшем эта статистика не улучшилась. Система образования в спецпоселениях находилась в 1940-х гг. по-прежнему в тяжелом состоянии. Значительное число детей все еще не имело возможностей посещать школу. Например, в феврале 1946 г. в Киргизии в семьях спецпоселенцев насчитывалось 21 174 ребенка школьного возраста, но из них не учились 16 149, то есть 76,3 % – более трех четвертей. В декабре 1952 г. в Молотовской (Пермской) области учились 10 862 ребенка из семей спецпоселенцев, еще 516 детей (4,5 %), подлежащих обучению, не учились «по причинам

материальных условий и болезни». При этом 7 802 ребенка (71,8 %) учились в начальной школе, 2 932 (27,0) – в средней и только 128 (1,2) – в высшей. Окончить вузы смогли: в 1950/1951 учебном году – только семь детей спецпоселенев, в 1951/1952-м – 15. В целом картина удручающая. Но лишь с точки зрения, так сказать, сугубо статистической. А для спецорганов (и особенно для администрации местных спецкомендатур) в этом было определенное «рациональное зерно»: малограмотными людьми проще управлять, от них меньше запросов, претензий, а самое главное – письменных жалоб и обращений в различные «инстанции» [7, с. 173].

С 1949 г. обозначение «спецпереселенцы» вышло из официального употребления. Некоторое время людей, находившихся на спецпоселении, делили на «выселенцев» («выселенные навечно») и «спецпоселенцев» («выселенные на сроки и без указания сроков»). Однако вскоре произошла терминологическая унификация и всех стали называть «спецпоселенцами». Тем не менее термин «выселенцы» в официальных документах сохранялся как обозначение той категории спецпоселенцев, на которых не распространялось действие Указа от 26 ноября 1948 г. [7, с. 161].

Уже с февраля 1944 года в Казахстане и Киргизии сложились группы партийных и советских работников, занимавших ответственные должности, в том числе Газдиев З.Ц. – старший оперуполномоченный Акмолинского облправления МВД Казахской ССР, заведующего Кокчетавским областным переселенческим отделом, затем инструктор сельскохозяйственного отдела Акмолинского обкома КП Казахстана, при поддержке которого тысячи семей спецпереселенцев ингушей, чеченцев, балакцев, карачаевцев и калмыков, как он сам отмечает в исходящих документах, поддерживались материальной помощью и «пользуются всякими льготами на одинаковых условиях» [3, л. 30].

Картоев Д.Д. занимал должность директора одного из крупных заводов в г. Фрунзе. Хашагульгов М. М. заведовал кафедрой основ марксизма-ленинизма, был директором учительского института города Ош, Киргизской ССР, затем инструктором Карагандинского городского комитета партии Казахстана. Сампиев Б. Х. инструктор Ленинградского райкома компартии Казахстана. Катиев М. А. с первых месяцев депортации в Казахстан начал трудовую деятельность в должности начальника финансово-планового отдела. Несмотря на это, в документах отмечается, что семья Катиева находится в тяжелом материальном положении, о чем было подано ходатайство от руководства облзаготскот на имя председателя Кокчетавского райисполкома т. Черноокова [3, л. 15].

Ниже приведем ряд анкет из личных дел номенклатурных работников.

Оздоев Ислам Иналович [4, л. 7об] родился в г. Орджоникидзе в 1910 году. С 1942 года член ВКП (б), имел не полное среднее образование. В 1930-1933 гг. начальник районного отделения почты Пригородного района ЧИАССР. В 1933-1939 гг. Секретарь сельского исполнкома с. Галашки ЧИАССР. В 1939-1941 гг. контролер - ревизор РайФо Галашкинского района ЧИАССР. В 1941 году окончил курсы председателей колхозов сельско-хозяйственной школы в г. Грозном. В 1941-1943 гг. Председатель колхоза им. Бутырина Галашкинского района ЧИАССР. В 1943-1944 гг. председатель сельского исполнкома Галашкинского района ЧИАССР, член райсовета депутатов. В 1944-1945 гг. заместитель председателя колхоза «Искра» Цюрупинского района Павлодарской области. Поселен с в. Софиевка Цюрупинского района Павлодарской области.

При назначении на должность председателя колхоза с Оздоевым И.И. провели профилактическую беседу с заведующим сектором сельскохозяйственных кадров Обкома КП (б) Казахстана тов. Кайраев, после чего Оздоев И.И. получил рекомендации об утверждении в должности председателя колхоза [4, л. 7 об.].

В заключении об утверждении Оздоева И.И. подписанном инструктором отдела кадров Обкома КП (б) Казахстана сказано: «С 1944 года по 1945 год работал заместителем председателя колхоза «Искра» Цюрупинского района, Павлодарской области. На этой работе показал себя способным работником. В октябре 1945 года общим собранием был избран председателем колхоза «Искра», где работает в данное время. С работой вполне справляется». По всем производственным показателям в течение многих лет показывал хорошие результаты выполняя все поручения с соблюдением агротехнических мероприятий [4, л. 8].

Газдиев Асхаб Саадулович (Рис.1) [5, л. 30] 1912 года рождения, образование 7 классов. Родился в с. Базоркино, Назрановского округа, Терской области. После окончания семилетней школы в 1921 году поступил на работу в качестве помощника в магазин №12 потребительского общества в г. Владикавказе. С 1931 по 1934 гг. работал заведующим материального склада птицесовхоза № 90 в с. Базоркино Пригородного района Ингушской Автономной области. С 1934 по 1935 г. – бригадиром также в с. Базоркино, в колхозе им. Орджоникидзе, Пригородного района ЧИАССР. Далее Асхаб Саадулович имея богатый опыт работы на производстве набирает карьерный рост. В 1935 году заместителем председателя Сельпо, в том же году назначен помощником директора овощного совхоза Орджоникидзевского консервного треста, где проработал до 1939 года. В том же году решением бюро РК ВКП (б) назначен заведующим военно-учетным столом в с. Базоркино Пригородного района, где проработал до начала Великой Отечественной войны. В 1940 году вступил в ВКП (б). В июне 1941 года, решением бюро Райкома ВКП (б) назначен инспектором военного отдела РК ВКП (б) Пригородного района, с июня 1942 года председателем колхоза им. Чернокозова. В июне 1943 года отозван решением Обкома ВКП (б) и назначен Секретарем Пригородного РК ВКП (б) ЧИАССР, где проработал до февраля 1944 года, т.е. до дня депортации ингушей. В спецпоселении, с мая 1944 года работал управляющим райконторой «Маслосырпрома» Енбекшильдерского Акмолинской области Казахской ССР. Слушатель вечерних партийных и общеобразовательных школ. Отмечается дисциплинированность, отсутствие партийных взысканий.

Котиев Умар Тагиевич (Ташевич) [2, лл. 90-91] родился в 1910 году в с. Мужичи Галашкинского района Чечено-Ингушской АССР. В 1930 году вступили в колхоз. Образование высшее естественное. Должность: уполномоченный нарком заготовки по Калининскому району.

С 1923 года по 1927 год учился в сельской начальной школе с. Мужичи, а в 1928 г. сельсоветом был командирован на годичные курсы коренизации в г. Орджоникидзе, где учился до сентября месяца 1929 года. После окончания курсов поступил на работу в 4-ую изыскательскую партию шоссейных дорог Северо-Кавказского края рабочим, а затем

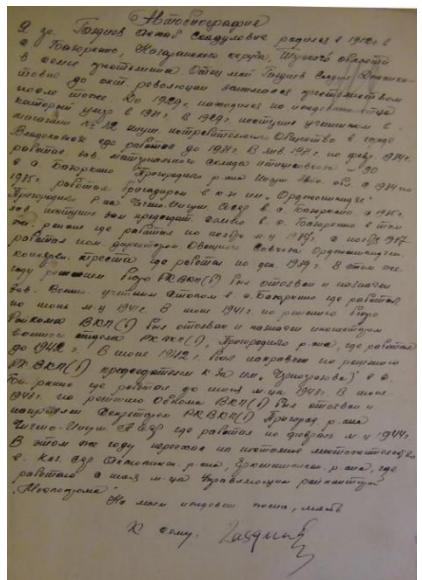

Рис.1. Автобиография
Газдиева А.С.

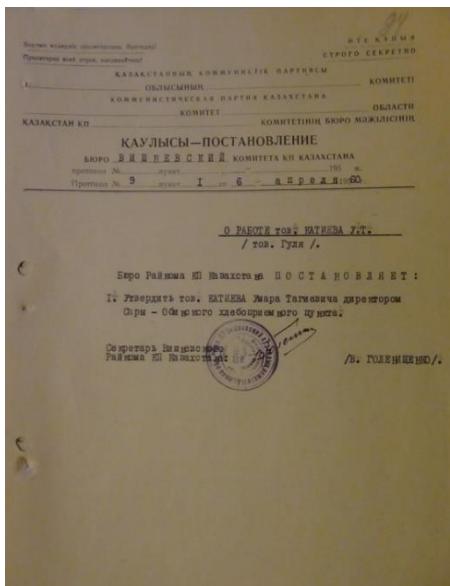

Рис.2. Постановление

десантником до 1930 г. В 1930 г вступил в ряды ВЛКСМ, где состоял до 1942 года, то есть до вступления в члены КПСС июля месяца 1942 года. С 1930 года по 1938 год на разных комсомольских работах сначала секретарем ВЛКСМ и Зав. отделом полит. учебы, а затем секретарем РК ВЛКСМ Галашкинского района ЧИАССР. С 1937 по 1938 год учился в высшей Коммунистической с/хоз. школе. Комсомольское отделение в г. Грозном.

После окончания ВЛКСХШ по решению бюро Обкома ЧИАССР, для усиления заготовок был передан Комсомольским отделением в распоряжение «Комитета - Заготовок» при Совнаркому СССР по Чечено-Ингушской АССР, где работал с 1938 г. За этот период работы окончил курсы по повышению Квалификации руководящих работников системы Заготовок СССР дважды: 1- Центральные курсы наркомзаг СССР в г. Москве в марте 1944 г; 2 – Курсы директоров х/приемных пунктов в г. Алма-Ате в апреле 1957-58 г.

В 1940 г. вступил кандидатом в члены КПСС, а с июля месяца 1942 в члены КПСС. В системе министерства хлебопродуктов работал с 1932 по 1969 гг. [2, лл. 95, 98].

С 1944 по 1946 гг. агент по поставкам сельхоз продуктов и зам. Уполномоченного по Калининскому району Акмолинской области. С 1946 по 1948 гг. начальник снабжения Акмолинского облкомхоза г. Акмолинск. Затем зав. складом 4-го авиаотряда г. Акмолинск. С 1951 по 1957 гг. назначен тавароведом и зав. складом Акмолинского облсельхозснаба г. Акмолинск. (Рис. 2.) [2, л. 99].

1946 г. будучи зам. уполномоченного СССР по Калининскому району Акмолинской области был исключен из партии, а в 1956 году восстановлен в ряды КПСС. При восстановлении ЦК КПК оставлен выговор за недостаточное поведение в конторе райуполномоченного СССР по Калининскому району с. Журавлевки Калининского района 1946 г. [2, лл. 92-93].

Награжден медалью «За доблестный труд в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг.» [2, л. 102].

Подводя итоги надо сказать, что несмотря на применение государством дискриминационной практики отнюдь, находились люди, которые осознавали необходимость не только самосохранения, а сохранения народа, но в силу известных обстоятельств не могли говорить об этом вслух. Именно благодаря их целеустремленности, стойкости и массовым обращениям в органы власти о неправомерности мер принимаемых в отношении целых народов были услышаны и добились возвращения на Северный Кавказ.

Несомненно, в конечном счете государство проиграло, вырвав их из прежней среды обитания и заставив своих граждан осваивать окраинные территории не в силу экономической необходимости и целесообразности, а руководствуясь узкими, временными (зачастую просто надуманными) политическими интересами.

ЛИТЕРАТУРА

- ГАРФ. Ф. 9479. Оп. 1. Д. 436.

2. ГАКоО. Ф.1. Оп.58. Д.256. Личные дела работников номенклатуры на букву «К».
 3. ГАКоО Ф.22. Оп.1. Д.6. Список спецпереселенцев
 4. ГАПавО Ф. 3-р. Оп. 5. Д. 3774.
 5. ГАПавО Ф. 1. Оп. 12. Д. 12. Личные листки по учету кадров на букву «Г».
 6. Бердинских В.А., Бердинских И.В., Веремьев В.И. СИСТЕМА СПЕЦПОСЕЛЕНИЙ В СОВЕТСКОМ СОЮЗЕ 1930 - 1950-х ГОДОВ / Науч. ред. И.Л. Жеребцов. Сыктывкар: ИЯЛИ Коми НЦ УрО РАН, 2015. 244 с.
 7. Земсков В.Н. Спецпоселенцы в СССР (1930-1960). М., Наука. 2005. 306 с.
 8. Иванов А.С. Иерархия спецпоселения (1940-1950-е гг.) Вестник Томского государственного университета. История. 2018. № 51.
 9. Спецпереселенцы в Западной Сибири. 1939–45 гг.: Документы и материалы. Новосибирск. 1996.
 10. Устав Всесоюзной коммунистической партии (большевиков) (1939 г.) : Восемнадцатый съезд ВКП(б); Изменения в Уставе ВКП (б) : резолюция съезда // КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Москва: [б. и.], 1985. Т. 7. 1938-1945.
- <http://opentextnn.ru/old/history/rushist/sovigu/libraries/ustavkpss/index.html@id=6922> (Дата обращения: 20.10.2020 г.).

SUMMARY

THE SOCIAL STATUS OF THE PARTY NOMENCLATURE OF THE NORTH CAUCASUS IN THE CONDITIONS OF MASS POLITICAL REPRESSION IN THE USSR

Arapkhanova L. Y., Dolgiyeva M. B., Yandiyeva T. U.

On the basis of a wide range of party, state and departmental archives, the problems of forming responsible nomenclature workers from among the deported Ingush during the Second World War, their place and role of special settlers in the socio-economic development of Kazakhstan and Kyrgyzstan, as well as the consequences of ethnic deportations, have been investigated. The mechanisms of influence of local party bodies and special commandant's offices on the process of further employment of special settlers - communists, difficulties of career growth are shown on the example of individual leaders.

Key words: North Caucasus, Kazakhstan, Kyrgyzstan, deportation, special settlers, political repression, party nomenclature.

СУДЬБА ГЕРОЯ КАК ОТРАЖЕНИЕ СУДЬБЫ НАРОДА

(КУРИЕВ ДЖАБРАИЛ ДЖАМАЛДИНОВИЧ)

Арапханова Л.Я., Долгиева М.Б., Яндиева Т.У.

Ингушский государственный университет, Россия

Резюме: В статье, авторами предпринята попытка показать судьбу солдата, мужественно воевавшего на фронте в годы Великой отечественной войны и представленного к званию Героя Советского Союза в период, когда весь ингушский народ был депортирован в Казахстан. Его имя было предано забвению, как и имена многих его соотечественников.

Ключевые слова: герой, ингуши, война, депортация.

Не смотря на то, что прошло 75 лет после окончания Великой Отечественной войны, многие вопросы остаются открытыми. Не до конца изучен вклад в Победу в ВОВ депортированных народов. Осталось большое число героев и просто участников Великой Отечественной войны неизвестных, не замеченных руководством страны, чьи интересы они защищали. Долгое время на официальном уровне замалчивалось участие представителей ингушского и других репрессированных народов в войне. Многие имена участников войны из числа этих народов не заслуженно были преданы забвению.

Мужество и героизм, проявленные на фронтах войны не вязались с образом врагов народа, который усиленно культивировался советской пропагандой в отношении депортированных народов. А высокие награды и звания, к которым их представляли, им не вручались. Многие награды участников войны, особенно представителей депортированных народов, были утеряны либо заменялись на более низкие. Не смотря на все старания тогдашнего руководства страны, принизить героическое участие репрессированных народов в Великой Отечественной войне, справедливость восторжествовала. Награда нашла своего героя спустя более 70 лет. Звание Героя Советского союза было присуждено Куриеву Джабраилу Джамалдиновичу (Рис.1).

Рис.1. Куриев Д.Д. [5]

Джабраил Куриев родился в 1922 г. в селе Барсуки. Образование низшее, окончил 5 классов Барсукинской школы в 1935 году [1, л. 2].

В Красную Армию он был призван 10 июня 1941 г. Ачхой-Мартановским РВК ЧИАССР. С первых дней оказался на фронте Великой Отечественной войны. Являлся членом ВКП /б/ с 1944 года, партбилет № 621147 [1, л. 3].

Свой боевой путь Джабраил Куриев начал в составе Калининского и 1-го Прибалтийского фронтов. Он воевал старшим сержантом, командиром отделения связи штабной батареи 1043 артиллерийского полка 305 стрелковой [Рибшевской] Краснознаменной дивизии 43 Армии 1-го Прибалтийского фронта. В одном из боев 16 октября 1943 года Джабраил был легко ранен.

За героизм и отвагу, проявленные при форсировании реки Западной Двины, старший сержант Джабраил Куриев 4 июля 1944 г. был представлен к званию Героя Советского Союза.

В «представлении» командира полка, подполковника Москаleva от 4 июля 1944 г отмечалось: «В боях с немецкими оккупантами, при форсировании р. Западная Двина Джабраил Куриев проявил личный героизм и отвагу. Старший сержант Джабраил Куриев в числе первых с тремя пехотинцами переплыл с автоматом в руках р. Западную Двину и выбил группу немцев из д. Шарыпино, уничтожив 15 человек солдат и офицеров, отбив у немцев 10 лошадей.

Своим подвигом тов. Куриев содействовал захвату плацдарма на противоположном берегу и успешному ее форсированию стрелковыми подразделениями. В процессе форсирования реки, держал бесперебойную связь командира батареи, что способствовало уничтожению огневых точек и успешному форсированию реки пехотой.

За личный героизм и отвагу при форсировании реки, тов. Куриев достоин присвоения звания Героя Советского Союза [2, л. 187].

Однако, по известной нам причине награда Д. Куриеву была заменена. Приказом войскам 43-й Армии 1-го Прибалтийского фронта № 0139 от 12 августа 1944 г. старший сержант Джабраил Куриев был награжден орденом Красного Знамени.

Джабраил Куриев имел много наград и поощрений. Он был награжден медалями «За отвагу» (Приказ по 1043 артиллерийскому полку за № 016 от 28.03.1943 г.) и «За победу над Германией» [1, л.12].

До победного конца воевал Джабраил Куриев на фронте [3].

В 1944 г. ингушский народ, чьи сыновья героически сражались на всех фронтах Великой Отечественной войны, отстаивая честь, свободу и независимость своей Родины, был объявлен врагом и депортирован в Казахстан.

Ингуши, оказавшие посильную помощь фронту, собирая деньги, драгоценности, посыпая теплую одежду и продукты на фронт защитникам Отечества, народ, остановивший в ходе Малгобекской оборонительной операции (3 января 1943 года) продвижение немцев на Кавказ, и внесший весомый вклад в коренной перелом в Битве за Кавказ был изгнан со своей исторической Родины.

Депортация народов – это чудовищный акт советской тоталитарной системы, предпринятый в годы войны.

Для проведения операции по выселению ингушей и чеченцев в Чечено-Ингушетию были стянуты войска под прикрытием военных учений. Власти очень серьезно отнеслись к этой операции. Известно, что в проведении операции по выселению ингушей и чеченцев принимали участие 19 тысяч оперативных работников НКВД, НКГБ и СМЕРШ и до 100 тысяч офицеров бойцов войск НКВД из различных областей страны. К 29 февраля были выселены и погружены в железнодорожные эшелоны 478479 человек, в том числе 91250 ингушей.

В целях обеспечения перевозок Наркомату путей сообщения СССР предписывалось сформировать 152 маршрута по 100 вагонов в каждом, а в целом 14200 вагонов.

Переселению подлежали все ингуши, независимо от их места проживания, также демобилизации подлежали все военнослужащие ингушской национальности, со всех фронтов Великой Отечественной войны. Им было предъявлено необоснованное обвинение в пособничестве фашистам.

Участь своего народа разделил герой - красноармеец, дошедший до Берлина. После окончания войны сержанта советской армии Куриева Джабраила Джамалдиновича, объявили врагом народа и отправляют к родным и близким, на спецпоселение в Казахскую ССР.

Находясь в Казахстане, некоторое время Куриев Д. работал финансовым агентом Аникинского сельсовета. Но по состоянию здоровья, сказывались раны, полученные в годы войны, ему пришлось оставить работу.

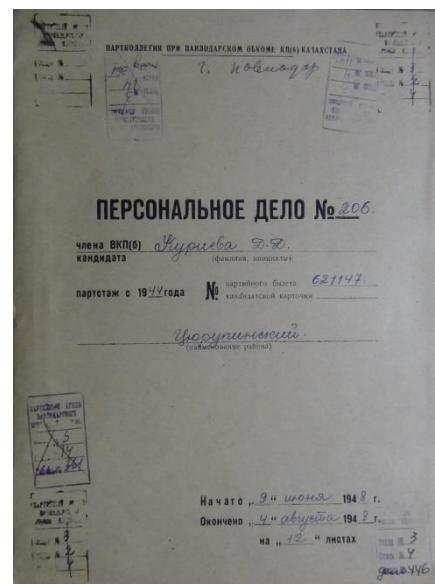

Рис.2. Титульный лист
персонального дела
Куриева Д.Д. [1].

А в июне 1948 года Цюрупинский райком КП (б) заводит персональное дело за № 206 (Рис. 2) на Куриева Д.Д. члена ВКП (б) за утерю партийного билета.

3 июня Куриева приглашают на заседание Бюро Цюрупинского райкома КП (б), где зачитывается заявление Куриева Д. с просьбой рассмотреть его персональное дело без его участия, заочно. К заявлению прилагается объяснительная записка, где указывается причина утери партийного билета. В заявлении Куриев Джабраил пишет: «... в сентябре 1947 года в пути следования в Талды-Кургансскую область утерял свой партбилет вместе со всеми документами..» [1, л. 4]. По итогам заседания Цюрупинское бюро КП (б) постановляет: «За безответственное отношение к хранению партийного билета и неуплату членских партийных взносов с сентября месяца 1947 года по настоящее время, и скрытие от Райкома КП (б) Казахстана утерю партийного билета, из членов ВКП (б) Куриева Д.Д. исключить. И просит бюро Павлодарского ОК КП (б) Казахстана утвердить настоящее постановление и исключить из партии члена ВКП (б) Куриева Д.Д.» [1, л. 6].

2 августа 1948 года Партколлегия при Павлодарском обкоме КП (б) Казахстана не смотря на просьбу Куриева Д.Д. «принять во внимание причину утери билета и восстановить партийный билет» [1, л. 10] выносит постановление поддержать постановление Цюрупинского райкома КП (б) Казахстана и исключить Куриева Д.Д. из членов партии ВКП (б).

В итоге не просьба восстановить партийный билет, не заслуги, проявленные в годы Великой Отечественной войны Куриевым Д.Д. Героем Советского Союза не были учтены членами партийной коллегии Павлодарского обкома КП (б) Казахстана. Куриева Д.Д. исключили из партии 2 августа 1948 года.

В 1949 году Куриев Джабраил Джамалдинович в возрасте 27 лет скончался, от полученных ран в годы войны. Похоронен он в Талды-Курганской области Республики Казахстан.

Куриев Д. не вернулся на Родину из депортации, но спустя время Звезда Героя Советского союза вернула его в Республику Ингушетия. Так было возвращено имя еще одного героя. Народ Ингушетии помнит его и гордится им.

Остававшиеся неизвестными подвиги многих героев раскрывает история и память человеческая. Их поступки становятся достоянием последующих поколений, которые воспитываются на примерах героических подвигов отцов, до последнего защищавших свое Отечество.

ЛИТЕРАТУРА

1. ГАПО Ф.3. Оп.4. Д. 446.
2. ЦАМО. Ф. 33. Оп. 690155. Ед. хр. 3475.
3. <http://ingarchive.ru/velikaja-otechestvennaja-voina-1941-1945/rubrika-zhivi-i-i-pomni/zhivi-i-pomni-kuriev-dzhabrail-zhamaldin.html>.

THE FATE OF THE HERO AS A REFLECTION OF THE FATE OF THE PEOPLE (KURIEV DZHABRAIL DZHAMDALDINOVICH) Arapkhanova L.Ya., Dolgieva M.B., Yandieva T.U.

In the article, the authors made an attempt to show the fate of a soldier who bravely fought at the front during the Great Patriotic War and was nominated for the title of Hero of the Soviet Union

during the period when the entire Ingush people were deported to Kazakhstan. His name was consigned to oblivion, like the names of many of his compatriots.

Key words: *heroes, Ingush, war, deportation.*

УГОЛОВНО-ПРАВОВАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА НАРУШЕНИЯ ПРАВА НА ЮРИДИЧЕСКУЮ ПОМОЩЬ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ: ТЕОРЕТИЧЕСКОЕ ОБОСНОВАНИЕ

Ахмедов В.А.

*Министерства Юстиции Азербайджанской Республики
yusal-ahmadov@mail.ru*

Резюме: В статье анализируются средства уголовно-правовой охраны конституционного права человека на защиту и правовую помощь. Доказывается, что деятельность защитника лица является важной составляющей правосудия в современном демократическом государстве. Автор обосновывает необходимость самостоятельной криминализации такого действия, как «нарушение права на юридическую помощь и защиту» в Азербайджанской республике. Автором предлагаются соответствующие дополнения в действующий Уголовный кодекс Азербайджанской республики.

Ключевые слова: *правосудие, защитник, адвокат, право на правовую помощь, право на защиту.*

Сегодня Уголовный кодекс Азербайджанской республики не содержит достаточного перечня криминализированных действий, направленных против законной деятельности защитника или представителя лица. В частности, составы таких преступлений, как нарушение права на защиту, вмешательство в деятельность защитника или представителя лица, умышленное уничтожение или повреждение имущества защитника или представителя лица, отсутствуют в Уголовном кодексе Азербайджанской республики. Считаем необходимым устраниТЬ этот пробел и предлагаем криминализировать действие «нарушение права на защиту», и внести соответствующие дополнения в Особенную часть Уголовного кодекса Азербайджанской республики, что обосновываем ниже следующим.

Основанием криминализации общественно опасных посягательств на право человека на юридическую помощь и защиту в Азербайджанской республике есть особая ценность личности и необходимость уголовно-правовой охраны обеспечения соблюдения его прав и свобод в процессе правосудия.

Мы убеждены, что криминализация нарушения права на правовую помощь и защиту в Азербайджанской республике соответствует научным принципам криминализации, в частности, принципам общественной опасности действия; уголовно-политической адекватности; конституционной адекватности, системно-правовой непротиворечивости криминализации конкретного действия; определенности и единства терминологии.

Мы считаем, что посягательству на право человека на юридическую помощь присущий уровень общественной опасности, достаточный для определения такого посягательства преступлением.

Принцип конституционной адекватности реализуется в части первой статьи 12 Конституции Азербайджанской республики, согласно которой обеспечение прав и свобод

человека и гражданина, достойного уровня жизни гражданам Азербайджанской Республики является высшей целью государства. Статья 61 Основного Закона Азербайджанской Республики гарантирует, что каждый имеет право на получение квалифицированной юридической помощи. В случаях, предусмотренных законом, юридическая помощь оказывается бесплатно, за счет государства. У любого человека с момента задержания, заключения под стражу, предъявления обвинения в совершении преступления со стороны компетентных государственных органов есть право пользоваться помощью защитника[2].

Указанные конституционные нормы закрепляют за любым лицом право на правовую помощь и право на защиту. Эти права являются неотъемлемыми и незыблемыми для любого человека. Содержанием конституционного права на правовую помощь является гарантированная Конституцией и другими законами государства возможность лица получить квалифицированную правовую помощь, связанную с практическим применением законодательства для отстаивания ее субъективных прав и интересов [4, 54].

Поэтому, обеспечение средствами уголовно-правовой охраны надлежащей реализации права на юридическую помощь и защиту соответствует принципу конституционной адекватности.

Принцип уголовно-политической адекватности криминализации содержит требования по ее соответствие основным направлениям социальной и уголовной политики государства, уровню и характеру правосознания и состояния общественного мнения.

Закон «Об адвокатах и адвокатской деятельности» от 28 декабря 1999 года, разработанный в сотрудничестве с экспертами Совета Европы, Германского общества технического сотрудничества (GTZ) и Всемирного банка, обеспечивает равенство прав сторон обвинения и защиты, устанавливает твердые гарантии конституционных прав на юридическую защиту, право на справедливое рассмотрение в суде и независимость адвокатской профессии. В Законе установлены основные принципы независимости защиты при осуществлении ее деятельности. В соответствии с законодательством, сторона защиты участвует во всех следственных действиях и в суде, имеет право предоставлять доказательства защиты, конфиденциально и без помех встречаться с подзащитным. Данный Закон закрепляет правовой статус адвокатов, их независимость и основы самоуправления, гарантируя тем самым независимость профессии юриста.

С 1 сентября 2000 года вступили в силу Уголовный, Уголовно-процессуальный, Гражданский, Гражданско-процессуальный кодексы, Кодекс административных проступков, Кодекс исполнения наказаний, которые были разработаны при участии авторитетных зарубежных экспертов с учетом международных и европейских стандартов.

В частности, статьей 19 Уголовно-процессуального кодекса АР закреплено, что в ходе уголовного преследования дознаватель, следователь, прокурор или суд обязаны принять меры к обеспечению права потерпевшего, подозреваемого или обвиняемого на получение квалифицированной юридической помощи. При допросе потерпевшего или свидетеля орган, осуществляющий уголовный процесс, не имеет права запрещать нахождение возле указанных лиц адвоката, приглашенного ими в качестве представителя [5].

Для расследования преступлений против правосудия в Министерстве юстиции учреждено Следственное управление. С целью углубления сотрудничества с местными и международными неправительственными правозащитными организациями, а также обеспечения соблюдения прав осужденных в местах лишения свободы, в Министерстве юстиции создан Отдел по правам человека[1].

На современном этапе развития Азербайджана активизация усилий в области строительства правового государства и защиты прав человека определена как одно из основных направлений государственной политики. Азербайджанская Республика развивает сотрудничество с влиятельными международными структурами, осуществляющими деятельность в области прав человека, стала участницей более 50 международных документов в области защиты прав человека и добилась значительных успехов в деле выполнения международных обязательств в этой сфере.

В рамках утвержденной Распоряжением Президента Азербайджанской Республики от 18 июня 1998 государственной программы в области защиты прав человека, проведены законодательные и институциональные реформы. Созданы опирающиеся на принципы демократического правосудия новая судебная система, такие новые институты, как конституционный надзор, уполномоченный по правам человека, усовершенствованная правоохранительная деятельность, расширенная деятельность неправительственных организаций, средств массовой информации, сформированы эффективные механизмы защиты в сфере обеспечения прав человека. На будущее определены такие задачи, как обеспечение полного соответствия нормативно-правовых актов Азербайджанской Республики международным стандартам по правам человека, разработка и осуществление новой стратегии сотрудничества с международными организациями, совершенствование деятельности государственных органов с точки зрения обеспечения прав человека, стимулирование научно-аналитических работ, расширение работы по правовому образованию, развитие взаимосвязей между государством и гражданским обществом.

Считая обеспечение прав и свобод человека и гражданина в Азербайджанской Республике общегосударственной задачей, учитывая определенные «Целями развития тысячелетия» ООН и 3-м Саммитом Совета Европы приоритеты в области защиты прав человека и обеспечения демократии, верховенства закона, с целью расширения мероприятий в области защиты прав человека, Распоряжением Президента от 28 декабря 2006 года № 1880 утвержден Национальный план деятельности по защите прав человека в Азербайджанской Республике.

Пунктом 29 утвержденного Плана предусмотрено, в частности, осуществление мер по усилению института адвокатуры в Азербайджанской Республике, повышению производительности ее деятельности и обеспечению самостоятельности, а также увеличению численности профессиональных адвокатов в регионах с целью обеспечения возможностей получения населением правовой помощи [4].

Согласно статье 10 Кодекса Азербайджанской Республики об исполнении наказаний, право на получение юридической помощи является одним из основных прав осужденного. В пенитенциарных учреждениях Азербайджана широко используется практика оказания правовой помощи осужденным правозащитниками и представителями неправительственных организаций. Например, представители Общественного Комитета по осуществлению общественного контроля за деятельностью пенитенциарных учреждений активно посещают различные пенитенциарные учреждения страны, в ходе которых особое внимание уделяется вопросам предоставления осужденным соответствующей правовой помощи.

На основании Указа Президента Азербайджанской Республики «О модернизации судебной системы» и применении Закона Азербайджанской Республики «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Азербайджанской Республики» от 19 января 2006 сформированы новые, в том числе региональные апелляционные и

местные экономические суды. Функционирование этих судов способствует значительному улучшению предоставления населению в регионах правовой помощи, созданию стимула для адвокатской службы [1].

Таким образом, уголовно-правовая охрана отношений по обеспечению права человека на юридическую помощь и защиту полностью соответствует основным направлениям социальной и уголовной политики государства в Азербайджанской республике.

Анализ действующего законодательства Азербайджанской республики позволяет сделать вывод, что обеспечение конституционно закрепленного права на правовую помощь является комплексным межотраслевым институтом, который является исходным для всего процесса, действует на всех его стадиях, отражает господствующий в обществе взгляд на утверждение прав и свобод человека.

Содержание принципа определенности и единства терминологии заключается в том, что криминализация посягательств на право человека на правовую помощь должна осуществляться с помощью определенных в законе терминов. В действующем законодательстве Азербайджанской республики, направленном на обеспечение права человека на защиту в процессе правосудия, унифицированный термин пока не сформулирован.

Конституция Азербайджанской республики гарантирует право каждого человека на получение квалифицированной «юридической помощи». В то же время, когда речь идет об уголовном производстве, используется термин «помощь защитника».

Исходя из анализа действующего законодательства, и принимая во внимание принцип высшей юридической силы норм Конституции Азербайджанской республики, мы считаем наиболее целесообразным сформулировать предлагаемое нами преступное посягательство следующим образом: «нарушение права на юридическую помощь и защиту».

Таким образом, в системе конституционных гарантит прав и законных интересов лица,участвующего в судопроизводстве, значительное место занимает конституционное право каждого человека на юридическую помощь. Данное право является общеотраслевым и реализуется через нормы многих законодательных актов Азербайджанской республики.

Учитывая доказанность наличия оснований криминализации деяния, соответствие научно обоснованным принципам криминализации противоправных действий, предлагаем Главу 32 Особенной части Уголовного кодекса Азербайджанской республики дополнить статьей 290 следующего содержания:

«Статья 290¹. Нарушение права на юридическую помощь и защиту.

Недопущение или не предоставление своевременно защитника, а также другое грубое нарушение права потерпевшего, подозреваемого или обвиняемого на квалифицированную юридическую помощь и защиту, совершенное дознавателем, следователем, прокурором или судьей, -

наказывается лишением свободы на срок до двух лет с лишением права занимать определенные должности или заниматься определенной деятельностью на срок до трех лет.

2. Те же действия, которые привели к осуждению невиновного в совершении преступления лица, или повлекшие иные тяжкие последствия, -

наказываются лишением свободы на срок от трех до семи лет с лишением права занимать определенные должности или заниматься определенной деятельностью на срок до трех лет».

ЛИТЕРАТУРА

- Информация Правительства Азербайджанской Республики по Заключительным замечаниям Комитета по правам человека ООН, принятых по третьему периодическому докладу, предоставленному Азербайджанской Республикой в соответствие с Международным пактом по гражданским и политическим правам от 18 мая 2009 года. Электронный ресурс. Режим доступа: http://hrlibrary.umn.edu/russian/hrcommittee/Razerbaijan_2009.html
- Конституция Азербайджанской республики, принятая на всенародном голосовании (референдуме) 12.11.1995г., с изменениями по состоянию на 26.09.2016г. Электронный ресурс. Режим доступа: <http://ru.president.az/azerbaijan/constitution>.
- Основные положения о роли адвокатов (приняты VIII Конгрессом ООН по предупреждению преступлений в августе 1990 года) // Бюллетень законодательства и юридической практики Украины. – Киев: «Издательская», № 1. – 2000 г.
- Смех В.В. Уголовная ответственность за нарушение права человека на правовую помощь. Дис. Канд.юрид.наук. 12.00.08 - уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право / Смех Василий Владимирович. - Львов - 2011. - 224 с .; С 54.
- Уголовный кодекс Азербайджанской Республики от 30 декабря 1999 г. № 787-IQ. Опубликован в «Собрании законодательства Азербайджанской Республики» (2000 год, № 4, статья 251). С изменениями по состоянию на 31.05.2016г. Электронный ресурс. Режим доступа: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30420353

XÜLASƏ

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA HÜQUQİ YARDIM HÜQUQUNUN POZULMASI HÜQUQUNUN CİNAYƏT-HÜQUQİ XARAKTERİSTİKASI: NƏZƏRİ ƏSASLANDIRMA Əhmədov V.A.

Məqalədə insan hüquqlarının müdafiəsinin və hüquqi yardım hüququnun konstitusion əsaslarının cinayət hüquqi müdafiəsi vasitəsi təhlil olunur. Sübut olunur ki, müasir demokratik dövlətdə müdafiəçinin fəaliyyəti ədalət mühüm tərkib hissəsidir. Müəllif "Azərbaycan Respublikasında hüquqi yardım və müdafiə hüququnun pozulması" kimi əməllərin müstəqil formada kriminalşasının vacibliyini əsaslandırır. Müəllif Azərbaycan Respublikasının hazırkı Cinayət Məcəlləsinə müvafiq əlavələr təklif edir.

Açar sözlər: ədalət, müdafiəçi, vəkil, hüquqi yardım hüququ, müdafiə hüququ.

SUMMARY

CRIMINAL LAW CHARACTERIZATION THE VIOLATION OF THE RIGHT TO LEGAL AID IN THE AZERBAIJAN REPUBLIC: THEORETICAL JUSTIFICATION Akhmedov V.A.

The article analyzes the means of criminal legal protection of a person's constitutional right to protection and legal assistance. It turns out that the activity of a defender of a person is an important part of justice in a modern democratic state. The author substantiates the need for independent criminalization of such an act as "violation of the right to legal assistance and protection" in the

Azerbaijani Republic. The author proposes corresponding additions to the current Criminal Code of the Republic of Azerbaijan.

Key words: justice, defense lawyer, lawyer, right to legal aid, right to protection.

ТЕРМИН «ДЕПОРТАЦИЯ» В ОТЕЧЕСТВЕННОМ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОМ ПРОСТРАНСТВЕ

Оборский Е. Ю.

Северо-Кавказский федеральный университет, Россия

oborskye@gmail.com

Резюме: В статье рассматриваются интеллектуальные практики трактовки термина «депортация» в российском интеллектуальном пространстве. Делается акцент на депортации как на переселении народов. Приводятся примеры различных публикаций в средствах массовой информации, которые носят информационный и публицистический характер. Современная трактовка термина «депортация» означает не только чисто юридическое значение. Важно понимание как исторического события, навсегда изменившего судьбы целых народов.

Ключевые слова: депортация, история России, СССР, интеллектуальная история, переселения, историческая память

«Депортация» как специальный термин, имеющий особое историко-культурное значение, появляется в нашем интеллектуальном поле только в конце 1980-х гг. Гласность периода перестройки открыла эту тему для обсуждения журналистами, публицистами и политиками. В ноябре 1989 г. был принята специальная Декларация Верховного совета СССР, где было четко заявлено: «Верховный Совет СССР безоговорочно осуждает практику насильственного переселения целых народов как тяжелейшее преступление, противоречащее основам международного права, гуманистической природе социалистического строя». [3]

После этого последовало распоряжение Кабинета Министров СССР о рассекречивании данных, связанных с этим вопросом. Поэтому с начала 1990-х гг. общие вопросы и различные нюансы депортаций в СССР стали предметом изучения профессиональных историков. В различных публикациях освещаются проблемы общего хода депортаций, публикуются многочисленные сборники документов, выходят научные монографии. Вполне подробно описывались перипетии выселения каждого из пострадавших народов, причем «депортация» становится историческим термином, включающим в себя насильственное переселение народов в 1940-гг.

Уже в XXI веке во многих местах появились памятники, посвященные этим событиям. В Карачаевске открыли памятник жертвам политических репрессий, возле которого каждый год 2 ноября проходят памятные мероприятия. В Энгельсе есть памятник депортированным немцам, в Крыму – крымским татарам. Сложнее всего ситуация в Грозном. Памятник, поставленный в 1994 г. и посвященные конкретно депортации, в 2014 г. был разобран и вошел в состав Мемориала памяти погибших в борьбе с терроризмом. К тому же официальный день памяти жертв депортации перенесен с 23 февраля на 10 мая. Фактически можно зафиксировать сложности сохранения исторической памяти чеченцев в отношении депортации.

Для более широкого освещения проблемы проводились научные конференции, круглые столы. Было множество публикаций в средствах массовой информации. Многие из них старались беспристрастно относится к теме, отдавая максимум места документам. В «Комсомольской правде» 20 января 1995 г. М.А. Вылцан опубликовал подборку документов из «Особой папки» И.В. Сталина. Он указал, что депортацией чеченцев и ингушей руководили Л. Берия, Б. Кобулов и И.Серов. В телеграмме от 17 февраля 1944 г. Л. Берия указывал количество «взятых на учет» и полежавших переселению чеченцев и ингушей – 459 486 человек. [1, с. 17] Интересно указание на то, что духовные, партийные и советские лидеры, которых просили помочь с призывами подчиниться распоряжениям власти, получали некоторые льготы в виде увеличенной нормы вывоза вещей. В итоге, было выселено 91 250 ингушей и 387 229 чеченцев – 478 479 человек. Случаев сопротивления было мало, изъято около 20000 единиц оружия. [1, с. 17]

Уже в XXI веке произошла уникальная находка: были найдены дневники И. Серова, которые тот вел тайно и тщательно спрятал. После находку обработали и опубликовали. [4] И. Серов пишет о своем участии в операциях по переселению немцев Поволжья, калмыков, чеченцев, ингушей и крымских татар. Он приводит стандартные обоснования своего времени: бандитские группировки чеченцев снабжались оружием немецкой разведкой, орудовали в тылу красной армии и готовы были с радостью принять оккупантов. Он фиксирует количество выселенных с 23 февраля 1944 г. чеченцев и ингушей в 475 тыс. человек. Сам И. Серов особо не размышляет по поводу действий, которые он выполнял: «Меня, как и других генералов и офицеров, обязывали выполнить эту работу. Я думаю, любой бы из нас выполнил бы это решение». [4, с. 192]

Такое pragматичное отношение к процессу насилиственного выселения фактически, во многом, оправдывает депортацию. Даже спустя годы аргументация выселения, зафиксированная в документах 1940-х гг., остается вполне живучей. Но это тот случай, когда к логическому и скрупулезному исследованию исторического действия необходимо обязательно добавлять этические категории.

В 2011 г. в «Российской Газете» к 60-летнему юбилею с начала депортации, была опубликована большая и новая подборка документов. [5] Ее автор смело называет прошедшие депортации фактическим началом распада Советского Союза: «Думаю, что тогда 3 августа 1941 года, 40 дней спустя после вероломного вторжения фашистских полчищ на нашу землю, подстегнутые воплем нашего вождя, мы начали хоронить СССР». [5, 4 августа. с. 6] Всего А. Юрков насчитал 2 137 769 переселённых, включив в их число бывших кулаков. В том числе 467 365 чеченцев и ингушей.

Многочисленные публикации в сети Интернет, как правило, уже носят мемориальный характер, делая акцент на описании не только событий прошлого, но и на памятных мероприятиях современности. Депортация предстает трагичной страницей в истории определённых народов и однозначно осуждается авторами.

Если говорить о понимании самого термина, то депортация означает насилиственное переселение. В отечественном интеллектуальном пространстве есть столкновения разных точек зрения. Один из основоположников изучения этой темы Н.Ф. Бугай предлагает относить к депортации переселения не только отдельных граждан, но и целых народов. Р.Р. Баев предлагает употреблять в первую очередь термин «переселение», отказавшись от «депортации».

Одним из вариантов разрешения споров может четкое разграничение и разнесение по времени подобных процессов. Сложно согласиться с мнением И.В. Бердинских, что депортации как мера государственного принуждения начались с 1917 – 1918 гг. [2]

Необходимо просто разделить периоды, «закрепив» термин «депортация» только за насильственным переселением отдельных народов. Политика раскулачивания и рассказывания, коллективизация проводились по социальному статусу и было бы логичнее оставить термин «переселение».

Главный вывод – мы в любом случае обязаны помнить о таких трагических событиях.

ЛИТЕРАТУРА

1. «Вывоз и погрузку чеченцев намечено закончить в два дня». Документы из «Особой папки» И.В. Сталина // Комсомольская правда. 1995. 20 января. С. 17. Публикацию подготовил М.А. Вылцан
2. Бердинских И.В. Депортации народов СССР в годы Великой Отечественной войны // Вестник Вятского Государственного университета. 2006.
<https://cyberleninka.ru/article/n/deportatsii-narodov-sssr-v-gody-velikoy-otechestvennoy-voyny>
(доступ 15.11.2020)
3. Декларация Верховного Совета СССР «О признании незаконными и преступными репрессивных актов против народов, подвергшихся насильственному переселению, и обеспечении их прав». 14.11.1989 // Ведомости народных депутатов СССР и Верховного Совета СССР. 1989. 15 ноября. № 23. С. 607.
4. Серов И.А. Записки из чемодана. Тайные дневники первого председателя КГБ, найденные через 25 лет после его смерти. / Под ред., коммент и прим. Александра Хинштейна. М.: Просвещение, 2016. 704 с.
5. Юрков А. Выстрел в спину // Российская Газета. 2011. 3 августа. С. 11, 4 августа. С. 6.

SUMMARY

THE TERM "DEPORTATION" IN THE DOMESTIC INTELLECTUAL SPACE Oborskiy E.Y.

The article examines the intellectual practices of the interpretation of the term «deportation» in the Russian intellectual space. Emphasis is placed on deportation as the migration of peoples. Examples of various publications in the mass media, which are of an informational and journalistic nature, are given. The modern interpretation of the term "deportation" means not only a purely legal meaning. It is important to understand it as a historical event that forever changed the fate of entire nations.

Key words: *deportation, history of Russia, USSR, intellectual history, resettlement, historical memory*

ПЕРЕПИСЫВАНИЕ ИСТОРИИ КАК ОПРАВДАНИЕ БЕСЧЕЛОВЕЧНОСТИ – УНИКАЛЬНАЯ ОСОБЕННОСТЬ ТЕРРОРИЗМА

Сидеифзаде С. А.

Азербайджанский университет языков

rutadias@mail.ru

Резюме: В статье отражен серьезный ущерб культурному и историческому наследию Азербайджана, депортация и изгнание азербайджанцев с их родных земель, последствия агрессивной политики Армении. В результате армянской агрессии было уничтожено все, что связано с историей и культурой азербайджанского народа. Ущерб, нанесенный населению, беженцам, мирным жителям, экологии, географии, инфраструктуре, государству и историческому наследию, депортированным Арменией, оценивается специалистами и международными экспертами.

Ключевые слова: *Азербайджан, депортация, Карабах, культурно-историческое наследие, Шуша, фальсификация.*

Культурное наследие каждого народа является его самым бесценным богатством. Роль Азербайджанского народа в мировой культуре неоспорима. Наши исторические памятники, музыкальная культура, богатая литература и искусство дают нам особое право для гордости. Азербайджан – родина первого театра, первой оперы, первого балета и первой Академии наук на мусульманском Востоке [5].

Многовековые музыкальные традиции, присущие Шуше отождествляют ее с храмом азербайджанской музыки. Шуша – это консерватория Кавказа.

Безжалостное уничтожение памятников нашей национальной культуры, серьезный урон нашему культурному наследию стали последствиями оккупационной политики соседней Армении. Разграблены музеи, украшены ценные предметы, ковры, известные всему миру, картины, предметы искусства, раритетные экспонаты. Все вышеперечисленное – результат захвата азербайджанских земель армянскими агрессорами, депортации мирного населения. На протяжении этой агрессии уничтожалось все, что связано с историей и культурой азербайджанского народа. Международные конвенции трактуют поведение оккупантов на захваченных территориях как преступление против человечества. Соседнее государство преднамеренно уничтожает и фальсифицирует азербайджанское культурное наследие. Бесследно уничтожены историко-культурные памятники, а оставшиеся – фальсифицированы как армянские[2]. По информации, собранной вследствие съемок со спутника, отчетам миссий по ситуации на оккупированных армянами азербайджанских территориях, а, на сегодняшний день, и увиденному, воочию, нашими освободителями родной земли, полностью уничтожены районы, города, а оставшееся – паспортизировано как армянское.

Каждый гражданин своей родины обязан охранять культурное наследие, историю и своеобразие народа и родной земли. Мы сохраним и восстановим эти ценности для будущих поколений, которые с чувством гордости будут взирать на нашу историю и культуру.

Одна из прекрасных особенностей нашего народа – это очень уважительное отношение ко всем нациям, ко всем религиям, ко всем культурам. Думается, что в сегодняшнем напряженном мире это – прекрасное и большое достояние. Мы верим, что только с помощью диалога, терпимости можно объединить людей. Мы прилагаем усилия для этого. В то время,

как Азербайджан, выполняет роль платформы между мусульманским и христианским миром и служит хорошим примером взаимоотношений, наше культурное наследие безжалостно и варварски разрушено агрессорами [1].

В то время, когда в самом центре Баку армянская церковь стоит в полной сохранности и служит книгохранилищем, азербайджанские мечети в оккупированном Нагорном Карабахе разграблены, сожжены и превращены в хлева. Сегодня, в Баку в центре города в первозданном виде сохранена церковь, в ней средневековые армянские книги, их сотни, и они в полной сохранности. В противовес этому в Армении разрушены до основания и стерты с лица земли мечети и караван-сараи. Вандализмом является уничтожение Эриванской крепости.

Армянская церковь в Баку отреставрирована и находится под охраной государства, и никому и в голову не приходило изменить ее историю. А в это время, история культового сооружения «Голубая мечеть», находящегося в Ереване, грубо фальсифицируется армянскими националистами, потерявшими совесть и достоинство. Помимо разрушения, уничтожения и фальсификации историко-культурных памятников, армянские оккупанты на незаконно захваченных территориях проводили археологические раскопки, создавали свою лжеисторию. Их целью было скрытие неоспоримых исторических фактов о заселении армян в начале 19 века на карабахские земли, подтасовка исторических фактов с целью сотворения подделок о тысячелетнем проживании армян на этих землях [3].

В противовес Азербайджану, Армения никогда не была толерантной страной, и эта ситуация проявляется не только в сфере культурно-исторического наследия. Ситуация в отношении к русскому языку, ставшему ненавистным и гонимым, вызывает большую тревогу. В русском секторе имеют право учиться только те, у кого в семье мать или отец не армянской национальности. Принципы развития армянского народа, внедряемые в наши дни, имеют свое название – расизм.

Бережное сохранение культурно-исторических памятников должно являться святым долгом каждого. Армянские вандалы не ограничились только захватом территорий. Они также с варварской жестокостью уничтожили находящиеся на них памятники культуры[6]. Об этих разрушенных, растерзанных, оскверненных памятниках культуры существует достаточное количество монографий и статей азербайджанских и иностранных ученых. Сохранился ли в Шуше комплекс крепостных сооружений, дом знаменитой поэтессы Наташан XIX века, бюсты Узеира Гаджибекова и Бюль-Бюля, Мавзолей поэта Молла Панах Вагифа или памятники всемирного наследия – Ходжалинские сооружения??? Увы...[7].

В период, когда азербайджанские земли не были оккупированы, соответствующими инстанциями Азербайджанской Республики на этой территории зарегистрировано 8 памятников мирового, 166 памятников государственного и 588 памятников местного значения. Количество уничтоженных культурно-исторических и архитектурных памятников на оккупированных территориях Нагорного Карабаха и семи прилегающих районов исчисляется тысячами. То, что составляет культурно-историческое наследие Азербайджана, в результате захвата армянами было зарегистрировано как армянское. В период оккупации более 100 храмов албанского периода получили статус армянской церкви[4].

В законодательстве Азербайджанской Республики закреплены статьи, предусматривающие всевозможные меры для сохранения культурного наследия. В Статье 77 основного национального законодательства говорится, об обязанностях каждого

гражданина по сохранению памятников истории и культуры. В отношении лиц, уничтожающих историческо-культурное наследие, государство применяет административную и уголовную ответственность. Азербайджан является гарантом защиты истории и культурного наследия, обеспечивая соблюдение этого закона и законодательства Азербайджанской Республики в этом отношении и определяя уничтожение руин, краж и других обязанностей в этой области административных, уголовных и других мер ответственности за нанесение ущерба объекту.

В результате оккупации Азербайджанских земель, более 1 миллиона мирных людей были изгнаны из собственных домов и стали официальными беженцами и вынужденными переселенцами. Стерты с лица земли, полностью разрушены многочисленные города, поселки, села, причинен неисчисляемый ущерб. На территории Нагорного Карабаха и семи прилегающих районов запланировано уничтожено культурное наследие, принадлежащие азербайджанскому народу.

Оценка ущерба, нанесенного Армянской стороной депортированному населению, беженцам, гражданским лицам, потерявшим жилье, экологии, географии, инфраструктуре, нашему государству и нашему историческому наследию – впереди огромная работа не только для специалистов государственного уровня, но и для международных экспертов.

Подсчитать уничтоженное армянскими вандалами в национальной культуре Азербайджана – вопрос времени. Урон, нанесенный оккупантами в регионе конфликта, причинен не только Азербайджану, потому что разворованное и уничтоженное являлось бесценным сокровищем для культурно-исторического наследия всего мира.

ЛИТЕРАТУРА

- 1.Алиев, И. Нагорный Карабах: История, факты, события /И.Алиев; ред. В.Устинов.- Баку:Элм,1989.-140 с.
2. Архитектура Азербайджана: Очерки.-Баку: Изд. АН Аз.ССР, 1952.- 645 с.
- 3.Бакиханов, А. Гюлистани-Ирам.- Баку: Изв. Общества обследования и изучения Азербайджана, 1926.-165 с
- 4.Геюшев, Р. Гандзасар-памятник Кавказской Албании: Лачинский р-н. /Р.Геюшев, Дж.Халилов //АН АзССР, Институт Истории: Сект. археологии и этнографии.- Баку: Элм, 1986.- 7 с.
- 5.Гейбуллаев, Г. К этногенезу азербайджанцев: Историко-этнографическое исследование /Г.Гейбуллаев.- Баку: Элм, 1991.- Т.І.- 552с. [C.23,49,75,79,146].
6. Исторические памятники и топонимы Азербайджана: библиография /сост. Г.Сафаралиева; спецредактор и ответственный за выпуск К.Тахиров; ред. Л.Ахундова.- Баку, 2016.500 с.
- 7.Нагорный Карабах.- Баку: Ишыг, 1983.- 137 с. [C.40], [C.50], [C.62], [C.71], [C.75].

XÜLASƏ

QEYRİ-İNSANİ OLARAQ TARİXİN YENİDƏN YAZILMASI BƏHANƏSİ- TERRORİZMİN ÖZÜNƏMƏXSUS XÜSUSİYYƏTİ

Sideifzadə S.Ə.

Məqalədə Azərbaycan mədəni-tarixi irlərinə ciddi ziyan vurulması, azərbaycanlıların öz doğma torpaqlarından deportasiyası və qovulması, Ermənistən işgalçi, işgalçılıq siyasetinin nəticələri eks olunmuşdur. Erməni təcavüzü nəticəsində Azərbaycan xalqının tarixi və mədəniyyəti ilə bağlı hər

şey məhv edilmişdir. Ermənistan tərəfindən deportasiya olunmuş əhaliyə, qaçqınlara, mülki şəxslərə, ekolojiya, coğrafiya, infrastruktur, dövlətimizə və tarixi irsimizə vurduğu zərərin qiymətləndirilməsi mütəxəssislər və beynəlxalq ekspertlər tərəfindən aparılır.

Açar sözlər: Azərbaycan, sürgün, Qarabağ, mədəni və tarixi irs, Şuşa, saxtalaşdırma.

SUMMARY

REWRITING HISTORY AS AN EXCUSE FOR THE INHUMAN ACTIONS-A UNIQUE FEATURE OF TERRORISM Sideifzadeh S.A.

The article reflects the situation of serious damage to the Azerbaijani cultural and historical heritage, deportation and expulsion of Azerbaijanis from their native lands, which were the consequences of the aggressive and occupation policy of Armenia. As a result of the Armenian aggression, everything related to the history and culture of the Azerbaijani people was destroyed. Assessment of the damage caused by the Armenian side to the deported population, refugees, civilians who lost their homes, ecology, geography, infrastructure, our state and our historical heritage is an upcoming task for specialists and international experts.

Key words: Azerbaijan, exile, Karabakh, cultural and historical heritage, Shusha, falsification.

IV BÖLMƏ
DEPORTASIYA VƏ MƏSKUNLAŞMA: İQTİSADİ, SOSİAL VƏ COĞRAFİ MÜHİT
AMİLLƏRİ
IV СЕКЦИЯ
ДЕПОРТАЦИЯ И ЗАСЕЛЕНИЕ: ФАКТОРЫ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ,
СОЦИАЛЬНОЙ И ГЕОГРАФИЧЕСКОЙ СРЕДЫ
IV SECTION
DEPORTATION AND SETTLEMENT: FACTORS OF ECONOMIC, SOCIAL AND
GEOGRAPHICAL ENVIRONMENT

**AZƏRBAYCAN TÜRKLƏRİNİN TARİXİ-ETNİK TORPAQLARINDAN DİDƏRGİN
SALINMASI VƏ BUNUN AĞIR SOSİAL-İQTİSADİ NƏTİCƏLƏRİ**

Adıgözəlova G.R.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

adigozelli.87@mail.ru

Xülasə: Azərbaycan xalqının tarixində deportasiya və köçürmə ən ağırlı məqamlardan biridir. Bu məsələ mərhələlər şəklində böyük dövlətlərin müstəmləkəçilik siyaseti çərçivəsində həyata keçirilmişdir. Ümummilli lider Heydər Əliyevin hakimiyətə gəlməsi və onun əsasını qoymuğu bu şərəfli işin Cənab Prezident İlham Əliyev tərəfindən də uğurla davam etdirilməsi xalqımız üçün ən böyük xilas yolu olmuşdur. Ölkəmizdə son illərdə aparılan sosial-iqtisadi layihələr, qəbul olunmuş və icrasına birbaşa ölkə rəhbərliyi tərəfindən nəzarət edilən dövlət proqramları aparılan uğurlu siyasetdən xəbər verir. Deportasiya nəticəsində ağır və ciddi sosial-maddi çətinliklərə məruz qalan qaçqın və məcbur köçkünlərə həmişə dövlət tərəfindən xüsusi qayğı göstərilib və bugün də davam etdirilir.

Açar sözlər: *separatism, tənəzzül, siyaset, köçürülmə, etnik, tarix*

Azərbaycan xalqı həmişə çoxəslik dərin tarixi bir irlə, mədəniyyətə, gözəl dəyərlərə, milli-mənəvi keyfiyyətlərə mənsub olmuşdur. Tarixə nəzər salsaq görərik ki, ölkə ərazisində mövcud olan dövlətlərin demək olar ki, hər birinin siyasi dövlətçilik prinsiplərində multikultural dəyərlərə rast gəlmək olar. Burada yaşayan, məskunlaşan etnik xalqların heç birinə dil, dini, etnik fərq qoyulmamış, bütün vətəndaşların hüquq və azadlıqlarına hörmət edilmişdir. Lakin çox təəssüf ki, bəzi böyük siyasi güclər dövlət daxilində separatizmi gücləndirmək üçün əlverişli vaxtdan fürsət kimi istifadə etdilər. Təbii ki, də bundan ən çox ziyan çəkən zəhmətkeş kütłələr oldu. Xüsusilə də, bu son ikiyüzillik tarix xalqımızın həyatında çox dərin və amansız izlər qoymuşdu. 1801-ci ildə rus qoşunlarının Lori-Pəmbək bölgəsi istiqamətində İrəvan xanlığının ərazisinə daxil olması ilə soydaşlarımız qaçqınlıq həyatı yaşamağa məhkum olundular. Ümumilikdə isə 1828-1830-cu illərdə Azərbaycan ərazilərinə 40000 İran erməni, 84000 Türkiyə erməni yerləşdirilmişdi. Bu qədər yad əhalinin bölgəyə yerləşdirilməsi təbii ki, gələcəkdə həyata keçiriləcək böyük planın tərkib hissəsi idi. 1948-1953-cü illərdə 150 min azərbaycanının şəxsi və ümumi mülkiyyəti Ermənistan SSRİ tərəfində mənimsənilərək deportasiya olunması şovinist siyasetin bariz nümunəsi idi [5, 31].

Deportasiya Stalinin ölümündən sonra dayandırılsa da, 1988-ci ildə ortaya atılan qondarma Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin ilk alovlanması mərhələsində yüz minlərlə Azərbaycan türkünün öz tarixi torpaqlarından qovulması başlandı. Nəticədə isə elə ermənilərin öz dili ilə desək “Türksüz

Ermənistan” yaradıldı. Ən pis hal isə 90-cı illərdən etibarən başladı ki, bunun da nəticəsində ölkədaxili hərcmərclikdən istifadə edən separatçı terrorist erməni qruplaşmaları Azərbaycan torpaqlarının iyirmi faizini işgal etdi, bir milyondan çox insan öz yurd-yuvalarından didərgin salındı.

Milli idologiyamızın formallaşmasında və azərbaycançılıq düşüncəsinin inkişafı yolunda misilsiz xidmətləri olan Ümummülli lider Heydər Əliyev bu hadisələrə ilk olaraq hüquqi-siyasi qiymət verən şəxs olaraq tarixə düşmüştür. Torpaqlarının iyirmi faizi işgal olunan, əhalisi didərgin salınan bir ölkədə təzədən və daha doğrusu qurucu, əsaslı sosial-iqtisadi layihələr reallaşdırmaq böyük əmək, səbr, təcrübə və səriştə tələb edirdi. Xüsusən də birdən-birə bir milyondan çox əhalinin işsiz, evsiz-eşiksiz, sosial təminatsız qalması həmin dövr üçün dövləti düşündürən ən əsas məqamlardan idi. Ölkədə kütləvi sayda birdən-birə yaranan və dünya birliyinin görsə də, səssiz qaldığı qaçqın düşərgələr, ordakı insanların hər sahədə taleyi mütləq həll olunmalı idi.

Xalqımızın böyük lideri Heydər Əliyev bu məsələni daim diqqət mərkəzində saxlamış, çoxlu görüşlər, müşavirələr keçirmişdir. Azərbaycanda bu məsələyə dair çoxlu fərman və sərəncamlar imzalanmış, qanunlar qəbul olunmuşdur. 1998-ci və 2004-cü illərdə iki dövlət programı qəbul olunmuşdur. Ən maraqlı məqamlardan biri də odur ki, Azərbaycanda ulu öndər Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə yaradılan Dövlət Neft Fondundan qaçqın və məcburi köçkünlərin yeni şəraitlə təmin olunmasına 400 milyard manat vəsait ayrılmışdır. Azərbaycanda həyata keçirilən böyük neft layihələri, Əsrin müqaviləsi kimi neft kontraktı, Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft ixrac boru kəmərinin reallaşdırılması kimi məsələlər xalqımızın sosial rifahının və maddi təminatının yaxşılaşdırılmasına, işsizliyin aradan qaldırılmasına, yoxsulluğun azaldılmasına yönəldilmişdir [1, 2]. Nəzərə alsaq ki, Sovet imperiyasının çökəməsi, amansız müharibə, işgal nəticəsində yaranmış kütləvi işsizlik ölkəmiz üçün çox ciddi problemlər idi. Amma bununla belə, ölkə rəhbərliyi qısa zaman ərzində bu cür problemlərin öhdəsində gəlməyi bacardı. 2003-cü ilin oktyabr ayının əvvəllərində Biləsuvar rayonunda yeni və müasir infrastruktura malik qəsəbənin açılışı oldu. Bu qəsəbənin açılışında cənab prezident İlham Əliyev demişdi ki, Azərbaycanda bir dənə də çadır şəhərciyi qalmayacaq [1, 1].

Onu da qeyd etməliyik ki, mənzil təminatından əlavə qaçqın və məcburi köçkünlər arasında yoxsulluq və işsizlik yüksək səviyyədə idi. Bununla bağlı olaraq, Azərbaycanda regionların inkişaf proqramları qəbul olunmuş və bunun icrası işlərinə cənab prezident şəxsən özü nəzarət edirdi. 2004-cü ildə qaçqınların və məcburi köçkünlərin həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması, məşğulluğun artırılması dinamikasını sürətləndirmək məqsədilə Dövlət Proqramı qəbul olunmuşdur. 2007-2011-ci illərdə Dövlət Proqramına əlavə olunmuş bəndlərdə 500 milyon manatın işgal nəticəsində acınacaqlı vəziyyətə düşmüş əhalinin təhsil və tibb xərclərinə sərf olunmasına göstəriş verilmişdir. Təbii ki, bunun da nəticəsində 220 mindən çox insan normal yaşayış imkanları ilə təmin olunmuşdur [4, 51].

Ölkədə aparılan uğurlu neft strategiyası nəticəsində ildən-ilə artan neft gəlirlərindən daha səmərəli istifadə etmək üçün yaradılan Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Fondu 800 milyon dollardan çox vəsait toplanmış, ondan ölkə üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən sosial-iqtisadi layihələrin reallaşdırılmasında istifadə edilir, Bakı-Tbilisi-Ceyhan, Şahdəniz kimi iri neft layihələri öz bəhrəsini verir və bunun da nəticəsində ölkə iqtisadi cəhətdən güclü dövlətə çevrilir, dünya təsərrüffatı sisteminə integrasiya olunur, əhalinin sosial rifah halının yaxşılaşdırılması üçün etibarlı zəmin yaratmışdır [5, 71]. İqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinin inkişafına dair son illərdə qəbul olunmuş Regionların inkişaf proqramları, Azərbaycanda kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı (2002-2005-ci illər), yoxsulluğun azaldılması, işsizliyin ləğv olunması ilə bağlı proqraqlar və burada

Avropa Sosial Xartiyasında nəzərdə tutulmuş normaların tətbiqi, qeyri-neft sektorunun, xüsusişlə də, turizmin inkişafını sürətləndirmək üçün hazırlanan layihələr iqtisadiyyatın hərtərəfli tərəqqisinə nail olmaq yolunda mühüm addımlar idi.

Bu gün dünyada kəskin siyasi toqquşmaların tügyan etdiyi, hətta inkişaf etmiş ölkələrdə də böhranın ciddi çətinliklər yaratdığı bir vaxtda dövlətimiz prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi altında dinamik inkişaf edərək milli mənafeyini, dövlətçilik ənənələrini yüksək səviyyədə və müstəqil, balanslaşdırılmış siyaset formasında yürüdür. Cənab prezident dəfələrlə öz çıxışlarında bildirib ki, bu gün qarşımızda duran əsas strateji vəzifə müstəqilliyimizi daha da möhkəmləndirməkdən, ərazi bütövlüyümüzü bərpa etməkdən, Azərbaycanı bütün sahələr üzrə dünyanın inkişaf etmiş ölkələri sırasına çıxarmaqdan ibarətdir. Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli, bu münaqişə nəticəsində doğma ocaqlarından didərgin salınmış qaçqın və məcburi köçkünlərin təhlükəsiz şəraitdə öz yurdlarına qaytarılması, bu təbəqədən olan vətəndaşlarımızın sosial-mənzil şəraitlərinin yaxşılaşdırılması bu gün də Azərbaycan dövlətinin əsas prioritetlərindəndir. Azərbaycan Respublikasının birinci vitse prezidenti Mehriban Əliyevanın ilk müşavirəsinin də ölkə əhalisinin ən həssas təbəqəsi olan qaçqın və məcburi köçkünlərin sosial problemlərinə həsr etməsi bu kateqoriyadan olan insanlara dövlət qayğısının nümunəsidir. Ən gözəl haldır ki, Cənab prezident İlham Əliyev qarşıda duran bu cür həlli vacib olan məsələlərin uğurla reallaşdırılması üçün pragmatik lider kimi mövcud reallığı düzgün qimətləndirir, milli maraqların daima sabit, dəyişməz qalması üçün qətiyyətli addımlar atır, düzgün qərarlar verir, əhalinin, xüsusən də, qovulmuş, sürgün edilmiş əhalinin problemlərinə xüsusi həssaslıqla yanaşır.

Əsası ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş siyasi kursun şərəflə davam etdirilməsi milli dövlətçilik əsaslarımızın daha da möhkəmləndirilməsinə, müstəqilliyimizin əbədiliyinə ən yüksək təminatdır. Prezidentimizin həyata keçirdiyi mütərəqqi islahatlar bir daha təsdiq edir ki, dövlət siyasetinin əsasında və mərkəzində Azərbaycan vətəndaşı dayanır və hər bir vətəndaş hiss edir ki, onun arxasında güclü Azərbaycan dövləti, prezidenti və şanlı ordusu var.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 28 may-Respublika günü münasibətilə rəsmi qəbulda nitqi.- "Azərbaycan", 27 may 2013-cü il.
2. Azərbaycan qəzeti. 2011-ci il, 8-9 aprel
3. Həsənov Ə.M. Azərbaycanın geosiyasəti. Bakı: "Zərdabi", 2015, 1048 s.
4. İlham Əliyev bizi Cocuq Mərcanlıya qaytardı. Qaçqınların və Məcburi Köçkünlərin İşləri üzrə Dövlət Komitəsi. 152.s..
5. Qaçqın və məcburi köçkünlərə Prezident qayğısı. Qaçqınların və Məcburi Köçkünlərin İşləri üzrə Dövlət Komitəsi. 161.s.

РЕЗЮМЕ

ИЗГНАНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ТЮРКОВ С ИХ ИСТОРИКО-ЭТНОГРАФИЧЕСКИХ ЗЕМЕЛЬ И ИХ ТЯЖЕЛЫЕ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ПОСЛЕДСТВИЯ

Адыгезалова Г.Р.

Почетное продолжение политического курса, заложенного общенациональным лидером Гейдаром Алиевым, является высшей гарантией дальнейшего укрепления нашей национальной государственности и вечности нашей независимости. Осуществленные нашим

Президентом прогрессивные реформы еще раз подтверждают, что гражданин Азербайджана находится в центре государственной политики. Лучше всего то, что господин Президент Ильхам Алиев, как pragматичный лидер, правильно оценивает существующую реальность для успешной реализации таких важных вопросов, предпринимает решительные шаги для обеспечения стабильности национальных интересов, принимает правильные решения, с особой чуткостью относится к проблемам депортированного населения.

Ключевые слова: сепаратизм, упадок, политика, переселение, этнос, история

SUMMARY

EXPULSION OF AZERBAIJANI TURKS FROM THEIR HISTORICAL AND ETHNOGRAPHIC LANDS AND THEIR GRAVE SOCIO-ECONOMIC CONSEQUENCES

Adigozalova G.R.

The honorable continuation of the political course founded by the national leader Haydar Aliyev is the highest guarantee for the further strengthening of our national statehood and the eternity of our independence. The progressive reforms implemented by our President once again confirm that the citizen of Azerbaijan is at the heart of the state policy. The best thing is that Mr. President Ilham Aliyev, as a pragmatic leader, correctly assesses the current reality for the successful implementation of such important issues, takes decisive steps to ensure that national interests remain stable and stable, makes the right decisions, has a special sensitivity to the problems of the deported population.

Key words: separatism, decline, politics, resettlement, ethnicity, history

DEPORTASIYA OLUNMUŞ AZƏRBAYCANLILARA COĞRAFİ MÜHİTİN TƏSİRİ

Ağayev T.D., Hacıyeva H.T.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

aqayev_tahir@mail.ru

Xülasə: Məqalədə öz tarixi ərazilərindən deportasiya olunmuş azərbaycanlılara məskunlaşlığı yerlərdə coğrafi mühitin təsiri araşdırılmışdır. Qeyd edilir ki, XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq ermənilərin güclü dövlətlərə arxalanaraq həyata keçirdiyi soyqırımlar azərbaycanlılara və ümumiyyətlə, tarixdə insanlığa qarşı törədilmiş vəhşi cinayətlərdən biri kimi qalmaqdadır. Deportasiya edilmiş azərbaycanlılar başlıca olaraq Azərbaycan SSR-də aran ərazilərə, Kür-Araz ovalığına köçürüldü. Məhz bu ərazilərdə kütləvi yerləşdirilmə faktları təsadüfi hadisələr deyil, erməni ekspansionizminin konkret mahiyyət təzahürləri idi.

Açar sözlər: deportasiya, dağlıq ərazi, ekstremal şərait, Kür-Araz ovalığı, məskunlaşma

Əhəmiyyətli geosiyasi yerləşməyə, coğrafi mövqeyə, zəngin təbii sərvətlərə, əlverişli iqlim şəraitinə malik Azərbaycan ərazisi tarix boyu diqqət mərkəzində olmuş və ermənilərin "Böyük Ermənistən" xülyalarının hədəfinə çevrilmişdir. Erməni siyasi dairələri istər Çar Rusiyası dövründə, istərsə də sovet hakimiyyəti illərində tarixi şəraitin verdiyi fürsətdən istifadə edərək öz məkrili niyyətlərini reallaşdırmağa nail olmuşlar. Onların irəli sürdüyü bu siyasət təkcə ərazi iddiaları ilə bitməmiş həmçinin Azərbaycan xalqının məhvinə yönəlmışdır. Bu proses ilk növbədə azərbaycanlıların doğma torpaqlarından köçürülməsi, həmin ərazilərdə etnik xəritənin planlı şəkildə dəyişdirilməsi, tarixin saxtalaşdırılması fonunda gerçəkləşdirilirdi. XIX əsrin əvvəllərindən

başlayaraq ermənilərin güclü dövlətlərə arxalanaraq həyata keçirdiyi soyqırım azərbaycanlılara və ümumiyyətlə, tarixdə insanlığa qarşı törədilmiş vəhşi cinayətlərdən biri kimi qalmaqdadır. Soyqırım aktının doğru qiymətləndirilməsi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin 18 dekabr 1997-ci il tarixli “1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistən SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında” fərmanında ifadə edilmişdir. Fərmanda qeyd edilir ki, 200 il ərzində Azərbaycan və hazırkı Ermənistən ərazisində azərbaycanlılara qarşı planlı şəkildə təşkil edilmiş soyqırımı və etnik təmizləmə siyaseti nəticəsində xalqımız dözləməz məhrumiyyətlərlə üzləşmiş, faciə və məşəqqətlərə məruz qalmışdır. Sovet hakimiyyətinin havadarlığı ilə ermənilər tərəfindən mərhələli formada tətbiq edilən insanlığa sığmayan bu siyasetin nəticəsi olaraq azərbaycanlıların illər ərzində yaşadıqları tarixi-etnik torpaqlarından sürgün edilmiş, kütləvi qətl və qırğınlara məruz qalmışdır. Bu siyasetin davamı olaraq tarixin saxtalaşdırılması məqsədilə hazırkı Ermənistən ərazisində yerləşən xalqımıza məxsus minlərlə tarixi-mədəni abidə məhv edilmiş və yaşayış məskənləri dağıdılmışdır. SSRİ Nazirlər Sovetinin 1947-ci il 23 dekabr tarixli 4083 nömrəli və 1948-ci il 10 mart tarixli 754 nömrəli qərarları Azərbaycan xalqına qarşı növbəti tarixi cinayət aktı olmuşdur [5,6]. Statistikaya əsasən 1948-1953-cü illər ərzində yüz əlli mindən çox azərbaycanlı Ermənistən SSR ərazisindən kütləvi surətdə deportasiya edilmişdir. İnsani hüquq norma çərçivələrinə sığmayan bu qərarların tətbiqi nəticəsində körpələr və qocalar da daxil olmaqla, minlərlə insan, uyğunsuz köçürmə şəraitinin, kəskin iqlim fərqliinin nəticəsi olaraq mənəvi və fiziki sarsıntılarla dözməyərək tələf olmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, 1948-1956-ci illərdə deportasiya tədbirləri Ermənistən SSR-nin 22 rayonunu əhatə edirdi. Bu rayonlar (ilk növbədə, Basarkeçər, Zəngibasar, Noyemberyan, Mikoyan, Dilican, Aştarxan, Kirovakan rayonları) əsasən azərbaycanlıların yiğcam şəkildə, yaxud ermənilərlə qarışış halda yaşadıqları dağlıq və dağatəyi ərazilər idi. Bunu nəzərə almayıaraq deportasiya edilmiş azərbaycanlılar başlıca olaraq Azərbaycan SSR-nin aran ərazilərinə, Kür-Araz ovalığına köçürüldü [1,2,4]. Repressiya siyasetinin davamı olaraq köçürülmüş azərbaycanlıların onların təbii mühitinə daha uyğun olan Dağlıq Qarabağ ərazisinə yerləşdirilməsinə icazə verilməmişdir. Belə ki, deportasiya olunanların yerləşdirilməsi nəzərdə tutulmuş rayonların böyük qismi (Mil-Muğan, Salyan düzləri) ekstremal arid şəraitə malik olmaqla, spesifik coğrafi xüsusiyyətləri və təsərrüfatın istiqamətlərinə görə deportasiya olunduqları rayonlardan kəskin şəkildə fərqlənirdi. Qeyd edək ki, azərbaycanlıların məhz bu ərazilərdə kütləvi yerləşdirilməsi öncədən düşünülmüş və həyata keçirilmişdir. Bu da öz növbəsində erməni ekspansionizminin təzahür forması kimi dəyərləndirilməlidir.

Müəyyən edilmişdir ki, dağlıq ərazilərdən düzənlilik, deportasiya olunanlar üçün uyğun olmayan yeni ekoloji şəraitə köçürülməsi insanlarda bir sıra əlverişsiz fəsadlar yaradır, xüsusilə ilk illərdə məcburi köçürülen əhalinin 30%-nin ölümünüə gətirib çıxarmışdır. [7]. Kür-Araz ovalığında iqlim şəraiti dağlıq ərazilərin iqlimindən çox fərqlənir. Ərazinin iqlimi yarımsəhra və çöl iqlim tipinə aiddir. Burada günəşli saatların miqdarı Azərbaycanın digər ərazilərdən çoxdur. İllik cəm radiasiya $130-135 \text{ kkal/sm}^2$, günəş parıltısı saatlarının miqdarı 2200-2500 saat təşkil edir. Orta illik temperatur $14-14,6^{\circ}\text{C}$, iyul ayının temperaturu $24-27^{\circ}\text{C}$ arasında dəyişir. Əraziyə il ərzində 200-300 mm yağıntı düşür [3].

Qeyd edək ki, XX əsrin ortalarında, azərbaycanlıların deportasiya olunduğu illərdə Kür-Araz ovalığının, xüsusilə, Mil-Muğan və Salyan düzlərinin ekoloji-gigiyenik şəraiti təhlükəli və həyat üçün yararsız formada idi. Ən əsas problemlərdən biri Kür çayının axınının tənzimlənməməsi idi. Bunun nəticəsində tez-tez daşqınlar baş verir, yaşayış məntəqələri, əkin sahələri su altında qalır. Bu isə öz növbəsində əhali arasında kütləvi itkilərə və təsərrüfatın məhv olmasına səbəb olurdu.

Müvafiq problemin aradan qaldırılmasını nəzərdə tutan Mingəçevir su anbarının tikintisinin başa çatmaması vəziyyəti daha da çətinləşdirirdi. Daşqın və su basmaları insanların məskunlaşlığı aran ərazilərdə çoxlu sayda axmazlar və bataqlıqların yaranmasına səbəb olurdu. Burada yaranmış ekstremal ekoloji şərait insanların həyat və sağlamlığı üçün təhlükə yaradır, əhali arasında kütləvi şəkildə infeksiya xəstəlikləri (qarın yatalağı, qızdırma, malyariya, traxoma, qarayara, hətta taun kimi təhlükəlixəstəlik və s.) yayılırdı. Məcburi miqrasiya prosesindən öncə əhalinin yaşayışı üçün vacib olan heç bir lazımi sosial infrastruktur qurulmamış, təhsil, məişət və tibbi xidmət müəssisələri, içməli su təchizatı təşkil edilməmişdi. Bütün bu sadalanın amillər deportasiya siyasetinin qeyri-insani məğzini ortaya qoymaqla azərbaycanlıların yaşadıqları fəlakətin bariz sübutudur.

Əhalinin məskunlaşlığı ekstremal coğrafi ərazilərin yerli iqtisadi-təsərrüfatları onların deportasiya edildiyi ərazilərdən kəskin fərqlənir, həmçinin əmək vərdişləri və kənd təsərrüfatı ənənələri də uyğun deyildi. Həmin rayonlarda deportasiya olunmuş azərbaycanlılar üçün evlər şoranalılmış torpaqlarda inşa edildiyindən onlar həyətyanı sahələrdən istifadə etmək imkanını da itirmişdilər. Başlıca olaraq əkinçilik və heyvandarlıqla məşğul olan insanlar üçün bu, bütün həyat və yaşayış mənbələrindən məhrum olmaq demək idi. Hətta onların özləri ilə gətirdikləri kənd təsərrüfatı heyvanları və s. yerli fiziki coğrafi şəraitə tab gətirməyərək ilk illər tələf olmuşdu. Beləliklə, mövcud ekstremal şəraitdə əhalinin əsas qida və yaşayış mənbəyini təmin edən kənd təsərrüfatı heyvanlarının qırılması və gərgin ekoloji-sanitar-gigiyenik şərait məcburi miqrasiya edilmiş insanlar arasında acliq və səfalətin hökm sürməsinə gətirib çıxarmışdı. Bəzi tədqiqatçıların fikrincə [2,4] Ermənistən SSR-in dağ rayonlarından (Axta, Qarabağlar, Kəşikənd və s.) Azərbaycan SSR-in aran ərazilərinə deportasiya edilənlərin 1/3 hissəsi onlar üçün ekstremal olan iqlim şəraitinə uyğunlaşa bilməmək və xəstəliklər nəticəsində həlak olmuşdur

Hədisələrin təhlili göstərir ki, azərbaycanlıların 1948-1956-ci illərdə Ermənistən SSR-dən deportasiya edilməsi və Azərbaycan SSR ərazisində məskunlaşdırılması prosesləri tam şəkildə ermənilərin nəzarəti altında həyata keçirilmişdir. Bu proseslərin analizi zamanı ermənilərin aşağıdakı məkrli məqsədlərini müşahidə etmək mümkündür:

1. Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin (DQMV) gələcəkdə Ermənistana birləşdirilməsinə zəmin yaratmaq məqsədi ilə Azərbaycan-Ermənistən sərhədənə ərazilərdə deportasiya olunanların məskunlaşmasının möhkəmlənməsinə yol verməmək.
2. Azərbaycan ərazisində ermənilərin planlı şəkildə məskunlaşdırıldığı rayon və şəhərlərdə onların perspektiv təhlükəsizliyini təmin etmək üçün məcburi deportasiya edilənlərin həmin ərazilərdə yerləşməsinə yol verməmək.
3. Əsasən dağlıq ərazilərdən məcburi miqrasiya edilənlərin həm maddi-mənəvi deqradasiyasını sürətləndirmək, həm də onları cismani şəkildə məhv etmək üçün deportasiya edilənləri, əsasən ekstremal ekoloji-coğrafi şəraitli ərazilərdə yerləşdirilməsinə nail olmaq.

Qeyd etmək lazımdır ki, 1948-1956-ci illərdə Ermənistən SSR-dən deportasiya edilən azərbaycanlıları onların adaptasiyası üçün uyğun olan dağ ətəyi və dağlıq ərazilərdə (Gədəbəy, Qazax, Tovuz, Kəlbəcər, Laçın, Zəngilan, Cəbrayıł, Qubadlı, Füzuli, Ağdam, Ağsu, Şamaxı, Şəmkir, DQMV, Naxçıvan MR və Gəncə şəhərində və s. rayonlar) deyil, o zaman pambıqcılığın inkişaf etdirilməsi zərurəti adı altında təhlükəli sanitar-ekoloji şərait mövcud olduğu Kür-Araz ovalığında, xüsusilə də Muğan-Salyan düzlərində məskunlaşdırılması yuxarıda sadalanın məqsədlərə xidmət edirdi.

XX əsrin sonları Azərbaycan xalqı yeni deportasiya dalğası ilə üzləşir. 1988-1993-cü illər ərzində Ermənistən ərazisindən azərbaycanlıların etnik təmizləmə prosesi həyata keçirilir. 1988-ci

ilin noyabr ayının 28-dən dekabr ayının 8-dək Ermənistən SSR ərazisində azərbaycanlıların kütləvi məskunlaşdırıldığı yaşayış məntəqələrinə ermənilər tərəfindən hücumlar olunmuş bunun nəticəsində 217 nəfər qətlə yetirmişdir (Azərbaycan Respublikası prokurorluğunun məlumatlarına əsasən). 1990-ci ilin əvvəlinədək 204,6 min nəfər azərbaycanlı zor gücü tədbiq olunaraq məcburi şəkildə köçürülməyə məruz qalmışdır. Tarixi təcrübə və coxsayı faktlar göstərir ki, ermənilərin “Böyük Ermənistən” xülyasını gerçəkləşdirmək cəhdləri fayda verməsə də minlərlə azərbaycanının qətlə yetirilməsi, doğma torpaqlarından didərgin düşməsi, tarix-mədəni irsimizin məhv edilməsi ilə nəticələnmişdir. Bu müsibətlərin sırasında Xocalı faciəsinin qeyd edilməsi vacibdir. 1992-ci il fevral ayının 26-da Dağlıq Qarabağın Xocalı şəhəri bütövlükdə erməni qoşunları tərəfindən yerləyeksan edilmiş, 613 nəfər dinc azərbaycanlı xüsusi amansızlıqla qətlə yetirilmişdir. Bu, Ermənistən azərbaycanlılara qarşı yürütüdüyü soyqırım siyasetinin bariz nümunəsidir.

Ermənilər öz havadarlarının yardımına arxalanaraq iki əsrənən çox müddətdə Azərbaycan xalqına qarşı cinayətlər törətmüşdir. Lakin 27 sentyabr 2020-ci ildə Ermənistən yeni torpaqlar zəbt etmək məqsədi ilə törətdiyi cinayətin qarşısı Azərbaycan ordusu tərəfindən alındı. Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi altında həyata keçirilən eks-hücum əməliyyatı nəticəsində düşmən 10 noyabr 2020-ci ildə təslim olmuşdur. Bunun nəticəsi olaraq dövlətimizin ərazi bütövlüyünün bərpa olunması, ermənilərin yürütüdüyü etnik təmizləmə və işgal siyasetinin qurbanı olmuş, ölkədaxili yerdəyişməyə məruz qalmış, öz təbii coğrafi mühitindən, uyğunlaşlığı relyef və təbii landşaftdan uzaqlaşmaq məcburiyyəti ilə üzləşmiş qaçqın və məcburi köçkünlərin yaxın zamanda öz hüquqi ərazilərinə geri qaytarılmasının planlaşdırılması Azərbaycan Respublikasının böyük uğurudur.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycanlıların Ermənistən SSR-dən deportasiyası: 1948-1953-cü illər: sənədlər toplusu. Bakı: Zərdabi LTD MMC, 2013.784 s.
2. Məmmədov İ., Əsədov S. Ermənistən azərbaycanlıları və onların acı taleyi. Bakı, Azərbaycan, 1992, 72 s.
3. Müseyibov M.A. Azərbaycanın fiziki coğrafiyası. Bakı: Maarif, 1998, 400 s.
4. Nəcəfov B. "Deportasiya". Bakı: Çaşıoğlu, 1998, 214 s.,
5. Постановление №4083 Совета министров СССР от 23 декабря 1947 г «О переселении колхозников и другого азербайджанского населения из Армянской ССР в Куро-Араксинскую низменность Азербайджанской ССР».
6. Постановление №754 Совета министров СССР от 10 марта 1948 г «О мероприятиях по переселению колхозников и другого азербайджанского населения из Армянской ССР в Куро-Араксинскую низменность Азербайджанской ССР».
7. Рудакова И.В., Баламирзоева Р.М. Влияние миграции горцев в новую экологическую среду обитания. В сборнике: «Чтения, посвященные памяти Х. Ф.Фаталиева». Махачкала. 1995, с. 5-27.

РЕЗЮМЕ
ВОЗДЕЙСТВИЕ ГЕОГРАФИЧЕСКОЙ СРЕДЫ НА ДЕПОРТИРУЕМЫХ
АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ
Агаев Т.Д., Гаджиева Х.Т.

В статье исследуется влияние географической среды на азербайджанцев, депортированных с их исторических территорий. Отмечается, что начиная с XIX века геноцид, совершенный армянами, опираясь на сильные государства, остается одним из самых варварских преступлений против азербайджанцев и человечества в целом. Депортированные азербайджанцы в основном были переселены в низины Азербайджанской ССР, в Куро-Араксинскую низменность. Факты массового заселения на этих территориях были не случайными, а конкретными проявлениями армянского экспансиионизма.

Ключевые слова: депортация, горный район, экстремальные условия, Куро-Араксинская низменность, поселение

SUMMARY
IMPACT OF THE GEOGRAPHIC ENVIRONMENT ON DEPORTED
AZERBAIJANIS
T.D. Agaev, H.T. Hajiyeva

The article examines the influence of the geographic environment on azerbaijanians deported from their historical territories. It is noted that the genocide committed by Armenians since the 19th century one of the most barbaric crimes against azerbaijanians and humanity in general. Deported azerbaijanians were mainly resettled in the lowlands of the Azerbaijan SSR, in the Kura-Araksin lowland. The facts of mass settlement in these territories were not accidental, but concrete manifestations of Armenian expansionism.

Key words: deportation, mountainous area, extreme conditions, Kura-Araksin lowland, settlement

**ARAN İQTİSADI RAYONUN DEMOQRAFİK POTENSİALINDA VƏ
MƏSKUNLAŞMASINDA XX ƏSRDƏKİ DEPORTASIYALARIN ROLU**

Babaşova Ə.A.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

efsan_73@mail.ru

Xülasə: Məqalədə keçən əsrən Aran iqtisadi rayonunda əhali məskunlaşmasının formallaşması və demoqrafik inkişaf dinamikası araşdırılmışdır. Aran iqtisadi-coğrafi rayonunda demoqrafik proseslərin tədqiqi göstərir ki, əhalinin sürətli artımının başlıca səbəbi yüksək təbii artım olmamışdır. XX əsrin ortalarından sovet dövründə baş vermiş tarixi-siyasi hadisələrin fonunda etnodemoqrafik proseslər, deportasiyalar, məcburi köçürülmələr türk xalqlarının həyatında və tarixində ağır, faciələrlə dolu səhifələr yazmışdır. Həmin siyasi hadisələrin acı nəticələri respublikamızın və o cümlədən iqtisadi regionun demoqrafik yükünə təsirsiz ötməmişdir.

Açar sözlər: deportasiya, məskunlaşma, əhali artımı, iqtisadi rayon, təsərrüfat

Aran iqtisadi rayonu Azərbaycanın qədim məskunlaşma areallarının formalasdığı ərazilərdən biridir. Burada ərazinin mənimsənilməsinə və əhalinin daimi məskunlaşmasına əlverişli təbii-coğrafi şəraitlə yanaşı, əlverişli iqtisadi-coğrafi mövqe, zaman ərzində tarixi-siyasi hadisələr də əhəmiyyətli təsir etmişdir [3]. XX əsrin ortalarında 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası son 200 ildə soydaşlarımızın başlarına gətirilən faciələr silsiləsinin bir həlqəsidir. Bütovlükdə bu dövrdə əhalinin sayı 20%-dən çox artmışdır. 1950-1955-ci illərdə isə artım 14,6% təşkil etmiş və orta illik artım 83,7 min nəfər və ya 2,8% olmuşdur [4]. Məlum olduğu kimi əsrin sonunda 1988-ci ilin əvvəllərindən başlamış erməni təcavüzü nəticəsində Ermənistanda yaşayan azərbaycanlılar təkrarən Azərbaycana deportasiya edildilər.

01 yanvar 2019-ci ilin əvvəlinə olan məlumatə görə Aran iqtisadi rayonunun əhalisi 2025,8 min nəfər və ya ölkə əhalisinin 20 faizindən artığını təşkil etmişdir [1]. Aran iqtisadi-coğrafi rayonunda da əhalinin say artımı təbii artımla yanaşı müxtəlif deportasiyalar hesabına formalasqa da dinamika həmişə fərqli kəmiyyət göstəricilərinə malik olmuşdur. Aran iqtisadi rayonun o biri regionlarla müqayisədə yüksək demoqrafik inkişafı əhalinin daha yüksək təbii artımı ilə yanaşı, burada sosial-iqtisadi inkişafın nisbətən yüksək olması, Mingəçevir-Yevlax və Şirvan-Salyan kimi ərazi istehsal komplekslərinin-sənaye qovşaqlarının və digər rayon tabeli şəhərlərin artan yerli əmək ehtiyatlarını özündə toplaya bilməsi ilə əlaqədar olmuşdur.

Aran iqtisadi rayonunda əhalinin say artımında, əhalinin məskunlaşmasında və ərazinin mənimsənilməsində yüksək təbii artımla yanaşı məcburi miqrasiya və deportasiya prosesləri də əhəmiyyətli rol oynamışdır. Bu prosesdə daha çox indiki Ermənistandan, öz tarixi torpaqlarından zaman-zaman məqsədyönlü şəkildə 1948-1953-cü illərdə bura köçürülen türk mənşəli azərbaycanlıların burada məskunlaşdırılması olmuşdur. 1948-ci ildən 1953-cü ilə kimi bu əraziyə Ermənistandan 20 min nəfərə yaxın azərbaycanlı, 1958-ci ildən 1965-1966-ci illərə kimi Orta Asiya və Qazaxistandan 15 min nəfər əhali, digər yerlərdən isə 3 min nəfərdən çox adam köçürülmüşdür. Köçürülenlərin ümumi sayı 40 min nəfərə çatır ki, bu da ümumi əhalinin 15%-ə qədərini təşkil edirdi [2]. XX əsrin sonunda Ermənistandan deportasiya olunan 200 mindən çox azərbaycanlıların, yenidən Orta Asiyadan, Özbəkistandan qovulan 50 mindən çox Ahıska türklərinin də müəyyən hissəsi bu ərazidə məskunlaşmışdır. Ermənistən tərəfindən Azərbaycana ərazisinin 20%-dən çox hissəsinin işğal edilməsi nəticəsində 1mln. nəfərdən çox olan qaçqın və məcburi köçküñ ordusunun müəyyən hissəsinin Aran iqtisadi rayonda yerləşdirilməsi prosesi müasir dövrdə intensivləşdirən əsas amillərdən biri sayıla bilər.

1957-ci ildə Orta Asiyadan ahıskalıların köçürülməsi ilə əlaqədar olaraq Azərbaycan SSR Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin tərkibində, əhalinin işədüzəltmə bürosu nəzdində «Didərginlərlə iş üzrə komissiya» yaradılmışdı. 1958-ci il etnosiyası prosesdə Azərbaycana köçürülenlər əsasən özlərini azərbaycanlı kimi təqdim edənlər idi. Beləliklə, 25-27 min ahıskalı azərbaycanlı kimi Azərbaycana köçürüldü, onların milli kimliyi başqalaşdı və azərbaycanlı kimi də qeydiyyata alındılar. İmperiya siyasetinin qəddarlığının məntiqi nəticəsi kimi 1989-cu il iyun ayında baş verən Fərquanə hadisələri SSRİ-də milli siyasetin əslində nə yerdə olduğunu dünya ictimaiyyətinə bəyan etdi. Fərquanə hadisələrindən əvvəl Özbəkistanda 170 mindən çox Ahıska türkү yaşayırırdı. Azərbaycana pənah gətirmiş və məskunlaşdırılmış Ahıska türklərinin respublikanın Kürdəmir, Saatlı, Sabirabad rayonlarında yerləşdirilməsi ahıskalıların Orta Asiya və Qazaxistanda əsas təsərrüfat sahələrində birinin pambıqcılıq olmasından irəli gəlirdi [7]. Həm də ahıskalıların yarımlə əsrə qədər bir dövrdə yaşayıb uyğunlaşdıqları Orta Asiyadan iqliminə Aranın nisbətən quraq və isti

kontinental hava şəraitinin oxşarlığını da nəzərə almışdilar. Elə bu səbəbdən Azərbaycana köçmüş ahıskalılar, əsasən pambıqçılıq rayonlarında məskunlaşdırıldı.

1948-1953-cü illərdə verilən qərarların əsasında Ermənistən SSR-dən 100 min nəfər azərbaycanlı öz etno-tarixi ərazilərindən yük vaqonlarına doldurularaq Azərbaycanın adı çəkilən bölgəsinə sürgün edildilər. Əsasən Ermənistən dağlıq rayonlarından köçürürlən bu əhalinin heç birinə Dağlıq Qarabağda məskunlaşmasına icazə verilmədi. Köçürünlərlər əsasən Zərdab, Əli-Bayramlı (indiki Sirvan), Kürdəmir, Göyçay, Salyan, İmişli, Sabirabad, Jdanov (indiki Beyləqan), Yevlax, Ucar, Saatlı rayonlarında yerləşdirilirlər. Ermənistanda deportasiya edilənədək müləyim iqlim şəraitində yaşamış, təmiz bulaq suyu içməyə adət etmiş əhalinin xeyli hissəsi Kür-Araz ovalığında ictimai binalarda yatalaqdan, qızdırmadan, malyariyadan və digər yoluxucu xəstəliklərdən məhv olmuşdur. Beləliklə göründüyü kimi Stalin repressiyalarının son akordlarının yer aldığı 1946-1954-cü illəri əhatə edən bu dövrdə də ən çox ziyan çəkən türkdilli xalqlar olmuşdur. Bütün bu baş verənlərin fonunda bu dövrdə, xüsusilə də 1950-1955-ci illər ərzində Azərbaycanın və o cümlədən də Aran iqtisadi rayonun əhalisi kifayət qədər yüksək templərlə artmışdır [5].

SSRİ Ali Sovetinin 14 mart 1991-ci il tarixli qərarı ilə repressiya olunmuş xalqların qanuni hüquqlarının bərpa edilməsi haqqında qərar qəbul etmişdir. Lakin adları çəkilən sənədlərdə deportasiya olunmuş xalqların sırasında Ermənistandan deportasiya olunan azərbaycanlıların adı çəkilməmişdir. Ona görə də indiki Ermənistən ərazisindən deportasiya edilmiş soydaşlarımızın öz tarixi vətənlərinə qayıtmaq hüququ tanınmadı və xalqımıza qarşı edilən tarixi ədalətsizlik bərpa olunmadı [6]. Bu, keçmiş SSRİ rəhbərliyinin Azərbaycan xalqına qarşı qərəzli münasibətindən irəli gəlirdi. Bu, o deməkdir ki, biz hələ də öz həqiqətlərimizi dünya ictimaiyyətinə çatdırı bilməmişik. Ermənilərin yalanları isə hər yerdə ayaq açıb yeriyir. Azərbaycanda və müxtəlif bölgələrdə, o cümlədən Ermənistən ərazisində baş vermiş iri miqyaslı etno-demoqrafik dəyişikliklər siyasi-iqtisadi baxımdan qiymətləndirilməlidir, indiki siyasi vəziyyətin formalaşmasında elmi araşdırmalar genişləndirilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycanın regionları. Statistik məcmuə. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi nəşri. Bakı-2019. 788s., s. 73
2. Babaxanov N.A. Namizədlik dissertasiyası. Mil və Muğan düzərinin mənimsənilməsinin coğrafi problemləri. 1969, s. 7-11
3. Babaşova Ə.A. Aran iqtisadi rayonunda məskunlaşmanın tarixi-coğrafi xüsusiyyətləri. ADPU, Pedaqoji Universitetin xəbərləri, 2018, C.66, № 3, Bakı, s.50-61
4. Əsgərova M., Abdullayev Ə. Siyasi və iqtisadi coğrafiya. Dərs vəsaiti. Bakı: “İqtisad Universiteti” Nəşriyyatı.- 2018. 228 s., s.185
5. Muradov Ş.M., Baxış Ç.Ə. Azərbaycan Respublikasında etno-demoqrafik proseslər: tarixi dəyişikliklər və reallıqlar. Bakı-2013, 135 s., s. 32-41
6. Mustafa N.Y. Azərbaycanlıların soyqırımı və deportasiyası., Az. Resp. Prezidentinin İşlər İdarəsi Prezident kitabxanası. AMEA. A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun elmi işçisi, “Xalq qəzeti”, 6-7. 01. 2009., 204 s.
7. Piriyeva S.A. Ahiska türkləri Azərbaycanda (tarixi, sosial-mədəni həyatı). AMEA, A.A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutu. Bakı - «Elm» - 2005. 264s., s.15-41

РЕЗЮМЕ
**РОЛЬ ДЕПОРТАЦИЙ ХХ ВЕКА В ДЕМОГРАФИЧЕСКОМ ПОТЕНЦИАЛЕ И
РАССЕЛЕНИИ АРАНСКОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЙОНА**
Бабашова А.А.

В статье исследуется формирование населения и динамика демографического развития в Аранском экономическом районе с прошлого века. Изучение демографических процессов в Аранском экономико-географическом районе показывает, что основной причиной быстрого роста населения был не высокий естественный прирост. На фоне историко-политических событий, происходивших в советское время с середины XX века, этнодемографические процессы, депортации, вынужденные переселения оставили тяжелые, трагические страницы в жизни и истории тюркских народов. Горькие последствия этих политических событий оказались и на демографическом бремени нашей республики, в том числе экономического региона.

Ключевые слова: депортация, расселение, прирост населения, экономический район, экономика

SUMMARY
**THE ROLE OF DEPORTATIONS IN THE TWENTIETH CENTURY IN THE
DEMOGRAPHIC POTENTIAL AND SETTLEMENT OF THE ARAN ECONOMIC
REGION**
Babashova A.A.

The article examines the dynamics of population formation and demographic development in the Aran economic region since the turn of the century. The study of demographic processes in the Aran economic-geographical region shows that the main reason for the rapid growth of people was not completely natural growth. Against the background of historical and political events that took place in the Soviet era since the middle of the twentieth century, ethno-demographic processes, deportations, forced relocations have been written in serious pages in the life and history of the Turkic peoples. The bitter consequences of these political events have also affected the demographic burden of our republic and the economic region.

Key words: *deportation, settlement, population growth, economic region, economy*

**XƏZƏR DƏNİZ MÜHİTİNİN ÇIRKLƏNMƏDƏN MÜHAFİZƏSİNİN HÜQUQI
TƏMİNATI VƏ MƏSKUNLAŞMANIN DƏNİZİN EKOLOGİYASININ
ÇIRKLƏNMƏSİNƏ TƏSİRİ**

Hüseynova Ş.Ə.

Milli Aviasiya Akademiyası
shakhla.huseynova@mail.ru

Xülasə: Məqalədə Xəzər dənizinin ekologiyasına təsir edən amillər və dəniz mühitinin çirklənmədən mühafizəsinin hüquqi təminatı, Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 252-ci maddəsinin cinayət tərkibinin təhlili aparılmış, "dəniz mühitini çirkləndirmə" anlayışına geniş açıqlama verilmişdir. Azərbaycan Respublikasının da qoşulduğu Birləşmiş Millətlər Təşkilatının

"Dəniz hüquq haqqında" Konvensiyasının müddəaları araşdırılmış və mövcud maddəyə əlavələrin edilməsi haqqında konkret təklif verilmişdir.

Açar sözlər: Azərbaycan Respublikası, konvensiya, Birleşmiş Millətlər Təşkilatı, hüquq, cinayət, məcəllə, dəniz, çirkəndirmə, cinayət tərkibi

"Dəniz çirkənməsi-dəniz qaynaqlarının kimyəvi, fiziki, bakteriyoloji, radioaktiv və ekoloji xüsusiyyətlərinin mənfi istiqamətdə dəyişməsi formasında müşahidə edilən və birbaşa ya da bilavasitə olaraq bioloji qaynaqlarda, insan sağlığında, balıqçılıqda, dəniz suyunun keyfiyyətində və dəniz suyunun digər məqsədlərlə istifadə edilməsində maneə törədici pozulmalar yaradacaq maddə və ya enerji tullantılarının boşaldılmasıdır". Bu tərif BMT-nin 2872 sayılı Ətraf Mühit Qanununa əsaslanaraq Su Çirkənməsinə Nəzarət İdarəsi tərəfindən verilmişdir. 1970-ci ildə BMT tərəfindən reallaşdırılan ətraf çirkənməsi ilə əlaqədar konfransda verilmiş tərifə görə isə, "dəniz çirkənməsi dəniz mühitinə və bioloji qaynaqlara zərər verəcək, insan sağlığına təhlükə yaradacaq, su məhsulları istehsalını da ehtiva edən dənizdən iqtisadi faydalananma imkanlarını məhdudlaşdıracaq və dənizin istirahət məqsədi ilə istifadə edilməsinə suyun keyfiyyətini pozaraq maneə yaradacaq şəkildə insanlar tərəfindən birbaşa və ya dolayı yollarla maddə və enerji buraxılması hadisəsidir".

Dəniz mühitinin çirkənmədən mühafizəsi Azərbaycan Respublikasının Su Məcəlləsində [1], Azərbaycan Respublikasında heyvanlar aləminin mühafizəsinin və istifadəsinin hüquqi əsaslarını müəyyən edən, 56 maddədən ibarət olan "Heyvanlar aləmi haqqında" Azərbaycan Respublikasının 4 iyun 1999-cu il tarixli Qanununda [9], Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 252-ci maddəsində [2] və s. qanunvericilik aktlarında öz əksini tapmışdır. Su Məcəlləsinin Preambulunda bildirilir: "Azərbaycan Respublikasının daxili suları, Xəzər dənizinin (gölünün) Azərbaycan Respublikasına mənsub olan bölməsi Azərbaycan xalqının milli sərvətidir, əhalinin həyat və fəaliyyətinin əsası kimi istifadə edilir və qorunur, flora və faunanın mövcudluğunu təmin edir. Həmin Məcəllənin 5-ci maddəsinə əsasən, "Azərbaycan Respublikasının daxili suları və Xəzər dənizinin (gölünün) Azərbaycan Respublikasına mənsub olan bölməsi (su obyektləri) Azərbaycan Respublikasının su fondunu təşkil edir. Təbiətdə yerləşməsinə, fiziki-coğrafi, inzibati-ərazi xüsusiyyətlərinə və digər əlamətlərinə görə Azərbaycan Respublikasının su fondu yerüstü, yeraltı, sərhəd su obyektlərindən və Xəzər dənizinin (gölünün) Azərbaycan Respublikasına mənsub olan bölməsindən ibarətdir". Yuxarıda göstərilən Məcəllənin "Xəzər dənizinin (gölünün) Azərbaycan Respublikasına mənsub olan bölməsi" sərlövhəli 9-cu maddəsində deyilir: "Xəzər dənizinin (gölünün) Azərbaycan Respublikasına mənsub olan bölməsinin istifadəsi və mühafizəsi qaydaları bu Məcəllə, Azərbaycan Respublikasının digər qanunvericilik aktları və Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq hüquq aktları ilə müəyyən edilir".

Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin "Dəniz mühitini çirkəndirmə" adlanan 252-ci maddəsində deyilir: "Dəniz mühitini quruda olan mənbələrdən çirkəndirmə, yaxud nəqliyyat vasitələrindən və ya dənizdə quraşdırılmış süni qurğulardan insan sağlığı və dənizin canlı sərvətləri üçün zərərli olan, yaxud dənizə qanuni istifadəyə mane olan maddələri və ya materialları tullama və ya basdırma qaydalarını pozmaqla dəniz mühitini çirkəndirmə-üç min manatdan altı min manatadək miqdarda cərimə və ya üç ilədək müddətə müəyyən vəzifə tutma və ya müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququndan məhrum etmə və ya bir ilədək müddətə islah işləri və ya bir ilədək müddətə azadlığın məhdudlaşdırılması ilə cəzalandırılır. Eyni əməllər insan sağlığına, heyvanlar və bitki aləminə, balıq və digər su bioresurslarına, ətraf mühitə, istirahət zonalarına və ya qanunla qorunan digər maraqlara əhəmiyyətli zərər vurulmasına səbəb olduqda-altı min manatdan

doqquz min manatadək miqdarda cərimə və ya iki ilədək müddətə islah işləri və ya iki ilədək müddətə azadlığın məhdudlaşdırılması və ya iki ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır. Eyni əməllər ehtiyatsızlıqdan zərərçəkmiş şəxsin ölümünə səbəb olduqda -üç ildən beş ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır".

H.S.Qurbanov haqlı olaraq qeyd edir ki, cinayətin predmetini cinayətin obyektindən fərqləndirmək lazımdır. Dəniz mühitini çirkəndirmə cinayətinin predmeti dəniz mühitiidir. Dəniz mühiti dedikdə, Azərbaycan Respublikasının daxili dəniz suları, ərazi dəniz suları, sahilyanı şelfi örtən sular, açıq dəniz, habelə dənizin yaşayış mühiti ilə sıx bağlı olan dənizin canlı ehtiyatları (sərvətləri) başa düşülür [4].

40 maddədən ibarət, 9 dekabr 1991-ci il tarixli "Azərbaycan Respublikasının dövlət sərhədi haqqında" Qanunun "Azərbaycan Respublikasının ərazi suları" adlanan 5-ci maddəsində deyilir: "Azərbaycan Respublikasının ərazi sularına aşağıdakılardır aiddir:

1) Azərbaycan Respublikasının öz quru ərazisine və daxili sularına bitişik və onun suverenliyi altında olan dəniz zolağı (səthi, dibi, təki, üzərindəki hava məkanı). Ərazi sularının eni Xəzər dənizinin hüquqi statusuna dair beynəlxalq müqavilə ilə müəyyən olunur;

2) sərhədboyu çayın və başqa sututarların Azərbaycan Respublikasındaki sahilindən həmsərhəd dövlətlə dövlət sərhədinədək olan suları.

Həmin Qanunun 6-cı maddəsinə əsasən, Azərbaycan Respublikasının daxili sularına Azərbaycan Respublikası dəniz limanlarının hidrotexniki və başqa qurğularının dənizə doğru ən uzaq nöqtələrindən keçən xətlə məhdudlaşmış liman akvatoriyaları eləcə də, sahilləri tamamilə Azərbaycan Respublikasına məxsus olan körfəzlərin, buxtaların suları aiddir [3]. Sahilyanı zolaq dedikdə, Azərbaycan Respublikasının daxili dəniz sularına bitişik olan ərazi anlaşılır. Dənizin canlı sərvətləri dedikdə isə Yerin (Dünya okeanının) hidrosferasına daxil olan, bütün həyat dövrəsi ilə qırılmaz surətdə bağlı olan su bioehtiyatları (sərvətləri) başa düşülür.

Azərbaycanın su ehtiyatlarının ümumi həcmiin əsas hissəsi qonşu dövlətlərin ərazisində formalaşır. Respublikanın daxili su ehtiyatları məhdud olduğundan onun əsasını transsərhəd çaylar təşkil edir. Transsərhəd çaylar vasitəsilə Xəzər dənizinə ildə təxminən 5,24 min ton kimyəvi birləşmələr, 150 ton metal birləşmələri, 110 ton fenol və s. atılması tədqiqatlar nəticəsində müəyyən edilmişdir. Bunların 96%-dən artığı Kür və onun hövzəsinə daxil olan digər xırda çayların payına düşür. Ermənistən və Gürcüstan ərazisindən Kür və Araz çaylarına il ərzində tərkibində 150 adda zərərli kimyəvi maddələr olan və su faunasına mənfi təsir göstərən 2,63 milyard m^3 çirkli su təmizlənmədən və zərərsizləşdirilmədən axıdılır [5].

Nəzərə almaq lazımdır ki, Kür çayının suyunun keyfiyyəti və tərkibi Gürcüstan və Ermənistən Respublikalarının ərazilərində formalaşır. Türkiyə Respublikasında Kür çayı dağlıq ərazidə yerləşdiyindən güclü antropogen təsirə məruz qalmır. Lakin antropogen yükün 51%-i Ermənistənin, 46%-i Gürcüstanın və 3%-i Azərbaycanın payına düşür. 2000-ci ildən etibarən Ermənistən Respublikasında mədən sənayesinin inkişafı və mədənlərin bir çoxunun su mənbələrinin yaxınlığında yerləşməsi ətraf mühit üçün zərərli hesab edilən kimyəvi tullantıların çaylara axıdılması nəticəsində ekoloji vəziyyətin sürətli şəkildə məhv olmasına gətirib çıxarmışdır. 2017-ci ildə Ermənistən Ətraf Mühitin Monitorinqi və İnformasiya Mərkəzinin məlumatlarında, Oxçuçay ən çox çirkəndirilən çay hesab edilirdi [6]. Beləliklə, mədən sənayesinin aktiv fəaliyyət göstərməsi, Oxçuçayın tərkibində dəmir, sink, qurğun, manqan və s. insan sağlamlığına əks təsir göstərə biləcək metalların həcmiin artması ilə nəticələnib. Oxçuçayının suyunun ən aşağı keyfiyyətə malik olması səbəbi ilə, Ermənistən ərazisində irriqasiya məqsədləri üçün istifadəsi qadağan edilib [7]. 2019-cu ildə mədənin istismarı zamanı tullantıların daşınması üçün nəzərdə tutulan

kəmərdə baş verən sızma, Oxçuçayda ciddi çirkənməyə səbəb olmuşdu [8]. Oxçuçayın Araz çayına birləşməsi Azərbaycanın ətraf mühitinə ciddi təhdid yaratmaqdə davam edir.

Gələcəkdə Cənubi Qafqazın iqtisadi inkişafı ilə bağlı sənaye kompleksinin inkişafını nəzərə alsaq aydın olar ki, həmin regionda yaşayan əhalinin ekoloji məlumatlılığı nəticəsində problemin daha kəskin forma alması ilə üzləşə bilərik. Kür boyunca dəfələrlə keçirilən monitorinqlərin və nümunələr üzrə aparılan təhlillərin nəticəsində ağır metalların, fenolların, asılı maddələrin, oksigenə kimyəvi və biokimyəvi tələbatın miqdarının normadan dəfələrlə çox olması müşahidə edilmişdir. Kür çayının sol qolları olan Alazan və İori çayları Gürcüstan ərazisində böyük çirkənməyə məruz qalır [5].

Xəzər dənizinə 130-a qədər çay ildə təqribən 300 km^3 su daşıyır. Təkcə Volqa çayına ildə 12 milyard m^3 çirkəb su axıdılır. Volqa vasitəsilə Rusyanın böyük sənaye regionunun bütün ekoloji bələləri Xəzərə gətirilir. Xəzərə daşınan zərərli maddələrin 95%-i Volqanın payına düşür. Buraya 145 min ton neft, 1353 ton fenol, 1620 ton sink və digər maddələr daxildir. Kür və Araz çayları isə Cənubi Qafqazın bütün axıntılarını Xəzərə gətirir, baxmayaraq ki, Azərbaycan əhalisinin 70%-i bu suyu içmək üçün istifadə edir. Terek 240 mln m^3 , Kür isə 522 mln m^3 çirkəb suyu Xəzərə gətirir. Kimyəvi çirkənmə tökülen çayların, sənaye obyektlərinin və kommunal dövrlərin axıntıları nəticəsində baş verir.

Cədvəl 1.1

Volqa və Azərbaycanın çayları vasitəsilə Xəzərin çirkənmə səviyyəsi

Çirkəndiricilər	Volqadan		Azərbaycan çaylarından	
	Min ton	%	Min ton	%
Neft məhsulları	242,56	96,7	8,332	2,9
Fenollar	2,447	88,0	1,092	3,7
Sintetik səthi aktiv maddələr	6,72	77,0	1,255	21,3
Ağır metallar	12,644	45,97	1,213	2,2

Xəzər dənizini çirkəndirən komponentlərdən biri də sənayenin müxtəlif sahələrində və məişətdə getdikcə daha çox tətbiq edilən, ekoloji cəhətdən həm proqressiv, həm də aqressiv sayılan maddələr qrupundan biri də sintetik səthi aktiv maddələrdir (SSAM). Tullantı suları SSAM ilə çirkəndikdə köpük əmələ gəlir ki, bu köpükdə mikroblar, o cümlədən xəstəlikdaşıyıcı mikroblar toplanır. Belə maddələrin suda parçalanma sürəti aşağıdır. Odur ki, təmizləyici qurğularda bu maddələr bioloji süzgəclərin və çökdürücülərin işinin səmərəliliyini azaldır. SSAM sintetik qətran və plastik kütlələrin alınmasında, superfosfat və mürəkkəb gübrələrin istehsalında, neft yataqlarının istismarı zamanı neft hasilatını artırmaq üçün istifadə edilir. SSAM-in təbiətə texnogen təsiri böyükdür. Onların az miqdarda belə su hövzələrinə axıdılması canlı orqanizmlərdə bioloji və biokimyəvi proseslərin gedisiñə mənfi təsir göstərir. Bu maddələrin tərkibində səthi aktiv maddələrlə yanaşı fosfatlar da olduğundan, onlar dənizdə ibtidai canlı orqanizmlərin sürətlə inkişafına, nəticədə isə suda toksiki maddələrin artmasına və oksigenin miqdarının kəskin surətdə azalmasına gətirib çıxarır. Az miqdarda səthi aktiv maddələr belə yosunların və digər bitkilərin inkişafını dayandırır [5].

Məlum olduğu kimi, dənizin ekoloji vəziyyətinin xarakterik göstəricisi onun çirkənmə dərəcəsidir. Beynəlxalq terminologiyaya əsasən dənizin çirkənməsi dedikdə çirkəndirici

maddələrin (ÇM) su akvatoriyasında yol verilən maksimal konsentrasiya (YVMK) anlayışı ilə xarakterizə olunur. YVMK-nin bir neçə dəfə çox olması, bilavasitə yaxud dolayı yolla dənizin heyvan və bitki aləminə, insan həyatı üçün təhlükəli ola biləcək və eyni zamanda dəniz suyunun keyfiyyətini onun faydalı xüsusiyyətlərinin pisləşməsinə səbəb ola biləcək maddələrin tullanması nəzərdə tutulur. Dənizin vəziyyətinə və suyun keyfiyyətinə məhz YVMK əsasında nəzarət olunur. Çirkləndirici maddələrin YVMK-dan artıq olması, xüsusən də dəfələrlə artıq olması, dənizin vəziyyətinin qeyri-qənaətbəxş və hətta böhranlı olması deməkdir [5]. Toksikantlar və ağır metallarla çirklənmə halları Xəzər dənizinin ekologiyasına mənfi təsir göstərir. Təbii mühiti ağır metallarla çirkləndirən əsas sənaye sahələri kağız sənayesi, xlor və qələvi istehsalı, gübrə istehsalı, neftin təmizlənməsi, polad istehsalı, şüşə, sement, keramika, toxuculuq, dəri emalı və s.-dir. Ayrı-ayrı sənaye sahələri su hövzələrinə müxtəlif ağır metalları atır. Bu metallar vanadium, nikel, dəmir, manqan, kadmium, kobalt, mis, qurğunun, xrom, sink və s. (cədvəl 1.2.)

Cədvəl 1.2

Təbii mühiti və su hövzələrini ağır metallarla çirkləndirən sənaye sahələri

	Sahələrin adları	d	r	u	g	b	i	n	n
	Kağız sənayesi								
	Dağ-mədən sənayesi								
	Xlor və qələvi istehsalı								
	Gübrə istehsalı								
	Neftin təmizlənməsi								
	Polad istehsalı								
	Əlvan metallurgiya								
	Avtomobil və aviasiya sənayesi								
	Şüşə, sement, keramika								
0	Toxuculuq sənayesi								
1	Dəri emalı sənayesi								

Ədəbiyyatlarda və məlumatlarda dənizin çirklənmə dərəcəsini praktiki qiymətləndirmək üçün bir sıra çirkləndirici maddələrin YVMK-sı verilir. Çirklənmə dərəcəsinin göstəricisi olaraq, çirkləndirici maddələr indeksi (ÇMI) anlayışından istifadə olunur. Bu kəmiyyətin cədvəl 1.3-də verilən qiymətlərinə görə dəniz suyunun keyfiyyəti təyin olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, dəniz suyunda çirkləndiricilərin miqdarı dəyişir. Bu, orada gedən təbii, fiziki, kimyəvi və bioloji proseslər nəticəsində çirkləndirici maddələrin təbii yolla məhv edilməsi, başqa sözlə, dənizin özü-özünü təmizləməsi hesabına baş verir [5].

Cədvəl 1.3

Çirkənmə dərəcəsinin səviyyə meyarları

Suyun keyfiyyət	Keyfiyyətin təsviri	ÇMI qiyməti	Suyun ÇMI-nin dəyişməsinin suyun keyfiyyətinə
I	çox təmiz	< 0,25	100
II	Təmiz	> 0,25 -	> 50
III	Nisbətən çirkənmiş	> 0,75-	> 30
IV	Çirkənmiş	> 1,25-	> 25
V	Cirkab	> 1,75-3	> 20
VI	Çox çirkənmiş	> 3 - 5	> 15

Əlbəttə, özü-özünü təmizləmə dənizin müxtəlif coğrafi regionları üçün eyni deyil. Məsələn, şimalda bu təmizlənmə prosesi tədricən getdiyi halda, cənubda nisbətən sürətlə gedir. Lakin bir çox düzümlü çirkəndiricilər var ki, təbiətin bu özünütəmizləmə qabiliyyəti onlar üçün yox dərəcəsindədir. Belə hallarda dəniz mühitini təmizləmək üçün süni təmizləmə metodlarından islifadə etmək vacibdir.

Cədvəl 1.5

Şimal sahil zolağında neft məhsullarının paylanması

Göstəricilər	Ölçü vahidi	YVQH (dəniz suyu)	Quba-Xaçmaz kollektoru		Qudyalçay		Xudat kanalizasiya kollektoru	
			2017	2018	2017	2018	2017	2018
pH		6,5-8,5	7,43	7,53	8,07	8,27	7,31	7,47
Duzluluq	%		0,4	0,2	0,2	0,3	0,2	0,3
Ammonium ionları (NH4)	mq/l	0,5	29,1	10,4	0,39	0,52	56,0	45,0
Nitritlər (NO2)	mq/l	0,08	0,235	0	0,13	0,050	0	0
Sintetik səthi aktiv maddələr (SSAM)	mq/l	0,5	2,4	1,6	0,2	0,3	3,8	3,4
Oksigenə biokimyəvi tələbat (OBT5)	mq/l	3,0	300,0	210,0	30,0	25,0	410,0	370,0
Neft məhsulları	mq/l	0,05	0,02	0,03	0	0,02	0,06	0,07
Asılı maddələr	mq/l	4,25	72,0	6,0	44,0	18,0	42,0	48,0

Cədvəl 1.6

Gilgilçaydan götürülmüş su nümunələrinin təhlili

Göstəricilər	Ölçü vahidi	YVQH (dəniz suyu)	Dəvəçiçəy		Dərəçay	
			2017	2018	2017	2018
pH		6,5-8,5	8,63	8,37	7,80	7,87
Duzluluq	%		0,2	0,6	0,2	0,2
Ammonium ionları (NH_4)	mq/l	0,5	0,80	0,72	0,45	0,37
Nitritlər (NO_2)	mq/l	0,08	0,1	0,055	0,08	0,09
Sintetik səthi aktiv maddələr (SSAM)	mq/l	0,4	0,1	0,2	0,5	0,45
Oksigenə biokimyəvi tələbat (OBT ₅)	mq/l	3,0	20,0	22,0	26,0	28,0
Neft məhsulları	mq/l	0,05	0,01	0,01	0,04	0,03
Asılı maddələr	mq/l	4,25	32,0	38,0	26,0	30,0

Beləliklə, müxtəlif növ ekoloji cinayətlərə qarşı ardıcıl mübarizənin aparılması cəmiyyətin və dövlətin normal fəaliyyəti üçün zəruridir. Müasir texnika və texnologiyaların yaranması ilə əlaqədar olan elmi-texniki tərəqqi bəzən neqativ nəticələrə və insan tərəfindən təbiətə ekoloji ziyanın vurulmasına gətirib çıxarır, habelə bəşəriyyətin mövcudluğunun bioloji əsası üçün təhlükəli həddə çatdırır. Buna görə də ekoloji vəziyyətin kəskinləşməsi şəraitində ekoloji cinayətlərə qarşı mübarizə yüksək aktuallığını saxlayır və ətraf mühitin qorunması üçün hüquqi vasitələrin, o cümlədən cinayət hüquq vasitələrinin gücləndirilməsini zəruri edir.

Azərbaycan Respublikasında ekoloji cinayətlərin tarixi qısa da olsa, onların tarixi inkişaf mərhələlərinə diqqət yetirməyi məqsədəməvafiq hesab edilir. Çünkü ekoloji cinayətlərin əksəriyyəti qlobal xarakter daşıyır, bəşəriyyət üçün təhlükəlidir, vaxtında qarşısı alınmazsa yaşadığımız dünyadan dağılmış labüddür.

Dövlət idarəciliğin müasirləşdirilməsi və məhkəmə-hüquq islahatları sahəsində həyata keçirilən tədbirlər penitensiar xidmətin və bütövlükdə cəzaların icrası ilə bağlı fəaliyyətin müasir dövrün tələblərinə uyğun qurulmasını və səmərəli idarəetmənin təşkilini zəruri edir.

Azərbaycan Respublikasında dəniz mühitini çirkənləndirmə cinayəti ilə mübarizənin müasir hüquqi metod və vasitəleri qanunvericilik aktlarında, ilk növbədə, Milli Məclis tərəfindən qəbul edilmiş qanunlarda əks olunmuşdur. Əgər elmi tövsiyələr hüquq normaları şəklinə salınmamışdır, bu tövsiyələrin önəmli və inandırıcı olmasından asılı olmayaraq, onlar dəniz mühitini çirkənlənmədən qorunması qaydaları hesab edilə bilməz. Başqa sözlə, konseptual baxımdan, hüquqi normalar daxil edilməmiş elmi tövsiyələr, elmi ədəbiyyatda onların araşdırılma dərəcəsindən asılı olmayaraq, dəniz mühitini çirkənləndirməyə qarşı qaydalar hesab edilə bilməz. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 252-ci maddəsinin normasında məqsəd dəniz mühitini qorumaqdan, heyvanlar və bitki aləminə, balıq və digər su bioressurslarına, ətraf mühitə, istirahət zonalarına, qanunla qorunan digər maraqlara, eləcə də insan sağlamlığına zərər vurulmasının qarşısını almağı təmin etməkdən ibarətdir. Başqa sözlə, dəniz mühitini çirkənləndirməyə görə cinayət məsuliyyətinə cəlb etmək qərarının əhəmiyyəti dəniz mühitini cinayətkar qəndlərdən qorumaqdə ifadə olunur.

Dəniz mühitini çirkənləndirmə cinayətinə görə məsuliyyətin həcmi müxtəlifdir. Bu cinayətə görə cinayət məsuliyyətinə cəlb etmək qərarının əhəmiyyəti dəniz mühitini cinayətkar qəndlərdən mühafizə etməkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının su məcəlləsi. <http://www.e-qanun.az/code/4>
2. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi. Bakı: "Hüquq Yayın Evi", 2018
3. "Azərbaycan Respublikasının dövlət sərhədi haqqında" 9 dekabr 1991-ci il tarixli Qanun. <http://e-qanun.az/framework/6760>
4. Gurbanov G.S. Уголовное право: Общая часть. Баку: Тахсил, 2006, с. 29 (124 с.)
5. Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi.- <http://eco.gov.az/az/fealiyyet-istiqametleri/xezer-denizi/ekoloji-problemleri-ve-cirklenme-menbeleri>
6. The Environment, Human Rights, and Conflicts in the South Caucasus and Turkey: Transboundary Water Cooperation as a Mean to Conflict Transformation // 10 January 2019 // <https://caucasusedition.net/the-environment-human-rights-and-conflicts-in-the-south-caucasus-and-turkey-transboundary-water-cooperation-as-a-mean-to-conflict-transformation/>
7. Huge amount of heavy and dangerous metals incompatible with life found in Kavart stream // 18 June 2017 // <http://www.armecofront.net/en/news/huge-amount-of-heavy-metals-incompatible-with-life-found-in-kavart-stream/>
8. Pipeline of "Zangezur copper-molybdenum combine" CJSC was damaged // 18 October 2019 // <https://www.aravot-en.am/2019/10/18/243190/>
9. "Heyvanlar aləmi haqqında" Azərbaycan Respublikasının 4 iyun 1999-cu il tarixli Qanununda-<http://www.e-qanun.az/framework/3850>

РЕЗЮМЕ

ПРАВОВОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ ЗАЩИТЫ ОКРУЖАЮЩЕЙ СРЕДЫ КАСПИЙСКОГО МОРЯ И ВЛИЯНИЯ ПРОЖИВАНИЯ НА ЭКОЛОГИЮ ТЕРПЕЙ

Гусейнова Ш.А.

В статье анализируются факторы, влияющие на экологию Каспийского моря и правовое обеспечение защиты морской среды от загрязнения также состав преступлений статьи 252 Уголовного кодекса Азербайджанской Республики и дается широкое разъяснение понятия «загрязнение морской среды». Были также изучены положения Конвенции Организации Объединенных Наций по морскому праву, к которой присоединилась Азербайджанская Республика, и было внесено конкретное предложение в дополнение к существующей статье.

Ключевые слова: Азербайджанская Республика, конвенция, ООН, закон, преступность, кодекс, море, загрязнение, состав преступления

SUMMARY

LEGAL PROVISION OF CASPIAN SEA ENVIRONMENT PROTECTION AND EFFECT OF RESIDENCE ON SEAL ECOLOGY POLLUTION

Huseynova Sh.A.

The article analyzes the factors affecting the ecology of the Caspian Sea and legal support for the protection of the marine environment from pollution as well as the crimes of article 252 of the Criminal Code of the Republic of Azerbaijan and gives a broad explanation of the concept of "pollution of the marine environment". The provisions of the Organization United Nations

Convention on the Marine low, which the Azerbaijan Republic has joined, have also been investigated and a concrete proposal has been made to supplement the existing article.

Key words: Republic of Azerbaijan, convention, UNO, law, crime, code, sea, pollution, corpus delicti

ERMƏNİSTANDAN AZƏRBAYCANLILARIN DEPORTASIYASI VƏ MÜASİR DÖVRDƏ ERMƏNİSTAN RESPUBLİKASINDA DEMOQRAFİK ŞƏRAİT

İmaməli Ş.M.

AMEA-nın Qafqazşünaslıq İnstitutu

iseqis@yahoo.com

Xülasə: Məqalədə Ermənistandakı mövcud demoqrafik vəziyyət və miqrasiya prosesləri və bunun nəticələri araşdırılır. Müəllif, çətin iqtisadi və sosial vəziyyətdə olan Ermənistanda miqrasiya proseslərinin sürətlənməsinin ölkədə demoqrafik böhrana səbəb olduğunu qeyd edir. Eyni zamanda, ölkədə yoxsulluq, işsizlik və aşağı yaşayış standartları miqrasiya proseslərini sürətləndirir.

Açar sözlər: Ermənistan, demoqrafiya, miqrasiya, əhali, böhran

Birinci dünya müharibəsi dövründə ermənilərin Şərqi Anadoluda dövlət yaratmaq niyyətlərinin reallaşmamasından sonra onlar azərbaycanlılara məxsus torpaqlarda erməni dövləti yaratmaq ideyaları təbliğ edilməyə başlanılmışdır. Ermənilər XIX əsrin əvvəllərində müxtəlif ölkələrdən – İrandan və Türkiyədən köçürüülərək bu ərazilərdə yerləşdirilmişdir. Qərbi Azərbaycan ərazisində Çar Rusiyasının, xüsusilə də I Nikolayın yeritdiyi siyasetin nəticəsində yaradılan “Erməni vilayəti” ermənilərin özlərinə aid olmayan, başqalarının tarixi torpaqlarında məskunlaşmasına, azərbaycanlıların isə öz tarixi-etnik torpaqlarından deportasiyasına, Azərbaycan kəndlərinin dağılımasına, viran edilməsinə səbəb olmuşdur.

XX əsrin əvvəllərində (1916-cı ilin yanvarın 1 -nə qədər) demək olar ki, azərbaycanlılar Qərbi Azərbaycanda (indiki Ermənistanda) üstünlük təşkil edirdilər. İrəvan qəzasında 74200 nəfər (48%), Zəngəzur qəzasında 119500 nəfər (53,3%), Eçmiədzin qəzasında 41300 nəfər (24,6%) və Yeni Bəyazid qəzasında 507000 nəfər (29,2%) azərbaycanlı qeydə alınmışdır.[18]

1917-ci il bolşevik inqilabından sonra Rusiyada baş verən vətəndaş müharibəsi, digər tərəfdən Cənubi Qafqazda və başqa ərazilərdə genişlənən milli azadlıq hərəkatları ideoloji və hərbi cəhətdən təşkilatlanmış ermənilər üçün əsl fürsətə çevrildi. Bu illər ərzində ermənilər tərəfindən azərbaycanlılara qarşı kütləvi qırğınlar, törədilən soyqırımı erməni millətçilərinin, daşnak ideoloqlarının mənfur siyasetinin nəticəsi idi. Erməni könüllüləri türk cəbhəsində məğlub olduqdan sonra İrəvan quberniyası ərazilərinə üz tutmuşdular. Yol boyu azərbaycanlıların yaşadıqları kəndləri talan etmiş və əhalinin xeyli hissəsini məhv etmişdilər. Həmin hissələr 1918-ci ilin mart ayına qədər İrəvan qəzasında 32 kənd (3015 ailədə 19005 nəfər), Üçmüəzzin (Eçmiədzin) qəzasında 84 kənd (5493 ailədə 35784 nəfər), Norbayazıt qəzasında 7 kənd (668 ailədə 4649 nəfər), ümumiyyətlə 197 kənd dağıdılmış və bu ərazilərdə 135 min soydaşımız həlak olmuşdur. Həmin dövrdə indiki Hokterberyan, Eçmiədzin, Əştərək, Masis, Artaşat rayonlarında yerləşən Kərimarx kəndində 1700 nəfərdən çox, Yuxarı Qarxun (Çarad) kəndində 1300 nəfərdən çox, Uşı və Ucan kəndlərinin əhalisi bütünlükə erməni cinayətkarları tərəfindən məhv edilmişdir. Ümumiyyətlə, 1905-1920-ci illərdə indiki Ermənistən ərazisində 500-dən artıq azərbaycanlı kəndi dağıdılmış, onların böyük əksəriyyəti erməni yaşayış məntəqəsinə çevrilmişdir. 1916-cı ildə İrəvan quberniyasında 373582 nəfər

azərbaycanlılarının yaşadığı təsbit edildiyi halda, 1920-ci ilin noyabrında Ermənistən SSR-də cəmi 12 min nəfər azərbaycanlı qeydə alınmışdı. Məsələn, Göyçə (Sevan) gölünün yaxınlığında yerləşən Rəhman kəndində 1906-ci ildə 479 nəfər, 1914-cü ildə isə 654 nəfər azərbaycanlı öldürülmüşdü. 1918-ci ildə isə bu kənd tamamilə dağdırılmış və bu ərazidə Qarsdan gələn ermənilər yerləşdirilmişdir. Oxşar vəziyyət Göyçə (Sevan) şəhərindən 7 km uzaqda yerləşən Bağlı kəndində 1906-ci ildə 658 nəfər, 1914-cü ildə 846 nəfər azərbaycanlı əhali olmasına baxmayaraq, 1918-ci ildə kənd bütünlükdə məhv edilmişdir [19].

Ermənistanda 1920-ci ildə sovet hökuməti qurulduğdan sonra milli siyasetə üstünlük verən kommunistlər Daşnakstyun partiyasının hakimiyyətdə olduğu iki il ərzində demoqrafik vəziyyət ermənilərin xeyrinə dəyişmişdir. XIX əsrin başlangıcında Çar Rusiyasının Osmanlı və İranda yaşayan 300 min ermənin İrəvan və başqa əyalətlərə köçürülməsi və sonradan bu ərazilərə erməni əsilli əhalinin köçməsi nəticəsində demoqrafik fərq yaranmışdır.

Müasir Ermənistanda 80 minə qədər müxtəlif etnik qruplar yaşayır. Həmçinin, həmin etnik qrupların heç biri toplu halda hər hansı bir bölgədə yaşamırlar. Ermənistandakı etnik və dini qruplar öz dillərində oxuyub-yazmaq, milli adət ənənələrini yaşatmaq üçün uyğun şəraitin yaradılmasını və sərbəst şəkildə dini inanclarını yerinə yetirmək məqsədilə Ermənistən hökumətindən tələblər irəli sürmüşlər. Buraya etnik və dini qruplar haqqında qanunun qəbul edilməsi, Ermənistən parlamentində təmsil olunmaq, etnik və dini qrupların problemləri ilə məşğul olan dövlət qurumunun yaradılması kimi məsələlər daxildir.

Ermənistən monoetnik dövlət olaraq digər Cənubi Qafqaz ölkələrindən bu xüsusiyyətinə görə fərqlənir. Ermənistən bu gün monoetnik ölkə olsa da, XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllerində Qafqazda ermənilər azlıqda olmuşlar. Burada xatırlatmaq lazımdır ki, 1828-ci ildə İran və Rusiya arasında imzalanmış Türkmençay müqaviləsində əvvəl İrəvan xanlığında 81 min türk, 25 min erməni yaşamışdır. 1919-cu ildə Naxçıvan əyalətində ermənilər bütün əhalinin 36%-ni (Türklər 62,5%-ni), Şərur-Dərələyəzdə 27,4%-ni (Türklər 72,3%-ni), İrəvanda 30,4%-ni (Türklər 60,2%-ni) təşkil etmişdir.

Tarixə ekskursiya göstərir ki, vaxtilə Ermənistana xarici ölkələrdən dəfələrlə kütləvi şəkildə erməni əsilli əhali köçürülsə də, ölkədə demoqrafik vəziyyət normal hala düşməmiş, əhali tərkibi kəmiyyətcə qeyri müəyyən vəziyyətdə qalmışdır. Bunun əsas səbəblərindən biri bu respublikada qədim sakinlərin, əsasən kənd təsərrüfatı və heyvandarlıqla məşğul olan azərbaycanlıların deportasiyası olmuşdur. Ermənistanda əhalinin sürətlə azalmasının səbəblərindən biri də son dövrlərdə (1988-ci il) təxminən 300 minə yaxın azərbaycanının zorla bu ölkədən deportasiya edilməsi idi. Son zamanlar iqtisadi böhran keçirən Ermənistandən əhalinin kütləvi şəkildə miqrasiyası respublikanın demoqrafik vəziyyətini daha ağır vəziyyətə salmışdır.

Uzunmüddətli demoqrafik dəyişikliklər - doğum göstəricisinin aşağı düşməsi, ölüm hallarının artması, əhalinin yaşılanması, işsizlik və köçün güclənməsi Ermənistanda ciddi demoqrafik problemlər yaratmışdır.

Ermənistən Respublikasının Statistika Komitəsi ölkə əhalisinin sayını 1990-ci ildən bəri nəşr etməyə başlamışdır. Ermənistən Respublikasında əhalinin sayı 1992-ci ildən azalmağa başlamışdır. Lakin bu məlumatlara görə ən aşağı əhali sayı 2019-cu ildə qeydə alınmışdır. Ermənistən Respublikasının Milli Statistika Xidmətinin 2019-cu il iyunun 1-nə olan məlumatına görə, ölkənin daimi əhalisinin sayı 2 milyon 961 min nəfər olmuşdur. Bu göstəricilər Ermənistən Respublikasının Milli Statistika xidmətinin yayılmışlığı son məlumatdır. 2019-cu ilin əvvəli ilə müqayisədə daimi əhalinin sayı 6 min nəfər azalmışdır. [14] Bu göstəricilərə uyğun olaraq əhalinin 1 milyon 900 min nəfəri şəhərlərdə, 1 milyon 69 min nəfəri isə kəndlərdə yaşayır. 2019-cu il rəsmi statistik

məlumatlarına görə Ermənistanda respublikasının daimi əhalisinin 64 %-i əmək qabiliyyətli (16-62 yaş), 21,5%-i iş yaşıdan aşağı (0-15 yaş), 14,1%-i isə 63 yaşdan yuxarı əhalini təşkil edir.

Təbii ki, Ermənistanda hökuməti ölkədəki demoqrafik böhranı gizlətmək üçün rəqəmləri kifayət qədər saxtalaşdırılmışdır və Ermənistanda daimi yaşayan əhali əslində daha azdır. Lakin hətta rəsmi statistik rəqəmlərin müqayisəsini apararkən aydın olur ki, təkcə, 2010-2016-cı illərdə Ermənistanda əhalinin sayı 8,5% azalmışdır. Ermənistanda respublikası Milli Statistika Xidmətinin hesabatına görə, şəhərlərdə əhalinin sayı 1 milyon 898 min, kəndlərdə isə 1 milyon 81 min nəfər olmuşdur. Qeyri-rəsmi məlumatata görə, hal-hazırda Ermənistanda əhalinin sayı 1 milyon 500 min keçmir [1].

Bu və digər səbəblərdən Ermənistanda doğum nisbəti azalmış, ölüm nisbəti isə artmışdır ki, bu da təbii artıma mənfi təsir göstərir. Ötən il ilə müqayisədə Ermənistanda ölüm nisbəti 0,9% artmış, doğum səviyyəsi isə 2,7% azalmışdır. Ekspertlərin fikrincə son 25 ildə Ermənistanda doğum səviyyəsi 2 dəfə azalmışdır. Ümumiyyətlə, əhalinin təbii artımı 9,9% azalmışdır. Burada miqrasiya məsələləri də əsas rol oynamışdır. Miqrasiya üzrə ekspert Rubert Yeganyan qeyd etmişdi ki, bu göstəricilərə ilk səbəb aşağı əmək haqqıdır, ikinci əsas səbəb sosial-psixoloji faktorlardır. Ermənistanda 90-cı illərdə sosial-iqtisadi problemlər, bu gün isə sosial-psixoloji problemlər üstünlük təşkil etmişdir [3]. Bundan başqa ölkədə nigah sayının azalması da qeydə alınmışdır. 2012-2016-cı illərdə evlənənlərin sayı 2769 və ya 14,5% azalmışdır. Boşanmalar isə 398 və ya 12% artmışdır. 1990-cı illərdə evlənənlərin sayı 28233, boşanmaların sayı isə 4347 olduğu halda, 2015-ci ildə evlənənlərin sayı 17603, boşananların sayı isə 3669 kimi qeydə alınmışdır. 2016-ci il ilə müqayisədə 2017-ci ildə evlilik 6,5% azalmış, boşanmaların sayı isə 11,2% artmışdır. Evlilik və boşanma hallarındaki vəziyyətin əsas səbəbi ailə daxilində mövcud olan sosial-iqtisadi problemlər, yoxsulluq səviyyəsinin yüksək olmasıdır. 2015-ci ilin məlumatına görə erməni əhalisinin 29,8%-i yoxsuldur və əhalinin 18,5%-i işsizdir [4]. Həmçinin, Ermənistanda respublikasının Ədliyyə nazirliyi ölkədə baş verən ölüm hallarının əsas səbəblərinə dair aktlar hazırlanmışdır. Bu siyahıya qan dövranı sistemi xəstəlikləri, qəzalar, zəhərlənmələr, tənəffüs orqanlarının xəstəlikləri, infeksion xəstəliklər və s. daxildir. 2017-ci ildə ölüm hadisəlerinin səbəblərində ən çox qan dövranı sistemi xəstəlikləri (8425 nəfər) olmuşdur. 2017-ci il yanvar-iyun hesabatına görə 0-1 yaşlı uşaqların ölüm hadisəsi 2016-ci il hesabatı ilə müqayisədə 2 dəfə artmışdır. Hesab etmək olar ki, bu xəstəlik və ölümlərin əsas səbəblərindən biri monoetniklik, digər səbəbi isə sünü şəkildə zəhərlənmiş mühitdir.

Ermənistanda respublikasının təbii artımının əsas göstəriciləri: [15], [16]

Il	2015	2016	2017	2019
Doğum	18667	18393	17169	16111
Ölüm	14 682	14 403	14709	13790
Artım	3985	3990	2460	2321
Evlilik	8582	7739	7234	7406
Boşanma	1900	1753	1949	1793

Ermənistanda demoqrafik vəziyyət böhrana və tədricən depopulyasiyaya yaxınlaşır, yəni ölüm səviyyəsi doğum səviyyəsini üstələyir. Depopulyasiyanın əsas səbəblərinə bir sıra amillər daxildir. Məsələn, XX əsrin 90-cı illərində dünyaya gələn uşaqlar hazırda evlilik yaşına çatmış gənclərdir ki, onlar ölkədə hökm sürən müharibə vəziyyəti və iqtisadi böhrana görə övlad sahibi olmaqdan imtina edir. Eyni zamanda əsas səbəblərdən biri emiqrasiyadır [6].

Məlum olduğu kimi, miqrasiya fəndlərin və ya sosial qrupların daimi yaşayış yerlərini könüllü və ya müəyyən amillərin təsiri altında dəyişdirməsi prosesidir. Miqrasiya Ermənistəninin sosial təhlükəsizlik sistemində əsas təhdidlərdən biridir. Ermənistanda elə bir ailə yoxdur ki, onun üzvlərindən ən azı biri miqrasiyaya məruz qalmışın. Miqrasiyanın əsas səbəblərinə iqtisadi böhran, kütləvi işsizlik, korrupsiya, siyasi, psixoloji və nəqliyyat amilləri daxildir. Ermənistən Respublikası Statistika Komitəsi (əvvəllər Milli Statistika Xidməti) tərəfindən 2020-ci ildə nəşr olunan Statistik Göstəricilərin metodoloji dəqiqləşdirmələrinə görə, "Hər bir inzibati vahidin daimi əhalisinin indeksi 2011-ci ildən formallaşmağa başlamışdır. Siyahıyalma zamanı bu ərazidə daimi yaşayan, qeydiyyat zamanı mövcud olan və ya müvəqqəti olmayan şəxslərin ümumi sayı göstərilmişdir. Müvəqqəti olmayanların daimi əhaliyə daxil edilməsinə gəldikdə isə Ermənistən Respublikasının Statistika Komitəsi belə bir izah vermişdir ki, 1 ildən az müddət ərzində mövcud olmayan şəxslərin sayı daimi əhali sayına əlavə edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, SSRİ-nin dağılımasından sonra Ermənistəndəki demoqrafik vəziyyət pisləşməyə başladı. Ölkə sənayəsinin öz fəaliyyətini dayandırması ilk növbədə iri sənaye birliliklərinin şəhər və kəndlərdə müəssisə və filiallarının fəaliyyətlərinin dayanmasına gətirib çıxardı, bu da Ermənistəndə kütləvi işsizliyin yaranmasına səbəb oldu. Yaranmış işsizlik Ermənistən vətəndaşlarının hər gün davam edən kütləvi miqrasiyasının əsasını təşkil edir. BMT-nin məlumatına əsasən Amerika Pew Araşdırma Mərkəzi belə nəticəyə gəlib ki, Ermənistən əhalisinin 25%-i, təxminən 937 min nəfər Ermənistən sərhədlərindən kənarda yaşayır. Bu göstəricilərə əsasən Ermənistən dünyada Bosniya və Hərsoqovina ilə Albaniya və Yamaykadan sonra dördüncü yerdədir. Ermənistəndən gedən miqrantların əksəriyyəti, təxminən 56%-i Rusiya Federasiyasında məskunlaşmışdır. Bu göstəricilərə görə Avropa ölkələri 15%, ABŞ və Kanadada 9,5%, digər ölkələr isə 19,5%- təşkil etmişdir. Miqrantların əksəriyyəti bu ölkələrdə erməni icmalarının olmasına üstünlük verirlər. Avropa iqtisadi komissiyasının yayılmışlığı hesabata görə 2015-ci ildə Belarusdakı erməni miqrantların cəmi sayı 383 nəfər idisə, bu göstərici 2014-cü ildə 220 nəfər idi. Ermənistəndə həyata keçirilən araşdırmalara görə ölkə əhalisinin 27%-i daxili miqrasiyaya, 30%-i isə xarici miqrasiyaya meyllidir. Ermənistən rəsmi statistika mərkəzinin məlumatına görə son 3 il ərzində (yanvar 2015-aprel 2018) Ermənistəndə daimi əhalinin sayı 1,3% və ya 40.700 min nəfər azalmışdır. Emiqrasiya sahəsində əsas tendensiyalar ölkədə gənclər arasında üstünlük təşkil edir. Bu emiqrasiyanın kütləvi hal almasına dair müxtəlif səbəblər göstərilir: [7]

Ermənistəndə miqrasiyanın növləri və ölkələr üzrə paylanması [8]

Miqrasiyanın növləri	Rusiya	Ukraniya	ABŞ	Avropa ölkələri	Digər ölkələr
Daimi miqrasiya	71.0	9.1	4.6	8.1	1.3
Əmək miqrasiyası	96.2	2.0	0.5	0.6	0,6
Təhsil miqrasiyası	56.4	0.6	7.3	26.3	9.5

1. Həyat səviyyəsinin aşağı olması
2. İş şəraitinin uyğunsuzluğu
3. İsləmək üçün xaricdə daha yaxşı şəraiti əldə etmək fürsəti
4. Yaxşı təhsil almaq arzusu

Ölkəni tərk edənlər arasında, xüsusilə gənclərin üstünlük təşkil etməsi isə təsadüfi deyildir. Bu problemlərlə yanaşı onları narahat edən əsas məsələ ölkənin müharibə şəraitində olmasıdır.

Erməni gənclərinin əksəriyyəti özlərinə aid olmayan Azərbaycanın işgal altında olan Dağlıq Qarabağ regionu və ətraf rayonlarında ölmək istəmirlər. Digər tərəfdən miqrasiya edən əhalinin çox hissəsi ali təhsilli, iş qabiliyyəti olan insanlardır ki, onlar bu ölkədə iş tapmaqda çətinlik çəkirlər. Demografik vəziyyətdə təhlükənin əsas göstəricilərindən biri məktəblərdə və universitetlərdə tələbə sayının ildən-ilə azalmasıdır. Ölkəni tərk edənlərin təxminən 30%-i universitet məzunu, 49%-i orta məktəb məzunudur. Sadəcə olaraq 21%-i təhsilsizdir [9].

Ermənistən Respublikasının Milli Statistika Xidmətinin məlumatına əsasən, Levon Ter Petrosyanın (1992-1997) prezidentliyi illərində ölkəni tərk edənlərin sayı 586.800 nəfər olmuşdur. Ermənistən ikinci prezidenti Robert Koçaryanın (1998-2008) hakimiyyəti illərində ölkəni daimi tərk edənlərin sayı nisbətən azalaraq 129.300 nəfər olmuşdur. Üçüncü prezident Serj Sarkisyanın idarəciliyi illərində miqrasiya səviyyəsi 2008-ci il-dən 2015-ci il dekabrın 31-nə qədər olan məlumatata görə, yenidən yüksələrək 307.600 nəfər olmuşdur. Statistikaya əsasən, müstəqilliyini elan etdikdən sonra Ermənistən 1 milyondan çox insan tərk etmişdir. Bu birbaşa Ermənistəndəki hərbi xunta rejimi tərəfindən həyata keçirilən siyasetin nəticəsidir. Ermə-nistəndə cəmiyyətin bədbin əhval-ruhiyyəsinin əsas səbəbi iqtisadiyyatda bir neçə ailənin inhisarçılığı, korrupsiya, rüşvətxorluq, ölkədə mövcud olan qanunsuzluqlar, demokratianın olmaması, insan hüquqlarının pozulması, işsizlik və yoxsulluq hallarıdır ki, bu da əhalinin xarici ölkələrə canlarını götürüb getmələrinə səbəb olur. Sosial problemlərin həll olunmaması səbəbindən vətəndaşların dövlətə inamsızlığı artır və onlar hakimiyyətdəki acliğın nə vaxt sona çatacağını bilmədikləri üçün ölkədən qaçırlar.

Statistikadan aydın olur ki, müstəqillik illərində Ermənistəndə miqrasiya mənfi saldoda olmuşdur (yəni gedənlərin sayı gələnlərin sayından çox olmuşdur). Ekspertlər 1988-2007-ci illərdə Ermənistəndən olan miqrasiyanın həcmi mərhələlərə bölmüşlər:

1. Keçid mərhəlesi və kütləvi miqrasiya proseslərinin başlaması (1988-1994);
2. Böhran mərhəlesi (1995-2008);
3. Davamlı miqrasiya (2008-ci ildən sonra).

Bütün bu proseslər Ermənistəndə baş verən bəzi hadisələrlə də şərtlənmişdir. İlk iki mərhələ təbii fəlakətlərin çoxalması, siyasi, sosial-iqtisadi və digər daxili problemlərin artması ilə müşayiət olunmuşdur. Bu zaman Ermənistəndəki hər 5 nəfərdən 1-i ölkəni tərk etmişdir. Digər mərhələdə ekspertlər miqrasiyanın əsas istiqamətinin əmək miqrasiyası olduğunu qeyd etmiş və 2009-cu ilin məlumatına görə, 230 min nəfər təşkil etdiyini bildirmişlər. Rusiya Federasiyasına əmək miqrasiyası 2002-2004-cü illərdə 88%-dən 2005-2006-ci illərdə 93%-ə çatmışdır. Demək olar ki, hələ də Ermənistən davamlı miqrasiya mərhələsindədir. Xarici miqrantların 51%-i qısamüddətli (1 il), 49%-isə uzunmüddətlidir. [4] Miqrasiya prosesində İrəvandan sonra Şirak (Şörəyel), Lori (Dağ Borçalısı), Geğarqunik (Başkənd), Kotayk (Ellər), Sünik (Zəngəzur) və Vayot-sdzor (Keşikənd) bölgələri üstünlük təşkil edir. Ermənistən Res-publikasının Milli Statistika Xidmətinin məlumatına görə, 1990-2005-ci illərdə Ermənistən tərk edənlərin sayı 1 milyon 300 min nəfər olmuşdur. BMT-nin 1996-ci ildə həyata keçirdiyi İnsan İnkişafı Hesabatında qeyd olunur ki, 1991-1995-ci illərdə baş verən dəyişiklər nəticəsində Ermənistən Respublikasını tərk edənlərin sayı 671 min nəfər olmuşdur [4].

Statistikadan məlum olur ki, Ermənistəndə ildən-ilə vətəndaşlıqdan imtina edənlərin sayı çoxalır. Rəsmi məlumatlara əsasən, 2012-ci ildən etibarən 15009 nəfər vətəndaşlıqdan imtina etmişdir. Əhalinin sayının 3 milyondan aşağı olan bir ölkə üçün bu ağır göstəricidir. Bir çox erməni demoqrafların fikrincə bu göstəricilər reallığa uyğun deyildir, çünkü vətəndaşlıqdan imtina edənlərin sayı bundan dəfələrlə çoxdur. Pasport və viza idarəsinin başçısı Mnaçakan Biçaxtyan 2012-ci ildə 968, 2013-cü ildə 1461, 2014-cü ildə 2407, 2015-ci ildə 2487, 2016-ci ildə 3863, 2017-ci ildə 5250

nəfərin Ermənistan vətəndaşlığından imtina etdiyini bildirmişdir. Rusiya Federasiyası Daxili İşlər Nazirliyinin verdiyi məlumatata görə, 2016-cı ildə 22264 erməniyə Rusiya vətəndaşlığı verilmişdir. Müqayisə üçün qeyd etmək lazımdır ki, 2015-ci ildə 18 653 nəfərə Rusiya vətəndaşlığı verilmişdi. Ermənistan Respublikasının verdiyi məlumatlarla Rusiya Federasiyasının verdiyi məlumatlar üstünlük təşviç edilmişdir. Bu da Ermənistan hökuməti tərəfindən rəsmi məlumatların təhrif olunduğuundan, hökumət qurumlarının bərbad fəaliyyətindən xəbər verir [12].

İqtisadi və sosial vəziyyətin dəyişməsi nəticəsində 1 milyon nəfər (bu müstəqillik elan ediləndən sonra Ermənistanda siyahıya alınan əhalinin 20%-ni təşkil edirdi) Ermənistandan Rusiyaya, Ukraniyaya, ABŞ, Qərbi və Şərqi Avropa ölkələrinə daimi miqrasiya etmişdir. Hələ hazırda 60000-nə yaxın işçi miqrant Rusiyada, xüsusilə tikinti sahəsində işləyir. Ölkəni tərk edən miqrantlar Ermənistana daimi qayıtmaq istəmir. Çünkü hələ də Ermənistanda normal iş tapmaq imkanı məhduddur. Dünya bankının məlumatlarına görə Ermənistandan getmiş miqrantların rəsmi yollarla evə göndərdikləri pulun miqdarı 2006-cı ildə 1 milyon dollar və ya ÜDM-un 19%-ni təşkil etmişdir. Müstəqilliyin ilk 10 ilində şəhər əhalisinin miqrasiyasında mənfi saldo (-23,5% promil), kənd əhalisinin miqrasiyasında isə -9,8% promil olmuşdur. Bu onunla izah olunur ki, şəhərlərdə sənaye müəssisələrinin bağlanması nəticəsində böyük ölçüdə işsizlik yaranmışdır. Digər tərəfdən torpaqların özəlləşməsi nəticəsində qeyd olunan illərdə kənd yerlərində yeni iş yerlərinin yaranması nəticəsində əhalinin şəhərlərdən kəndlərə müəyyən axını baş vermişdir. [8] Ermənistan Respublikası Statistika Komitəsinin rəsmi məlumatlarına əsasən məlum olur ki, müstəqillik elan olunduqdan 28 il sonra (1992-2019-cu illər) Ermənistana gələnlər və gedənlər arasındaki fərq 1 milyon 120 min nəfərdir. Bu 1991-ci ilin əvvəlində siyahıya alınan əhalinin (3 milyon 575 min nəfər) 31%-ni təşkil edir.

Fridrix Elbert Fondunun Ermənistan bölməsinin gənclər arasında apardığı araşdırmağa görə başqa ölkələrə getmək istəmələrinin aşağıdakı əsas səbəbləri göstərilmişdir [11].

1. Həyat keyfiyyətini artırmaq istəyi - respondentlərin 35,6%-i
2. Daha yaxşı iş imkanı əldə etmək - respondentlərin 30,8%-i
3. Daha yaxşı təhsil almaq imkanı - respondentlərin 12,6%-i
4. Şəxsi biznes üçün daha yaxşı imkanın mövcud olması - respondentlərin 4,2%-i

Ermənistan Respublikasının Statistika Komitəsinin məlumatına əsasən 2019-cu ildə Ermənistanda miqrasiya edənlərin sayı 16 min təşkil etmişdir. 2018-ci ildə bu göstərici 18 min, 2017-ci ildə 24 min, 2016-cı ildə 25 min təşkil etmişdir. 2019-cu ildə miqrasiya balansının nisbətən az olmasına baxmayaraq ölkədə təbii artım azalmışdır. Belə ki, 2016-cı ildə təbii artım 13 min, 2017-ci ildə 10 min, 2018-ci ildə 10 min, 2019-cu ildə isə 9 min təşkil etmişdir.

Bələliklə, Ermənistanda demoqrafik şəraitin müxtəlif səbəblərdən acınacaqlı vəziyyətə düşməsi bu respublikanın onsuz da iqtisadi və sosial cəhətdən ağır olan şəraitinin demoqrafik baxımdan da böhran halına gəlib çatmasına səbəb olmuşdur. Buna görə də Ermənistan Respublikası hazırda Cənubi Qafqaz ölkələri sırasında ən az əhaliyə malik ölkə statusundadır.

ƏDƏBİYYAT

1. Հայաստանի ժողովրդագրական վիճակը ճշնաժամային է. Ծնելիությունը նվազում է, արտագաղթը՝ ավելանում .08.06.2015 <http://www.1in.am/1696560.html>
2. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ 2017թ. ՀՈՒՆՎԱՐ-ՀՈՒՆԻՒՄՆ>> https://www.armstat.am/file/article/sv_06_17a_520.pdf
3. Հայաստանի բնակչության թիվը. Նոր տվյալներ. 01.31.2017

4. Հայաստանի դեմոգրաֆիական ճգնաժամը. 28.03.2017 <http://ampop.am/demographic-crisis-in-armenia/>
5. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ 2017թ. ՀՈՒՆՎԱՐ-ՀՈՒՆԻՍԻՆ>> https://www.armstat.am/file/article/sv_06_17a_520.pdf
6. Демографический кризис в Армении: причины и возможные выходы, 11.07.2019, <https://jam-news.net/демографический-кризис-в-армении-при/?lang=ru>
7. Միգրացիանչայաստանում^{https://ampop.am/migration-in-armenia/}
8. ՄիգրացիանևարգացումըՀայաստանումառկախրավիճակիուսումնասիրություն.
http://employment.am/up/attach/attach_arm10.pdf
9. МИГРАЦИЯ ИЗ АРМЕНИИ НА ФОНЕ ФАНТАЗИЙ О НОВОЙ КОНФИГУРАЦИИ ВЛАСТИ. 08.07.2017 <http://russia-armenia.info/node/41126>
10. Հայաստանըարտազաղթիքիրաններում,
կամինչուէշարունակաբարնվազումՀայաստանիմշտականբնակչությունը,
<https://hetq.am/hy/article/113405>
11. ՀայաստանիՀանրապետությանՍոցիալ-ՏնտեսականՎիճակը 2017թ. Հունվար-Հունիսին. www.armstat.am/file/article/sv_06_17a_520.pdf
12. За последние 5 лет от армянского гражданства отказались 15 тыс. человек, 10.01.2018. [https://eadaily.com/ru/news/2018/01/10/zaposlednie-5-let-otarmyanskogo-grazhdanstva-otkazalis-15-tys-chelovek](https://eadaily.com/ru/news/2018/01/10/zaposlednie-5-let-ot-armyanskogo-grazhdanstva-otkazalis-15-tyschelovek)
13. Ժողովրդագրականիրավիճակը, ՀՀվիճակագրականկոմիտե,
14. ԺողովրդագրականիրավիճակըՀայաստանում 2019 թվականին, 31.05.2020, <https://www.lragir.am/2020/02/05/514896/>
15. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆՎԻՃԱԿԸ 2019թ. ՀՈՒՆՎԱՐ-ՀՈՒՆԻՍԻՆ30.05.2020 https://armstat.am/file/article/sv_06_19a_520.pdf
16. ՀայաստանիՀանրապետությանՍոցիալ-ՏնտեսականՎիճակը 2017թ. Հունվար-Հունիսին>>https://www.armstat.am/file/article/sv_06_17a_520.pdf. [10.02.2018].
17. H.Marzpanyan, R.Markosyan, N.Xachatryan
ՄԻԳՐԱՑԻԱՅԻՌՈՒՄԿԵՐԸԱՐԴԿԱՅԻՆԿԵՐԸԱՐԴՈՒԹՅՈՒՆԸ,
18. İ. Bayramov. QəribiAzərbaycan: tarixihəqiqətlərvə yaErmənistanınetniktəmizləmə siyasəti. Bakı: “Çıraq”, 2012, 282 səh
19. Həbib Rəhimoğlu. Silinməz Adlar, Sağalmaz Yaralar. Bakı: “Azərnəşr”, 1997. 260 səh

РЕЗЮМЕ
ДЕПОРТАЦИЯ АЗЕРБАЙДЖАНОВ И ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ
УСЛОВИЯ В РЕСПУБЛИКЕ АРМЕНИЯ В СОВРЕМЕННОЕ ВРЕМЯ
Имамалы Ш.М.

В статье исследованы текущая демографическая ситуация и миграционные процессы в Армении и ее последствия. Автор отмечает, что ускорение миграционных процессов в Армении, которая находится в сложной экономической и социальной ситуации, привело к

демографическому кризису в стране. В то же время бедность, безработица и низкий уровень жизни в стране ускоряют миграционные процессы.

Ключевые слова: Армения, демография, миграция, население, кризис

SUMMARY

DEPORTATION OF AZERBAIJANS FROM ARMENIA AND DEMOGRAPHIC

CONDITIONS IN THE REPUBLIC OF ARMENIA IN CURRENT TIME

Imamali Sh.M.

The article examines the current demographic situation and migration processes in Armenia and its consequences. The author notes that the acceleration of migration processes in Armenia, which is in a difficult economic and social situation, has led to a demographic crisis in the country. At the same time, poverty, unemployment and low living standards in the country are accelerating migration processes in the country.

Key words: Armenian, demography, migration, population, crisis

ERMƏNİSTAN-AZƏRBAYCAN TRANSŞƏRHƏD ÇAYLARININ ƏTRAF MÜHİTƏ TƏSİRİ TARİXİ

Quliyev İ.Ə.

AMEA-nın Coğrafiya İnstitutu

ismayil-quliyev@rambler.ru

Xülasə: Məqalədə ilk dəfə olaraq Ermənistan-Azərbaycan transşərhəd çaylarının çirkəlmə mənbələri ətraf mühitə təsir baxımından təhlil olunmaqla yanaşı, həm də çirkəlmə tarixi ayrı-ayrı dövrlər üzrə göstərilir. Qeyd olunur ki, Ermənistan dağ-mədən sənayesinin Azərbaycanın ətraf mühitinə güclü təsiri bu regionda erməni dövləti yarandıqdan sonra güclənmiş və XX əsrin 50-ci illərindən sonra daha intensiv xarakter almışdır. Hal-hazırda davam edən ekoloji təcavüz əsasən transşərhəd çaylarından olan Oxçuçay, Bərgüşad, Xram, Zəngi, Karçevan, Araz çayları vasitəsilə baş verir.

Açar sözlər: texnogen, təbii komponent, kombinat, ətraf mühit, konsentrat

XX əsrin ortalarından başlayaraq dünyanın bütün regionlarında, o cümlədən Cənubi Qafqazda elmi-texniki inqilabın ətraf mühitə təsiri ildən-ilə çoxalmağa başlamışdır. Bu neqativ təsirlərin əsas istiqamətlərindən biri və ən başlıcası dağlıq regionlarda dağ-mədən sənayesinin inkişaf etdirilməsi ilə bağlı idi. Bu baxımdan Cənubi Qafqazda Kiçik Qafqaz dağ sistemi zəngin ərazilərdən biridir. Az bir vaxt ərzində geokimyəvi əyalətlərdə istifadəyə verilən çoxsaylı yataqlar biosferin pisləşməsi ilə müşayiət olunmuşdur. Bunun nəticəsində ətraf aləm ciddi şəkildə çirlənməyə məruz qalmış və insanların sağlamlığı və həyat fəaliyyəti pozulmuşdur.

Cənubi Qafqaz ölkələrindən Azərbaycan Xəzər hövzəsində hipsometrik baxımdan ən aşağı ərazi olduğu üçün qonşu ölkələrin ekoloji təcavüzüne həmişə məruz qalmışdır. Bu ekoloji təcavüzün yolları hava və su məkanı ilə bağlı olmuş və tarixi baxımdan xeyli qədimlərə gedib çıxır.

Bütövlükdə Kiçik Qafqaz regionuna düşən Ermənistan Respublikasının ərazisində formallaşan və bütün çay sistemləri Xəzər hövzəsinə məxsusdur. Bu çayların demək olar ki, hamısı Azərbaycan ərazisinə daxil olaraq Kürün sağ və Arazın sol qollarını təşkil edirlər. Bu çaylar üzərində yerləşən

çoxsaylı yataqlar, filizsaflaşdırıcı kombinatlar və zavodlar uzun illərdir şirin su mənbələrini çirkəndirməklə, digər təbii komponentləri də ağır metallarla çirkənməyə məruz qoymuşdur.

Bütövlükdə Ön Asiya regionunda, eləcə də Kiçik Qafqazda metalların termik emalı tarixi çox qədimdir. Bunu ərazidən toplanmış arxeoloji əşyalar da bir daha təsdiq edir [1]. Qədim dövrlərdə əsasən metalin alınması və ona müxtəlif keyfiyyətlərin verilməsi, yəni poladin alınması işləri bir çox çay hövzələrində həyata keçirilirdi. Bu zaman yüksək temperaturda ($800\text{-}950^{\circ}\text{C}$) metalı müxtəlif məhlullarda və yaxud çay suları vasitəsilə soyudurdular.

Bizim eradan öncə II minilliyin sonlarında Zəngəzurda yerli əhali dağ-mədən və metallurgiya işlərinə səriştəli idilər. Allahverdi yatağı yaxınlığında Lalvar çayı hövzəsində tapılmış qazıntı materialları burada mis emalı tarixini 3 min il bundan əvvələ aparıb çıxarıır.

Bizim eradan öncə IX-VI əsrlərdə Uratu dövləti zamanı Kiçik Qafqaz regionunda mis, qızıl, gümüş və dəmir, müxtəlif vulkanik materiallar emal olunmuşdur. Bizim eranın başlamasına kimi yunan müstəmləkəciliyinin böyük təsiri olmuş və yunanlar bu məhsullardan çox istifadə etmişlər [3].

Hazırda Ermənistanın şimal hissəsindəki Şamlıq, Ağtala yataqlarının qədim dövrdən istifadə izləri tapılsa da, lakin bu yataqların işlənməsi çox sonralara, bizim eranın XVIII-XIX əsrlərinə təsadüf edir.

Yunan səyyahları eramızdan öncə 250-200-cü ildə indiki Ermənistan ərazisində mis filizinin çıxarılması ilə əlaqədar məlumatlar vermişlər. Onlar indiki Zəngəzur ərazisində misin əridilməsi ilə bağlı təsvirlər etmişlər. B.Piotrovskinin yeni arxeoloji tədqiqatları Mehri çayı hövzəsində qədim metallurgiya ocaqlarından birinin də aşkara çıxarılmasına nail oldu. Belə ki, gətirmələr altında qalınlığı 2 m-ə qədər olan köhnə şlak və kasib sükür qırıntıları aşkar edildi [4].

Ermənistanın şimal hissəsində Ağstafaçay hövzəsində tərkibində mis və digər əlvan metallarla zəngin olan oksidləşmiş mis yatağı və yuyulmuş şlak yiğinları bu regionda texnogen çirkəndirmə mənbələrinin çox qədim olmasından xəbər verir

Dağlıq ərazidə metallurgiyanın inkişafı tək regionun əhalisi ilə bağlı olmamışdır. Bu ərazilərda dağ-mədən işləri ilə əlaqədar başqa ölkələrdən, o cümlədən Yunanıstandan bu sahəni bilən insanlar köçürülmüşdür. Bundan əlavə digər yaxın ölkələrdən Assuriyanın, Misirin, Sasanilərin, Vavilonun, sonralar isə Rusiyanın təsiri olmuşdur.

Kiçik Qafqazda orta əsrlərdə mis yataqlarının işlənməsi haqqında məlumatlar verilir. Qeyd olunur ki, XII əsr də Allahverdi yataqlar qrupunda intensiv metallurgiya işləri həyata keçirilmişdir. Burada molibdən filizinin əridilməsi nəticəsində qızıl qarışqlı gümüş hazırlanmışdır.

XVIII əsrin ikinci yarısında Allahverdi də, XIX əsrin birinci yarısının Zəngəzurda mis və polimetal filizi çıxarırlırdı [4].

Ağa Məhəmməd şah Qacar dövrü (1795-ci ildə) Allahverdi də, Ağtalada ildə 3000-3500 ton filiz, misəritmə zavodunda 80 tondan 160-190 tona qədər mis əridilirdi. Deməli tarixi mənbələrdən əldə olunan məlumatlardan göründüyü kimi, XVIII əsrin axırları, XIX əsrin əvvələrində indiki Ermənistan ərazisində misəridilmə həcmimin artması ətraf mühitə təsirin də çoxalmasından xəbər verir. Bu tarixdən etibarən polimetal filiz hasilatı da ərazidə yüksələrək tək Ağtalada ildə 1200-1400-tona çatırdı. Bundan əlavə 300 tona yaxın qurğuşun, 1,4 ton gümüş, 35-40 kq qızıl təşkil edirdi.

XIX əsrin əvvələrində Allahverdi zavodu maksimum istehsal həcminə nail oldu. 1912-ci ildə mis istehsalı 3824 tona çatdırıldı. Bu dövrdə bu zavodda və filiz yataqlarında 2800 insan işləyirdi. İstehsal həcmimin artması ilə əlaqədar olaraq ətraf mühitə təsir gücü də artdı. Mis filizinin və zavodun tullantıları birinci növbədə ətraf şirin su mənbələrini çirkənməyə məruz qoyurdu. Zavodun

zəhərli tullantıları Xramçayın sağ qolu olan Debed çayına axıdılmaqla daha geniş əraziləri ağır metallarla çirkəndirirdi.

Təhlükəli çirkənmə mənbəyi kimi qalan Zəngəzur filiz mədənləri və mis əridilmə zavodları XX əsrin əvvələrində ikinci böyük dağ-mədən rayonu hesab olunurdu. 1845-1917-ci illərdə Zəngəzurda 12 mis əritmə zavodu mövcud olmuşdur. Allahverdi filizin tərkibində misin miqdarı 5-8% təşkil etdiyi halda, Zəngəzurda bu göstərici 10-12% təşkil edirdi. Zəngəzur filizsaflaşdırma və misəritmə zavodlarının ətraf mühitə atılan tullantıları ətraf təbii ərazilər üçün təhlükəyə çevrilmişdir. Bu regionda ən böyük zavodlardan biri XX əsrin birinci onilliyində Syunik zavodu idi. O vaxt bu zavod ildə 5-10 min ton filiz əridirdi. 1917-ci ildə filiz hasilatının çoxalması Qafan mis zavodunun tikilməsinə səbəb oldu. Regionda texnogen çirkənmə mənbəyinin çox qədim tarixə malik olmasına baxmayaraq, XIX əsrin axırı XX əsrin əvvəllərində filiz hasilatının intensiv inkişaf etdirilməsi ilə əlaqədar ətraf təbii komponentlər daha çox çirkənməyə məruz qalmışdır. O çirkənmə mənbələri bu gün də mövcuddur.

Oxçuçay sahilində olan Kavart zavodu Zəngəzurda mis istehsalına görə ikinci zavoddur. 1871-ci ildə tikilmiş bu zavodun ilk adı Uğurçay olmuşdur. Filizin tərkibində misin miqdarı 7-12% təşkil edirdi.

Kiçik Qafqaz regionunda dağ-mədən sənayesinin sürətli inkişafı və bu sahənin ətraf mühitə neqativ təsir gücü iki mərhələdə daha çox olmuşdur. Birinci mərhələ XIX əsrin 50-ci illərindən XX əsrin əvvələrinə qədərki dövrü əhatə edir. Bu mərhələdə metallurgiyanın inkişafı əraziyə dağ-mədən sənayesi sahəsində səriştəli olan yunanların köçürülməsi və Qərbi Avropa şirkətlərinin bu sahəyə cəlb olunması ilə bağlı olmuşdur. Bu dövrdə Qafanda filizsaflaşdırıcı kombinat və Allahverdi misəritmə zavodu tikilmişdir.

Allahverdi yataqlarından aşağıdakı tip filizlər ayrılır: kükürd kolçedanı; mis kolçedanı; polimetal. Polimetal aşağıdakı yarımtiplərə bölünür: mis-sink; qurğunun-sink və qurğunun-gümüş. Burdan çıxarılan filizlərin tərkibində komponentlərin orta miqdarı: Pb-5,73%, Zn-13,00%, Cu-1,97%, Fe-6,9%, Cd-0,10%, As-0,03%, Au-0,8 q/t, Ag-66,0 q/t [5].

Ətraf mühitin ağır metallarla çirkənməsində Ermənistən cənub, cənub-şərq hissəsində zəngin mis porfiritləri (Cindərə, Qacaran, Aqarak, Dastakert) əsas rol oynamışdır. Qafan filiz sahəsi 25 km² sahəni əhatə edir. Mis-molibden sənaye müəssisələrinə Cindərə-Aqarak, Qacaran molibden kombinatlarını göstərmək olar.

Qurğunun-sink istehsalı əsasən Ağtala, Gümüşxana və Qafan (Xalac) yataqlarında həyata keçirilirdi. Ağtalada qurğunun və sinkdən əlavə qızıl və gümüş də hasil olunmuşdur. Qızıl hasilatı XIX əsrə Ağıstafaçay hövzəsində həyata keçirilmişdir.

Ermənistən ərazisində dağ-mədən sənayesinin sürətli inkişaf dövrünün ikinci mərhəlesi XX əsrin 50-ci illərində sonrakı tarixi əhatə edir. Bu mərhələdə sənaye müəssisələrində təmizləyici qurğuların tikintisinə çoxlu vəsait ayrılsa da, lakin bunlardan düzgün istifadə olunmaması nəticəsində geniş ərazidə su, torpaq, bitki, yeraltı sular ağır metallarla çirkənməyə məruz qalmışdır. Əlvan metalluriya sahəsində bütün sənaye məhsulları xammalın yalnız 2%-in təşkil edir. 98% sənayedə istifadə olunmayaraq tullanti kimi atılır. Bunların tərkibi bir sıra ağır metallarla zəngindir.

Zəngəzur mis-molibden filizsaflaşdırıcı kombinatlarından çıxan tullantılar 1970-ci illərdə 50 mln m³-dən çox olmuşdur [2]. Anoloji olaraq digər ölkələrin kombinatları ilə müqayisə olunduqda Zəngəzur mis-molibden kombinatlarının tullantılarının tərkibində elementlərin miqdarı daha çoxdur. Ötən əsrin 70-ci illərinin texnika və texnologiyası 25-26% misin və 13-14% molibdenin itkisinə gətirib çıxarırlar. Tullantıların tərkibində mis və molibdendən başqa bir sıra ağır metallar, o

cümlədən sink, qurğunun, selen, germanium, tellium, kadmium və.s elementlər müəyyən faiz təşkil edir.

Ərazinin relyef şəraitinin mürəkkəbliyi intensiv surətdə istismar edilən dağ-mədən sənaye tullantılarının saxlanması imkanını məhdudlaşdırıldığı üçün uzun illər bu tullantılar çay sularına axıdılaraq ətraf mühiti çirkənməyə məruz qoymuşdur.

XX əsrin ikinci yarısında Ermənistanda dağ-mədən sənayesinin sürətli inkişafı nəticəsində hər il mis-kolçedan (Allahverdi, Şamlıq, Qafan və s.) və mis-molibden (Qacaran, Aqarak, Dastakert və.s) yataqlarında böyük miqdarda süxur tullantıları və filiz saflaşdırıcı kombinatların xvostları (tullantıları) yiğiliirdi. Zəngəzurda tikilmiş xvost (tullanti) anbarlarının demək olar ki, əksəriyyəti dar çay dərələrində yerləşdiyindən yuyulan xvost materialları Oxçuçay, Bərgüşad və Mehriçayı çirkənməyə məruz qoyur. Xvost və süxurlardan təkrar ağır metalların alınması istiqamətlərindən biri də yuyulma üsuludur. Bu proses məlum reaksiya üzrə gedir: $\text{CuSO}_4 + \text{Fe} \rightarrow \text{Cu} + \text{FeSO}_4$. Tullantıların təkrar emala qaytarılması prosesi yüksək texnologiya tələb edir. Bu texnologiyanın olmaması uzun illərdir ətraf mühiti ağır metalların duzları ilə çirkənməyə məruz qoymuşdur. Oxçuçay üzərində tikilmiş xvost (tullanti) anbarlarına diqqət yetirildikdə onların ətraf mühit üçün həmişə böyük təhlükə ocağı olması görünür. Hazırda Zəngəzur filizsaflaşdırıcı kombinatlarının xvost anbarları Oxçu, Bərgüşad, Mehri çayları hövzəsində yerləşməklə, sayı yedidən çoxdur.

Zəngəzur filiz yataqları və filizsaflaşdırma kombinatları ilə yanaşı, digər texnogen çirkənmə mənbəyi kimi Allahverdi filiz yataqlarını və mis-kimya kombinatını göstərmək olar.

Üçüncü böyük texnogen çirkənmə mənbəyi Zəngi çayı üzərində tikilmiş Razdan şəhərinin sənaye müəssisələridir. Bunlardan ən böyüyü dağ-kimya kombinatıdır. Bundan sonra texnogen çirkənmə mənbəyi kimi İrəvan sintetik kauçuk və alüminimum zavodlarını göstərmək olar.

Qızıl hasil olunan fabrikin ətraf mühitə təsiri ötən əsrin 50-ci illərindən sonra artmışdır. Fabrikdən çıxan suların tərkibi əlvan metalların duzları (mis, sink, qurğunun, nikel və.s) və reaktivlər (sianidlər), o cümlədən xammal filizlərinin komponentlərinin həllədiciləri (mişyak) ətraf mühit üçün təhlükəlidir. Ararat şəhərindən axıdılan belə ağır tərkibli çirkəli sular torpaqları, yeraltı suları, kənd təsərrüfatı məhsullarını kəskin formada çirkənməyə məruz qoyur.

Ağstafaçay hövzəsi Kiçik Qafqazda biogeokimyəvi əyalətin və subəyalətin böyük hissəsini özündə birləşdirir. Bu çayın hövzəsində çoxlu filiz yataqları və texnogen çirkənmə mənbələri mövcuddur. Ona görə də Ağstafaçay texnogen və təbii çirkənməyə uzun illərdir məruz qalır.

Araşdırılmış tarixi mənbələrdən məlum olur ki, mühüm texnogen çirkənmə mənbəyi olan dağ-mədən sənaye tarixi Kiçik Qafqazda regionunda çox qədim tarixə malik olmuş, lakin ən intensiv çirkənmə zaman baxımından son 70-80 illik bir dövrü əhatə edir. Bu cəhətdən çirkənməyə məruz qalmış təbii komplekslərdə dərin tədqiqat işlərinin aparılması elmi baxımdan böyük maraq doğurur.

ƏDƏBİYYAT

1. Античный способ производства в источников. Москва: Изд-во - ГАИМК. Вып. 78, с. 129-130
2. Аракелян А.А. Научно-технический прогресс и биосфера. “Промышлен. Армении”, 1979, № 1, с. 34-37
3. Кавказ. Изд-во - Наука. Москва: 1966, 481 с.
4. Мелконян В. Армения – страна древней металлигии. “Промышлен. Армении”, 1966, №8, с. 61-63
5. Mkrtçyan C.C., Paaffenholyc K.H. Alaverdskiyrudniy rayon. Erevan: Изд-во - Наук, 1968, 152 c.

РЕЗЮМЕ
**ИСТОРИЯ ВЛИЯНИЯ НА ОКРУЖАЮЩУЮ СРЕДУ АРМЯНО-
АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ РЕК ПЕРЕДАЧИ ГРАНИЦЫ**
Гулиев И.А.

В статье впервые анализируются источники загрязнения армяно-азербайджанских трансграничных рек с точки зрения воздействия на окружающую среду, но также показана история загрязнения в разные периоды. Отмечается, что сильное влияние горнодобывающей промышленности Армении на окружающую среду Азербайджана усилилось после создания армянского государства в регионе и стало более интенсивным после 50-х годов 20 века. Эта продолжающаяся экологическая агрессия происходит в основном через Окчу, Бергушад, Храм и Раздан, Карчеван и Аракс трансграничных рек.

Ключевые слова: *техноген, природный компонент, комбинат, окружающая среда, концентрат*

SUMMARY
**HISTORY OF ENVIRONMENTAL IMPACT OF ARMENIAN-AZERBAIJAN
TRANSFERRED BORDER RIVERS**
Quliyev I.A.

For the first time, the article analyzes the sources of pollution of the Armenian-Azerbaijani transboundary rivers in terms of environmental impact, but also shows the history of pollution by different periods. It is noted that the strong influence of the Armenian mining industry on the Azerbaijani environment intensified after the establishment of the Armenian state in the region and became more intensive after the 50s of the 20th century. This ongoing environmental aggression occurs mainly through Okchu, Bergushad, Khrami and Hrazdan, Karchevan, and Aras of transboundary rivers.

Key words: *technogenic, natural component, plant, environment, concentrate*

ERMƏNİSTANIN İŞĞALÇILIQ SİYASƏTİNİN EKOÇOĞRAFİ ASPEKTLƏRİ
Mərdanov İ.İ., Əhmədova N.M.

Sumqayıt Dövlət Universiteti
geography.sumqayit@mail.ru

Xülasə: Bu işdə uzun illər Ermənistanın Azərbaycana qarşı işğalçılıq fəaliyyəti nəticəsində Yuxarı Qarabağ ərazisində yaranmış təhlükəli ekoloji vəziyyətin aradan qaldırılması istiqamətləri, təbii landşaftların əsas xüsusiyyətləri, onların tədqiqi zamanı istifadə oluna bilən elmi baza, metodiki imkanlar və texniki vasitələr təhlil edilmişdir. Ekoloji şəraitin qiymətləndirilməsi zamanı

əldə ediləcək verilənlərin Ermənistan dövlətinin digər sahələrdə olduğu kimi, ekoloji sahədə də cinayətlərinin görə məsuliyyətə cəlb olunması üçün hüquqi əsas verəcəyi qeyd edilmişdir

Açar sözlər: amillər, landşaft, stixur, planlaşdırma, meşə, ərazilər, kompleks

Bütün dünya miqyasında ərazilərin ekoloji vəziyyətinin qiymətləndirilməsi aktual vəzifələrdən hesab edilir. Ekoloji qiymətləndirmə sadəcə ətraf mühitin qorunması məsələsi deyil. O, eyni zamanda, təbii mühitin yaxşılaşdırılması, onun təsərrüfat məqsədilə istifadəsi ilə paralel olaraq, bioloji müxtəlifiyyin qorunması və gələcək nəsillər üçün saxlanılmasını nəzərdə tutur. Bu xüsusilə dağlıq ərazilərə aiddir, çünki bu regionların geosistemləri xarici təsirlərə, o cümlədən, antropogen amillərin təsirinə çox həssasdır [2]. Bu səbəbdən də, təbii komplekslərin tədqiqi məqsədilə müxtəlif tədqiqat vasitələrin və metodikaların təkmilləşdirilməsinə böyük ehtiyac vardır. Son illərdə ayrı-ayrı ölkələrdə, həmçinin, Alp-Himalay geosinklinal qurşağı daxilində yerləşən dövlətlərdə belə metodikaların, texniki vasitələrin işlənib-hazırlanması fəal surətdə həyata keçirilir, müxtəlif elmi nəşrlərdə coxsayılı məqalələr, kitablar dərc olunur.

Müxtəlif səbəblərdən baş verən hərbi münaqişələrin müşahidə edildiyi ölkələrdə ekoloji vəziyyətin öyrənilməsi problemi xüsusü aktuallıq kəsb edir. Bu baxımdan, Ermənistan Respublikasının işgalindən azad olunmuş Azərbaycan ərazilərinin ekoloji vəziyyətinin obyektiv olaraq qiymətləndirilməsi bizim üçün həyatı əhəmiyyətə malik olan ekoloji təhlükəsizlik məsələsidir.

Azərbaycan Respublikasının ərazisi sadəcə hərbi münaqişəyə deyil, Ermənistan Respublikasının genişmiqyaslı işgalına məruz qalmışdır. İşgal nəticəsində həm böyük ərazilərin əhalisi etnik təmizlənməyə, həm də təbii komplekslər o vaxtadək görünməmiş təsirlərə məruz qalmışdır. İşgalçılar uzun dövr ərzində Yuxarı Qarabağın Rusiya İmperiyasının əli ilə erməni milliyyətindən olan insanlarla məskunlaşdırılmasından istifadə etmiş, digər ölkələrin informasiya vasitələri, ictimai, siyasi qurumları və ayrı-ayrı şəxslərinin yardımı ilə bir sıra elmi əsərlərdə göstərildiyi kimi, ərazinin tarixini, o cümlədən, bu ərazilərə köçürülmə tarixini saxtalasdırılmış, bu baxımdan tayı-bərabəri olmayan “unikallıq” nümunəsi göstərmişlər [4, 5].

Bunu ilk növbədə, Yuxarı Qarabağın bitki örtüyü haqqında söyləmək olar. İşgalçi rejimin ərazidə fəal meşə tədarükü həyata keçirməsi ilkin elmi tədqiqatlar həyata keçirilmədən belə bitki örtüyünə böyük zərbə vurulması haqqında fikir yürütülmək imkanı yaradır.

Azərbaycan Respublikasının təxminən 30 il ərzində işgal altında olan ərazilərində meşə bitkiləri Murovdağ silsiləsinin cənub yamaclarında, Qarabağ silsiləsinin yamaclarında, Həkəri çayı hövzəsində, Arazboyu ərazidə, Qarabağ vulkanik yaylasının çay dərələrinin yamaclarında yayılmışdır. Ərazidə meşələr Böyük Qafqaza nisbətən daha az rütubətli iqlim şəraitində formalasılırlar və bu səbəbdən də, Kiçik Qafqaz meşələrinin formalasmasının ekocoğrafi amillərinin müəyyənləşdirilməsi həmişə böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir. Burada bir sıra nadir ağac növləri yayıldığından, onların mühafizəsi həmişə aktual olmuş, bu məqsədlə vaxtilə Bəsitçay Dövlət Qoruğu yaradılmışdır. Bu qoruq ərazisində çox qiymətli ağaç növü sayılan Şərq çinarının, unikal təbii komplekslərin mühafizəsi həyata keçirilmişdir.

Hal-hazırda ekoloqlar – coğrafiyaçılar, botaniklər, zooloqlar, kimyaçılar qarşısında bu ərazilərin müasir durumunun qiymətləndirilməsi kimi mühüm vəzifə durur. Bu vəzifə həm elmi, həm də ictimai-siyasi əhəmiyyət kəsb edir və xalqın, gələcək nəsillərin öz torpağına sahiblik hissini formalasdırılmasında mühüm rol oynaya bilər. Böyük ümidi var ki, bu məsələlərin həllində Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, digər elm mərkəzləri ilə yanaşı, ali məktəblərin, o

cümlədən, Sumqayıt Dövlət Universitetinin alim və mütəxəssislərinin elmi potensialından da lazımlıca istifadə ediləcəkdir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, bir sıra hallarda vəhşicəsinə istifadə zamanı qiymətli meşə landşaftlarının, meşədən sonrakı az dəyərli kol landşaftları ilə əvəzlənməsi baş verir və bu səbəbdən, bu landşaftların areallarının dəqiqləşdirilməsinə böyük ehtiyac mövcuddur. Bu vəzifənin yerinə yetirilməsinə yüksək ayırdetmə qabiliyyətinə malik aerokosmik fototəsvirlərin cəlb edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edə bilər. Effektiv aerokosmik monitorinqin təmin edilməsi üçün bu sahədə çalışan alim və mütəxəssislərin, müvafiq dövlət qurumlarının daha fəal əməkdaşlığının qurulması zəruridir.

Əksər hallarda kosmik təsvirlərin emal texnikasının, yüksək keyfiyyətli təsvirlərin, program təminatının əlçatan olmaması bu işdə tədqiqatçılar qarşısında müəyyən çətinliklər yaradır. Toplanmış çöl tədqiqatı nümunələrinin laborator şəraitdə analizinin təşkilinin də böyük əhəmiyyəti vardır. Bu analizlərin verilənləri Yuxarı Qarabağın təbii komplekslərinin vəziyyətinin kəmiyyət qiymətləndirilməsini həyata keçirməyə, onların mühəribədən əvvəlki illərdə həyata keçirilmiş tədqiqatlar zamanı əldə edilmiş verilənlər ilə müqayisə edilərək, baş verən dəyişikliklərin dərəcəsini, miqyasını müəyyən etməyə, konkret faktlar əsasında işgalçılardan törətdiyi ekoloji cinayətlərin beynəlxalq səviyyədə ifşasını təmin etməyə imkan yarada bilər.

Yuxarı Qarabağın hərbi əməliyyatlara, qanunsuz məskunlaşdırırmala, təsərrüfat fəaliyyətinə intensiv məruz qalan bir sıra oroqrafik vahidlərinin, o cümlədən, dağarası çökəkliklərinin təbii şəraitinin müasir vəziyyətinin qiymətləndirilməsi də böyük əhəmiyyət kəsb edir. Həmin çökəkliklərdə vaxtilə bir sıra yaşayış məntəqələri mövcud olmuşdur və yerli əhali bu əraziyə qayıdışı dövründə əlverişsiz ekoloji vəziyyətlə qarşılaşa bilər. Əlbəttə, bu zaman ekoloji tarazlığın təmini üçün dövlət orqanlarının fəaliyyəti ilə yanaşı, beynəlxalq təşkilatların da diqqətini buna yönəltmək, onların qarşısında zəruri tələblər qoymaq, Ermənistən dövlətindən təzminat alınması məsələsini daim irəli sürmək vacibdir.

Eyni problemlər Qarabağ vulkanik yayLASI üçün də səciyyəvidir. Əsasən, Kəlbəcər və Laçın inzibati rayonlarının ərazisini əhatə edən yaylada əsasən, dağ-çəmən landşaftları yayılmışdır. Bu landşaftlar Böyük Qafqazda mövcud olan analogi landşaftlardan fərqli geoloji bünövrə üzərində formalasırlar. Bu bünövrə əsas etibarilə, effuziv maqmatik sükurlardan ibarətdir. Bu sükurların kimyəvi tərkibi özünü bütövlükdə, mövcud landşaftların geokimyəvi tərkibində göstərir və bu ərazinin torpaqlarının yüksək məhsuldarlığını şərtləndirir.

Vulkanik yaylada bir sıra təbiət abidələri – vulkanik, tektonik göllər, fiziki aşınmanın özünəməxsus təzahürü olan Pəriçinqil və Ayticinqil sahələri mövcuddur. Dağ əmənənlərində Kiçik Qafqaz üçün səciyyəvi olan bir sıra nadir bitkilər mövcuddur. Burada işgala qədər mövcud olmuş Qaragöl Dövlət Qoruğu ərazisində bitki və heyvanlar aləminin mühafizəsi həyata keçirilmiş, su-quru kompleksləri daxilində mövcud əlaqələr tədqiq edilmişdir. İşgalçılardan tərəfindən ərazidə uzun illər ərzində məhdudiyyətsiz, cəzasız filizçixarma fəaliyyətinin bu komplekslərə nə dərəcədə təsir göstərdiyinin müəyyənləşdirilməsinə ehtiyac mövcuddur. Güman etmək olar ki, həyata keçiriləcək kompleks tədqiqatlar bu vəzifənin öhdəsindən gələcəkdir.

Təbiətdən səmərəli istifadənin təmin edilməsinin ən optimal yollarından biri landşaft planlaşdırılmasıdır [1]. Bu yol intensiv təsərrüfat fəaliyyətinin həyata keçirildiyi, həm də mürəkkəb relyef şəraitinə malik olan ərazilər üçün aktualdır və davamlı inkişaf nəzəriyyəsinin ruhuna uyğundur. Yalnız bu yolla bir sıra digər təsərrüfat sahələrinin, o cümlədən, turizmin inkişafına nail olmaq olar [3]. Azərbaycan Respublikasının hazırda işğaldan azad edilən əraziləri vaxtilə bu qəbildən olan rayonlar olduğundan, əminlik var ki, həmin ərazilərdə təsərrüfat fəaliyyətinin bərpası və müasir

tələblərə uyğun təşkili elmi əsaslara, texniki tərəqqinin imkanlarına söykənəcək, bölgənin sosial-iqtisadi inkişafını, ekoloji tarazlığını təmin edəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Məmmədov R.M. Landşaft planlaşdırılması: mahiyyəti və tətbiqi. Bakı: Elm və bilik, 2016, 292 s.
2. Mərdanov İ.I., Ağayev T.D., Kazımov M.Ə., Eldarov N.Ş. Büyük Qafqazın yüksək dağlığında aqroekoloji müvazinətin təmininin əsas istiqamətləri, *Sumqayıt Dövlət Universiteti, "Elmi xəbərlər", təbiət və texniki elmlər bölməsi*, cild 10, №2, Sumqayıt, 2010, s.65-67.
3. Ализаде Э.К., Тарихазер С.А., Кучинская И.Я., Гулиева С.Ю. Ландшафтно-геоморфологическая оценка рекреационного потенциала горных геосистем (На примере азербайджанской части Большого Кавказа), *Устойчивое развитие горных территорий*, 2017, т. 9, №2(32), с.130-140.
4. Глинка С.Н. Описание переселения армян азербайджанских в пределы России. Баку: Элм, 1990, 144 с.
5. Чавчавадзе И.Г. Армянские ученые и вопиющие камни. Баку: Элм, 1990, 123 с.

РЕЗЮМЕ

ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ОККУПАЦИОННОЙ ПОЛИТИКИ АРМЕНИИ

Марданов И.И., Ахмедова Н.М.

В этой работе проанализированы направления разрешения опасной экологической ситуации, возникшей в Верхнем Карабахе в результате оккупационной деятельности Армении против Азербайджана, основные особенности природных ландшафтов, научная база, которая может быть использована при их исследовании, методические возможности и технические средства. Отмечено, что данные, которые могут быть получены при оценке экологической ситуации, предоставляют юридическую основу для привлечения армянского государства в экологической сфере, так же как и в других областях.

Ключевые слова: факторы, ландшафт, порода, планирование, лесной, территории, комплекс

SUMMARY

ENVIRONMENTAL ASPECTS OF THE OCCUPATION POLICY OF ARMENIA

Mardanov I.I., Ahmadova N.M.

This work analyzes the directions of overcoming the dangerous ecological situation in the territory of Upper Karabakh as a result of Armenia's aggression against Azerbaijan for many years, the main features of natural landscapes, the scientific base, methodological opportunities and technical means that can be used in their research. It was noted that the data obtained during the assessment of the environmental situation will provide a legal basis for the Armenian state to be held accountable for its crimes in the environmental field, as well as in other areas.

Key words: factors, landscape, rock, planning, forest, territories, complex

ERMƏNİ MƏSKUNLAŞMASI VƏ ONUN CƏNUBİ QAFQAZ ÜÇÜN MƏNFI NƏTİCƏLƏRİ

Musayev E.A.

Gəncə Dövlət Universiteti

etibaradiloglu@mail.ru

Xülasə: XVIII əsrin əvvəllərindən başlayaraq xeyallarındakı dövləti qurmaq istəyini reallaşdırmağa çalışan ermənilər Rusiya imperiyasının hakim dairələrinə yaxınlaşmağa başladılar. Əlbəttə bu istək də Rusyanın maraqlarına xidmət edirdi. I Pyotrdan başlayaraq, I Aleksandr da daxil olmaqla ermənilərin Cənubi Qafqaza köçürülməsini təşkil etmiş və regionda özünün aləti kimi istifadə edəcək bir dövlət yaratmağa çalışmışdır. Erməni dövlətinin yaradılması isə köçürülcək ərazilərin türk – müsəlman əhalisinin torpaqlarının əlindən alınması və öz ərazilərindən didərgin salınması hesabına həyata keçirilmişdir. XIX əsrə və XX əsrə ermənilər köçürüldükleri Cənubi Qafqazın Azərbaycan türklərinə məxsus ərazilərini ələ keçirməklə yanaşı digər Azərbaycan ərazilərində də soyqırımlar həyata keçirməklə etnik təmizləmə siyaseti həyata keçirildilər. Bu isə həm XIX əsrə, həm də XX əsrə ermənilərin bu regionun sosial-iqtisadi, siyasi və mədəni həyatına çox ciddi zərbələr vurmasına gətirib çıxartdı. SSRİ-nin dağılmasından sonra da bu kimi mənfur əməllərindən əl çəkmədilər. Azərbaycan torpaqlarını işgal etməklə XXI əsrə də işgalçılıq planları həyata keçirməyi planlaşdırılmışdır. Ermənistən kimi alət dövlətin regionda terrorçu-siyasi fəaliyyəti regionun inkişafını təhlükə altına alır. Bu da bölgənin sosial-iqtisadi, siyasi və mədəni həyatına çox ciddi mənfi təsirlər göstərir. Məqalədə ermənilərin Cənubi Qafqaza köçürülməsi və burada dövlət qurmaları kimi məsələlərlə yanaşı, erməni terrorçu-siyasi hakimiyyətinin regionun hərtərəfli inkişafına hansı təhlükələrin törətməsi məsələləri təhlil süzgəcindən keçirirlər.

Açar sözlər: Gürcütan, Türkiyə, Supsa, Bosfor, Neft, kəmər, MDB, Kaspian Transko

İki yüz il ərzində Cənubi Qafqazın sosial-iqtisadi, siyasi və mədəni həyatına çox ciddi, xüsusilə də yerli türk-müsəlman əhali üçün mənfi nəticələr verməsi, Qafqaz regionu üçün taleyüklü əhəmiyyət kəsb edən geosiyasi hadisələrlə xarakterizə olunan hadisələr arasında ermənilərin Qafqaza kütləvi şəkildə köçürülməsi xüsusi yer tutur. Avropadan Ön Asiyaya, o cümlədən Qafqaza əsrlər boyu uzun yol keçmiş ermənilər daima təmasda olduqları dövlətlər, qəbilə və etnoslar içərisində narazılıqlar törətmışlər.

Belə ki, onlar, Balkanlarda itirdikləri torpaqlar müqabilində tarixən regionda mövcud olmuş dövlətlərin, Yunan-Makedoniya, Roma, Parfiya, Sasani, Bizans, Ərəb xilafəti, Səlcuq, Monqol, Teymuri, Səfəvi, İran və Osmanlı dövlətləri ərazilərində ermənilər özlərinə dövlət qurmağa cəhdərəf göstərmişlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, erməni “tarixçiləri” sadaladığımız dövlətlərin ərazilərin böyük hissəsinin ermənilərə məxsus olması barədə çoxlu sayda uydurma “tarixi əsərlər” yazmışlar.

Hazırda ermənilərin uydurma tarixində çoxlu sayıda “ermənistən”in “mövcud olması” göstərilir [18].

Bu, uydurma “erməni tarixi”ndə “erməni marşrutu”nun istiqamətini açıq şəkildə izləmək olur. Uydurma tarixə görə bu marşrut Şərqi istiqamətində, yəni, Balkanlardan Anadoluya və Cənubi Qafqazadək olan geniş ərazini təşkil edir.

Devid Lenqin “Armenia. Cradle of Civilization” 1970 (“Ermənistən. Sivilizasiyanın beşiyi”-rus dilinə tərcümə olunub 2004-cü ildə) adlı əsərində Strabona istinadən göstərir ki, “erməniləri Yunanistanın şimalında yerləşən Fessaliya vilayətində yaşamışlar. Fessaliyalı Armenus arqonavt Yazon və onun yoldaşları ilə birlikdə bu ölkəyə gələrək oraya öz adını verib.” Digər tərəfdən Frakiya mənşəli olduqlarını və Anadoluya indiki Bolqarıstan ərazisindən Troya müharibəsindən sonar, yəni e. ə. 1200-cü ildə gəldiklərini iddia edir [19]. Bu da ona əsas verir ki, erməni xalqının tarixini daha qədimə aparıb çıxartsın.

Erməni xalqının tarixi ilə əlaqədar müxtəlif uydurma əsərlər yazılmışdır. Lakin erməni dövlətinin tarixi ilə bağlı konkret heç bir yerdə məlumat yoxdur. Lakin erməni hay tayfasının dövlətinin mövcudluğu ilə əlaqədar ermənişünaslar uydurma tarix yazmışdır. Hətta ermənilərin əsas gətirdikləri, V əsrə yaşmış “erməni tarixinin atası” Məvəsə Xorenasi də Ermənistən tarixini deyil, “Ermənilərin tarixi”ni (“Patmutyun hayots”) uydurmuşdur.

Ermənilərin müəyyən ərazidə dövlət qurmaqla uzun müddətə məskunlaşmaq cəhdləri uğursuzluğa düşər olmuşdur. Çünkü onlar hər zaman və hər yerdə, bu gün olduğu kimi, etnik azlıq təşkil etmişdilər [20].

Dövlət yaratmaq istəklərinin reallaşması məqsədilə ermənilər Rusiyaya ümid edirdilər. Ermənilərin Qafqazdakı fəaliyyətinin hansı nəticələrə gətirib çıxartması regiondakı xalqların tarixindən hamımıza bəllidir.

I Pyotrun 1722-ci ildə Xəzəryanı ərazilərə yürüşündən sonra tədricən tarixi Azərbaycan ərazilərinə köçməyə başlamış ermənilər Rusyanın yardımını ilə XIX əsrə Rusiya – İran və Rusiya – Osmanlı mühərabələrindən sonra kütləvi şəkildə köçürdüldü. Qarabağ, İrəvan və Naxçıvan bölgələrində yerli türk-müsəlman azərbaycanlıların torpaqları əlindən alınaraq ermənilərə hədiyyə edildi. Rusyanın köməyi ilə bu bölgədə xanlıq idarə sistemi ləğv olunaraq erməni vilayəti yaradıldı [21].

Çar rusiyasının süqutundan sonra Cənubi Qafqazda müstəqil dövlətlər yaranan zaman ermənilər də öz dövlətlərini yaratmağa çalışıdılardı və buna qismən də olsa nail oldular. Lakin vilayət olaraq Azərbaycan Demokratik Respublikasının tərkibində fedarasiya şəklində yaşaması olmaları üçün razılışma olsa da, sovet rusiyasının köməyi ilə müstəqil dövlət yarada bildilər. Hətta ermənilər yerli müsləman əhaliyə qarşı soyqırımı həyata keçirdildilər.

Ermənilərin Cənubi Qafqaza köçürülməsində Rusiya imperiyasının rolunun, eyni zamanda Rusyanın Qafqaz siyasətində ermənilərdən vasitə kimi istifadə etməsi bu gün də proseslərdən məlumdur. Ermənilərin Cənubi Qafqaza köçürülməsinin Şimali Azərbaycan və azərbaycanlılar üçün mənfi nəticələri XX əsrə davamlı olaraq özünü göstərmişdir. Azərbaycana və azərbaycanlılara qarşı çoxşaxəli cinayətlər törətmüş ermənilərin terror fəaliyyəti regionun sosial – iqtisadi, siyasi və mədəni həyatına çox ciddi zərbə vurmışdır.

Ermənistən –Azərbaycan münaqışəsi ilə əlaqədar ən mühüm məsələ Dağlıq Qarabağ bölgəsində azərbaycan türklərinin məcburi şəkildə silahlı yolla çıxardılmasıdır ki, bu da bu məsələlərə gətirib çıxardı:

1.Ermənistən-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqışəsi kontekstində Azərbaycan reallıqlarının hərbi-siyasi, etno-demoqrafik, sosial-iqtisadi sahədə ciddi problemlər yaratdı;

2. Azərbaycan türklərinin indiki Ermənistan ərazisindən, tarixi dədə-baba yurdlarından didərgin salınması ilə həmin yerlərə nəzarət erməni millətçilərinin əlinə keçdi;

3. Qarabağ və ətraf 7 rayon ermənilər tərəfindən işgal edildi;

4. İşgal olunmuş ərazilərin infrastrukturları dağıdıldı, təbii sərvətləri talan olundu;

5. Regionda terror dövləti olan Ermənistan öz pis niyyətlərini həyata keçirmək üçün Azərbaycana qarşı bir çox etnik-terror, elmi-mədəni, dini, ərazi və toponimik cinayətlər törətmışdır;

6. Ermənistanın tərkibinə qatılan Azərbaycan torpaqlarında, o cümlədən keçmiş İrəvan xanlığının, Dağlıq Qarabağın və ətrafdakı yeddi rayonun ərazisindəki 964 azərbaycanca toponimin hamısı 1925-1989-cu illər ərzində erməniləşdirilib;

7. 1988-1994-cü illəri əhatə edən fəal hərbi əməliyyatlar zamanı 4852 Azərbaycan vətəndaşı əsir və girov götürüldü, itkin düşdü [22].

Ölkə rəhbərliyinin ciddi səyləri, beynəlxalq humanitar təşkilatlarla əməkdaşlıq sayəsində 1401 nəfər erməni əsirliyindən azad edilsə də, əsir və girovluqda saxlanması barədə ciddi dəlillərə baxmayaraq, 783 vətəndaşın əsirlikdə olması faktı düşmən tərəfindən hələ də inkar edilir. 18 min Azərbaycan vətəndaşı həlak oldu, 5000-dən artıq insan əsir və girov götürüldü, itkin düşdü, 50 min nəfər yaralandı və işgəncələrə məruz qaldı [9].

Bu gün ermənilər törətdikləri hərbi və terror cinayətləri nəticəsində regionun dünya ineqrasiya proselərindən kənarda qalır.

Regionun siyasi təhlilinə gəldikdə, Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsini geosiyasət müstəvisində şərh etsək görərik ki, bu münaqişə bir sıra böyük dövlətlərin maraqlarına toxunur, çünki Cənubi Qafqaz Böyük ipək yolu, TRASECA, habelə beynəlxalq neft və qaz kəmərləri, avtomobil və dəmir yollarını əhatə edən mühüm layihələrin həyata keçirildiyi regiondur.

1994-cü ildən başlayaraq Azərbaycan Gürcüstan və Türkiyə dövlətləri vasitəsilə beynəlxalq bazarlara neft, qaz ixrac etməyə başladı. 20 sentyabr 1994-cü ildə “Ösrin müqaviləsi”nin bağlanmasından sonar [7, səh.248;12, 1997. 20 sentyabr; 28, 1998. Сүммеп; 8, 3; 3, 2002.29 mart], Bakı-Tiflis-Ceyhan, Bakı-Tiflis-Ərzurum, Bakı-Tiflis-Qars kimi böyük layihələr həyata keçirilməyə başladı.

Ölkəmizin neft strategiyasında şaxələndirmə xəttinin əsas istiqamətlərindən biri Azərbaycan neftinin dünya bazarına nəqlidir. Bu sahədə Azərbaycanın mənafelərinin uzunmüddətli şəkildə qorunması, genişmiyyətli beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlığın inkişafı, regionda neft hasilatının artması ilə əlaqədar neftin dünya bazarlarına nəqlinin təmin edilməsi məqsədi ilə strateji əhəmiyyətli Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəməri layihəsinin gerçekləşməsi üçün gərgin işlər həyata keçirilmiş, aparılan danışqlar uğurla nəticələnmişdir. Xəzərin neft ehtiyatları təkcə Azərbaycanı ifadə etmir. Bu hövzədə və onun ətrafında Qazaxıstan və Türkmenistan da resurslar baxımdan heç də bizdən geri qalmırlar. Hələ 1994-cü ildən Xəzərin əsas neftinin ixracı üçün üç marşrut layihəsi təklif olunmuşdu. Bunlar Gürcüstan və Türkiyə ərazisindən keçən ilk proqnoza görə uzunluğu 1994 km, tikinti dəyəri isə 2,9 milyard dollar olan Bakı-Tbilisi-Ceyhan [1,172; 14, 92; 17, 119], yenə də Gürcüstan ərazisindən keçən, uzunluğu 827 km ehtimal edilən, tikinti xərcləri isə 1,55 milyard dollar olan Bakı-Supsa və nəhayət Rusiya ərazisindən keçən, uzunluğu 1147 km, çəkilmə xərci isə 2 milyard dollara qədər olan Bakı-Novorosiysk marşrutları idi [5; 11; 17,112; 6]. Bakı-Ceyhan bu alternativ marşrutlar içərəsində ən uzunudur. Göründüyü kimi hələ ilkin proqnozlara görə, Gürcüstan ərazisindən keçən marşrutlardan birincisi ikincidən 2 dəfəyə qədər bahadır. Maliyyə və rentabellik faktorlarını əsas götürən ABƏŞ daha çox ikinci variantda israrlıdır. Lakin burada digər cəhətlər də mövcuddur. Ceyhan limanının neftötürmə qabiliyyəti Qara dənizin mövcud limanlarına nisbətdə daha yüksəkdir. Digər tərəfdən Supsa limanından daşınan neftin əsas

hissəsi Bosfor boğazından keçir. Burada nəhəng meqapolis İstanbul şəhəri yerləşir. Məlumatlara görə son 10 il ərzində bu boğazda 200 iri qəza hadisəsi baş verib. Bir il ərzində isə buradan 50 mindən çox yük gəmisi keçir ki, onların da 4 mindən çoxu tankerlərdir. Türkiyə də buna istinadən ekoloji təhlükəsizlik və digər bu kimi səbəbləri əsas götürərək haqlı etirazlar edir. Həmçinin Əsas ixrac neft kəmərinin Bakı-Supsa variantı da nəzərdən keçirilmişdir. Bu variantda Bakı-Supsa kəmərinin diametrini 2001-2002-ci ilədək 32 və 42 düymə və onun buraxılış qabiliyyətinin sutkada 1-1,2 mln. barrelə və ya ildə 50-60 mln. tona çatdırılması proqnozlaşdırılmışdır [10, 17; 15, 88; 3,1999. 18 noyabr; 16, 1999. 18 noyabr; 13, 1997.13 may].

Beynəlxalq tarixi neft müzakirələrinin əvvəllərində strateji kəmərlə bağlı razılaşma əldə edilməsi də ilkin neftin nəqli marşrutlarının müəyyənləşdirilməsinə nail olundu. “Əsrin müqaviləsi”nin iştirakçılarının konsensusa dair protokoluna (“ABƏŞ”-in qərarına-5.10.1995) əsasən ilkin neftin “Qərb” (Bakı-Qrozni-Novorossiysk) və “Şimal” (Bakı-Supsa) marşrutları ilə ixracı razılaşdırıldı [4; 2, 1995. 10 oktyabr]. İlkin neftin Xəzərdən (Bakıdan) Rusyanın Novorossiysk və Gürcütanın Supsa limanlarına çatdırmaqla, yəni Qara dəniz vasitəsilə Bosfordan Dardanel boğazlarından tankerlərlə keçirilməklə Aralıq dənizinə çıxarılması mümkün (məqbul) sayıldı. Marşrut-kəmərlərin hüquqi statuslarının təsbit edilməsi 1996-cı ildə Heydər Əliyevin Moskvaya (yanvarda) və Tiflisə (martda) səfərləri zamanı reallaşdırıldı [11, №1.май 2004]. Moskvada “İlkin neftin Rusiya Federasiyası ərazisindən keçməkla nəqli haqqında” Azərbaycan-Rusiya müqaviləsi imzalandı. Tiflisdə isə Supsa (Poti) limanında neft kəmərinin çəkilməsinə dair beynəlxalq saziş bağlandı.

Qeyd etməliyik ki, enerji layihələrinin tərkib hissəsi olan neft marşrutlarından biri də ermənistan ərazisindən keçməsi təklif olunmuşdur. Bakı – Ermənistən – Naxçıvan – Türkiyə variantı. İqtisadi-texniki göstəriciləri və Ermənistəni Azərbaycandan asılı etmək baxımından üstünlükləri vardı. Amma Azərbaycanın maraqlarına çox zidd idi. Çünkü ərazilərimizi işgal edən Ermənistəni iqtisadi cəhətdən gücləndirə, kəmərin işlənməsini (taleyini) onun asılılığına sala bilərdi və ondan “Qafqaz dəyənəyi” kimi istifadə edən Rusyanın Azərbaycan Respublikasına təsir imkanlarını daha da artırardı. Ermənistən Rusyanın hərtərəfli yardımını və İranın dəstəyi ilə Azərbaycan torpaqlarını işgal etməklə özü-özünü bir sıra regional layihələrdən, o cümlədən də BTC-nin reallaşmasında iştirakdan məhrum etdi.

Əlbəttə bu layihələrin həyata keçirilməsi ilk növbədə Azərbaycanın beynəlxalq iqtisadi integrasiya proseslərini sürətləndirirdi, digər tərəfdən Dünya enerji təhlükəsizliyi siyasetinə yardım edirdi.

TAP, TANAP və Cənub Qafqaz Boru Kəmərinin daxil olduğu Cənub Qaz Dəhlizi Qərbi Avropanın enerji təminatı üçün xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Lakin regionda mövcud vəziyyət bu siyasetin tam olaraq həyata keçirilməsi üçün təhlükə törədə bilər. Ermənistən kimi terrorçu dövlətin qeyd etdiyimiz layihələr üçün təhlükə törədəcəyi heç kimə sirr deyildir.

Regionda sabitliyin yaranması üçün beynəlxalq təşkilatlar məsələyə cəlb olunub. Lakin uzun illərdir münaqışə öz həllini tapmir. Ermənistən işgal etdiyi ərazilərdən qoşunlarını çıxartır. Baxmayaraq ki, BMT bu məsələ ilə əlaqədar 4 qətnamə çıxartmışdır. Ermənistən tərəfi 1994-cü ildən bu yana dəfələrlə münaqışəni dərinləşdirməyə, regiona yeni gücləri cəlb etməyə çalışmışdır. Məqsəd isə işgal etdiyi Azərbaycan torpaqlarında status-kvonu əbədiləşdirmək məqsədi gündürdü. Bunun əksinə, Azərbaycan işgalçi ermənistəni işgal olunmuş ərazilərdən çıxartmaq, məcburi köçkünləri öz yurdlarına qaytarmağa çalışır. Beynəlxalq təşkilatlar isə ikili standartlardan çıxış edərək münaqışənin həllinə laqeyd münasibət göstərirlər.

12 iyul 2020-ci il Tovuz istiqamətində terrorçu Ermənistan Azərbaycan ərazilərini artilleriya zərbəsinə tutdu. Məqsəd bu bölgədən keçən enerji kəmərlərini sıradan çıxartmaq idi. Münaqişə avqust və sentyabr aylarında dərinəlşməyə başladı. Ermənistan tərəfi atəşkəsə əməl etmirdi. 27 sentyabr 2020-ci ildə isə erməni tərəfinin töretdiyi təxribata cavab olaraq Azərbaycan silahlı qüvvələri işgal olunmuş ərazilərindən terrorçu qruplaşmaları çıxartmaq üçün hərbi əməliyyatlara başladı. 27 sentyabr - 1 noyabr tarixləri arasında 4 rayon mərkəzi (Fizuli, Cəbrayıł, Qubadlı, Zəngilan), 3 qəsəbə və 188 kənd işğaldan azad olundu.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası 1991-2001.Bakı : XXI-YNE,2001,360 s.
2. Abdullayev M. Beynəlxalq münasibətlər tarixi(XX əsr). Bakı: Təhsil/ABU, 2006,464 s.
3. «Azərbaycan» qəzeti, 1993-2009
4. Azərbaycan qəzeti 5.10.1995
5. Azərbaycan nefti-Himayədar Humanitar Təşkilatı İformasiya və Resurs mərkəzi. Bakı: 2003.153 s.
6. Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti. Fəaliyyəti haqqında Hesabat - 2006, Bakı:2007.37s.
7. Əlivev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir. II kitab (May. 1994 - Dekabr, 1994), Bakı: Azərnəşr, 1997, 604 s.
8. Əliyev Heydər. Azərbaycan nefti dünya siyasetində dördüncü kitab. Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı,1997,480s.
9. Əsir və İtkin Düşmüş, Girov Götürülmüş Vətəndaşlarla Əlaqədar Dövlət Komissiyasının İşçi Qrupunun arxiv. Pr. №1, 18.12.2004
10. Həsənov Əli. Heydər Əliyevin geosiyasi təlimi: XXI əsrə Azərbaycanın əsas geosiyasi vəzifələri və perspektivləri // "Geostrategiya" jurnalı, Bakı, aprel 2011. Səh.17
11. Himayədar jurnalı. 2000-2008
12. «Xalq »qəzeti. 1994- 2009-cu illər
13. İsmayıł Zöhrab. Azərbaycan Bakı-Ceyhan Marşrutuna üstünlük verir. «Azadlıq» qəzeti. 1997,13 may.
14. Süleymanov Y. Azərbaycan nefti: Dünən, bu əün, sabah. Əncə: Əncə Dövlət Universiteti,2006.115 s.
15. Tikinti kompleksində işin rəvan əetməsi yeni-yeni obyektlərin istifadəyə verilməsinə imkan yaradır. «Azərbaycan» qəzeti №177 (3484), 29 Iyul 2003, s.5.
16. Respublika qəzeti. 1996-2009-cu illər
17. Жильцов С.С.,Зонн И.С.,Ушков А.М. Геополитика Каспийского региона. Москва: Международные отношения,2003,280с.
18. Саркисян Г.Х., Худавердян К.С., Юзбашян К.Н. Потомки Хайка. Очерк истории и культуры Армении с древнейших времён до становления Третьей республики. Ереван, 1998, с. 28, 76, 106, 150, 153, 164, 199, карты на с. 24–25, 2004, с. 22, 29, 58, 67, 69-72, 96, 97, 107, 108, 185, 204, 213, 218, 219, 233, 242, 244, 247, 250, карта форзацев; Еремян С.Т. Армения по «Ашхарацуйц»у (армянской географии VII века) (Опыт реконструкции армянской карты VII века на современной картографической основе). Минск, 1961;
19. Лэнг Д. Армяне. Народ–созицатель. Москва, 2004, с. 25.
20. Маккарти Дж., Маккарти К. Тюрки и армяне. Руководство по армянскому вопросу. Баку, 1996, с.18.

21. Вердиева Х.Ю. Переселенческая политика Российской империи в Северном Азербайджане (XIX-начало XX веков). Баку, 1999, с. 235.
22. Гасанов Т. Тяжелые социально-экономические последствия оккупации Арменией территории Азербайджана. Баку: Чашыоглу, 2004, 122 с.

РЕЗЮМЕ

АРМЯНСКОЕ ПОСЕЛЕНИЕ И ЕГО НЕГАТИВНЫЕ ПОСЛЕДСТВИЯ ДЛЯ ЮЖНОГО КАВКАЗА

Мусаев Э.А.

С начала 18 века армяне, пытаясь реализовать свою мечту о построении государства, стали сближаться с правящими кругами Российской империи. Конечно, это желание служило и интересам России. Начиная с Петра I, они организовали переселение армян на Южный Кавказ, в том числе Александра I, и пытались создать в регионе государство, которое использовалось бы как инструмент.

Создание Армянского государства осуществлялось путем захвата земель турецко-мусульманского населения и изгнания их со своих территорий. В XIX и XX веках армяне проводили политику этнической чистки, захватив территории азербайджанских тюрков на Южном Кавказе, куда они были переселены, а также совершили геноцид на других азербайджанских территориях. Это привело к очень серьезному удару армян по социальному-экономической, политической и культурной жизни региона, как в XIX, так и в XX веках. Даже после распада СССР они не оказались от таких чудовищных поступков. Оккупировав азербайджанские земли, они планировали осуществить планы оккупации в 21 веке. Такой инструмент, как террористически-политическая деятельность Армении в регионе, угрожает развитию региона. Это оказывает очень серьезное негативное влияние на социальному-экономическую, политическую и культурную жизнь региона.

Наряду с такими вопросами, как переселение армян на Южный Кавказ и создание там государства, в статье анализируются угрозы, исходящие от террористически-политического правительства Армении для общего развития региона.

Ключевые слова: Грузия, Турция, через Босфор, нефтяном пояса, СНГ, Каспийского Transko

SUMMARY

ARMENIAN RESIDENCE AND ITS NEGATIVE CONSEQUENCES FOR THE SOUTH CAUCASUS

Musayev E.A.

From the beginning of the 18th century, Armenians, trying to realize their dream of building a state, began to approach the ruling circles of the Russian Empire. Of course, this desire also served Russia's interests. Starting with Peter I, they organized the resettlement of Armenians in the South Caucasus, including Alexander I, and tried to create a state in the region that would use it as a tool. The establishment of the Armenian state was carried out through the seizure of the lands of the

Turkish-Muslim population and their expulsion from their territories. In the 19th and 20th centuries, Armenians pursued a policy of ethnic cleansing by occupying the Azerbaijani Turkic territories of the South Caucasus where they were resettled, as well as by carrying out genocides in other Azerbaijani territories. This led to a very serious blow to the socio-economic, political and cultural life of the region by Armenians in the XIX and XX centuries. Even after the collapse of the USSR, they did not give up such heinous acts. By occupying Azerbaijani lands, they planned to implement occupation plans in the 21st century. A tool like Armenia's terrorist-political activity in the region threatens the development of the region. This has a very serious negative impact on the socio-economic, political and cultural life of the region. In addition to issues such as the resettlement of Armenians in the South Caucasus and the establishment of a state there, the article analyzes the threats posed by the Armenian terrorist-political government to the overall development of the region.

Key words: Georgia Gurcutan, Turkey, via the Bosphorus, the oil pipeline, CIS, Caspian Transko

ARAN İQTİSADI RAYONUNDA ƏHALİNİN MƏSKUNLAŞMASI VƏ DEMOQRAFİK İNKİŞAF PROBLEMLƏRİ

Niftiyev F.Q.

Tərəvəzçilik Elmi Tədqiqat İnstitutu Publik hüquqi şəxs

f.niftiyev@mail.ru

Xülasə: Məqalədə Aran iqtisadi rayonunda mövcud əlverişli təbii coğrafi şəraitin, iqtisadi coğrafi mövqeyin əhalinin şəhər və kənd məskunlaşmasına təsiri o cümlədən, ərazinin mənimsənilməsindən danışılır. Tədqiqat işində əhalinin sayının dinamikası, cins tərkibi, təbii artımı və mexaniki hərəkəti inzibati rayonlar üzrə müqayisəsi aparılır və təhlil edilir. İqtisadi rayona deportasiya edilənlər və məcburi köçkünlərdən danışılır. Statistik göstəricilər əsasında iqtisadi rayonda əhalinin məskunlaşması, demoqrafik meyillərin öyrənilməsi və problemlərin aradan qaldırılması yollarından bəhs edilir.

Açar sözlər: əhali, demoqrafiya, məskunlaşma, təbii artım, iqtisadi rayon, Aran

Aran iqtisadi rayonunda əhalinin məskunlaşması, ərazilərin mənimsənilməsi, müxtəlif yaşayış məntəqələrinin inkişafına təbii coğrafi şərait və iqtisadi coğrafi mövqeyin rolü böyükdür. Əhalinin məskunlaşması üçün əlverişli düzən ərazilər böyük sahəni tutur.

İqtisadi rayonun tərkibinə Ucar, Ağdaş, Kürdəmir, Goyçay, Zərdab, Ağcəbədi, Bərdə, Hacıqabul, Sabirabad, İmişli, Saatlı, Nefçala, Biləsuvar, Salyan inzibati rayonları və Mingəçevir, Şirvan, Yevlax şəhərləri daxildir. Sahəsi $21,15 \text{ min km}^2$ olmaqla, respublika ərazisinin 24% əhatə edir. Ərazinin iqtisadi-coğrafi mövqeyi şimaldan Dağlıq Şirvan və ona qonşu olan Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonları, şimalı-şorqda Abşeron, cənub-şorqda Xəzər dənizi, cənubda Lənkəran iqtisadi rayonu və İran İslam Respublikası, qərbdə Yuxarı Qarabağ, şimal-qərbdə Gəncə-Qazax iqtisadi rayonları ilə həmsərhəddir [3]. İqtisadi rayon Kür-Araz ovalığında yerləşdiyindən həm xarici həm də daxili iqtisadi əlaqələrə müsbət təsir göstərir. Əlverişli iqtisadi coğrafi mövqeyi onun daxili və xarici iqtisadi əlaqələrin genişlənməsinə, sosial-iqtisadi inkişafına, nəqliyyat, kommunikasiya, xammal və əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadə edilməsi müsbət təsir edir. İqtisadi rayonun relyefinin hamar düzənliliklərdən ibarət olması, quru subtropik iqlimi və şorqdə Xəzər

dənizinin yerləşməsi əhalinin məskunlaşmasında, kənd təsərrüfatın ərazi təşkilində və sənayenin inkişafında rolü böyükdür [5].

İqtisadi rayon ərazisindən axan Kür çayı və onun qolları o cümlədən, Əlicançay, Göyçay, Girdiman, Ağsu və Türyan çayları kənd təsərrüfatın inkişafına və əhali məskunlaşmasına əlverişli şərait yaradır. Yuxarı Şirvan və Qarabağ kanalları vastəsilə 250 min hektardan çox sahə suvarılır. Ərazidə qış müləyim, yayı quraq və isti keçən yarıməshra və quru çöl iqlim tipi hakimdir. Orta illik temperatur iqtisadi rayon üzrə 14^0S olmaqla bərəbər paylanıb. Orta temperatur yanvar ayı üzrə $0^0\text{-}3^0\text{S}$ olduğu halda, $25^0\text{-}27^0\text{ S}$ iyun ayında nəzərə çarpır. Bu da ərazidə quru subtropik bitkilərin yetişdirilməsi üçün əlverişlidir [4].

Torpaq ehtiyatları geniş sahə tutması kənd təsərrüfatın inkişafına şərait yaradır. Kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların 51% suvarma şəraitində becərilir.

Aran iqtisadi rayonu demoqrafik göstəricilərinə görə digər regionlardan fərqlənir. Əhalinin sayına görə Abşeron iqtisadi rayonundan geri qalır. İqtisadi rayonda 2020-ci ildə əhalinin sayı 2046,3 min nəfər olub, respublika əhalisinin 20,3% əhatə edir. Əhalinin orta illik sayı 2010-cu ildə 1834,0 min, 2015-ci ildə 1961,4 min və 2020-ci ildə 2046,3 min nəfər olmuşdur. 2010-2020-ci illərdə əhali sayında 212 min nəfər artım müşahidə edilib. İqtisadi rayonda əhalinin sıxlığı 2020-ci ildə 97 nəfər olmuşdur [1].

Təbii artım göstəricilərinə əhalinin sayı, şəhər və kənd əhalisinin nisbəti, miqrasiyası, sosial iqtisadi və yerli adət-ənənələrdən asılıdır. 2018-ci ildə əhalinin hər 1000 nəfərinə görə təbii artım 9,6 nəfər o cümlədən, doğulanların sayı 15,4 və ölenlərin sayı 5,8 nəfər təşkil edir. 2010-cu ildə təbii artım iqtisadi rayonda 13,4 nəfər, 2015-ci ildə 13,3 nəfər və 2018-ci ildə 9,6 nəfər qeydə alınıb. 2010-2018-ci illərdə təbii artım 3,8 nəfər azalaraq 9,6 nəfər olmuşdur [1]. Təbii artımın azalmasının səbəbi boşanmaların artması, o cümlədən evlilik yaşıının yüksəlməsini qeyd etmək olar. Eyni zamanda ailə xərclərinin artması təbii artımın inkişafına təsir edir.

Əhalinin demoqrafik göstəricilərindən olan nigahlar və boşanmalar təbii artımın əsas mənbələrindən biridir. İqtisadi rayonda illər üzrə əhalinin nigaha daxilolma göstəriciləri arasında fərqlər vardır. 2010-cu ildə əhalinin hər 1000 nəfərinə 9,4 nəfər, 2014-cü ildə 9,8 nəfər, 2016-ci ildə 7,2 nəfər və nəhayət 2018-ci ildə 6,7 nəfər olmuşdur [2]. 2014-2018-ci illərdə 3,1 nəfər azalma olmuşdur. Azalma səbəbi olaraq işsizlik, gec evlənmə, sosial amilləri göstərmək olar. Əhalinin hər 1000 nəfərə düşən boşanmaların sayında artım olmuşdur. 2010-cu ildə 0,7 nəfər idisə 2018-ci ildə 1,3 nəfər olmuşdur. Bu da region üzrə 2 dəfə boşanma artımı qeydə alınmışdır. Boşanmalara daha çox kənd yaşayış məntəqələrində rast gəlinir. Əsasən sosial-iqtisadi çətinliklər boşanmalara gətirib çıxarmışdır. İqtisadi rayonda əhalinin hər 1000 nəfərə düşən 1 yaşıdək ölen uşaqların sayında artım qeydə alınmışdır. 2010-cu ildə bu 9,8 nəfər, 2015-ci ildə 8,7 və nəhayət 2018-ci ildə 11,2 nəfər olmuşdur. Artımın səbəbləri olaraq iqtisadi rayonda səhiyyə sistemində peşəkar kadər çatışmazlıqları, zəif qidalanma, sosial rifah kimi amillərdən asılıdır.

Azərbaycan çoxmillətli ölkə olduğundan iqtisadi rayonlarda müxtəlif millətin nümayəndələrinə rast gəlmək olur. 2009-cu ildə əhalinin siyahıyaalınması məlumatlarında iqtisadi rayonda 98% azərbaycanlı olmaqla digər millətlərdən olan türklər, ruslar, ləzgilər, ukraynalılar, tatarlar və kürdlər məskunlaşmışlar.

İqtisadi rayon şəhər və qəsəbələrin sayına görə respublikanın digər regionlarından fərqlənir. Belə ki, Aran iqtisadi rayonunda 15 rayon, 18 şəhər, 39 qəsəbə və 790 kənd yaşayış məntəqələri vardır. 2020-ci ilin əvvəlinə görə Aran iqtisadi rayonunda şəhər və rayonların o cümlədən, qəsəbələr üzrə əhalinin cins bölgüsü sayında fərqlər müşahidə edilir. İqtisadi rayonda ümumilikdə 2020-ci ilin əvvəlinə əhalinin sayı 2046,3 min nəfər, onlardan 1024,5 min nəfər kişi və 1021,8 min

nəfər qadınlardır. İqtisadi rayonda kənd məskunlaşması şəhər məskunlaşmasında irəlidədir. Ümumilikdə şəhər əhalisi 761 min nəfərdir. Onlardan 372,9 min nəfəri kişi digər 388,1 min nəfəri qadınlar təşkil edir. Kənd əhalisinin sayı 1285,3 min nəfərdir. Kənd əhalisi arasında kişilər 651,6 min nəfər və qadınlar 633,7 min nəfərdir. Statistik hesablamalardan göründüyü kimi, şəhər əhalisi arasında qadınlar kişilərdən 15,2 min nəfər çoxluq təşkil dir. Kənd əhalisi arasında kişilər qadınlardan 17,9 min nəfər çoxdur.

Buradan belə nəticə gəlmək olar ki, şəhər əhalisi arasında kişilərin azlıq təşkil etmələrinin səbəbləri onların iri şəhərlə miqrasiya edib işləmələridir. Kənd əhalisi arasında kişilər daha çox kənd təsərrüfatıl ilə məşğul olmalarıdır.

İqtisadi rayonda əhalinin çoxluq təşkil etməsinin səbəblərindən biridə Qərbi Azərbaycan torpaqlarından bura deportasiya olunmalarıdır. 1948-1956-cı illərdə deportasiya siyaseti həyata keçrilib. Belə ki, 1949-cu ildə 15 min nəfərdən çox əhali Basarkeçər, Mikoyan, Zəngibasar, Astarxan, Noyemberyan, Kirovakan və Dilican rayonlarından Aran iqtisadi rayonuna köç etmişlər. Deportasiya olunanlar Saatlı, Göyçay, İmişli, Şirvan şəhəri, Salyan, Zərdab, Sabirabad, Kürdəmir, Bərdə, Yevlax və Ucar rayonlarında cəmləşiblər [6].

Azərbaycan ərazisinin 20% Ermanistan silahlı qüvvələrin işgalinə məruz qalmışdır. İşgal olmuş Dağlıq Qarabağ ərazisi və 7 inzibati rayonda 1 milyona yaxın soydaşlarımız doğma yerlərindən məcburi köçkünlər edilərək azərbaycanın müxtəlif şəhərlərində məskunlaşmışlar. Məcburi köçkünlərin müəyyən hissəsi Aran iqtisadi rayonunda məskunlaşmışlar. Laçın rayonundan deportasiya edilən soydaşlarımızın əsas hissəsi Ağcəbədi rayonun kəndi olan Tatxa körpü qəsəbəsində məskunlaşmışlar. Əhalisi 2020-ci ilin əvvəlinə 78,6 min nəfərdir. Cəbrayıł rayonundan deportasiya edilən vətəndaşlarımız əsas hissəsi Biləsuvar rayonunda məskunlaşmışlar. Əhalisi 2020-ci ilin əvvəlinə 81,7 min nəfərdir.

2020-ci il 10 noyabr tarixində Rusiya, Ermənistan və Azərbaycan arasındaki qarşılıqlı sazişə əsasən atəşkəs elan olundu. Fizuli, Cəbrayıł, Zəngilan, Qubadlı, Laçın, Ağdam, Kəlbəcər və Şuşa şəhəri Azərbaycana qaytarıldı.

Nəticə

Aran iqtisadi rayonunda əhalinin məskunlaşmasında və demoqrafik inkişafın həyata keçirilməsində müəyyən çatışmazlıqlar hələ də öz həllin tapmayıb.

1. İqtisadi rayonda miqrasiyanın qarşısını almaq üçün aqrar sənaye kompleksinin inkişaf etdirilməsi vacibdir.
2. Demoqrafik inkişafın sürətlənməsi üçün sosial rifahı yaxşılaşdırmaq lazımdır (məsələn: uşaq pulunun verilməsi).
3. İqtisadi rayondakı məcburi köçkünlərin işgaldən azad olunmuş ərazilərə qaytarılması və iqtisadi rayonla əlaqələri inkişaf etdirilməlidir.
4. İqtisadi rayonda əhali məskunlaşmasının inkişafı üçün sosial infrastruktur sahələrini inkişaf etdirmək lazımdır.
5. Demoqrafiyanın inkişafı ilə bağlı respublika və iqtisadi rayonlar üzrə yeni dövlət proqramları qəbul olunmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycanın demoqrafik göstəriciləri, Bakı: 2020, 472 s.
2. Azərbaycanın regionları. ARDSK-nin məcmuəsi, Bakı: 2019, 806 s.
3. Əfəndiyev V. Azərbaycanın iqtisadi və sosial coğrafiyası. Bakı 2010, 257s.
4. Museyibov M.A. Azərbaycanın fiziki coğrafiyası. Bakı 1998. 201 s.

5. Paşayev N., Əyyubov N., Eminov Z. Azərbaycan Respublikasının iqtisadi, sosial və siyasi coğrafiyası. Bakı, 2010. 416 s.
6. <http://www.respublica-news.az/>

РЕЗЮМЕ
ПРОБЛЕМЫ НАСЕЛЕНИЯ И ДЕМОГРАФИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ В
АРАНСКОМ ЭКОНОМИЧЕСКОМ РЕГИОНЕ
Нифтиев Ф.Г.

В статье рассматривается влияние сложившихся благоприятных природно-географических условий, экономико-географического положения на городское и сельское население, а также развитие территории в Аранском экономическом районе. В исследовании сравнивается и анализируется динамика населения, половой состав, естественный прирост и механическое перемещение по административным округам. В экономической зоне есть депортированные и вынужденные переселенцы. На основе статистических показателей обсуждается расселение населения в экономическом районе, изучение демографических тенденций и пути преодоления проблем.

Ключевые слова: *население, демография, поселение, естественный прирост, экономический район, Аран*

SUMMARY
POPULATION AND DEMOGRAPHIC DEVELOPMENT PROBLEMS IN ARAN
ECONOMIC REGION
Niftiyev F.Q.

The article discusses the impact of favorable natural geographical conditions, economic and geographical position on the urban and rural population, as well as the development of the area in the Aran economic region. The study compares and analyzes population dynamics, sex composition, natural growth and mechanical movement by administrative districts. There are those deported to the economic zone and obligatory refugees. On the basis of statistical indicators, the settlement of the population in the economic region, the study of demographic trends and ways to overcome the problems are discussed.

Key words: *population, demography, settlement, natural growth, economic region, Aran*

DEPORTASIYAYA UĞRAMIŞ VƏ XIZİ İNZİBATİ RAYONUNDA
MƏSKUNLAŞDIRILMIŞ QƏRBİ AZƏRBAYCANLILARIN VƏ AXİSKA TÜRKLƏRİNİN
LANDŞAFT PLANLAŞDIRMASINA ANTROPOGEN TƏSİRİ

Yusifova S.N.

Sumqayıt Dövlət Universiteti
namazova.sabina@gmail.com

Xülasə: Apardığımız araştırmalar nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, təbii landşaftlara antropogen təsirlər əsas etibarilə əhalinin daha sıx məskunlaşdığı ərazilərdə və təsərrüfat sahələrində müşahidə olunur. Xızı inzibati rayonunda antropogen transformasiyaya məruz qalan landşaftlar ərazinin şərq hissəsində daha çox müşahidə edilir. Bunun başlıca səbəblərindən biri də ötən əsrin 90-cı illərində Ermənistan və Özbəkistan Respublikalarından məcburi deportasiyaya məruz qoyulmuş Azərbaycan və Axıskə (Məhsəti) türklərinin bir qisminin öz arzuları ilə Xızı inzibati rayonun ərazisində məskunlaşdırılmasıdır. Həmin insanların böyük qisminin Xızı inzibati rayonun mərkəzi hesab olunan Xızı şəhərində yerləşdirilməsi ilə bərabər, qismən rayonun müxtəlif kənd və qəsəbələrində yerləşdirilməsi də həyata keçirilmişdir. Buna da səbəb həmin inzibati ərazi vahidlərində infrastrukturun yüksək səviyyədə mövcud olması, heyvandarlığın və əkinçiliyin inkişafı üçün əlverişli şəraitin mövcudluğu olmuşdur.

Açar sözlər: deportasiya, landşaft, ətraf mühit, təbii şərait, ekosistem, transformasiya, degradasiya, süriüsmə, uçqın.

Hazırda insanların təsiri olmayan təbii komplekslərə rast gəlmək çox çətindir. Bu baxımdan landşaft komplekslərini fərqləndirərkən antropogen amillərin təsir dərəcəsini nəzərə almaq lazımdır. Apardığımız araştırmalar nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, təbii landşaftlara antropogen təsirlər əsas etibarilə əhalinin daha sıx məskunlaşlığı ərazilərdə və təsərrüfat sahələrində müşahidə olunur. Xızı inzibati rayonunda antropogen transformasiyaya məruz qalan landşaftlar ərazinin şərq hissəsində daha çox müşahidə edilir. Bunun başlıca səbəblərindən biri də ötən əsrin 90-cı illərində Ermənistan və Özbəkistan Respublikalarından məcburi deportasiyaya məruz qoyulmuş Azərbaycan və Axıskə (Məhsəti) türklərinin bir qisminin öz arzuları ilə Xızı inzibati rayonun ərazisində məskunlaşdırılmasıdır. Həmin insanların böyük qisminin Xızı inzibati rayonun mərkəzi hesab olunan Xızı şəhərində yerləşdirilməsi ilə bərabər, qismən rayonun Tıxlı, Yeni Yaşma, Fındıqan, Xələc, Baxışlı, Əmbizlər, Qasımkənd, Qarabulaq, Dizəvar, Ağdərə və s. kəndlərində, həmçinin qismən Giləzi və Altıağac qəsəbələrində yerləşdirilməsi həyata keçirilmişdir. Buna da səbəb həmin inzibati ərazi vahidlərində infrastrukturun yüksək səviyyədə mövcud olması, heyvandarlığın və əkinçiliyin inkişafı üçün əlverişli şəraitin mövcudluğunu olmuşdur.

İnzibati rayonun Xəzər dənizi ilə sərhədlənən düzənlik hissəsində landşaftların struktur-ərazi diferensiasiyasına və təbii proseslərin gedişinə antropogen amillər təsir göstərir. Bu da təbii-ərazi komponentlərinin ekoloji vəziyyətinin əsaslı şəkildə dəyişməsinə səbəb olur. Yüksək antropogenləşmə xüsusiyyətini özündə əks etdirən intensiv təsərrüfat sahələrinin təsirlərinə məruz qalan landşaft vahidləri respublikamızın hamar dağ massivlərində, dağarası çökəkliklərində, dağətəyi maili düzənliklərdə və ovalıqlarda formalılmışdır. Bu komponentlərə aqroirriqasiya landşaftları, dəmyə əkinləri, bağ plantasiyaları, süni meşə zolaqları və s. daxildir. [1, 3, 7]. Antropogen yüklenmənin artması ilə dənizkənarı düzənliklərdə fiziki-coğrafi proseslərin intensivliyinin, landşaft strukturlarının dəyişməsinin tədqiq edilməsi əsasında müvafiq hidromeliorativ tədbirlərin aparılması vacibdir [6, 8, 10, 11]. Bu da landşaftların spesifik xüsusiyyətini bildirən təsərrüfat sahələrinin intensiv surətdə inkişafı və yaşayış məntəqələrinin yeni arealları əhatə etməsi nəticəsində bir çox yerdə ekoloji tarazlığının pozulmasına səbəb olmuşdur. Apardığımız araştırma nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, antropogen yüklenmənin daha yüksək olduğu yaşayış məntəqələrindən sonra kənd təsərrüfatı təyinatlı sahələrdə suvarılan torpaqları misal göstərmək olar. Suvarılan ərazilər qiymətli əkin sahələri olub, onlarda humusun miqdarı 1,5- 4,5% arasında dəyişir. Bu da kənd təsərrüfatında məhsuldarlığın daha yüksək olmasına səbəb olur. Lakin burada müşahidə edilən antropogen təsirlər eroziya proseslərinin intensivləşməsinə gətirib çıxarır. Suvarılan ərazilərdə torpaqların keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq məqsədilə şoran torpaqların duzlardan

yuyulması, onlara mineral-gübərlərin verilməsi, eroziyaya qarşı mübarizə tədbirlərinin aparılması tələb olunur [2, 9, 10, 12]. Tədqiqat apardığımız Xızı inzibati rayonu ərazisində Samur-Abşeron və Taxtakörpü-Ceyranbatan su kanalları vasitəsilə suvarılan ərazilərdə şoran torpaq sahələri o qədərdə nəzərə çarpmadığı üçün onlara qarşı mübarizə tədbirləri də intensiv xarakter almamışdır. Son illər dağlıq ərazilərin estetik cəlbediciliyi ilə əlaqədar burada turizm obyektlərinin inşası landşaftlara antropogen və texnogen təsirlərin dinamik olaraq artması prosesi baş verir ki, bu da dağlarda ekoloji-antropogenləşmə tendensiyasına güclü təkan verir [4, 5, 7, 10, 12]. Bu baxımdan landşaftların qiymətləndirilməsi aparıldıqda ilk öncə təbii komponentlərin əhəmiyyəti və həssaslığı üçün kriteriyalar işlənilib hazırlanmalıdır. Bu zaman məqsədli sahə funksiyalarını reallaşdırmaq üçün ayrı-ayrı təbii komponentlərin əhəmiyyəti və həssaslığına görə ərazi zonalara ayrılmalı, inventarlaşdırma aparılmalı, qiymətləndirmə verildikdə isə təbiətdən istifadə, təbii ehtiyatların hasilatı, ərazinin təsərrüfat baxımından mənimsənilməsi, infrastruktur sahələrinin tikintisi və istismarı, həmçinin təbiətin mühafizəsi məsələləri öz əksini tapmalıdır. Ümumiyyətlə, ilkin komplekslərin təbii xüsusiyyətləri və strukturunun mənimsənilməsi zamanı yeni komplekslər yaranır ki, onlar da ekoloji vəziyyətin pozulmasına (pisləşməsinə) səbəb olur ki, bu da landşaftların həssaslıq dərəcəsinə birbaşa təsir edir.

Müasir dövrde təbiəti mühafizənin ən mühüm aspektlərindən biri də təbii landşaftların antropogen təsirlərlə dəyişilmə xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsi və bu təsirlərin normallaşdırılmasıdır. Xüsusilə son illər respublikamızın landşaftlarına vurulan böyük zərərlər bu problemin aktuallığını daha da artırmışdır [1, 4, 5, 8]. Xızı inzibati rayonunda landşaftların həssaslıq dərəcəsinin qiymətləndirilməsi aparılan zaman regionun mənimsənilmə dərəcəsi və təsərrüfat strukturunda baş verən dəyişikliklər tarixi-coğrafi baxımdan təhlil olunmuş, onların antropogen təsirlərə olan reaksiyası öyrənilmiş və nəticə etibarilə landşaftın dayanıqlıq dərəcəsi müəyyənləşdirilmişdir. Bu zaman ərazinin təbii şəraiti və təbii komponentlərinin müasir vəziyyətinin həssaslığı ilə müəyyən edilmişdir. Həssaslıq ekoloji tarazlığın və davamlı sosial-iqtisadi inkişafın bərabər prioritətləri şəraitində ərazidə landşaftlardan məqsədönlü istifadəsini, insanların təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində ekosistemlərin vəziyyətini, ərazidən istifadənin əsas istiqamətlərini və s. əks etdirir. Qeyd etdiyimiz bütün bu amillərlə yanaşı, landşaft planlaşdırmasının qiymətləndirilməsini aparmaq üçün ilk öncə landşaftların və onların antropogen təsirlər nəticəsində dəyişməsi CİS texnologiyaları əsasında öyrənilməlidir. Çünkü zaman keçdikcə antropogen təsirlər nəticəsində landşaftlara təsir dərəcəsi dəyişir. Bunu əyani şəkildə sübut etmək üçün ən optimal vasitə CİS texnologiyalarının (ArcCİS programı) köməkliyi ilə landşaft planlaşdırmasının həssaslıq dərəcəsinə görə qiymətləndirilməsinin aparılmasıdır. Ümumi şəkildə Xızı inzibati rayonunun landşaft planlaşdırmasının həssaslıq dərəcəsinə görə qiymətləndirilməsi aparılan zaman ArcCİS programı vasitəsilə ilk növbədə hündürlük qurşaqlarının sahəsi hesablanmış, onlarda olan yaşayış məntəqələrinin sayı müəyyən edilmiş, hündürlük qurşaqları daxilində meyillik dərəcəsi, şaquli və üfüqi parçalanma, onların sahəsi təyin edilməklə ərazi kompleks təhlil olunmuşdur. Xızı inzibati rayonu geniş əraziyə malik olsa da, burada hündürlük qurşaqları üzrə yaşayış məntəqələrinin sayı və əhalinin sıxlığı olduqca müxtəlifdir. Bu da öz növbəsində landşaftların inkişaf dinamikasına təsir göstərir, onlardan istifadəni (kənd təsərrüfatına yararlı olması, əhali məskunlaşmasına təsiri, ekoloji tarazlığın qorunması və s.) və funksional məsələlərin həllini tələb edir. İnzibati rayonu daxilində hündürlük qurşaqlarının sahəsi hesablanan zaman müəyyən edilmişdir ki, yaşayış məntəqələrinin çox hissəsi (48,3%) 700-1500 m yüksəkliklərdə formalaşmışdır. Bu ərazilərdə hər kv.km-ə düşən əhalinin sıxlıq göstəriciləri 700-1000 m yüksəklikdə 7 nəfər, 1000-1500 m yüksəklikdə isə 5 nəfərdir. Məskunlaşma baxımdan

daha perspektivli hesab olunan 200 m-ə qədər olan ərazilərdə 6 yaşayış məntəqəsi qeydə alınmışdır ki, onlarda da inzibati rayonda olan ümumi əhalinin 50%-i yaşayır. Burada hər kv.km-ə 22 nəfər əhali düşür. Lakin 100-200 m yüksəklik arasında cəmi bir Yaşma kəndi qeydə alınmışdır ki, orada da hər kv.km-ə cəmi 2 nəfər əhali düşür. 200-300 m yüksəklikdə də bir yaşayış məntəqəsi qeydə alınmışdır. Sitalçay qəsəbəsində 2087 nəfər əhalı yaşayır ki, bu da əhalı sıxlığı baxımından hər kv.km-ə 15 nəfər deməkdir. 300-700 m yüksəklikdə isə 2333 nəfər əhalinin yaşamasına baxmayaraq, bu ərazilərdə sıxlıq hər kv.km-ə cəmi 3-4 nəfərdir. 1500 m yüksəklikdə isə yaşayış məntəqəsi yoxdur.

Nəticə :

1. Tədqiq olunan ərazinin şaquli parçalanma, üfuqi parçalanma, yamacların meyilliyi və baxarlılığının sahələri hesablanmış, müvafiq iri miqyaslı (1:100000) xəritələr və onların bazasında ilk dəfə olaraq “Xızı inzibati rayonunda landşaftların həssaslıq dərəcəsinə görə qiymətləndirilməsi” xəritəsi tərtib olunmuşdur.

2. Xızı inzibati rayonunda təbii mühitin və ərazinin sosial-iqtisadi vəziyyəti barədə məlumatlar ümumiləşdirilməklə 1:400000 miqyaslı landşaft planlaşdırmasının inventarlaşdırma xəritəsi tərtib edilmişdir. Xəritədə təbii ehtiyatlar, məskunlaşma formaları, nəqliyyat yolları, kənd təsərrüfatı sahələri, turizm obyektləri, karxanalar verilməklə tikinti materiallarının çıxarılması zamanı torpaq-bitki örtüyünün məhvi nəticəsində Giləzi (17 ha) qəsəbəsi, Xələc (24,18 ha), Fındığan (18,51 ha), Əmbizlər (8,46 ha) və Qasımkənd (1,94 ha) kəndləri yaxınlığında texnogen landşaftların sahəsi hesablanmışdır.

3. Hər bir landşaft daxilində yaşayış məntəqələri, onlarda yaşayan əhalinin sayı və sıxlığı, təsərrüfat fəaliyyətləri, yol-nəqliyyat infrastrukturunu və b. amillər müəyyən edilməklə onların təbii komplekslərə təsiri dərəcəsi araşdırılmışdır. Məlum olmuşdur ki, yaşayış məntəqələrinin landşaft komplekslərində tutduğu sahə 0,3%, əhalı sıxlığı hər km 2-də 10 nəfər, kənd təsərrüfatı əkin sahələri 2,4%, nəqliyyat yolları 0,1% təşkil edir.

4. Xızı inzibati rayonu ərazisində Samur-Abşeron və Taxtaköprü-Ceyranbataş suvarma kanalları vasitəsilə 9609 ha torpaq sahəsi suvarılır ki, onların da 2%-nin meliorasiya vəziyyəti yaxşı, 68%-i kafi, 3%-i qeyri-kafi, 27%-i isə qənaətbəxş kimi qiymətləndirilmişdir.

5. Xızı inzibati rayonunda landşaftların antropogen yüklənmə dərəcəsi landşaft planlaşdırmasının köməkliyi ilə aparılmış, ərazi istifadə olunmayan, zəif istifadə olunan, mövsümi istifadə olunan və intensiv istifadə olunan kriteriyalara ayrılmış və xəritələşdirilmişdir.

Təkliflər:

1. Landşaft planlaşdırılması digər sahələrin planlaşdırılması zamanı ətraf mühitin qorunması və qiymətləndirilməsi baxımından müvafiq (lazımı) tədbirlərin hazırlanması üçün fundamental baza rolunu oynayır. Bu baza təbiətin qorunması məqsədilə ekoloji ekspertiza kimi bir sıra xüsusi alətlərin tətbiqi, həmçinin ətraf mühitə olan təsirlərin nizamlanmasında istifadə edilməlidir.

2. Antropogen təsirlər nəzərə alınmaqla eroziya, sürüşmə, çökəm və s. təbiət hadisələrinə qarşı mübarizə tədbirləri işlənib hazırlanmalıdır.

3. Landşaft planlaşdırması təbiətdən istifadə zamanı təkcə əlaqələndirici (koordinasiya) rolunu oynamır, həmçinin bu zaman yaranan mövcud münaqışələri yumşaldır və ya aradan qaldırır, eləcə də davamlı inkişafın əsasını qoyur.

4. Xızı inzibati rayonu ərazisində müxtəlif dayanıqlığa malik olan təbii-ərazi komplekslərinin antropogen təsirlər nəticəsində deqradasiyaya uğraması landşaftların pozulmasına və torpaq münbitliyinin azalmasına səbəb olur.

ƏDƏBİYYAT

1. Abasov İ.D. Azərbaycanın kənd təsərrüfatı. Bakı: Elm və təhsil, 2010, 592 s.
2. Avropa Landşaft Konvensiyasının təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 24 iyun 2011-ci il №166-IVQ
3. Allahverdiyev K.Ş. Böyük Qafqazın şərq hissəsinin cənub yamacında arid landşaftların məhsuldarlığı ilə torpaqların xüsusiyyətləri arasında korrelyasiya əlaqəsinin müəyyən olunması / Azərbaycan Coğrafiya Cəmiyyətinin VII qurultayı. Bakı: İsmayıllı, 1998, s. 28-29
4. Azərbaycan Respublikası əhalisinin siyahıyaalınması. 2009-cu il, XIX cild. Bakı: 2011, 820 s.
5. Azərbaycan Respublikasının Altıağac Milli Parkı haqqında Əsasnamə. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2004-cü il 23 noyabr tarixli 147 nömrəli Fərmanı.
6. Babaxanov N.A., Paşayev N.Ə. Təbii fəlakətlərin iqtisadi və sosial-coğrafi öyrənilməsi. Bakı: Elm, 2004, 198 s.
7. Babayev M.P., Qurbanov E., Həsənov V. Azərbaycanda torpaq deqradasiyası və mühafizəsi. Bakı: Elm, 2010, 215 s.
8. Bayramova L.Ə. Xəzərin Azərbaycan sektorunda landşaft-torpaq xüsusiyyətlərinin müasir durumu / Təbii sərvətlərin qiymətləndirilməsi və təbiətdən istifadə elmi-praktik konfrans. Bakı: El-Alliance s. 342-345
9. Hacıyeva A.Z., Əhmədova G.B. Böyük Qafqazın cənub-şərq yamacı otlaq-biçənək landşaftlarının transformasiyasına məskunlaşmanın təsiri // Azərbaycan Respublikasında demoqrafik inkişaf: əhali məskunlaşmasının perspektivləri və regional problemlər. Bakı: Elm və bilik, 2016, 301-307.
10. Həsənova A.S. Aqrar islahatlar və sosial-iqtisadi inkişaf. Bakı: Qanun, 2007, 128 s.
11. Brown D.B., Hemingway A., Lyles A. Romantic Landscapes: The Norwich School of Painters. London: Tate Gallery Pub., 2000. 160 p.
12. Walton D., Schiller L. Natural Florida landscaping. Sarasota: Pineapple Press, 2007. 110 p.

РЕЗЮМЕ

**АНТРОПОГЕННОЕ ВОЗДЕЙСТВИЕ НА ЛАНДШАФТНОЕ ПЛАНИРОВАНИЕ
ДЕПОРТИРОВАННЫХ ЗАПАДНЫХ АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ И АХЫСКИНСКИХ
ТУРКОВ НАСЕЛЯЮЩИЙ В ХИЗИНСКОМ АДМИНИСТРАТИВНОМ РАЙОНЕ**
Юсифова С.Н.

В результате проведенных исследований установлено, что антропогенные воздействия на природные ландшафты в основном наблюдаются в теснонаселенных районах и хозяйственных сферах. Ландшафты, подвергшиеся антропогенной трансформации в Хызынском административном районе, в основном наблюдаются в восточной части района. Одной из основных причин этого является добровольное поселение в Хызынском административном районе некоторых азербайджанских и ахыскинских (месхетинских) турок, которые были насильственно депортированы из республик Армении и Узбекистана в 90-х годах прошлого века. Наряду с размещением большей части этих людей в городе Хызы, который является центром Хызынского административного района, часть из них была размещена в его различных селах и поселках. Причиной тому был высокий уровень инфраструктуры в этих административных единицах, наличие благоприятных условий для развития животноводства и сельского хозяйства.

Ключевые слова: депортация, ландшафт, окружающая среда, естественные условия, экосистема, трансформация, деградация, оползни, обвал

SUMMARY

ANTHROPOGENIC IMPACT TO THE LANDSCAPE PLANNING OF WESTERN AZERBAIJANIS AND AKHISKA TURKS WHO HAVE BEEN DEPORTED AND RESIDENTED IN THE KHIZI ADMINISTRATIVE REGION

Yusifova S.N.

As a result of our research, there has been determined that anthropogenic impacts on natural landscapes are mainly observed in densely populated areas and farms. Landscapes that have undergone anthropogenic transformation in the Khizi administrative region are mostly observed in the eastern part of the area. One of the main reasons for this is the voluntary settlement of some Azerbaijani and Akhiska (Mahsati) turks in the Khizi administrative region, who have been forcibly deported from the Republics of Armenia and Uzbekistan in the 1990s. Along with the placement of most of these people in the city of Khizi, which is the center of the Khizi administrative region, some of them are placed in various villages and settlements of the region. The reason for this was the high level of infrastructure in these administrative units, the existence of favorable conditions for the development of livestock and farming.

Key words: *deportation, landscape, environment, natural conditions, ecosystem, transformation, degradation landslide, collapse*

**MÜNDƏRİCAT
СОДЕРЖАНИЕ
CONTENTS**

**PLENAR İCLAS
ПЛЕНАРНОЕ ЗАСЕДАНИЕ
PLENARY SESSION**

1. Qasımlı M. Ermənistandan azərbaycanlıların deportasiyası: tarixdən günümüzə. (AMEA Qİ)	3
2. Şahin S.H. Dünyadaki zorunlu göçlere ilişkin kısa bir değerlendirme (Gazi Üniverstesi).....	14
3. Səlimov Ş.D. Ermənistən Azərbaycan türklərinə qarşı deportasiya cinayətləri (1948-1953). (SDU)	23
4. Popek D.J. Ethnic deportations, purges and genocide on territory of poland during the world war II - selected examples. (Institute of History of Rzeszów University).....	27

**I BÖLMƏ
DÜNYA XALQLARININ ETNİK DEPORTASIYALARI TARİXİNDƏN
I СЕКЦИЯ
ИЗ ИСТОРИИ ЭТНИЧЕСКИХ ДЕПОРТАЦИЙ НАРОДОВ МИРА
I SECTION**

FROM THE HISTORY OF ETHNIC DEPORTATIONS OF THE WORLD NATIONS

1. Abdullayev N.M. Orta əsrlər Fransasında yəhudilərə qarşı təqib və sürgün siyaseti. (SDU) ...	32
2. Alməmmədli M.G. SSRİ dönəmində Qafqaz və molqaboyu xalqlarının deportasiyası. (SDU)	36
3. Abdiyev C.Y. İkinci dünya müharibəsi illərində SSRİ-də Krim tatarlarının deportasiyası və geridönmə hərəkatı. (160 sayılı klassik gimnaziya, Bakı).	40
4. Babayeva K.Ş. Krim tatarlarının deportasiyası. (SDU)	44
5. Baxşəliyev E.F. Rusiya Federasiyasında deportasiya edilən insanların həyat şəraiti və sosial hüquqları məsələləri haqqında. (AMEA HİHİ).	48
6. Baxşəliyev E.F., Əliyev A.C. SSRİ xalqlarının deportasiyasının səbəbləri və Hüquqi aspektləri. (AMEA HİHİ).	53
7. Baxşəliyev S.F. İkinci dünya müharibəsi illərində SSRİ xalqlarının deportasiyasının bəzi məqamları haqqında. (ADPU)..	57
8. Bayramova B.Ə. II Dünya müharibəsi illərində Latin Amerikası ölkələrindən yaponların deportasiya edilməsinin itirilmiş tarixi. (BDU)	61
9. Cəlalzadə B.M. Hindular necə yox edildi. (SDU)	67
10. Dinç, Ömer F.T. Stalin devrinden bugüne Sovyet coğrafyasının en sahipsiz sürgünleri: Ahiskalı türkler. (Gaziantep Üniversitesi).	71
11. Əhmədov R.V. SSRİ-də yaşayan Volqaboyu almanların deportasiyası. (SDU).	76
12. Ələkpərova F.E. İkinci dünya müharibəsi illərində yəhudilərin deportasiyası məsələləri haqqında. (160 sayılı klassik gimnaziya, Bakı)	80

13. Əsədova A.V. Vaynax xalqlarının bağırına saplanan buzlu deportasiya tarixi. (SDU).....	85
14. Feyziyeva G.M. Sovet dövründə vaynaxların deportasiyası. (AMEA Qİ).....	90
15. Həsənov Y.L. Bolqarıstan türklərinin deportasiyasına dair (XIX əsrin sonlarından - XX əsrin 90-cı illərinə qədər). (SDU)	95
16. İbrahimova Ə.F. II Dünya müharibəsinin sonuna doğru sovet hökuməti tərəfindən Axisqa türklərinin Gürcüstan SSR ərazisindən Mərkəzi Asiyaya deportasiya edilməsinin əsas səbəb və nəticələri. (BDU).....	100
17. Kəlbizadə E.H. İranda qafqazşunaslıq mərkəzlərinin fəaliyyəti və erməni köçünün tədqiqi məsələləri. (AMEA Qİ)	105
18. Qəniyeva A.A., Qəniyev T.X. Almanların Azərbaycanda məskunlaşması və Azərbaycan xalqı ilə qarşılıqlı münasibətləri . (SDU)	110
19. Quliyeva N.Ə. Axisqa türklərinin deportasiyası. (SDU)	113
20. Məhərrəmova S.S. Cənubi Qafqaz almanlarının acı taleyi – deportasiyası. (SDU)	116
21. Məmmədova A.M. İkinci Dünya müharibəsi illərində polyak xalqının deportasiyası. (BDU)	120
22. Məmmədova S.İ. Yəhudilərin deportasiyası. (SDU)	125
23. Mustafayev B.M. Müslümanlara sürgün ve soykırım uygulayan rus ve hay'ların itirafları. (TC Siirt Üniversitesi).....	128
24. Nəsirova N.M. XX əsrin 40-cı illərində Cənubi Qafqazda yaşayan etnik türklərin deportasiyası. (SDU).....	134
25. Rzaquliyeva S.D. Stalinin hakimiyyəti illərində çeçen, inquş və Krim tatarlarının deportasiyası. (SDU).....	138
26. Rzayeva G.Ş. Axisqa türkləri və onların Azərbaycandakı həyatı. (SDU).....	141
27. Sadıqova F.A. Deportasiyaya məruz qalmış türk xalqlarının ədibləri. (BDU).....	144
28. Şalbuzova N.V. Şahdağ xalqlarının müxtəlif zamanlarda köç etmə səbəbləri. (AMEA AEİ)	149
29. Şamilova A.M. Qaraçay-balkarların deportasiyası. (SDU).	156
30. Vəliyeva D.M. Qafqaz və 76 illik axısha türklərinin sürgün hekayəsi. (SDU).	159
31. Yıldırım-Abbasova A. I Pyotrun ölümündən sonra rus hökumətinin Cənubi Qafqaz siyaseti və Cənubi Qafqaza xristianların köçürülməsi.....	163
32. Безена И.М. Депортация – основная форма государственной политики Советского Союза, направленная на ущемление принципов межкультурного взаимопонимания и неконфликтного развития (на примере украинских земель в 40-50-е годы XX столетия). (ДАНО)	170
33. Судавцов Н.Д. Возрождение автономии репрессированных народов Юга России. (СКФУ).....	176
34. Пантиухина Т.В. Проблема депортации нелегальных мексиканских иммигрантов на рубеже XX-XXI веков. (СКФУ)	183
35. Стрекалова Е.Н. Депортация карачаевцев в опубликованных сборниках документов. (СКФУ).....	187

II BÖLMƏ
AZƏRBAYCAN XALQINA QARŞI DEPORTASIYALAR:
TARİXİ VƏ MÜASİR DÖVRÜ
II СЕКЦИЯ
ДЕПОРТАЦИИ В ОТНОШЕНИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО НАРОДА:
ИСТОРИЯ И СОВРЕМЕННОСТЬ
II SECTION
DEPORTATIONS IN RELATION TO THE AZERBAIJANI PEOPLE:
HISTORICAL AND CONTEMPORARY PERIOD

1. Baxşəliyev A.B. Qərbi Azərbaycandan azərbaycanlıların deportasiyasının yeni mərhələsi və nəticələri (SDU)	194
2. Abdullayeva N.F. 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistən SSR ərazisindəki tarixi etnik torpaqlarından deportasiyasının sonrakı mərhələsi. (BDU)	197
3. Abdullayeva Z.H. “Böyük Ermənistən” reallıqları: tarixi hadisələr və faktlar. (SDU).....	202
4. Asgarov V. Transmigration or deportation? Forced migration of Azerbaijani people between 1948-1953. The idea of creating Greater Armenia without Turks. (UFAZ).	207
5. Bağırzadə C.V. 1905-1906-ci illərdə Cavanşir qəzasının deportasiyaya məruz qalmış kəndləri haqqında. (GDU)	210
6. Baxşəliyev F.E. Ermənistanda 1988-ci il talanları və azərbaycanlıların əzəli yurdlarından deportasiyası. (BDU)	213
7. Bakhshiyeva Y. The Armenian problem is a part of the "Eastern issue". (ICS of ANAS)	217
8. Bayramov A.M., Aslanov E.M. 1918-ci il Şamaxı soyqırımı Azərbaycan xalqına qarşı etnik təmizləmə və vandalizm siyaseti kimi. (ADAU)	221
9. Bünyadov Z.V. Azərbaycanlıların deportasiyasının ictimai-siyasi və tarixi nəticələri. (SDU).....	226
10. Cəfərov P.T., Dadaşzadə Ə.İ. XX əsr də Azərbaycan xalqına qarşı həyata keçirilmiş soyqırım və deportasiyalar. (SDU).	229
11. Əhmədov B. Ermənilərin Göyçə mahalında yaşayan azərbaycanlılara qarşı deportasiya siyaseti və acı nəticələri (1948-1953-cü illər) (AMEA Tİ)	233
12. Ələsgərov B.İ., Səmədov Y.A. Ermənilərin Şimali Azərbaycana köçürülməsi (XVIII-XIX əsrlər). (ADPU Ağcabədi filialı)	239
13. Əzizova R.Y. Azərbaycanlıların 1988-1991-ci illərdə Ermənistəndən deportasiya edilməsi və onun Azərbaycan SSR-də ictimai - siyasi vəziyyətə təsiri. (SDU).....	242
14. Hacıyev O.Y. Erməni şovinizmi və azərbaycanlılara qarşı törədilmiş deportasiya cinayəti. (SDU).....	247
15. Hasanov H.N., Kafarova Z.A., Askerov-Surkhəlizade L.A. Deportation of azerbaijanis from Western Azerbaijan In 1948-1953. (RIH of ANAS)	250
16. Hacıyeva M.C. XX əsr də erməni millətçilərinin Azərbaycan xalqına qarşı yürüdüyü qanlı siyaset. (SDU).....	256
17. Həsənov V.S. Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində ermənilərin törətdikləri soyqırımları (1918-1920-ci illər). (ADİU).	259
18. Hüseynova S. XX əsr də ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdiyi soyqırımlar. (AMEA Qİ).....	263

19. Hüseynova N.Ə. Azərbaycanlıların öz doğma yurdlarından zorla deportasiya olunması tarixində. (ATU)	267
20. Xəlilov E.Ş. Azərbaycanlıların Ermənistandan 1988-1989-cu illər deportasiyası. (SDU).....	272
21. İmaməliyeva Ü.M. XX əsrд ermənilərin azərbaycanlılara qarşı etnik təmizləmə siyaseti. (BDU)	276
22. İsayev Ə.İ. Çar Rusiyası tərəfindən almanların Şimali Azərbaycanda məskunlaşdırılmasının sosial-iqtisadi inkişafa təsiri. (SDU)	280
23. İsgəndərov V.Q. Birinci dünya müharibəsi dövründə ermənilərin azərbaycan ərazisində məskunlaşdırılması. (GDU)	282
24. Kazimbəyli İ.F. İrəvan quberniyasında azərbaycanlı əhaliyə qarşı erməni və havadarlarının həyata keçirdiyi soyqırım - deportasiyaların ilkin mərhələləri. (ADU).....	286
25. Qasimbəyli C.Q. Azərbaycan xalqına qarşı etnik təmizləmə siyasetinin davam etdirilməsi (1948-1953). (SDU).....	296
26. Qəhrəmanova Z.N. Azərbaycanlıların tarixi torpaqlarından deportasiyası multikulturalizmə təhdiddir. (ADAU).....	300
27. Qocayev S.M. Sovet İmperiyasının süqutuna təsir edən amillər. (SDU)	303
28. Məcnunov R.M., Qasimzadə Ə.H. Azərbaycan xalqına qarşı deportasiyalar:tarixi və müasir dövrü. (DİN PA).	307
29. Məhərrəmov S.Q. Azərbaycanlıların Ermənistən SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası (1948-1953-cü illərdə). (SDU)	310
30. Məmmədov Ə.F. 1920-ci illərdə Azərbaycan SSR-də baş vermiş müqavimət hərəkatında siyasi mühacirətin roluna dair. (AMEA Tİ).....	314
31. Mirzəzadə Ə.A. Azərbaycan xalqına qarşı deportasiyalar: tarixi və müasir dövrü. (ADPU Cəlilabad filialı).....	317
32. Muradova K.V. XX əsrд azərbaycanlılara qarşı törədilən soyqırım və onun ictimai-siyasi nəticələri. (SDU)	323
33. Nərimanoğlu H. Zəngəzur qəzasının demoqrafik vəziyyəti və azərbaycanlıların deportasiyası. (ZCİB).....	327
34. Nuruşova G.Q. Ermənilərin “etnik təmizləmə” siyaseti və XX əsrin deportasiyaları. (BDU)	332
35. Salahov F.Z., Hüseynov R.S. Azərbaycanlılara qarşı etnik təmizləmə siyaseti: erməni separatizmi və Rusiya himayədarlığı. (AAHM)	334
36. Seyidov A.Q. Naxçıvan Azərbaycan türklərinin Ermənistandan deportasiyası dövründə (1988-1989-cu illər). (ADİU)	339
37. Süleymanov N.M. Birinci dünya müharibəsi dövründə ermənilərin antitürk siyaseti. (ADİU).....	343
38. Tağıyeva H.H. Ermənistən-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizamlanması və Azərbaycan əhalisinə qarşı həyata keçirilmiş etnik deportasiyaların aradan qaldırılması məqsədilə həyata keçirilən əsas vasitəçilik missiyaları. (KTN)	346
39. Tağıyeva Z.V. Azərbaycan türklərinin Qərbi Azərbaycan (Ermənistən) torpaqlarından deportasiyasının III mərhələsi (1988-1992-ci illər). (ADU).....	350
40. Cəbiyeva G.Ə. Azərbaycan türklərinin tarixi-etnik torpaqlarından deportasiyası. (SDU).....	354
41. Verdiyeva H.Y. Tarixi reallığın izi ilə:erməni əfsanələrinin acı həqiqətləri. (AMEA HİHİ).....	358

42. Yusifli İ. 1948-1953. yıllarda Azerbaycanlıların tehcir edilmesi. (Erciyes Üniversitesi).	363
43. Кулиев Р.Ш. Массовая депортация азербайджанцев из Армении (1948-1950 гг.). (АТУ).....	367

III BÖLMƏ
DEPORTASIYALAR – MULTİKULTURALİZMƏ TƏHDİD KİMİ
III СЕКЦИЯ
ДЕПОРТАЦИИ КАК УГРОЗА МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМУ
III SECTION
DEPORTATIONS AS A THREAT TO MULTICULTURALISM

1. Bədəlova N.S. Dini radikalizm multikulturalizmə təhdiddir. (SDU)	373
2. Bünyadov Z.V. Azərbaycana tətbiq edilən köçürmə siyasetlərinin multikultural mühitə təsiri. (SDU).....	376
3. Fərhadova J.F. İnterkulturalizm Azərbaycanın unikal xüsusiyyətidir. (SDU)	379
4. Həsənova Ə.A. Sıfır tolerantlıq – ermənilərin azərbaycanlılara qarşı dözümsüzlük siyaseti. (SDU).....	382
5. Qasımovə N.Z. Azərbaycanlıların deportasiyası tarixi və onlara qarşı edilən multikultural təhdidlər. (SDU).....	385
6. Mədədzadə K.M. Deportasiyalar-multikulturalizmə təhdid kimi. (SDU)	390
7. Məmiyev C.M. Ermənistanın vandalizm siyaseti və Azərbaycanda multikulturalizm təntənəsi. (SDU).....	394
8. Арапханова Л.Я., Долгиева М.Б., Яндиева Т.У. Социальный статус партийной номенклатуры Северного Кавказа в условиях массовых политических репрессий в СССР. (ИГУ).....	398
9. Арапханова Л.Я., Долгиева М.Б., Яндиева Т.У. Судьба героя как отражение судьбы народа (Куриев Джабраил Джамалдинович). (ИГУ).....	404
10. Ахмедов В.А. О необходимости криминализации нарушения права на юридическую помощь и защиту. (МИОАР).....	408
11. Оборский Е.Ю. Термин «депортация» в отечественном интеллектуальном пространстве. (СКФУ).....	413
12. Сидеиф-заде С.А. Переписывание истории как оправдание бесчеловечных поступков – уникальная особенность терроризма. (АУЯ)	416

IV BÖLMƏ
**DEPORTASIYA VƏ MƏSKUNLAŞMA: İQTİSADI, SOSİAL VƏ
COĞRAFİ MÜHİT AMİLLƏRİ**
IV СЕКЦИЯ
**ДЕПОРТАЦИЯ И ЗАСЕЛЕНИЕ: ФАКТОРЫ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ,
СОЦИАЛЬНОЙ И ГЕОГРАФИЧЕСКОЙ СРЕДЫ**
IV SECTION
**DEPORTATION AND SETTLEMENT: FACTORS OF ECONOMIC,
SOCIAL AND GEOGRAPHICAL ENVIRONMENT**

1. Adıgözəlova G.R. Azərbaycan türklerinin tarixi–etnik torpaqlarından didərgin salınması və bunun ağır sosial- iqtisadi nəticələri. (SDU).....	420
2. Ağayev T.D., Hacıyeva H.T. Deportasiya olunmuş azərbaycanlılara coğrafi mühitin təsiri. (SDU)	423
3. Babaşova Ə.A. Aran iqtisadi rayonunun demoqrafik potensialında və məskunlaşmasında XX əsrдeki deportasiyaların rolü. (SDU).....	427
4. Hüseynova Ş.Ə. Xəzər dəniz mühitinin çirkənmədən mühafizəsinin hüquqi təminatı və məskunlaşmanın dənizin ekologiyasının çirkənməsinə təsiri. (MAA).	430
5. İmaməli Ş.M. Ermənistandan azərbaycanlıların deportasiyası və müasir dövrdə Ermənistən Respublikasında demoqrafik şərait. (AMEA Qİ).	438
6. Quliyev İ.Ə. Ermənistən-Azərbaycan transsərhəd çaylarının ətraf mühitə təsiri tarixi. (AMEA Cİ)	445
7. Mərdanov İ.İ., Əhmədova N.M. Ermənistənin işgalçılıq siyasetinin ekocoğrafi aspektləri. (SDU).....	449
8. Musayev E.A. Erməni məskunlaşması və onun Cənubi Qafqaz üçün mənfi nəticələri. (GDU)	453
9. Niftiyev F.Q. Aran iqtisadi rayonunda əhalinin məskunlaşması və demoqrafik inkişaf problemləri. (TETİ)	459
10. Yusifova S.N. Deportasiyaya uğramış və Xızı inzibati rayonunda məskunlaşdırılmış Qərbi azərbaycanlıların və Axısqa türklerinin landşaft planlaşdırmasına antropogen təsiri. (SDU).....	462

İXTİSARLAR

AAHM	Heydər Əliyev adına Azərbaycan Ali Hərbi Məktəbi
ADAU	Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti, Gəncə şəhəri
ADİU	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
ADPU	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
ADU	Azərbaycan Dillər Universiteti
AMEA AEİ	Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu
AMEA Cİ	Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, H.Ə.Əliyev adına Coğrafiya İnstitutu
AMEA HİHİ	Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Hüquq və İnsan Haqları İnstitutu
AMEA Qİ	Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Qafqazşünaslıq İnstitutu
AMEA Tİ	Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu
ATU	Azərbaycan Texniki UNiversiteti
BDU	Bakı Dövlət Universiteti
DİN PA	Daxili İşlər Nazirliyinin Polis Akademiyası
GDU	Gəncə Dövlət Universiteti
KTN	Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi
MAA	Milli Aviasiya Akademiyası
SDU	Sumqayıt Dövlət Universiteti
TETİ	Tərəvəzçilik Elmi Tədqiqat İnstitutu
TC Siirt Üniversitesi	Türkiye Cumhuriyeti Siirt Üniverstesi
ZCİB	Zəngəzur Cəmiyyətləri İctimai Birliyi

СОКРАЩЕНИЯ

МЮАР	Министерства Юстиции Азербайджанской Республики
АТУ	Азербайджанский технический университет
АУЯ	Азербайджанский университет языков
ИГУ	Ингушский государственный университет
МГ ГЭУ	Московский государственный гуманитарно-экономический университет
СКФУ	Северо-Кавказский федеральный университет
ЧГУ	Чеченский государственный университет
СКФУ	Северо-Кавказский Федеральный Университет

ABBREVIATIONS

UFAZ	French-Azerbaijani University
ICS of ANAS	Institute of Caucasian Studies of ANAS
RIH of ANAS	Researcher Institute of History of ANAS

MATERIALLARI

KONFRANS

2020 № 9

SUMQAYIT DÖMƏŞ ÜNİVERSİTESİ
SDU
Redaksiya və nəşr işləri şöbəsi

